

ARCHAEOLOGY and EARLY HISTORY of UKRAINE

2 (51) • 2024

АРХЕОЛОГІЯ І ДАВНЯ ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

SCIENTIFIC JOURNAL • FOUNDED IN 2011
PUBLISHED FOUR TIMES PER YEAR • KYIV

НАУКОВИЙ ЖУРНАЛ • ЗАСНОВАНИЙ У 2011 р.
ВИДАЄТЬСЯ ЧОТИРИ РАЗИ НА РІК • КИЇВ

Responsible for the issue

KARAVAİKO D., Candidate of Sciences (Ph. D.), Institute of Archaeology of NAS of Ukraine

EDITORIAL BOARD

BĂRCĂ V., Ph. D., Romanian Academy, Institute of Archaeology and Art History of Cluj-Napoca

BUJSKIKH A., Corresponding Member of NAS of Ukraine, Institute of Archaeology of NAS of Ukraine

GORBANENKO S. (**executive secretary**), Candidate of Sciences (Ph. D.), Institute of Archaeology of NAS of Ukraine

GOLDEN P., Professor, Rutgers University, USA

KULAKOVSKA L., Candidate of Sciences (Ph. D.), Institute of Archaeology of NAS of Ukraine

MOTUZAITE-MATUZEVICIUTE G., Ph. D., Institute of History of Lithuania

NAYMARK A., Professor, Hofstra University, USA

OLBRICHT M., Professor, Rzeszów University, Poland

POŁTOWICZ-BOBAK M., Dr. hab., Rzeszów University, Poland

POTEKHINA I., Candidate of Sciences (Ph. D.), Institute of Archaeology of NAS of Ukraine

RASSAMAKIN Yu., Candidate of Sciences (Ph. D.), Institute of Archaeology of NAS of Ukraine

SAPOZHNYKOV I., Doctor of Sciences (Dr. hab.), Institute of Archaeology of NAS of Ukraine

SYMONENKO O. (**editor-in-chief**), Doctor of Sciences (Dr. hab.), Institute of Archaeology of NAS of Ukraine

SKORY S., Doctor of Sciences (Dr. hab.), Institute of Archaeology of NAS of Ukraine

KHAZANOV A., Professor, University of Madison — Wisconsin, USA

HANSEN S., Prof., Dr., Dr. h. c., Deutsches Archaeologisches Institut, BRD

CHOCHOROWSKI J., Professor, Jagelloński University, Poland

CHABAI V., Corresponding Member of NAS of Ukraine, Institute of Archaeology of NAS of Ukraine

SHENKAR M., Professor, Hebrew University in Jerusalem, Israel

Відповідальні за випуск

КАРАВАЙКО О., кандидат історичних наук, Інститут археології НАН України

РЕДКОЛЕГІЯ

БИРКЕ В., доктор археології, Інститут археології та історії мистецтв Академії наук Румунії

БУЙСЬКИХ А., член-кореспондент НАН України, Інститут археології НАН України

ГОРБАНЕНКО С. (**відповідальний секретар**), кандидат історичних наук, Інститут археології НАН України

ГОЛДЕН П., професор, Університет Ратгерс, США

КУЛАКОВСЬКА Л., кандидат історичних наук, Інститут археології НАН України

МОТУЗАЙТЕ-МАТУЗЄВІЧЮТЕ Г., доктор філософії, Інститут історії Литви

НАЙМАРК А., професор, Університет Хофстра, США

ОЛЬБРИХТ М., професор, Жешувський університет, Польща

ПОЛТОВИЧ-БОБАК М., професор, Жешувський університет, Польща

ПОТЄХІНА І., кандидат історичних наук, Інститут археології НАН України

РАССАМАКІН Ю., кандидат історичних наук, Інститут археології НАН України

САПОЖНИКОВ І., доктор історичних наук, Інститут археології НАН України

СИМОНЕНКО О. (**головний редактор**), доктор історичних наук, Інститут археології НАН України

СКОРИЙ С., доктор історичних наук, Інститут археології НАН України

ХАЗАНОВ А., професор, Університет Медісон — Вісконсін, США

ХАНСЕН С., доктор хабілітат, Німецький археологічний інститут, ФРН

ХОХОРОВСКИ Я., професор, Ягеллонський університет, Польща

ЧАБАЙ В., член-кореспондент НАН України, Інститут археології НАН України

ШЕНКАР М., професор, Єврейський університет в Єрусалимі, Ізраїль

ARCHAEOLOGY AND EARLY HISTORY OF UKRAINE
*Scientific journal on problems of archeology
and ancient history*

The results of research on the archaeology and ancient history of Ukraine are published in the journal. The issues of social and economic development and cultural relations of the population of Ukraine in the Stone and Copper-Bronze Age, the pages of the history of the Cimmerians, Scythians and Sarmatians, material and spiritual culture of the Greeks in the Northern Pontic region, ethnogenesis and early history of the Slavs, development of the cities and villages of Ancient Rus, material culture of the Medieval and Modern periods are observed. New archaeological records, survey on history of archaeology and archival sources are being published.

For the archaeologists, historians, regional specialists, teachers of history, students of historical departments and for all who is interested in the early history of Ukraine.

Founder and Publisher:
Institute of Archaeology
of the National Academy of Science of Ukraine

Media identifier:
R30-02355, Decision N 28, 11.01.2024

The official website of the journal | Офіційний сайт журналу:
<https://adiu.com.ua/index.php/journal>

The official page of the journal | Офіційна сторінка журналу:
Сайт «Спілка археологів України» [<http://www.vgosau.kiev.ua>] — Бібліотека — Журнал «Археологія і давня історія України» [<http://www.vgosau.kiev.ua/biblioteka/adiu>]

All materials are reviewed

Published by the resolution
of the editorial board of journal

All rights are reserved. Reprint is possible with
the consent of the editors and authors of the papers

АРХЕОЛОГІЯ І ДАВНЯ ІСТОРІЯ УКРАЇНИ
*Науковий журнал з проблем археології
й давньої історії*

У журналі публікуються результати досліджень з археології та давньої історії України. Висвітлюються питання соціально-економічного розвитку та культурних зв'язків населення України у кам'яному та мідно-бронзовому віках, сторінки з історії киммерійців, скіфів та сарматів, матеріальна та духовна культура античних греків у Північному Причорномор'ї, етногенез та рання історія слов'ян, розвиток давньоруських міст і сіл, матеріальної культури середньовіччя і нового часу. Видаються нові археологічні матеріали, розвідки з історії археології та архівні джерела.

Для археологів, істориків, краєзнавців, учителів історії, студентів історичних факультетів, усіх, хто цікавиться давньою історією України.

Засновник і видавець:
Інститут археології
Національної академії наук України

Ідентифікатор медіа:
R30-02355, Рішення № 28 від 11.01.2024 р.

alt > bank

більше ніж просто банк

Published with the financial support
of «ALTBANK».
Banking license № 106
+380 44 364 41 11, 0 800 211111
<https://altbank.ua>, e-mail: contact@altbank.ua

Виходить за фінансової підтримки
Акціонерного товариства «АЛТБАНК».
Банківська ліцензія № 106
+380 44 364 41 11, 0 800 211111
<https://altbank.ua>, e-mail: contact@altbank.ua

Published with the informational
support of NGO
«Ukrainian Association of Archaeologists»

Виходить за інформаційної підтримки
Всеукраїнської громадської організації
«Спілка археологів України»

ISSN 2227-4952 (Print), ISSN 2708-6143 (Online)

© INSTITUTE OF ARCHAEOLOGY NAS OF UKRAINE, 2024

© ІНСТИТУТ АРХЕОЛОГІЇ НАН УКРАЇНИ, 2024

Надруковано в авторській редакції; рисунки авторські; верстка С. Горбаненка

Підписано до друку 25.06.2024. Формат 60 × 84/8. Гарн. Century Schoolbook. Папір офс.
Друк офс. Ум.-друк. арк. 32,55. Обл.-вид. арк. 35. Тираж 50 екз. Зам.

Тираж видруковано ФОП О. О. Євенок, 10014, м. Житомир, вул. М. Бердичівська, 17А, тел.: 0412-422-106,
e-mail: bookovych@gmail.com

Свідчення про внесення суб'єкта видавничої справи до державного реєстру видавців, виготівників
і розповсюджувачів видавничої продукції України серія ДК № 3544 від 05.08.2009 р.

ЗМІСТ | CONTENTS

PRO MEMORIA

СКОРИЙ С., СИМОНЕНКО О. Вченому і Вчителю (слово пошани до 90-річчя з дня народження професора Черненка)	5
SKORYI S., SYMONENKO O. To Scholar and Teacher (a word of tribute to the 90 th Anniversary of Professor Chernenko)	
ЧЕРНЕНКО О. Короткі спогади і дуже особисті...	10
CHERNENKO O. Short memories and very personal ones...	

СТАТТІ | ARTICLES

БАБЕНКО Л. «Шалені» менади надчорноморських степів: давньогрецькі образи на тлі скіфської культури	12
BABENKO L. «Crazy» maenads of the Northern Pontic steppes: ancient Greek images against the background of Scythian culture	
БОЛТРИК Ю., ФІАЛКО О. Чи могли поховати царя Атея в кургані Чортотлик?	43
BOLTRYK Yu., FIALKO O. Could king Ateas has been buried in Chortomlyk Barrow?	
ОКАТЕНКО В., ЗИМОВЕЦЬ Р. Скіфський звіриний стиль Сіверського Дінця	60
OKATENKO V., ZIMOVETS R. Scythian Animal Style of Siverski Dinets basin	
ПОЛІДОВИЧ Ю. Скіфські пластинчаті браслети IV ст. до н. е.	109
POLIDOVYCH Yu. Scythian plate bracelets of the 4 th century BC	
РУСЯЄВА А. До атрибуції передмістя і святилища з храмом Зевса у Нижньому місті Ольвії в перші століття нашої ери	127
RUSIAIEVA A. On the attribution of the suburb and sanctuary with temple of Zeus in the Lower City of Olbia in the first centuries AD	
ОЛЬГОВСЬКИЙ С. Антична Гілея у пониззі Дніпра	140
OLGOVSKIY S. Antique Gylea on the Lower Dnieper	

ПУБЛІКАЦІЯ АРХЕОЛОГІЧНИХ МАТЕРІАЛІВ | PUBLICATION OF ARCHAEOLOGICAL MATERIAL

МОГИЛОВ О., ГУЦАЛ В. Про культурну атрибуцію комплексу біля с. Круглик на Північній Буковині (дослідження 1959 р.)	151
MOGYLOV O., HUTSAL V. Cultural Attribution of the Assemblage near Kruhlyk Village in the Northern Bukovyna Discovered in 1959	
СЕМЕНОВА А. Римські кістяні ложки з Ольвії Понтійської	161
SEMENOVA A. Roman bone spoons from Olbia Pontica	
ЛЯШКО Ю. Ранньоскіфський кинджал з Чорного Лісу	169
LIASHKO Yu. Early Scythian dagger from Chorny Lis	
СІКОЗА Д. Черняхівське поховання під Херсоном	172
SIKOZA D. Burial of Cherniakhiv Culture near Kherson	

НОВІТНІ ДОСЛІДЖЕННЯ | RECENT RESEARCH

СКОРИЙ С., ЗИМОВЕЦЬ Р., ОКАТЕНКО В. Кургани доскіфського часу біля с. Жаботин (дослідження 2020 р.)	182
SKORY S., ZIMOVETS R., OKATENKO V. Pre-Scythian barrows near Zhabotin village (Exploration in 2020)	
КАРАВАЙКО Д. Городища скіфського часу поблизу с. Воргол в Путивльському Посеймі (за результатами досліджень 2023 року)	209
KARAVAİKO D. Hillforts of the Scythian Age near Vorhol village in Putyvl region of Seim River Basin (by the results of 2023 exploration)	
ШРАМКО І. Дослідження курганів у південній частині некрополя Скоробір	222
SHRAMKO I. Exploration of the barrows in the southern part of the Skorobir necropolis	
БАРДЕЦЬКИЙ А., САМОЛЮК В. Пам'ятка могилянської групи Полян-Сіножать на Волині	246
BARDETSKYI A., SAMOLIUK V. The Polian-Sinozhat site of the Mohyliany group in Volhynia	

ІСТОРІЯ НАУКИ | HISTORY OF SCIENCE

МАХОРТИХ С. До історії вивчення ранньоскіфських пам'яток на Північному Кавказі	256
MAKHORTYKH S. On the history of the study of early scythian burial sites in the North Caucasus	
ДЗНЕЛАДЗЕ О. Ювелірні прикраси, вкрадені з Херсонського обласного краєзнавчого музею	263
DZNELADZE O. Stolen jewelry from the Kherson Museum of Local Lore	

ХРОНІКА | CURRENT EVENTS

Поет археології (до 75-ліття Сергія Анатолійовича Скорого)	274
Poet of Archaeology (75 th Anniversary of Serhii Skory)	

УДК [902:929](477)

С. Скорий, О. Симоненко

ВЧЕНОМУ І ВЧИТЕЛЮ (слово пошани до 90-річчя з дня народження професора Черненка)

Цього року видатному досліднику Скіфії, доктору історичних наук, професору, члену-кореспонденту Німецького археологічного Інституту Євгену Васильовичу Черненку виповнилося б дев'яносто років (05.10.1934—03.01.2007).

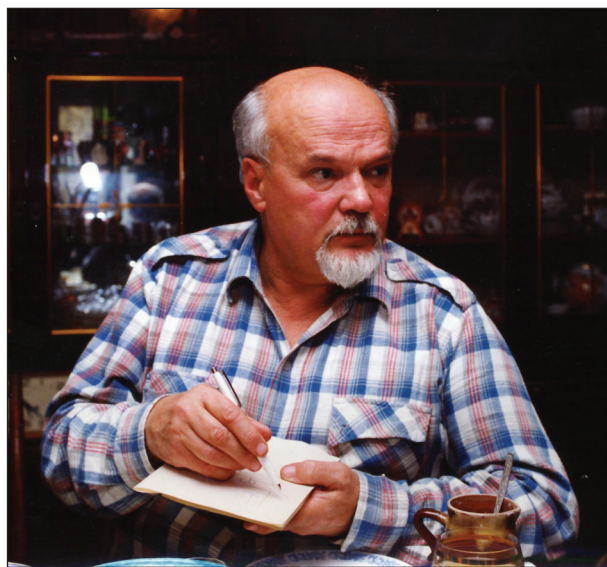
Автори цих рядків — учні Євгена Васильовича у самому прямому розумінні цього слова. Він був не тільки науковим керівником наших кандидатських дисертацій — ми мали щастя і задоволення спілкуватися з ним протягом десятиліть в стінах нашого Інституту археології і його гостинного дому, працювати разом в експедиціях і на конференціях. Безумовно, в нас є своє бачення цього чудового фахівця-скіфознавця, яскравої та багатогранної особистості.

Про Євгена Васильовича написано чимало, в тому числі й нами (див. бібліографію наприкінці статті). Втім, віддаючи належне академічній традиції, зупинимось на деяких фактах його, насамперед, наукового життя, переказаних нам особисто вчителем в його характерній іронічно-дотепній манері.

Почати, напевно, треба з часу закінчення ним історичного факультету Київського державного університету та розподілом 1958 р. до Інституту археології.

— Я — згадував Черненко — мало не став сарматознавцем. З 1958 по 1960 рік працював у Неаполі Скіфському на розкопках Східного некрополя сарматського часу (Тавро-Скіфська експедиція П. М. Шульца), і назва моєї першої публікації «Сарматские элементы в восточном некрополе Неаполя Скифского» відбивала той «хибний» шлях, на який мене підштовхували вчителі.

© С. СКОРИЙ, О. СИМОНЕНКО, 2024

Професор Євген ЧЕРНЕНКО. Осінь 2006 р.

А штовхав його на цей «хибний» шлях не будь-хто, а сам О. І. Тереножкін, завідувач скіфського відділу та науковий керівник Є. В., оскільки 1960 р. той став аспірантом Інституту археології. Олексій Іванович наполегливо рекомендував молодому науковцю обрати тему кандидатської дисертації з сарматської проблематики. Але у Є. В. була зовсім інша наукова мрія. Поштовхом до неї стала знахідка в одному із скіфських курганів біля с. Кірово на Дніпропетровщині доволі великого фрагменту металевого лускатого панцира. Черненко дуже хотів вивчати саме скіфський обладунок, що не викликало аж ніякого оптимізму у його наукового керівника. Тереножкін підкреслював, що ця тема не є актуальною, бо нею вже займалась

Разом із Вчителем — професором Олексієм Тереножкіним. Початок 1970-х рр.

відома московська дослідниця А. І. Мелюкова. Але Є. В. пам'ятав, що дисертація Мелюкової була захищена на початку 1950-х рр., а відомий зараз звід «Вооружение скифов» на той час ще не вийшов друком. При цьому джерельна база з цієї теми з часів роботи Мелюкової значно збільшилася. Черненко зібрав дуже репрезентативний каталог знахідок скіфського обладунку і переконав свого наукового керівника! Дуже важливо, що молодого науковця підтримали відомі авторитети — А. І. Мелюкова, М. І. Артамонов, К. Ф. Смірнов.

Штудії з обладунком завершилися 1966 р., блискучим захистом дисертації за темою «Історія скіфського захисного обладунку», а двома роками пізніше вийшла друком монографія Є. В. Черненка «Скифский доспех» (Київ: Наукова думка, 1968). Вона стала справжнім бестселером і настільною книжкою скіфознавців на всі часи. Молодий науковець отримав заслужений авторитет і повагу колег. До речі, якось одному з авторів цієї статті професор Ягелонського університету Ян Хохоровські розповів, що шлях в археологію у нього розпочався саме зі знайомства з книжкою Черненка. Пізніше її в переробленому і доповненому вигляді було видано в Німеччині в серії *Prähistorische Bronzefunde*.

Наполеглива робота і цілеспрямованість сприяли подальшій науковій кар'єрі Є. В. Черненка. Після смерті О. І. Тереножкіна він очолив відділ археології раннього залізного віку.

1988 р. Є. В. Черненко захистив докторську дисертацію «Військова справа скіфів (озброєння, тактика, стратегія)». Того ж року він був обраний членом-кореспондентом Німецького ар-

хеологічного інституту. У 1992 р. він отримав наукове звання професора.

Євген Васильович Черненко багато років був активним польовим дослідником. На його рахунку — безліч вивчених скіфських курганів в різних ареалах України, в Степу (перш за все) та Лісостепу.

На початку 1960-х рр. Євген Васильович працював в Керченській експедиції АН УРСР, у 1964—65 рр. брав участь в розкопках скіфських пам'яток Нікопольщини, в 1968—1970 рр. керував Червонознаменською експедицією.

В 1971 р. Євген Васильович разом з Б. М. Мозолевським досліджував видатну поховальну пам'ятку скіфської еліти — курган Товста Могила. Саме він промовив сакральну фразу «Це пектораль, Борисе!», коли в дромосі пограбованого основного поховання відкрилася чудова, неперевершена археологічна знахідка — нагрудна прикраса скіфського вождя, видатний витвір скіфо-античного мистецтва IV ст. до н. е. А в 1979 р. Є. В. керував експедицією, що проводила розкопки курганів в південній частині лівобережного терасового Лісостепу, на Черкащині. В цієї експедиції пощастило працювати обом авторам статті.

Остання польова епопея Є. В. Черненка пов'язана з участю в розкопках на Більському городищі та розташованих поблизу могильниках (басейн Ворскли, Полтавщина) в лавах спільної Українсько-Німецької експедиції Інституту археології НАН України та Німецького науково-дослідницького товариства.

Яким начальником був Євген Васильович? Ось як про це розповідає Олександр Симоненко:

З пекторалю в руках. Товста Могила. 21 червня 1971 р.

— Пригадую Краснознаменську експедицію початку 70-х рр. минулого століття. Кургани курганами, вони в Степу, а після спекотного дня напруженої праці на нас чекали затишні будиночки пансіонату на березі моря, триразове харчування (головний принцип Є. В. — «нагодувати солдат гарячою їжею», все за статутом) та, продовжуючи військові альянси, вільний час. Хто і як його реалізує, начальник демократично не контролював, але вранці не вийти на роботу було просто соромно.

Згадує Сергій Скорий:

— Вечеря в польовому таборі Українсько-Німецької експедиції. Черненко сидить за столом, напротил мене.

Є. В. — Сергію, Сергію, як вам вечеря?

С. С. — Смачна, Євгене Васильовичу!

Є. В. — Ні, Сергію! Вона — дуже смачна!

Місцева жінка, яка нам куховарить, розквітає в посмішці и насипає нам добавки...

Особливо треба сказати про педагогічні здібності Є. В. Черненка, оскільки їх ми відчували на себе досить суттєво вздовж тривалого часу.

О. В. Симоненко: — Школа Є. В. Черненка, передусім, полягала в тому, щоб навчити молодого науковця з повагою відноситися до розуму та до тих, у кого він є. Вельми толерантний у людських взаєминах, він був принциповий та, коли треба, безжалюсний до наукової роботи, яка потребувала критики. Зрозуміло, що форма цієї критики була різна: від помірному режиму для початківців до аргументовано нищівних зауважень опонентам свого рангу.

Головне ж, чому навчав Черненко — думати (це зовсім не імманентно і не так легко, як помилково вважають ті, хто цього не вміє) та викладати свої думки на папері (що іще складніше). На жаль, мушу констатувати, що

мова більшості наших наукових праць далека від досконалості. І не дарма лев'яча частка зауважень Є. В. під час обговорення робіт стосувалась саме їхніх стилю та мови. Цього не навчають в університеті та не вимагають першочергово на обговореннях — мовляв, пише, як може. Черненко так не вважав, навпаки, він стверджував — якщо не може, нехай не пише. Є. В. вважав вміння писати неодмінною якістю археолога, без якої нема чого й починати займатися наукою.

Трохи жартома Є. В. сформулював головне завдання наукового керівника: «Не заважати!» І ще один його афоризм: «Поліпшення — ворог якості». Тому перечитувати і правити власну роботу він рекомендував нам не більше десяти разів. Читаючи і редагуючи зараз роботи молодих колег, розумієш, наскільки мав рацію наш Вчитель...

Багато уваги він приділяв вдало вибраній назві роботи. На думку Є. В., вона мала бути, перш за все, якнайкоротшою. Це щодо форми, про зміст розумілося само собою — він має точно відбивати головну ідею роботи.

Дійсно, назви більшості наукових робіт Євгена Васильовича лапідарні (згадаємо хоча б його монографії «Скифский доспех» «Скифские лучники», «Скифо-персидская война») і абсолютно відповідають змісту, який викладений легкою і разом з тим досконалою мовою.

Ось один з прикладів школи Черненка — про що слід пам'ятати, коли пишеш наукову працю.

С. А. Скорий: — Мені здавалося, що моя невелика стаття (усього лише кілька сторінок тексту) цілком вдала і (чим я особливо пишався подумки) супроводжується необхідно великим списком опрацьованої літератури.

Меморіальна дошка на честь професора Євгена Черненка на батьківщині — с. Буда-Воробі Житомирської обл. 2011 р.

Дав її на ознайомлення Є. В. Він прочитав досить швидко, кілька разів хмикнув і щось підкреслив в тексті олівцем. А далі був такий діалог.

Є. В. — Сергію, прочитайте, будь ласка, вголос перше речення!

С. С. — А навіщо, Євгене Васильовичу? — запитав я трошки наївно, але став старанно читати.

Речення займало, мабуть, півсторінки...

Є. В. — Добре! А тепер нагадайте мені слова, з яких починається текст та й далі!

С. С. — Я ж все не пам'ятаю!

Є. В. — А ви вважаєте, що це повинен пам'ятати ваш читач? Навіщо знущатися над ним? Нащо ці довгі періоди? Пишіть коротко і зрозуміло! І що це за список літератури розміром у половину статті?!

Євген Васильович відкрив письмовий стіл, достав якусь невеличку книжку, щось помітив олівцем і протягнув її мені. В книжці йшлося про правила оформлення наукових праць, а підкреслене місце інформувало, яким повинно бути співвідношення основного тексту та списку літератури.

Ці зауваження Черненка я запам'ятав назавжди.

Цікаво, що теми наших майбутніх кандидатських дисертацій Євген Васильович визначив тоді, коли ми ще навчалися в університетах. Ось як це було.

Згадує О. В. Симоненко: — 1974 р. я гостював у Є. В. в Новоолексіївці (тепер Лазурне) під Скадовськом, в пансіонаті на березі моря — Черненко чудово знався на тому, де й як табурувати експедиції. Відтоді ми частіше й частіше обговорювали мої наукові схильності, поки що обмежені досить ефемерним бажанням «займатися сарматами». Як саме ними займатися, і який зиск вийде з цих занять, я уявляв собі, м'яко кажучи, вельми приблизно. Наближався

час написання диплому, і тоді Є. В. запропонував мені обрати його темою військову справу та озброєння сарматів Північного Причорномор'я. Він звернув мою увагу на те, що в єдиній на той час монографії про сарматську військову справу, написаній його другом А. М. Хазановим, матеріалам з нашого регіону приділено обмаль уваги, і тема цілком придатна для розробки. Скажу одразу — Є. В. мав рацію настільки, що ця розробка триває й досі. Диплом, кандидатська, статті, дві монографії та репутація одного з провідних фахівців світу з мілітарії сарматської доби (принаймні, в цьому мене запевняють) стали результатом одного-єдиного слова Черненка: «Спробуй».

А ось спогад С. А. Скорого:

— Ще будучи студентом, я опублікував дві невеличкі статті про скифську зброю в журналі «Советская археология». Я трохи загордився (все ж студент!) і чомусь вирішив, що здатний займатися цією темою у майбутньому, про що й повідомив радісно Євгену Васильовичу при знайомстві. Нічого не кажучи, він став виставляти на робочий стіл у своєму кабінеті коробки з величезною кількістю карток.

— Це — сказав він мені — матеріали з скифської наступальної зброї та обладунку для моєї майбутньої докторської дисертації.

Я розгубився. І тоді Є. В., не довго думаючи, запропонував мені іншу ідею, яка і лягла в основу моєї кандидатської роботи.

— Чого б Вам не зайнятися вивченням озброєння скифського типу в Середній Європі? Його там чимало, а якраз узагальнюючої роботи й досі немає! Удвічі було б важливо, щоб цією темою займався наш фахівець, який знає стан справ в скифському зброєзнавстві.

Євген Васильович став моїм науковий керівником офіційно з травня 1981 р., проте реально він керував роботою з самого початку. Пам'ятаю фразу О. І. Тереножкіна, коли я приніс йому на ознайомлення один з перших розділів дисертації:

— Дай почитати Жені, він це знає краще за мене!

Пам'ятаю, як я пишався, коли побачив посилення на мої перші роботи зі скифського озброєння в монографіях Вчителя «Скифские лучники» і «Скифо-персидская война»!

Є. В. Черненко багато зробив для осмислення отриманого під час археологічних розкопок матеріалу і введення його в науковий обіг. Він — автор більш ніж 180 наукових праць, серед яких п'ять монографій. Зрозуміло, більшість робіт присвячено скифському озброєнню та військовій справі скифів, оскільки в цій області Євген Васильович був фахівцем світового рівня.

Ми з теплотою згадуємо Є. В. Черненка як людину добру і відкриту, легкого характеру. Гурман і сибарит, тонкий поціновувач жіночої краси, любитель і знавець приемного застілля,

чудовий виконавець великої кількості пісень (у тому числі — творів оперного мистецтва), дотепний, ерудований співрозмовник. Саме такою людиною, якій усе людське було зовсім не чуже, запам'ятався нам Вчитель. Таким і залишиться він у пам'яті тих, хто мав честь знати його і працювати разом.

У заповіті, написаному професором за 5 років до свого відходу, Євген Васильович попросив родичів, друзів і учнів не ховати його прах, виклавши все, що необхідно зробити. Свій заповіт він закінчив словами «Я вас усіх любив. Жень».

З січня 2007 р. на 73 році життя наш Вчитель пішов у Вічність. Його останню волю було виконано: урну з прахом Черненка опустили у води великої скіфської річки Бористена...

* * *

Наприкінці 2011 р. на батьківщині видатного українського археолога, скіфознавця, визначного дослідника воєнної справи скіфів, доктора історичних наук, професора Євгена Черненка відкрито меморіальну дошку з його портретом.

БІБЛІОГРАФІЯ ПРО Є. В. ЧЕРНЕНКА

- Буров, Г. М. 2006. *Енциклопедія кримських древностей*. Симферополь: Стилос, с. 296.
До 65-річчя... 1999. До 65-річчя Євгена Васильовича Черненка. *Археологія*, 3, с. 149-151.
Институт... 2015. *Институт археологии Национальной академии наук Украины 1918—2014*. Київ, с. 635-636.
Мезенцева, Г. 1997. *Дослідники археології України*. Чернівці, с. 128.

Симоненко, О. В. 2004. До портрета Євгена Васильовича Черненка. *Археологія*, 4, с. 113-115.

Симоненко, О. В. 2014. Слово про Євгена Васильовича Черненка. *Феномен Більського городища 2014: До 70-річчя відділу археології раннього залізного віку Інституту археології та 80-річчя від дня народження видатного українського археолога професора С. В. Черненка (1934—2007)*. Збірник матеріалів наукової конференції, с. 7-9.

Симоненко, О. В. 2015. Слово про Євгена Васильовича Черненка. *Археологія і давня історія України*, 2 (15), с. 9-10.

Скорий, С. А. 2007. Євген Васильович Черненко (5.11.1934—3.01.2007). *Археологія*, 1, с. 117-118.

Скорий, С. А. 2007. Слово прощання з Євгением Васильевичем Черненко. *Східний світ*, 1, с. 163-164.

Скорий, С. А., Симоненко, А. В. 2007. Памяти Евгения Васильевича Черненко. *Российская археология*, 3, с. 181-182.

Скорий, С. А. 2011. Черненко Євген Васильович. *Сходознавство і візантологія в Україні в іменах. Біобібліографічний словник*. Київ, с. 236.

Скорий, С. А. 2012. Шанування пам'яті професора Євгена Васильовича Черненка. *Археологія*, 1, с. 146.

Євген Васильович Черненко. *Вікіпедія*.

СИМОНЕНКО Олександр, доктор історичних наук, Інститут археології НАН України, Київ, Україна.

SYMONENKO Oleksandr, Doctor Hab., Institute of Archaeology of National Academy of Sciences of Ukraine. Kyiv, Ukraine.

ORCID: 0000-000106878-556X, e-mail: simonal@ukr.net.

СКОРИЙ Сергій, доктор історичних наук, професор, Інститут археології НАН України, Київ, Україна.

SKORY Serhiy, Doctor Hab., Professor, Institute of Archaeology of National Academy of Sciences of Ukraine. Kyiv, Ukraine.

ORCID: 0000-0002-7842-890X, e-mail: idanfirs@ukr.net.

О. Черненко

КОРОТКІ СПОГАДИ І ДУЖЕ ОСОБИСТІ...

Мене попросили-запропонували написати спогади про батька, Євгена Черненка, і я згадала, як колись дуже-дуже давно чудовий чоловік та відомий археолог Іон Вінокур, зробив мені жартівливий комплімент: — Ви спростували твердження, що у археологів не може бути гідних дітей!

Я тоді подумала: — Це ж дійсно складно — намагатися гідно наслідувати батьків, особливо коли успадковуєш разом з прізвиськом професію!

Тож мені складно про це написати і це будуть короткі спогади. Напевно, дуже особисті та не про археологію...

* * *

Коли я була маленькою, взимку, батько приносив мені апельсини та пресований іранський інжир у пачках, який купував у Пасажі по дорозі з роботи. Ввечері він завжди читав мені книжки — про Вінні-Пуха, про подорожі Нільса, про Мауглі та про Пеші. Батько дуже любив читати і цінував книжки. Найбільше любив читати про подорожі та пригоди. Усе життя збирав бібліотеку і привчив до читання мене, а потім і моїх дітей, своїх онуків. Бібліотека, напевно, була його найбільшим скарбом та пристрастю.

Коли я трохи підросла, батько час від часу брав мене із собою на роботу, в Інститут археології. Інститут тоді був у центрі Києва, на нинішній вулиці Грушевського. У обідню перерву ми з ним йшли на стадіон «Динамо», до басейну, спостерігати за грою в водне поло чи за стрибками з трампліну. А у вихідні ходи-

ли до кінотеатру дивитися мультфільми чи до зоопарку. Батько захоплювався фотографією і майже завжди носив з собою фотоапарат. У мене залишилися численні фотографії з тих часів. На кількох ми з батьком разом — коли ми зустрічали когось знайомого, він просив нас сфотографувати удвох. Одне таке фото, як пам'ятаю, зробила Софія Станіславівна Березанська (вони з батьком товаришували багато років), а інше — його найкращий друг Володимир Гецельович Збеневич. Пізніше, коли я вже ходила у школу, ми з батьком друкували фотографії, тимчасово перетворюючи ванну кімнату на фотолабораторію.

Батько розповідав, що завжди хотів стати моряком. Через перенесену в дитинстві в евакуації хворобу, зір у нього був не найкращий, тому про «мореходку» довелося забути. Однак кораблями він захоплювався усе життя, а у роки мого дитинства вигадав гру у кораблики. На великому листі картону він накреслив море, береги вигаданих континентів та острови. У нас був флот з маленьких пластмасових корабликів, вітрильників та броненосців, і ми влаштовували морські баталії у водах того вигаданого моря. А ще батько багато років збирав зображення вітрильників. Він так хотів відвідати далекі країни, однак за радянських часів був «невиїзним» і це його дуже пригнічувало. У студентські роки одного разу зміг виїхати на екскурсію до Чехословаччини, а потім вже ні. У великий світ — до Америки, Німеччини, Болгарії потрапив лише по розпаду СРСР.

Батько казав, що Київ — це єдине місто у світі, де варто народитися і жити. Власно, народився він на Житомирщині, куди його батька відкомандирували «підіймати господарство», утім невдовзі родина повернулася до Києва.

Мешкали на Андріївському узвозі до самої війни, до цього ж будинку повернулися з евакуації. Потім переїхали на Стрелецьку в будинок поблизу Софії Київської.

Батько навчався у чоловічій школі. Після війни школи для хлопчиків та дівчат були окремими. Він згадував, як у випускному класі його запросили на танці у жіночу школу. У той самий день і час в його школі були комсомольські збори. Батько зробив свій вибір і пішов на танці. За це його ледь не вигнали з комсомолу та зі школи. Вчитель історії, відставний військовий, навіть проголосив з цього приводу перед класом палку промову: — Женья Черненко хоче ховатися за жіночі спідниці. Зинов'єв, Троцький та Каменев йому товариші! Коли буде війна, ми підємо боронити Батьківщину, а Женья за жіночою спідницею сховається!

На щастя врешті усе обмежилось доганою і батько зміг вступити до університету. Спочатку на заочне відділення, однак закінчив перший рік навчання на «відмінно» і його перевели на стаціонар. «Заліковку» з відмінними оцінками за перший курс батько приніс до дому та продемонстрував своїй мамі, своїй бабусі, щоб вона ніколи більше не порівнювала його з синами сусідів. До цього вона дошкуляла йому у класичному варіанті: — В усіх діти, як діти, а тебе турбує лише футбол та твої друзі-бешкетники! У футбол батько невдовзі таки був вимушений припинити грати, травмувавши ногу, хоча впродовж усього життя залишався затятим уболівальником і намагався не пропустити жодної трансляції футбольного матчу по телевізору.

Працюючи лаборантом в Інституті археології, батько підробляв екскурсоводом. Як він згадував, це тривало до того часу, коли перед пам'ятником Хмельницькому він автоматично почав розповідати про зовсім інший пам'ятник і не міг зрозуміти, чому екскурсанти усміхаються. Врешті зрозумів і вирішив, що цю роботу треба полишити, оскільки розповідаючи одне й те саме кожного дня, а інколи й по кілька разів, важко було зосередитися і контролювати, що саме оповідаєш. Оповідаєш, а думки плінуть в далечінь.

Пам'ять у батька була феноменальна. Він пам'ятав практично усе, що колись прочитав, пам'ятав на якій сторінці і у якому абзаці що було написано. Записи робив лише у виняткових випадках, упорядковуючи картотеку знахідок скіфського озброєння. Все інше просто запам'ятовував, і не лише тексти. Він пам'ятав численні музичні твори і міг узнати фактично будь-яку мелодію за першими тактами. Якщо я чогось такого не пам'ятала, він завжди дивувався, як це взагалі можливо — забути. Правда іноземні мови йому не давалися. Хоча у мене таке враження, що чудової пам'яті у цьому випадку було недостатньо, а він просто не хотів витрачати час та сили на вивчення.

Батько дуже любив та добре вмів готувати. Може тому, що його дід був кондитером, і це вміння в родині передавалося практично у спадок. Його «коронними блюдами» були солянка, плов. Ці блюда він готував на свята. Часто варив борщ та холодець, готував форшмак і вінегрет. Любив пригощати гостей власноруч приготовленими стравами. Він і мене трохи вчив куховарити, а потім мого сина, свого онука.

На початку 70-х років батько отримав спадок від тітки, на честь якої його колись назвали, та зміг придбати кооперативну квартиру на лівому березі, на Березняках (як він казав, «у Чернігівській губернії»). З вікон квартири було видно Дніпро і це його дуже тішило. Тоді ж він подумав, що можна ходити на роботу пішки і спробував перейти по льоду через Дніпро з Березняків на Видубичі, де тоді був Інститут археології. Нібито близьенько, трохи більше кілометру по прямій, утім виявилось дуже небезпечною справою, бо лід на Дніпрі був з численними торосами.

Батько любив прогулянки вздовж берега Дніпра. Навесні та влітку йому дуже подобалося сидіти на набережній, читати книжку та спостерігати за річкою. Із Дніпром він назавжди і залишився, як і бажав, разом із частиною мого серця.

ЧЕРНЕНКО Олена, кандидат історичних наук, Варшавський університет, Варшава, Польща.
CHERNENKO Olena, Candidate of Historical Sciences, The University of Warsaw, Warsaw, Poland.
 ORCID: 0000-0002-0627-9095, o.chernenko@uw.edu.pl.

Л. Бабенко

«ШАЛЕНІ» МЕНАДИ НАДЧОРНОМОРСЬКИХ СТЕПІВ: ДАВНЬОГРЕЦЬКІ ОБРАЗИ НА ТЛІ СКІФСЬКОЇ КУЛЬТУРИ

У статті проаналізовано широкий спектр проблем, пов'язаних з вивченням золотих пластинок із зображенням менад, зокрема: визначається кількість штампів, використаних для отримання пластин, типи головних уборів, декорованих такими аплікаціями, особливості семантики цього образу у скіфському середовищі та хронологічний діапазон їх побутування.

Ключові слова: скіфи, менади, Діоніс, калаф, тіара, Великий Рижанівський курган, Деев курган, Гайманова Могила, Пісочинський могильник.

ВСТУП

Одним з найпомітніших досягнень піввікової польової діяльності С. А. Скорого стали розкопки у 1995—98 рр. Великого Рижанівського кургану, що поповнили Музейний фонд України непересічними знахідками, а скіфознавство — інформативним комплексом, репрезентованим непогратованим похованням представників аристократичної верхівки скіфської доби. За традицією, започаткованою Б. М. Мозолевським виданням матеріалів Товстої Могили (Мозолевський 1979) та властивою саме українському скіфознавству, до якої неодноразово долучався і сам ювіляр (Скорий 1990; Ромашко, Скорий 2009), вивчення аристократичного кургану було підсумовано публікацією окремої монографії (Скорий, Хохоровски 2018). Серед яскравих матеріалів Великого Рижанівського кургану важко виділити лише одну атрактивну знахідку, яка стала б своєрідним логотипом, що презентував пам'ятку у науковому чи більш широкому просторі на кшталт срібної амфори з Чортомлика, золотого гребню з Солохи чи пекторалі з Товстої Могили. Але чимало предметів з поховань

кургану, знайдених під час і дореволюційних, і новітніх розкопок, мають високий інформаційний потенціал і вартують щонайменше окремого прискількивого вивчення. Особисто для мене при згадці про Великий Рижанівський курган відразу спадає на думку золота пластина від головного убору із зображенням п'яти танцюючих менад — єдина пряма аналогія таким же пластинам з Пісочинського курганного могильника, фотографія яких прикрасила обкладинку моєї монографії (Бабенко 2005).

Окрім цих двох пам'яток, ще у кількох скіфських курганах було знайдено контурні пластинки у вигляді фігурок танцюючих менад. Відомі також знахідки аплікацій із зображенням танцюючих жінок, атрибуція яких неоднозначна. Знаходження у суто скіфських похованнях пластинок, прикрашених персонажами достеменно давньогрецьких культів, серійність цих аплікацій, сприяли посиленій увазі до них дослідників. Відтак, історіографія їх вивчення має доволі розлогу проблематику. Це і численні спроби реконструкції зовнішнього вигляду головних уборів, і підрахунок вірогідної кількості матриць, використаних для отримання пластинок з різних комплексів, і семантика відтворених образів, насамперед, нюанси їх сприйняття у скіфському середовищі, і визначення статусу власниць головних уборів, прикрашених менадами, нарешті, залучення пластинок для обґрунтування хронологічної позиції пам'яток тощо. Кожну із згаданих проблем передчасно вважати вирішеною. Проведений аналіз дозволяє уточнити низку подробиць та виправити деякі помилки, що мимоволі накопились з часом.

Насамперед, доречно навести перелік пам'яток, де були виявлені пластинки із зображенням танцюючих менад.

ВЕЛИКІ ПЛАСТИНИ ІЗ ЗОБРАЖЕННЯМ «СКІФСЬКИХ» МЕНАД

1. Великий Рижанівський курган. Бокова гробниця з непограбованим похованням шляхетної жінки зі служкою досліджена у 1887 р. Г. Осовським. Однак залишки парадного головного убору були знайдені селянами під час обстеження провалу, що утворився після незавершених розкопок 1884 р. До археологів вони надійшли в неповному складі, вже не кажучи про якусь інформацію щодо нюансів їх розташування у похованні. Окрім широкої пластини (5 × 17 см) із зображенням 5-ти менад — 3-х з ножем та 2-х з тирсом (рис. 1: 1), — з числа селянських «трофеїв» вдалося повернути повністю збережену метопіду та декілька фрагментів інших пластин — край дугоподібної стлєнгіди, прикрашеної рослинним орнаментом, та два

уламка прямокутних пластин, з рослинним орнаментом (можливо, фрагмент стлєнгіди) та зображенням грифона, а також стійки та смуги з підвісками-бутонами (Скорый, Хохоровски 2018, с. 88—91, рис. 176: 1—7). Зберігається в Краківському археологічному музею.

2. Курган 8, поховання 1 Пісочинського могильника. У непограбованому похованні серед залишків головного убору знайдено 4 пластини із зображеннями менад (рис. 1: 2—5) — 2 великі (4,7—5,3 × 12,5 — 13,4 см) та 2 малі (2,8—3,0 × 4,7—5,0 см). На великих пластинах відтворено дві пари менад, у кожній парі — одна з ножем і одна з тирсом. На малих пластинах — по одній менаді, з тирсом або ножем (Бабенко 1999, с. 87, рис. 1: 3; 2002, с. 60, рис. 1: 3; 2004, с. 149, рис. 2: 3; 2005, с. 124, 125; рис. 17: 1—4, фото 11). Окрім пластин з менадами до прикрас головного убору входили метопіда з рос-

Рис. 1. Великі пластини із зображенням менад: 1 — Великий Рижанівський курган; 2—5 — поховання 1 кургану 8 Пісочинського могильника (за: Скорый, Хохоровски 2018; фото Л. І. Бабенка)

Fig. 1. Large plates with the image of maenads: 1 — Great Ryzhanivka barrow; 2—5 — burial 1 of barrow 8 of the Pisochyn cemetery (after Skory, Chochorowski 2018; photo by L. I. Babenko)

линним орнаментом, пластини з багатофігурною композицією зі «зміненим» персонажем у центрі та сценою шматування зайця орлом на периферії, пластини зі сфінксом з подвійним тулубом та дугоподібна стленгіда зі сценами полювання вершника на оленя, а також смуги з підвіскам-бутонами (Бабенко 2005, с. 121—129; рис. 15: 1—3, 16: 1—9; фото 12—15). Зберігаються в Харківському історичному музеї імені М. Ф. Сумцова.

КОНТУРНІ ПЛАСТИНКИ ІЗ ЗОБРАЖЕННЯМ «СКІФСЬКИХ» МЕНАД

3. Деев курган¹. Історія знахідки залишків головного убору майже дзеркальна розкопкам Рижанівського кургану. Під час робіт Н. І. Веселовського у 1891 р. лишилась непоміченою Бокова гробниця з непотривоженим похованням шляхетної жінки. За 5 років стінка камери обвалилася, обвал помітили місцеві селяни, які пробралися до камери і зібрали там чималий «врожай» золотих знахідок, у тому числі і прикраси головного убору. Наступного року курган був дообстежений К. Є. Думбергом. Частину знахідок з селянських «трофеїв» відібрав урядник А. Овдєнко та передав через Археологічну комісію до Ермітажу. Решту знахідок викупили колекціонери — П. А. Маврогордато, від якого через ту ж Археологічну комісію вони потрапили до колекції Ермітажу (ОАК за 1903 год 1906, с. 166, 167, рис. 323), та С. І. Павелко-Павелецький, колекція якого згодом була придбана Історичним музеєм у Москві (Ростовцев, Степанов 1917, с. 78, табл. X: 1—19). Можливо, П. А. Маврогордато продав декілька знахідок і в Британський музей — про це згадує М. І. Ростовцев, посилаючись на № 4076 та 4085 відомого каталогу Ф. Х. Маршалла (Ростовцев, Степанов 1917, с. 78), хоча в самому каталозі предмети з такими номерами відсутні (Marshall 1911).

Пластинки із зображенням менад та їх окремі фрагменти знаходяться в колекціях двох музеїв. Основна частина зберігається в Ермітажі (рис. 2: 1—12; 3: 1—12). Саме 23 таких аплікації згадано у першому повідомленні про селянську знахідку (ОАК за 1897 год 1900, с. 32). Це ж число пластинок наводить й А. А. Спицин, а саме — 10 із зображенням менад з ножом та 13 — з тирсом (Спицын 1906, с. 172). Вірогідно, всі ці пластинки були відібрані у селян урядником А. Овдєнком, а згодом передані до Ер-

1. У роботах українською мовою часто використовується назва «Діїв курган». Але курган отримав назву за прізвищем селянина Деева, на ділянці якого він знаходився (Спицын 1906, с. 168). Саме «Деев», а не «Діїв» є правильним варіантом написання цього прізвища в українській мові. Відтак, і назва кургану повинна відповідати нормам українського правопису (висловлюю подяку Ю. Б. Полідовичу, який звернув мою увагу на цей орфографічний нюанс).

мітажу, адже серед колекції П. А. Маврогордато вони не згадуються (ОАК за 1903 год. 1906, с. 166, 167, рис. 323). Ще одна менада з ножом, а також велика кількість уламків від різних частин менад (зокрема — голова менади з тирсом, рука з ножом та рука з цапиною ногою, ніж та 5 тирсів — один цілий та 4 фрагменти)² надійшла з колекції С. І. Павелко-Павелецького до Історичного музею у Москві (рис. 5: 1—10; Ростовцев, Степанов 1917, с. 78, табл. X: 1—19). З часу публікації статті М. І. Ростовцева та П. К. Степанова, які для реконструкції зовнішнього вигляду головного убору звели колекції двох музеїв разом, у науковому обігу фігурує об'єднана кількість менад — 24 (Ростовцев, Степанов 1917, с. 79; Онайко 1970, с. 103; Лесков 1974, с. 33; Мирошина 1980, с. 34). Цікаво, що саме 24 менади були презентовані на планшети декількох ермітажних альбомів (Артамонов 1966, рис. 121; Piotrovsky, Galanina, Grach 1986, pl. 135). Але серед них відсутня менада з ножом з колекції С. І. Павелко-Павелецького, що має кілька добре помітних втрат, які легко розпізнати на фото (відсутній ніж, частина цапиної ноги та гострий кінчик зачіски). Тобто, 24-а менада на ермітажному планшеті це вже по суті «25-а» у комплексі загалом. Історія появи цієї «25-ої» менади потребує окремого розгляду, можливо, з метою презентації «повного» набору менад на планшет було прикріплено не аутентичну пластинку, а гальванокопію, виготовлення яких добре налагоджене в Ермітажі. Показово, що на цьому планшеті відсутні й інші прикраси деевського головного убору з колекції С. І. Павелко-Павелецького, що потрапила до Історичного музею — перелічені вище частини менад та їх атрибутів, а також кілька фрагментів пластин з рослинним орнаментом.

4. Гайманова Могила. Залишки прикрас парадного головного убору виявлені в повністю зруйнованому грабіжниками похованні 3 Південної гробниці 4. Знайдено 3 вирізаних по контуру пластинок із зображеннями менад — дві з тирсом та одна з ножом (рис. 5: 1—3; Бидзиля, Полин 2012, с. 165, 494—497, рис. 752: 1—6). Зберігаються в Скарбниці Національного музею історії України.

5. Курган 6 поблизу с. Водославка. Залишки головного убору у пограбованому похованні репрезентовані 5-ма контурними пластинками із зображеннями менад — 3-ма з ножом та 2-ма з тирсом (рис. 5: 4—8; Купрій, Ліфантій, Шелехань 2019, рис. 6: 2, 3; Daragan, Polin 2022, fig. 12: 1—3; 13: 1, 2), а також кількома пластинами (дугоподібною стленгідою з рослин-

2. Цікаво, що вони практично стовідсотково відповідають втратам «ермітажних» менад, серед яких можна бачити менаду з тирсом без голови, менад без ножа, без руки з ножом та без цапиної ноги, а також 5 менад, у яких відсутній тирс (Артамонов 1966, рис. 121; Piotrovsky, Galanina, Grach 1986, pl. 135).

Рис. 2. Контурні пластини із зображенням менад (верхній ряд ермітажного планшету): 1—12 — Деев курган (за: Piotrovsky, Galanina, Grach 1986)

Fig. 2. Contour plates with the image of maenads (upper row of the Hermitage tablet): 1—12 — Deev barrow (after Piotrovsky, Galanina, Grach 1986)

ним орнаментом та прямокутною пластиною з протипоставленими фантастичними істотами) та смугами з підвіскам-бутонами (Купрій, Ліфантій, Шелехань 2019, рис. 6: 1, 4, 5; Daragan, Polin 2022, fig. 9—11). Зберігаються в фондах Археологічного музею Інституту археології НАН України.

6. Денисова Могила. У зруйнованому грабіжниками похованні знайдено 2 вирізані по контуру менад пластинки — практично неушкоджену із зображенням менади з ножом (рис. 5: 9) та верхню частину тирса від іншої пластинки (неопублікована) (Рябова 1979, с. 47, рис. 1: 5; Мозолевський 1980, с. 133, рис. 68: 11; Бессонова 1983, рис. 6: 3). Зберігаються в Скарбниці Національного музею історії України.

7. Курган 12 Рогачицького курганного поля. Знайдено фрагмент від пластинки у вигляді кисті руки менади з ножом (рис. 5: 11; Бол-

трик, Фиалко 2007, рис. 1: 10). Зберігається в Скарбниці Національного музею історії України.

8. Курган 14, центральна могила Рогачицького курганного поля. Знайдено контурну пластинку у вигляді менади з ножом (рис. 5: 10; Болтрик, Фиалко 2007, рис. 1: 11). Зберігається в Скарбниці Національного музею історії України.

КОНТУРНІ ПЛАСТИНКИ ІЗ ЗОБРАЖЕННЯМ «ДАВНЬОГРЕЦЬКИХ» МЕНАД

1. Велика Близниця, гробниця 4. Калаф прикрашали 11 рельєфних контурних пластинок, переважно із зображенням персонажів почиту Діоніса — танцюючих менад і сатирів, по чотири пластинки кожного персонажа, двох

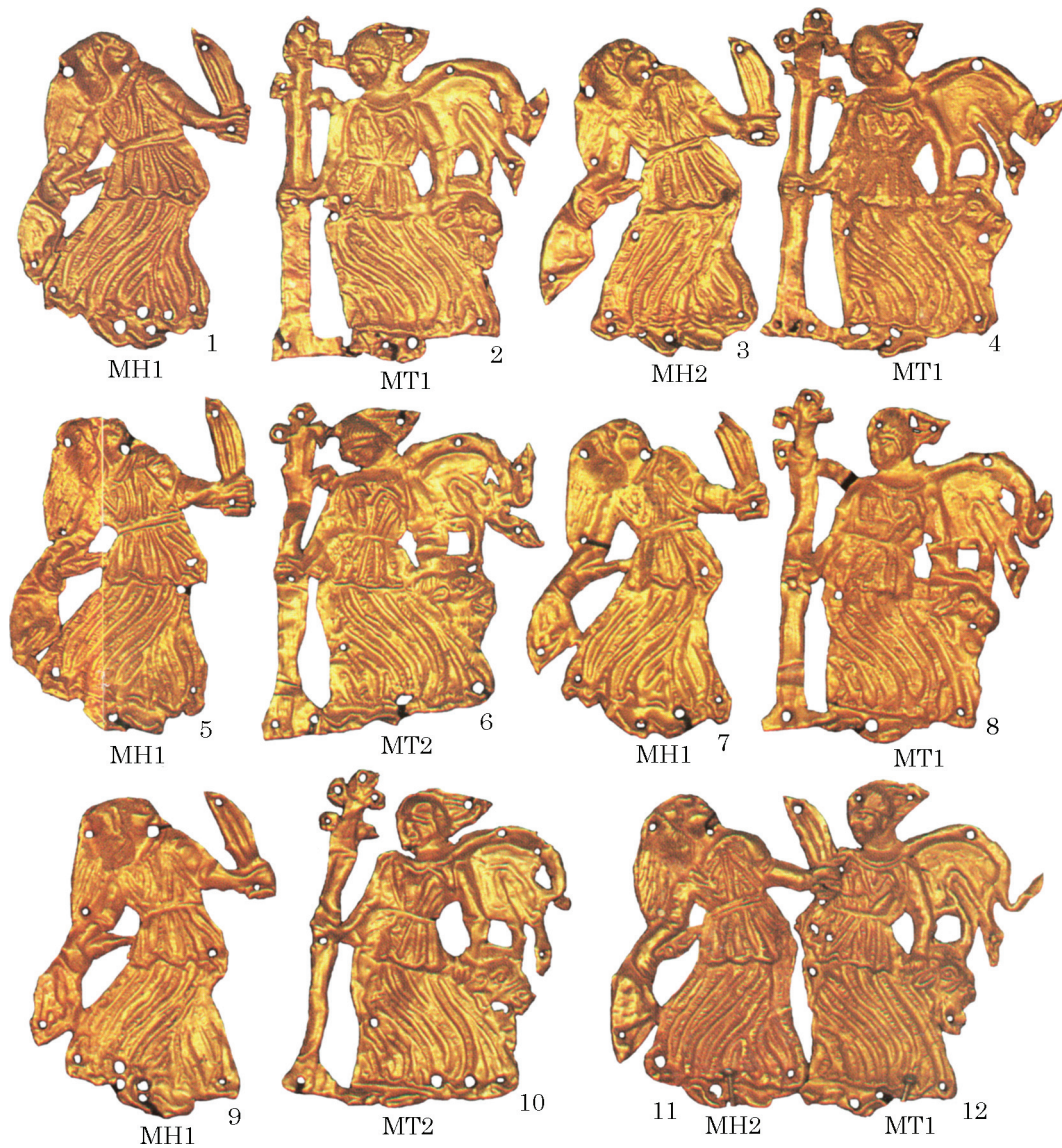

Рис. 3. Контурні пластини із зображенням менад (нижній ряд ермітажного планшету): 1—12 — Деев курган (за: Piotrovsky, Galanina, Grach 1986)

Fig. 3. Contour plates with the image of maenads (the bottom row of the Hermitage tablet): 1—12 — Deev barrow (after Piotrovsky, Galanina, Grach 1986)

жінок на грифоні і барсі, а також аплікації із зображенням крилатої Ніки (рис. 6: 1—11). Окрім останньої, всі пластинки утворюють пари, в яких персонажі звернені один до одного. Але у кожній із пар відсутня симетрія — різняться пози персонажів, набір атрибутів, вид верхових тварин. Власне менад, співставних з парою «скіфських», четверо. Зі «скіфськими» їх єднає близький тип одягу та набір певних атрибутів. Три менади тримають правицею тирси, хоча їх верхівка має зовсім інше оформлення і відповідає власне класичному давньогрецькому тирсу. Ліва рука тримає тимпан, накидку з виразними складками чи край хітона. Ще одна менада за набором атрибутів більш відповідає «скіфським жрицям» — в одній її руці затиснутий направлений догори вістрям ніж чи кинджал, у іншій вона тримає частину туші тварини, ймовірно, голову.

Зіставлення менад зі скіфських курганів з персонажами головного убору з Великої Близниці стало вже традицією, започаткованою М. І. Ростовцевим, який вважав, що ці пластинки «збігаються майже у всіх подробицях» (Ростовцев, Степанов 1917, с. 74). Втім, наступні дослідники акцентували увагу саме на відмінностях у зовнішності, атрибутах чи, навіть, темпераменті, «таманських» та «скіфських» менад (за дотепним порівнянням С. В. Поліна — «придворні дами, що зображають пастушок ... скромні гімназистки на тлі менад, які втілюють сувору фанатичну несамотитість скіфського культу»), вказуючи на більшу відповідність перших грецькій образотворчій традиції та прагнення наблизитися до норм скіфського культу у других (Рябова 1979, с. 47—49; Бессонова 1983 с. 75; Безсонова 1993, с. 5; Бидзиля, Полин 2012, с. 495).

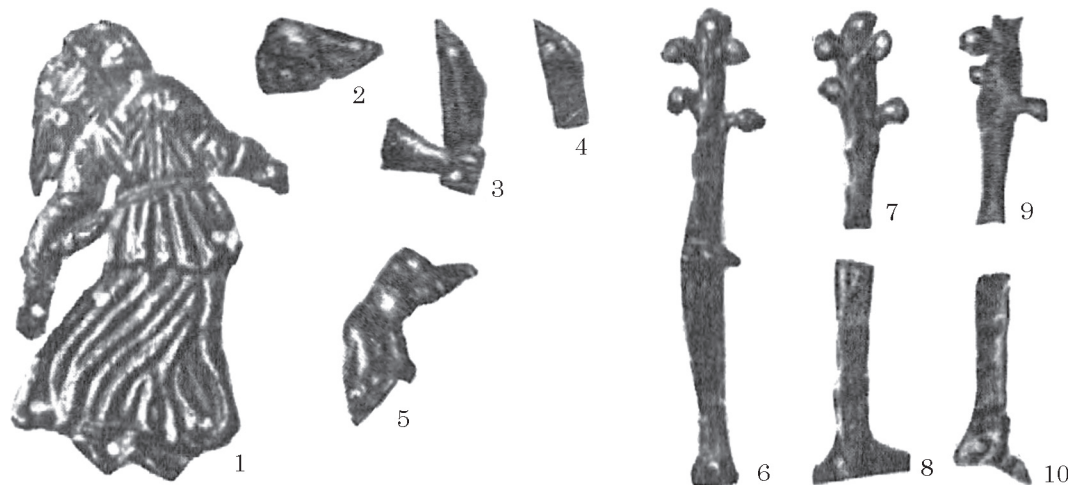

Рис. 4. Контурна пластина із зображенням менади та уламки таких же пластин із колекції С. І. Павелко-Павелецького: 1—10 — Деев курган (за: Ростовцев, Степанов 1917)

Fig. 4. Contour plate with the image of a maenad and fragments of the same plates from the collection of S. I. Pavelko-Paveletski: 1—10 — Deev barrow (after Rostovtsev, Stepanov 1917)

ПЛАСТИНКИ ІЗ ЗОБРАЖЕННЯМ ТАНЦЮРИСТОК-«(НЕ?)МЕНАД»

1. Куль-Оба. Серед численних та різноманітних золотих аплікацій, знайдених у цьому похованні, є квадратні пластинки із зображенням двох танцюючих жінок у довгому одязі, одна з яких — з кроталами в руках (рис. 6: 12). Єдина думка щодо атрибуції цих персонажів відсутня. Спроби їх ідентифікації як менад (Копейкина 1986, с. 40—41; Фіалко 2003, с. 124) наражаються на неприйняття або стійке та аргументоване заперечення подібного ототожнення (Уільямс, Огден 1995, с. 150; Круглов 1997, с. 124—127; Журавлев, Новикова, Шемаханская 2014, с. 58—61).

2. Огуз. В Північній гробниці серед інших аплікацій виявлено дві пари вирізаних по контуру пластин із зображенням танцюючих жінок (рис. 6: 13—15). Можливим доповненням до цих аплікацій є довгі пластинки, атрибутовані як тирсові гілки, увінчані шишкою (Фіалко 2003, с. 124, 130, рис. 14а—в). О. Є. Фіалко бачить в них саме менад, що отримало як підтримку (Treister 2001, р. 141; Ліфантій 2018, с. 92), так і пряме (Бидзиля, Полин 2012, с. 496) чи опосередковане (Скорый, Хохоровски 2018, с. 90) заперечення.

Втім, пластинки з обох комплексів, Куль-Оби та Огузу, за іконографією, сюжетом, атрибутами дуже далекі від власне «скіфських» менад, отже немає сенсу занурюватися у дискусію про відповідність репрезентованих на цих аплікаціях персонажів образу менад. Можна лише нагадати спостереження С. С. Бессонові про відсутність в одному комплексі знахідок пластинок з менадами та зі сценами «посвячення», а також висновок, підтриманий С. В. Полнім, про різні функції у ритуальних діях власниць уборів, прикрашених тими чи іншими аплікаціями (Бессонова 1983, с. 76; Бидзиля, Полин

2012, с. 497). А саме в Куль-Обі та Огузі серед інших аплікацій були виявлені і пластинки зі сценами «посвячення», що додатково ставить під сумнів коректність атрибуції куль-обських та огузьських танцюристок як менад.

КІЛЬКІСТЬ ШТАМПІВ

Серійність пластинок із зображенням менад, розуміння масштабності якої зростало з виявленням все нових і нових комплексів, спонукала до спроб визначити кількість штампів, використаних для їх відтворення. Вже М. І. Ростовцев відзначав, що 24 пластинки з менадами Деева кургана «зроблені безсумнівно тим же штампом або копією того ж штампу», що і пластина з Рижанівського кургану (Ростовцев, Степанов 1917, с. 79), з чим повністю погоджувався його співавтор П. К. Степанов (Ростовцев, Степанов 1917, с. 98). Нові знахідки пластинок з менадами в Гаймановій та Денисовій могилах створили поживне підґрунтя для подальших вправ у цьому напрямку. Так, В. О. Рябова, оперуючи знахідками з 4-х курганів, вважала, що при виготовленні пластинок з Гайманової Могили використали іншу матрицю, обґрунтовуючи висновок більшими розмірами (як виявилось згодом — ці параметри хибні) менад — висотою 7 та 6,5 см супроти 4,6 см. У той же час менади з Денисової Могили, Деева та Рижанівського курганів збігалися, на думку В. О. Рябової, «до найдрібніших деталей» (Рябова 1979, с. 49, 50). Ця похибка в наведених параметрах пластинок з Гайманової Могили спричинила хибні висновки при порівнянні менад іншими дослідниками. Зокрема, М. В. Русяєва вважала виготовленими «одним штампом або його копією» пластинки з Деева та Рижанівського курганів, Денисової Могили (а також помилково повторно згаданого комплексу «Нижні Сірагози»), а в менадах з

Рис. 5. Контурні пластини із зображенням менад: 1—3 — Гайманова Могила; 4—8 — курган 6 біля с. Водославка; 9 — Денисова Могила; 10 — курган 14 Рогачицького курганного поля; 11 — курган 12 Рогачицького курганного поля (за: Бидзиля, Полин 2012; Daragan, Polin 2022; Бессонова 1983; Болтрик, Фіалко 2007)

Fig. 5. Contour plates with the image of maenads: 1—3 — Haimanova Mohyla; 4—8 — Vodoslavka, barrow 6; 9 — Denysova Mohyla; 10 — barrow 14 of the Rohachyk barrow group; 11 — barrow 12 of the Rohachyk barrow group (after Bydzylya, Polin 2012; Daragan, Polin 2022; Bessonova 1983; Boltryk, Fialko 2007)

Гайманової Могили відзначила не лише інші розміри, а й низку дрібних деталей, якими вони вирізнялись від інших аплікацій (Русяєва 1995, с. 29, 33). З цієї ж причини в переліку найближчих аналогій пластинам з Пісочинського могильника були названі з Деева та Рижанівського курганів, Денисової Могили, але не згадані гайманівські менади (Бабенко 2005, с. 124, 125).

С. С. Бессонова, врахувавши пластинки з 4-х комплексів — Деева кургана, Рижанівки, Гайманової та Денисової Могили (а згодом доповнивши цей перелік і пластинами з кургану 8 Пісочинського могильника), зазначила використання при їх виготовленні трьох різних матриць, але не уточнила, які саме аплікації були відтворені тією чи іншою мат-

рицею (Бессонова 1983, с. 74, 75; Бессонова 1993, с. 5). Л. С. Клочко вважала, що при виготовленні менад з Рижанівки, Деева кургану, Водославки, Гайманової та Денисової Могили використали чотири різні штампи, не уточнюючи, які саме пластинки були отримані від тієї чи іншої матриці (Клочко 1998, с. 140). М. Ю. Трейстер, також долучивши до вибірки менад комплекс кургану 6 біля Водославки, «розподілив» пластинки по двом матрицям. На його думку аплікації Гайманової Могили та Водославки були виготовлені за допомогою однієї матриці, а з Денисової Могили, Деева та Рижанівського курганів — іншої (Treister 2001, р. 141). Ю. В. Болтрик та О. Є. Фіалко вважали найближчими за стилістикою менаді з ножом з кургану 14 Рогачицького курган-

Рис. 6. Пластинки із зображенням персонажів почиту Діоніса та танцюристок: 1—11 — Велика Близниця; 12 — Куль-Оба; 13—15 — Огуз (за: Калашник 2014; Журавлев, Новикова, Шемаханская 2014; Boltrik, Fialko 2007)

Fig. 6. Plates with images of characters honoring Dionysus and female dancers: 1—11 — Velyka Blyznitsia; 12 — Kul-Oba; 13—15 — Oguz (after Kalashnyk 2014; Zhuravlev, Novikova, Shemahanskaya 2014; Boltrik, Fialko 2007)

ного поля пластинки з Денисової Могили та один із різновидів аплікацій з Деева кургану (Болтрик, Фіалко 2007, с. 55). С. А. Скорий та Я. Хохоровські дійшли висновку, що з матриці, використаної для виготовлення пластини з Великого Рижанівського кургану, були отримані також пластинки з Деева кургану, Денисової Могили, Водославки та малі пластини з кургану 8 Пісочинського могильника³. Аплікації з Гайманової Могили, кургану 14 Рогачицького курганного поля (вказані як з Гюнівки), а також Великої Близниці були віднесені до виробів інших майстрів (Скорий, Хохоровски 2018, с. 90).

3. Також саме малі, а не великі пластини з цього комплексу чомусь були вказані як найбільш близькі за оформленням аналогії до рижанівської пластини (Скорий, Хохоровски 2018, с. 90).

Докладне порівняння пластин було проведене С. В. Поліним. Найперше, дослідник «повернув» справжні розміри пластинкам з Гайманової Могили (для пластинок із зображенням менад з ножем — $4,8 \times 3,3$ см, із зображенням менад з тирсом — та $4,8\text{—}4,95 \times 3,4\text{—}3,6$ см), виправивши прикру помилку, що багатьох ввела в оману. І саме розмір пластинок як один із критеріїв схожості використав С. В. Полін, порівнюючи знахідки з різних комплексів. За висновками дослідника одним штампом були виготовлені пластини з Рижанівського кургану та Пісочинського могильника, контурні пластинки з Деева кургану та 2 з 3 пластинок з Гайманової Могили. Інший штамп було використано для пластинки із зображенням менади з ножем з кургану 14 Рогачицького курганного поля ($4,3 \times 2,5$ см). Відзначені також близькі розміри пластинок з Водославки — $4,6 \times$

3,0 см (менада з тирсом) та $4,2 \times 2,5$ см (менада з ножем)⁴ (Бидзиля, Полин 2012, с. 496, 497; Daragan, Polin 2022, р. 71). Автори публікації матеріалів кургану 6 біля Водославки «певні особливості у виконанні» аплікацій з менадами зв'язали з хронологічною кореляцією комплексів, відтак підкреслили близькість водославських пластинок до аплікацій з Гайманової Могили, а пластини з Денисової Могили, Великого Рижанівського кургану та Пісочинського могильника видалися «спрощенішими», відтак — «пізнішими» (Купрій, Ліфантій, Шелехань 2019, с. 204).

Отже, майже всі дослідники вважали, що при виготовленні пластинок з менадами торевти використали кілька матриць, хоча розподіл

аплікацій по групах, що об'єднували б вироби від тієї чи іншої матриці, зазвичай не співпадає. Відсутні також і вказівки на якийсь чіткий критерій, яким би обґрунтовувався запропонований розподіл. Треба все ж визнати, що зіставлення пластинок із зображенням менад стикається з низкою об'єктивних труднощів. По-перше, практично неможливо порівняти пластинки «наживо» — вони зберігаються в шести різних музеях трьох країн, отже доводиться користуватися лише фотографіями, зазвичай різної якості, іноді — малюнками, що не відтворюють усі нюанси штампу. Однак і отримані з однієї матриці пластинки могли різнитися в деталях — різна товщина золотого листа чи проба золота, сила та напрям тиску

на пластину при перенесенні на неї зображення ставали на заваді повної ідентичності рельєфу отриманих аплікацій. Але ще більше різноманітних пертурбацій первинний рельєф пластини міг отримати при вторинній обробці зображення шляхом карбування стекою чи різцем, якими наносилися крапки, риски та інші дрібні деталі. Певних змін рельєф зазнавав і під час вирізання контурних пластинок, і ще більше — при пробитті численних отворів безпосередньо по фігурці менади. Нарешті, змінання рельєфу золотой пластини могло відбуватися і під час використання головного убору, і, насамкінець, безпосередньо у могилі, при її руйнації чи пограбуванні поховання. Все ж, як здається, є можливість доволі об'єктивно порівняти зображення менад з різних комплексів, з метою визначення саме кількості варіантів штамів, отриманих з тих чи інших матриць. Для цього слід обрати своєрідні «еталони» штамів менад, з якими буде порівняна решта пластин з інших комплексів. Для цієї задачі якнайкраще підходять пісочинські пластини з кількох причин — вони презентують по п'ять штамів обох видів менад, які можна порівняти між собою. Враження про їх «спрощеність» (Купрій, Ліфантій, Шелехань 2019, с. 204) видається хибним, навпроти, вони презентують

Рис. 7. Типи штамів менади з тирсом (фрагменти пластин з поховання 1 кургану 8 Пісочинського могильника): 1—3 — тип MT1; 4, 5 — тип MT2 (фото Л. І. Бабенка)

Fig. 7. Types of maenad stamps with thyrsus (fragments of plates from burial 1 of barrow 8 of the Pisochyn barrow group): 1—3 — type MT1; 4, 5 — MT2 type (photo by L. I. Babenko)

одні з найкращих відбитків з матриці, до того ж найменш змінених вторинними доробками рельєфу чи численними отворами, пробитими безпосередньо по фігуркам менад. Нарешті, саме ці пластини були найбільш доступні автору для дослідження.

Отже, можна впевнено стверджувати ідентичність обох великих пісочинських пластин, на кожній з яких відтворено по дві пари менад, тобто, обидві пластини було виготовлено за допомогою однієї і тієї ж матриці. Але у той же час також добре помітна велика кількість дрібних рис, що відрізняють одне від одного як зображення обох менад з тирсом, так і з ножем. Для зручності назовемо їх умовно МТ1 і МТ2 (менади з тирсом) та МН1 і МН2 (менада з ножем). Наведу лише частину найбільш виразних розбіжностей у зображенні менад.

Для зображень менад з тирсом вони наступні (рис. 7: 1, 4):

а) різниця у розмірі трикутника на потилиці (частини головного убору чи зачіски) — у МТ2 він помітно більший (приблизно $0,45 \times 0,45$ проти $0,6 \times 0,6$ см);

б) більш виразний з поперечним рифленням «комірець» накидки у МТ1; у МТ2 комірець гладкий, ледь помітний;

в) з лівого боку торса у МТ2 4 паралельні складки, у МТ1 складки утворюють фігуру у формі тризубця;

г) форма складок нижче поясу МТ2 має 4 паралельні складки з лівого боку, у крайню внутрішню складку впираються складки правого боку, нахилені в інший бік; у МТ1 внутрішні складки лівого та правого боку утворюють літеру «Λ», всередині якої знаходиться коротка складка, що не доходить до рівня поясу;

д) руки МТ1 та МТ2 охоплюють держак тирса з різних боків;

е) форма складок нижньої частини хітону — у МТ1 друга ззаду складка у нижній частині роздвоюється на дві гілки; у МТ2 між двома задніми складками, більш ніж на половину їх довжини, знизу вклинилася коротка складка;

е) різна довжина та форма ступень — у МТ1 вони довші, тонші та більш звивисті, у МТ2 — коротші та більш прямі (довжина від п'ятки до носка у МТ1 приблизно 0,6 см, у МТ2 — 0,5 см).

Можна знайти ще чимало менш помітних відмінностей, але і за набором перелічених ознак досить легко визначити належність зображення менади з тирсом на короткій пластині з Пісочинського могильника — поза всяких сумнівів воно відповідає типу МТ1 (рис. 7: 3).

У зображеннях менад з ножем можна відзначити наступні розбіжності (рис. 8: 1, 3):

а) відсутня V-подібна складка на правій лопатці у МН1 та добре помітна у МН2;

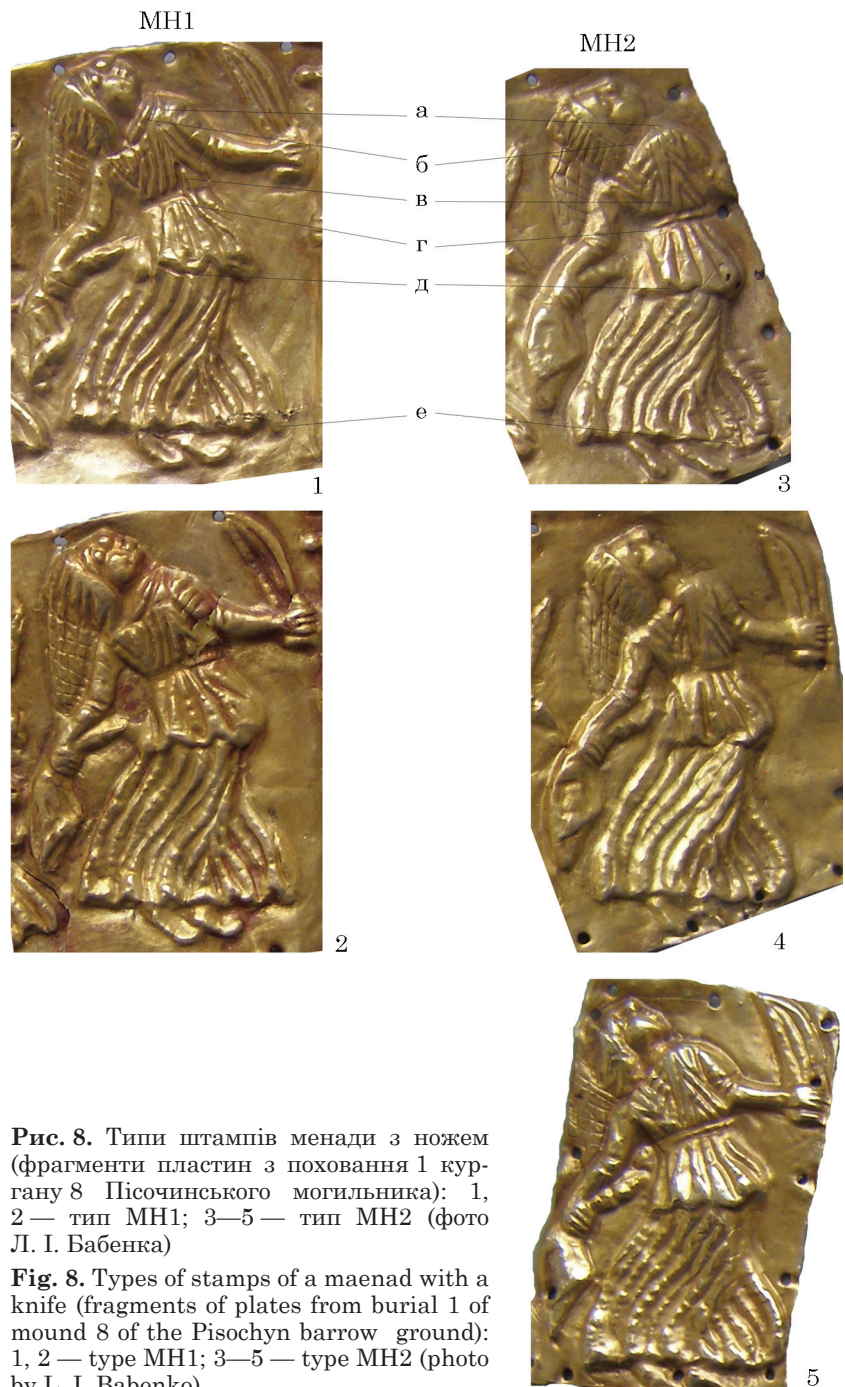

Рис. 8. Типи штампів менади з ножем (фрагменти пластин з поховання 1 кургану 8 Пісочинського могильника): 1, 2 — тип МН1; 3—5 — тип МН2 (фото Л. І. Бабенка)

Fig. 8. Types of stamps of a maenad with a knife (fragments of plates from burial 1 of mound 8 of the Pisochyn barrow ground): 1, 2 — type МН1; 3—5 — type МН2 (photo by L. I. Babenko)

б) верхня складка у МН1 утворює виразний «комірець», у МН2 вона ледь помітна;

в) візерунок складок на торсі (зі спини). У МН1 з лівого боку складки утворюють виразні, вписані одна в одну «літери» «V», а з правого боку — маловиразні, у вигляді «Λ», між ними — 4 добре помітні похилі паралельні складки; у МН2 візерунок складок з лівого боку зламаний, з правого утворює фігуру у вигляді вписаних одна в одну «літер» «Λ», складки між «літерами» менш виразні;

г) у МН2 добре помітний рельєфний пояс, у МН1 пояс позначає вдавлена лінія;

е) складки нижче поясу у МН1 утворюють у центрі неправильний ромб, всередині якого знаходиться складка, обведена контуром ромба; у МН2 у цьому місці дві «двостулкові» складки щільно прилягають одна до одної;

є) форма складок нижньої частини хітона — у МН1 крайня права складка знизу роздвоєна у вигляді «ластівкового хвоста», у МН2 вона плавно закруглена.

За набором перелічених ознак також неважко визначити належність менади на короткій пластині саме до типу МН2 (рис. 8: 5).

Тобто, можна стверджувати напевно, що на матриці, з якої отримали пластини, було відтворено саме дві майже ідентичні пари менад. Показово, що ці пари ні за іконографією, ні за сюжетом, ні за набором атрибутів не відрізняються одна від одної. Здається, цілком достатньо було виготовити матрицю з однією парою менад і тиражувати її на пластині якої завгодно довжини. Такий прийом був розповсюдженим і як приклад можна навести діадему з Куль-Оби, на якій двічі відтворено композицію з матриці, початковий вигляд якої презентує пара пластин з того ж таки головного убору з Пісочинського могильника, а потім між двома ділянками по центру відтворено ще одне зображення міксаморфної істоти з «морським драконом» лише з одного боку (Бабенко 2023, с. 158, рис. 6: 1—4; 8: 1—5). Яким сенсом керувався майстер, виконуючи «зайву» роботу, пояснити важко. Можливо, це пов'язано з буквальною відтворенням художнього прототипу, де було зображено саме дві пари менад.

При наступному зіставленні менад з інших комплексів з виділеними «еталонами» як найбільш чутливий критерій доцільно використати нюанси оформлення складок одягу. Саме їх як папілярний візерунок на відбитку пальця вирізняє неповторність — навіть торецт при вирізанні для матриці практично ідентичних зображень пар менад, не спромігся відтворити його один в один (хоча, можливо, вони також буквально відтворюють візерунок складок одягу саме двох пар менад на скопійованому прототипі). Ці хитросплетіння складок візерунка можна розпізнати і на спотвореному вторинними доробками рельєфі. При цьому використання при порівнянні інших нюансів рельєфу зі

слідами пізніших втручань, скоріше може заплутати чи привести до хибних висновків. Як приклад, можна навести рельєф зачіски у трьох менад типу МН2 на пісочинських пластинах. У однієї менади вони мають вигляд акуратно укладених рівних «дредів», у іншої «дреди» набули форму трикутників, у третьої менади перетворилися у аморфний змазаний візерунок.

Спочатку порівняємо з «еталонами» 5 менад на пластині з Великого Рижанівського кургану. За набором всіх ознак кожна з цих менад повністю відповідає менадам пісочинських пластин, у наступному порядку, зліва направо — МН2—МТ1—МН1—МТ2—МН2 (рис. 1: 1). Для переконливості наведемо найбільш виразні збіги. У обох крайніх менад (МН2) відсутня складка-комірець під горлом (б); вище поясу — зламаний візерунок складок ліворуч та «Λ-подібні» — праворуч (в); виразний пояс (г); «двостулкові» складки нижче поясу (д); закруглений край хітону праворуч (є). Друга зліва менада з тирсом (МТ1) має малий «трикутник» на потилиці (а); виразний «комірець» (б); «тризубчасту» складку на грудях (в); роздвоєну складку у нижній частині хітона (є); довгі звивисті ступні (є). У менади з ножем (МН1) посередині складка-комірець під горлом (б); «V-подібні» складки з лівого боку над поясом (в); пояс вдавлений, нерельєфний (г); ромбоподібна складка зі складкою всередині під поясом (д); роздвоєна складка в нижній частині хітону (є). Нарешті, у менади з тирсом (МТ2), другої справа у ряду, великий «трикутник» на потилиці (а); непомітний «комірець» (б); паралельні складки на грудях (в); 4 складки з лівого боку нижче поясу (г); клин із короткої складки між двома довгими складками ззаду у нижній частині хітона (є); короткі ступні (є). Показово, що збігаючись до найменших подробиць у складках одягу, рельєф зачіски обох крайніх менад (МН2) рижанівської пластини не зазнав вторинної підробки, а відтак здається не схожим на зачіски «еталонів» пісочинської пластини. Це наочно демонструє необхідність обережності у висновках при порівнянні окремих ділянок пластинок, різниця в рельєфі яких не завжди свідчить про використання різних матриць.

Таким чином, можна впевнено стверджувати, що для отримання рижанівської та пісочинських пластин була використана одна й та сама матриця. На цій матриці було вирізано саме 2 пари менад — у тому вигляді, як вони репрезентовані на пісочинських пластинах. І менади на двох «малих» пластинах з Пісочинського могильника, і крайню ліворуч менаду на рижанівській пластині було також зроблено за допомогою цієї ж матриці. Для цього використали крайні зображення менад на матриці, більш зручні для отримання окремого відбитку.

Тепер порівняємо пісочинські «еталони» з найбільшою за кількістю «колекцією» менад

з Деева кургану. Головна проблема тут полягає у ступені доступності всієї вибірки. У більшості публікацій пластинки з цього кургану були презентовані зображенням лише однієї чи кількох менад (Спицын 1906, рис. 41; Ростовцев, Степанов 1917, табл. VII; X: 1; Онайко 1970, табл. XXXIV: 447в; Лесков 1974, с. 24, 109, рис. 24, 96; Мирошина 1981, с. 65, рис. 9: 3)⁵. Але згодом ермітажна колекція менад була опублікована повністю, навіть з надлишком — 24-ою менадою (див. характеристику комплексу на початку статті) (Артамонов 1966, рис. 121; Piotrovsky, Galanina, Grach 1986, pl. 135). Хоча ступінь збереженості багатьох менад (нерівні обрізки контуру, втрати частин, численні отвори) та якість фотографій не дають змоги розгледіти усі дрібні нюанси, відзначені на «еталонах», однак у більшості випадків, передусім завдяки неповторності малюнків складок одягу, вдається розпізнати той чи інший тип менади, а відтак — констатувати використання для їх виготовлення все тієї ж матриці.

Зокрема, серед менад, презентованих на ермітажному планшеті, до типу МТ1 (е — роздвоєна на 2 гілки складка у нижній частині хітону) можна зарахувати 7 пластинок (рис. 2: 5, 7, 9; 3: 2, 4, 8, 12), до типу МТ2 (е — клин між двома задніми складками у нижній частині хітону) 6 пластинок (рис. 2: 1, 3, 11, 12; 3: 6, 10), до типу МН1 (а, б, д — відсутня V-подібна складка на правій лопатці, виразний комірець та ромбоподібна складка під поясом) — 8 пластинок (рис. 2: 2, 4, 6, 10; 3: 1, 5, 7, 9) і до типу МН2 (а, б, д — V-подібна складка на правій лопатці, невиразний комірець та «двостулкові» складки нижче поясу) — 3 пластинки (рис. 2: 8; 3: 3, 11). Менада з колекції С. І. Павелко-Павелецького має виразні ознаки типу МН2 (рис. 4: 1) — V-подібна складку на лопатці та «двостулкові» складки нижче поясу (а, д).

Отже, як легко помітити, у цьому зібранні відсутній паритет не лише між пластинками із зображенням менад з тирсом та менад з ножем (13:11). Співвідношення порушене і між окремими типами зображень «однакових» менад. У менад з тирсом воно становить пропорцію 7 (МТ1) : 6 (МТ2). У менад з ножем, враховуючи вірогідну аутентичність пластинки саме з Історичного музею — 7 (МН1) : 4 (МН2). Подібна диспропорція серед пластин може мати щонайменше два пояснення. Вона пов'язана або ж з тим, що при виготовленні убору не переймалися дотриманням пропорційності між окремими штампами, можливо відбраковую-

чи пошкоджені при вирізанні аплікації. Або ж частина пластинок була втрачена — чи то ще власницею убору, чи при пограбуванні поховання селянами. Але беручи до уваги наявні пластинки, можна стверджувати, що для вирізання аплікацій цього убору були залучені щонайменше 7 великих пластин, на кшталт пісочинських.

Обидві менади з тирсом з Гайманової Могили належать до типу МТ2 (рис. 5: 1, 3) — у них виразний клин між двома задніми складками у нижній частині хітону (е). У менади з ножем відсутня V-подібна складка на правій лопатці, виразний комірець та ромбоподібна складка під поясом (а, б, д) — тип МН1 (рис. 5: 2).

5 менад з Водославки також репрезентовані лише двома, але вже іншими штампами. Менади з тирсом, у яких, попри суцільну вторинну орнаментацию крапками, добре помітно роздвоєну складку у нижній частині хітону (е), належать до типу МТ1 (рис. 5: 7, 8). У менад з ножем невиразний комірець та «двостулкові» складки одягу нижче поясу (б, д) — тип МН2 (рис. 5: 4—6).

На цьому тлі добре помітні відмінності пластинок з Денисової Могили та Рогачицького поля. При цьому менада з Денисової Могили більш близька до пісочинських «еталонів», зокрема типу МН2 — у неї схожі «двостулкові» складки та характерний заворот складок нижньої частини хітону, що імітує круговий оберт (рис. 5: 9). Але не менш виразні і відмінності — довжина перекинутого на спину волосся, незграбність руки з ножем та кут нахилу останнього тощо. Відмінності менади з кургану 14 Рогачицького поля ще більш різочі і їх добре помітно хоча б за край схематичним візерунком складок (рис. 5: 10).

Таким чином, можна констатувати, що більша частини пластин і пластинок виготовлено за допомогою матриці, де було відтворено зображення 4 менад — типи МТ1 та МТ2, а також МН1 та МН2. Ще дві пластинки — з Денисової Могили та кургану 14 Рогачицького поля були отримані з інших матриць, кожна з окремої. Подібна практика виготовлення декількох матриць, вірогідно — різними майстрами, для тиражування практично ідентичних за сюжетом та атрибутами персонажів, безперечно свідчить про популярність саме цього образу «менад» у скіфському середовищі. Звісно, що відтворені на матриці пари танцюючих менад навряд чи були оригінальним твором торевта. Безсумнівно, це репліка з більш високохудожнього твору, виконаного у металопластиці чи у зовсім іншій техніці. Так, висловлено оригінальну думку, що для відтворення трьох менад з Великої Близниці було застосовано метод художнього інверсування, при якому тривимірною скульптура при повертанні навколо осі слугувала моделлю для відтворення фігурок менад у різних ракурсах (Круглов 2004, с. 36, 37).

5. У ряді публікацій навіть неповний склад пластин репрезентовано некоректно. Так, на ілюстрації у роботі Н. А. Онайко у ряді з шести пластин друга та третя менади як з ножем, так і з тирсом представлені одними і тими ж пластинами (Онайко 1970, табл. XXXIV: 447в). Ця ж ілюстрація без змін була використана Т. В. Мирошиною (Мирошина 1981, с. 65, рис. 9: 3).

«Скіфських» менад також зображено у різних ракурсах — анфас (з тирсом) та зі спини (з ножом). Але, скоріш за все, існувала доволі високохудожня образотворча версія цих менад, причому саме двох пар, яким торевт, що виготовив матрицю, намагався наслідувати буквально, повторюючи складний візерунок складок хітону. Хоча, можливо, майстру не вистачило хисту для повторення багатьох тонких деталей. Зокрема, обличчя менад та деякі інші риси відтворено досить грубо, навіть гротескно.

Подібна практика тиражування «еталона» при потребі масового виготовлення пластинок відома ще з часів архаїки — як приклад можна навести пластинки із зображення грифона з Переп'ятихи, серед яких аплікація із зображенням «реалістичного» грифона правила за модель при виготовленні решти пластин «схематичного варіанту» (Скорий 1990, с. 38—41). Найімовірніше, ситуація з пластинами із зображенням менад могла бути схожою, але більш довершений їх варіант залишився невідомим дослідникам. Так, напрочуд витончене зображення менади відтворено на пластині із слонов'ї кістки з кургану Близнаць 2 (Ромашко, Скорий 2009, с. 51, рис. 16: 21; 57: 4). Втім, не можна відкидати, що подібним зразком слугувала не пластина, а інший виріб, наприклад, зображення на посуді⁶ (Русяєва 1995, с. 29).

ОДЯГ, ЗАЧІСКИ, АТРИБУТИ

Зображення менад на пластинах вкрай лаконічні, втім, атрибуція тих чи інших рис не завжди однозначна і часто дослідники не сходяться на єдиній думці при опису цих ознак.

Одяг. Напрочуд мало уваги дослідники приділяли власне елементам одягу менад. Він характеризувався як «довгий хітон» (Русяєва 1995, с. 29), пеплос (Ромашко, Скорий 2009, с. 51), довгий, зібраний у численні вертикальні складки хітон, з виділеною на рівні стегон горизонтальною складкою і довгими до зап'ясть рукавами та підперезаний на талії пояском (Бидзиля, Полин 2012, с. 494), «тога» (Ліфантій 2018, с. 91; Купрій, Ліфантій, Шелехань 2019, с. 192). У менад з тирсом доповненням до одягу була «накидка» (Рябова 1979, с. 47), плащ (Русяєва 1995, с. 29), «плащ із цапиної шкіри з ніжками» (Бабенко 2005, с. 124), «наплічна накидка із закінченнями у вигляді довгих хвостів» (Бидзиля, Полин 2012, с. 494), «гіматій» (Ліфантій 2018, с. 91; Купрій, Ліфантій, Шелехань 2019, с. 192), накидка з довгою бахромою (Daragan, Polin 2022, р. 67). С. В. Полін цілком слушно зіставляє шати менад з одягом «німфи, що з острахом визирає з гушавини», зображеної на пластинці з Бабиної Могили (Мозолевський, Полин 2005, с. 330).

Шати менад дійсно мають дуже виразну горизонтальну складку на рівні стегон, яку можна сприйняти як ознаку наявності двох елементів плечового одягу — довгого плісированого хітону, поверх якого одягнуто короткий плісирований хітон або «палуллу», нижній край якої сягає лінії стегна (Скржинская 2001, с. 193; Мерцалова 1993, с. 84). Зокрема, шати менад з головною уборою Великої Близниці складалися саме з двох елементів (рис. 6: 5, 7). Але можливо це і колпос — широка горизонтальна складка-напуск, яка утворювалася при підтягуванні одягу, коли зайву його довжину підбирали і випускали поверх другого поясу на попереку (Стамеров 1978, с. 44). Талію підперезує тонкий пояс. Не можна однозначно визначитися, чи є у хітонів рукава. На пісочинських пластинах у менад з ножом численні перетинки на руках по лікоть, які можна сприйняти за складки рукавів. Менади з тирсом, тип МТ1, голорукі, без помітних перетинок, у менад МТ2 дві виразні перетинки на внутрішньому ліктьовому згині лівої руки більш нагадують саме анатомічну складку.

Характерною рисою хітонів є декор їх складок рядами крапок. Можливо у цей спосіб майстер імітував зображення пластинок, нашитих на одяг (Рябова 1979, с. 49; Русяєва 1995, с. 29). Площа покриття одягу такими крапками та виразність їх рельєфу на різних пластинках неоднакова. На хітоні менади з Денисової Могили вони зовсім відсутні, на рижанівській та пісочинських пластинах та менаді з рогацького поля ледь помітні, більш рельєфні на пластинах з Деева кургану, ще виразніші на менадах з Гайманової Могили. А при нанесенні крапкового орнаменту на одяг менад з Водославки торевт зовсім втратив почуття міри, прикривши рядами крапок старанно відтворену круговерть складок одягу. Як видається, щонайменше у двох останніх випадках, цей орнамент має вторинний характер і наносився стекою після зняття пластини з матриці з метою посилити слабо відтворений рельєф (Купрій, Ліфантій, Шелехань 2019, с. 192).

«Накидка», що «майорить» (Русяєва 1995, с. 29) чи «розвивається на вітру» (Купрій, Ліфантій, Шелехань 2019, с. 192) за спиною менад з тирсом, є традиційним елементом одягу супутниць Діоніса. Це небріда — плащ, зазвичай, зі шкіри леопарда, оленя чи іншої тварини, густо вкритий плямами (Yates 1891, р. 225, 226; Скржинская 2010, с. 186). Шкура має три відростки, але це не хвости (Бидзиля, Полин 2012, с. 494) чи бахрома (Daragan, Polin 2022,

6. Відомо чимало знахідок давньогрецького червонофігурного посуду із зображенням менад (лише в електронній базі Lexicon Iconographicum Mythologiae Classicae знаходиться 654 посудини із зображенням менад — Fondation pour le Lexicon... 2023; див. також: Moraw 1998), у тому числі і зі скіфських пам'яток, зокрема кілька менад зображено на кратері з Бердянського кургану (Фіалко 2001, с. 80, 81, рис. 1). Однак серед них відсутні зображення, які можна було б назвати прототипами для золотих пластинок.

р. 67). Саме на пісочинських пластинах добре помітно, що кінці двох відростків оформлені у вигляді ратиць — повністю ідентичних ратиць задньої ноги цапа, яку тримає менада з ножем. Закінчення ще одного відростка менш чітке, але не виключено, що це також ратиця третьої ноги цапа. Відтак, у цій сцені наявні усі чотири ноги цапа — одна відрубана, ще три — на знятих з тварини шкурі. Верхній край небріди від однієї з ніг цапа до шиї менади окреслено дугоподібним виразним кантом. На деевських фігурках він гладкий, у решти менад орнаментований поперечними перетинками, найкраще помітними на пісочинських пластинах. Що відтворює цей орнамент — фактуру шерсті, плямисту шкіру чи щось інше, сказати важко.

Зачіски / головні убори. Оформлення зачісок (головних уборів?) кожної з менад, з ножем чи з тирсом, суттєво відрізняється за зовнішнім виглядом. Цю різницю посилює вторинна підправка цих деталей, вже після отримання штампу, що іноді надавало неповторних рис тому чи іншому варіанту зачіски. Все це сприяло розмаїттю атрибутів, а також певній неузгодженості щодо визначення самої ознаки — зачіски чи головного убору. На думку дослідників (що, звісно, характеризували пластинки з різних комплексів) у менади з ножем «довге волосся вільно спадає донизу» (Рябова 1979, с. 47), «довгі коси окремими пасмами вільно спадають донизу» (Русяєва 1995, с. 29), «довгий м'який гострокінцевий ковпак, прикрашений картатим візерунком» (Бабенко 2005, с. 124), розпущене довге волосся, що звисає до стегон (Бидзиля, Полин 2012, с. 494), «волосся хвилями лежить на лівому плечі» (Купрій, Ліфантій, Шелехань 2019, с. 192), а у менади з тирсом «на голові капюшон» (Рябова 1979, с. 47), зачіска «нагадує за силуетом високий головний убір» (Русяєва 1995, с. 29), головний убір у вигляді «напівсферичного капелюха, що щільно облягає голову, з клапанами, що прикривають вуха і коротким твердим конічним верхом» (Бабенко 2005, с. 124), головний убір з трикутним верхом, що відлетів назад (Бидзиля, Полин 2012, с. 494; Daragan, Polin 2022, р. 67), заплетене у високу зачіску волосся, можливо, капюшон (Купрій, Ліфантій, Шелехань 2019, с. 192).

Логічно припустити, що попри наявне розмаїття думок, у всіх варіантах зображено якийсь один, спільний для всіх менад атрибут — зачіску чи головний убір. Розглянемо спочатку оформлення голови менади з тирсом. Воно виразно складається з двох частин — такого собі «очіпка» з невеликим «навушником», що щільно облягає голову та прикріпленого до потилиці трикутника, в якому і бачать верхівку головного убору. Оформлення голови у менад різне — на пісочинських пластинах вона абсолютно гладка і радше нагадує саме «очіпок», відомий на зображеннях менад у вазовому живописі (Yates 1891, fig. on p. 226; Галани-

на 2009, рис. 3). Верхня частина голови менад на гайманівській та частині деевських пластин має виразні вертикальні смуги, що сходяться на маківці, і які можна інтерпретувати як скручені у тугий жмут пасма волосся на кшталт дредів. Нюанси оформлення трикутної верхівки найкраще відтворені саме на пісочинських пластинах, де опуклу серцевину всередині трикутника обрамовують випуклі перлини, схожі на перетяті жмути волосся. Також ключове значення для атрибуції «трикутника» має місце його примикання до голови — не на маківці, де мала б знаходитися верхівка гіпотетичного головного убору, а на потилиці, нагадуючи затуляний у жмут хвіст із волосся. Подібний вузол волосся, зібраний нижче маківки, походить на «лампадіон», що стирчав ззаду, на кшталт ручки олійної лампи (Стамеров 1978, с. 48; мал. 48: и, i, i). Таку зачіску можна побачити не тільки на численних предметах давньогрецького живопису, а й у деяких персонажів на виробках греко-скіфської тореветики, зокрема у двох скіфів-лучників на відомій пластинці з Куль-Оби. Отже, оформлення голів менад сприяє амбівалентності тлумачень і дозволяє бачити як головний убір, «очіпок», так і своєрідну зачіску. У той же час місце кріплення трикутника до потилиці свідчить на користь того, що тореветом відтворено елемент не головного убору, а саме зачіски — затуляного у жмут хвоста, що, можливо, виглядає з-під «очіпка».

Атрибуція волосся на закинутій горілиць голові менади з ножем, що вільно спадає донизу, менш суперечлива, розмаїття зачісок здебільшого надає їй вторинна підправка, хоча на більшості пластинок її додаткове оформлення відсутнє. Найбільше вирізняється волосся у менад інших штамів — на пластинці з Денисової Могили пасма виразно хвилясте, розкуйовджені, але дуже короткі і лежать на плечі менади. На рогачиській пластині довгі пасма складають лише три чи чотири прямі пряди. На решті пластин прядки копни закинутого назад волосся ледь помітні, і лише на пісочинських пластинах торевет виявив неабиякий хист «перукаря», «спорудивши» менадам фактурну зачіску. Голову менад вкривають паралельні прядки «дредів», хоча, як зазначалося вище, якість їх рельєфу різна — вони могли бути ідеально рівними, підтрикутної форми чи перетворилися у аморфний змазаний візерунок. Копна волосся, що лежить на лівці, вкрита прокресленою картатою сіткою і пісочинські пластини єдині, де відтворено такий візерунок. Можливо, таким чином майстер намагався передати перетнуті ниткою дреди, на кшталт зачісок, які мають декілька персонажів верхнього фризу пекторалі з Товстої Могили — юнак з амфорою та дорослий скіф без налобної пов'язки. У поєднанні з «дредями» ця зачіска дійсно чимось нагадує м'який гостроверхий ковпак (Бабенко 2005, с. 124), але все ж, зіставляючи із зображеннями інших ме-

над, більш доречною видається атрибуція на користь своєрідної зачіски.

Атрибути менад: голова та нога тварини, тирс, ніж (меч, кинджал). Попри здавалось би однозначність перелічених атрибутів, через їх схематичне відтворення думки дослідників співпадають далеко не завжди. Так, у частинах розрубаної тварини бачили як цапа (Спицин 1906; Ростовцев, Степанов 1917, с. 77; Онайко 1970, с. 103, 116; Мирошина 1981, с. 52; Бессонова 1983, с. 74; Безсонова 1993, с. 5; Бабенко 2005, с. 124; Болтрик, Фіалко 2007, с. 54; Ромашко, Скорый 2009, с. 51; Скорый, Хохоровски 2018, с. 90; Купрій, Ліфантій, Шелехань 2019, с. 192), так і барана (Рябова 1979, с. 47; Русяева 1995, с. 29; Бидзиля Полин 2012, с. 494). На думку Л. С. Ключко в руках менад частини різних тварин — у менади з ножом нога цапа, у менади з тирсом — голова барана (Ключко 1998, с. 140; 2006, с. 73). До курйозних визначень слід віднести атрибуцію ноги тварини як рогу достатку (Бобринской 1894, с. 142) чи голови цапа (Мозолевский 1980, с. 133).

Звісно, навряд чи можливо визначити видо-ву атрибуцію тварини (цапа чи барана), ґрунтуючись на нюансах саме зображення. Про перевагу на користь цапа свідчить, насамперед, належність менад до діонісійського почиту. Цап був одним з найбільш поширених зооморфних втілень Діоніса, культовим символом цього бога. Саме в козеня, рятуючись від гніву Гери, був перетворений Діоніс. Виражені цапині риси мають й інші персонажі діонісійського почиту — Пан і сатири. Обов'язковими учасниками сатиричної драми були обряджені в цапині шкури сатири. «Трагедія» (τραγῳδία) — «пісня цапів» як вид драми отримала назву від трагічного хору, учасники якого, зображуючи супутників Діоніса, одягалися в цапині шкури. Разом з тим, саме баран у діонісійських культурах був семантичним еквівалентом цапа (Шауб 2007, с. 128), отже подібну атрибуцію також не можна вважати принципово помилковою.

Предмет у руці менади з цапиною ногою атрибутовано як *меч* (Бобринской 1894, с. 142; Ростовцев, Степанов 1917, с. 77; Артамонов 1966, с. 53; Онайко 1970, с. 103, 116; Лесков 1974, с. 33; Ключко 1998, с. 140; 2006, с. 73), *кинджал* (Мозолевский 1980, с. 133; Безсонова 1993, с. 5) чи *ніж* (Рябова 1979, с. 47; Мирошина 1981, с. 52; Русяева 1995, с. 29; Бабенко 2005, с. 124; Болтрик, Фіалко 2007, с. 54; Ромашко, Скорый 2009, с. 51; Скорый, Хохоровски 2018, с. 90), іноді з уточненням його розмірів — короткий широкий ніж (Бидзиля Полин 2012, с. 494), великий ніж (Купрій, Ліфантій, Шелехань 2019, с. 192) або ж довгий широкий ніж (Daragan, Polin 2022, р. 67). Атрибуція предмета в руці менади саме як *меча*, ймовірно, пов'язана з його розмірами. Втім, відразу впадає в очі асиметричність клинка. Серед інших особливостей морфології цього «меча» є повна відсутність

будь-яких ознак перехрестя та доволі виразне наверхшя рукояті брускоподібної чи овальної форми. Найбільш відповідним історичним прототипом такого «меча» можуть бути мечі з односичним клинком з характерним розширенням посередині — своєрідною імітацією форми клинка махайри. Невелика група подібних мечів об'єднана Д. С. Топалом у тип Шульгівка, названим за найбільш яскравим екземпляром (Топал 2021, с. 327—346). Зазвичай на предметах торетики зображено переважно саме двосичний клинок (Shelekhan, Lifantii 2022, р. 39—72), але є і виключення — мечі борода-того варвара на піхвах чортотлицького типу, у руках воїнів на конусах з Курджипського кургану та Передеріївої Могили часто зіставляють саме з махайрою⁷ (Алексеев 2006, с. 53, рис. 3: 2, 3; Топал 2021, с. 332, рис. 153).

Форму клинка у руках менад порівнювали і з розповсюдженими у скіфському середовищі ножами з горбатою спинкою, що, зазвичай, зустрічаються у похованнях разом з жертвовною їжею і якими, вірогідно, жертвна тварина і розбиралася (Бабенко, Чиждова 2001, с. 88; Бабенко 2002, с. 65). Помітне поширення отримали і довгі ножі, близькі за довжиною до двосичних кинджалів. Їх, на думку О. В. Шелеханя, використовували, окрім утилітарних завдань, в ритуальних діях, під час бенкетів або жертвоприношень, залучали як символічну альтернативу зброї в поховальному інвентарі, окремі екземпляри — як власне зброю (Shelekhan 2023, р. 293—344). Слід зауважити, що у менади з Великої Близниці у руках саме короткий ніж або кинджал (Калашник 2014, с. 181). Отже, інтерпретація клинкового предмета у руці менади саме як ножа за історичним контекстом також цілком прийнятна. Звернення до зображень менад на давньогрецьких витворах мистецтва навряд чи посприє розв'язанню цієї дилеми — у руках танцівниць можна бачити як меч, так і ніж або короткий двосичний кинджал (Hauser 1889, Taf. II: 30; Fondation pour le Lexicon... 2023).

Мабуть, найменш суперечлива думка дослідників стосовно атрибуції предмета у правіці менади, що лівою рукою утримує цапину голову. Майже всі побачили в ньому саме тирс⁸ — продовгуватий жезл менад та інших персонажів діонісійського почиту, але багато хто відзначив його своєрідність. Якщо традиційний тирс менад був обвитий виноградним листям, пліщем та увінчаний шишкою пінії, то на пластинах зі скіфських курганів зображено велику, вище «зросту» менади, та доволі товсту палицю, прикрашену у верхній частині п'ятьма відростками — двома парами бокових,

7. Інша точка зору (Shelekhan, Lifantii 2022, р. 58).

8. Інші, але близькі за суттю визначення — «довга палиця, на кшталт жезла» (Бобринской 1894, с. 142), «посох» (Купрій, Ліфантій, Шелехань 2019, с. 192).

розташованих по обидва боки стовбура, одним над одним, та ще одним, що увінчує саму верхівку. Вже В. О. Рябова зміну вигляду атрибутів менад пояснила необхідністю відповідати особливостям скіфського ритуалу (Рябова 1979, с. 40). Такої ж думки були С. С. Бессонова, яка порівняла тирс з гілкою з пагонами, що закінчується розкритим пуп'янком (Бессонова 1983, с. 74) та Л. С. Ключко, яка зіставила тирс з «деревцем з листочками і верхівкою, що нагадує бутон» (Ключко 1998, с. 140; 2006, с. 73). Нарешті, висловлено думку про близькість форми тирса древку, увінчаному наверхшам з «грушоподібним» бубонцем, який і сам уособлює рослинний бутон (Бабенко, Чиждова 2001, с. 88; Бабенко 2002, с. 65; 2022, с. 226, 227).

РЕКОНСТРУКЦІЯ ГОЛОВНИХ УБОРІВ

Хоча задокументовану фіксацію *in situ* пластинок у непограбованому похованні було здійснено лише у похованні 1 кургану 8 Пісочинського могильника, ці аплікації від самого початку відносили саме до прикрас головного убору. Стосовно частини комплексів, через їх нищівне пограбування, дослідники обмежилися лише констатацією належності пластин до залишків прикрас убору. Але у чотирьох випадках, попри те, що у трьох з них були відсутні як відомості про місцезонаження пластин, так і документовано зафіксований повний набір прикрас, було запропоновано реконструкцію зовнішнього вигляду головних уборів. Окрім використання у цих уборах пластин із менадами, можна простежити чимало інших спільних ознак, що дозволяє верифікувати певні нюанси запропонованих реконструкцій хоча б на рівні гіпотези.

Деев курган. Перша реконструкція була запропонована П. К. Степановим⁹ для головного убору з Деева кургану, з частковим залученням матеріалів Рижанівського кургану. Важливо, що для реконструкції було використано матеріали обох музеїв — Ермітажу (надходження від урядника А. Овдієнка та П. А. Маврогордато) та Історичного музею (надходження від С. І. Павелко-Поволоцького), і це єдина на цей час публікація даної частини матеріалів), що, безумовно, надало висновкам більшої автентичності. Запропонована реконструкція зовнішнього вигляду убору — із заломленою кутом передньою частиною, широкими, нахиленими вперед боковими частинами та гострою

9. Реконструкцію представлено у спільній з М. І. Ростовцевим статті, що фактично складається з двох самостійних частин, написаних кожним із авторів. М. І. Ростовцев охарактеризував культурно-історичний контекст, а реконструкція уборів проведена саме П. К. Степановим, хоча іноді її приписують основоположнику скіфознавства (Боровка 1921, с. 169, 183; Мирошина 1980, с. 40).

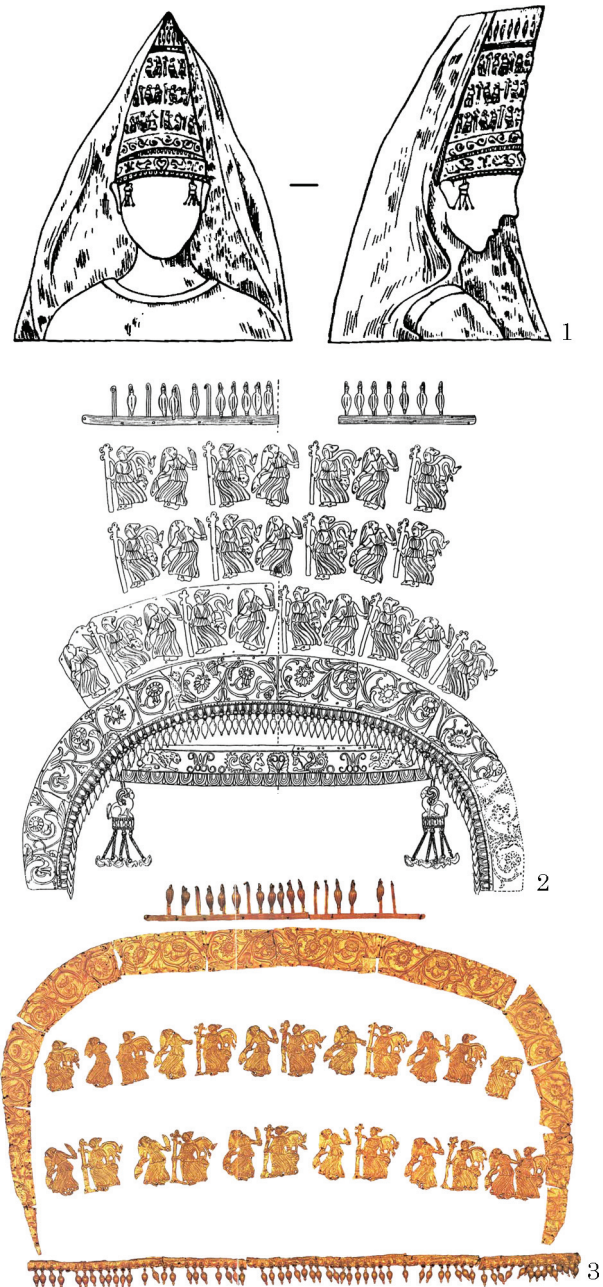

Рис. 9. Варіанти реконструкції головного убору з Деева кургану: 1, 2 — реконструкції П. К. Степанова; 3 — розташування деталей убору на ермітажному планшеті (за: Ростовцев, Степанов 1917; Piotrovsky, Galanina, Grach 1986)

Fig. 9. Versions of the reconstruction of the headdress from the Deev barrow: 1, 2 — reconstructions by P. K. Stepanov; 3 — the location of the details of the dress on the Hermitage tablet (after Rostovtsev, Stepanov 1917; Piotrovsky, Galanina, Grach 1986)

верхівкою (рис. 9: 1), не знайшла підтримки. Роздуми та вправи П. К. Степанова щодо розміщення пластин на уборі цікаві, хоча доволі суперечливі. За власним зізнанням дослідника, підґрунтям для відновлення вигляду убору слугували саме викладені дугою пластини на лобного вінця. Об'єднавши пластини із колекції обох музеїв, П. К. Степанов виклав їх двома

півдугами — зовнішньою з гострими кінцями та внутрішньою з прямокутними (рис. 11: 1; Ростовцев, Степанов 1917, табл. VII, VIII). Але для реконструкції убору залучив начебто лише внутрішню дугу — без частин вінця з надходжень колекції П. А. Маврогордато (Ростовцев, Степанов 1917, табл. IX), відзначивши, що смуга вінця на уборі охоплювала майже всю голову над лобом, вухами та сходилася кінцями на потиличній впадині (Ростовцев, Степанов 1917, с. 96). Однак між словесним описом убору і модельною реконструкцією (рис. 9: 1) (Ростовцев, Степанов 1917, табл. IX: 2) та його графічною реконструкцією в розгорнутому вигляді (рис. 9: 2; Ростовцев, Степанов 1917, табл. IX: 1) є протиріччя. Як добре помітно, на самій схемі, ширина пройми арки внутрішнього вінця становить 33 см, і при таких параметрах його кінці не те щоб сягали потилиці, а опускалися перед вухами, не закриваючи їх. Для налобної смуги такої довжини необхідно було залучити всі фрагменти начільного вінця. Власне пластинки-менади П. К. Степанов розмістив у три ряди — нижній ряд утворили 10 фігурок, обидва верхніх по 8 (при цьому у нижнього ряду 5 автентичних менад у вигляді контурних аплікацій були замінені рижанівською пластиною).

Запропоновану реконструкцію убору розкритикували майже всі дослідники, які так чи інакше зверталися до деевського убору. Г. І. Боровка вважав деевський та рижанівський убори близькими чортотлицьким та піддав окремій критиці саме висновки по стленгиді. Зауваженнями були висунуті стосовно її неповноти через незалучення фрагментів з фондів Історичного музею (насправді 2 із 3 фрагментів увійшли до відтвореної двошарової стленгиди — Ростовцев, Степанов 1917, табл. VII) та неправильного укладання деяких фрагментів, через що напрям завитків на деяких пластинках виявився неузгодженим. Сам Г. І. Боровка вважав, що кінці пластин стленгиди деевського убору були зрізані на кшталт стленгидам чортотлицьких уборів, а відтак — самі убори належали до одного типу (Боровка 1921, с. 183, 184). На відсутність другого ряду стленгиди у запропонованій реконструкції деевського убору дорікали і Б. М. Мозолевський (1979, с. 200) та Т. В. Мірошина¹⁰ (Мірошина 1980, с. 40).

Інше розташування пластин деевського убору репрезентовано на ермітажному планшети, опублікованому в двох альбомах (рис. 9: 3). Початково цей планшет було представлено як «частини головного убору, що складаються з довгої стрічки з кінцями, що звужуються, прикрашеної рослинним орнаментом (аканф)... та рельєфних фігурок танцюючих менад» (Арта-

монов 1966, с. 99, рис. 121), згодом — саме як «реконструкцію» головного убору (Piotrovsky, Galanina, Grach 1986, pl. 135). На планшеті менади розташовані у два ряди, по 12 пластин у кожному, зверху та по бокам вони обрамлені смугою пластин з рослинним орнаментом, розташованих в один ряд (і в якому відсутні 3 пластини з колекції Історичного музею).

Близький порядок взаємного розташування пластин на деевському уборі запропонувала Т. В. Мірошина (без графічної реконструкції), також розмістивши менад у два ряди по 12 пластинок, а над ними — два ряди пластинок з аканфом, що утворювали стленгиду на кшталт калафів з Товстої Могили та Чортотлика (Мірошина 1980, с. 40, 41).

Великий Рижанівський курган. Реконструкція головного убору з цього кургану напштовхується на більш складнощі через неповний набір пластин внаслідок пограбування селянами. Матеріали цього комплексу залучив при реконструкції деевського убору П. К. Степанов. Дослідник звернув увагу на збіг дугоподібного абриса нижнього зрізу пластини з менадами з абрисом дуги верхньої пластини начільного вінця деевського убору і використав це для обґрунтування висновку про вірогідне взаємне розміщення пластин на обох уборах, а саме — менад над начільним вінцем (рис. 9: 2). На переконання П. К. Степанова практично повна тотожність набору пластин обох уборів свідчила про їх належність до одного типу (Ростовцев, Степанов 1917, с. 98—101).

Схожих поглядів дотримувалися Г. І. Боровка та Т. В. Мірошина, які констатували тотожність форми стленгид з рослинним орнаментом, отже — й ідентичність обох уборів та відносили їх саме до скіфських калафів на кшталт чортотлицьким (Боровка 1921, с. 182; Мірошина 1980, с. 41).

Якщо перелічені вище звернення до рижанівського убору були все ж побіжними, то Л. С. Ключко присвятила цьому питанню спеціальне дослідження, запропонувавши також графічну та модельну реконструкцію убору (рис. 10: 1). Виконання цієї задачі було ускладнене не лише відсутністю відомостей про місцезнаходження деталей убору, але і неповнотою їх набору — значна частина поцуплених селянами пластин зникла. Метопіди, смугам та стійкам з підвісками у реконструкції було відведене загальноприйняте місце — на начільній стрічці та по нижньому та верхньому зрізу власне убору відповідно. Пластини із зображенням менад, яких, за цілком справедливим припущенням Л. С. Ключко, було щонайменше дві, розміщені у нижній частині убору. Дугоподібну форму самої пластини дослідниця пов'язала з формою убору, що трохи розширювався догори. Вище пластин з менадами знаходилися прямокутні аплікації з рослинним орнаментом та грифонами, що ритмічно чергували. Цей ряд зверху та по бокам був

10. А також на неправильне розташування пластин, де порушено порядок напрямку завитків аканфу (Мірошина 1980, с. 40).

Рис. 10. Варіанти реконструкцій головних уборів: 1, 2 — Великий Рижанівський курган; 3 — поховання 1 кургану 8 Пісочинського могильника; 4 — курган 6 біля с. Водославка (за: Ключко 1998; Скорый, Хохоровски 2018; Бабенко 2020; Купрій, Ліфантій, Шелехань 2019)

Fig. 10. Versions of headdress reconstructions: 1, 2 — Great Ryzhanivka barrow; 3 — burial 1 of mound 8 of the Pischyn barrow group; 4 — Vodoslavka, barrow 6 (after Klochko 1998; Skoryi, Chochorowski 2018; Babenko 2020; Kuprii, Lifantiy, Shelekhan 2019)

обрамлений вузькою стленгідю з рослинним орнаментом, загострені кінці якої дотикалися верхнього краю пластин з менадами (Ключко 1998, с. 140—144, табл. III—V). Таким чином, якщо порівнювати цей убір із запропонованими реконструкціями деевського убору, найближчим за порядком розташування пластин буде саме ермітажний планшет.

Ця реконструкція рижанівського убору в цілому, з незначними поправками, була схвалена С. А. Скорим та Я. Хохоровські. Зокрема, фрагменти пластин з рослинним орнаментом (зі знахідками Д. Я. Самоквасова) вони вважали виключно частинами стленгіді, що обрамляла верхню частину убору. Запропонували дослідники і власний варіант модельної реконструкції убору, виконаний М. Савич (рис. 10: 2), в якому використали лише одну пластину з менадами по центру композиції (хоча підтримали припущення Л. С. Ключко, що їх мало бути 2 чи 3), та перемінили між собою розташування на уборі смуг та стійок з підвісками (Chochorowski, Skoryi 1999, fot. 7; Скорый, Хохоровски 2018, с. 88—91, рис. 188).

Пісочинський могильник, курган 8, поховання 1. На цей час залишки цього головного убору єдині, що походять з непограбованого поховання, дослідженого археологами, відтак його реконструкція має найбільш документоване підґрунтя (рис. 10: 3). Зовнішній вигляд убору відновлено у формі «тіари», де два ряди пластин — зі сфінксом з подвійним тулубом та сценами полювання вершника на оленя, складали лицьове обрамлення, поверх якого були нашиті ще два горизонтальні ряди пластин — з багатофігурною композицією, у центрі якої зображено «змінюючий» персонаж та з парними зображеннями танцюючих менад. Доповнювали убір метопіда на начільному реміні та смуга з підвісками по верхньому краю тіари (Бабенко 1999, с. 89, рис. 2; 2002, с. 62, 63, рис. 2; 2005, с. 128, рис. 15: 3; 2020, с. 9, рис. 1). Подібне розташування стленгіді на уборі було обґрунтоване конфігурацією пластин, їх місцезнаходженням у похованні, де під дугоподібною пластиною зі сценами полювання знаходилися викладені півколом 6 пластин зі сфінксом (Бородулин 1978, с. 36), а також збігом радіусу

та довжини внутрішньої дуги трьох пластин зі сценами полювання із верхнім краєм викладених дугою пластин зі сфінксами (Бабенко 2002, с. 63).

Курган 6 біля с. Водославка. Поховання було пограбоване, але значна кількість пластин, що прикрашали головний убір, збереглася, що дозволило запропонувати його обґрунтовану реконструкцію (рис. 10: 4). Її наріжним каменем стала наявність саме дугоподібної стленгиди, яка, на думку О. В. Ліфантій, складала лицьове обрамлення на уборі. Поверх стленгиди, на передній частині убору розміщено 6 пластинок-менад, по верхньому краю — обідки з підвісками. Доповнювала убір метопіда, роль

якої виконувала пластина (ціла та фрагмент) з протипоставленими фантастичними істотами (Купрій, Ліфантій, Шелехань 2019, рис. 10).

Таким чином, всього дослідниками було запропоновано реконструкції 4 головних уборів, прикрашених пластинками із зображенням менад, що, попри певні відмінності, належали начебто до двох типів, виділених свого часу Т. В. Мірошиною — калафів та тіар. Найбільш виразними ознаками, що вирізняють ці обидва типи є саме форма та розташування на уборах стленгид. На думку дослідниці, стленгиди калафів мали вигляд прямокутних пластин зі зрізаним верхнім кутом чи звуженим кінцем та складали верхній пояс оздобу убору (Мірошина 1980, с. 36, 37). Стленгиди тіар мали дугоподібну форму, нашивалися у нижній частині і складали лицьове обрамлення носія. У цьому контексті красномовна однотипність дослідників щодо однотипності деевського та рижанівського уборів. Вони дійсно багато в чому збігаються, у тому числі і формою стленгид, хоча і дещо різних за будовою, але в обох випадках — дугоподібних, а це є найбільш виразною ознакою саме тіар. Найбільш показова за формою саме «заломлена на тупий кут» рижанівська стленгида (рис. 11: 5), яка за вигином, формою, розмірами практично ідентична стленгидам з Пісочина та Водославки (рис. 11: 2—4) і її найбільш прийнятне розміщення на уборі, навіть з точки зору естетики, саме внизу, як декору лицьового обрамлення.

Саме про таке розміщення стленгиди побіжно свідчить і форма пластини з менадами з дугоподібним абрисом нижнього зрізу, що збігається з абрисом дуги стленгиди і таким чином узгоджує порядок їх взаємного положення на уборі. Спроба Л. С. Клочко узгодити цей вигин з конічним розширенням «калафу» менш переконлива, бо дуга вигину пластини значно перевищує дугу, яку могла б мати пластина при гіпотетичному розширенні убору.

Конічний вигин пластини з менадами цікавий і у іншому контексті. Так, у обох великих пісочинських пластинах із зображенням менад нижній край рівний, але самі менади розміщені по дузі, при цьому обидві крайні ледь нахилені назовні та стоять на зрізі пластини, а середні трохи вище нього. Зрозуміло, що саме так, по дузі, мена-

Рис. 11. Дугоподібні пластини-стленгиди парадних головних уборів: 1 — Деев курган; 2, 3 — поховання 1 кургану 8 Пісочинського могильника; 4 — курган 6 біля с. Водославка; 5 — Великий Рижанівський курган (за: Ростовцев, Степанов 1917; Купрій, Ліфантій, Шелехань 2019; Скорый, Хохоровски 2018; фото Л. І. Бабенка)

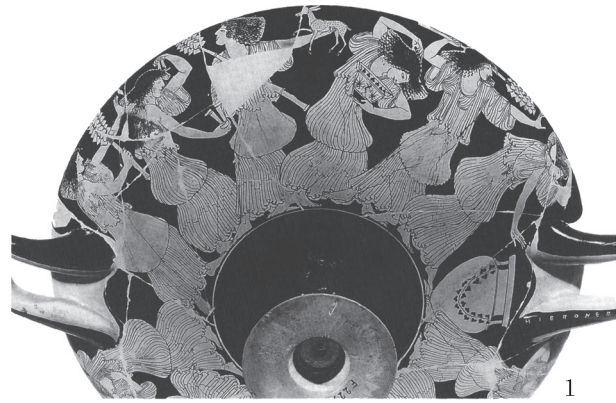
Fig. 11. Arc-shaped plates-stlengidae of ceremonial headdresses: 1 — Deev barrow; 2, 3 — burial 1 of barrow 8 of the Pisochyn barrow group; 4 — Vodoslavka, barrow 6; 5 — Great Ryzhanivka barrow (after Rostovtsev, Stepanov 1917; Kupriy, Lifantiy, Shelekhan 2019; Skory, Chochorowski 2018; photo by L. I. Babenko)

ди були вирізані на матриці. Спонукає майстра на саме таке розміщення менад на матриці могли різні причини. Можливо це було обумовлено необхідністю виготовлення насамперед пластини з дугоподібним вигином. У цьому випадку форма саме рижанівської пластини відповідає початковому задуму, а виготовлення пісочинських пластин було вже підлаштоване під наявну матрицю. Але можливе й інше пояснення — розміщення менад по дузі могло відповідати їх зображенню на зразку (зокрема, на посуді — на стінках кіліків, кришках лекан тощо), яке майстер намагався старанно перенести на матрицю (рис. 12: 1, 2; Moraw 1998, Taff. 13; Abb. 34: a, b; Taff. 23; Abb. 57).

С. А. Скорий та Я. Хохоровські цілком доречно не погоджуються з існуванням на рижанівському уборі синкретичного ряду, складеного із пластин різних типів — орнаментованих рослинними пагонами та зображенням грифонів, як це запропонувала Л. С. Ключко (Скорий, Хохоровські 2018, с. 89). Але і ширина збереженого фрагменту пластини з рослинним орнаментом значно більша ніж ширина стленгиди. Не виключено, що ця пластина могла утворювати ще один ряд лицьового обрамлення, або ж самостійний горизонтальний ряд, як і пластини з грифонами.

Більшість зауважень, висловлених щодо запропонованої П. К. Степановим реконструкції деевського убору, доволі слушні, але з певними застереженнями. Так, дорікання на неузгодженість напрямку рослинних пагонів на викладених у ряд пластинах мовбито правильні по суті. Але відомо чимало прикладів, де горизонтальний ряд пластин головних уборів складений фрагментами, обрізками, що не утворюють узгодженого візерунка. Більше того, скіфам взагалі була притаманна «практика використання уламків золотих бляшок з фактично безглуздим фрагментом якогось зображення...» (Лесков и др. 2023, с. 272). Сумнівно, що саме при нашиванні пластин на деевський убір скрупульозно дотримувалися узгодженості напрямку пагонів та завитків. Складніше зрозуміти логіку П. К. Степанова при спробах реконструкції зовнішнього вигляду стленгиди та визначення її місця на уборі. Склавши з наявних у колекціях двох музеїв пластин з рослинним орнаментом дугоподібну стленгиду, утворену двома рядами, дослідник на самому уборі спробував розмістити їх в один ряд. При цьому довжини лише одного ряду пластин, який начебто використав П. К. Степанов на уборі, не вистачило, щоб завести його кінці, як гадав дослідник, аж на потилицю носія. Відтак надана графічна реконструкція убору та його словесний опис суперечать одне одному, що і викликало нарікання та непорозуміння у решті дослідників.

Але можливо саме «технічний досвід та художнє чуття» П. К. Степанова (Ростовцев,

1

2

Рис. 12. Зображення менад на давньогрецькому червонофігурному посуді: 1 — кілік, Берлінське античне зібрання; 2 — кришка лекани, Британський музей (за: Moraw 1998)

Fig. 12. Images of maenads on ancient Greek red-figure ware: 1 — kylix, Berlin Antikensammlung; 2 — lid of a lekane, British Museum (after Moraw 1998)

Степанов 1917, с. 88) дозволили досліднику інтуїтивно наблизитися до вирішення задачі, виклавши пластини стленгиди у два ряди (рис. 11: 1; Ростовцев, Степанов 1917, табл. VII). Однак можливо відсутність на той час близьких аналогій не дозволили саме цю реконструкцію перенести безпосередньо на убір як лицьового обрамлення. Хоча і М. І. Ростовцев підкреслював що саме *подвійні* — одна над іншою — стленгиди, мали обрамляти лоб жінки (Ростовцев, Степанов 1917, с. 87). Така стленгиди знаходить повну відповідність у лицьовому обрамленні пісочинського убору, причому кінці пластин зовнішнього ряду обрамлення також загострені, а внутрішнього — прямокутні (рис. 11: 2, 3).

Отже, можна цілком погодитися з думкою ряду дослідників про належність деевського та рижанівського уборів до одного типу, але аж ніяк не до калафів, а саме до тіар з лицьовим обрамленням пластинами у один чи два ряди.

Як тіару реконструювала О. В. Ліфантій головний убір з кургану 6 поблизу с. Водославка. Дослідниця цілком слушно зіставила його за складом ідентичних пластин з убором з поховання 2 кургану 22 Вільна Україна, який був реконструйований Т. В. Мірошиною саме як тіара і фактично став «еталонним» для цього типу уборів (Мірошина 1981, с. 51—53, рис. 3). Цікаво, що цей «еталонний» убір має ще декілька варіантів реконструкції (Лесков 1974, рис. 79, 80; Ключко 1979, рис. 3), причому, як і на рижанівському уборі, Л. С. Ключко в дугоподібних пластинах воліє бачити верхнє обрамлення композиційного поля. Згодом О. М. Лесков визнав правомірність реконструкції, запропонованої Т. В. Мірошиною (Лесков 2019, с. 245, 246), яку підтримали й інші дослідники (Лесков і др. 2023, с. 268, 269). Але є й пара зауважень щодо запропонованого вигляду водославського убору, а саме — стосовно комплектності та розміщення на ньому пластин з огляду на неповноту складу через пограбування.

Безперечно, частина пластинок із зображенням менад була втрачена, але, скоріш за все, їх було на уборі не шість, як припускає О. В. Ліфантій, а дещо більше. На деевському, рижанівському (з урахуванням другої пластини) чи пісочинському уборах їх ряд нараховував 10 чи, навіть, 12 фігурок. Є сумніви і щодо використання пластин з протипоставленими міксаморфами як прикраси начільного ременю. Як справедливо зауважує сама О. В. Ліфантій, характерною ознакою всіх метопід була відсутність отворів по нижньому краю пластини. Скоріш за все, метопіду, що доповнювала цей убір, поцупили грабіжники. Пластини з міксаморфами могли прикрашати сам убір, утворюючи додатковий орнаментальний пояс, на кшталт прикрас пісочинського чи рижанівського уборів. І утворений ними ряд міг бути довшим — на фрагменті пластини з центральною парою міксаморфів відсутній отвір для пришивання на короткій стороні з лівого боку. Можливо, у цьому місці пластину зламали під час пограбування і її частина стала трофеєм грабіжників.

Таким чином, усі чотири головні убори, до складу прикрас яких входили пластинки із зображенням пари танцюючих менад, мали лицьове обрамлення із дугоподібних пластин іншого типу, і, за класифікацією Т. В. Мірошиної, їх слід віднести саме до тіар.

ОРГАНІЗАЦІЯ ВИРОБНИЦТВА УБОРІВ

Серед питань, пов'язаних з виготовленням парадних головних уборів, є ще один аспект, деякі нюанси якого дозволяє розкрити саме аналіз пластин із зображенням менад. Традиційно вважається, що переважна більшість

пластинчатих аплікацій, принаймні високого художнього рівня, належала до продукції торевтів, що працювали в боспорських ювелірних майстернях (чи інших давньогрецьких містах Північного Причорномор'я). З огляду на низький рівень технічного виконання деяких пластин, можна припустити, що в окремих випадках для декору уборів залучали продукцію ювелірів невисокої кваліфікації. Зокрема, такою є стеленгіда пісочинської тіари зі сценами полювання вершника на оленя. Її вирізняє як невисока якість, так і вкрай оригінальний сюжет, невідомий серед витворів боспорських торевтів, що може свідчити про її виготовлення саме «варварським» майстром. Використання різних матриць — «пісочинської», «денисомогилівської» та «рогачицької» з великою долею ймовірності свідчить про те, що до виготовлення пластин-менад були долучені різні майстерні. Художній рівень двох останніх матриць поступається пластинам з «пісочинської» матриці, хоча однозначно стверджувати, що саме вони можуть належати до продукції «варварського» ювеліра немає підстав — і у боспорських ювелірів міг бути різний рівень майстерності. Втім, як вже зазначалося, пластини «пісочинської» матриці не вирізняються довершеністю і також, скоріш за все, були реплікою більш високохудожнього зразка.

Не можна однозначно визначитися і з вірогідним місцем виготовлення парадних головних уборів. Звичайно, їх могли робити і в ювелірних майстернях, де штампували самі пластини. Зокрема, Д. Вільямс, згадавши майстерність Фідія та Поліклета, які досконало володіли багатьма ремеслами, висловив переконання, що і боспорські ювеліри були не менш вправними та універсальними (Williams 1998, р. 103). Але з іншого боку численні випадки обрізок, підрізків, згинань пластин перед нашиванням їх на убір свідчать про те, що доволі часто задуми виробників пластин та уборів були не цілком погоджені, отже ці роботи могли виконуватися незалежно одна від одної. Вторинні підправки пластин з менадами також засвідчують певну неузгодженість між початковим задумом та баченням відтвореного образу безпосередньо виробником убору. Особливо добре це помітно на пластинках з Водославки. Свого часу В. А. Рябова справедливо відзначила, що орнаменталізація складок одягу менад суцільними крапками, що імітують нашиті бляшки, позбавила фігури певної динамічності (Рябова 1979, с. 49). Подібний висновок ще більшою мірою стосується водославських пластинок. Якщо майстер зі старанною ретельністю відтворював хитросплетіння складок, щоб передати швидкий рух, коловерт менад у стрімкому танку, то важко повірити у те, що та сама рука звела нанівець всю цю копітку праці, сховавши химерні візерунки складок ряди суцільних крапок. Але ще більш курйозного

вигляду набули небріди менад з тирсом — вирізаючи контурні пластинки, майстер взявся видаляти весь нерельєфний фон, і як наслідок, зробив плащі супутниць Діоніса драними. Отже, перш ніж парадні головні убори потрапляли до кінцевого споживача, їх складові могли проходити через руки кількох майстрів різної спеціалізації — від ювеліра до «капельника».

Особливості композиції. Пара фігурок менад, зображених у вихорі танця, справедливо віднесена О. В. Ліфантій до групи сюжетних композицій (2018, с. 91). Дослідники виявляли рідкісну однотайність, характеризуючи взаємне розміщення двох менад як обернених обличчям одна до одної та у бік тирса (Ростовцев, Степанов 1917, с. 77; Онайко 1970, с. 116; Ключко 2006, с. 73; Скорый, Хохоровски 2018, с. 90; Купрій, Ліфантій, Шелехань 2019, с. 192). Це, начебто, відповідає логіці розташування парних персонажів і самої сцени, де центральне місце відведено тирсу — «світовому дереву», біля якого було принесено в жертву цапа. Але на великих пісочинських пластинах, а отже — і на виготовленій торецтом матриці, менади кожної з двох пар спрямовані у протилежні боки. Хоча у той же час дві центральні менади матриці складають саме обернену одна до одної пару. Але кінцеву композицію на головному уборі репрезентували не пари менад, а їх довгий ряд, в якому супутниці Діоніса поперемінно чергувалися, утворюючи пари як у тому, так і у іншому поєднанні. Можливо, саме так і мислився цей сюжет — як нескінченний танок менад по колу, в центрі якого знаходилася безпосередньо власниця головного убору. Подібне включення в сюжет носія могло відбуватися і при одяганні пекторалі з Товстої Могили, коли її власник мав вписатися в сюжет центральної сцени і стати її головним персонажем, якому і призначався пошитий «золотий» кожух (Бабенко 2016, с. 22).

Семантика образу. Проблема семантики образу менад викликала чи не найбільшу зацікавленість у дослідників, що знаходить розуміле пояснення. Менади були одними з найбільш яскравих представниць почету Діоніса, а з огляду на трагічну історію Скїла, що долучився до діонісійського культу та поплатився за це життям, широка популярність століття потому у скіфському середовищі діонісійських сюжетів ілюструвала або ж докорінні зміни у відношенні до чужоземних культур, або ж вимагала іншого прийнятного пояснення. В історіографії склався доволі строкатий спектр думок щодо можливих причин цієї популярності.

М. І. Артамонов не вважав використання пластинок з менадами прямим доказом проникнення містерій Діоніса у скіфський культ, однак шаманську несамотивність окремих його форм розглядав як добре підґрунтя для засвоєння грецьких містерій у колах аристократич-

ної верхівки (Артамонов 1961, с. 85). Напроти, В. А. Рябова пов'язувала використання образу менад у декорі скіфського жіночого костюма з проникненням та поширенням грецьких культів у скіфському суспільстві, запозиченням деяких елементів діонісійського грецького культу, шляхом їх перенесення у скіфський культ родючості (Рябова 1979, с. 51). Ще більш категоричною була М. В. Русяєва, яка вважала, що за розповсюдженням у скіфському середовищі предметів з діонісійськими сюжетами, у тому числі аплікацій з танцюючими менадами, стоїть цілеспрямоване пропагування вакхічних містерій серед скіфської знаті (Русяєва 1995, с. 31).

На думку С. С. Бессонової, хоча у скіфському середовищі в IV ст. до н. е. і склалися сприятливі умови для розповсюдження символіки та елементів діонісійського культу, популярності образу менад, атрибути яких (кинжал, тирс, розібраний цап) відповідали саме скотарським ритуалам, сприяла насамперед відповідність місцевим культам, віруванням про народження до нового життя після смерті (Бессонова 1983, с. 75, 76; Бессонова 1993, с. 5, 6). Д. С. Раєвський поширення образу менад у греко-скіфському мистецтві розглядав як приклад переосмислення місцевим населенням грецького образотворчого мотиву для ілюстрації власних ритуалів (Раєвський 1985, с. 71—75, 176). Згодом ця думка була розвинена з огляду на пошуки можливої відповідності атрибутів менад відомим категоріям матеріальної культури та нюансам ритуальної практики скіфів (Бабенко, Чижова 2001, с. 87—89; Бабенко 2002, с. 65). Відмінність «скіфських» менад від класичних, яку раз по раз підкреслювали дослідники, пояснюючи це намаганням наблизитись до особливостей скіфських ритуалів, стосується, насамперед, своєрідності форми тирсів — у вигляді «гілки з пагонами, що закінчується розкритим пуп'янком» чи «деревця з листочками і верхівкою, що нагадує бутон» (Рябова 1979, с. 49; Бессонова 1983, с. 74; Ключко 1998, с. 140; 2006, с. 73). Єдиним відомим еквівалентом подібної «гілки з пуп'янком» серед відомих категорій матеріальної культури скіфів, причетних до культової практики, можуть бути жердини, увінчані металевим, найчастіше бронзовим, навершям. Саме в IV ст. до н. е. отримують розповсюдження навершя з характерним бубонцем грушоподібної (варіанти: яйце- та діжкоподібної) форми, прикрашеним ажурним зображенням пальмети, які моделюють саме пуп'янок рослини (Бабенко 2022, с. 215—237). Попри розмаїття думок про можливе призначення жердин з навершями, найбільш універсальну гіпотезу, яка пояснює знахідки цих предметів у різному археологічному контексті, запропонували С. В. Переводчикова та Д. С. Раєвський. Жердини з навершями вони тлумачили як моделі світового дерева,

які у культовій практиці забезпечували комунікацію між різними зонами світобудови під час похоронних церемоній (як кутові прикраси катафалків), жертвопринесення, а також шаманських камлань (Переводчикова, Раєвський 1981, с. 42—52). У цьому випадку зовнішній вигляд тирсів «скіфських» менад якнайкраще вписується в концепцію «світового дерева» — дві пари бокових паростків на тирсі маркують чотирикутну структуру горизонтального простору. А ті ж дві пари, доповнені пуп'янком на верхівці тирса, тричленну вертикальну структуру Всесвіту. Повністю відповідає вірогідному застосуванню жердин з наверхами у культовій практиці і відтворений торецтов сюжет. Танок із розібраним на частини біля тирсу цапом (бараном) ілюструє проведення обряду жертвопринесення на сакралізованому навколо світового дерева (жертвовного стовпа) просторі. Ще одну паралель можна провести, зіставивши танок менад з використанням жердин з наверхами як шаманських посохів під час камлань. Скіфській релігії був властивий шаманізм (Артамонов 1961, с. 85—87; Переводчикова, Раєвський 1981, с. 50—51; Бессонова 1983, с. 57, 76; Бонгард-Левин, Грантовский 1983, с. 117—118; Шауб 2007, с. 146—153), і саме в його екстатичних ритуалах вбачають основу для сприйняття елементів діонісійського культу (Артамонов 1961, с. 85; Бессонова 1983, с. 76).

Є ще два атрибути менад, хоч не дуже різних та однозначних, які привертають увагу і доповнюють розуміння нюансів можливого сприйняття цього образу скіфами. Найперше, це особливості зачіски менади з тирсом з трикутною верхівкою на потилиці, що нагадує затягнутий у жмут хвіст із волосся. Подібну зачіску можна бачити у зображеннях жінок на численних давньогрецьких витворах, але вона невідома серед жіночих персонажів на предметах скіфського чи греко-скіфського мистецтва. Навпроти, майже ідентичну зачіску з затягнутим на потилиці хвостом можна бачити, як зазначалося вище, у двох скіфів-лучників на пластинці з Куль-Оби. Отже, скіфам це зображення могло нагадати радше чоловічу, а не жіночу зачіску. Це вносить зовсім нове розуміння того, кого в одній із менад могли бачити скіфи. Як відомо з писемних джерел, у скіфів існувала своєрідна категорія жреців — енареїв (ἐκάνρεξ, ἄκανρεξ), жоноподібних (μζ ακδνόβοκρζ) вішунів, що носили жіночу сукню, засвоїли жіночі звички і говорили подібно до жінок (Нер., I, 105; IV, 67; Ps.-Hipp., De ñere, 29—30). Енареї були професійною жрецькою корпорацією, походили з аристократичних верств суспільства, можливо навіть близьких до царського дому та мали значний вплив і престиж у скіфському суспільстві (Хазанов 1975, с. 168, 169). Цікаво, що саме енареями вважають деякі дослідники персонажів центральної сцени верхнього фриза пекторалі з Товстої Могили (Мачинский

1978, с. 141—144; Троицкая 1987, с. 61; Балон 1994, с. 21, 22; Королькова 2009, с. 15). Але персонаж з «чоловічою» зачіскою у жіночій сукні значно більш відповідає уяві про зовнішній вигляд цих представників жрецтва.

Ще одним атрибутом, якому у скіфському ритуалі могла відводитися окрема, особлива роль, може бути небріда, плащ зі шкіри цапа (барана чи іншої тварини), що розвівається за спиною менади з тирсом. Найвідомішим сюжетом, де відтворено ритуал з використанням знятої з тварини шкіри, є центральна сцена верхнього фризу пекторалі з Товстої Могили, в якій колінопреклонені, оголені по пояс і звернені обличчям один до одного чоловіки розгорнули «сорочку» з овечої шкіри. Власне, у руках чоловіків вже практично готовий, пошитий з овечої шкіри виріб, хоча частина дослідників воліє інтерпретувати цей предмет саме як шкіру/руно (огляд думок див. Бабенко 2013, с. 111—113; Полидович 2020, с. 139, 140). Втім, безсумнівно, сцена на пекторалі та танок менад відтворюють різні за своїм змістом ритуали, і зіставлення обох сюжетів лише свідчить про існування різного застосунку знятих шкур у культовій практиці. Ще один приклад ритуального використання шкур наведений Лукіаном, а саме — так зв. «клятва на шкурі» (Лук. Тох., 47, 48).

Зображення менади з головою цапа в руці могло сприйматися і як певна алюзія, ілюстрація культу відрубаної голови, що у різних проявах отримав розповсюдження у скіфів і їхніх найближчих сусідів (Шауб 1987, с. 16; 2007, с. 140—144; 2014, с. 650; Кнауэр (Кезия) 2001, с. 200—201; Вертієнко 2016, с. 51—72; Бабенко 2021, с. 65—69). З цим культом може бути пов'язане і поширення золотих пластинок із зображенням голів — «монетного типу» чи інших, які доволі часто зустрічаються саме у поєднанні з пластинками із зображенням менад. Так, у Дееву кургані були знайдені пластинки із зображенням голови в профіль двох типів (Спицын 1906, табл. XIII: 1, 2, 13). У Гаймановій Могили, серед знахідок, пов'язаних з похованням 3 у південній гробниці 4, разом з менадами відомі пластинки-маски різних типів, у тому числі і голови Медузи (Бидзиля, Полин 2012, с. 165—169, кат. 308; 291/1—4; 305; 318). У Денисовій Могили — пластинки із зображенням голови в профіль («монетного типу») і в фас (Мозолевский 1980, рис. 68: 4—8, 10, 11). У похованні 1 кургану 8 Пісочинського могильника на грудях власниці головного убору були викладені дугою 15 пластинок «монетного типу» із зображенням голови у профіль (Бабенко 2005, с. 20, фото 6, рис. 17: 6). У кургані 6 поблизу с. Водославка знайдені пластинки із зображенням жіночої голови і (Купрій, Ліфантій, Шелехань 2019, рис. 6: 6, 7). У похованні 1 кургану 12 Рогачицького курганного поля разом фрагментом пластинки у вигляді кисті

руки з ножом виявлені пластинки з головою Медузи (Болтрик, Фиалко 2007, рис. 3: 10). У Боковій гробниці Великого Рижанівського кургану подібні пластинки були відсутні, але в похованні в різний час було виявлено 8 перстнів, в трьох з яких як щиток був використаний пантікапейський статер із зображенням голови Сатира (Скорый, Хохоровски 2018, с. 95—97, рис. 184—186).

ФУНКЦІЇ ВЛАСНИЦЬ ГОЛОВНИХ УБОРІВ

З семантикою образу менад тісно пов'язана проблема функцій власниць головних уборів, прикрашених цими пластинками. Попри те, що практично всі убори були декоровані аплікаціями з різними образами та сюжетами, саме менади стали тим домінуючим образом, що вплинув на визначення специфіки ритуальних функцій власниць уборів. Так, на думку В. А. Рябової, власниці цих уборів були жрицями вакхічного синкретичного скіфо-еллінського культу родючості (Рябова 1979, с. 51). С. С. Бессонова припускала, що ці жінки були учасницями екстатичного ритуалу культу родючості, можливо, жрицями, причому їх функції не співпадали з носіями шат, прикрашених аплікаціями зі сценами адорації із зображенням богині на троні з дзеркалом та молодого скіфа, який п'є з ритону (1983, с. 76; Бессонова 1993, с. 6). Л. С. Ключко зображення менад вважала маркером належності власниць уборів до жрецького стану та їх причетності до культів діонісійського кола (Ключко 2006, с. 73). С. А. Скорий та Я. Хохоровські, знаходячи у поглядах цих дослідників сенс, загострили увагу на соціальному статусі жінки з Бокової могили Рижанівського кургану, яка, через різницю у віці, могла бути молодшою дружиною або донькою номарха, похованого в Центральній могилі (Скорый, Хохоровски 2018, с. 151, 152).

У цьому сенсі функції власниць пісочинського головного убору видаються складнішими для розуміння — як через строкатість репрезентованих на уборі сюжетів, так і своєрідність поховального контексту, що можуть бути взаємопов'язані та визначати релігійні та соціальні функції небіжчиці. Антропоморфна складова декору цього убору не обмежена сценами з танком менад, а налічує ще кілька вкрай інформативних сюжетів, які також можуть сприйматися як домінантні у структурі всієї композиції. Насамперед, це пара ідентичних пластин з насиченою різноманітними персонажами композицією з міksamорфною («змінною») істотою у центрі та сценою нападу орла на зайця на периферії. Показово, що однієї цієї композиції (та ще й без навмисне знищених сцен з орлом та зайцем) було достатньо, щоб прикрасити діадему дружини вельможного

аристократа (царя?) з Куль-Оби, а в пісочинському уборі вона склала лише п'яту частину від загальної кількості використаних сюжетів. Не менш інформативним, до того ж унікальним, є сюжет полювання вершника на оленя зі сценами переслідування та завершення полювання, якими прикрашена дугоподібна пластина. Симптоматично, що стленгіда має низький технічний рівень виконання і, скоріш за все, була виготовлена не боспорськими тореvтами, а місцевим майстром. Отже, саме нагальна необхідність присутності якраз цього сюжету на головному уборі, можливо, стрижневого поміж інших, спонукала до його виготовлення некваліфікованим майстром.

Ймовірно домінування саме цих сюжетів у структурі убору визначає і функції його власниці. Так, сцени полювання вершника на оленя знаходять відповідність у сюжеті нартського епосу про переслідуванням Ахсартагом дочки морського царя Дзераси у вигляді оленя та подальшого їхнього шлюбу. У той же час вершник, який полює на оленя, ототожнюється з небесним лучником та мисливцем Аполлоном-Гойтосіром (Бессонова 1983, с. 117, 118; Бабенко 2002, с. 66; 2020, с. 8—11). Отже, у сюжеті стленгиди простежується виразна весільна складова. Весільну складову можна побачити і в сюжетах пластин з міksamорфом у центрі. Попри гендерну неузгодженість персонажа та можливий генетичний зв'язок його іконографічної версії безпосередньо з грецькою культурною традицією, як «Rankenfrau», «Rankengöttin» чи «проростаючою дівочою», місцевим населенням він цілком міг переосмислюватися саме як зображення «змінної богині» — ключового персонажу елінської версії генеалогічної легенди скіфів. Шлюбний сюжет можна бачити і в сценах переслідування зайця собакою, через зіставлення з нартською легендою про героя Хамица, який полював на білого зайця — доньку водного божества, а згодом взяв з нею шлюб, в якому народився герой Батраз (Кузьмина 1977, с. 20, 21; Раевский 1985, с. 60—62; Полидович 2020, с. 137; Полидович, Вольная 2005, с. 426, 427). Однак на пісочинських пластинах зображено інший сюжет, напад хижого птаха — орла, — на зайця. Причому положення зайця випростаного на спині відповідає вже мертвій тварині, що втілює в собі зовсім інші смисли. Вірогідно, саме через це ця сцена, запозичена тореvтом практично без змін з монетного сюжету (Бабенко 2017, с. 34—37), була знищена на куль-обській діадемі (Бабенко 2023, с. 158, рис. 7: 3—5; 8: 1—5). Але виявилася прийнятною для убору пісочинської небіжчиці. Весільна символіка сюжетів пісочинського убору може бути пов'язана з уготованою посмертною долею небіжчиці, яку віддзеркалюють нюанси поховального контексту, а саме — розміщення могили у насипу, за межами хтонічного світу курганного комплексу. Відтак, небіжчиця дуже

молодого віку могла бути не лише жрецею, а й «нареченою» Гойтосіра — сонячного бога скіфського пантеону (Бабенко 2020, с. 8—11). У цьому випадку і сцени з менадами з розрубаним на частини цапом могли бути пов'язані з весільною символікою — жертвопринесення цапа відоме у весільному обряді багатьох скотарських народів — туркменів, таджиків, каракалпаків (Бессонова 1983, с. 75, 76). В такому разі не можна виключати весільну символіку сцен з менадами і на інших головних уборах, які могли бути частиною «весільного» вбрання небіжчиць, з огляду на розповсюдження у давнину звичаю поховання у весільному одязі (Сабурова 1988, с. 266, 267).

ПЛАСТИНКИ З МЕНАДАМИ І ПРОБЛЕМИ ХРОНОЛОГІЇ

Завдяки серійному виробництву, широкому розповсюдженню, порівняно обмеженому терміну використання (насамперед, як особистої прикраси) золоті аплікації набули функції одного із хроноіндикаторів, доволі чутливого, а іноді і єдиного для багатьох комплексів, де серед знахідок були відсутні давньогрецькі амфори чи інший імпортований посуд. Проміжок часу, протягом якого перебував в обігу той чи інший тип пластинок визначають два чинники — термін використання майстром матриці та тривалість життя власниці прикрас, що могла також подовжити вжиток пластинок у побуті.

Власне, для багатьох комплексів, де були знайдені пластинки з менадами, різними дослідниками датування запропоноване на основі комплексного аналізу поховального інвентарю, і, звісно, золоті аплікації, у тому числі і пластинки-менади, не відіграють вирішальну роль у визначенні хронологічної позиції пам'ятки. Радше саме використання вже отриманих дат дозволяє додатково простежити певні нюанси у розвитку пластин цього типу.

У хронологічній колонці, запропонованій А. Ю. Алексеевим для старожитностей кінця V—IV ст. до н. е., комплекси з менадами потрапили до двох груп — другої (Б): Гайманова Могила, Північна гробниця¹¹, та четвертої (Г): Деев курган, бокова гробниця, Денисова Могила та Рижанівський курган, датованих, відповідно, 360/350—330/325 рр. до н. е. та 330/325 рр. до н. е. — рубіж IV—III ст. до н. е. (Алексеев 2003, с. 277). С. В. Поліним абсолютні дати курганів були зміщені в бік незначного пониження, причому дослідник спеціально акцентував увагу на датах комплексів з пластинками-менадами. Так, найбільш ранню по-

зицію отримала Південна гробниця Гайманової Могили — початок другої чверті IV ст. до н. е. Четверту століття пізніше — 350—345 рр. до н. е. — Деев курган. Дати інших курганів визначені більш широкими рамками — третьою (Рижанівка, Денисова Могила), чи, навіть другою—третьою чвертями (Водославка, Пісочин) IV ст. до н. е., а відтак останній діапазон запропонований для пластинок цього типу загальною (Бидзиля, Полин 2012, с. 497). Ще одна хронологічна кореляція пластин з менадами передбачила їх більш «ранній» тип (Гайманова Могила, Водославка) та «пізніший», «спрощеніший» (Денисова Могила, Пісочин, Рижанівка), при обмеженні дати кургану 6 поблизу с. Водославка другою—третьою чвертями IV ст. до н. е. (Купрій, Ліфантій, Шелехань 2019, с. 204). Запропонована хронологічна послідовність має сенс, хоча і не можна погодитися з висновком про «спрощеність» пісочинських пластин. Своєрідним хронологічним індикатором може бути вторинна орнаментация складок одягу менад рядами масних крапок — ідея нанесення подібного декору цілком могла мати спільне авторство. Це дозволяє певним чином дещо обмежити хронологічні рамки кургану 6 поблизу с. Водославки, синхронизувавши його з Гаймановою Могилою.

Далеко за межами вказаних хронологічних діапазонів знаходиться запропонована для Великого Рижанівського кургану дата в часовому інтервалі 280—260 рр. до н. е. (Скорый, Хохоровски 2018, с. 143), яка різниться з іншим датуванням цієї пам'ятки в межах третьої чверті IV ст. до н. е. (Полин 2014, с. 503) щонайменше на півстоліття — випадок унікальний для хронології скіфських курганів пізньої доби. Власне, переважну частину речового комплексу, його «ядро», прихильники пізньої дати також відносять до другої половини IV ст. до н. е. (Скорый, Хохоровски 2018, с. 135). Стосовно дати виготовлення головного убору з Бокової гробниці Великого Рижанівського кургану, то, ґрунтуючись на майже повному збігу набору пластин з убором з Деева кургану, можна припустити синхронність їх підбору, а відтак — і виготовлення. Безперечно, з однієї матриці були виготовлені і великі пластини з менадами рижанівського та пісочинського уборів, а ідея використання їх у уборі саме у вигляді великих пластин, а не контурних фігурок, також може слугувати своєрідним хронологічним індикатором. Дату ж поховання 1 кургану 8, окрім знахідки чорнолакового кіліка другою—третьою чвертю IV ст. до н. е., добре корелює саме набір інших пластин головного убору, які знаходять повні відповідності у таких курганах як Чортмлик, 8-й П'ятибратній (метопіда, пластини із зображенням сфінксів), Куль-Оба (пластина із зображенням «змієногих» міксаморфів), що за хронологічною колонкою А. Ю. Алексеева, складають групу В, датовану 340—315 рр. до

11. Власне, пластинки-менади були виявлені в Південній гробниці, але поховання в ній передувало спорудженню Північної гробниці (Бидзиля, Полин 2012, с. 509), відтак і її дата не виходить за межі цієї групи.

н. е. (Алексеев 2003, с. 277), а С. В. Полінім датуються в межах 350—340 рр. до н. е. (Полин 2014, с. 432—449, 483, 484). Подібний хронологічний дисонанс, але стосовно прикрас головного убору з Центральної могили Великого Рижанівського кургану, С. А. Скорий та Я. Хохоровські пояснили тривалим терміном його використання, через що втрачені елементи окремих прикрас не були відновлені з причин припинення їх виробництва (Скорий, Хохоровські 2018, с. 143, 144). Втім, слід враховувати і молодий вік власниць обох уборів — пісочинського та рижанівського (з Бокової гробниці). Якщо такі головні убори зараховувати до особистих прикрас, що не надходили у спадок, то термін між їх виготовленням та покладенням у могилу був вкрай малим.

Знахідки пластинок, відтиснутих на одній матриці, в похованнях, хронологічний діапазон яких визначається в межах щонайменше півстоліття, свідчить про те, використання однієї матриці могло бути не короточасним епізодом, а продовжуватися більш тривалий час. Так, С. В. Полін наводить як приклад можливого використання матриці впродовж кількох поколінь майстрів знахідку бронзової пластини з рельєфом, ідентичним обкладці піхов куль-обинського меча, з Карлсруе (Мец 2006, с. 43—45, рис. 1; Бидзиля, Полин 2012, с. 460). Втім, обставини походження цієї знахідки непевні, є навіть припущення, що це може бути виготовлена з оригінальної обкладки піхов гальванокопія, хоча і ця гіпотеза наражається на заперечення (Трейстер 2017, с. 205).

ВИСНОВКИ

В IV ст. до н. е. у скіфів та їх найближчому оточенні набула поширення традиція використання у декорі головних уборів пластинок із зображенням пари танцюючих менад, нашитих в один або декілька рядків. Популярність цього сюжету засвідчує не лише масове тиражування, а й використання декількох матриць для їхнього виготовлення. Більшість відомих пластинок (Рижанівка, Пісочин, Гайманова Могила, Водославка, Деев курган) були отримані з матриці, на якій було вирізано зображення двох пар менад — з тирсом і цапиною головою та мечем / ножем і цапиною ногою. Ці пари менад різняться між собою незначними, але виразними деталями, насамперед, в оформленні складок одягу. Певних змін рельєф пластинок зазнавав при вторинній обробці зображення стекою чи різцем (крапки на складках одягу, оформлення зачіски), що надавало тим чи іншим аплікаціям більшої неповторності. Ще дві пластинки (Денисова Могила, Рогачицьке поле) були відтворені на інших матрицях.

Попри пограбування чи відсутність даних про склад та місцезнаходження пластинок в по-

ванні, були запропоновані реконструкції головних уборів у вигляді тіар (Пісочин, Водославка) чи кількох варіантів калафів (Деев курган, Рижанівка). Але наявність у двох останніх випадках серед пластинок убору дугоподібних стлєнгід, що могли складати один чи два ряди саме лицьового обрамлення, свідчить на користь належності і цих уборів до типу тіар.

Семантика образу менад у скіфському середовищі неоднозначна. Спектр думок дослідників коливається від припущення цілеспрямованого пропагування вакхічних містерій у скіфському середовищі до повного переосмислення цього образу місцевим населенням в контексті власних ритуалів. У цьому сенсі, візуально, за набором атрибутів (насамперед, формою тирса) та своїм змістом, відтворений сюжет найбільш точно відповідає ритуалу жертвопринесення біля увінчаного наверх держакка, що було символом світового чи жертвенного дерева. Крім цього, ця сцена може складати певну алюзію на один із проявів розповсюдженого у скіфів культу відрубаної голови.

ЛІТЕРАТУРА

- Алексеев, А. Ю. 2003. *Хронография Европейской Скифии VII—IV веков до н. э.* Санкт-Петербург: Государственный Эрмитаж.
- Алексеев, А. Ю. 2006. Акинак или махайра? (мечи из раскопок Н. И. Веселовского у с. Шульговки в 1891 г.). В: Петренко, В. Г., Яблонский, Л. Т. (ред.). *Древности скифской эпохи.* Москва: ИА РАН, с. 43-65.
- Артамонов, М. И. 1961. Антропоморфные божества в религии скифов. *Археологический сборник Государственного Эрмитажа*, 2, с. 57-87.
- Артамонов, М. И. 1966. *Сокровища скифских курганов в собраниях Государственного Эрмитажа.* Прага: Артия; Ленинград: Советский художник.
- Бабенко, Л. И. 1999. Реконструкция тиары скифского времени из Песочинского курганного могильника. *Донская археология*, 2, с. 85-90.
- Бабенко, Л. И. 2002. Жіночий головний убір IV ст. до н. е. з кургану 8 біля с. Пісочин Харківської області. *Археологія*, 4, с. 59-69.
- Бабенко, Л. И. 2004. Античный импорт в погребениях песочинского могильника. *Российская археология*, 3, с. 147-159.
- Бабенко, Л. И. 2005. *Песочинский курганный могильник скифского времени.* Харьков: Райдер.
- Бабенко, Л. И. 2013. До семантики центральної сцени пекторалі з Товстої Могили. *Древности 2013: Харьковский историко-археологический ежегодник*, 12, с. 111-122.
- Бабенко, Л. И. 2016. Пан и сюжет пекторали: неслучайные совпадения? *Археологія і давня історія України*, 2, с. 9-26.
- Бабенко, Л. И. 2017. Два монетных сюжета на изделиях греко-скифской торевтики. *Археологія і давня історія України*, 2, с. 30-39.
- Бабенко, Л. И. 2020. Щодо одного типу поховань у населення Дніпро-Донецького Лісостепу у скіфську добу. В: *Іллінська Варвара Андріївна — видатна дослідниця Скіфії (до 100-річчя від дня народження)*

ня). *Всеукраїнська археологічна конференція: тези доповідей*. Київ: ІА НАН України, с. 8-11.

Бабенко, Л. І. 2021. Головний убір дівчини-скіф'янки з Першого Мордвинівського кургану. *Сходознавство*, 87, с. 51-94.

Бабенко, Л. І. 2022. Бутоны мирового древа: об одном типе скифских наверший. *Stratum plus*, 3, с. 189-211.

Бабенко, Л. І. 2023. Приховані зайці золоті діадеми з Куль-Оби. В: Задніков, С., Шрамко, І., Панковський, В. (ред.). *Мистецька стилістика, техніка та змістовність за доби раннього заліза Євразії*. Харків: ХНУ імені В. Н. Каразіна; Майдан; Котельва: ІКЗ «Більськ», с. 147-168.

Бабенко, Л. І., Чиждова, Ю. А. 2001. К вопросу о семантике сюжета «танцующие менады». В: Иваненко, П. И., Федосеев, Н. Ф. (ред.). *175 лет Керченскому Музею Древностей (27—29 июля 2001 г.)*. Керчь, с. 87-89.

Балонов, Ф. Р. 1994. Пектораль из Толстой Могилы как модель мифопоэтического пространства—времени. В: Алексеев, А. Ю. (ред.). *Элитные курганы степей Евразии в скифо-сарматскую эпоху*. Санкт-Петербург, с. 17-22.

Бессонова, С. С. 1983. *Религиозные представления скифов*. Киев: Наукова думка.

Бессонова, С. С. 1993. Щодо одного елліно-скіфського культу. В: *Дослідження старожитностей України. Тези доповідей наукової конференції Музею історичних коштовностей України — філіалу Національного музею історії України, січень 1993 р.* Київ, с. 5, 6.

Бидзиля, В. И., Полин, С. В. 2012. *Скифский царский курган Гайманова Могила*. Киев: Скиф.

Бобринской, А. А. 1894. *Курганы и случайные археологические находки близ местечка Смелы*. Т. II: Дневники раскопок 1887—1889 гг. Санкт-Петербург: В. С. Балашев и Ко.

Болтрик, Ю. В., Фялко, Е. Е. 2007. Украшения из скифских погребальных комплексов Рогачикского курганного поля. *Старожитности Степового Причерноморья и Криму*, XIV, с. 51-93.

Бонгард-Левин, Г. М., Грантовский, Э. А. 1983. *От Скифии до Индии. Древние арии: мифы и история*. Москва: Мысль.

Боровка, Г. И. 1921. Женские головные уборы Чертомлыцкого кургана. *Известия Российской академии истории материальной культуры*, I, с. 169-192.

Бородулин, В. Г., 1978. *Отчет об археологических исследованиях Песочинского курганного могильника и курганной группы, расположенной в зоне сооружения Фрунзенской оросительной системы в 1978 г.* НА ІА НАН України, ф. 64, 1978/42.

Вертієнко, Г. В. 2016. Ка-мэгэба в мистецтві та ритуалі скіфів? (До семантики образу голови). *Сходознавство*, 75—76, с. 51-72.

Галанина, Л. К. 2009. Контакты Прикубанья с античным миром (по материалам Елизаветинских курганов). В: Бессонова, С. С. (ред.). *Эпоха раннего железа. Сборник научных трудов к 60-летию С. А. Скорого*. Киев: Полтава, с. 86-90.

Журавлев, Д. В., Новикова, Е. Ю., Шемаханская, М. С. 2014. *Ювелирные изделия из кургана Куль-Оба в собрании Исторического музея. Историко-технологическое исследование*. Москва: Исторический музей.

Калашник, Ю. П. 2014. *Греческое золото в собрании Эрмитажа: Памятники античного ювелирного искусства из Северного Причерноморья*. Санкт-Петербург: Государственный Эрмитаж.

Клочко, Л. С. 1979. Реконструкция скифских головных жіночих уборов (за матеріалами Червонопе-рекопських курганів). *Археологія*, 31, с. 16-28.

Клочко, Л. С., 1998. Реконструкция костюма женщины из боковой могилы Большого Рыжановского кургана. *Materialy i Sprawozdania Rzeszowskiego Ośrodka Archeologicznego*, XIX, с. 139-149.

Клочко, Л. С. 2006. Антропоморфні образи в оздобах скіфських головних уборів. В: Строкова, Л. В. (ред.). *Музейні читання. Матеріали наукової конференції «Ювелірне мистецтво — погляд крізь віки»*. 5—6 грудня 2005 р. Київ, с. 64-75.

Кнауэр (Кезия), Э. Р. 2001. О «варварском» обычае подвешивания отрубленных голов противника к шее коня. В: Савостина, Е. А. (ред.). *Боспорский рельеф со сценой сражения (Амазономехия?)*. Москва, Санкт-Петербург: ГМИИ им. А. С. Пушкина; Летний сад, с. 200-215, XVII-XXIV.

Копейкина, Л. В. 1986. Золотые бляшки из кургана Куль-Оба. В: Грач, Н. Л. (ред.). *Античная торговля*. Ленинград: Государственный Эрмитаж, с. 28-63.

Королькова, Е. Ф. 2009. Великая богиня, божественный всадник и загадочные энареи: попытка интерпретации. В: Фурсева, А. Г. (ред.). *Гунны, готы и сарматы между Волгой и Дунаем*. Санкт-Петербург: СПбГУ, с. 11-28.

Круглов, А. В. Реконструкция эллинистической скульптурной группы «Рождение Диониса из бедра Зевса». В: Ходза, Е. Н. (ред.). *Эллинистические штудии в Эрмитаже. К шестидесятилетию Михаила Борисовича Пиотровского*. Санкт-Петербург: Государственный Эрмитаж, с. 34-43.

Кузьмина, Е. Е. 1977. Семантика изображения на серебряном диске и некоторые вопросы интерпретации Амударьинского клада. В: Коростовцев, М. А. (ред.). *Искусство Востока и античности*. Москва: Наука, с. 16-25.

Купрій, С. О., Ліфантій, О. В., Шелехань, О. В. 2019. Курган 6 могильника Водославка: поховання скіфської знаті. *Археологія і давня історія України*, 4, с. 182-212.

Лесков, А. М. 2019. *Записки археолога*. Москва: Клио.

Лесков, А. М., Полин, С. В., Дараган, М. Н., Белан, Ю. А. 2023. *Скифские курганы Левобережной Херсонисины (раскопки А. М. Лескова в 1968—1972 гг.)*. 1. Кишинеу; Киев: О. Філюк.

Лесков, О. М. 1974. *Скарби курганів Херсоніцини*. Київ: Мистецтво.

Ліфантій, О. В. 2018. *Коштовні металеві аплікації костюма населення Степової Скіфії VII—III ст. до н. е.* Дисертація канд. істор. наук. Інститут археології НАН України.

Мачинский, Д. А. 1978. Пектораль из Толстой Могилы и великие женские божества Скифии. В: Луконин, В. Г. (ред.). *Культура Востока: древность и раннее средневековье*. Ленинград: Аврора, с. 131-150.

Мерцалова, М. Н. 1993. *Костюм разных времен и народов*. 1. Москва: Академия моды.

Мец, Ф. 2006. О недавней находке в Баден-вюртемберге. В: Деревянко, А. П., Молодин, В. И. (ред.). *Современные проблемы археологии России*. II. Новосибирск: ИАиЭ СО РАН, с. 43-45.

Мирошина, Т. В. 1980. Скифские калафы. *Советская археология*, 1, с. 30-45.

Мирошина, Т. В. 1981. Некоторые типы скифских женских головных уборов IV—III вв. до н. э. *Советская археология*, 4, с. 46-69.

- Мозолевский, Б. Н. 1980. Скифские курганы в окрестностях г. Орджоникидзе на Днепропетровщине (раскопки 1972—1975 гг.). В: Тереножкин, А. И. (ред.). *Скифия и Кавказ*. Киев: Наукова думка, с. 70-154.
- Мозолевский, Б. Н., Полин, С. В. 2005. *Курганы скифского Герроса IV в. до н. э. (Бабина, Водяна и Соболева могилы)*. Киев: Стило.
- Мозолевський, Б. М. 1979. *Товста Могила*. Київ: Наукова думка.
- ОАК за 1897 год. 1900. *Отчет Императорской Археологической комиссии за 1897 год*. Санкт-Петербург: Императорская Академия наук.
- ОАК за 1903 год. 1906. *Отчет Императорской Археологической комиссии за 1903 год*. Санкт-Петербург: Императорская Академия наук.
- Онайко, Н. А. 1970. *Античный импорт в Приднепровье и Побужье в IV—III вв. до н. э.* Свод археологических источников, Д1-27. Москва: Наука.
- Переводчикова, Е. В., Раевский, Д. С. 1981. Еще раз о назначении скифских нагрудных. В: Литвинский, Б. А. (ред.). *Средняя Азия и ее соседи в древности и средневековье*. Москва: Наука, с. 42-52.
- Полидович, Ю. Б. 2020. Иранская мифология царской власти и пектораль из Толстой Могилы. *Археологія і давня історія України*, 3, с. 135-149.
- Полидович, Ю. Б., Вольная, Г. Н. 2005. Образ зайца в скифском искусстве. В: Гуляев, В. И. (ред.). *Древности Евразии от ранней бронзы до раннего средневековья. Памяти В. С. Ольховского*. Москва: ИА РАН, с. 415-436.
- Полин, С. В. 2014. *Скифский Золотобалковский курганный могильник V—IV вв. до н. э. на Херсонщине*. Киев: О. Филук.
- Раевский, Д. С. 1985. *Модель мира скифской культуры. Проблемы мировоззрения ираноязычных народов евразийских степей I тысячелетия до н. э.* Москва: Наука.
- Ромашко, В. А., Скорый, С. А. 2009. *Близнец-2: скифский аристократический курган в Днепровском Правобережном Надпорожье*. Днепропетровск: Пороги.
- Ростовцев, М. И., Степанов, П. К. 1917. Эллино-скифский головной убор. *Известия императорской археологической комиссии*, 63, с. 69-101.
- Русяева, М. В. 1995. Діонісійські сюжети на пам'ятках торевтики із скифських курганів. *Археологія*, 1, с. 22-34.
- Рябова, В. А. 1979. Женское погребение из кургана Денисова Могила. В: Баран, В. Д. (ред.). *Памятники древних культур Северного Причерноморья*. Киев: Наукова думка, с. 47-51.
- Сабурова, М. А. 1988. Погребальная древнерусская одежда и некоторые вопросы ее типологии. В: Тимошук, Б. А. (ред.). *Древности славян и Руси*. Москва: Наука, с. 266-272.
- Скорый, С. А. 1990. *Курган Переп'ятиха (до етнокультурної історії Дніпровського Лісостепоного Правобережжя)*. Київ: Наукова думка.
- Скорый, С. А., Хохоровски, Я. 2018. *Большой Рыжановский курган*. Киев: О. Филук.
- Скржинская, М. В. 2001. *Скифия глазами эллинов*. Санкт-Петербург: Алетея.
- Скржинская, М. В. 2010. *Древнегреческие праздники в Элладе и Северном Причерноморье*. Санкт-Петербург: Алетея.
- Спицын, А. А. 1906. Серогозские курганы. *Известия Императорской археологической комиссии*, 19, с. 157-174.
- Стамеров, К. К. 1978. *Нариси з історії костюмів*. І. Київ: Мистецтво.
- Топал, Д. А. 2021. *Акинак на западе скифского мира*. Biblioteca Tyragetia, 35. Кишинэу: Muzeul Național de Istorie a Moldovei.
- Трейстер, М. Ю. 2017. Бронзовая матрица, найденная в пойме р. Трубеж (об использовании бронзовых матриц с рельефными изображениями в Причерноморье в VI—IV вв. до н. э.). *Археологія і давня історія України*, 2, с. 200-207.
- Троицкая, Т. Н. 1987. Явление травестиизма в скифо-сибирском мире. В: Мартынов, А. И., Молодин, В. И. (ред.). *Скифо-сибирский мир. Искусство и идеология*. Новосибирск: Наука, с. 59-63.
- Уильямс, Д., Огден, Д. 1995. *Греческое золото. Ювелирное искусство классической эпохи. V—IV века до н. э.* Санкт-Петербург: Славия.
- Фиалко, Е. Е. 2003. Золотые бляшки из кургана Огуз. *Российская археология*, 1, с. 124-133.
- Фіалко, О. С. 2001. Червонофігурні кратери із скифських пам'яток. *Археологія*, 1, с. 80-89.
- Хазанов, А. М. 1975. *Социальная история скифов*. Москва: Наука.
- Шауб, И. Ю. 1987. К вопросу о культе отрубленной человеческой головы у варваров Северного Причерноморья и Приазовья. В: *Античная цивилизация и варварский мир в Подонье—Приазовье*. Новочеркасск: Музей истории донского казачества, с. 16.
- Шауб, И. Ю. 2007. *Миф, культ, ритуал в Северном Причерноморье (VII—IV вв. до н. э.)*. Санкт-Петербург: СПбГУ.
- Шауб, И. Ю. 2014. Боспорские курганы и захоронения представления боспорян. *Боспорские исследования*, XXX, с. 639-694.
- Boltrik, Yu., Fialko, E. 2007. Der Fürstengraban von Oguz. In: Parzinger, H. (Hrsg.). *Im Zeichen des Goldenen Greifen. Königsgräber der Skyten*. München; Berlin; London; New York: Prestel, S. 269-276.
- Chochorowski, J., Skoryj, S. 1999. Kobięce nakrycie głowy z centralnego grobowca Wielkiego Kurhanu Ryżanowskiego. *Materiały i Sprawozdania Rzeszowskiego Ośrodka Archeologicznego*, XX, s. 301-311.
- Daragan, M., Polin, S. 2022. Golden jewellery of the Vodoslavka Scythian burial-ground of the second and third quarters of the 4th century BC. *Ancient Civilizations from Scythia to Siberia*, 28 (1), p. 23-109.
- Fondation... 2023. *Fondation pour le Lexicon Iconographicum Mythologiae Classicae (LIMC)*. LIMC databases (online). Режим доступу: <https://www.iconiclimc.ch/limc/treesearch.php?term=Maenad> (Дата звернення 30 грудня 2023).
- Hauser, F. 1889. *Die neu-attischen Reliefs*. Stuttgart: Konrad Wittwer.
- Marshall, F. H. 1911. *Catalogue of the jewellery, Greek, Etruscan, and Roman in the departments of antiquities, British Museum*. London: Printed by order of the Trustees.
- Moraw, S. 1998. *Die Mänade in der attischen Vasenmalerei des 6. und 5. Jahrhunderts v. Chr.: Rezeptionsästhetische Analyse eines antiken Weiblichkeitsentwurfs*. Mainz: Philipp von Zabern.
- Piotrovsky, B., Galanina, L., Grach, N. 1986. *Scythian Art. The legacy of the Scythian world: mid-7th to 3rd century BC*. Leningrad: Aurora.
- Shelekhan, O. 2023. Long Knives of the Scythian Culture: Tool or Weapon? *Ancient Civilizations from Scythia to Siberia*, 28 (2), p. 291-342.
- Shelekhan, O., Lifantii, O. 2022. Swords and swordsmen in Greco-Scythian Art. *Peuce Journal*, XX, p. 39-72.
- Treister, M. 2001. *Hammering Techniques in Greek and Roman Jewellery and Toreutics*. Colloquia Pontica, VIII. Leiden: Brill.

Williams, D. 1998. Identifying Greek Jewelers and Goldsmiths. In: Williams, D. (ed.). *The Art of the Greek Goldsmith*. London: British Museum, p. 99-104.

Yates, J. 1891. Nebris. In: Smith, W. (ed.). *A Dictionary of Greek and Roman Antiquities*. II. London: John Murray, p. 225, 226.

REFERENCES

Alekseev, A. Iu. 2003. *Khronografiia Evropeiskoi Skifii VII—IV vekov do n. e.* Sankt-Peterburg: Gosudarstvennyi Ermitazh.

Alekseev, A. Iu. 2006. Akinak ili makhaira? (mechi iz raskopok N. I. Veselovskogo u s. Shulgovki v 1891 g.). In: Petrenko, V. G., Iablonskii, L. T. (eds.). *Drevnosti skifskoi epokhi*. Moskva: IA RAN, s. 43-65.

Artamonov, M. I. 1961. Antropomorfnye bozhestva v religii skifov. *Arkheologicheskii sbornik Gosudarstvennogo Ermitazha*, 2, s. 57-87.

Artamonov, M. I. 1966. *Sokrovishcha skifskikh kurganov v sobranii Gosudarstvennogo Ermitazha*. Praga: Artiia; Leningrad: Sovetskii khudozhnik.

Babenko, L. I. 1999. Rekonstruktsiia tiary skifskogo vremeni iz Pesochinskogo kurgannogo mogilnika. *Donskaia arkheologiiia*, 2, s. 85-90.

Babenko, L. I. 2002. Zhinochy holovnyi ubir IV st. do n. e. z kurhanu 8 bilia s. Pisochyn Kharkivskoi oblasti. *Arkheolohiia*, 4, s. 59-69.

Babenko, L. I. 2004. Antichnyi import v pogrebeniakh pesochinskogo mogilnika. *Rossiiskaia arkheologiiia*, 3, s. 147-159.

Babenko, L. I. 2005. *Pesochinskii kurgannyi mogilnik skifskogo vremeni*. Kharkov: Raider.

Babenko, L. I. 2013. Do semantyky tsentralnoi stseny pektoralii z Tovstoi Mohyly. *Drevnosti 2013: Kharkovskii istoriko-arkheologicheskii zhehgodnik*, 12, s. 111-122.

Babenko, L. I. 2016. Pan i shuzhet pektoralii: nesluchainye sovpadeniia? *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 2, s. 9-26.

Babenko, L. I. 2017. Dva monetnykh shuzheta na izdeliakh greko-skifskoi torevtiki. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 2, s. 30-39.

Babenko, L. I. 2020. Shchodo odnogo typu pokhovan u naselennia Dnipro-Donetskoho Lisostepu u skifsku dobu. In: *Illinska Varvara Andriivna — vydatna doslidnytsia Skifii (do 100-richchia vid dnia narodzhennia)*. Vseukrainska arkheolohichna konferentsiia: tezy dopovidei. Kyiv: IA NAN Ukrainy, s. 8-11.

Babenko, L. I. 2021. Holovnyi ubir divchyny-skifiianky z Pershoho Mordvynivskoho kurhanu. *Skhodoznavstvo*, 87, s. 51-94.

Babenko, L. I. 2022. Butony mirovogo dreva: ob odnom tipe skifskikh navershi. *Stratum plus*, 3, s. 189-211.

Babenko, L. I. 2023. Prykhovani zaitsi zolotoi diademy z Kul-Oby. In: Zadnikov, S., Shramko, I., Pankovskiy, V. (ed.). *Mystetska stylistyka, tekhnika ta zmistovnist za doby rannoho zaliza Yevrazii*. Kharkiv: KhNU imeni V. N. Karazina; Maidan; Kotelva: IKZ «Bilsk», s. 147-168.

Babenko, L. I., Chizhova, Iu. A. 2001. K voprosu o semantike shuzheta «tantsuiushchie menady». In: Ivanenko, P. I., Fedoseev, N. F. (eds.). *175 let Kerchenskomu Muzeiu Drevnostei (27—29 iuliia 2001 g.)*. Kerch, s. 87-89.

Balonov, F. R. 1994. Pektoral iz Tolstoi Mogily kak model mifopoeticheskogo prostranstva—vremeni. In: Alekseev, A. Iu. (ed.). *Elitnye kurgany stepei Evrazii v skifo-sarmatskuiu epokhu*. Sankt-Peterburg, s. 17-22.

Bessonova, S. S. 1983. *Religioznye predstavleniia skifov*. Kiev: Naukova dumka.

Bezsonova, S. S. 1993. Shchodo odnogo ellino-skifskoho kultu. In: *Doslidzhennia starozhytnosti Ukrainy. Tezy dopovidei naukovoii konferentsii Muzeiu istorichnykh koshtovnosti Ukrainy — filialu Natsionalnogo muzeiu istorii Ukrainy, sichen 1993 r.* Kyiv, s. 5, 6.

Bidzilia, V. I., Polin, S. V. 2012. *Skifskii tsarskii kurgan Gaimanova Mogila*. Kiev: Skif.

Bobrinskoi, A. A. 1894. *Kurgany i sluchainye arkheologicheskie nakhodki bliz mestechka Smely*. II: Dnevnik raskopok 1887—1889 gg. Sankt-Peterburg: V. S. Balashev i Ko.

Boltrik, Iu. V., Fialko, E. E. 2007. Ukrasheniia iz skifskikh pogrebalnykh kompleksov Rogachikskogo kurgannogo polia. *Starozhytnosti Stepovoho Prychornomor'ia i Krymu*, XIV, s. 51-93.

Bongard-Levin, G. M., Grantovskii, E. A. 1983. *Ot Skifii do Indii. Drevnie arii: mify i istoriia*. Moskva: Mysl.

Borovka, G. I. 1921. Zhenskies golovnye ubory Chertomlytskogo kurgana. *Izvestiia Rossiiskoi akademii istorii materialnoi kultury*, I, s. 169-192.

Borodulin, V. G., 1978. *Otchet ob arkheologicheskikh issledovaniakh Pesochinskogo kurgannogo mogilnika i kurgannoi grupy, raspolzhennoi v zone sooruzheniia Frunzenskoi orositelnoi sistemy v 1978 g.* NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1978/42.

Vertiienko, H. V. 2016. Ka-mara v mystetstvi ta rytuali skifiv? (Do semantyky obrazu holovy). *Skhodoznavstvo*, 75—76, s. 51-72.

Galanina, L. K. 2009. Kontakty Prikubania s antichnym mirom (po materialam Elizavetinskikh kurganov). In: Besonova, S. S. (ed.). *Epokha rannego zheleza. Sbornik nauchnykh trudov k 60-letiiu S. A. Skorogo*. Kiev; Poltava, s. 86-90.

Zhuravlev, D. V., Novikova, E. Iu., Shemakhanskaia, M. S. 2014. *Iuvelirnye izdeliia iz kurgana Kul-Oba v sobranii Istoricheskogo muzeia. Istoriko-tekhnologicheskoe issledovanie*. Moskva: Istoricheskii muzei.

Kalashnik, Iu. P. 2014. *Grecheskoe zoloto v sobranii Ermitazha: Pamiatniki antichnogo iuvelirnogo iskusstva iz Severnogo Prikhormoria*. Sankt-Peterburg: Gosudarstvennyi Ermitazh.

Klochko, L. S. 1979. Rekonstruktsiia skifskikh holovnykh zhinochykh uboriv (za materialamy Chervonoperekopskykh kurhaniv). *Arkheolohiia*, 31, s. 16-28.

Klochko, L. S., 1998. Rekonstruktsiia kostiama zhenshchiny iz bokovoi mogily Bolshogo Ryzhanovskogo kurgana. *Materialy i Sprawozdania Rzeszowskiego Ośrodka Archeologicznego*, XIX, s. 139-149.

Klochko, L. S. 2006. Antropomorfni obrazy v ozdobakh skifskikh holovnykh uboriv. In: Strokova, L. V. (ed.). *Muzeini chytannia. Materialy naukovoii konferentsii «Iuvelirne mystetstvo — pohliad kriz viky»*. 5—6 hrudnia 2005 r. Kyiv, s. 64-75.

Knauer (Keziia), E. R. 2001. O «varvaskom» obyche podveshivaniia otrublennykh golov protivnika k shee konia. In: Savostina, E. A. (ed.). *Bosporskii relief so stsenoi srazheniia (Amazonomakhii?)*. Moskva, Sankt-Peterburg: GMII im. A. S. Pushkina; Letnii sad, s. 200-215, XVII-XXIV.

Kopeikina, L. V. 1986. Zolotyie blashki iz kurgana Kul-Oba. In: Grach, N. L. (ed.). *Antichnaia torevtika*. Leningrad: Gosudarstvennyi Ermitazh, s. 28-63.

Korolkova, E. F. 2009. Velikaia boginia, bozhestvennyi vsadnik i zagadochnye enarei: popytka interpretatsii. In: Furaseva, A. G. (ed.). *Gunny, goty i sarmaty mezhdz Volgoi i Dunaem*. Sankt-Peterburg: SPbGU, s. 11-28.

Kruglov, A. V. Rekonstruktsiia ellinisticheskoi skulpturnoi grupy «Rozhdenie Dionisa iz bedra Zeusa». In: Khodza, E. N. (ed.). *Ellinisticheskie shtudii v Ermitazhe. K shestidesiatiletiiu Mihaila Borisovicha Piotrovskogo*. Sankt-Peterburg: Gosudarstvennyi Ermitazh, s. 34-43.

Kuzmina, E. E. 1977. Semantika izobrazheniia na serebriannom diske i nekotorye voprosy interpretatsii Amudarinskogo klada. In: Korostovtsev, M. A. (ed.). *Iskusstvo Vostoka i antichnosti*. Moskva: Nauka, s. 16-25.

Kuprii, S. O., Lifantii, O. V., Shelekhan, O. V. 2019. Kurhan 6 mohylnya Vodoslavka: pokhovannia skifskoi znati. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 4, s. 182-212.

Leskov, A. M. 2019. *Zapiski arkheologa*. Moskva: Klio.

Leskov, A. M., Polin, S. V., Daragan, M. N., Belan, Iu. A. 2023. *Skifskie kurgany Levoberezhnoi Khersonshchiny (raskopki A. M. Leskova v 1968—1972 gg.)*. 1. Kishineu; Kiev: O. Filiuk.

Lieskov, O. M. 1974. *Skarby kurhaniv Khersonshchyny*. Kyiv: Mystetstvo.

Lifantii, O. V. 2018. *Koshtovni metalevi aplikatsii kostiama naselennia Stepovoi Skifii VII—III st. do n. e.* Dysertatsiia kand. istor. nauk. Instytut arkheolohii NAN Ukrainy.

Machinskii, D. A. 1978. Pektoral iz Tolstoi Mogily i velikie zhenskies bozhestva Skifii. In: Lukonin, V. G. (ed.). *Kultura Vostoka: drevnost i rannee srednevekovie*. Leningrad: Avrora, s. 131-150.

- Mertsalova, M. N. 1993. *Kostium raznykh vremen i narodov*. 1. Moskva: Akademiia mody.
- Mets, F. 2006. O nedavnei nakhodke v Baden-viurtemberge. In: Derevianko, A. P., Molodin, V. I. (eds.). *Sovremennye problemy arkheologii Rossii*. II. Novosibirsk: IAI E SO RAN, s. 43-45.
- Miroshina, T. V. 1980. Skifskie kalafy. *Sovetskaia arkheologiya*, 1, s. 30-45.
- Miroshina, T. V. 1981. Nekotorye tipy skifskikh zhenskikh golovnykh uborov IV—III vv. do n. e. *Sovetskaia arkheologiya*, 4, s. 46-69.
- Mozolevskii, B. N. 1980. Skifskie kurgany v okrestnostyakh g. Ordzhonikidze na Dnepropetrovshchine (raskopki 1972—1975 gg.). In: Terenozhkin, A. I. (ed.). *Skifia i Kavkaz*. Kiev: Naukova dumka, s. 70-154.
- Mozolevskii, B. N., Polin, S. V. 2005. *Kurgany skifskogo Gerrosa IV v. do n. e. (Babina, Vodiana i Soboleva mogily)*. Kiev: Stilos.
- Mozolevskiy, B. M. 1979. *Tovsta Mohyla*. Kyiv: Naukova dumka.
- OAK za 1897 god. 1900. *Otchet Imperatorskoi Arkheologicheskoi komissii za 1897 god*. Sankt-Peterburg: Imperatorskaia Akademiia nauk.
- OAK za 1903 god. 1906. *Otchet Imperatorskoi Arkheologicheskoi komissii za 1903 god*. Sankt-Peterburg: Imperatorskaia Akademiia nauk.
- Onaiko, N. A. 1970. *Antichnyi import v Pridneprove i Pobuzhe v IV—III vv. do n. e.* Svod arkheologicheskikh istochnikov, D1-27. Moskva: Nauka.
- Perevodchikova, E. V., Raevskii, D. S. 1981. Eshche raz o naznacheni skifskikh navershii. In: Litvinskii, B. A. (ed.). *Sredniaia Aziia i ee sosed'i v drevnosti i srednevekovie*. Moskva: Nauka, s. 42-52.
- Polidovich, Iu. B. 2020. Iranskaia mifologema tsarskoi vlasti i pektoral iz Tolstoi Mogily. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 3, s. 135-149.
- Polidovich, Iu. B., Volnaia, G. N. 2005. Obraz zaitsa v skifskom iskusstve. In: Guliaev, V. I. (ed.). *Drevnosti Evrazii ot rannei bronzы do rannego srednevekovia. Pamiati V. S. Olkhovskogo*. Moskva: IA RAN, s. 415-436.
- Polin, S. V. 2014. *Skifskii Zolotobalkovskii kurgannyi mogilnik V—IV vv. do n. e. na Khersonshchine*. Kiev: O. Filuk.
- Raevskii, D. S. 1985. *Model mira skifskoi kultury. Problemy mirovozzreniia iranoiazychnykh narodov evraziiskikh stepei I tysiacheletiia do n. e.* Moskva: Nauka.
- Romashko, V. A., Skoryi, S. A. 2009. *Bliznets-2: skifskii aristokraticheskii kurgan v Dneprovskom Pravoberezhnom Nadporozhe*. Dnepropetrovsk: Porogi.
- Rostovtsev, M. I., Stepanov, P. K. 1917. Ellino-skifskii golovnoi ubor. *Izvestiia imperatorskoi arkheologicheskoi komissii*, 63, s. 69-101.
- Rusiaieva, M. V. 1995. Dionisiiski siuzhety na pam'iatkakh toretyky iz skifskikh kurhaniv. *Arkheolohiia*, 1, s. 22-34.
- Riabova, V. A. 1979. Zhenskoe pogrebenie iz kurgana Denisova Mogila. In: Baran, V. D. (ed.). *Pamiatniki drevnikh kultur Severnogo Prichernomoria*. Kiev: Naukova dumka, s. 47-51.
- Saburova, M. A. 1988. Pogrebalnaia drevnerusskaia odezhda i nekotorye voprosy ee tipologii. In: Timoshchuk, B. A. (ed.). *Drevnosti slavian i Rusi*. Moskva: Nauka, s. 266-272.
- Skoryi, S. A. 1990. *Kurhan Perep'iatykha (do etnokulturnoi istorii Dniprovskoho Lisostepovoho Pravoberezhzhia)*. Kyiv: Naukova dumka.
- Skoryi, S. A., Khokhorovski, Ia. 2018. *Bolshoi Ryzhanovskii kurgan*. Kiev: O. Filiuk.
- Skrzhinskaia, M. V. 2001. *Skifia glazami ellinov*. Sankt-Peterburg: Aleteia.
- Skrzhinskaia, M. V. 2010. *Drevnegrecheskie prazdniki v Ellade i Severnom Prichernomorie*. Sankt-Peterburg: Aleteia.
- Spitsyn, A. A. 1906. Serogozskie kurgany. *Izvestiia Imperatorskoi arkheologicheskoi komissii*, 19, s. 157-174.
- Stamerov, K. K. 1978. *Narysy z istorii kostiumiv*. I. Kyiv: Mystetstvo.
- Topal, D. A. 2021. *Akinak na zapade skifskogo mira*. Biblioteca Tyragetia, 35. Kishineu: Muzeul Național de Istorie a Moldovei.
- Treister, M. Iu. 2017. Bronzovaia matritsa, naidennaia v poime r. Trubezh (ob ispolzovanii bronzovykh matrits s relefnymi izobrazheniiami v Prichernomorie v VI—IV vv. do n. e.). *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 2, s. 200-207.
- Troitskaia, T. N. 1987. Iavlennie travestizma v skifo-sibirskom mire. In: Martynov, A. I., Molodin, V. I. (ed.). *Skifo-sibirskii mir. Iskusstvo i ideologiia*. Novosibirsk: Nauka, s. 59-63.
- Uiliams, D., Ogden, D. 1995. *Grecheskoe zoloto. Iuvellirnoe iskusstvo klassicheskoi epokhi. V—IV veka do n. e.* Sankt-Peterburg: Slavia.
- Fialko, E. E. 2003. Zolotyie bliashki iz kurgana Oguz. *Rossiiskaia arkheologiya*, 1, s. 124-133.
- Fialko, O. Ye. 2001. Chervonofihurni krateri iz skifskikh pam'iatok. *Arkheolohiia*, 1, s. 80-89.
- Khazanov, A. M. 1975. *Sotsialnaia istoriia skifov*. Moskva: Nauka.
- Shaub, I. Iu. 1987. K voprosu o kul'te otrublennoi chelovecheskoi golovy u varvarov Severnogo Prichernomoria i Priazovia. In: *Antichnaia tsivilizatsiia i varvarskii mir v Podone—Priazove*. Novocherkassk: Muzei istorii donsogo kazachestva, s. 16.
- Shaub, I. Iu. 2007. *Mif, kult, ritual v Severnom Prichernomorie (VII—IV vv. do n. e.)*. Sankt-Peterburg: SPbGU.
- Shaub, I. Iu. 2014. Bosporskie kurgany i zagrobnye predstavleniia bosporian. *Bosporskie issledovaniia*, XXX, s. 639-694.
- Boltrik, Yu., Fialko, E. 2007. Der Fürstengurgan von Oguz. In: Parzinger, H. (Hrsg.). *Im Zeichen des Goldenen Greifen. Königsgräber der Skyten*. München; Berlin; London; New York: Prestel, S. 269-276.
- Chochorowski, J., Skoryj, S. 1999. Kobiece nakrycie głowy z centralnego grobowca Wielkiego Kurhanu Ryżanowskiego. *Materiały i Sprawozdania Rzeszowskiego Ośrodka Archeologicznego*, XX, s. 301-311.
- Daragan, M., Polin, S. 2022. Golden jewellery of the Vodoslavka Scythian burial-ground of the second and third quarters of the 4th century BC. *Ancient Civilizations from Scythia to Siberia*, 28 (1), p. 23-109.
- Fondation... 2023. *Fondation pour le Lexicon Iconographicum Mythologiae Classicae (LIMC)*. LIMC databases (online). Rezhym dostupu: <https://www.iconiclimc.ch/limc/treesearch.php?term=Maenad> (Data zvernennia 30 hrudnia 2023).
- Hauser, F. 1889. *Die neu-attischen Reliefs*. Stuttgart: Konrad Witter.
- Marshall, F. H. 1911. *Catalogue of the jewellery, Greek, Etruscan, and Roman in the departments of antiquities, British Museum*. London: Printed by order of the Trustees.
- Moraw, S. 1998. *Die Mänade in der attischen Vasenmalerei des 6. und 5. Jahrhunderts v. Chr.: Rezeptionsästhetische Analyse eines antiken Weiblichkeitsentwurfs*. Mainz: Philipp von Zabern.
- Piotrovsky, B., Galanina, L., Grach, N. 1986. *Scythian Art. The legacy of the Scythian world: mid-7th to 3rd century BC*. Leningrad: Aurora.
- Shelekhan, O. 2023. Long Knives of the Scythian Culture: Tool or Weapon? *Ancient Civilizations from Scythia to Siberia*, 28 (2), p. 291-342.
- Shelekhan, O., Lifantii, O. 2022. Swords and swordsmen in Greco-Scythian Art. *Peuce Journal*, XX, p. 39-72.
- Treister, M. 2001. *Hammering Techniques in Greek and Roman Jewellery and Toreutics*. Colloquia Pontica, VIII. Leiden: Brill.
- Williams, D. 1998. Identifying Greek Jewelers and Goldsmiths. In: Williams, D. (ed.). *The Art of the Greek Goldsmith*. London: British Museum, p. 99-104.
- Yates, J. 1891. Nebris. In: Smith, W. (ed.). *A Dictionary of Greek and Roman Antiquities*. II. London: John Murray, p. 225, 226.

L. Babenko

«CRAZY» MAENADS OF THE BLACK SEA STEPPES: ANCIENT GREEK IMAGES AGAINST THE BACKGROUND OF SCYTHIAN CULTURE

In the 4th century BC in the Scythian milieu and their immediate surroundings the tradition of using plates with the image of a pair of dancing maenads sewn into one or more lines in the decoration of headdresses became widespread. The popularity of this plot is evidenced not only by mass reproduction but also by the use of several matrices for their production. Most of the known plates (Ryzhanivka, Pischyn, Haimanova Mohyla, Vodoslavka, Deev barrow) were pressed out from a matrix on which two pairs of maenads were carved — with thyrsus and a goat's head and a sword/knife and a goat's leg. These pairs of maenads differ from each other in minor but expressive details, primarily in the design of the folds of clothing. The relief of the plates underwent certain changes during the secondary processing of the image with a stack or a cutter (dots on the folds of clothes, hairstyle design), which gave individual applications greater uniqueness. Two more plates (Denysova Mohyla, Rohachyske field) were reproduced on other matrices.

Despite the looting or the lack of data on the composition and location of the plates in the burial, reconstructions of headdresses in the form of tiaras (Pi-

sochyn, Vodoslavka) or several variants of calathus (Deev barrow, Ryzhanivka) have been proposed. But in the last two cases, among the plates of the headdress, there are arc-shaped stengids that could frame the wearer's face. This argues for the fact of these headdresses belonging to the tiara type.

The semantics of the maenads image in the Scythian environment is ambiguous. The spectrum of researchers' opinions ranges from the assumption of purposeful promotion of the Bacchic mysteries in the Scythian environment to the complete reinterpretation of this image by the local population in the context of their own rituals. Visually, according to the set of attributes (first of all, the shape of thyrsus) and the nature of the plot, the recreated scene most closely corresponds to the ritual of sacrifice near a pole with a pole-top, which was a symbol of the world or sacrificial tree. In addition, this scene may be a certain allusion to one of the manifestations of the cult of the severed head widespread among the Scythians.

Keywords: Scythians, Maenads, Dionysus, calathus, tiaras, Great Ryzhanivka barrow, Deev barrow, Haimanova Mohyla, Pischyn barrow group.

Одержано 11.01.2024

БАБЕНКО Леонід, Харківський історичний музей імені М. Ф. Сумцова, Харків, Україна.

BABENKO Leonid, Sumtsov Kharkiv Historical Museum, Kharkiv, Ukraine.

ORCID: 0000-0002-5498-9278,
e-mail: babenkolnd@gmail.com.

Ю. Болтрик, О. Фіалко

ЧИ МОГЛИ ПОХОВАТИ ЦАРЯ АТЕЯ В КУРГАНІ ЧОРТОМЛИК?

У статті автори знову звертають увагу на поховальний комплекс кургану Чортотлик як могили царя Атея. Оскільки він жив близько століття, то досить тривалою була і пауза між будівництвом найбільших курганів Скіфії. Ключовий аргумент: значна хронологічна дистанція між другою могилою кургану Солоха і старшим із двох наступних курганів царів — Чортотликом та Огузом. Виходячи з цих даних цар Атей міг бути похований у кургані, який, ймовірно, був збудований раніше.

Другий аргумент пов'язаний зі срібним кубком з продрапанним на дні графіто з вірогідним ім'ям Атея. Кубок знайдено у відкритій 1985 р. так званій Північній могилі. По суті це головна вхідна яма центрального поховального комплексу. В статті наводяться докази щодо одночасності всіх споруд Чортотлика

Крім того, наймонументальніша з усіх відомих поховальна споруда, характер розкішного речового супроводу, в тому числі його асинхронність, кількість супроводжуючих померлих і жертвоних тварин дозволяють вважати цю пам'ятку усипальницею наймогутнішого царя Скіфії Атея.

Ключові слова: *рання залізна доба, Скіфія, цар Атей, кургани, Чортотлик, Огуз, поховальні споруди, довгий дромос.*

Три десятиріччя тому ми висловили припущення про те, що головним небіжчиком у кургані Чортотлик був скіфський цар Атей (Болтрик, Фіалко 1994, с. 49—52; 1995, с. 3—13). Згадуючи добрим словом Є. В. Черненка і з нагоди присвяти йому цього випуску, ми вирішили повернутися до цього питання, оскільки науково-теоретичний пошук зв'язку історичних персон з певними визначними поховальними спорудами Скіфії все ще продовжується. Хоч Євген Васильович і дотримувався протилежного погляду на постать Атея (Черненко 1987,

с. 81), проте в тривалих розмовах про царя та його вірогідне поховання в Чортотлику, він надав нам вагомий аргумент, а саме — знаходження ахемідського меча в цьому кургані. Свого часу цікава версія А. Ю. Алексєєва — Д. О. Мачинського про архаїчний меч, як дипломатичний дарунок Александра Македонського скіфському посольству привабила авторів монографії присвяченій кургану Чортотлик (Алексєєв, Мурзин, Ролле 1991). Сама версія базується на розвитку повідомлення Арріана (IV, 15, 1) і, відповідно, на десять років начебто омолоджує курган (оскільки два скіфські посольства до Александра Великого в Бактрію відбулися в межах 329—327 рр. до н. е.). Таким чином, вказані хронологічні межі загибелі царя та поховальної споруди не дали змоги розглядати комплекс Чортотлика як потенційну могилу Атея (Алексєєв 2001).

З цього приводу визначний дослідник стародавньої зброї Є. В. Черненко зазначав, що у рукояті меча є одна суттєва особливість, невідома у давньосхідній і скіфській архаїчній зброї, проте притаманна для скіфських мечів IV ст. до н. е., в яких частина золотої обкладки рукояті опускається нижче за перехрестя (рис. 1). Ажурний клинок, на його думку, є типовим лише для комплексів Скіфії IV ст. до н. е., тобто набагато пізніший за руків'я. Але ще до цього він відносив меч з Чортотлика до вірогідних трофеїв скіфів у війні з Дарієм (Черненко 1984, с. 48—50).

Крім того, Євген Васильович звернув нашу увагу на наявні сліди зношеності на манжеті. А це свідчить, що до могили меч потрапив після тривалого використання вже у переробленому вигляді. Типові для скіфських пам'яток IV ст. до н. е. ажурні клинки і манжети могли бути виконаними лише місцевими майстрами.

© Ю. БОЛТРИК, О. ФІАЛКО, 2024

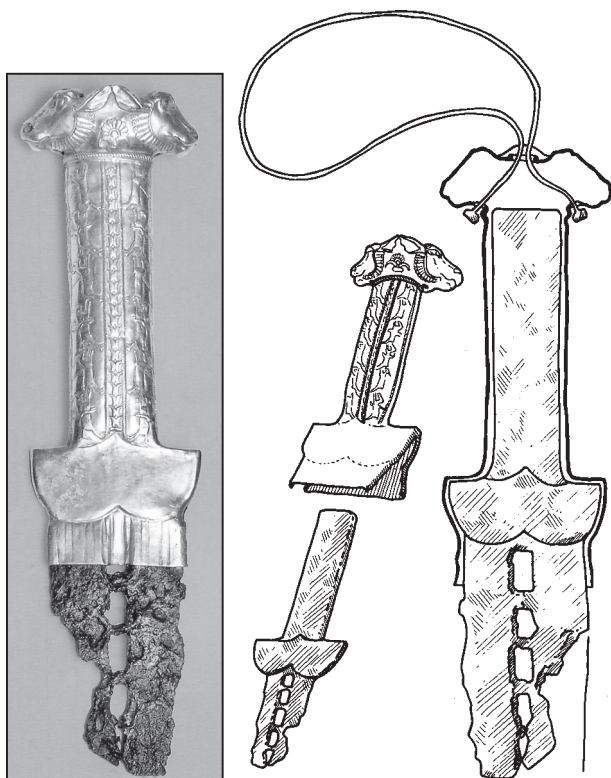

Рис. 1. Схема оновлення ахеменідського меча (за: Алексеев, Мурзин, Ролле 1991)

Fig. 1. Schematic of the Achaemenid sword renewal (after Alekseev, Murzin, and Rolle 1991)

Завдяки своїй унікальності цей меч неодноразово привертав увагу фахівців. Так, А. Ю. Алексеев зазначив, що обкладка і клинок асинхронні та виконані у різних культурних традиціях. Факт їхнього поєднання автор пояснює вторинним використанням литої ахеменідської обкладки V ст. до н. е. при спорядженні скіфського клинка IV ст. до н. е. (Алексеев 1984b, с. 38—42). Належність обкладки меча ахеменідському майстру підтверджується не лише стилістикою зображень, а й технологією їхнього виконання (Минасян 1991, с. 381). Р. С. Минасян також згодний з версією про вторинне використання більш давньої обкладки для скіфського клинка IV ст. до н. е.

Отже, дослідники вважають, що до старої рукояті було припасовано новий клинок і манжет з листового золота (рис. 1). Унаслідок цього версія про меч як дарунок навряд чи може бути прийнятною. Адже у тому вигляді, в якому меч дійшов до нас, він не міг потрапити до Скіфії.

У такому разі, схиляючись до версії Євгена Васильовича і розглядаючи меч як старий військовий трофей, можна пояснити його знаходження у могилі. Можливо, ця річ була реліквією. Однак, ймовірніше, цар-довгожитель був настільки прив'язаний до меча часів своєї юності, що наказав оновити його або через зношеність клинка, або з іншої причини.

Утім слід повернутись до загального погляду на поховальний комплекс кургану Чортотлик

і розглянути всі аргументи, що зумовлюють пов'язувати його з постаттю володаря Скіфії. Найвідоміший з-поміж усіх скіфських володарів цар Атей розглядається в історії переважно як «довговічний» і як супротивник царя Македонії Філіпа II. Позаяк відома дата битви македонців зі скіфами і загибелі в ній царя Атея, то виважене співставлення наративних джерел з археологічними дозволяє визначити хронологічний репер і відкриває шлях до упорядкування курганів скіфської еліти IV ст. до н. е., насамперед тих, що мають подібну до Чортотлика схему з хрестоподібним розміщенням катакомб (Козел і два Мордвинівські кургани).

Крім усіх інших чинників, на пошук могили Атея впливають і міркування про регіони, де посилювалась його влада. Слід зазначити, що й дотепер немає консенсусу в питанні оцінки величі постаті царя Атея. В коротенькому історіографічному нарисі ще на початку другої половини XX ст. Е. Соломонік характеризувала Атея то як визначного правителя всієї Скіфії, то лише лідера невеликого анклаву за гирлом Дунаю в Добруджі (Соломонік 1952, с. 105—106). Однак, узагальнивши погляди науковців на особистість Атея вона відзначила його загалом як державотворця, володаря земель «від Дунаю до Азовського моря» (Соломонік 1952, с. 108—109). Після півстоліття на підставі розгляду численних наративних джерел і трьох альтернативних точок зору науковців щодо особистості доблесного царя Атея та його територіальних володінь А. Русяєва і О. Супруненко підсумували, що царство Атея в 340-і роки було локалізовано в області Нижнього Дунаю і Добруджі» (з літ. див. Русяєва, Супруненко 2003, с. 103—104). Проте, останнім часом в багаторічній дискусії про розміри земель, підвладних цьому царю, переважає слухна тенденція визнання царя володарем всієї Скіфії, а протилежна версія втрачає своїх прихильників. Не виключаємо, що злам ситуації на користь прихильників версії Б. Гракова та ін. почав переважати прибічників Д. Каллістова. Маємо на увазі зроблений В. Павленковим текстологічний і структурний аналіз відомого пасажу Страбона (VII, 3, 18): «здається, більшістю тамошніх варварів правив Атей» (переклад Л. Граціанської), після якого вага додаткового слова (ΔΟΚΕΙ) — «мабуть», «здається» була суттєво послаблена (Павленков 1999, с. 194—196). Підтримав оцінку В. Павленкова відомий епіграфіст В. Яйленко, зазначивши, що повідомлення Страбона про Атея базується на праці Посідонія, а той, своєю чергою, скористався відомостями сучасника царя Теоппа (Яйленко 2013, с. 195). Таким чином, погляд на постать Атея, як на загальноскіфського династа, посилено, а доводи Д. Каллістова, якщо не відведено, то дещо приглушено.

Тут доречно пригадати погрозу царя Атея громаді Візантії, яка контролювала торгівельні шляхи з Понту до Середземномор'я: «...не шкодьте моему зиску, інакше мої кобили питимуть вашу воду» (Clem. Alex. Strom. V, 5, 31, (3)). На нашу думку, малоймовірно, щоб володар невеликого скіфського анклаву біля гирла Дунаю наважився б погрожувати впливовому великому місту, яке було в союзі з Афінами та острівними полісами Егейського моря (Хіосом, Родосом, Косом та ін.). Таке міг собі дозволити цар Скіфії, для якого карбували монети в містах південного і західного Понту — Гераклеї Понтійській та Каллатісі (Анохин 1973, с. 20—41), водночас інтенсивно торгуючи з Херсонесом Таврійським та Керкінітидою (Болтрик 2017, с. 73—75).

Про загибель Атея у віці понад дев'яносто років в бою з Філіпом Македонським на річці Істр повідомляє письменник II ст. н. е. Лукіан з Самосати (Luc. Samos. Macrob. 10). Вірогідно, смерть царя не призвела до повної поразки його армії, тому було кому переправити тіло царя до берегів Дніпра. Помпей Трог повідомляв лише про полонених 20 тисяч дітей і жінок, захоплення безлічі худоби, але золота та срібла македонці не знайшли (Trog., Prologoi, IX. 2). Опираючись на припущення румунських істориків, С. Андрух пише, що битва мала відбутися між містами Томи і Каллатідою (Андрух 1995, с. 89). В питанні визначення вірогідного місця скіфо-македонської баталії, ми надаємо перевагу району м. Томи (сучасної Констанці), як зоні найбільш насиченій скіфськими артефактами широкого хронологічного діапазону. Крім того, неподалік від цього міста, дещо північніше, між Дунаєм та верхів'ям озера Ташаул (34,5 км), є найвужче місце в Добруджі, досить зручне для бою з огляду обмеження можливостей противника для маневру. А західний берег озера Ташаул позначений знахідкою відомої архаїчної скіфської стели з Сібіоари, появу якої пов'язують ще з часами походу Дарія (Мелюкова 1979, с. 111—112). Мабуть, не випадково в цих місцях (на південь від Істрії) було знайдено золотий перстень скіфського царя еллінофіла Скіла (Виноградов 1980, с. 104 105). Мати його походила з Істрії, а дружина — з Ольвії (Herod. IV, 78). Певно, в Добруджі він загинув від руки зведеного брата (Herod. IV, 80). Ще одна скіфська стела виявлена в Ступіні на північний захід від Сібіоари. Зауважимо, що з нелокалізованого місця в Добруджі також походить ще одна стела (Ольховский, Евдокимов 1994, с. 16, рис. 2: 2, 3). А південніше, неподалік м. Меджидія знайдена досить відома знахідка бронзової моделі акинака¹. Д. Берчу, а за ним

і Д. Топал на підставі аналогій з перехрестям та навершям Мельгунівської та Келермеської знахідок датують Меджидійську модель архаїчним часом (Берчу 1958, с. 105; Топал 2014, с. 29, рис. 12: 19; 2021, с. 129, илл. 7). І якщо інші артефакти позначають скіфську (чи перську) присутність на цих теренах в ранні часи, то випадкова, але рідкісна тут знахідка бронзового казана з району Меджидії, поруч з с. Кастелу² (Мелюкова 1979, с. 113; Черненко 1984, с. 59; Топал 2020, с. 152—153) може дотично вказувати на місце обозу скіфів часів битви 339 р. до н. е. Стиль і декор цієї посудини дуже нагадують два казани з камери V Чортотлицького кургану (рис. 2: 1, 2). Корпус цього казана (висота — 64,5 см, маса — 50 кг) оздоблено валиком у вигляді косягого зигзагу, а дві ручки оформлені у вигляді стилізованих фігурок козлів, які дещо схожі з шістьма ручками великого казана з Чортотлика. Таким чином меджидійський казан за розмірами і декором займає проміжну позицію між Чортотлицькими.

Для орієнтовного визначення району історичної битви між македонцями і скіфами ми спробували вирахувати кількість днів шляху, що відділяють місце загибелі царя від місця його поховання: тобто планували одержати відправну точку в русі скорботного каравану до центру Скіфії. Тут знову довелося звернутися до праці Є. В. Черненка, присвяченої скіфо-перському конфлікту, де досить ґрунтовно з метою визначення глибини вторгнення персів у Скіфію розглянуто проблему швидкості пересування військ. Відштовхуючись від згаданих Геродотом 150 стадій (I, 21; IV, 122, 124) як одиниці виміру відстані, яку долають за день, Євген Васильович, на підґрунті різних розмірів стадій, численних історичних прикладів визначив діапазон відстаней, що долали за «день шляху» в залежності від тривалості і складності подорожі, а також середню денну відстань в 27 км (Черненко 1984, с. 74). Шлях з Північної Добруджі до центру Скіфії (у район нижньої частини вододілу р. Солоної і балки Чортотлик) в залежності від маршруту міг тривати від 22 до 30 днів. Не виключено, що передова група, яка мала організувати спорудження кургану, здолала цю відстань в декілька разів швидше, а рух траурного супроводу царя міг зайняти, як по схемі і для незначних скіфів, згадані Геродотом 40 днів (Herod. IV, 73).

Два ключових аргументи на користь версії Чортотлик — могила царя Атея та проблеми, які вони ставлять. Вже минуло чимало часу від виголошення нашого здогаду про вірогідне поховання царя Атея в Чортотлику (Болтрик, Фіалко 1995), проте головний аргумент цієї логічної конструкції залишається

1. Ця емблема-меч є не власне зброєю, а декоративним оздобленням кам'яної скульптури, яка зі зворотного боку має два шипи для кріплення. Місце її знахідки: Меджидія (округ Констанца). Датування: VII—VI ст. до н. е. Знаходиться в колекції Національного музею історії Румунії (інв. № 16.124).

2. Принагідно висловлюємо слова щирої вдячності колезі з Молдови Денису Топалу за надані фото казана з Кастелу.

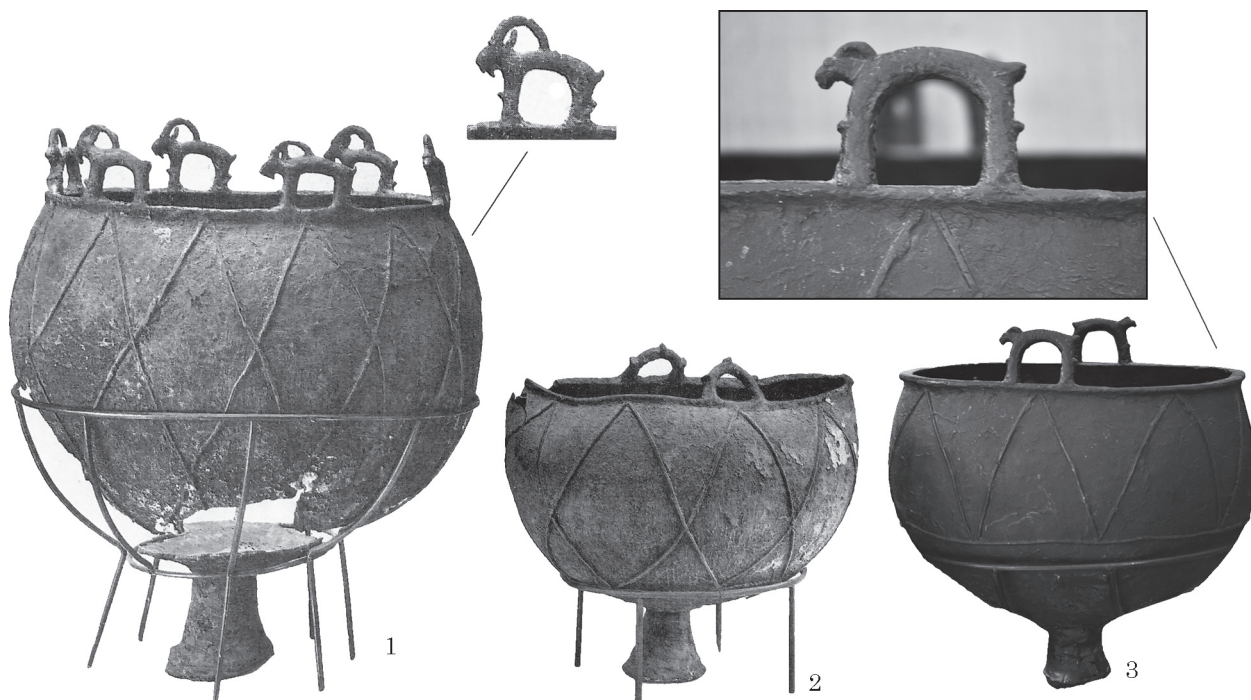

Рис. 2. Бронзові казани: 1, 2 — камера V Чортомлика; 3 — Кастел, Румунія

Fig. 2. Bronze cauldrons: 1, 2 — Chamber V of Chortomlyk; 3 — Castelu, Romania

ся не порушеним. А він ґрунтується на факті хронологічної дистанції між часом спорудження Солохи II та старшим із двох наступних поховальних комплексів царів Скіфії — Чортомлика та Огуза. Тобто доки цар Атей довго правив, не помирав, потреби будувати царську усыпальню не виникало. Тому тривалою була і пауза в будівництві найбільших курганів (вірогідно, вона сягала терміну в декілька десятиріч). І, відповідно, який з двох наступних курганів був зведений раніше, в ньому і мав бути похований найбільш відомий володар пізньокласичної Скіфії.

Позаяк у відкритій 1985 року так званій Північній Могилі Чортомлика, а по суті головній вхідній ямі або шахті поховального комплексу, було знайдено срібний кубок з продриганим на дні графіто з вірогідним ім'ям Атея. Отже, поперше, слід розглянути аргументи на користь одночасності всіх споруд кургану. А по-друге, необхідно обґрунтувати черговість зведення курганів Чортомлик та Огуз, тим більше, що нещодавно з'явилася зовсім інша версія про те, що Огуз є усыпальницею царя Атея (Кузнецова 2024, с. 97).

Доводи на користь синхронності всіх споруд кургану або чому в Чортомлику немає впускної могили. Інформаційне поле, яке надають матеріали кургану Чортомлик, дозволяє вважати його одноактним комплексом (Болтрик, Фиалко 1995; Болтрик 1997). Втім, досі лунають сумніви в цьому. Це попри те, що затяті опоненти вже визнали одноактними спорудами інші кургани власне царів пізньокласичного часу, стосовно ж комплексу Чортомлика вони й досі перебувають в полоні

помилкового трактування (Полин, Алексеев 2018, с. 254).

На превеликий жаль, в археологічній практиці дослідження підземних ходів в курганах еліти, які вважались грабіжницькими, з огляду на значний обсяг робіт для їх розкриття, не були обов'язковими. Тому й інформації про них не так вже й багато. З цим пов'язані специфічні труднощі, що становить процес повернення ансамблю кургану «відлучених» від нього вузьких та довгих підземних ходів, невірно визначених в більшості випадків дослідниками як грабіжницькі.

Сумніви щодо вузьких і довгих ходів, як грабіжницьких, висловлював ще Д. Анучин. Виступаючи проти належності грабіжникам ходу Чортомлика, він, за прикладом подібних діаметром близько одного метра в інших курганах, прийшов до висновку, що ними могли користуватись і грабіжники, «але приписувати всі такі ходи грабіжникам ... навряд чи можливо» (Анучин 1909, с. 67—68).

Факт частого використання довгих дромосів грабіжниками, а тому і сприйняття цих підземних галерей як грабіжницьких ходів, потребує пояснення. Звичайно існувала певна традиція і були її втілювачі-розпорядники, які ще на рівні планування майбутнього кургану використовували декілька схем розміщення могил та іншого поховального реманенту³. Бокові ж

3. Попередню розмітчану схему з однією додатковою могилою і подальші етапи зведення насипу кургану свого часу запропонував В. С. Ольховський (Ольховский 1999, с. 123—127).

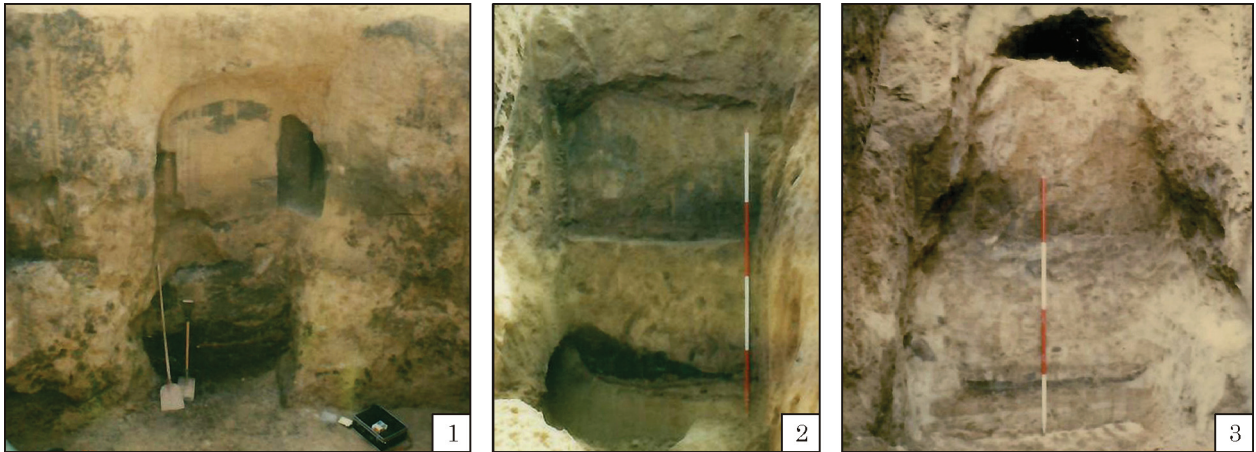

Рис. 3. Перетини довгого дромосу, що веде до камери V Чортомлика, лінзи чорноземного заповнення (намулу) в ньому: 1 — за 0,5 м від вхідної ями; 2 — за 10 м від вхідної ями; 3 — за 13 м від вхідної ями

Fig. 3. Cross-sections of the long dromos to chamber V of Chortomlyk and the lens of the black earth fill (silt) in it: 1 — 0.5 m from the entrance pit; 2 — 10 m from the entrance pit; 3 — 13 m from the entrance pit

могили, не зважаючи на наявність в них похованих жінок в коштовних шатах, правили додатковими коморами для майна головного небіжчика та своєрідними каретними сараями. Оскільки всі ці могили були винесені за зовнішній схил первинного обвалування, то вони і були розташовані по колу під полою кургану. В одних випадках ці могили (або ж додаткові вхідні ями з довгими дромосами) були влаштовані під схилом обвалування, тоді викид з них лягав на цей схил. В інших випадках зведення первісного обвалування відбувалося одночасно з влаштуванням бокових могил для широкого кола осіб, супроводжуючих головного небіжчика.

По весні, після снігових зим, вхідні шахти довгих дромосів, влаштовані під полою кургану, демаскувались талою водою, яка насичувала вологою їх заповнення до стану рухливості. Яскравим прикладом цього може слугувати друга вхідна яма до Бокової гробниці Товстої Могили. Оскільки вона знаходилася на відстані 3 м від рову, тобто над нею шар насипу був незначним, то її перенасичене вологою первинне заповнення з глиною, перемішану з чорноземом, перемістилося до дромосу, а його місце згодом було заповнене чорноземним намулом⁴ (Мозолевський 1979, с. 99). Таким чином, незначний шар насипу на периферії кургану не міг захистити периферійні вхідні шахти і тому вода продавлювала чи промивала їх заповнення всередину склепінь. Утворені провалля використовували степові тварини, а за ними і грабіжники. А оскільки дромоси та камери не були остаточно заповнені, то в них і особливих проблем з орієнтацією під землею не виникало. Перетини довгого дромосу Чортом-

лика добре ілюструють цей тривалий процес: шари обваленої зі склепіння глини перекривають шари темного намулу, що затікав в підземну частину споруди (рис. 3). Та обставина, що лінза чорноземного намулу при віддаленні від входу стає все меншою, дотичним чином засвідчує відносну горизонтальність долівки більшої частини галереї, про що повідомляють і автори дослідження Чортомлика (Алексеев, Мурзин, Ролле 1991, с. 60).

Розгляд синхронності всіх споруд кургану доречно почати з нещодавно виявлених О. Карякою решток двох паралельних світлих смуг довжиною 0,8 км у східному напрямку на сателітному знімку з прилеглими до Огуза землями (Болтрик, Каряка 2021, с. 199, рис. 2). Це не тільки посилює велич поховальної споруди Чортомлика, а й наштовхує нас перевірити біля нього всю ситуацію. У результаті також на супутниковому знімку на схід від кургану добре проглядаються дві паралельні світлі смуги — вірогідні сліди рівчаків, що утворювали своєрідну алею, яка фіксується на 0,67 км. Ця алея, вірогідно, була довшою і на протилежному краю від насипу Чортомлика, за 1,5 км від нього, завершувалась або впиралась в менший курган. Слід нагадати, що за 12 сажнів або 25,5 м (ДГС 1872, с. 75) на південний захід від Чортомлика знаходилась Довга Могила висотою майже 7,4 м (Мозолевський, Пустовалов 1999, с. 118—119), а його насип на захід від центру перекрив невеликий курган доби бронзи⁵

5. Не виключаємо, що цей курган був частиною ансамблю Довгої Могили — її своєрідним хвостом або периферійним шлейфом, оскільки в двох з трьох могил, катакомбній та зрубній були присутні і поховання немовлят (Отрошенко 1991, с. 325). Тут доречно згадати, що скіфи використовували подібні довгі насипи як своєрідні святилища. Яскравим прикладом чого виступає Довга Могила в урочищі Носаки на Запоріжжі, в гребінь якої було встромлено залізний меч (Болтрик 1978, с. 61; Бидзиля і др. 1977, с. 15—17; рис. 8).

4. Нагадаємо, що ця бокова жіноча могила відрізнялась від пограбування, незважаючи на те, що певний час, поки її замулювало ґрунтом зі схилу насипу, вхід до неї був практично відкритим.

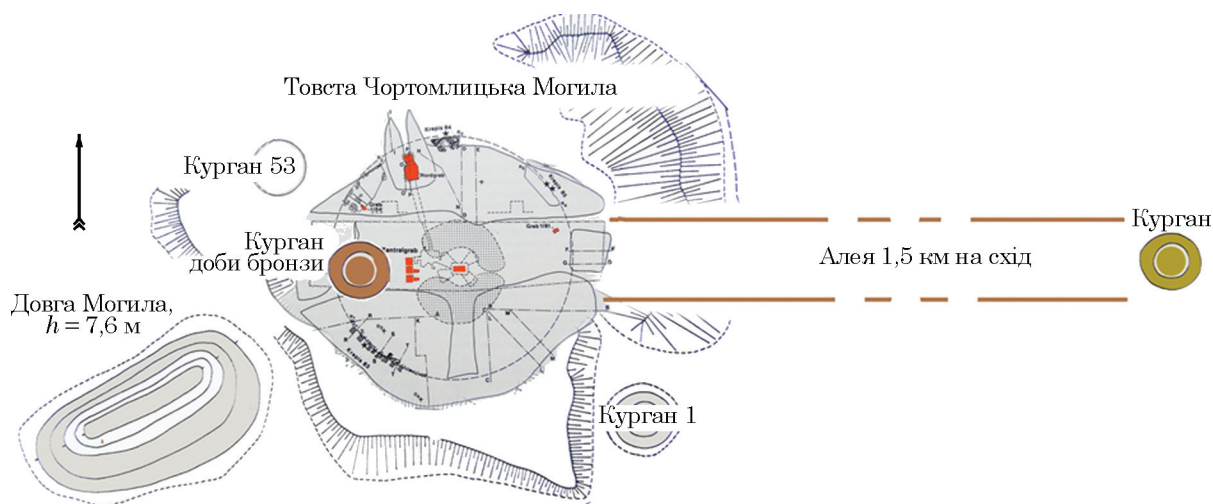

Рис. 4. Простір навколо кургану Чортомлик, алея на схід, як продовження головної осі споруди

Fig. 4. The area around the Chortomlyk barrow, the alley to the east, as a continuation of the main axis of the structure

(Отрощенко 1991, с. 324). Тобто насип Чортомлика збудували поблизу ймовірного святилища на верхівці Довгої Могили, тому тут концентрувались більш ранні кургани, залишені скіфами (рис. 4). Слід пригадати запис Івана Забеліна, який посиляючись на «Путешественные записки от С. Петербурга до Херсона за 1781 по 1782 гг.» академіка Василя Зуева, наводить спогад селян про те, що в давнину було видно спрямований на схід шлях від Чортомлика. Він сягав майже на версту в довжину та був позначений покладеним в декілька рядів камінням (ГИМ ОПИ, ф. 440, ед. хр. 261, л. 13).

Будівничі Чортомлика не лише вписали його конструкцію в простір біля святилища, але й посилили його довгим церемоніальним шляхом з кам'яним замостом, що ще більше підкреслювало головну вісь споруди, орієнтовану із заходу на схід (пор. Отрощенко 1991, с. 325). Відштовхнувшись від невеликого насипу доби бронзи, творці кургану винесли на цю вісь, на рівні підкурғанного простору: коня на поховальній доріжці⁶ (ДГС 1872, с. 115; Алексеев, Мурзин, Ролле 1991, с. 52), могили 11 коней і двох грумів при них, центральну вхідну яму та залежне поховання (№ XIV за І. Забелінім) вже під східною полою (ДГС 1872, с. 117).

6. Цього коня з залізними удилами згадає І. Забелін. Автори монографії, присвяченої Чортомлику, вважали, що коня, як офіру, залишили тут ще до початку будівництва насипу (Алексеев, Мурзин, Ролле 1991, с. 52). Проте, як зараз нам уявляється з огляду на подібні випадки в Огузі та інших курганах, а також спостереження І. Забеліна, цей кінь був покладений на так званий поховальний доріжці, що спускалася похилим західним схилом кургану доби бронзи. На цю поховальну доріжку вказують утоптани (чи натоптани?) шари чернозему, вона залишала прохід в західному напрямку в тілі первісного обвалування.

Тут ми підходимо до розгляду ситуації з центральною гробницею Чортомлика і так званою Північною Могилою, яка по суті є головним входом до камери V, ці два елементи підкурғанного простору єднає довгий дромос⁷. На використання попередньої розмітки підкурғанного простору вказує важлива обставина. Маємо на увазі той факт, що довгий дромос виходить з середини південної торцевої стінки Північної «Могили» і входить в середину північної стінки камери V (рис. 5). Тобто дромос разом із вхідною ямою і камерою V були створені одночасно та були спільними елементами цілісного поховального комплексу царя Скіфії.

Додатково вагомим аргументом на користь цього виступає модульна система розмітки розташування частин кургану, простежена інженером-будівельником Віллі Херцем (Херц 1991, с. 320—323). Під час виконання польових креслень при дослідженні Чортомлика Українсько-Німецькою експедицією він вловив закономірності у плануванні поховальних споруд цього кургану і те, що розміри Північної мо-

7. З моменту публікації результатів розкопок Чортомлика (ДГС 1872), вже 150 років точиться дискусія навколо камери V. На думку І. Забеліна, її вирили грабіжники (бо туди приходить міна грабіжників). М. Ростовцев вважав її впускною могилою, оскільки такої камери не було в схожих за схемами спорудах в Козлі та Мордвинівському кургані. Проте Д. Анучін, Б. Фармаковський та М. Веселовський вважали, що довгий дромос («грабіжницький хід») зробили будівничі кургану. О. Тереножкін та В. Іллінська слушно вважали камеру V могилою царя, але припускали, що вхідну яму до неї І. Забелін не знайшов (Ильинская, Тереножкин 1983, с. 132). Тему «грабіжницького ходу» з визнанням камери V частиною центральної могили розвинули автори монографії «Чортомлик», в значній мірі поклавшись в цьому питанні на А. Алексеева (Алексеев, Мурзин, Ролле 1991, с. 60—61).

гили співвідносяться з розмірами Центральної могили, та припустив, що вони споруджені під керівництвом одного «архітектора» (Херц 1991, с. 322). Проте він розглядав ці дві складові кургану як окремі. До того ж на схемах Чортотлика ширина «грабіжницького ходу», тобто дромосу, збігається з шириною верхньої частини центральної вхідної ями, що поглиблює спостереження В. Херца (рис. 5).

Заслуговує на увагу і та обставина, що поперечні перетини «грабходу» (читай довгого дромосу) Чортотлика майже збігаються за формою та розмірами з дромосом Огуза; посилює це враження і наявність казанів у обох ямах біля входу до дромосу (рис. 6). Отже, з визнанням «грабіжницького ходу» дромосом, у схемі Чортотлика з'являється елемент, якого не вистачало для прояснення ситуації навколо камери V. Крім всього іншого, порівняння розмірів перетинів довгих дромосів Чортотлика і Першого Мордвинівського кургану (розкопки Я. Болдіна 1970 р., керівник експедиції О. Лесков) засвідчує їх значні розміри, які просто недоречні для ходів грабіжників. Навіщо давнім мародерам було робити просторі широкі галереї, коли достатньо було міні діаметром до одного метра. Це виразно впливає з двох промовистих фото (рис. 7). Дромос Першого Мордвинівського кургану, який теж вважали лазом грабіжників, Я. Болдін пройшов за допомогою професійних шахтарів, а дослідники Чортотлика були впевнені, що мають справу з лазом грабіжників, то обмежилися трьома перетинами та частковою вибіркою дромосу, зробленими екскаватором. Але прискіпливий аналіз інформації І. Забеліна вказує, що відлілі частину дромосу⁸ було б доцільно пильно дослідити. В «Древностях Геродотовой Скифии» (1872) він повідомляв: «...проведено розслідування і північно-західної великої овальної ями [над камерою V]. Коли заглибилися в неї на 3 арш., біля північної стіни виявилася провалля, так що туди вільно міг влізти один із робітників. При докладному огляді провалля виявилася, що воно веде в гирло підземного входу, що мав напрямок на глибині 2-х сажень прямо до півночі, до того саме місця з зовнішнього боку кургану, де знаходилися сліди давньої розкопки [мається на увазі яма грабіжників діаметром 8 м над так званою «Північною могилою» Ю. Б. та О. Ф.]... Біля східної стіни ями в глині, на глибині 10 арш. 6 верш [7,37 м], з верхоземки, знайдені кістки від людського кістяка, лежали безладно і до того ж не в повному складі. У середній(?) лежала тазова кістка, на південний схід від неї

8. Центральну частину кургану в 1979 р. намагалися відкрити за допомогою потужних бульдозерів. Проте високий рівень ґрунтових вод не дав можливості цього зробити. До рівня поховальних камер дійти не вдалося, але частину дромосу над камерою V тоді зрізали.

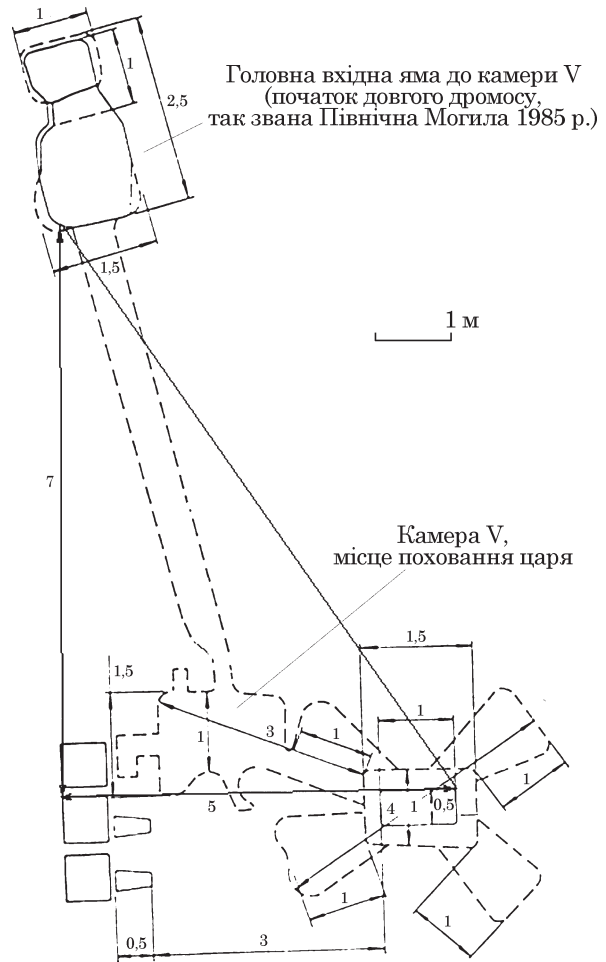

Рис. 5. Модульна система попередньої розмітки підкурганної поверхні Чортотлика (простежена В. Херцем)

Fig. 5. Modular system of preliminary marking of the submound surface of Chortomlyk (traced by V. Herts)

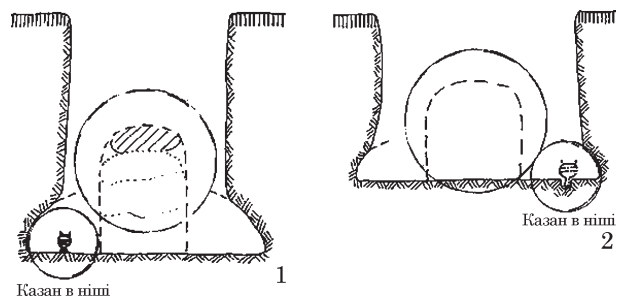

Рис. 6. Схожість перетинів довгих дромосів Чортотлика (1) та Огуза (2) біля вхідних ям (до прояснення питання «грабіжницького ходу» в Чортотлику)

Fig. 6. The similarity of the cross-sections of the long dromos of Chortomlyk (1) and Oguz (2) near the entrance pits (before clarifying the issue of the «looting shaft» in Chortomlyk)

кістка від ноги, кілька реберних та хребетних; і на північний захід нижня ліва щелепа, а на південний захід, на відстані 1 аршину череп тім'ям до гори. По всьому вірогідно покійний загинув під час обвалу цього підземелля, міг бути захоплений у своїй підземній лазівці, сліди якої, прямували від північного заходу...

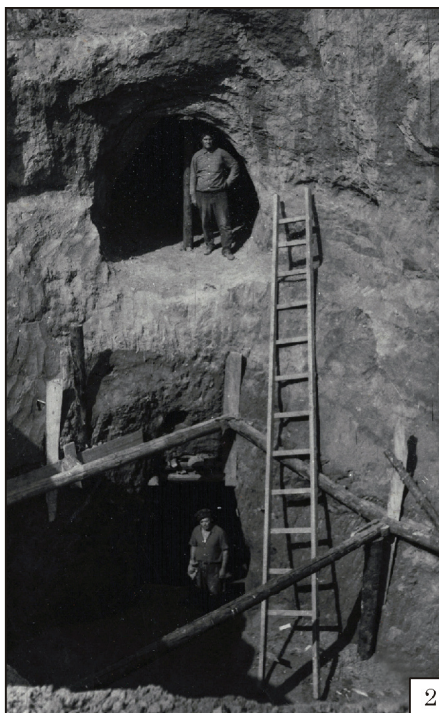

Рис. 7. Порівняння розмірів перетинів довгих дромосів Чортомлика (1) та Першого Мордовинівського кургану (2). 1 — фото з щоденнику В. Мурзіна та Р. Ролле; 2 — фото з особистого архіву Ю. Болтрика

Fig. 7. Comparison of the size of the cross-sections of the long dromos of Chortomlyk (1) and the First Mordvynivskiy barrow (2). 1 — photo from the diary of V. Murzin and R. Rolle; 2 — photo from the personal archive of Y. Boltryk

[Тут слід прокоментувати висновок І. Забеліна, вірогідніше за все це було поховання супроводжуючої особи, залишки якої чи то грабіжник, чи робітник, який вліз до входу, порушили. Далі з опису зрозуміло, що долівка в межах ділянки в два метри понижується].

«...Біля південно-східної стіни, на глибині 11 арш. 4 верш. [7,99 м], з верхоземки, під тим місцем, де були перш зібрані кістки людського кістяка, знайдена ще гомілкорова кістка. На глибині 13 арш. [9,24 м] під тим же місцем ще було зібрано кілька людських, а також і кінських кісток (у тому числі кінська хребетна), розкиданих на просторі квадратного сажня [4,55 м²] далі на південний схід». Тобто в дромосі залишки людини перебували на різних глибинах. Перепад рівнів їх знаходження сягав майже 2 м, тому важко сказати був це один охоронець чи більше, але наявність кісток коня на великій площі свідчить на користь того, що це все рештки поховального супроводу головного небіжчика, залишені неподалік від його камери.

Важливою здається й інформація, наведена далі: «На глибині 15 арш. [10,67 м], біля південної стіни виритого простору, почали зрідка траплятися невеликі вапняні камені і черепки простого чорноглиняного горщика грубої роботи. Тут же знайдений був уламок залізного цвяха з круглим капелюшком. Потім біля північної сторони ями, майже під самим гирлом підземної лазівки... була відкрита величезна бронзова ваза великий казан з 6 ручками». На наступній сторінці йдеться про ще один менший казан, що стояв під материковою стіною. Іван Єгорович припускає, що казани грабіжники підготували для виносу. Це не вір-

не припущення, оскільки вони були наповнені кістками і в середині в них були залісні черпаки, а тяжіння казанів до входів в інших курганах вказує на іншу обставину їх розташування саме в цьому місці. Далі І. Забелін повідомляє, що «під гирлом згаданої лазівки, час від часу були знаходилися в шарах рушеної землі і на самому материкові різні дрібні золоті речі» (ДГС 1872, с. 108). Тобто грабіжники користувались саме довгим дромосом, а золоті прикраси впали з зотлілих тканин, коли їх тягли до входу.

Значні перепади глибин в описі І. Забеліна ситуації з підземним ходом грабіжників до певної міри дезорієнтували авторів монографії про Чортомлик (Алексеев, Мурзин, Ролле 1991, с. 60). Вони оперували глибиною, на рівні якої переміщувалися грабіжники, а це 4,3 м (її в дві сажені теж згадує І. Забелін). У той же час світлини, зроблені апаратом «polaroid» з щоденника В. Мурзіна і Р. Ролле, демонструють різні рівні заповнення дромосу (рис. 3 і 7). Глибину його північного краю фіксує вхідна яма, там глибина дещо нижче 6,3 м, а вже за 25—28 м від початку дромосу рівень його долівки стає глибшим на метр, а далі стрімко падає до рівня підлоги камери V і складає неповні 5 м. Повірити в реальність такої ситуації дозволяє світлина вхідної ями Першого Мордовинівського кургану, де перепад між долівкою дромоса та підлогою камери під ним складає як раз 5 м (рис. 7: 2).

Чому Північна Могила є вхідною шахтою, з якої бере початок довгий дромос до камери V. Додатковий опис І. Забеліна так званого грабіжницького ходу дарує один сюжет, який можна трактувати двоюко: «Обслі-

Рис. 8. Залишки чистої глини заповнення в нижній частині ями, як додатковий доказ того, що це був вхід до дромосу, а не «камера Північної могили». Всі фото з польового щоденника В. Мурзіна та Р. Ролле

Fig. 8. Remnants of the fill of clean clay in the lower part of the pit, as additional evidence that it was the entrance to the dromos, and not the «chamber of the Northern Tomb». All photos from the field diary of V. Murzin and R. Rolle

дування грабіжницької лазівки (*ibid.* ee), що йшла, як згадано, з північного заходу від краю кургану, розпочато одночасно і від її гирла, що впадало в овальну яму [в центрі, над камерою V], і від її початку з зовнішнього боку насипу, де знаходилася кругла яма, обкопана валом (*ibid.* M). Коли розкрили цю останню яму, то в її глибині виявився хід в лазівку, що поступово опускався в глиб у напрямку до центру насипу. **Хід цей був завалений великим камінням розкопаного тут цоколя** [крепіди], а **самий отвір в лазівку було закрито двома величезними кам'яними лещадами** [плитами — Ю. Б. та О. Ф.], **поставленими також на камені**» (ДГС 1872, с. 117—118). З опису залишається не зрозумілим, хто ж заклав «лазівку» і де саме це було? Якщо грабіжники, то навіщо це було їм робити? Якщо команда, що облаштовувала курган, то наче з опису І. Забеліна виходить, що цей кам'яний заклад зроблено було наче вище рівня долівки вхідної ями чи все ж таки ні? І чи не про один з каменів цього закладу мова йде нижче?

Наша переконаність в тому, що камера Північної могили реально була вхідною ямою, базується на спостереженнях авторів останніх розкопок Чортомлика, яким вони не надали належного значення. Так, у польовому щоденнику В. Мурзіна і Р. Ролле від 30.07.1985 р. читаємо: «Почато виїмку заповнення ями [пляма Північної могили — Ю. Б.]... Досягнуто глибину 2 м... Біля південної стінки знайдено кам'яну плиту. За нею добре зберіглася частина стіни, на якій видно сліди землерийного знаряддя» (Архів ІА НАН України 1985/25). Але оскільки це торцева стіна, з середини якої починається довгий дромос, то доводиться погодитися з тим, що сліди знарядь на стіні залишені будівничими Чортомлика. Автори розкопок помилково трактують її як торцеву стінку камери. А якщо так, то можна впевнено говорити про другу головну вхідну яму. Адже на глибині 2 м від поверхні не може бути стінка катакомби, дно якої розташоване на глибині 6 м.

В ситуації, що дісталась авторам розкопок Чортомлика навколо так званої впускної могили, розібратися дійсно було важко. Картину зіпсував котлован грабіжників. А потім і розкоп І. Забеліна (яким він планував знайти початок ходу грабіжників, а по суті довгого дромоса до камери V) не було закінчено. А потоки води з великого насипу замулили все мішаним ґрунтом. Постійно сира глина на глибині шість метрів маскувала стінки споруди в цій частині кургану. Прикладом несподіваної знахідки в так званій камері Північної могили є поява бронзового казана практично за краєм східною стінки, яку здавалось вже знайшли дослідники (Алексеев, Мурзин, Ролле 1991, рис. 51, 52; Rolle, Murzin, Alekseev 1998, taf. 37), про що промовисто свідчать польові фото (рис. 8). Додатковим свідченням на користь нашого заперечення тут наявності поховальної камери є присутність на цих фото чистої глини, як традиційного заповнення вхідних ям (рис. 8: 3).

В нижній частині заповнення північної камери, яку помилково визначили вхідною ямою до Північної Могили, виявлено кістки диких тварин і щелепи кабанів (Алексеев, Мурзин, Ролле 1991, с. 76). Ця частина комплексу, розкопаного 1985 року, по суті є нішею або невеликою камерою для культових потреб, подібний апендикс у протилежній стороні від довгого дромосу був і у головній вхідній ямі Огуза. Тут були частини туш свійської худоби: п'яťох биків, чотирьох коней, двох овець чи кіз, однієї дорослої свині та собаки. Від 12 кабанів залишилися лише ікла та щелепи. Тобто м'ясні частини тулубів і оленя, і кабанів відсутні. Вірогідно, це залишки якихось культових проявів.

Ще знайдені у заповненні фаланги пальців трьох або й чотирьох індивідів 25 років та 14—20 років. Вірогідно, це наслідки демонстрації скорботи зі сторони підлеглих або наближених осіб, які кидали певні відтії частини тіла до вхідної ями під час її заповнення (Калоев 1964).

Якщо згодитись з висновком Р. Ролле та В. Мурзіна, що під спеціально перебудованою

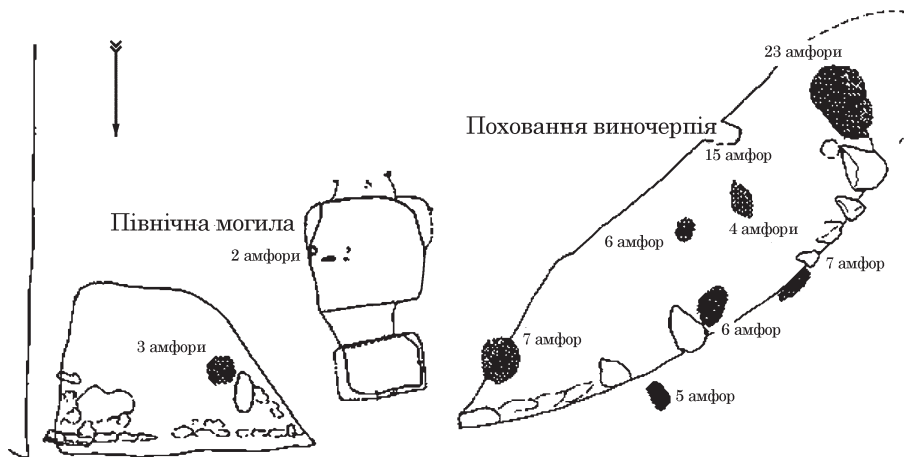

Рис. 9. План залишків частини «винного складу» та поховання чашника під камінням крепіді навколо «Північної могили»

Fig. 9. Plan of the remains of a part of the «wine warehouse» and the burial of a cupbearer under slabs of krepida around the «Northern Tomb»

крепідію знаходилась впускна Північна Могила, то тоді важко пояснити наявність навколо неї, під камінням крепіді, 76 зі 110 амфор з підкурганної поверхні Чортomla (рис. 9). Тобто виходить, що похованому в могилі з відносно скромним начинням поруч поклали чашника з амфорами, що містили більше 1500 літрів вина? Більш вірогідно, що це вино було призначене головному небіжчику. Перегукється з розташуванням амфор «винного складу» Чортomla, влаштованого поблизу входу в дромос, і знахідка цілої амфори з I Мордвинівського кургану. Її трактували як здобич грабіжників, залишену біля початку ходу (Лесков 1974, с. 60; Лесков 1981, с. 160), хоча звичайно, це все було залишено під час церемонії похорону, як от і в Чортomla.

Повертаючись до планіграфічних збігів Чортomla, слід використати згадану вище весь широтної орієнтації курганного комплексу, приклавши до неї умовний прямокутний трикутник, спрямований гострою вершиною до південно-східного кута ями — входу до довгого дромосу (наголосимо, реальної вхідної ями, а не камери Північної могили, як вважали в 1985 р. дослідники Чортomla), то виходить, що довгий катет дорівнює сімом модулям, а короткий п'ятьом (рис. 5). Зауважимо, що оскільки ми використовуємо зведений план кургану, який складають старі креслення І. Забеліна разом зі схемою (1985 р.) підземної частини «Північної могили» та фрагментів довгого дромосу, то не виключаємо певних похибок, проте загальне враження попереднього планування простору майбутнього кургану залишається. Та й наявність перпендикуляру до лінії західного краю ряду трьох могил коней від південно-західного кута вхідної ями все рівно вказує на не випадкове розміщення цих елементів. Тому подібна узгодженість довгого дромосу та входу до нього демонструє неможливість навіть гіпотетичного впуску більш пізньої могили до вже існуючого насипу.

Висновок: Центральна гробниця Чортomla, супроводжуючі поховання і так звана Північна Могила, а по суті головна вхідна яма, та

дромос до так званої камери V були створені одночасно. Ці елементи кургану перекриті єдиним насипом. На перший погляд цей насип сприймається багатоконпонентним. Проте в його тілі, крім первісного обвалування, було ще три насипи добудови, створені з певним інтервалом. Вони є елементами цілісного поховального комплексу царя Скіфії і тому не мають додаткових пов'язаних з ними могил. Слід зауважити, що так звані «крепіді з мулу», часто згадувані авторами розкопок Чортomla, є нічим іншим як потужними дощовими зливами зі свіжих схилів насипів, ще позбавлених степової рослинності.

Катакомби зі схемою у вигляді косого хреста чортomlaцького типу зазвичай сприймали без дромосів. Тому що ці дромоси помилково трактували як грабіжницькі лазі. Низка обставин: спрямованість цих лазів з півночі, досить значні поперечні розміри та дивна узгодженість з загальним контекстом споруди, свідчать на користь приналежності цих конструктивних елементів до єдиного заздалегідь розпланованого комплексу.

Казани Чортomla, як додатковий маркер єдності поховального комплексу. Бронзові казани у скіфській матеріальній культурі посідали особливе місце. З одного боку, вони виступали як джерело гарячої їжі, навколо якого гуртувався певний колектив, а з іншого, як елемент сакральної практики та неодмінний атрибут поховального ритуалу представників еліти. Непересічне значення функцій казана в житті номадів фіксує і логос Геродота. Він описує посудини, які вигадали щоб варити м'ясо, а коли воно звариться, його присвячують богу (Herod. IV, 61). А ще Геродот згадує гігантський казан царя Аріанта, присвячений місцевості Еksamпей (Herod. IV, 81).

Казани як вартісні артефакти своєю присутністю маніфестували соціальну значимість головних небіжчиків поховальних комплексів. Кургани, насипи яких за обсягом менші, мали і меншу кількість казанів. Тому лише в Чортomla та Солосі царів до потойбіччя супроводжують по чотири казани.

Рис. 10. Савроматський «царський» курган 1 могильника Філіппівка 1, розкопки Л. Яблонського 2013 р. Дромос заблокований бронзовим казаном масою близько 500 кг

Fig. 10. Sauromatian «royal» barrow 1 of the Philipivka 1 barrow group, excavated by L. Yablonsky in 2013. The dromos is blocked by a bronze cauldron weighing about 500 kg

Найменший казан з комплексу Чортотлика походить з південно-східної камери (№ 1). До камери його поставили в супроводі собаки (узвичаєний провідник в потойбічний світ?), килиму (?), п'яток амфор, п'яток ножів та 50 стріл з дровками, що були залишені під стінкою вертикально, а ще більше сотні вістер, які лежали на долівці, залишили неушкодженим. Чи це був просто склад речей в господарчій камері, чи все ж якась магічна комбінація залишається загадкою.

Стосовно ж трьох більших казанів слід зазначити, що вони тією чи іншою мірою були ушкодженими. І схоже, це не випадковість. Маловірогідно щоб давні заощаджували на церемонії поховання царя. Тут скоріше йдеться про магічні ритуали з використанням казанів. Діряві чи пошкоджені казани регулювали доступ до світу мертвих, особливо в поєднанні з поховальним ритуалом. З огляду на поважний вік небіжчика, його особа могла викликати певні побоювання, що й спонукало його сучасників вживати превентивних заходів. Тим більше, що розбиття чи деформація казанів слугували актом цілковитого закриття порталу між світом мертвих та живих.

В міфології та фольклорі народів Північної Азії казани фігурують в контексті блокування входу в потойбічний світ. В тунгусо-маньчжурській міфології казан закриває вхід в Буні (потойбічний світ). Герой Хадау відкрив дорогу у світ мертвих, замінивши цілий казан дірявим казаном (Мелетинський 1991, с. 103, 579). Казанами в міфах тубільного угро-фінського народу півночі Західного Сибіру хантів затикають отвори в землі Мег-імі («земля старуха», що мешкає під землею). Ці отвори ведуть з підземного світу на поверхню. Таким чином, казани, бронзові чи залізні, які приносять їй у жертву, перегороджують вихід злим духам хвороб (Мелетинський 1991, с. 381). О. Белопольська збрала добірку літератури з цього питання та здійснила аналіз символіки казана у поховальному ритуалі скіфів (Белопольська 2019, с. 269—277).

Отже наявність двох великих казанів під входом або виходом з камери V та казан у головній вхідній ямі біля початку довгого дромоса,

дотичним чином спростовують хибну думку про грабіжницький хід у Чортотлику (згодом грабіжники просто використали задавлений обвалами дромос). Казани з обох країв довгого дромоса, який під землею з під поли насипу обходить первісне обвалування та приводить в центр ритуального простору, розмежовують кордони між світами. Вони практично перетворювали цю підземну галерею на своєрідну шлюзову камеру. В кургані Солоха 2 (1913 р.) три казани стояли в камері біля входу. Тут слід пригадати і великі казани з отворами, заткнутими чопиками з тканини, які були присутні: в господарчій ніші Північної могили Гайманової Могили та кургані біля с. Долинське на Ташчану.

Подібна сакральна практика була поширена і в курганах представників нижчих соціальних рівнів. Казани, як блокатори дромосів, присутні в: допоміжній жіночій могилі Мелітопольського кургану (казан з розрубаною тушою вівці у дромосі); Малій Лепетисі (к. 2) — кістки бика з казана у дромосі («граб. лаз»); с. Шолохове (п. 2, к. 4 групи «Гостра Могила») — відбиток ніжки казана в дромосі перед входом до камери; Малій Лепетисі (п. 4, к. 10) — казан з кістками барана у дромосі біля входу до камери (Євдокимов, Данилко, Могилов 2012, с. 81, рис. 4).

Яскравий приклад дромоса, як буферної зони між світом живих та померлих, в 2013 р. відкрив Л. Яблонський⁹. При докопуванні в басейні Ілеку савроматського «царського» кургану 1 могильника Філіппівка 1 було відкрито підземний хід завдовжки понад 25 м. Хід вів на схід від центральної могильної ями і в гирлі мав ширину 0,8 м. Східним краєм він піднімався до рівня давнього горизонту п'ятьма сходами і сягав ширини 2,5 м при глибині 2 м біля нижньої сходинки. Неподалік від входу цей дромос було заблоковано величезним литим бронзовим казаном діаметром 1,02 м і масою близько 0,5 т (рис. 10). Його держак оформи-

9. Автор цих розкопок традиційно вважав, що казан застряг в дромосі і грабіжники не змогли його звідти витягти. Після спілкування з одним з авторів Леонід Теодорович схилився до думки про ритуальне блокування ним дромоса.

ли у вигляді об'ємного зображення голів двох грифонів, що торкаються дзьобами (Яблонський 2014, с. 4).

Акцентуючи увагу на функції казанів як своєрідних блокаторів світу мертвих, ми не виключаємо і тієї обставини, що наповнені рештками м'ясної їжі казани були підношеннями божествам, яких побоювалися і яких варто було задобрювати. І звичайно ми не заперечуємо тієї обставини, що казани, як і інші побутові речі, мали слугувати у нескінченній позаземній трапезі покійному та особам, що його супроводжували.

Черговість зведення курганів Чортотлик та Огуз або який з курганів гігантів збудували раніше. Для початку зауважимо, що ми переконані і маємо надію, що схилили на свій бік читача — і Чортотлик постає нині одночасовим комплексом (і бокова його могила не є впускною!). Тому комплекс кургану потрапляє в хронологічний горизонт 340-х — першої половини 330 рр. до н. е. (Монахов 1993, с. 368). Значною мірою ця дата базується на комплексі амфор розчавленого «винного складу» 1984—1985 рр. (рис. 9), що знаходився на рівні давньої поверхні, поруч з головним входом до підземної частини кургану (Північна могила). Клейма синопського астинома Борія та херсонеського Ксанфа, які тягнуться до кінця IV ст. до н. е., в цьому випадку не впливають на дату зведення кургану, оскільки походять з насипу, де були проміїни та кротовини, і відповідно ці артефакти пов'язані з більш пізніми трізнами на кургані.

Інші датування Чортотлика визначають його хронологічний горизонт 350/340—325 рр. до н. е. (Алексеев 2003 с. 297; Rolle, Murzin, Alekseev 1998, s. 165). Курган Огуз за певними артефактами досить близький до Чортотлика, але його позиція в просторі максимально віддалена на південь від центру Скіфії, стоїть він далі за Козлом (останній повторює схему хрестоподібного планування камер Чортотлика) і вже має іншу поховальну споруду, увінчану кам'яним склепом в котловані. Тому, зважаючи на датування амфор Огуза та наявність в його комплексі прикрас із золотою мікроскульптурою слід датувати цей курган 330—320 рр. до н. е. Тобто маємо хронологічну послідовність Чортотлик—Огуз. Для її уточнення вдаємося до допомоги непрямих диференціальних ознак.

У Причорноморському степу для IV ст. до н. е. утвердилася думка про чотири кургани, в яких є підстави вбачати поховання царів: до трьох згаданих додається Солоха. За обсягом трудовитрат 18-метровий насип цього кургану, зведений до того ж у два етапи, у два-три рази поступається гігантам другої половини IV ст. до н. е., але на тлі поховальних пам'яток свого щабля впевнено може бути віднесений до рівня царських усипальниць. Нині відомо,

що курганів таких розмірів у Степовій та Лісостеповій зонах Східної Європи більше немає (за винятком Царського кургану на Боспорі та гігантських залишків кургану Сорока в Середньому Побужжі, час будівництва якого нез'ясований). Ще одним непрямим аргументом, що підтверджує правильність нашої вибірки, є розташування курганів на одній лінії завдовжки 175 км (від Огуза на півдні до Великої Черкеської Могили¹⁰ на півночі). Ймовірно, цей давній тракт, що був найважливішою сухопутною магістраллю Скіфії, вважався і місцем найпочесніших поховань — крім царських, сюди винесено найбільш значні кургани Скіфії (Діїв, Козел, Рогачик, Лемешів, кургани біля с. Велика Знамянка, зокрема курган 2; на Правобережжі, можливо, Товста, Орлова і Нечаєва Могили).

Позиції Чортотлика в просторі надають йому пріоритет по відношенню до Огуза. На правому березі Дніпра це найбільша поховальна споруда та найближча до Капулівського городища (вірогідного місця ставки царя), на лівобережжі подібним чином розташований курган Солоха. Якщо наші міркування слушні, то всі інші кургани, які віднесені далі в степ, мають бути більш пізніми по відношенню до Чортотлика.

За іншими свідченнями Чортотлик теж виступає як потенційний претендент на місце поховання царя Атея.

1. Комплекс кургану найбільш «чистий» скіфський з усіх трьох (Чортотлик, Огуз, Александрополь), позбавлений будь-яких інокультурних елементів, з огляду на несприйняття Атеєм чужого (Plut. Arophetem). Присутність значної кількості античного імпорту у складі реманенту не суперечить нашому спостереженню, оскільки для IV ст. до н. е. їхня наявність була звичайною для скіфської похоронної традиції.

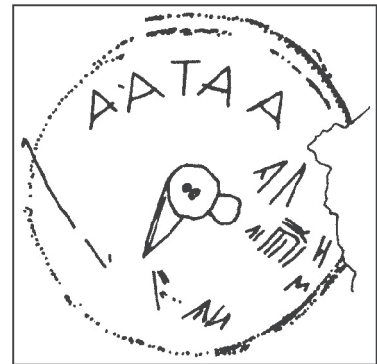
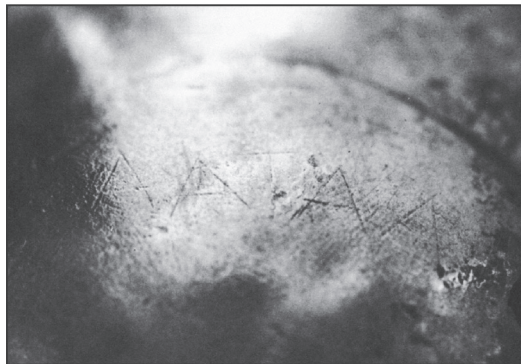
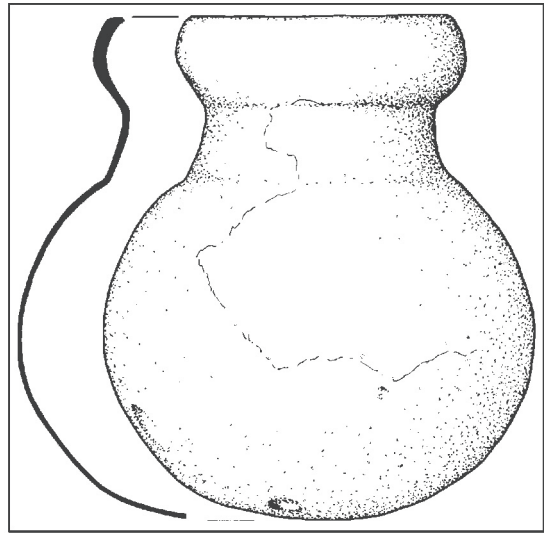
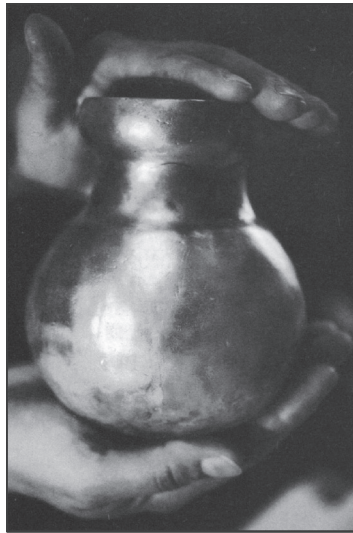
2. У монографічному дослідженні Чортотлика і серії праць А. Алексеева (Алексеев 1982; 1984а; 1987) підкреслено та переконливо доведено асинхронність речового комплексу пам'яток. Пояснювати цей факт наявністю двох могил у кургані навряд чи можливо, оскільки вище ми спростували версію про впускну могилу (Північну) та грабіжницький хід.

3. На хронологічні позиції Чортотлика та Огуза побічно проливає світло встановлення факту карбування у Херсонесі Таврійському мідних монет із квадригою та виготовлення золотих сережок розкішного стилю із квадригою одним і тим же майстром, вихідцем із Південної Італії (Рогов 2001, с. 72). Значення цього спостереження важливе тим, що такі елементи золотих прикрас як букові горішки, багатоярусні розетки, мініатюрна ажурна семипелюстко-

10. Не плутати з Малою Черкеською могилою, що стоїть за 12 км від кургану Александрополь на північ по воділу Базавлука та Мокрої Сури.

Рис. 11. Срібний кубок з вхідної ями дромосу до камери V (кол. Північної могили) кургану Чортомлик з прокресленим на донній частині написом «ААТАА». Посудина імовірно належала царю Атею

Fig. 11. A silver cup from the entrance pit of the dromos to chamber V (formerly the Northern Tomb) of the Chortomlyk barrow with the inscription «ААТАА» scrawled on the bottom. The vessel presumably belonged to King Ateas

ва розетка, виконані в стилі мікротехніки були складовими сережок розкішного стилю. Вони присутні в Огузі, але їх немає в Чортомлику.

Це якраз свідчить проти «пізньої» дати Чортомлика (329/328 р. до н. е.), запропонованої А. Алексеевим. Оскільки за будь-якого з варіантів визначення початку діяльності майстерні в Херсонесі, її витвори мали опинитися в складі поховального комплексу царя Скіфії (якщо не у вигляді його особистих, то як прикрас його почиту). Адже, якщо золото «розкішного стилю» відсутнє в Чортомлику, то на момент спорудження кургану час цих прикрас ще не настав і слід віддати перевагу «ранній» даті цього комплексу (тобто 339 р. до н. е.). Скіфські царі безумовно були клієнтами однієї з найпрестижніших майстерень Північного Причорномор'я, що і підтверджують матеріали Огуза. Слід зазначити, що А. Гілевич пов'язувала початок випуску монет з квадригою в один часовий блок із сережками розкішного стилю і датувала це вже часом після Атея (Рогов 2001, с. 72).

4. Напис «ААТАА», продрапананий на донній частині срібного кубку, знайденого у вхідній ямі довгого дромосу камери V кургану Чортомлик (колишньої Північної могили 1985 р.), дає підстави вважати, що ця посудина, імовірно, належала царю Атею (рис. 11). З часу, коли ми висловили свій здогад про Чортомлик як місце упокоєння знаного царя, було висловлено бага-

то міркувань з цього приводу. Вони були і позитивні, і негативні особливо в тих випадках, коли наша пропозиція руйнувала чийсь версії. На цьому тлі несподіваний позитивний розвиток наше спостереження знайшло в роботі відомого епіграфіста В. Яйленка. Визнаючи відповідність напису імені царя Атея, посиляючись на етимології М. Фасмера та В. Абаева, учений визначає значення його імені з давньоперської як «справжній, правдивий». Крім того, він наводить грецькі форми володарських графіті і констатує, що Чортомлик — вірогідна могила Атея (Яйленко 2013, с. 213—214, сноска 387).

5. Крім згаданого на початку ахеменідського меча, досить архаїчними у комплексі Чортомлика виглядають і бронзові казани. У типологічній класифікації скіфських казанів Північного Причорномор'я, яку запропонував М. Боковенко, один із котлів Чортомлика близький з котлами Солохи та Розкопаної Могили, інший — з Верхньодніпровським та Дніпрорудненським, третій — з котлами з Келермесу та Кестелу в Румунії (Боковенко 1990, с. 171, рис. 52). Судячи з аналогій вони датовані в межах VI—V ст., у крайньому випадку, початком IV ст. до н. е. Якщо припустити, що головним небіжчиком була стара людина, якій ці речі могли дістатись у спадок (аналогія в Солосі), тоді в цій ситуації немає нічого незвичайного. Отже, дотичні ар-

гументи свідчать на користь версії розміщення царя Атея в Чортомлику.

Підсумовуючі зазначимо, що крім двох ключових аргументів — хронологічна лакуна в будівництві найбільших курганів, пов'язана з тривалим життям царя, та срібний кубок з продряпаним на дні графіто з вірогідним ім'ям Атея, дотичними свідченнями є також масштаб поховальної споруди, характер поховального розкішного інвентаря, в тому числі його асинхронність, кількість супроводжуючих померлих та жертвних тварин, які дозволяють вважати цю пам'ятку усипальницею наймогутнішого царя Скіфії.

Отже, ймовірність поховання царя Атея в Чортомлику продовжує трактуватись археологами в різних контекстах, а відповідь на поставлене в заголовку статті питання: «Чи могли поховати царя Атея в кургані Чортомлик», ми підтверджуємо нашим дослідженням.

ЛІТЕРАТУРА

- Алексеев, А. Ю. 1982. *Чертотмыкский курган и его место среди погребений скифской знати IV — начала III вв. до н. э.* Автореферат диссертации канд. истор. наук. Ленинград: ЛГУ.
- Алексеев, А. Ю. 1984а. О месте Чертотмыкского кургана в хронологической системе погребений скифской знати IV—III вв. до н. э. *Археологический сборник Государственного Эрмитажа*, 25, с. 65-75.
- Алексеев, А. Ю. 1984b. Рукоять парадного ахеменидского меча из Чертотмыкского кургана. *Археологический сборник Государственного Эрмитажа*, 49, с. 38-43.
- Алексеев, А. Ю. 1987. Заметки по хронологии скифских степных древностей IV в. до н. э. *Советская археология*, 3, с. 28-39.
- Алексеев, А. Ю. 2001. Когда и кто был погребен в Чертотмыкском кургане. В: Зуев, В. Ю. (ред.). *Боспорский феномен: колонизация региона, формирование полисов, образование государства*. Санкт-Петербург: Государственный Эрмитаж, с. 137-141.
- Алексеев, А. Ю. 2003. *Хонография Европейской Скифии VII—IV вв. до н. э.* Санкт-Петербург: Государственный Эрмитаж.
- Алексеев, А. Ю., Мурзин, В. Ю., Ролле, Р. 1991. *Чертотмык. Скифский царский курган IV в. до н. э.* Киев: Наукова думка.
- Андрух, С. И. 1995. *Нижнедунайская Скифия в VI начале I в. до н. э.* Запорожье: ЗГУ.
- Анохин, В. А. 1973. Монеты Атея. В: Тереножкин, А. И. (ред.). *Скифские древности*. Киев: Наукова думка, с. 20-41.
- Анучин, Д. Н. 1909. И. Е. Забелин в первую половину его научной деятельности (1842—1876). *Древности: Труды Императорского московского археологического общества*, 22/2, с. 29-70.
- Берчу, Д. 1958. Фрако-скифский меч-эмблема из Меджидии (Добруджа). *Dacia*, 2, с. 93-124.
- Белопольська, О. А. 2019. Символ металевго казана в скіфському поховальному ритуалі крізь призму етноаналогії. *Археологія і давня історія України*, 4 (33), с. 269-277.
- Бидзиля, В. И., Болтрик, Ю. В., Мозолевский, Б. Н., Савовский, И. П. 1977. Курганный могильник в уроч. Носаки. В: Бидзиля, В. И. (ред.). *Курганные могильники Рясные могилы и Носаки*. Киев: Наукова думка, с. 61-158.
- Боковенко, Н. А. 1990. Скифские бронзовые котлы Северного Причерноморья (к проблеме выделения культурных типов). В: Ждановский, А. М., Марченко, И. И. (ред.). *Древние памятники Кубани*. Краснодар: Управление культуры Краснодарского горисполкома, с. 166-174.
- Болтрик, Ю. В. 1978. Святилище Арея в урочище Носаки. В: *Археологические исследования на Украине в 1976—1977 гг.* Ужгород: Институт археологии, с. 61-62.
- Болтрик, Ю. В. 1997. Про місце жіночих поховань в найбільших курганах Скіфії. *Археологія*, 1, с. 28-37.
- Болтрик, Ю. В. 2017. Огуз — курган на ключовому роздоріжжі Скіфії. *Археологія і давня історія України*, 2 (23), с. 66-77.
- Болтрик, Ю. В., Каряка, О. В. 2021. Сліди стародавніх шляхів степової Таврії. *Археологія і давня історія України*, 3 (40), с. 199-214.
- Болтрик, Ю. В., Фіалко, Е. Е. 1994. Курганы царей Скифии второй половины IV в. до н. э. Поиск исторических реалий. В: Алексеев, А. Ю., Боковенко, Н. А. (ред.). *Элитные курганы степей Евразии в скифо-сарматскую эпоху. Материалы заседаний «круглого стола» (22—24 декабря 1994 г.)*. Санкт-Петербург: РАН, с. 49-52.
- Болтрик, Ю. В., Фіалко, О. Є. 1995. Могили скіфських царів другої половини IV ст. до н. е. *Археологія*, 2, с. 3-13.
- Виноградов, Ю. Г. 1980. Перстень царя Скила. Политическая и династическая история скифов первой половины V века до н. э. *Советская археология*, 3, с. 92-109.
- ДГС 1872. *Древности Геродотовой Скифии. Сборник описаний археологических раскопок и находок в Черноморских степях*. 2. Санкт-Петербург: Императорская академия наук.
- Євдокимов, Г. Л., Данилко, Н. М., Могилов, О. Д. 2012. Скіфський курган 10 біля с. Мала Лепетиха у Нижньому Подніпров'ї. *Археологія*, 2, с. 76-95.
- Ильинская, В. А., Тереножкин, А. И. 1983. *Скифия VII—IV вв. до н. э.* Киев: Наукова думка.
- Калоев, Б. А. 1964. Обряд посвящения коня у осетин. В: *VII Международный конгресс антропологических и этнографических наук*. Москва: Наука, с. 33-37.
- Кузнецова, Т. М. 2024. Курганы Солоха, Огуз, Куль-Оба и могила скифского царя Атея. В: Кашуба, М. Т., Медведева, М. В., Стоянов, Е. О. (ред.). *Древности Северного Причерноморья, Кавказа и Средней Азии: от открытий Н. И. Веселовского к современной науке: Материалы международной научной конференции, посвященной 175-летию Николая Ивановича Веселовского (1848—1918)*. Санкт-Петербург: ИИМК РАН, с. 94-98.
- Лесков, О. М. 1974. *Скарби курганів Херсоніщини*. Київ: Мистецтво.
- Лесков, А. М. 1981. *Курганы: находки, проблемы*. Ленинград: Наука.
- Мелетинский, Е. М. (ред.). 1991. *Мифологический словарь*. Москва: Советская энциклопедия.
- Мелюкова, А. И. 1979. *Скифия и фракийский мир*. Москва: Наука.
- Минасян, Р. С. 1991. Техника изготовления золотых и серебряных вещей из Чертотмыкского кургана. В: Алексеев, А. Ю., Мурзин, В. Ю., Ролле, Р. *Чертотмык. Скифский царский курган IV века до н. э.* Киев: Наукова думка, с. 379-389.

Мозолевський, Б. М. 1979. *Товста Могила*. Київ: Наукова думка.

Мозолевський, Б. М., Пустовалов, С. Ж. 1999. Курган «Довга Могила» з групи Чортотлика. *Культурологічні студії*, 2, с. 118-140.

Монахов, С. Ю. 1993. К хронологии Александропольского кургана. В: *Вторая Кубанская археологическая конференция. Тезисы докладов*. Краснодар: Кубанский госуниверситет, с. 68-70.

Ольховский, В. С. 1999. К изучению скифской ритуалистики: посмертное путешествие. В: Гуляев, В. И. (ред.). *Погребальный обряд: реконструкция и интерпретация древних идеологических представлений*. Москва: Наука, с. 114-136.

Ольховский, В. С., Евдокимов, Г. Л. 1994. *Скифские изваяния VII—III вв. до н. э.* Москва: Метео.

Отрошенко, В. В. 1991. Курган эпохи бронзы в Чертомлыке. В: Алексеев, А. Ю., Мурзин, В. Ю., Ролле, Р. 1991. *Чертомлык. Скифский царский курган IV в. до н. э.* Киев: Наукова думка, с. 324-328.

Павленков, В. И. 1999. Царь Атей в свидетельстве Страбона. В: Толочко, П. П. (ред.). *Проблемы скифо-сарматской археологии Северного Причерноморья (к 100-летию Б. Н. Гракова)*. III Граковские чтения. Запорожье: Запорожский госуниверситет, с. 194-196.

Полин, С. В., Алексеев, А. Ю. 2018. *Скифский царский Александропольский курган IV в. до н. э. в Нижнем Поднепровье*. Киев; Берлин: О. Філюк.

Рогов, Е. Я. 2001. О месте производства феодосийских и херсонесских серег роскошного стиля. *Боспорский феномен*, 2: Колонизация региона. Формирование полисов. Образование государства, с. 66-73.

Русяева, А. С., Супруненко, А. Б. 2003. *Исторические личности эллино-скифской эпохи (культурно-политические контакты и взаимодействия)*. Киев; Комсомольск: Археология.

Соломоник, Э. И. 1952. О скифском государстве и его взаимоотношениях с греческими городами Северного Причерноморья. В: Гайдукевич, В. Ф. (ред.). *Археология и история Боспора*. Симферополь: Крымиздат, с. 103-128.

Топал, Д. 2014. Акинаки на западных рубежах Скифии. Находки скифских мечей и кинжалов на территории республики Молдова. *Tyragetia*, VIII (XXIII), 1, с. 7-43.

Топал, Д. 2020. Бронзовые котлы скифского периода из коллекции Национального музея истории Молдовы. *Tyragetia*, XIV (XXIX), 1, с. 141-161.

Топал, Д. 2021. *Акинак на западе скифского мира*. Biblioteca Tyragetia, 35. Кишинэу: Muzeul Național de Istorie a Moldovei.

Херц, В. 1991. Курган Чертомлик и некоторые закономерности в планировке скифских гробниц. Дополнок 6. В: Алексеев, А. Ю., Мурзин, В. Ю., Ролле, Р. *Чертомлык. Скифский царский курган IV в. до н. э.* Киев: Наукова думка, с. 320-323.

Черненко, Е. В. 1984. *Скифо-персидская война*. Киев: Наукова думка.

Черненко, Е. В. 1987. Легенда о царе Атее. В: *Киммерийцы и скифы. Тезисы докладов Всесоюзного семинара посвященного памяти А. И. Тереножкина*. П. Кировоград, с. 81.

Яблонский, Л. Т. 2014. Новые находки в «царском» кургане 1 могильника Филипповка 1 (предварительное сообщение). *Краткие сообщения Института археологии*, 232, с. 3-7.

Яйленко, В. П. 2013. *Очерки этнической, политической и культурной истории Скифии VIII—III вв. до н. э.* Москва: Onebook.ru.

Rolle, R., Murzin, V., Alekseev, A. 1998. *Königskurgan Čertomlyk*. Tielband I, Textteil. Mainz: von Zabern.

REFERENCES

Alekseev, A. Iu. 1982. *Chertomlykskii kurgan i ego mesto sredi pogrebenii skifskoi znati IV — nachala III vv. do n. e.* Avtoreferat dissertatsii kand. istor. nauk. Leningrad: LGU.

Alekseev, A. Iu. 1984a. O meste Chertomlykского kurgana v khronologicheskoi sisteme pogrebenii skifskoi znati IV—III vv. do n. e. *Arkheologicheskii sbornik Gosudarstvennogo Ermitazha*, 25, s. 65-75.

Alekseev, A. Iu. 1984b. Rukoiat paradnogo akhemenidskogo mecha iz Chertomlykского kurgana. *Arkheologicheskii sbornik Gosudarstvennogo Ermitazha*, 49, s. 38-43.

Alekseev, A. Iu. 1987. Zametki po khronologii skifskikh stepnykh drevnostei IV v. do n. e. *Sovetskaia arkheologiya*, 3, s. 28-39.

Alekseev, A. Iu. 2001. Kogda i kto byl pogreben v Chertomlykском kurgane. In: Zuev, V. Iu. (ed.). *Bosporskii fenomen: kolonizatsiia regiona, formirovanie polisov, obrazovanie gosudarstva*. Sankt-Peterburg: Gosudarstvennyi Ermitazh, s. 137-141.

Alekseev, A. Iu. 2003. *Khonografiia Evropeiskoi Skifii VII—IV vv. do n. e.* Sankt-Peterburg: Gosudarstvennyi Ermitazh.

Alekseev, A. Iu., Murzin, V. Iu., Rolle, R. 1991. *Chertomlyk. Skifskii tsarskii kurgan IV v. do n. e.* Kiev: Naukova dumka.

Andrukh, S. I. 1995. *Nizhnedunaikaia Skifia v VI nachale I v. do n. e.* Zaporozhe: ZGU.

Anokhin, V. A. 1973. Monety Atea. In: Terenozhkin, A. I. (ed.). *Kiev: Naukova dumka*, s. 20-41.

Anuchin, D. N. 1909. I. E. Zabelin v pervuiu polovinu ego nauchnoi deiatelnosti (1842—1876). *Drevnosti. Trudy Imperatorskogo moskovskogo arkheologicheskogo obshchestva*, 22/2, s. 29-70.

Berchu, D. 1958. Frako-skifskii mech-emblema iz Medzhidii (Dobrudzha). *Dacia*, 2, s. 93-124.

Bielopolska, O. A. 2019. Symvol metalevoho kazana v skifskomu pokhovalnomu rytuali kriz pryzmu etnoanalohii. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 4 (33), s. 269-277.

Bidzilia, V. I., Boltrik, Iu. V., Mozolevskii, B. N., Savovskii, I. P. 1977. Kurgannyi mogilnik v uroch. Nosaki. In: Bidzilia, V. I. (ed.). *Kurgannyi mogilnik Riasnye mogily i Nosaki*. Kiev: Naukova dumka, s. 61-158.

Bokovenko, N. A. 1990. Skifskie bronzovye kotly Severnogo Prichernomoria (k probleme vydeleniia kulturnykh tipov). In: Zhdanovskii, A. M., Marchenko, I. I. (ed.). *Drevnie pamiatniki Kubani*. Krasnodar: Upravlenie kultury Krasnodarskogo gorispolkoma, s. 166-174.

Boltrik, Iu. V. 1978. Sviatilishche Areia v urochishche Nosaki. In: *Arkheologicheskie issledovaniia na Ukraine v 1976—1977 gg.* Uzhgorod: Institut arkheologii, s. 61-62.

Boltryk, Yu. V. 1997. Pro mistse zhinochykh pokhovan v naibilshykh kurhanakh Skifii. *Arkheolohiia*, 1, s. 28-37.

Boltryk, Yu. V. 2017. Ohuz — kurhan na kluchovomu rozdorizhzhii Skifii. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 2 (23), s. 66-77.

Boltryk, Yu. V., Kariaka, O. V. 2021. Slidy starodavnikh shliakhiv stepovoi Tavrii. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 3 (40), s. 199-214.

Boltrik, Iu. V., Fialko, E. E. 1994. Kurgany tsarei Skifii vtoroi poloviny IV v. do n. e. Poisk istoricheskikh realii. In: Alekseev, A. Iu., Bokovenko, N. A. (ed.). *Elitnye kurgany stepi Evrazii v skifo-sarmatskuiu epokhu. Materialy zasedanii «kruglogo stol» (22—24 dekabria 1994 g.)*. Sankt-Peterburg: RAN, s. 49-52.

Boltryk, Yu. V., Fialko, O. Ye. 1995. Mohyly skifskykh tsariv druhoi polovyny IV st. do n. e. *Arkheolohiia*, 2, s. 3-13.

Vinogradov, Iu. G. 1980. Persten tsaria Skila. Politicheskai i dinastiinaia istoriia skifov pervoi poloviny V veka do n. e. *Sovetskaia arkheologiya*, 3, s. 92-109.

DGS 1872. *Drevnosti Gerodotovoii Skifii. Sbornik opisaniia arkheologicheskikh raskopok i nakhodok v Chernomorskikh stepiakh*. 2. Sankt-Peterburg: Imperatorskaia akademiia nauk.

Yevdokimov, H. L., Danylo, N. M., Mohylo, O. D. 2012. Skifskiy kurhan 10 bilia s. Mala Lepetykha u Nyzhnomu Podniprovi. *Arkheolohiia*, 2, s. 76-95.

- Ilinakaia, V. A., Terenozhkin, A. I. 1983. *Skifiia VII—IV vv. do n. e.* Kiev: Naukova dumka.
- Kaloev, B. A. 1964. Obriadi posviashcheniia konia u osetin. In: *VII Mezhdunarodnyi kongress antropologicheskikh i etnograficheskikh nauk*. Moskva: Nauka, s. 33-37.
- Kuznetsova, T. M. 2024. Kurgany Solokha, Oguz, Kul-Oba i mogila skifskogo tsaria Atea. In: Kashuba, M. T., Medvedeva, M. V., Stoianov, E. O. (ed.). *Drevnosti Severnogo Prichernomoria, Kavkaza i Srednei Azii: ot otkrytii N. I. Veselovskogo k sovremennoi nauke: Materialy mezhdunarodnoi nauchnoi konferentsii, posviashchennoi 175-letiiu Nikolaia Ivanovicha Veselovskogo (1848—1918)*. Sankt-Peterburg: IIMK RAN, s. 94-98.
- Lieskov, O. M. 1974. *Skarby kurhaniv Khersonshchyny*. Kyiv: Mystetstvo.
- Leskov, A. M. 1981. *Kurgany: nakhodki, problemy*. Leningrad: Nauka.
- Meletinskii, E. M. (ed.). 1991. *Mifologicheskii slovar*. Moskva: Sovetskaia entsiklopediia.
- Meliukova, A. I. 1979. *Skifiia i frakiiskii mir*. Moskva: Nauka.
- Minasian, R. S. 1991. Tekhnika izgotovleniia zolotykh i serebrianykh veshchei iz Chertomlykского kurgana. In: Alekseev, A. Iu., Murzin, V. Iu., Rolle, R. *Chertomlyk. Skifskii tsarskii kurgan IV veka do n. e.* Kiev: Naukova dumka, s. 379-389.
- Mozolevskiy, B. M. 1979. *Tovsta Mohyla*. Kyiv: Naukova dumka.
- Mozolevskiy, B. M., Pustovalov, S. Zh. 1999. Kurhan «Dovha Mohyla» z hrupy Chortomlyka. *Kulturolohični studii*, 2, s. 118-140.
- Monakhov, V. S. 1993. K khronologii Aleksandropolskogo kurgana. In: *Vtoraia Kubanskaia arkheologicheskaiia konferentsiia. Tezisy dokladov*. Krasnodar: Kubanskii gosuniversitet, s. 68-70.
- Olkhovskii, V. S. 1999. K izucheniiu skifskoi ritualistiki: posmertnoe puteshestvie. In: Guliaev, V. I. (ed.). *Pogrebalnyi obriad: rekonstruktsiia i interpretatsiia drevnikh ideologicheskikh predstavlenii*. Moskva: Nauka, s. 114-136.
- Olkhovskii, V. S., Evdokimov, G. L. 1994. *Skifskie izvaianiia VII—III vv. do n. e.* Moskva: Meteo.
- Otroshchenko, V. V. 1991. Kurgan epokhi bronzy v Chertomlyke. In: Alekseev, A. Iu., Murzin, V. Iu., Rolle, R. 1991. *Chertomlyk. Skifskii tsarskii kurgan IV v. do n. e.* Kiev: Naukova dumka, s. 324-328.
- Pavlenkov, V. I. 1999. Tsar Atei v svidetelstve Strabona. In: Tolochko, P. P. (ed.). *Problemy skifo-sarmatskoi arkheologii Severnogo Prichernomoria (k 100-letiiu B. N. Grakova). III Grakovskie chteniia*. Zaporozhe: Zaporozhskii gosuniversitet, s. 194-196.
- Polin, S. V., Alekseev, A. Iu. 2018. *Skifskii tsarskii Aleksandropolskii kurgan IV v. do n. e. v Nizhnem Podneprove*. Kiev; Berlin: O. Filiuk.
- Rogov, E. Ia. 2001. O meste proizvodstva feodosiiskikh i khersonesskikh sereg roskoshnogo stilii. *Bosporskii fenomen*, 2: Kolonizatsiia regiona. Formirovanie polisov. Obrazovanie gosudarstva, s. 66-73.
- Rusiaeva, A. S., Suprunenko, A. B. 2003. *Istoricheskie lichnosti ellino-skifskoi epokhi (kulturno-politicheskie kontakty i vzaimodeistviia)*. Kiev; Komsomolsk: Arkheologiiia.
- Solomonik, E. I. 1952. O skifskom gosudarstve i ego vzaimootnosheniakh s grecheskimi gorodami Severnogo Prichernomoria. In: Gaidukevich, V. F. (ed.). *Arkheologiiia i istoriia Bospora*. Simferopol: Krymizdat, s. 103-128.
- Topal, D. 2014. Akinaki na zapadnykh rubezhakh Skifii. *Nakhodki skifskikh mechei i kinzhalov na territorii respubliky Moldova. Tyragetia*, VIII (XXIII), 1, s. 7-43.
- Topal, D. 2020. Bronzovye kotly skifskogo perioda iz kollektsii Natsionalnogo muzeia istorii Moldovy. *Tyragetia*, XIV (XXIX), 1, s. 141-161.
- Topal, D. 2021. *Akinak na zapade skifskogo mira*. Biblioteca Tyragetia, 35. Kishineu: Muzeul Național de Istorie a Moldovei.
- Kherts, V. 1991. Kurgan Chertomlik i nekotorye zakonomernosti v planirovke skifskikh grobnits. Dodatok 6. In: Alekseev, A. Iu., Murzin, V. Iu., Rolle, R. *Chertomlyk. Skifskii tsarskii kurgan IV v. do n. e.* Kiev: Naukova dumka, s. 320-323.
- Chernenko, E. V. 1984. *Skifo-persidskaia voina*. Kiev: Naukova dumka.
- Chernenko, E. V. 1987. Legenda o tsare Atee. In: *Kimmeritsy i skify. Tezisy dokladov Vsesoiuznogo seminar posviashchennogo pamiati A. I. Terenozhkina*. II. Kirovograd, s. 81.
- Iablonskii, L. T. 2014. Novye nakhodki v «tsarskom» kurgane 1 mogilnika Filippovka 1 (predvaritelnoe soobshchenie). *Kratkie soobshcheniia Instituta arkheologii*, 232, s. 3-7.
- Iailenko, V. P. 2013. *Ocherki etnicheskoi, politicheskoi i kulturnoi istorii Skifi VIII—III vv. do n. e.* Moskva: Onebook.ru.
- Rolle, R., Murzin, V., Alekseev, A. 1998. *Königskurgan Chertomlyk*. Tielband I, Textteil. Mainz: von Zabern.

Y. Boltryk, O. Fialko

COULD KING ATEAS HAVE BEEN BURIED IN CHORTOMLYK BARROW?

The authors' new approach to the burial complex of the Chortomlyk barrow as the tomb of King Ateas is presented in the paper. He was the most famous Scythian king who appeared on the pages of history as «long-lived» and as an opponent of King Philip II of Macedonia. Since we know the date of the Macedonian battle with the Scythians and the death of King Ateas, the balanced correlation of narrative sources with archaeological sources allows us to obtain a chronological reference point and opens the way for ordering the barrows of the elite of the 4th century BC.

Since King Ateas lived for almost 90 years, there was a long pause between the construction of the largest barrows of Scythia. Our key argument, made almost three decades ago, refers to this point. It is based on the fact that there is a significant chronological distance between the second grave (1913) of the Solokha barrow and the older of the two subsequent barrows of the kings, Chortomlyk and Oguz. In other words, King Ateas should be buried in the barrow that was built earlier.

The second argument is related to a silver cup with graffiti scratched on the bottom with the probable name of Ateas. The cup was found in the so-called Northern Tomb of Chortomlyk, discovered in 1985. This is the main entrance pit of the central burial complex. The paper provides several pieces of evidence in favor of the simultaneity of all Chortomlyk's structures.

On the satellite image, two parallel light stripes can be seen to the east of the barrow. These are likely traces of trenches that formed a type of alley. To the east of the Chortomlyk mound, this alley leaned into a smaller barrow 1.5 km further away. Dovha Mohyla stood 25.5 m southwest of Chortomlyk, it was almost 7.4 m high. In other words, Chortomlyk's mound was built near a probable sanctuary at the top of the Long Grave, so earlier Scythian barrows were concentrated here. Ilia Zabelin quoted a local farmers' recollection that in ancient times a path from Chortomlyk was visible, pointing eastward. It was almost a kilometer long and marked with stones laid in several rows. The constructors of Chortomlyk fit it into the space near the sanctuary and reinforced it with a ceremonial path decorated with stones. In this way, the main axis of the building, oriented from west to east, was even more emphasized, and the following were placed there: a horse on the burial path, the graves of 11 horses and two grooms with them, the central entrance pit, and the guard's burial under the eastern hollow.

The chamber of the Northern Tomb also fit into the general scheme of Chortomlyk. Actually, it was

the main entrance pit. Unfortunately, the authors of the latest excavations of Chortomlyk did not give due importance to this observation. Although the diary of V. Murzin and R. Rolle notes that at a depth of 2 m near the southern wall of the Northern Tomb a stone plate was found, behind which part of the wall with traces of excavation tools was preserved. A similar situation was noted in Oguz. Using W. Hertz's module, which captured the patterns in the proportions of Chortomlyk's underground structures, we measure the distance between the southern wall and the northern edge of chamber V. This means that the length of the dromos is seven modules. Thus, this figure is not accidental — it is half the distance between the mine of the Central Tomb and the horse tombs. It is hard to believe that the robbers guessed the system of proportions of the kurhan's constructors. Then we have to agree that the traces of tools on the wall were left by the builders of Chortomlyk. Accordingly, we can confidently speak of the second or main entrance pit, which was arranged behind the outer slope of the original kurhan's rampart.

If we continue to consider the long dromos as the robbers' move, the question remains unanswered: how did the robbers so accurately get into the middle of the end wall of the entrance pit and into the middle part of the northern wall and the vault of Chamber V?

Part of the system «entrance pit — chamber V» were two large cauldrons under the northern wall near the exit from the chamber and one cauldron at the beginning of the dromos in the entrance pit. The cauldrons were not only meant to provide the main deceased and his escort with food in the afterlife, but also act as social markers. In addition, they symbolized the blocking of the exit / entrance to the world of the dead. It is therefore no coincidence that the largest cauldron was damaged. In the mythology and folklore of the peoples of North Asia, such deformed large vessels usu-

ally close the entrance to the afterlife. A selection of cauldrons located at the entrances to chambers or in the dromos of other barrows confirms this observation. Besides, the cauldrons seem rather archaic, which, together with other artifacts (including the hilt of an Achaemenid sword), suggests that the main deceased of Chortomlyk was an elderly man.

The determination of the chronological positions of Chortomlyk and Oguz is influenced by the composition of jewelry. The early Chortomlyk complex does not yet contain gold micro-sculptures from the workshop of the South Italian craftsmen from Chersonesus, while they are already present in Oguz.

The scale of the funerary structure, the number of dependent dead and sacrificial animals, the nature of the luxurious material accompaniment, including its asynchrony, allow us to consider this monument to be the tomb of the most powerful king of Scythia. We recognize him as Ateas.

Keywords: Early Iron Age, Scythia, King Ateas, barrows, Chortomlyk, Oguz, burial structures, long dromos.

Одержано 12.04.2024

БОЛТРИК Юрій, кандидат історичних наук, Інститут археології НАН України, Київ, Україна.

BOLTRYK Yuri, Candidate of Historical Sciences, Institute of Archaeology, the National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine.

ORCID: 0000-0002-7816-4502, e-mail: boltryk@ukr.net.

ФІАЛКО Олена, доктор історичних наук, Інститут археології НАН України, Київ, Україна.

FIALKO Olena, Doctor habilitatus, Institute of Archaeology, National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine.

ORCID: 0000-0002-4976-3266, e-mail: ofialka@ukr.net.

В. Окатенко, Р. Зимовець

СКІФСЬКИЙ ЗВІРИНИЙ СТИЛЬ СІВЕРСЬКОГО ДІНЦЯ

Стаття містить аналіз предметів у скіфському звіриному стилі з сіверсько-донецького регіону Харківської області і прилеглих до неї територій. Автори врахували 75 оригінальних зображень, що прикрашають парадну зброю, кінське спорядження, деталі костюму, культові та ритуальні предмети. Зроблено висновок про прийшлий характер звіриного стилю на Сіверському Дінці в архаїчний період і визначаються його вихідні території та специфіка звіриного стилю сіверсько-донецького регіону класичного й пізнього періодів. До наукового обігу вводяться нові предмети звіриного стилю, які суттєво збагачують уявлення про скіфський період в басейні Сіверського Дінця.

Ключові слова: скіфський звіриний стиль, сіверсько-донецький Лісостеп, скіфська культура, Дніпровське лісостепове Лівобережжя.

ВСТУП

Пам'ятки Сіверського Дінця, як локальна група пам'яток Скіфії VII—III ст. до н. е., стала предметом окремих досліджень з 1960-х рр. (Шрамко 1962; Либеров 1962), значно поживавившись на рубежі століть завдяки роботам Б. А. Шрамка (Шрамко 1998), А. В. Бандуровського, Ю. В. Буйнова (Бандуровский, Буйнов 2000), Л. І. Бабенка (Бабенко 2005) та Д. С. Гречка (Гречко 2010). Втім, попри такий інтерес до скіфських пам'яток регіону, звіриний стиль Сіверського Дінця, як комплексний феномен, залишався поза увагою дослідників.

В рамках статті не можна претендувати на однаково вичерпний опис всіх артефактів, виконаних у традиціях скіфського звіриного стилю регіону. Тому, методологічно, ми змушені сконцентруватися, насамперед, на тих матеріа-

© В. ОКАТЕНКО, Р. ЗИМОВЕЦЬ, 2024

лах, які не знайшли достатнього (насамперед, з точки зору художньо-історичного аналізу) висвітлення у роботах попередників, на нових предметах, а також на аналізі зв'язків скіфського звіриного стилю регіону з іншими територіями Скіфії, виявленні в ньому спільного та особливого. Ця методологічна вибірковість, сподіваємось, буде частково компенсована каталогом відомих нам предметів, виконаних у традиціях звіриного стилю, що походять з басейну Сіверського Дінця¹.

Враховуючи диспропорцію між зображеннями архаїчного та класичного періодів (перші представлені одиничними екземплярами, в той час як другі — масово), у статті запропоновані відмінні підходи щодо їх аналізу. Предмети, що належать архаїчному та ранньому класичному часу будуть розглянуті окремо, у хронологічному порядку, без групування на образи та мегаобрази. В той час як артефакти класичного періоду будуть наводитись відповідно саме до такого групування. Важливу роль в аналізі локальних особливостей звіриного стилю регіону відіграє і розгляд окремих категорій речей, зокрема прикрас, зброї, елементів кінської вузди, одягу, адже існують досить стійкі кореляції між певними категоріями предметів та образами, що їх оздоблюють.

АРХАЙЧНИЙ ПЕРІОД

Звіриний стиль архаїчного періоду представлений дуже обмеженим колом образів та

1. Висловлюємо щирі вдячності І. Б. Шрамко та С. А. Заднікову за надані матеріали із фондів Музею археології ХНУ ім. В. Н. Каразіна та особистого архіву Б. А. Шрамка і всебічну допомогу у підготовці цієї статті.

артефактів. Речі з достеменно встановленим місцем знахідки, походять з північно-західної території регіону — Люботинського могильника і Люботинського городища (Шеерманівське), поселень біля с. Старі Валки, округи Коломацького городища, городища в ур. Городище (Куколівське) та давнього поселення на території сучасного міста Харкова — «Саржин Яр».

Голівка птаха — зооморфне завершення кістяного виробу (курган 1 Караванської групи Люботинського могильника) (рис. 1: 1; додаток: 1). Довгий кістяний виріб завершується скульптурною пташиною голівкою, яка є продовженням круглого стрижня, що водночас передає шию птаха. Голівка — лаконічна. Вона складається з основної частини, на якій розміщене велике випукле око та довгого дзьобу, загнутого у кінці. Кількома заглибленими лініями позначені нижня та верхня частини дзьобу. Остання оздоблена поперечними короткими заглибленими лініями, що, ймовірно, передають восковицю. Велике око виступає за верхній контур голови, формуючи півколо; у його центрі — точкове поглиблення. В нижній частині голови око дещо врівноважується геометризмованим очним виступом.

Найближчою аналогією караванській голівці є зооморфне закінчення кістяної шпильки (за іншими визначеннями — булавки чи гачка для прядіння) з зольника поселення Пожарна Балка, у середній течії Ворскли, який датується кінцем VII — серединою VI ст. до н. е. (Андриєнко 1978, рис. на с. 289; Канторович 2015, рис. 1596: 2). Тут також представлена пташина голівка з довгим загнутим в кінці дзьобом, розташована на стрижні-шпиль. Схожим є й оформлення ший птахів геометричним орнаментом у вигляді трикутників (Пожарна Балка) та ромбів (Караван). Головні відмінності полягають у тому, що у голівці з Пожарної Балки око є меншим та більш виступаючим за верхній контур голови, масивніший дзьоб вигнутий, з чітко вираженою восковицею, а короткі рубчики оздоблюють майже весь контур дзьоба (окрім восковиці), а не лише його верхню частину (рис. 1: 2).

Схожий тип орнаменту представлений на кістяному тридирчастому псалії з кургану 2 поблизу с. Жаботин, який також завершується пташиною голівкою, щоправда з коротшим дзьобом, до того ж не загнутим, а закрученим (Вязьмитина 1963, рис. 5: 1). Ще однією аналогією є зображення пташиної голівки на бронзовому дзеркалі з Гера-

симівки, що на Посуллі, середина VI ст. до н. е. (Ильинская 1968, табл. XLVI: 1). Відмінність у тому, що тут показана голівка без шиї, так само, як і на золотій лопаті піхов келермеського меча з кургану 1/III, датованого другою половиною VII ст. до н. е. (Галанина 1997, кат. 1, табл. 7, 8). Пташина голівка, якою завершується ручка кістяної ложки з кургану 6 могильника Нартан також є іконографічною і стилістичною аналогією караванському зображенню (рис. 1: 3—6; Батчаєв 1985, табл. 21: 18).

На думку А. Р. Канторовича наведений вище тип пташиної голівки «виник самостійно, на базі місцевих традицій повнофігурних геометричних і лаконічних зображень птаха з подовженим сильно загнутим дзьобом і оком, що виступає над ним», насамперед таких, як зображення птахів на жаботинській кістяній пластині (Канторович 2015, с. 955). В цілому поділяючи цю точку зору відзначимо, що розглядувана іконографія лаконічної пташиної голівки могла мати й інший вектор генези, пов'язаний з територією Центральної Азії. Адже схожий образ окремої голівки хижого птаха з довгим загнутим дзьобом ми зустрічає-

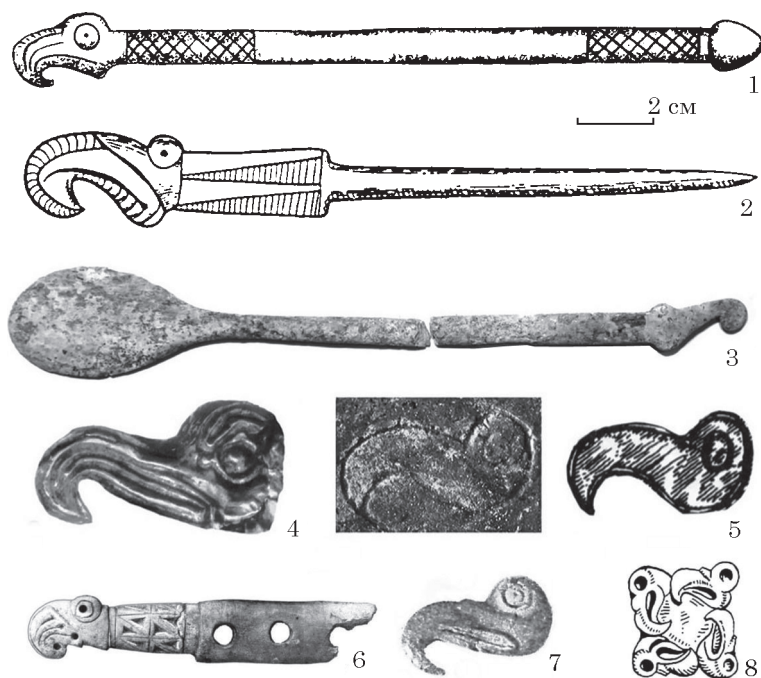

Рис. 1. Голівка птаха з Люботинського могильника та аналогії: 1 — курган 1 Караванської групи Люботинського могильника; 2 — Пожарна Балка, зольник, розкоп IV; 3 — Нартан, курган 6; 4 — Келермес, курган 1/III; 5 — Герасимівка, курган 2; 6 — Жаботин, курган 2; 7 — Уйгарак, курган 69; 8 — Уйгарак, курган 83 (за: Черненко 2000; Андриєнко 1978; Батчаєв 1985; Галанина 1997; Ильинская 1968; Вязьмитина 1963; Вишневская 1973)

Fig. 1. Bird head from the Liubotyn barrow group: 1 — Barrow 1 of the Karavanska group of the Lyubotyn barrow group; 2 — Pozharna Balka, ash hill; 3 — Nartan, barrow 6; 4 — Kelermes, barrow 1/III; 5 — Gerasymivka, barrow 2; 6 — Zhabotyn, barrow 2; 7 — Uygarak, barrow 69; 8 — Uygarak, barrow 83 (after Chernenko 2000; Andrienko 1978; Batchaev 1985; Galanina 1997; Plyinskaya 1968; Vyazmitina 1963; Vishnevskaya 1973)

Рис. 2. Кістяний «Скіпетр» з Провадії-Солніцати (Болгарія). Фото Р. Лешчаков

Fig. 2. Bone «scepter» from Provadia-Solnitsata (Bulgaria). Photo by P. Leshchakov

мо у могильнику Уйгарак, кургани 69 та 83, які традиційно датовані в широкому діапазоні VII—VI ст. до н. е. (рис. 1: 7, 8; Вишнева 1973, табл. XXVIII: 20; XIX: 5). Тут також представлений лаконічний образ з великим оком, що виступає за верхній контур голови, майже непомітною восковицею та відсутністю дрібних деталей, зокрема вуха — характерної риси пізніших пташиних зображень у звіриному стилі. Отже у генезі пташиних голівок, подібних до караванської, можна припускати і вплив більш східних регіонів, зокрема культури саків Приаралля.

Слід зазначити, що з точки зору морфології самого предмета, аналогією караванському виробу є кістяний «скіпетр», нещодавно виявлений на Балканах при розкопках поховання у Провадії-Солніцати (Болгарія)². Шоправда, його завершення увінчує голівка грифобрана, а не хижого птаха, що, вочевидь, ставить його у більш ранню хронологічну позицію (рис. 2). Тим не менше, обидва предмети поєднує форма, завершення одного з кінців зооморфним образом досить архаїчного часу та потовщення протилежного кінця, що виключає його використання як шпильки або заколки. Вочевидь, обидва предмети є статусними речами, призначення яких вимагає уточнення.

Голівка котячого хижака — зооморфне завершення залізного предмета невідомого призначення, можливо ножа (курган 2 Караванської групи Люботинського могильника;

2. https://bnr.bg/varna/post/101885016/unikalen-kosten-skiptar-e-otkrit-pri-razkopkite-v-solnicata-v-provadia?fbclid=IwZXh0bgNhZW0CMTEAAR2reKe7IIZ1eslvs8Mm_8-snO0pvg0CDDWx4OtrZ1jCTzdqpPx-IcK_vo_aem_Ad1Ah6xH2x1FW-Z1zoovYjksO-xGd-2kPLkhF004cQKffsn6WuaMDsoleFU7SX86g7h57q8jVJRqbd2z8jaw-WzF

додаток: 2). Витягнута скульптурна голівка хижака, скоріш за все котячої породи, розташована перпендикулярно до ручки, що виконує функцію умовної шиї. Голівка виконана дуже лаконічно. Морда — коротка, з розрізом пащі та наміченими овальними очима. Позаду до голівки примикають два великих вуха листовидної форми. Їх довжина майже дорівнює довжині носової частини. Вуха розташовані в одній площині з головою і прижаті до потилиці, тож можна стверджувати, що майстер прагнув передати образ агресивного хижака.

Точні аналогії цьому зображенню нам не відомі, але, вочевидь, воно вкладається у серію умовних голівок хижаків з оскаленою пащею та прижатыми вухами, досить розповсюджену в рамках архаїчного скіфського звірино-стилю. Віддаленими аналогіями зображенню є голівки хижаків на трьохдирчастому псалії з Журовки, курган без номера (Ильинская 1975, рис. 8). За своїми морфологічними ознаками псалій датується серединою VII — серединою VI ст. до н. е. (Могилов 2008, с. 27). За власне зооморфними ознаками, подібними до пізніших взірців, псалій можна датувати першою половиною VI ст. до н. е. (Канторович 2015, с. 193). Подібними є бронзові бляхи з кургану 9 біля Мачух, перша половина V ст. до н. е. (Могилов 2008, рис. 94: 16—18) і зображення на навершії ручок залізних ножів з кургану 491 біля Макіївки (Галанина 1977, табл. 12: 6) та Західного Більського городища (Шрамко 1987, рис. 39: 1), обидва не пізніше першої половини V ст. до н. е.

За фрагментом срібного ритону з кургану 2 Караванської групи ця пам'ятка датується рубежем VII—VI — першою половиною VI ст. до н. е. (Зимовець, Окатенко 2022). Відповідно, цим часом повинен датуватися і розглядуваний предмет зі скульптурною голівкою хижака.

Голівка хижого птаха або грифона — кістяна пряжка-пронизка (Люботинське городище; рис. 3: 1; додаток: 3). У безпосередній близькості від Люботинського могильника знаходиться епонімне городище, на якому була виявлена фрагментована кістяна пряжка-пронизка — деталь кінської вузди — у формі голівки грифона або хижого птаха (Шрамко 1998, с. 123).

Масивна голова була посаджена на умовну шию, в якій знаходилися отвори для ремінців (ця функціональна частина пряжки-пронизки не збереглася (помітні сліди зламу). Голівка — скульптурна, у плані — підтрикутної форми, з плоскою верхньою частиною. Круглі очі показані контррельєфними лініями. До голови примикає невеликий закручений дзьоб. Одна зі сторін голівки збереглася краще і на ній чітко помітний різний завиток, що ділить дзьоб на верхню і нижню частини. Такий самий завиток, виконаний контррельєфною лінією, розташований і на щопці птаха. Обидва завитки утворю-

ють дзеркально-симетричну S-подібну фігуру. На другій стороні голівки ці деталі непомітні

Закласифікацією О. Д. Могилова люботинська пряжка належить до «пряжок-пронизок, в яких голова хижого птаха розташована зверху» (Могилов 2008, с. 69). 6 подібних виробів походить з кургану 9 біля Попівки, Посулля, 3 — з західно-подільської групи (кургани 1 біля Братишева і Городниці), 1 — з Тясмина (курган 38 біля Гуляй-Города). Датуються вони серединою VII — першою половиною VI ст. до н. е. (Могилов 2008, с. 69).

Варто зазначити, що, на відміну від наведених аналогій з великим, масивним, трохи підведеним догори дзьобом, що підміняє собою більшу частину голови, люботинський птах має відносно маленький, приставлений до голови під прямим кутом дзьоб. За цією специфічною рисою найближчими аналогіями люботинському птаху є пряжка-пронизка, що походить з Сард (Мала Азія) та з колекції музею Метрополітен в Нью-Йорку, на що вже звертав увагу О. Д. Могилов (рис. 3: 2, 3; Могилов 2008, с. 69—70; Иванчик 2001, с. 82, рис. 34: 4, 9).

Б. А. Шрамко датував люботинську пряжку-пронизку VI ст. до н. е. на підставі аналогій з кургану 2 біля Вовківців та 482 біля Басівки (Шрамко 1998, с. 123). З цією датою погоджується і А. Р. Канторович, який вказує на «явно наслідкований» характер досить аморфного люботинського зображення, що свідчить про пізнішу дату його виготовлення — VI ст. до н. е. (Канторович 2015, с. 691). Ми, зі свого боку, підкреслимо оригінальний характер цього виробу, який, вочевидь, належав руці місцевого майстра. Враховуючи малоазійські аналогії ймовірно датування люботинської пряжки-пронизки навряд чи виходить за межі першої половини VI ст. до н. е.

Голівка копитного (коня або лося) — зооморфне завершення кістяного псалію (розорений зольник на поселенні біля с. Старі Валки; додаток: 4). Відрізняється приблизно половина трьохдирчастого кістяного псалію, один з кінців якого закінчується профільним зображенням голівки копитного. Носова частина передана характерним потовщенням, щелепний виступ показаний прямим кутом. Око, ніздря та щелепний виступ акцентовані радіальними кружечками (Окатенко, Могилов 2021, рис. 3: 1). Відповідно до класифікації В. А. Ільїнської тут зображено голівку коня, що біжить, з витягнутою мордою та прижати-ми до потилиці вухами (Ильинская 1965, с. 89). Особливістю, але не унікальною рисою валківської голівки є відсутність вуха, так само,

як, наприклад, на одному з псаліїв з кургану біля Вовківців (Ильинская 1965, рис. 1: 8), або на псалії з кургану 1 біля Райгороду (Могилов 2008, рис. 45: 5, 6). Втім слід відзначити, що ця риса, у купі з горбоносою мордою та вислими губами зближує зображення з профілем безрогого лося.

Аналогії і самому виробу (трьохдирчасті та трьохпетельчасті псалії), і його зооморфному закінченню належать до VII—VI ст. Переважна їх більшість (більше 20 екз.) походить з Посульських курганів (збірка: Могилов 2008, с. 181, рис. 44; 45: 1; 46: 1—5, 8—12). Чотири екземпляри походять з Більського городища на Ворсклі (Могилов 2008, рис. 45: 2—4; 46: 7), одиничні — з басейну Псла та Тясмину (Могилов 2008, рис. 46: 6; 45: 5—7).

Кістяна протома баранчика — предмет невідомого призначення (розораний зольник на поселенні біля с. Старі Валки; рис. 4: 1; додаток: 5). Предмет зберігається у Валківському краєзнавчому музеї (інв. № 9431 Р3396) і публікується вперше. Поверхня відполірована, має світло-жовтий колір.

Закінчення кістки майстерно використане для передачі об'ємної протоми барана, розрахованої на всебічний огляд. Видова належність чітко визначається за двома характерними рогами з поперечним рифленням, які оточують очі та приплюснутим носом з двома ніздрями. Голівка посаджена на масивну шийку форми неправильної трапеції. Шия переходить в основну частину голови, підтрикутної у плані форми. З обох боків голови розташовані великі очі, пере-

Рис. 3. Голівка хижого птаха або грифона з Люботинського городища та аналогії: 1 — Люботинське городище (фото С. А. Заднікова); 2 — Сарди, Мала Азія; 3 — музей Метрополітен, Нью-Йорк (за: Иванчик 2001)

Fig. 3. The head of a bird of prey or griffin from the Liubotyn settlement and a parallels: 1 — Liubotyn settlement (photo by S. Zadnikov); 2 — Sardis, Asia Minor; 3 — Metropolitan Museum of Art, New York (Ivanchik 2001)

Рис. 4. Кістяна протома баранчика з поселення біля с. Старі Валки та аналогії (фото В. М. Окатенка; рисунок Т. В. Менчинської): 1 — Валківськт поселення; 2 — Келермес, курган 1/В (за: Галанина 1997)

Fig. 4. Bone protome of a ram from the settlement near Stari Valky village and a parallels (photo by V. M. Okatenko; drawing by T. V. Menchynska): 1 — Valky settlement; 2 — Kelermes, barrow 1/B (after Galanina 1997)

дані поглибленою зіницею, яка оточена рельфним валиком, що передає очницю. Зверху та ззаду очі оточені двома масивними рогами, модельованими рельфними валиками. Роги розходяться від носової частини до свого закінчення на потилиці, утворюючи трикутник (при

розгляді у плані зверху). Носова частина — маленька, приплюснута, з характерним горбатим завершенням. На її закінченні двома поглибленнями передані ніздрі. Рот не позначений.

Повні стилістичні аналогії зображенню нам не відомі. Але безсумнівною іконографічною

аналогією є 4 зображення з Келермеського кургану I/B, друга третина VII ст. до н. е., що оформлюють верхні частини кістяних стовпчиків-розподільників (рис. 4: 2; Канторович 2015, с. 1507: 1—4). У більшості зображень барана, виконаних у скіфському звіриному стилі, ріг огинає око знизу, здійснюючи коло від потилиці, під оком, до початку носової частини. І у валківському, і в келермеських зображеннях навпаки, роги показані інвертовано: вони виходять з простору між очами та носом й огинають очі зверху, розходячись та розширюючись у напрямку потилиці. Подібним є і зображення концентричного ока з зіницею, акцентованою поглибленням та очницею, переданою рельєфним валиком. А також маленької носової частини з акцентованими ніздрями.

Відмінність полягає у тому, що келермеські зображення є набагато більш розробленими, вони рясніють деталями, особливо у передачі рогів, які, до того ж, є об'єктом зооморфної трансформації у голову хижого птаха. Окрім того, у валківського баранчика відсутнє вухо, яке, у келермеських аналогах, врівноважує носову частину. В цьому контексті валківське зображення варто розглядати як доволі грубе, «провінційне» наслідування келермеським взірцям. Але, вочевидь, місцевий майстер був знайомий з основними принципами побудови відповідної іконографії, яку він і втілює у доступному йому матеріалі. Тому час створення цього зображення може бути визначений другою половиною VII — першою половиною VI ст. до н. е.

Бронзова бутероль від піхов акінака у формі голови хижого птаха (Харківська обл.; додаток: 6). Депаспортизована бутероль зберігається у фондах Харківського історичного музею³. Сплощена підквадратна втулка, призначена для насаджування на кінцівку піхов, передає товсту шию, яка завершується скульптурною голівкою хижого птаха. Остання складається з великого ока, що виступає за верхній контур голови та масивного дзьобу овальної форми. Око концентричне, модельоване двома рельєфними лініями, зіниця акцентована вдавленою точкою. Дзьоб прорізний, з масивною закрученою верхньою частиною. В його отворі розташований короткий язик.

У спеціальній статі, присвяченій локальним особливостям бронзових бутероль, одним з авторів цієї статті було враховано 24 вироби⁴, а також виділені 3 локальних типи — 2 кавказьких (з цієї території походила половина всіх відомих на той момент бутероль) та Північнопричорноморський тип «Реп'яхувата Могила». Бутероль з Харківської обл. була віднесена нами до

останнього типу, за характерним витягнутим дзьобом (у кавказьких бутероль дзьоби — закруглені) (Зимовець 2016, с. 80). При цьому лише на харківській бутеролі ми зустрічаємо таку специфічну передачу ока — двома концентричними лініями з акцентованою вдавленою зіницею у центрі. За аналогією з бутероллю з Реп'яховатої Могили цей виріб може бути датований кінцем VII — початком VI ст. до н. е.

З басейну Сіверського Дінця походить досить репрезентативна серія *залізних ножів з ручкою, що закінчується стилізованою голівкою хижого птаха з закрученим прорізним дзьобом*. Це артефакти з поселення «Саржин Яр», Харків (Шрамко, Задников, Пеляшенко 2007; Шрамко 2007; Шрамко, Задников, Пеляшенко 2008, с. 161—162), городища в ур. Городище (Буйнов, Гречко 2005, с. 14, рис. 1: 15) і округи городища Коломак (рис. 5: 2, 4; 6; додаток: 7—9).

Автори розкопок Саржиного Яру вказують, що «цільнозалізні ножі з зооморфним оформленням руків'я звичайні на пам'ятках V ст. до н. е.» (Шрамко, Задников, Пеляшенко 2008, с. 161), хоча саме поселення датується другою половиною VI—V ст. до н. е. Проте лише 2 з 9 відомих нам екземплярів ножів, руків'я яких завершуються голівкою хижого птаха відносяться до V ст. до н. е. Це ніж з кургану 402 біля с. Журівка, перша половина V ст. до н. е. (рис. 5: 3; Петренко 1967, табл. 17: 40) та ніж зі Східного Більського городища, датований у широкому діапазоні V ст. до н. е. (рис. 5: 8; Шрамко 1987, рис. 55: 9). Варто звернути увагу, що зображення пташиної голівки на обох ножах суттєво відрізняється від решти. У журівського птаха дзьоб не закручений, до того ж його голова відносно добре деталізована, що узгоджується з його пізнішим датуванням по відношенню до основної групи аналогічно оформлених ножів. Дзьоб умовного птаха (однозначна ідентифікація образу навряд чи можлива) зі Східного Більського городища також не закручений.

Нижня хронологічна границя побутування ножів з закрученим прорізним дзьобом встановлюється екземпляром з горизонту Б2 зольника 28 Західного Більського городища: остання чверть VII — перша чверть VI ст. до н. е. (рис. 5: 7; Шрамко 1995, рис. 5). Курган 1 (1886) у с. Вовківці, де також був знайдений ніж з аналогічним дзьобовидним закінченням ручки, датований VI ст. до н. е. (рис. 5: 5; Ильинская 1968, табл. XXXII: 15, с. 193). На нашу думку, інші ножі з закрученим дзьобовидним завершенням, що не мають чітких хронологічних прив'язок, мають бути датовані періодом кінця VII — VI ст. до н. е., можливо, самим початком V ст. до н. е. Це ножі з Матронинського городища (Бессонова, Скорый 2001, рис. 65: 8), Криму (рис. 5: 1, 6; Скорый, Зимовець 2021, с. 240, кат. 534) та, власне, Сіверського Дінця. При цьому, зважаючи на сусідство регіону з басейном Ворскли та Сули, ножі з Сіверського Дінця, скоріш за все, склада-

3. Входила до експонатів, представлених на археологічній виставці 1942 року (Бабенко 2022, с. 180—181).

4. Наразі їх кількість зросла (Скорый, Зимовець, Окатенко 2020, с. 114—115).

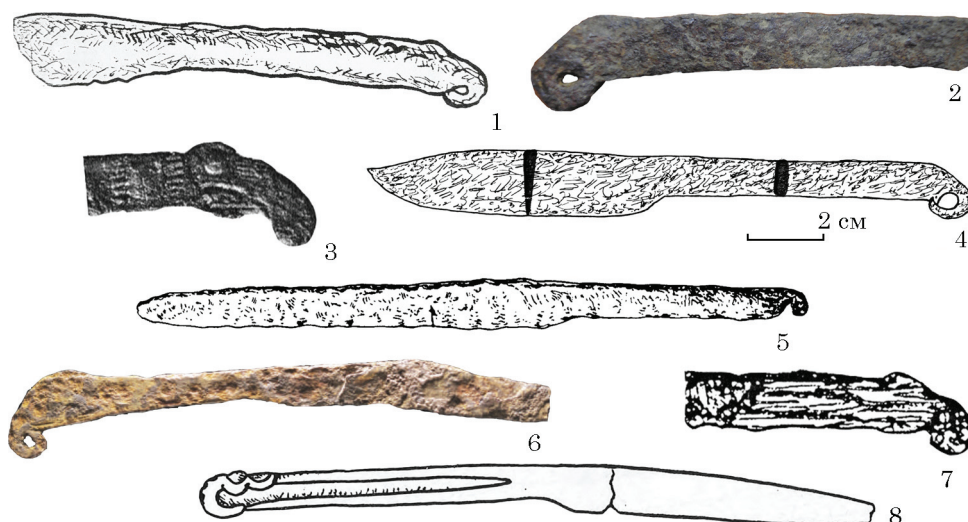

Рис. 5. Ножі з ручкою, прикрашеною голівкою хижого птаха: 1 — Мотронинське городище; 2 — поселення Саржин Яр; 3 — Журівка, курган 402; 4 — городище біля хут. Городище; 5 — Вовківці, курган 1 (1886); 6 — горний масив Кубалач, Крим; 7 — Західне Більське городище, зольник 28; 8 — Східне Більське городище (за: Бессонова, Скорый 2001; фото С. А. Заднікова; Петренко 1967; Буйнов, Гречко 2005; Ильинская 1968; Скорый, Зимовец 2021; Шрамко 1987; 1995)

Fig. 5. Knife grips decorated with the head of bird-predator: 1 — Motronynske hillfort; 2 — Sarzhyn Yar settlement; 3 — Zhurivka, barrow 402; 4 — hillfort near Horodyshe village; 5 — Vovkivtsi, barrow 1 (1886); 6 — Kubalach mountain range, Crimea; 7 — Western Bilske hillfort, ash hill; 8 — Eastern Bilske hillfort (after Bessonova, Skoryi 2001; Petrenko, 1967; Buynov, Hrechko 2005; Ilyinska, 1968; Skoryi, Zymovets 2021; Shramko 1995; 1987)

Рис. 6. Залізний ніж з околиць Коломацького городища. Валківський краєзнавчий музей, інв. № 9432 Р 3398 (фото В. М. Окатенка; рисунок Т. В. Менчинської, І. С. Баєвої)

Fig. 6. Knife handle from Kolomak hillfort. Valky Museum of Local Lore, inv. no. 9432 R 3398 (photo by V. M. Okatenko, drawings by T. V. Menchinska and I. S. Bayeva)

ються у рамки VI ст. до н. е., що підтверджується і думкою про характерність ножів з зооморфним завершенням ручки саме для архаїчного періоду (Shelekhan 2022, p. 335).

Зображення голівок хижих птахів на ручках ножів, як правило, сформовані за єдиною іко-

нографічною схемою: плоскісна голова птаха (у якій, як правило, одна зі сторін пророблена краще за іншу) є продовженням ручки, що виконує функцію умовної шиї. Закінчення ручки має невелике потовщення, яке передає голову птаха. У її верхній частині намічене око. Від ока голова скошена до низу, переходячи у закручений дзьоб, що утворює кільце з отвором у центрі.

Від цієї класичної схеми відрізняється ніж з Коломаку. Предмет зберігається у Валківському краєзнавчому музеї (інв. № 9432 Р 3398) та публікується вперше (рис. 6). Якщо у всіх відомих для нас екземплярах ножів як з Сіверського Дінця, так і з інших регіонів Скіфії голова є позовжнім продовженням ручки, на коломацькому ножі голова розташована перпендикулярно ручці. Контур голови утворює овал неправильної форми. На меншій стороні овалу, контррельєфною лінією, чітко показане кругле око. З протилежного боку розташований круглий прорізний дзьоб, підкреслений контррельєфною лінією. Опухлість між оком та дзьобом, ймовірно, передає восковицю. Як бачимо, від інших ножів «пташиної серії» ніж з округи Коломацького городища відрізняється не лише розташуванням голови відносно шиї, але й більшою розробкою окремих деталей.

Припускається, що такого роду ножі з зооморфним закінченням ручки мали ритуальний характер та могли використовуватися для жертвоприношень (Бессонова, Скорый 2001, с. 97). У будь-якому разі, це неординарні предмети, які вказували на високий соціальний ранг їх володарів.

РАННІЙ ЕТАП СЕРЕДНЬОСКІФСЬКОГО ПЕРІОДУ

До другої половини VI — початку або першої половини V ст. до н. е. можуть бути зараховані 4 зображення, що оформлюють закінчення кістяної ложечки, кінці бронзового двудирчастого псалія та золоту нашивну бляшку.

Голова хижака на завершених ручки кістяної ложечки (зольник 3, поселення біля станції Шовкова, округа Караванського городища; рис. 7; додаток: 10). Ручка закінчується голівкою хижака, скоріш за все вовчої породи, з довгою мордою та трикутним вухом. Зображення одностороннє. Голівка розташована майже перпендикулярно до ручки ложки (трошки піднята по відношенню до неї). Ручка виконує функцію шиї звіра. Голівка — видовжена та дещо вигнута від основи до носової частини. Паща показана відносно широкою різною лінією. Мигдалевидне око позначене вузькою лінією, яка спереду переходить у невелику сльозницю. Непропорційно велике вухо стирчить вгору та назад, утворюючи тупий кут по відношенню до голови. У вусі трикутником показана вушна раковина, заповнена штриховкою (Шрамко 1962, с. 266, рис. 79: 2; 1964, рис. 1: 21).

Б. А. Шрамко вважав, що голівка на верхів'ї ложечки з Шовкової, за характерною горбоносою мордою, належить лосю (Шрамко 1964, с. 188). Але А. Р. Канторович вказує на композиційну подібність голівки з Шовкової хижакам на навершії ножів з курганів 6 Берестняги, 491 Макіївки та на бронзових бляхах з кургану 9 біля Мачух. При цьому місцевий автор переосмислив образ і відобразив, замість котячого, більш знайомого йому вовчого хижака з видовженою головою. В ході цього провінційного наслідування посилилася і геометричність зображення (Канторович 2015, с. 211). Утім, обидва автори збігаються у тому, що розглядуване зображення слід відносити до кінця VI — першої половини V ст. до н. е.

Слід відзначити, що сам виріб, який оздоблює це зображення хижака, є одним з найхарактерніших елементів савроматської культури (Смирнов 1964, с. 160), що вказує на можливий напрямок культурного впливу.

Голова лося та протома хижака на псалії (місце знахідки не відоме, зберігається у фондах Харківського історичного музею; додаток: 11, 12). Двудирчастий псалій закінчується редукованими профільними зображеннями лося та хижака, розташованими перпендикулярно стрижню, дзеркально по відношенню один до одного. Зображення строго профільні (Вальчак 1998, с. 21, рис. 6: 9).

Вкрай лаконічно передана голова лося посаджена на відносно тонку шию — загнутий кінець стрижня псалія. Лось ідентифікується завдяки характерному контуру голови та, особливо, її носової частини з розширенням та переломленням. Знизу до носової частини прими-

Рис. 7. Кістяна ложечка з поселення біля станції Шовкова, неподалік Караванського городища (Шрамко 1962; фото з архіву Б. А. Шрамка)

Fig. 7. The handle of a bone spoon from a settlement near Shovkova station (after Shramko 1962; photo from Boris Shramko's archive)

кає рельєфна складка, що передає нижню губу. Її край трошки відігнутий до низу, що також притаманне зображенням лося. Концентричне око розташоване в місті переходу умовної шиї до голови та ледь виступає за контур останньої. Показане рельєфним кружком та оточуючою його рельєфною лінією.

На протилежному кінці псалія розташована протома хижака. Звір показаний з зігнутою та підтиснутою під підборіддя передньою лапою, випуклою лопаткою та короткою «котячою» головою. Остання показана вкрай лаконічно: виділені носова частина та нижня щелепа, отвір між якими передає напіввідкриту пащу; позаду розташоване невелике округле вушко.

Дуже близькою і єдиною відомою нам аналогією псалія з Харківського історичного музею є екземпляр з кургану 522 (Юр'єва Гора) біля Сміли (Вальчак 1998, с. 22; Могилов 2008, с. 35, рис. 71: 8). Відмінністю смілянського псалія є прорізний отвір рота лося. О. Д. Могилов датує обидва псалії початком середньоскіфського часу, тобто кінцем VI — першою половиною V ст. до н. е. (Могилов 2008, с. 35).

Рис. 8. Золоті нашивні бляшки у вигляді котячого хижака, що згорнувся (фото В. М. Окатенко; рисунок В. Ф. Омельченко): 1 — зі зруйнованого кургану групи 2 біля Старого Мерчика; фото аверс / реверс; 2 — на золотій бляшці з колекції «Платар» (за: Платар 2004)

Fig. 8. Gold applique in the form of a curled up feline: 1 — destroyed barrow of group 2 near Staryi Merchyk (photo V. M. Okatenko, drawings by V. F. Omelchenko); 2 — Platar collection (after Platar 2004)

Щодо самих звіриних образів, слід відзначити незвичне зображення голови лося — без рогів та з видовженою носовою частиною, яка нагадує великий дзьоб птаха. Попри відсутність прямих аналогій, подібна схема лаконічного зображення голови лося (велика, дещо розширена носова частина, велике око в основі голови, відсутність рогів) отримує розповсюдження з другої половини — кінця VI ст. до н. е. Цікаво, що на ранніх етапах цей образ фігурує, переважно, як суб'єкт зооморфної трансформації лопатки іншого звіра. Такими є голови лосів на плечі великого хижака та плечі оленя зі срібних псаліїв Ульського кургану 2 (Канторович 2022, с. 58: 13, 14), на плечі хижака на бронзовому псалії з цього ж кургану (Канторович 2022, с. 58: 12), на лопатці хижка, що згорнувся на великій та малій бронзових бляшках з кургану 2, поховання 3 біля села Долине (курган Кулаковського) у Криму (Яковенко 1976, рис. 6, 7) та кургану 6 біля Ковалівки у Побужжі (Ковпаненко, Бунятян 1978, с. 136, рис. 1: 39). Близьким до розглядуваного є зображення на рукоятці ножа з села Некрасове, Крим (Скорий, Зимовець 2014, с. 137, кат. 402). Найпізніші зображення цього типу на золотих бляшках датовані IV—III ст. до н. е. і походять з кургану 5 біля Мастюгіно (Середній Дон) (Канторович 2022, с. 58, рис. 17—19).

Прототипом іконографії котячого хижака, вочевидь, були повнофігурні зображення звіра з вертикально опущеною головою, горизонтальною стопою та передпліччям, що впирається в підборіддя (звір, що припав на всі чотири

лапи). Вони походять, переважно, з архайчних пам'яток Північного Кавказу та Поворскля: курганів 5, 7, 13 могильника Новозаведенне II, Північний Кавказ (Петренко, Маслов 1999, рис. 1: 4, 6; Петренко, Маслов, Канторович 2004, рис. 4: 12; Петренко, Маслов, Канторович 2000, рис. 2Б; 5: 15), кургану 13, «Могила Опішлянка» біля с. Деревки і «Вітова Могила», басейн Ворскли (Канторович 2022, с. 6, рис. 9; 10), Західного Більського городища (Шрамко 1987, рис. 38: 10; 1995, рис. 1: 25), с. Єнківці у середній течії Сули (Могилов 2008, рис. 104: 2). Втім, відсутність кільчастої проботки очей, носу, вух не дозволяє датувати зображення хижака на харківському псалії архайчним часом. Враховуючи хронологію зображень голови лося з розширеною носовою частиною та гіпертрофованим оком псалій може бути датований кінцем VI — першою половиною V ст. до н. е.

Золота нашивна бляшка у вигляді котячого хижака, що згорнувся (зруйнований курган групи 2 біля с.мт Старий Мерчик; рис. 8: 1; додаток: 13). (Бандуровський 2002, с. 90; Окатенко, Буйнов 2010, с. 79—80). Зображено хижака з масивним тулубом та шиєю, короткою головою та тонкими лапами. Фігура хижака утворює коло, при цьому акцентована кружком ніздря змикається з трохи більшим кружком закінчення хвоста. Зображення щільно заповнює весь простір утворюваного його фігурою кола. На широкому тулубі добре виділені стегно та лопатка. Від них відходять відносно тонкі лапи, при чому передня лапа — пряма, коротка, а задня — зігнута та відносно довга. Обидві лапи розташовані паралельно одна одній і завершуються трьома великими пальцями. Велика голова посаджена на масивну довгу шию і модельована кружками та овалами, які передають око, ніздрю, пащу, вуха та щок. Око — витягнуте, мигдалевидне, з виділеними зіницею та очницею. Ніздря передана вдавленою точкою. Вона візуально врівноважена трохи видовженим вухом, прижатим до шиї. Паща овальна, напіввідкрита, окантована рельєфною лінією. Виступ щок акцентований випуклим овалом. Голова відділена від масивної шиї короткою полоскою рельєфних рубчиків, розташованих під вухом, що передають шерсть. Загальний контур голови показаний досить реалістично, а гармонійність її деталей добре передає образ котячого хижака (тигра?).

Поєднання рис умовності та реалізму (особливо у зображенні голови та пальчастих лап) виділяє це зображення на тлі інших котячих хижаків, що згорнулися. Єдиною відомою нам прямою аналогією є нашивна бляха, представлена у колекції «Платар» (Платар 2004, с. 105, кат. 17). Збіг розмірів бляшок, а також ідентичність деталей зображень (включно з отворами для нашивання) дозволяє припустити, що вони виготовлені одним штампом та, ймовірно, належали до єдиного комплексу прикрас (рис. 8:

2). Тобто, скоріш за все, бляха з колекції «Платар» також походить з поховання біля Старого Мерчика.

Стилістичними, але непрямими аналогіями старомерчанському хижаку є зображення на бронзовій блясі — деталі кінської вузди з поховання 5 мису Ак-Бурун на Керченському півострові (Яковенко 1970, с. 56, рис. 24: 3; Канторович 2015, с. 1341, рис. 1), а також 9 бронзових блях з IV Семибратнього кургану (Коровина 1957, рис. 7: 5; Канторович 2015, с. 1341, рис. 3). На відміну від старомерчанського, акбурунське зображення ажурне: прорізами показані паща, а також простори між тулубом та ногами, хвостом та стегном, шиєю та лапами. На шії більш чи менш реалістично показана лезова грива. Лапи передані дуже умовно. Леви з Семибратнього городища також мають свої відмінності: рельєфний кружок між лапами, шерсть на спині, два великих пальця на лапах.

В. М. Окатенко та Ю. В. Буйнов датували золоту бляшку зі Старого Мерчика VI ст. до н. е., орієнтуючись на ранні взірці образу хижака, що згорнувся (Окатенко, Буйнов 2010, с. 79). Але А. Р. Канторович вважає це зображення похідним від семибратнього та акбурунського і відносить до другої половини V ст. до н. е. (Канторович 2015, с. 110).

На нашу думку, достатніх підстав для такої високої дати немає. Попри подібність всіх трьох зображень, казати про єдину хронологічну лінію Ак-Бурун — IV Семибратній курган — Старий Мерчик досить важко. На акбурунському зображенні помітний вплив грецького реалізму, семибратні ж леви відносяться до доволі своєрідної художньої традиції кола Семибратніх курганів. Зображення зі Старого Мерчика виявляє більшу подібність (голова, задня лапа, пальці) до образу котячого хижака, розповсюдженого на хрестовидних бляхах та деяких бляшках-деталях кінської вузди, які А. Р. Канторович об'єднує у групу «ольвійсько-басівських», датуючи другою чвертю VI — початком V ст. до н. е. (рис. 9; Канторович 2015, с. 110—114). Тож, хронологічні рамки сатромерчанського зображення можна визначити між «ольвійсько-басівською» та «акбурунсько-семибратнінською» серіями — другою половиною VI — першою половиною V ст. до н. е. Скоріш за все воно є місцевою розробкою образу хижака з хрестовидних блях та подібних їм зображень, переважна більшість з яких походить з Дніпровського Лісостепоного та Степового Лівобережжя (Скорий, Зимовець 2021, с. 309).

Голова хижого птаха та котячий хижак з витягнутими лапами — зображення на фрагменті вепрячого ікла (поселення Огульці 1; додаток: 14, 15). Ікло поєднує в собі 2 зображення: голову хижого птаха, яку імітує сама форма ікла, та хижака, розташованого на його широкій частині, перпендикулярно голові птаха. Витягнута голова завершується гострим

Рис. 9. Аналогії образу котячого хижака, що згорнувся: 1 — бронзова бляха з Айвазовського, Крим; 2 — Водяне, Мелітопольський р-н; 3 — мис Ак-Бурун, пох. 5, 4-й Семибратній курган (за: Скорий, Зимовець 2021; Канторович 2015)

Fig. 9. An images of curled up feline: 1 — bronze plate from Aivazovske (Crimea); 2 — Vodyane, Melitopol district; 3 — Cape Ak-Burun, grave 5, 4th Semibratnyi Kurgan (after Skoryi, Zymovets 2021; Kantorovich 2015)

дзьобом. Врізаними лініями показаний овальний отвір дзьоба зі штриховкою усередині. Ніздря має вигляд невеличкої круглої ямки. Оком, скоріш за все, слугувала голова хижака, чи, можливо, вся його фігура.

Хижака показано у профіль, з витягнутими лапами. Зображення у край стилізоване. Велика овальна голова опущена донизу і лежить на закінченні передньої лапи. Догори стирчить маленьке вухо. Голова посаджена на масивну шию, рівну за шириною грудній клітині. Тулуб поступово звужується до задньої частини. Лапи зігнуті під прямим кутом (Задніков 2023, с. 143—144, рис. 6—7).

КЛАСИЧНИЙ ПЕРІОД

На V—IV ст. до н. е. припадає основна кількість виробів, оформлених у скіфському звіриному стилі. Найбільш яскраві пам'ятки, в яких вони виявлені, — Пісочинський та Старомерчанський могильники. До цього ж періоду відносяться такі репрезентативні пам'ятки, як кургани 3 і 5 біля с. Протопопівка, курган 2 групи 1 у Малої Рогозянки, курган 6 біля с. Веселе. З поселень регіону також походить певна кількість знахідок бронзових деталей кінської вузди, портупейних гачків та інших виробів, оформлених у звіриному стилі.

Образи хижаків. *Вовчий хижак, що згорнувся — бронзові бляхи-нащічники (курган 5*

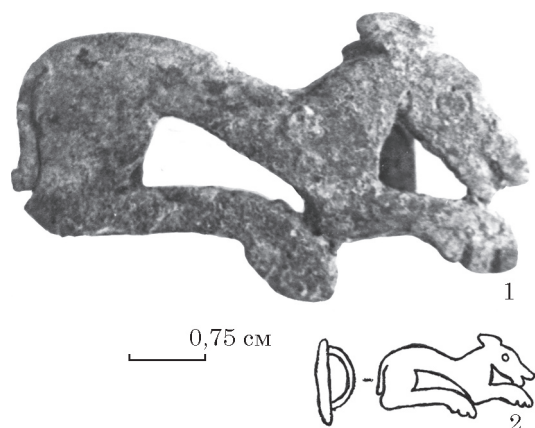

Рис. 10. Вовчий хижак з кургану 6 біля с. Веселе (фото з архіву Б. А. Шрамка; за: Шрамко 1978)

Fig. 10. Wolf from barrow 6 near Vesele village (photo from B. A. Shramko's archive; after Shramko 1978)

біля с. Протопопівка). Представлені вовчі хижаки — з вузьким тулубом, шиею та ногами, видовженою головою, витягнутим листовидним вухом, коротким хвостом (додаток: 16; Бандуровський, Буйнов 2000, рис. 56). Зображення ажурні: прорізи відділяють тулуб, шийку та хвіст від ніг. Останні розташовані в центрі композиції і паралельні одна одній. Верхній контур лопатки оздоблений рубчиками, які закінчуються рудиментом зооморфного перетворення у пташину голівку. Видовжена голова — з маленьким круглим оком, вузьким носом та довгим овальним вухом. Вся фігура звіра згорнута таким чином, що округлий кінчик носу змикається з кільчастим кінчиком хвоста.

Звірі з Протопопівки належать до досить розповсюдженого іконографічного типу вовчого хижаків з витягнутим вузьким тулубом, видовженою головою та довгими ногами, представленого більш ніж 30 виробами на всій території Скіфії та на Північному Кавказі. Зображення цього типу з'являються, скоріш за все, у Північному Причорномор'ї (бляхи з кургану Кулаковського у Криму) і, в першій половині V ст. до н. е. широко розповсюджуються у лісостеповій Скіфії (Полідович 1994, с. 75). У переважній більшості, вони оформлюють бляхи — деталі кінської вузди. Територіально наближені аналогії: бляхи з Книшівського городища, басейн Псла (Могилов 2008, рис. 102: 1), курганів 1 та 8 (ВУАК) групи «Частих» (Шкурко 1976, рис. 3: 6; 5: 1), біля с. Староживотинне та кургану 10 біля с. Руська Тростьянка (Пузикова 2001, рис. 14: 4, 5; 63: 3), Середній Дон.

Бронзові нащічники з кургану 5 входили до складу комплексу кінської вузди, яка включала в себе лунницю, круглі та багатогранні ворворки, бляхи з круглим щитком напівсферичної форми. Комплекс знахідок у цьому кургані датується за хіоською амфорою початком — другою чвертю V ст. до н. е. (Бандуровський, Буйнов 2000, с. 72).

Вовчий хижак з витягнутими лапами (курган 6 біля с. Веселе, Харківський р-н; Шрамко 1978, с. 49, рис. 4.29: 39). Бронзова бляха (рис. 10; додаток: 17). Строго профільне зображення хижаків з вузьким тулубом, масивними довгими лапами та довгою головою. Зображення геометриззоване, ажурне. Задня частина тулубу припіднята догори. Завдяки цьому простір між тулубом, задньою лапою та стегном утворює прорізний трикутник. Задні та передні лапи хижаків витягнуті вперед, утворюючи єдину лінію, паралельну поверхні. Довга задня лапа під прямим кутом відходить від масивного стегна. Її ступня загнута до низу, на ній ледь помітні пальці. Коротша передня лапа під прямим кутом відходить від лопатки, її ступня також загнута униз, на ній чітко виділені три пальці. Масивна шия у формі трапеції розташована під прямим кутом до тулуба. Так само під прямим кутом до шийки розташована довга голова, яка впирається підборіддям у передню лапу. Завдяки такій геометриззації простір між передньою лапою, шийкою та головою утворює прорізний трикутник, трохи меншого розміру, ніж між задньою лапою, стегном та тулубом. В центрі голови розташоване кругле око, виділене контррельєфною лінією. Паща хижаків відокремлює ніс від підборіддя. Овальне вухо передане рельєфною лінією з впадиною вушної раковини. Воно прижате до потилиці.

Нам відомі дві близькі аналогії хижаків з Веселого. Першою є бронзова бляха з Частих курганів, середина IV ст. до н. е., Середнє Подоння (Шкурко 1976, рис. 5: 2). Другою — перероблений у пряжку зооморфний гачок з поховання 6 кургану 24 біля Новоолександрівки, Нижній Дон, не раніше II ст. до н. е. (Глебов 2016, с. 75). Єдиною є іконографія всіх звірів та такий важливий елемент як ажурність зображення. Враховуючи більшу розробленість бляхи з Частих курганів та, навпаки, умовність бляхи з Новоолександрівки, бляха з Веселого займає проміжне положення з точки зору динаміки цього типу зображень. За характерними наконечниками стріл курган 6 біля Веселого датовано IV—III ст. до н. е. (Шрамко 1978, с. 23) або IV ст. до н. е. (Бандуровський, Буйнов 2000, с. 75). Приймаючи до уваги стилістичні особливості звіра, ми пропонуємо датувати його кінцем IV — першою половиною III ст. до н. е.

Голова вовка — кістяна пластина (поселення скіфського часу біля с. Пимонівка Ізюмського р-ну; додаток: 18). На пластині здійснене контурне відтворення голови та шийки звіра з довгим носом з припіднятим кінчиком, відкритою прорізною пащею, круглим вирізаним оком, трикутним прорізним вухом (Полідович 2013, рис. 1). Стилiстично, це зображення близьке до серії зображень голів вовків, що походить з Середнього Дону і датуються, в основному, IV ст.

до н. е. Хоча на самому поселенні переважає матеріал архаїчного часу⁵.

Голова вовка — закінчення бронзового браслету (курган 6 біля снт Старий Мерчик; рис. 11; додаток: 19; Бандуровський, Буйнов 2000, рис. 12: 10). Розплющені у довгі пластини закінчення стрижневого бронзового браслету були оформлені у вигляді двох, звернених одна до одної, голівок хижака, скоріш за все вовка (наразі браслет фрагментований, але голівки збереглися добре). Голівки показані анфас, у плані, без нижньої щелепи. Вони мають форму витягнутого прямокутника. Зображення симетрично поділені на ліву і праву частини заглибленням між вух, яке переходить у вертикальну рельєфну лінію, що ділить високий лоб на дві частини, продовжуючись далі як ніс. У звірів — довгі, пелюсткової форми вуха із вузькими заглибленнями вушних раковин. Нижче лоба розташовані випуклі очі, розділені по центру горизонтальною контррельєфною лінією. Паралельно носу, з двох сторін від нього, розташовані вузькі довгі щоки. Паща не показана.

Точні аналогії описаному образу нам не відомі. Але традиція зооморфного оформлення завершень браслетів відома принаймні з V ст. до н. е. Так з Посулля походить серія бронзових браслетів (11 екземплярів), які також закінчуються голівками невизначених тварин, виконаних у схожій художній схемі — довгі вуха, круглі очі (Петренко 1978, с. 58, табл. 48: 1—7). Ключова відмінність старомерчанських звірів від посульських — довга «вовча» морда. Датування кургану 6 біля Старого Мерчика визначається за мендійською амфорою 30-ми роками IV ст. до н. е. (Бандуровський, Буйнов 2000, с. 56). В цьому ж кургані виявлена золота бляшка з зображенням оленя у кроці, яка також має хронологічну прив'язку до останньої третини IV ст. до н. е.

Котячий хижак, що переслідує оленя — на багатопігурній композиції золотой обклашки меча (курган 11 біля снт Старий Мерчик; рис. 12: 2, 3; додаток: 20; Бандуровський, Буйнов 2000, с. 160, рис. 20: 1). Кожен елемент руків'я цього меча зооморфно оздоблений: овальне навершя — фігурою котячого хижака, перехрестя — композицією двох орлиноголових грифонів у дзеркальній симетрії, ручка — сценою переслідування оленя котячим хижакком⁶. Тулуб хижака показаний у профіль, голова — анфас, повернутою на глядача. Зображення виконане вкрай умовно. Хижак припав на передні лапи зігнуті під прямим кутом (строго профільно, показана лише одна лапа). Непропорційно

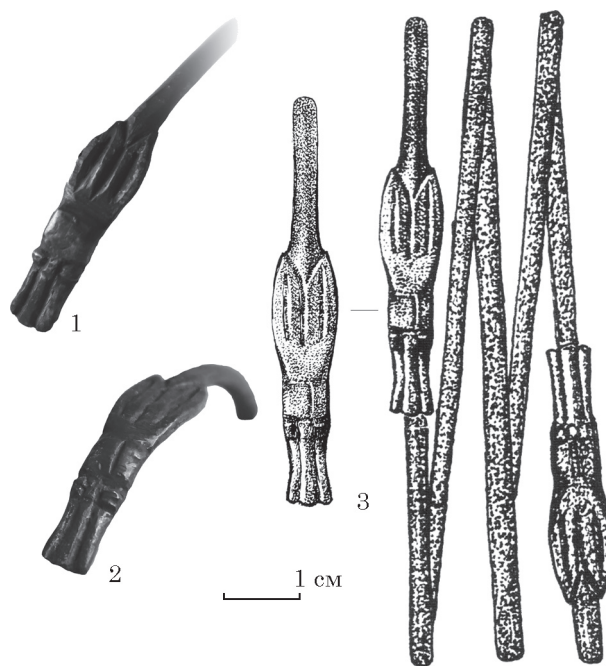

Рис. 11. Голова вовка на закінченнях бронзового браслету, курган 6 у с. Старий Мерчик (фото В. М. Окатенка; рисунок В. Ф. Омельченко): 1, 2 — фото; 3 — рисунок (за; Бандуровський, Буйнов 2000)

Fig. 11. Wolf's head on the bracelet finials, barrow 6 in Saryi Merchik village (photo V. M. Okatenko, drawings by V. F. Omelchenko): 1, 2 — photo; 3 — figure (after Bandurovskiy, Buynov 2000)

довга задня лапа виходить з масивного стегна і згинається під тупим кутом, утворюючи, нижче місця згину, єдину пряму лінію з передньою. І передня, і задня лапи мають гіпертрофовані напівкільчасті закінчення. Спина хижака вигнута догори, його передня частина — притиснута до передньої лапи та кільчастого завершення задньої. Хвіст здіймається догори та загинається вперед, паралельно спині. Голова розташована майже вертикально, з невеликим нахилом уперед. Деталі не показані. Чітко вирізняються лише відносно короткі вуха, що стирчать догори та намічені поглибленнями очі. На поверхні тулубу вдавненими точками показані «п'ятна» — достатньо розповсюджений художній прийом, який вказує на можливу видову ідентифікацію хижака як гепарда, барса або рисі.

Зображення хижака зі старомерчанського меча, як і сам сюжет, в якому цього хижака представлено, має пряму аналогію на золотій обкладці одного з чортмлицьких мечів (Топал 2014, рис. 1: 12). Окрім того, аналогічна композиція та, відповідно, схоже зображення хижака представлене на серії однолезвійних мечей з Чортмлицю, кургану 10, поховання 2 Соболевої Могили; кургану 10, поховання 4 Малої Лепетихи, Степове Подніпров'я; кургану 9, поховання 1 у с. Піски, урочище «Три могили», Приінгулля; основного поховання Великого

5. Із поселення Пимонівка, зокрема, походив псалій із закінченням у вигляді голови барана, який, на жаль, не потрапив до фондів Ізюмського краєзнавчого музею (Полідович 2013, с. 220).

6. Детальніше мечі саме цього типу — далі, в контексті опису основного образу і сцени руків'я.

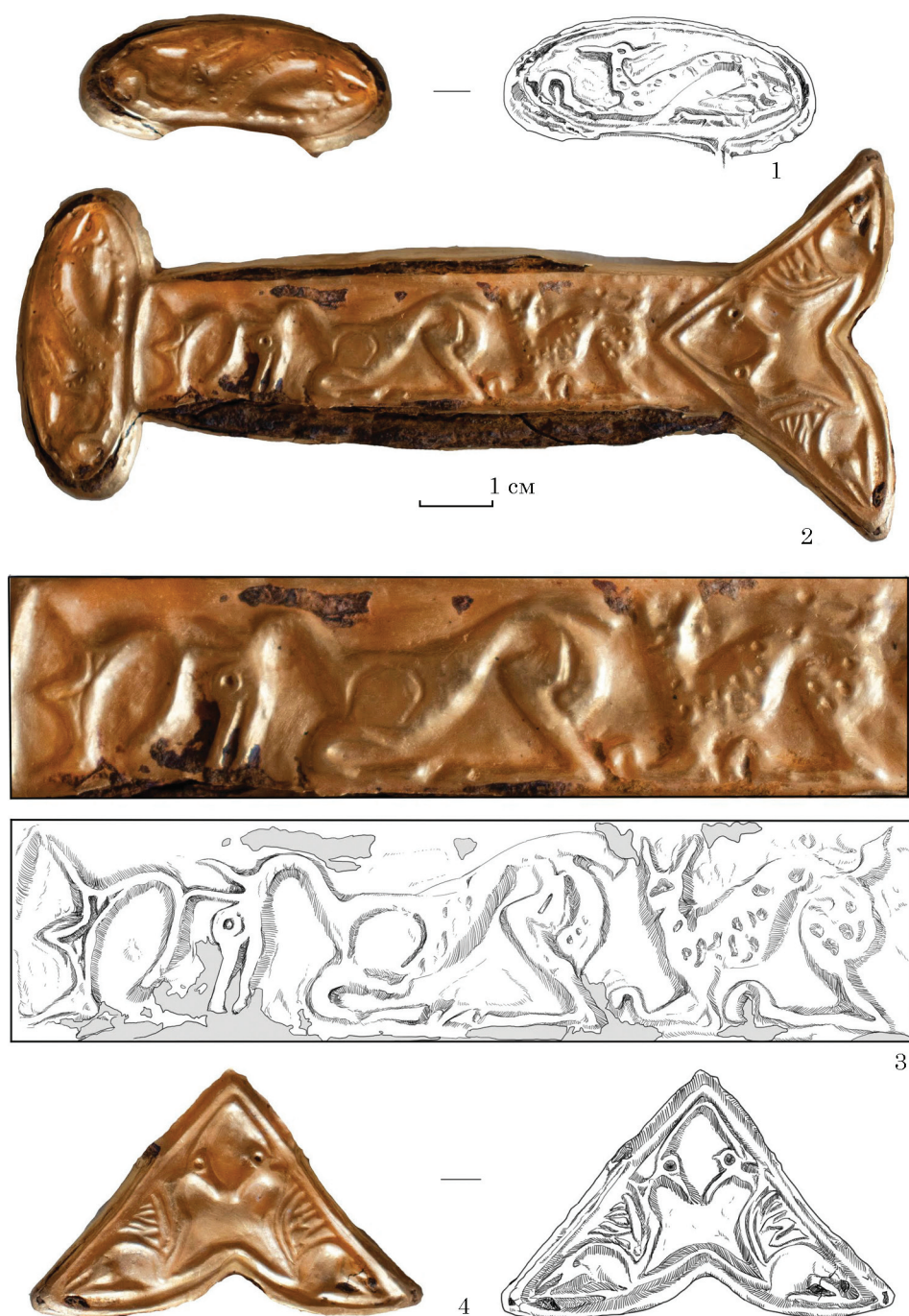

Рис. 12. Золота обкладка руків'я меча з кургану 11 біля Старого Мерчика: фото і прорисовки (фото В. М. Окатенка; рисунок І. С. Баєвої)

Fig. 12. A golden sword hilt from barrow 11 near Staryi Merchyk (photo V. M. Okatenko, drawings by I. S. Bayeva)

Рижанівського кургану, Дніпровське Лісостепове Правобережжя (Гопал 2014, рис. 5: 1—5).

Попри всю умовність, ці зображення, скоріш за все, є грубими репліками з невеликої серії хижаків, представлених на золотих обкладках піхов мечів з Великої Білозірки (Золото Степу 1991, с. 358, кат. 89), бокового поховання кургану Солоха (Манцевич 1987, с. 69—71, кат. 49) та срібної чаші з Куль-Оби (Канторович 2015, с. 1378, рис. 3). Ці зображення вкладаються у проміжок часу між початком і третьою чвер-

тю IV ст. до н. е., що не суперечить дещо пізнішому датуванню старомерчанського меча та похідному характеру представленого на ньому зображення.

Котячий хижак — на золотій обкладці наверхів меча (курган 11 біля смт Старий Мерчик; рис. 12: 1; додаток: 21; Бандуровський, Буйнов 2000, с. 160, рис. 20: 1). Зображення вписане в овал наверхів та виконане вкрай умовно. Хижак припав на передні лапи, його голова — розвернута назад. У хижака — тон-

кий тулуб, спина — вигнута догори. Довга передня лапа має гіпертрофоване кільчасте завершення. Задня лапа — зігнута під прямим кутом. Невиразна голова посаджена на тонку шию. Носова частина та вухо — видовжені, вдавненою точкою позначене око. На поверхні тулубу вдавненими точками показані «п'ятна», які вказують на можливу видову ідентифікацію хижака як гепарда, барса або рисі.

Аналогії представлені майже на всіх парадних мечях так званого чортотлицького типу, що походять, власне, з кургану Чортотлик, 5 екз. (Алексеев, Мурзин, Ролле 1991, с. 222—223, кат. 184—187; Топал 2014, рис. 1: 3, 4, 13), курганів 7 і 36 могильника Колбіно на Середньому Дону (Гуляев 2008, рис. 1: 4, 5; Топал 2014, рис. 1: 6, 7), кургану 8 групи «П'ять братів» Єлизаветівського могильника (Шилов 1961, рис. 11; Топал 2014, рис. 1: 10), кургану Кекуватського біля Керчі (Яковенко 1965, с. 157, табл. III: 3; Топал 2014, рис. 1: 15) та випадкової знахідки з Нугушського водосховища, Башкирія (Топал 2014, рис. 1: 8)⁷. А також на більшості вже згаданих однолезвійних мечів: з Чортотлику; кургану 10, поховання 2 Соболевої Могили; кургану 10, поховання 4 Малої Лепетихи, Степове Подніпров'я; кургану 9, поховання 1 у с. Піски, урочище «Три могили», Приінгулля; Шульгівки, Північне Приазов'я; основного поховання Великого Рижанівського кургану, Дніпровське Лісостепове Правобережжя (Топал 2014, рис. 5: 1—5, 7).

Хижак з витягнутими лапами, що оформлює стрижень бронзового щиткового поясного або сагайдачного гачка (с. Черкаський Бишкін; додаток: 22; Зимовець, Окатенко 2023). Хижак має витягнутий тулуб та велику голову. Передні лапи — тонкі, непропорційно довгі, витягнуті під головою. Вони переходять безпосередньо у круглий у перетині гачок. Задні лапи — тонкі, підтиснуті під тулуб, завершуються насічками-кігтями (по чотири на кожній лапі). Передні і задні лапи зігнуті під гострим кутом і виходять з лопаток і стегон, які виступають за верхній контур тулубу. Голова — середньої довжини, з дещо приплюснутим носом. Очі не позначені. У звіра — довгі вуха пелюсткової форми, з лінією-западиною вушної раковини. Паща відкрита. З неї стирчить гіпертрофований язик, який загинається під кутом 180° та формує власне сам гачок. Грива та хвіст відсутні. Цей образ поєднує у собі риси як котячого, так і вовчого хижака, а гіпертрофовані кігті та язик надають йому фантастичних рис.

Іконографічні аналогії хижаку зустрічаються у серії пізньоскіфських золотих гривень, що походять, переважно, з Причорноморського Степу та Кримського півострова. Хижаки

прикрашають кінці гривень з курганів Апан-Сарчи, Куль-Оба (Крим), Ковалівка, Чортотлик — північно-західна та південно-західна камери, поховання 3 Гайманової Могили (срібна гривня, покрита золотим листом), поховання 2 кургану 22 біля радгоспу Червоний Перекоп (Північне Причорномор'я), кургану 8 групи «П'ять братів» Єлизаветівського могильника (Північне Приазов'я) і кургану 487 біля Капітанівки (Дніпровське Лісостепове Правобережжя; Петренко 1978, табл. 32: 1—3; 33: 1—4). Ці пам'ятки датуються, переважно, другою половиною IV ст. до н. е. (Петренко 1978, с. 45).

Голова котячого хижака анфас — бронзові бляхи — деталі кінської вузди, 6 екз. (курган 2 групи 1 біля с. Мала Рогозянка; додаток: 23). Були виявлені у складі вузди (другий вуздечний набір), яка включала в себе, окрім іншого, 2 нащічники у вигляді стегна та зігнутих під тупим кутом ніг хижака, а також наносник у формі протоми хижого птаха (Бандуровский, Буйнов 2000, рис. 33: 4, 5). Голова кошакого хижака зображена у плані, тобто без нижньої щелепи. У хижака — гіперболізовані круглі концентричні очі (випуклі зіниці лежать у заглибленні очниць, що оконтурені рельєфними лініями). Майже відсутній лоб: його місце займає грива, передана короткими рубчиками та зажата між двома короткими вухами листовидної форми, що стирчать догори. Тонкий ніс поділяє нижню частину голови на дві рівні частини. В обидві сторони від носу, трьома паралельними рядами розходяться тонкі «вуса».

Нечисленні аналогії походять зі степового півдня України: 3 бронзові бляхи з кургану 4 (кінець V — початок IV ст. до н. е.) групи II біля с. Первомаївка Херсонської обл. (Євдокимов, Фридман 1987, с. 104—105, рис. 16: 2), 6 бронзових блях — з різних місць Центрального та Південно-Східного Криму (Скорий, Зимовець 2021, с. 182—184, № 412—417). Одна з таких блях була опублікована в інтернет-каталозі AncientTouch⁸. З кургану 10 біля Черемушної (Валківський р-н) походить фрагментована бляха, яка, скоріш за все, містила схоже зображення (додаток: 24; Буйнов 2003, рис. 9: 6). За амфорою Менди, поховання 1 кургану 2 біля Малої Рогозянки датується початком IV ст. до н. е. (Бандуровский, Буйнов 2000, с. 73).

Ще одне дуже фрагментоване зображення умовної голови хижака анфас походить з *Одринського городища* (див далі: рис. 20: 7; додаток: 25; публікується вперше). Вкрай умовне зображення має підпрямокутну форму. Воно утворене хрестовидно-ромбічною фігурою, по обох сторонах нижнього проміну якої розташовані по три горизонтальних коротких рельєфних лінії (умовні вуса) а верхнього проміну — два

7. Виключення — курган 3 групи «Частих», де на завершлі представлені два звіра у геральдичній композиції (Гуляев 2008, рис. 172: 3).

8. Інтернет-каталог Ancient Touch, No 406. (Available at: <https://ancienttouch.com/scythian%20bronze%20animal%20style.htm> (Accessed: 08.09.2022)).

округлих вуха (наразі відламані). Зі зворотного боку — зламана петля. Бляха належить до рідкісної, але вкрай однотипної серії виробів з умовним зображенням фасу котячого хижака. Аналогічні бляхи входять до складу інвентаря поховання у кургані 11 біля с. Олєфірщина (міжріччя Ворскли та Псла), друга—третя чверті V ст. до н. е. (Кулатова, Луговая, Супруненко 1993, с. 23, 26; рис. 9: 7, 8). Подібні бляхи також виявлені в Ананьїнському могильнику на Волзі (Васильєв 2004, с. 281, рис. 6: 5; с. 294, рис. 22: 6), а також у Криму (Скорый, Зимовец 2021, с. 187—188, кат. 424—425).

Важливою категорією зооморфних зображень, що були розповсюджені у басейні Сіверського Дінця є стилізовані кінцівки хижаків.

Бронзові нащічники у вигляді шестипалої лапи (2 екз.) були виявлені у кургані 3 біля с. Протопопівка, перша половина — середина V ст. до н. е. (додаток: 26; Бандуровский, Буйнов 2000, с. 71). Вони знаходять широке коло аналогій у пам'ятках як Лісостепоного, так і Степоного регіонів Скіфії, Криму та Північного Кавказу (повна добірка: Канторович 2022, с. 36). Територіально близькими є ціла група таких блях з Перещепинського могильника (Шрамко 1994, рис. 4: 6; Махортих 2006).

Вже згадані *бронзові нащічники з кургану 2 біля с. Мала Рогозянка* (додаток: 27), а також аналогічний нащічник з *Одринського городища*, що публікується вперше (рис. 20: 5; додаток: 28) належать до відносно невеликої групи виробів, які поки що відомі виключно на Лівобережжі Дніпра — у Приазов'ї, у басейні Сіверського Дінця та Середнього Дону. На них представлено умовне стегно хижака, зображене закрученою рельєфною лінією, окантованою округлими рубчиками, яке переходить у дві зігнуті під близьким до прямого куту лапи, які мають кільчасті закінчення. Такими є 3 екземпляри зі східної могили Бердянського кургану, рубіж V—IV — перша третина IV ст. до н. е. (Чередниченко, Фіалко 1988, с. 156—157, рис. 6: 3), 2 екземпляри з кургану 2 поховання 3 біля смт Петрівка, Луганська обл., друга чверть — середина IV ст. до н. е. (Братченко, Швецов, Дубовская 1989, с. 173, 175, рис. 3: 9, 10), бляхи з курганів 26 і 29 могильника Колбіно I, IV ст. до н. е. (Шевченко 2009, рис. 28: 7; 31: 2) і кургану 14 біля Руської Тростянки, кінець V — початок IV ст. до н. е. (Савченко 2009, рис. 13: 2), Середній Дон.

До розповсюдженого у IV ст. до н. е., особливо у Степу, умовного образу стегна та ніг хижака належать 2 нащічника з *кінського поховання у кургані 3 біля Старого Мерчика* (додаток: 29; Бануровский, Буйнов 2000, с. 73—74), нащічник зі *зруйнованого поховання біля смт Пересічна* (додаток: 30; Бабенко 2004, с. 34, рис. 5), а також нащічник та з *Одринського городища* (рис. 20: 6; додаток: 31; публікується вперше).

Унікальною є *золота нашивна бляшка у вигляді лапи хижака з антропоморфною личиною на стегні з кургану 32 Пісочинського могильника*, друга—третя чверті IV ст. до н. е. (додаток: 32; Бабенко 2005, фото 19).

Образи копитних. *Образ оленя* представлений яскравими золотими виробами, що походять з Пісочинського та Старомерчанського могильників, кургану 1 у хутору Настільного, а також бронзовим наносником з Люботинського могильника. За виключенням золотої обкладки руків'я старомерчанського меча, а також бронзового наносника, всі вони є золотими нашивними бляшками — прикрасами одягу⁹. Представлені 3 типи зображення: олень з підігнутими під тулуб ногами (що лежить у «спокійній позі»), олень у кроці та олень, що переслідується хижак.

Найбільша кількість золотих блях (28 екземплярів) з зображенням оленя *першого типу* походить з *кургану 2 Пісочинського могильника* (додаток: 33; Бабенко 2005, с. 129). Тут представлено класичне для скіфського звіриного стилю профільне зображення оленя з підігнутими під тулуб передніми і задніми ногами, трошки піднятою догори головою та великими пишними рогами. Рога представлені чотирма довгими гілками, нижня з яких лежить на спині. Передній відросток модельований двома симетричними півколами, які утворюють близьку до півмісяця форму. Між задніми і передніми відростками рогів розташоване довге загострене листовидне вуха. Більшу частину приплюснutoї голови займає велике концентричне око. Шия та груди оздоблені чотирма рубчиками, що передають шерсть. Ноги підігнуті під відносно стрункий тулуб, при цьому копито передньої ноги впирається у груди, а задньої — стоїть на умовній поверхні. Дата кургану 2 визначається кінцем V — початком IV ст. до н. е., насамперед за аналогіями з оленями на золотих бляхах з кургану Солоха (Бабенко 2005, с. 160).

Шість екземплярів золотих блях з дуже схожим зображенням походять з *кургану 22* того ж могильника (додаток: 34). Вони відрізняються дрібними деталями, при цьому припускається, що для їх виготовлення міг бути використаний той самий штамп (Бабенко 2005, с. 129). Курган датовано другою чвертю IV ст. до н. е. за червонофігурним лекіфом з пальметкою та двома трикутниками, а також за аналогічними золотими бляшками з оленем з кургану 2 (Бабенко 2005, с. 166).

Зображення оленя з кургану 32 хоча і виконане у тій самій іконографічній манері, помітно відрізняється своєю стилістикою (додаток:

9. В одному випадку (курган 32 Пісочинського могильника) у бляшку, скоріш за все, була перероблена золота пластина-оббивка дерев'яної чаші (Бабенко 2005, с. 130).

35). Уся фігура передана тонкими рельєфними лініями. На тулубі проглядаються ребра. Представлені всі чотири ноги, які переходять у чітко виділені лопатку та стегно. По-іншому інтерпретовані рога: передній відросток вертикально відходить від лоба і розгалужується на три горизонтальні гілки. Нижня гілка заднього відростку лежить на спині, в той час як три верхні підіймаються догори. Курган 32 датовано другою—третьою чвертями IV ст. до н. е. (Бабенко 2005, с. 170).

Перелічені екземпляри знаходять широкі іконографічні та стилістичні аналогії у Степовому Причорномор'ї, Правобережному та Лівобережному Дніпровському Лісостепу, на Середньому та Нижньому Дону, Північному Кавказі (Канторович 2022, с. 41). Найбільш близькими до оленів з курганів 2 і 22 є екземпляри з впускного поховання кургану Солоха, 400—375 рр. до н. е. (Манцевич 1987, с. 67; Алексеев 2003, с. 296), кургану 4 групи Частих, IV ст. до н. е. (Либеров 1965, табл. 35: 8, 11), меншою мірою — бляхи з кургану 4 біля Пастирського, перша половина IV ст. до н. е. (Петренко 1967, табл. 19: 26—28) та золоті накладки на чаші з курганів 2 і 7 Перещепинського Могильника (Мурзін, Ролле, Супруненко 1999, рис. на с. 60, фото на с. 61; Махортьх 2019, рис. 2: 1; 11: 1).

Щодо екземпляру з кургану 32, то найближчою аналогією є золоті накладки чаш з тайнику північного поховання кургану Гайманова Могила, 360—325 рр. до н. е. (Бидзиля, Полин 2012, кат. 213, рис. 104: 6; Алексеев 2003, с. 296).

Олень у кроці. Другий тип зображень — олень у кроці — представлений на квадратних бляшках з поховання 1 кургану 8 Пісочинського могильника, 9 екз. (Бабенко 2005, с. 131, рис. 17: 5, фото 8), кургану 6 Старомерчанського могильника (Бандуровский, Буйнов 2000, рис. 12: 4) та кургану 1 групи 4 біля хутора Настільного, 8 екз. (рис. 13; додаток: 36—38; Багалея 1907, с. 374, рис. 102). Зображення розміщене на квадратній бляшці, оточеній по периметру рельєфними квадратами. Олень має вузький тулуб та масивну шию з відносно великою головою. Показані всі чотири ноги з підкресленими копитами. Лопатка акцентована рельєфною лінією та овалом. Короткий хвостик — подвоєний. Голова трактована умовно: кругле око оточене поглибленою лінією, яка переходить у заглиблення пазів, що розділяє ніс та нижню щелепу. Наверх і трохи назад відходить велике пелюстковидне вуха з заглибленням вухної раковини. Воно ділить корону рогів на передню та задню частини. Передній відросток — невиразний, складається з двох гілок. Задня частина рогів складається з п'ятьох

геометризованих гілок, з яких нижня лежить на спині, дві верхні — загинаються до гори, а середні ніби перекриті верхніми — видні лише закінчення.

Всі наведені вище зображення є дуже схожими між собою і надійно датуються мендійською амфорою 30-х років IV ст. до н. е. з кургану 6 Старого Мерчика (Бандуровский, Буйнов 2000, с. 56), а також сукупністю інвентарю поховання 1 кургану 8 Пісочинського могильника — кінцем третьої — початком четвертої чверті IV ст. до н. е., або самим кінцем цього століття (Бабенко 2005, с. 163).

Найближчою аналогією сіверськодонецьким екземплярам є зображення на золотій обкладці чаші з кургану 11/2 групи «Частих», IV ст. до н. е. або ж середини IV — початку III ст. до н. е. (Гуляев, Шевченко 2022, с. 70, рис. 32—34; Канторович 2015, с. 350), яке, втім, є більш умовним в зображенні деталей. Більш віддалені, насамперед за формою рогів, аналогії — олені на золотих бляшках з кургану 2, поховання 2 біля Акимівки, Північне Приазов'я (Фіалко 1991, с. 6—7, 9, рис. 5) та 8-го П'ятибратнього кургану Єлизаветівського могильника (Шілов 1962, с. 55, рис. 34: 13). Обидві пам'ятки відносяться до другої половини IV ст. до н. е. Ще одним колом аналогій є високохудожні вироби більш раннього часу: бронзова бляха з кургану 17 (гробниця 8) Німфейського некрополя, 475—425 рр. до н. е. (Силантьєва 1959, рис. 40: 3; Алексеев 2003, с. 296), золоті нашивні бляхи з «Майкопського кладу», середина V — початок IV ст. до н. е. (Канторович 2015, с. 1145) та з ритуального майданчику кургану 5 Уляпського могильника, перша половина IV ст. до н. е. (Со-

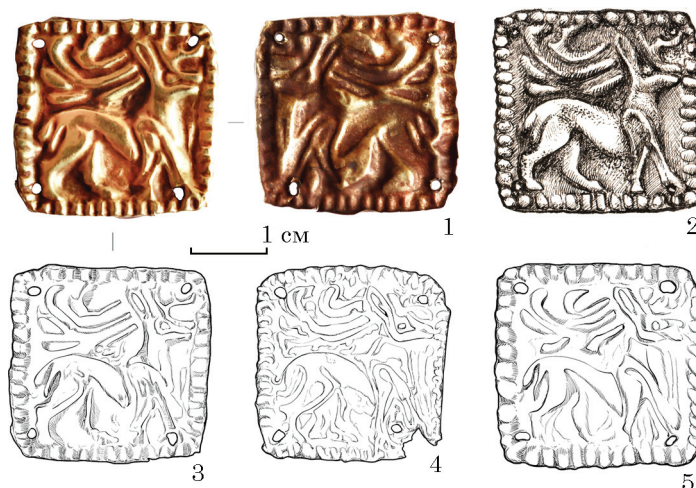

Рис. 13. Зображення оленя у кроці: 1 — курган 6 Старомерчанського могильника; 2 — курган 1 групи 4 біля хут. Настільного; 3 — поховання 1 кургану 8 Пісочинського могильника (фото В. М. Окатенко; рисунок І. С. Баєвої)

Fig. 13. Image of a walking deer: 1 — barrow 6 of the Staromerchansky barrow group; 2 — barrow 1 of group 4 near the village of Nastilnyi; 4 — burial 1 of barrow 8 of the Pischynsky barrow group (photo V. M. Okatenko, drawings by I. S. Bayeva)

кровища... 1985, табл. VIII, № 318). Враховуючи хронологію та розробленість образу, можна припустити, що «німфейсько-майкопські» олені у кроці стали прототипами інших подібних зображень, у тому числі й сіверськодонецьких.

Приймаючи до уваги стилістичну єдність «оленів у кроці» з Сіверського Дінця можна казати про локальну особливість розробки цього типу у розглядуваному регіоні, яка проявилась у таких деталях, як форма рогів, вуха, лопатки, хвостика. Її вплив відчутний і на зображенні з Середнього Дону.

Олень, якого переслідує котячий хижак, зображений на вже згадуваній золотій обкладці ручки парадного меча з кургану 11 біля смт Старий Мерчик (рис. 12: 2, 3; додаток: 39; Бандуровський, Буйнов 2000, с. 160, рис. 20: 1). Олень зображений строго профільно. Він припав на передні ноги, незвично зігнуті півколом, при цьому показана лише одна нога з чітко вираженим копитом. Округла лопатка підкреслена круглою контррельєфною лінією. Задня нога згинається під гострим кутом і, нижче згину, утворює єдину лінію з нижньою частиною передньої ноги. Стегно виділене рельєфом, до задньої частини приставлений короткий хвіст. Тулуб — тонкий, грудна частина притиснута до зігнутих передніх ніг, спина і задня частина вигнуті догори. На тонкій, загнутій півколом шиї — голова з довгим носом. Рот напіввідкритий, модельований довгою вдавленою лінією. Око — концентричне, з рельєфно виділеною очницею та вдавленою точкою зіниці. Голова впирається в умовну поверхню. Рога показані дуже незвично: від основного стовбура відходить нижня гілка (передній відросток), розташована паралельно голові. Верхня гілка показана у вигляді корони з двома симетричними боковими і трикутним центральним відростком.

Поза оленя (підігнуті передні ноги) ідентифікує його як жертву. Хоча між котячим хижаком та оленем відсутній фізичний контакт, сюжетна єдність сцени доволі очевидна. Так само, й ізольовані зображення оленя в аналогічній іконографії та стилістиці слід сприймати як такі, що передають образ жертвовної тварини.

Меч зі Старого Мерчика належить до групи мечів пізньоскіфського часу, які отримали визначення мечів «чортмлицького типу», за місцем знахідки 5 предметів цієї серії (Топал 2014, с. 130). Це мечі з овальним наверхшам, підовальним стрижнем ручки, псевдотрикутним перехрестям та витягнутим трикутним клинком. Вони належать до фінальної лінії розвитку скіфських акінаків, час найбільшого розповсюдження якої припадає на третю чверть IV ст. до н. е. (Топал 2014, с. 136). Для значної частини цих мечів (не менше 10 екз.) характерне оздоблення наверхшам, ручки та перехрестя золотим листом з зображеннями у звіриному стилі, яким обтягувався кований рельєф. Найбільш

стійкими зооморфними елементами на цих мечах є композиція двох грифонів у дзеркальній симетрії на перехресті, зображення невизначеного хижака на овальному наверхші та оленя, що припав на передні ноги — на стрижні ручки¹⁰. Композиція двох грифонів на перехресті майже не варіює. Хижак на наверхші, як правило, зображений з головою, повернутою назад (Топал 2014, рис. 1: 8, 15).

Іконографія та стилістика оленя на стрижні ручки зі старомерчанського меча є досить сталою. Аналогічне зображення розташоване на 4 мечах з Чортмлицького кургану (Алексеев, Мурзин, Ролле 1991, с. 222—223, кат. 184—187; Топал 2014, рис. 1: 3, 4, 13), мечах з курганів 7 і 36 могильника Колбіно на Середньому Дону (Гуляев 2008, рис. 1: 4, 5; Топал 2014, рис. 1: 6, 7), кургану 8 групи «П'ять братів» Єлизаветівського могильника (Шилов 1961, рис. 11; Топал 2014, рис. 1: 10), кургану Кекуватського біля Керчі (Яковенко 1965, с. 157, табл. III: 3; Топал 2014, рис. 1: 15) та випадкової знахідки з Нугушського водосховища, Башкирія (Топал 2014, рис. 1: 8).

Але лише на одному відомому нам мечі типу «Чортмлик» ми зустрічаємо сюжетну аналогію старомерчанській композиції, тобто сцену переслідування: це, власне, один з чортмлицьких мечів (Алексеев, Мурзин, Ролле 1991, с. 223, кат. 185; Топал 2014, рис. 1: 12). На інших мечах серії представлене ізольоване зображення оленя. Натомість сюжет «котячий хижак, що переслідує оленя» присутній на золотих обкладках рукоятей однолезвійних мечей (тип «Шульгівка» за Д. Топалом), які, в цілому, займають пізнішу хронологічну позицію щодо типу «Чортмлик». Йдеться про вже згадані мечі з Чортмлику; кургану 10, поховання 2 Соболевої Могили; кургану 10, поховання 4 Малої Лепетихи¹¹, Степове Подніпров'я; кургану 9, поховання 1 у с. Піски, урочище «Три могили», Приінгулля; основного поховання Великого Рижанівського кургану, Дніпровське Лісостепове Правобережжя (Топал 2014, рис. 5: 1—5)¹².

Слід також згадати і схожу сцену на золотій обкладинці ручки дзеркала з кургану Куль-Оба; щоправда, у цій композиції оленя переслі-

10. Виняток становить меч з кургану 3 групи «Частих курганів», де на наверхші зображені два звіра у геральдичній композиції, а на ручці — ряд звірів (Гуляев 2008, рис. 172: 3), а також меч з кургану Кекуватського біля Керчі, де на перехресті розташовано хижого звіра, а не двох грифонів (Топал 2014, рис. 1: 15).

11. На цьому мечі має місце сюжетна відмінність: олень не втікає від хижака, а протистойть йому.

12. Залежність оформлення руків'їв парадних одностежівних мечей від мечей чортмлицького типу відзначав А. Ю. Алексеев. У нього ж — порівняльна таблиця образів з руків'їв мечей обох типів (Алексеев 2006, с. 51).

дує не котячий хижак, а грифон (Алексеев 2012, с. 176—177).

Враховуючи еліно-варварську стилістику зображень на руків'ях мечів чортотлицького типу, а також знахідку на Боспорі як меча, так і дзеркала з відповідними образами, ці вироби традиційно прийнято вважати продукцією боспорських майстерень (Онайко 1970, с. 31). Але на думку В. І. Гуляєва (з посиланням на археолога С. С. Чернікова), ці мечі покривалися золотим листом безпосередньо перед похованням, що свідчить про місцевий характер цих виробів (Гуляев 2009, с. 163—164). Більше того, золота оббивка накладалась на зображення, попередньо проковане у залізі. Певна недбалість виконання зображень на старомерчанському мечі, а також вкрай тонка золота пластина свідчить на користь цієї версії. Але, в будь-якому разі, художня розробка цього вочевидь скіфського за своїм семантичним навантаженням сюжету відбувалася якщо й не самими боспорськими майстрами, то відповідно до заданих ними іконографічних та стилістичних канонів, тим більше, що боспорське походження дзеркала з Куль-Оби не ставиться під сумнів (Алексеев 2012, с. 176).

За аналогіями з Чортотлика та Куль-Оби меч зі Старого Мерчика був датований 340—320 рр. до н. е., що не викликає заперечень. (Бандуровский, Буйнов 2000, с. 78). Датування ж сцени переслідування необхідно визначати хронологічними позиціями Чортотлика та основного поховання Великого Рижанівського кургану, тобто 350 рр. до н. е. — початком III ст. до н. е. (Скорый 1988, с. 131; Топаз 2014, рис. 7).

Протома оленя на наноснику з Люботинського могильника походить з міжкурбанного простору східного сектора («Б») Центральної частини Люботинського могильника (рис. 14; додаток: 40; Зимовець, Окатенко 2022, рис. 1). Відносно короткий щиток наносника має трикутну у перетині форму. Перпендикулярно щитку розташована шия з круглим отвором для закріплення на ремінній основі. Голова — перпендикулярна шийі та паралельна щитку. Вона циліндрична і дещо вигнута у носовій частині. В основі голови — з двох сторін — круглі очі (опуклі зіниці лежать у заглибленнях очниць), до яких дотичні трикутні слюзницці. Ніздрі та рот не позначені. Особливістю зображення є велике вухо, довжина якого перевищує довжину носової частини та незвична форма й розташування рогу, який виростає з середини носової частини і, роблячи напівзавиток, тягнеться над довгим вухом, загинаючись вгору та загострюючись у самому кінці. Вухо має листовидну форму та окантоване рельєфною лінією. Круглий

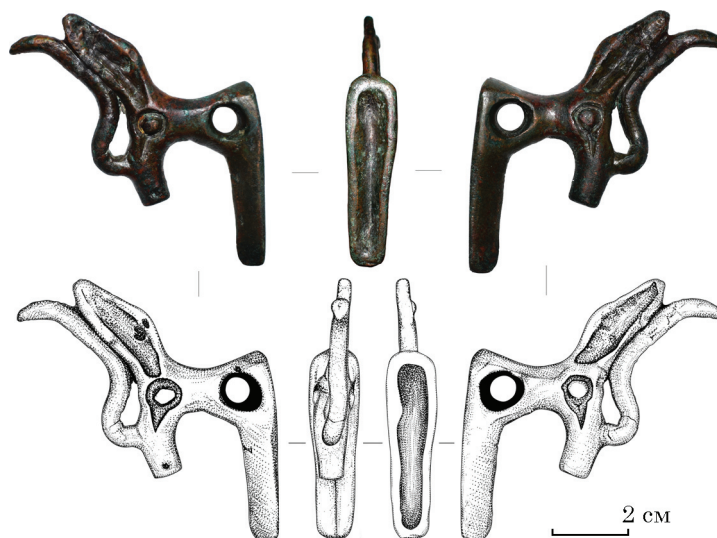

Рис. 14. Протома оленя на наноснику з Люботинського могильника (фото і рисунок І. С. Баєвої; за: Зимовець, Окатенко 2022)

Fig. 14. Deer protome on a frontlet from the Lyubotyyn barrow group (photo and drawings by I.S. Bayeva; after Zymovets, Okatenko 2022)

у перетині ріг має неправильну S-подібну форму. За аналогіями, насамперед, з наносником з кургану 2 Аксютинці — Стайкін Верх наведене зображення датоване V ст. до н. е. (Зимовець, Окатенко 2022, с. 40).

Образи двох «олень» у геральдичній позі є суб'єктами зооморфних трансформацій крил хижого птаха на поясному або колчанному гачку зі Старого Салтова (додаток: 41; Грецько 2010, с. 79, рис. 118: 8; Гуляев 2016, с. 96: 31). Непрямою аналогією цим образам є гачок з поховання 6, кургану 4 біля с. Стариця, Астраханської обл., на якому зображені голови копитних у геральдичній позі (Гуляев 2016, с. 96, кат. 30). Редукований характер поволзького образу непрямою чином свідчить про його похідний характер.

Решта образів копитних тварин представлена одиничними екземплярами. Єдина бронзова бляха з повнофігурним зображенням лося у жертвній позі — з підігнутими ногами та повернутою назад головою походить з городища біля хутору Городище (додаток: 42; Буйнов 2002, с. 9, рис. 12: 15; Могилов 2008, рис. 95: 11). Враховуючи широку представленість цього образу у V ст. до н. е., у тому числі і в Лісо-степу (Канторович 2022, с. 55), його майже відсутність на Сіверському Дінці виглядає дещо дивно. Відповідно до польової документації Ю. В. Буйнова бляха була суттєво пошкоджена. Місце зберігання цього артефакту встановити не вдалося.

Протома барана представлена на наноснику, що походить з уже згадуваного поселення Шовкова, округи Караванського городища (рис. 15; додаток: 43). Предмет зберігається в Музеї археології ХНУ імені В. Н. Каразіна (№ 23001) і публікується вперше. Насамперед необхідно підкреслити, що це досить рідкісний

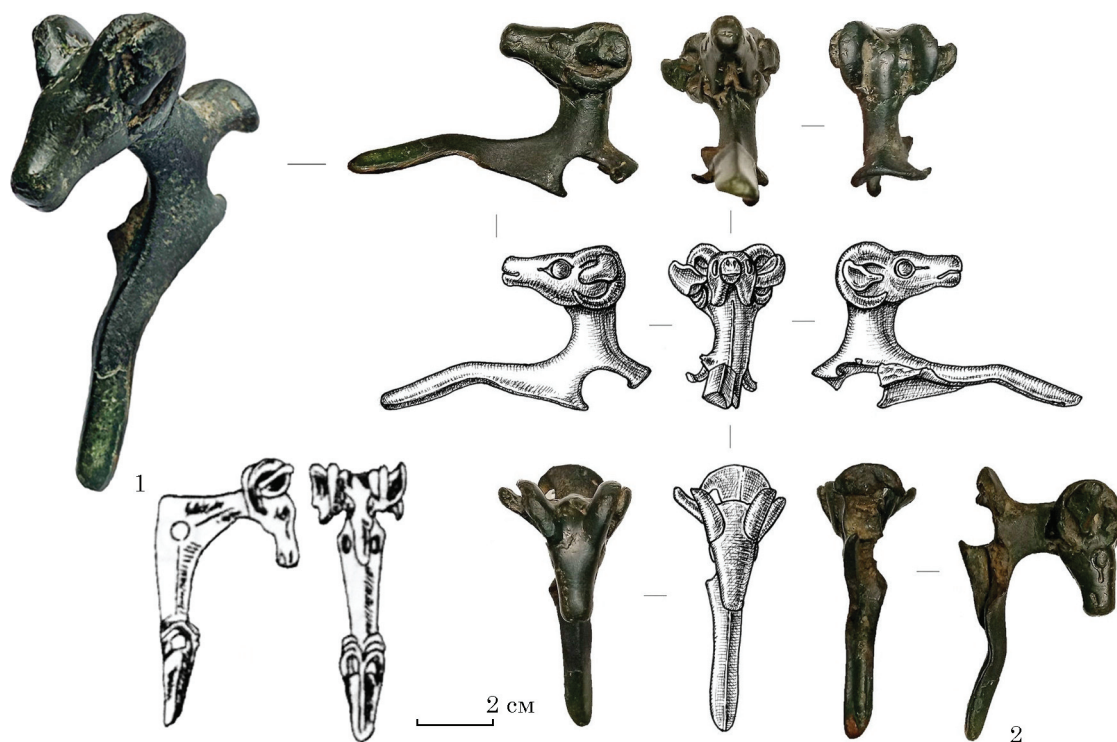

Рис. 15. Протома барана на наноснику та її аналогія: 1 — наносник з поселення Шовкова, околиця Караванського городища (фото Р. В. Зимовця, І. С. Баєвої; рисунок Т. В. Менчинської); 2 — наносник з кургану біля Омельника (за: Бокий 1971)

Fig. 15. Protome of a ram on the frontlet and a parallel: 1 — frontlet from the settlement of Shovkova, Karavanske settlement area (photo R. V. Zimovets and I. S. Bayeva, drawings by T. V. Menchinska); 2 — frontlet from the barrow near Omelnyk (after Boki 1971)

випадок втілення образу барана на такому елементі кінської зброї як наносник. На пласкому щитку розташована масивна шия з круглим отвором для закріплення на ремінній основі. Щиток пошкоджено, скоріш за все ще у давнину: він зігнутий у двох місцях, отвір для ремня розірвано. Скульптурна голова розташована перпендикулярно круглій шії та паралельно щитку. Вона модельована скульптурно та має підтрикутну у плані (якщо дивитися зверху) форму. Носова частина має циліндричну форму. В її основі вдавненими контррельєфними лініями показані круглі очі. З переду до них примикають маленькі слюзничі. Рот переданий тонкою лінією, ніздрі — двома вдавненими крапками. Голова розширюється від носової частини до потилиці. Позаду очей, з двох сторін розташовані рога, які продовжують це розширення, надаючи всій голові трикутну у плані форму. Рога огинають вуха правильними рельєфними колами. На лініях рогів помітні нерівномірно розташовані насічки. Вуха виконані художньо, мають асиметрично-ромбічну форму з вираженим коренем та рельєфним верхнім краєм. Вони стирчать, виходячи з контури рогів. Ліве вухо пошкоджене (можливо, не пролите при виготовленні).

Єдина відома нам аналогія подібного зображення барана на наноснику походить з кургану біля с. Омельник, на півночі Правобережного

Степового Подніпров'я, сучасна Кіровоградська обл. (Бокий 1971, рис. 11, Могилов 2008, рис. 165: 11). Відмінності: голова барана з Омельника більш тонка та деталізована, а кінець щитку прикрашений копитом. За аналогіями з іншими наносниками, виріб з кургану біля Омельника датується у широкому діапазоні кінця VI — початку IV ст. до н. е. (Могилов 2008, с. 89, 116—128), або, за аналогіями образу оленя «Вовківцево-Стеблівського» типу на схожих наносниках, кінцем VI — другою третьою V ст. до н. е. (Канторович 2015, с. 483). Враховуючи більш умовне зображення з Шовкової по відношенню до наносника з Омельника, воно може бути датоване не раніше початку V ст. до н. е., скоріш за все, в рамках першої половини цього століття.

Образ кабана представлений редукованим зображенням, яким закінчується бронзова деталь предмета, скоріш за все відламаного обуху невеликого бронзового чекана (збереглися сліди давнього зламу), виявлена в одному з зольників поблизу Великої Гомільши (рис. 16; додаток: 44). Предмет зберігається у Зміївському краєзнавчому музеї (інв. № 9901) та публікується вперше. Обух має овальну форму і виконує функцію довгої шії, яка закінчується трохи опущеною до низу головою кабана. Голівка виконана скульптурно. Вона має циліндричну форму, звужуючись до носу-п'ятака. Масив-

на нижня щелепа відділена від верхньої частини голови витягнутими западинами. Очі круглі, опуклі. За ними розташовані напівкруглі вуха, що стирчать догори та розгорнуті уперед вушними раковинами. Між вухами — невисокою рельєфною лінією показана холка. На кінці морди, перед «п'ятаком» — рельєфні лінії кликів.

Єдина відома нам аналогія була знайдена на березі р. Кама, вище відомого Анан'їнського могильника. Дуже схожа на гомільшанську голова кабана прикрашала обух бронзового чекану зі втулкою та рифленим клинком, датованим кінцем VI — V ст. до н. е. (Васильєв 2002: кат. II: 134). Іконографія зображень тотожна, але розрізняються дрібні деталі. У анан'їнського екземпляру більш виражена форма кликів та п'ятака і, в цілому, краща деталізація. Більша умовність гомільшанського кабана вказує на похідний характер цього зображення, яке, ймовірно, повинне датуватися V ст. до н. е.

Образ коня з басейну Сіверського Дінця оформлює поясний або сагайдачний гачок — випадкову знахідку з с. Шестакове (додаток: 45; Гречко 2010, рис. 118: 9). Представлене вкрай умовне профільне зображення протоми коня з вузьким погруддям, довгою шиею та такою ж довгою головою, що впирається підборіддям в дуже умовну витягнуту передню ногу. Кожна з перелічених частин розташована майже під прямим кутом одна до одної, утворюючи квадратну форму. Аналогії цьому зображенню нам невідомі.

Образи хижих птахів. Зображення хижих птахів на Сіверському Дінці представлені, переважно, у редукованому виді протоми або голови. Вони оформлюють, в основному, кінські наносники, рукояті ножів, поясні чи сагайдачні гачки. У трьох випадках у вигляді пташиних голівок оформлені бронзові бляхи, в одному — бронзовий псалій, нащічна або налобна бляха та підвіска.

Одним з двох повнофігурних зображень птаха є нащічна (можливо налобна) бляха з кургану 3 Старого Мерчика, другий вузничний набір (додаток: 46; Бандуровский, Буйнов 2000, с. 149, рис. 9: 3). Птах показаний з розгорнутими на глядача крилами, довгим хвостом та головою у профіль. Це стилістично глибоко оригінальне зображення, тим не менше, відтворює відому для скіфської архаїки та класики схему хижого птаха у плані, з розгорнутими на глядача крилами і хвостом та головою у профіль. Самими ранніми зображеннями в рамках цієї схеми є хижі птахи на золотих бляхах з Литого (Мельгуновського) кургану, друга половина VII ст. до н. е. (Полидович 2013). Схожа іконографія представлена на бронзових бляхах з кургану Г, с. Журівка, кінець VI — початок V ст. до н. е.

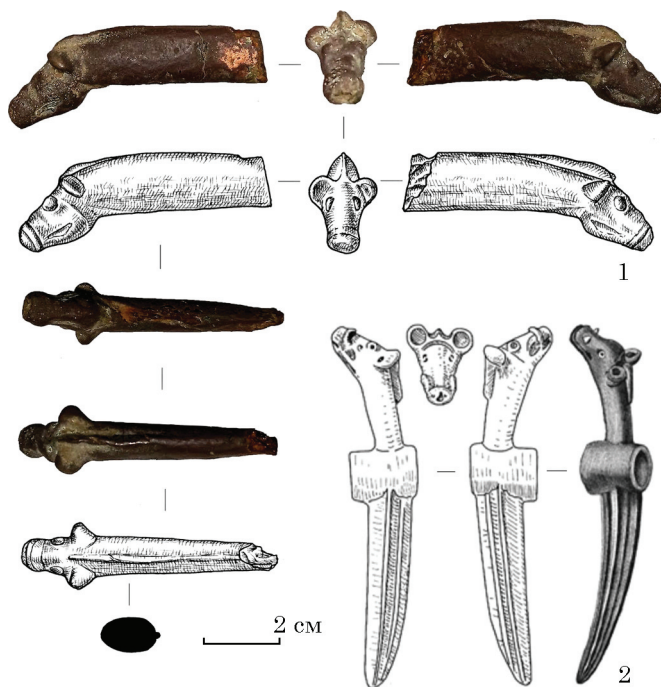

Рис. 16. Голова кабана бронзовому чекані та її аналогія (фото І. С. Баєвої; рисунок Т. В. Менчинської): 1 — Велика Гомільша; 2 — берег р. Кама, вище Анан'їнського могильника (за: Васильєв 2002)

Fig. 16. The head of a wild boar on the bronze battle axe and the parallel (photo I. S. Bayeva, drawings by T. V. Menchinskaya): 1 — Velyka Gomilsha; 2 — the bank of the Kama River, above the Anan'insky burial ground (after Vasil'ev 2002)

(Петренко 1967, табл. 31: 14; Алексеев 1991, с. 49), Золотого кургану, перша чверть V ст. до н. е. (Колтухов, Сенаторов 2016, с. 208, рис. 48: 2), на золотому налобнику з кургану 401 у с. Журівка, 480—450 pp. до н. е. (Piotrovsky, Galanina, Grach 1986, No 71; Алексеев 1991, с. 47), золотих бляшках з центрального поховання кургану «Солоха», 420—400 pp. до н. е. (Манцевич 1987, с. 31—32, кат. 4; Алексеев 2003, с. 296). Враховуючи об'єктивне датування комплексу за амфорою типу Солоха 1 першою половиною IV ст. до н. е. (Банудровский, Буйнов 2000, с. 74), старомерчанське зображення є найпізнішим у цій серії. Що підтверджується і його художніми особливостями, насамперед декоративністю передачі крил та хвосту. Так, опущені до низу крила є об'єктом зооморфних трансформацій у голови хижих птахів з закрученими дзьобами. А рифлений гіпертрофований хвіст має форму крила птаха або вуха копитного — окремого самостійного мотиву класичного скіфського звірино-го стилю (Канторович 2015, с. 573—576).

З цього ж вузничного набору походить і бронзовий наносник у вигляді протоми хижого птаха (додаток: 47; Бандуровский, Буйнов 2000, с. 149, рис. 9: 3). Зображення лаконічне, скульптурне, але розраховане на боковий огляд. Перпендикулярно до щитка розташована трохи відведена назад масивна шия з отвором для рем'я. На

шию посаджена маленька кругла голова, більшу частину якої займає кругле опукле око. До нього примикає масивний зігнутий, розділений на верхню і нижню частини дзьоб, в верхній частині якого позначена восковиця.

На відміну від повнофігурного птаха, зображення на наноснику знаходить широкі аналогії у всіх регіонах як Степової, так і Лісостепової Скіфії середини V — IV ст. до н. е. (Канторович 2022, с. 109—110). Наносники аналогічної іконографії, але відмінні у деталях, походять з уже згаданого кургану 2 групи 1 Малої Рогозянки, а також з кургану 7 Пісочина (додаток: 49, 50; Бабенко 2005, рис. 13: 1). Принципова відмінність у тому, що останні два наносники вкрай стилізовані: око птаха не виділене, його функцію виконує отвір для ременів.

Наносник без щитка або підвіски у вигляді голови хижого птаха з Одринського городища належить до відносно рідкісного типу виробів (див. далі: рис. 20: 2; додаток: 48; публікується вперше). Зображена голова хижого птаха з довгим та масивним загнутим дзьобом і підквадратною шиєю з круглим отвором посередині. Старий злам проходить по верхній частині отвору. Дзьоб розділений на верхню та нижню частини видовженою виїмкою, підкресленою тонкою рельєфною лінією. Пласке око окантоване рельєфною лінією. На верхній частині дзьоба — довга пряма восковиця. Нечисленні аналогії походять з кургану 412 біля с. Журівка, перша половина V ст. до н. е. (Петренко 1967, с. 165; табл. 29: 23; с. 93), а також з Південно-Східного Криму, 4 екземпляри (Скорий, Зимовец 2021, с. 102, кат. 280—283).

Дві вкрай стилізовані пташині голівки оформлюють закінчення бронзового псалію з кургану 2 Пісочинського могильника, кінець V — початок IV ст. до н. е. (додаток: 51; Бабенко 2005, с. 160). На схожість зображення з пісочинського псалію та псалію з кургану 24 Німфейського некрополя вже справедливо вказувалося в літературі (Бабенко 2005, с. 159). Відзначимо, що більш умовна голівка з Пісочина вказує на похідний характер цього зображення по відношенню до німфейського та підтверджує його пізнішу дату.

Вкрай стилізована та геометризована голова хижого птаха з Ващенкового Бору (Безлюдівки) не має близьких аналогій (додаток: 52; Шрамко 1962, с. 208, рис. 79: 1)¹³. Умовність зображення дозволяє відносити його до пізньоскіфського часу. Можливо тут, як і на псалії з Пісочинського могильника, втілювався образ хижого птаха з рисами фантастичної істоти, скоріш за все

грифона (в обох випадках — незвична форма дзьоба).

Зображення на дрібних бронзових бляхах з Коломацького та Одринського городищ належать до дуже обмеженої серії композицій двох голів хижих птахів, спрямованих у різні сторони та перевернутих по відношенню одна до одної (у перевернутій дзеркальній симетрії; рис. 17; додаток: 53, 54). Обидві бляхи публікуються вперше. Бляха з Коломацького городища зберігається у Валківському краєзнавчому музеї (інв. № 9432 Р 3397). Віссю симетрії є два круглих ока, розташованих одне над одним. Завдяки такому прийому око однієї голівки стає щокую іншої. Очі підкреслені рельєфним кантом. Від очей відходять закручені у спіраль дзьоби, які мають кільчасті завершення. У дзьобів чітко виокремлені верхня та нижня частини. Незвично, короткими вертикальними рубчиками по відношенню до дзьобів показані восковиці, які більше нагадують гребні і надають образам дещо фантастичного «грифоподібного» вигляду. Бляха з Одринського городища відрізняється відсутністю рубчиків на дзьобі.

Нечисленними аналогіями цим виробам є бронзова бляха з поховання 7, кургану 2 Нагорненського могильника, Західний Казахстан, V ст. до н. е. (Королькова 2006, табл. 22: 27, с. 240), 2 золоті оббивки сосуду з Гостагаєвського городища, Кубань (Новичихин 2006, рис. 89: 4) та 4 бронзові бляхи з Південно-Східного Криму (рис. 18; Скорий, Зимовец 2021, с. 213—215, кат. 465—468).

На завершальному етапі скіфської доби Сіверського Дінця з'являється оригінальна серія зооморфно оздоблених поясних гачків, або гачків для підвішування сагайдака¹⁴. Більшість з них створені за єдиною іконографічною схемою, відповідно до якої загнуте завершення гачку утворює стилізоване зображення пташиного дзьобу. Основна ж частина може мати форму дроту, як правило, без додаткового зооморфного оздоблення (1), або ж зооморфної фігурної пластики (2).

1. До першого типу таких умовно зооморфних «дротових» або ж «хрестовидних» гачків належать 2 залізні вироби: з кургану 4 біля с. Веселе, Харківського р-ну (Шрамко 1978, рис. 4.19: 4) та з Черкаського Бишкіну (додаток: 55, 56; Бейдин, Григорьянц, Чаговец 2007, с. 171, рис. 1). Вироби складаються з довгого стрижню, що завершується гачком та поперечного, коротшого дроту. У місці перетину розташований Т-подібний штифт для кріплення. Найближчі аналогії походять з Нижнього та Середнього Дону — курган 4 біля Сладковки, виріб бронзовий (Максименко 1983, рис. 17: 9); курган 15 біля с. Дуровка, IV ст. до н. е. (Пузикова 2017, рис. 20: 9); Південного Придністров'я — курганів 18/1, виріб бронзовий; 95/1, виріб бронзо-

13. За паспортом — «Бронзова бляха у вигляді голови кабана», Інв. № МА ХНУ — ВН 2164. На наш погляд, неможливо ідентифікувати це зображення з головою кабана через відсутність кліків, один з яких обов'язково повинен виходити від нижньої губи, перпендикулярно носовій частині.

14. Про поліфункціональність такого роду гачків: (Синика, Тельнов 2016, с. 314).

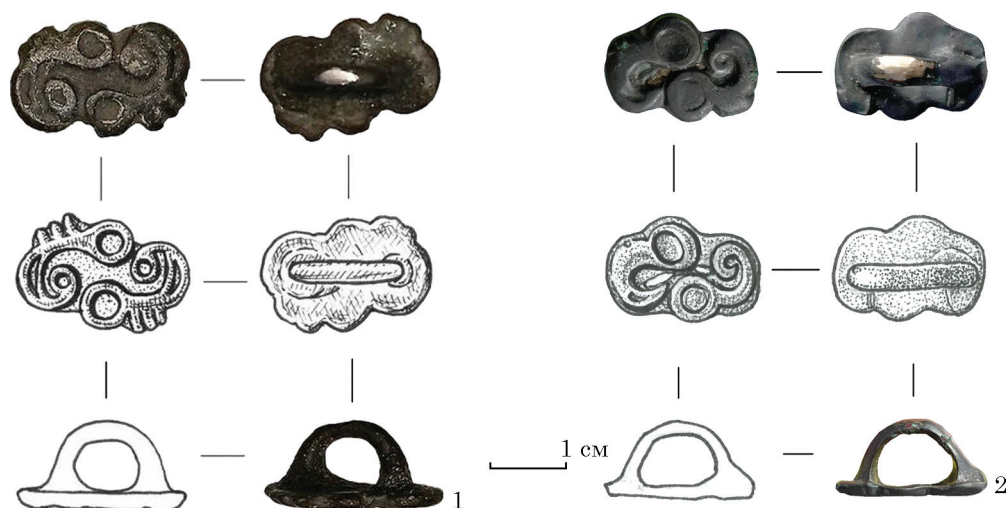

Рис. 17. Композиція двох голів хижих птахів (фото І. С. Баєвої; рисунок Т. В. Менчинської): 1 — Коломацьке городище; 2 — Одринське городище

Fig. 17. Composition of two heads of birds of prey (photo I. S. Bayeva, drawings by T. V. Menchinska): 1 — Kolomatske hillfort; 2 — Odrinske hillfort

вий; та 100/1 могильника Глинне, друга чверть III — перша чверть II ст. до н. е. (Тельнов, Четвериков, Синика 2016, рис. 334: 6; 408: 4, 5, с. 965); Білогірського р-ну Криму, виріб бронзовий (Скорый, Зимовец 2021, с. 74, кат. 200).

Слід звернути особливу увагу на схожість гачків з Веселого та кургану 95/1 Глинного. Обидва гачки покриті поперечною рельєфною розміткою. Завдяки різниці у матеріалі гачок з Глинного зберігся набагато краще: його розмітка чіткіша, а на місці невиразних опуклостей (як на гачку з Веселого) розташовані акуратні трикутні вуха, які дозволили авторам розкопок ідентифікувати це зображення з образом коня. На наш погляд, впевнено ідентифікувати образ досить важко, тим більше, що птахи у скіфському звіриному стилі, часто-густо, зображувалися з вушками, набуваючи «грифоноподібних» рис. Але можна повною мірою погодитись з висновками авторів розкопок могильника Глинне, відповідно до яких «ці предмети є найпізнішими творами скіфського «звірино-го стилю», що відмічають його пережитки» (Тельнов, Четвериков, Синика 2016, с. 936).

Розроблена мікрохронологія могильника Глинне дозволяє уточнити хронологічну позицію кургану 4 біля с. Веселе. За чорнолаковим канфаром, він датується IV ст. до н. е. Але автор розкопок вказує, що у канфара, ще в давнину, були відламані ручки та частина вінця (Шрамко 1978, с. 20). Тобто при потраплянні до комплексу канфар вже мав досить довгу історію. Цей фактор, у сукупності з датуванням кургану 95/1 Глинного дозволяє дещо повисити верхню межу датування комплексу кургану 4 біля Веселого до III ст. до н. е., скоріш за все до першої половини цього століття¹⁵.

15. Важливим є і той факт, що тип поховальної споруди кургану 4 біля Веселого знаходить аналогії у Подністров'ї (Бабенко 2021, с. 46).

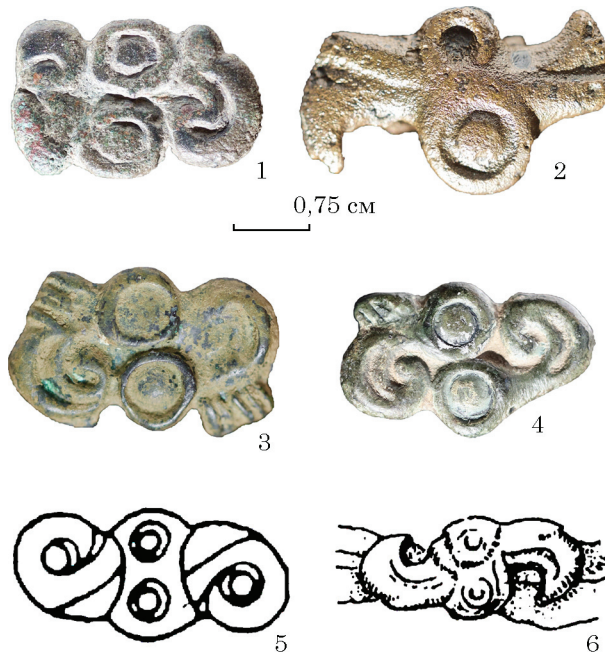

Рис. 18. Аналогії образу голів хижих птахів: 1 — між сс. Маркове та Шахтине, Кіровський р-н, Присивашська, Крим; 2 — Холодовка, Кіровський р-н, Крим; 3 — Південно-Східний Крим; 4 — між сс. Дивне й Курське, підніжжя горного масиву Кубалач, Крим; 5 — золота оббивка посудини з Гостагаєвського городища, Кубань; 6 — бронзова бляха з поховання 7, кургану 2 Нагорненського могильника, Західний Казахстан (за: Скорый, Зимовец 2021; Новичихин 2006; Королькова 2006)

Fig. 18. Heads of birds of prey, the parallels: 1 — between the villages of Markove and Shakhtyne, Kirovskiy district, Syvash marsh, Crimea; 2 — Kholodovka, Kirovskiy district, Crimea; 3 — Southeastern Crimea; 4 — between the villages of Divne and Kurske, at the foot of the Kubalach mountain range, Crimea; 5 — Gostagayevskaya hillfort, Kuban; 6 — burial 7 of barrow 2 of the Nagornoe barrow group, Western Kazakhstan (after Skoryi, Zimovets 2021; Novychikhin 2006; Korolkova 2006)

2. До другого типу належать 2 оригінальних вироби — вже згадані в контексті опису інших образів гачки зі *Старого Салтова* (додаток: 57) та один з гачків з *Черкаського Бишкіну* (додаток: 58). Останній відрізняється як від описаних вище гачків, так і від переважної більшості аналогічних виробів (рис. 19). Гачок складається з підпрямокутного щитка з сюжетом птаха, що дзьобить та пазурить рибу і змію, а також зі стрижню, оформленого у вигляді вже описаного хижака з витягнутими лапами та довгим загнутим язиком, який формує власне сам гачок. На щитку представлена повна фігура птаха з витягнутим тулубом, трикутним розправленим крилом, трапецевидним хвостом, маленькою головою та довгим гострим дзьобом. Око позначене вдавленою точкою, на дзьобі помітна вдавлена лінія, що поділяє його верхню та нижню частини. Тулуби птаха та риби (за виключенням голів) покриті косими вдавленими лініями які, перетинаючись, утворюють ромбічну сітку. З конструктивної точки зору (підпрямокутний щиток) єдиною аналогією поясну гачку з Черкаського Бишкіну є залізний, покритий золотом накладкою гачок з Керчі. Схожим є і оздоблення щитка по периметру косими рубчиками (Ростовцев 1913, LXXXV: 3). Попри те, що на щитку розташований доволі розповсюджений у скіфському звіриному стилі сюжет, окремі елементи його іконографії і стилістики — зображення змії, оздоблення тулубів птаха та риби ромбічною сіткою — робить його унікальним. Непрямі паралелі зображенню хижака, що припав до землі зі скіфських золотих гривень, а також передачі тулубів ромбічною сіткою дає підстави датувати цей виріб другою половиною IV ст. до н. е. (Зимовець, Окатенко 2023).

Грифони. Представлені у скіфському звіриному стилі Сіверського Дінця нечисленними повнофігурними зображеннями та кількома бронзовими наносниками, що передають розповсюджений образ протоми «вухастого» орлиноголового грифона.

Почнемо з останніх, які, за своєю іконографією, є вкрай близькими до бронзових наносників з зображенням протом хижих птахів. Наносник у вигляді *вухастого грифона* походить зі зруйнованого поховання на присадибній ділянці біля *сmt Пересічна Дергачівського р-ну* (додаток: 59; Бабенко 2004, с. 34, рис. 4). Вуха грифона відламані. З *Одринського городища* походять 3 *фрагментовані щиткові наносники*. В одного з них голова непростита, від іншого зберіглася задня частина голови і протоми, від третього — лише голова. Всі три наносники публікуються вперше (рис. 20: 1, 3, 4; додаток: 60—62).

Попри фрагментованість наносників, їх морфологічні особливості й іконографія не залишають сумнівів у тому, що на них зображений саме вухастий орлиноголовий грифон. Іконографічна схема таких зображень майже однакова: на ма-

сивну трикутну або трапецевидну шию, в якій міститься отвір для ременів, посаджена голова, розгорнута у напрямку щитка та паралельна до нього. Голова формувалася великим загнутим дзьобом, довгим вухом, що врівноважувало дзьоб та круглим оком. Це дуже популярна іконографія, що набула широкого розповсюдження у IV ст. до н. е., особливо у Степу. Можна навести наступні аналогії: Гайманова Могила, тризна, комплекти 3, 5, 6, перша половина IV ст. до н. е. (Бидзиля, Полин 2012, с. 211; рис. 297; с. 219; рис. 315; с. 223; рис. 324: 1; 325: 1), курган Чортотлик, у насипу, третя чверть IV ст. до н. е. (Алексеев, Мурзин, Ролле 1991, с. 84; рис. 55: 152, 153; кат.: 17); Братолубівський курган, друга чверть IV ст. до н. е. (Кубышев, Бессонова, Ковалев 2009, с. 105; рис. 21: 5; с. 118); курган 3, поховання 1 біля с. Нововолодимирівка у Херсонській обл., IV ст. до н. е. (Ковпаненко, Яковенко 1973, с. 258, 264; рис. 2: 23), Шолоховський курган у Нижньому Подонні (Максименко 1983, с. 30, 166; рис. 12: 11). Територіально найближча знахідка такого наносника походить з Більського городища (Могилов 2008, с. 387; рис. 167: 7). Відомі такі наносники і на Середньому Дні: Горки, курган 13; Руська Тростянка, курган 18, середина — третя чверть IV в. до н. е. (Савченко 2009, с. 253, 254, 313; рис. 9: 12—14).

Характерна риса одного з одринських наносників (рис. 20: 3; додаток: 61) — наявність рубчиків над оком грифона — зближує його з невеликою серією виробів, відомих поки що лише на території Криму. Це наносники з кургану 48, поховання 3 Актаського могильника, друга половина V ст. до н. е. (Бессонова, Скорый 1986, рис. 6: 3; 7: 1), Тавельського кургану 1 (Дашевская 1999, табл. 74: 5), Білогірського р-ну та Присивашся (Скорый, Зимовець 2021, с. 109—110, кат. 300—302).

Один з одринських наносників (рис. 20: 4, додаток: 62) відрізняється майстерним двостороннім зображенням голови із загнутим коротким трикутним дзьобом, листовидним вухом, що стирчить вгору з невеликим нахилом назад та концентричним оком (опукла зіниця лежить у заглибленні очниці). На дзьобі, з двох сторін, — підтрикутні виїмки, що повторюють його форму. Вуха має рельєфну окантовку та вертикальний поділ. Особливістю зображення є наявність щок, показаних напівзавитками, що відходять від нижньої частини дзьобу та закручуються під очима. При цьому на одній зі сторін напівзавиток лежить у підквадратному заглибленні. Єдиною відомою нам неповною аналогією є виріб зі Старинської Птахофабрики біля Борисполя друга половина V ст. до н. е. (Ильинская 1973, рис. 1: 7). Хоча в одринського грифона відсутній будь-який натяк на гребінь, як у Бориспільського, а в останнього немає напівзавитків на щоках.

Вже згадувана композиція *двох грифонів у дзеркальній симетрії* зі *старомерчанського*

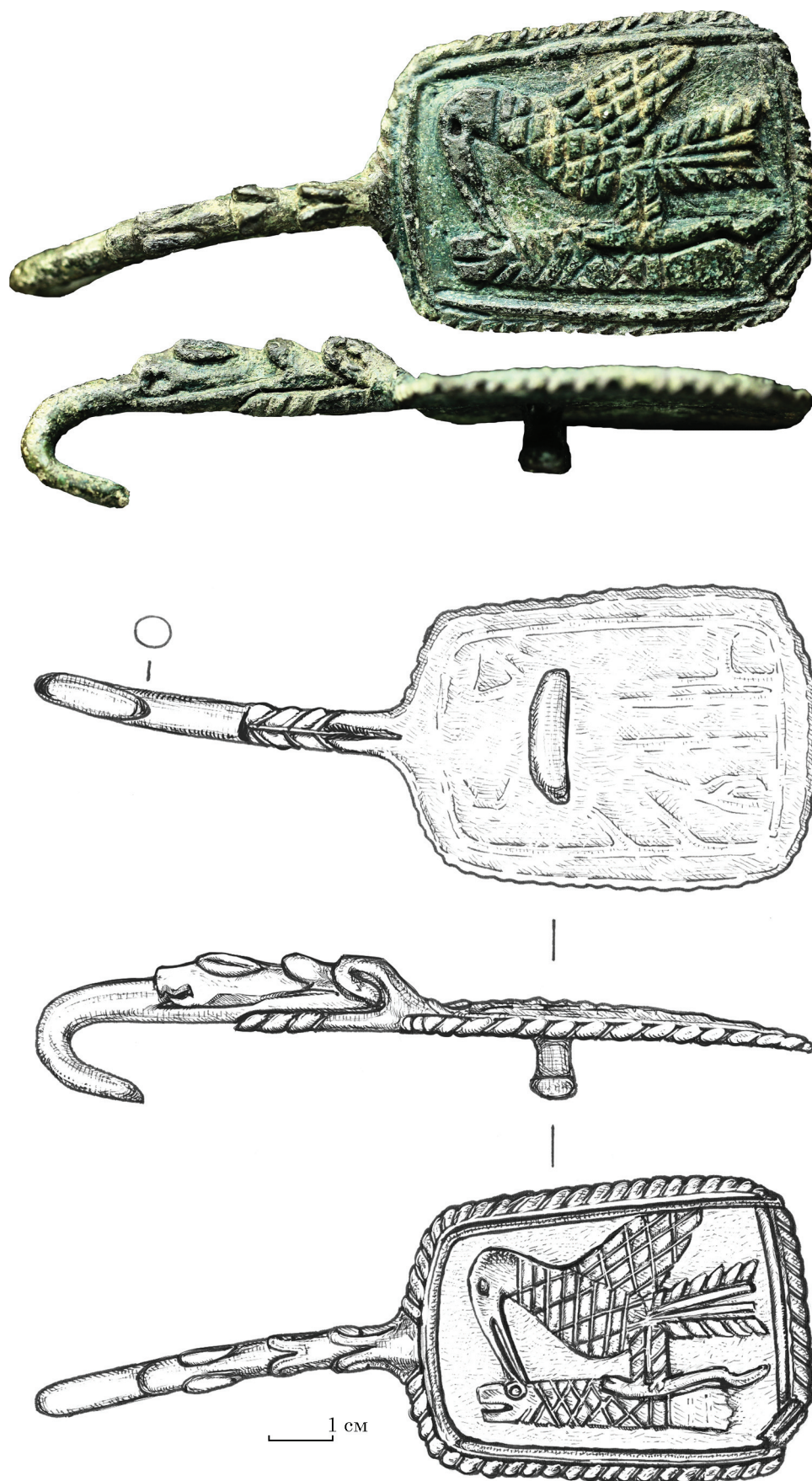

Рис. 19. Щитковий поясний гачок з Черкаського Бишкіну (за: Зимовець, Окатенко 2023)
Fig. 19. A belt hook from Cherkasy Byshkin (after Zimovets, Okatenko 2023)

Рис. 20. Предмети кінського спорядження з Одринського городища: 1, 3, 4 — щиткові наносими; 2 — підвіска або наносник без шитка; 5, 6, 8 — нащічні бляхи; 7 — дрібна бляха, деталь кінської вузди (за: фото В. М. Окатенка; рисунок Т. В. Менчинської)

Fig. 20. Horse equipment from the Odryn hillfort (photo V. M. Okatenko, drawings by T. V. Menchinska): 1, 3, 4 — plate frontlets; 2 — the pendant or frontlet without plate; 5, 6, 8 — check-pieces; 7 — small plate from bridle

меча знаходить прямі аналогії майже на всіх мечях серії «Чортотлик» з зооморфним оздобленням рукоятей (рис. 12: 4; додаток: 63)¹⁶. Грифони показані строго профільно, їх фігури вписані у трикутно-серцевидну форму перехрестя. Грифони сидять один навпроти одного таким чином, що їх передні ноги, дзьоби і вуха зімкнуті. Задні ноги зігнуті під гострим кутом. Крила — складені, нерівномірними рельєфними лініями показані пір'я. Голови — вкрай умовні і складаються з ока та видовженого дзьоба; нахилені вниз. Вуха довгі, геометризovanі, спрямовані вгору і вперед. Очі — круглі, з заглибленою зіницею і показаною рельєфною лінією очницею. Змикаючись своїми закінченнями, дзьоби та вуха утворюють ромбічну фігуру.

З кургану 4 групи 1 біля Настільного походить 2 золоті бляшки або підвіски з геральдичною композицією двох істот, що стоять на задніх лапах (додаток: 64; Багалеї 1907, с. 374, рис. 101). Лапи істот представлені у кроці, тулуби — вертикальні, шиї вигнуті, голови — дещо опущені до низу. По одній передній лапі піднято до гори; вони розташовані перед мордами істот та дотичні одна до одної. Короткі хвости закручені догори. Крила заповнюють простір від верхньої частини голови до вигину спини, розширюючись до низу. На голові та шиї вони нагадують гриву. Голови зображені по-різному: у істоти зліва (з ракурсу глядача) вона пряма, дещо схожа на кінську, паща закрита, око кругле. У правій — голова монстра з відкритою пащею та довгим оком.

Зображення належить до дуже нечисленної серії, прототипом якої послужив образ ахеменідського грифона (Канторович 2015, с. 754). Ймовірно першою з цієї серії була бляха з північної впускної гробниці (поховання 2) Гайманової могили, 360—325/320 рр. до н. е. (Бедзиля, Полин 2012, кат. 166, рис. 104: 1), яка відрізняється більшим натуралізмом та реалізмом передачі окремих деталей. Близькими до гайманівської є золоті бляхи з Верхнього Рогачика, друга половина IV ст. до н. е. та Чмирьової могили, 330—315 рр. до н. е. (Канторович 2022, с. 117, рис. 2: 3 зверху). Відмінність полягає у тому, що перелічені вище композиції взяті у квадратну рамку, оздоблену подвійною чи одинарною лінією рубчиків. Натомість бляшка з «Майкопського кладу» вирізана за контуром істот, так само, як і бляшка з Настільного (Leskov 2008, cat. 60). Нарешті, варто загадати і серію золотих нашивних блях з курганів Середнього Дону: Мастюгино (грабіжницькі розкопки 1905 р.) та Воронізьких, де зображення грифонів передані вже вкрай схематично та умовно. Зображення з Настільного

виявляють більшу близькість до екземплярів зі Степу та «Майкопського кладу» і можуть датуватись, завдяки знахідці в цьому ж кургані золотих блях з оленем у кроці, останньою третьою IV ст. до н. е.

Маленькі золоті бляшки з образами повнофігурних грифонів походять з курганів 2, 25, 29, 32 Пісочинського могильника (додаток: 65—69; Бабенко 2005, с. 133—134; 2006; 2012). З оригінальних серій зображення презентують грифонів у лежачому положенні, 2 — стоячих грифонів з однією піднятою передньою лапою. Грифони, що лежать (кургани 2, 25, 32) показані дуже умовно, що ускладнює їх однозначну видову ідентифікацію. Йдеться про 8 екземплярів з кургану 25, 2 екземпляри з кургану 32 та 19 екземплярів з кургану 2. Якщо зображення з курганів 25 та 32 мають впізнавані риси грифонів (характерна голова, крило, лапи), ідентифікація 19 екземплярів з кургану 2 викликала більше питань. Тим не менше, Л. І. Бабенко переконливо довів, що такі їх риси, як вертикальні ланцюги опуклих прямокутників між головою та тулубом (крило), загнута або розімкнена нижня частина голови (дзьоб), рубчаста окантовка верхньої частини тулубу (гребінь) вказують саме на іконографію грифона (Бабенко 2012, с. 109—111). Найближчі аналогії цим виробам походять з кургану 5 біля Осняг, 15 Олефірщини та № 1 Перещепинського могильника, тобто з пам'яток басейну Ворскли, що знаходяться у безпосередній близькості від Більського городища. Це дає підстави казати про локальне виробництво вказаних бляшок, можливо майстрами, що працювали на Більському городищі (Бабенко 2012, с. 112). Цей висновок підтверджується і явно «провінційним» характером виробів, в яких ключові риси іконографії грифона позначені вкрай умовно. Їх прототипом, скоріш за все були орлиноголові грифони пізньогрецького канону, більш виразні, але вже теж достатньо умовні, зображення яких представлені на золотих бляшках з Красноперекопського кургану 22, поховання 3 кургану 2 Корніївки, Жовтокам'янського кургану (Канторович 2022, с. 115, 295).

На південний вектор запозичень образу вказують і зображення грифона з піднятою передньою лапою (2 екз. з курганів 29, 32). Досить близькі аналогії грифону з повернутою назад головою походять зі вже загаданих Красноперекопського кургану 22 та поховання 3 кургану 2 Корніївки. А на зображення грифона з золотої підвіски (курган 29), ймовірно, впинула іконографія грифонів з боспорських статерів IV ст. до н. е. (Бабенко 2006, с. 80).

Інші образи. Дуже близькими до грифонів з кургану 2 Пісочинського могильника є зображення зайця на 14 золотих бляшках з цієї ж пам'ятки (додаток: 70; Бабенко 2005, с. 131—132). Від грифона його відрізняє, насамперед, характерне видовжене вухо та від-

16. Виняток становить меч з кургану Кекуватського, перехрестя якого має іншу форму і на якому зображено хижого звіра, а не грифонів.

сутність рубчастих контурів тулубу, або певних його елементів. Зайці з Пісочину належать до варіанту 2 групи 2 одиночних зображень (зайці з підігнутими лапами та опущеною головою) (Полидович, Вольная 2005, с. 419). Аналогічні золоті бляхи з зображенням зайців представлені у Лісостепу та Степу, Криму та Кубані з початку другої половини VI ст. до н. е. до початку IV ст. до н. е. (Канторович 2015, с. 840—842). І стилістично, і географічно найближчою аналогією є заяць з золотої нашивної бляшки з могильника Скоробір біля Більського городища (Шрамко 1987, рис. 40: 2).

Ще один **образ зайця** втілений на наноснику з кургану 9 Пісочинського могильника (додаток: 71; Бабенко 2005, с. 103). Як і більшість наносників він складається з відносно короткої планки щитку, підтрикутної умовної шиї, в якій розташований отвір для ременів та голови, яка, у даному випадку, не паралельна щитку, а трошки піднята. Зображення скульптурне, але розраховане на боковий огляд. Голова має підовальну форму. Вдавленою лінією показані круглі очі, до яких знизу і трошки позаду дотична відносно велика слюзниця. Короткою лінією переданий рот, точками — ніздрі. Середньої довжини вухо стирчить позаду голови.

Наносники з образом істоти з довгим вухом є досить розповсюдженими серед елементів скіфської кінської вузди, в тому числі, як було продемонстровано вище, і в басейні Сіверського Дінця. Зазвичай вони передають образ «орлиноголових грифонів», хоча, як це вже давно відзначалося, без вуха вони нічим не відрізняються від хижих птахів (Погребова 1948, с. 66—67). Але на відміну від грифону чи птахоподібних зображень на пісочинському наноснику ми дійсно бачимо образ, більше схожий на зайця: з підовальною головою та плавним контуром носу. Тому ця ідентифікація видається цілком коректною. Тим більше, що вона має досить близьку аналогію з території Криму, де також на наноснику втілений саме цей образ (Скорый, Зимовец 2023, с. 117, кат. 314).

Змій. З цього ж кургану 9 походять 2 бронзові S-подібні псалії, що закінчуються скульптурними голівками скоріш за все змій (додаток: 72; Бабенко 2005, с. 99—100). Попри те, що прямі аналогії серед псаліїв відсутні, сам характер образу є характерним для скіфських браслетів, закінчення яких, часто-густо, оформлюється саме в такій стилістиці (Петренко 1978, табл. 39: 1—22; Бабенко 2005, с. 100). Курган 9 Пісочинського могильника датований кінцем V — початком IV ст. до н. е. (Бабенко 2005, с. 164).

Змія, яку разом із рибою пазурить хижий птах на щитку гачка з Черкаського Бишкіну залишається унікальною як з точки зору елементу цієї досить розповсюдженої композиції, так і її іконографії (додаток: 73). Рідкість зображення змій в еліно-скіфському мистецтві

вже підкреслювалася дослідниками скіфського звіриного стилю (Алексеев 2019, с. 398). Тим не менше, відомі одиничні сцени протистояння змії та грифона (золота пластина з Ільїчівського кургану у Криму, золота обклашка піхов з Єлизаветівського могильника), які, скоріш за все, відображають протиборство істот-медіаторів (грифонів) з хтонічними істотами (зміями) (Алексеев 2019, с. 398). Вочевидь, сцена на гачку з Черкаського Бишкіну належить до цього ж семантичного горизонту. Адже і образ **риби** (додаток: 74), наявний у цій сцені, також уособлює хтонічний світ водної стихії.

Півники-гіпокампи. Зображення цього синкретичного образу походять з кургану 7 Пісочинського могильника, середина — друга половина IV ст. до н. е. (додаток: 75; Бабенко 2005, с. 162) та з Одринського городища; останнє фрагментоване (рис. 20: 8; додаток: 76; публікується вперше). Бляха з Пісочинського могильника є нащичником, при цьому це єдиний відомий виріб даної категорії скіфської вузди у цьому некрополі (Бабенко 2005, с. 100). Визначення «півник» для такого роду зображень було запропоноване В. А. Іллінською, у зв'язку з більш-менш зрозумілою ідентифікацією поєднання ока, дзьоба і гребеню (Ільинская 1975, с. 75). Але пізніше Б. А. Мозолевський запропонував визначення «гіпокамп», звернувши увагу на такі деталі образу як плавці та хвилясті контури фігури (Мозолевський 1979, с. 59). До теми ідентифікації цього явно фантастичного образу, а також його генези та семантики зверталися С.С. Бессонова (Бессонова 2004, с. 27—28) і А. Р. Канторович (Канторович 1992; 2015, с. 819—823), які також схильні вважати його більш подібним до гіпокампа. Варто підкреслити синкретичний характер образу і наявність у ньому до цього часу не пояснених елементів («шапочка», гребінь). Зображення, подібні до пісочинського досить широко представлені у IV ст. до н. е. у всіх регіонах Скіфії.

Нарешті слід звернути увагу на унікальне бронзове навершя з грушеподібним бубонцем, яку вінчає пласка профільна фігура сфінкса у кроці, зображеного з чотирма лапами, двома загнутими вперед серповидними крилами та пальметовидним хвостом (додаток: 77; Бабенко 1998, с. 26). Навершя було виявлене на пащині біля села Семенівка Дергачівського р-ну і до цього часу не має аналогій з точки зору зображеного на цій категорії речей образу (Бабенко 2022, с. 220). Попри антропоморфний характер образу, слід зазначити, що він проявляє подібність до зображень грифонів на навершях з Краснокутського кургану, Гайманової могили та Товстої могили. Ключова відмінність полягає у заміні такої деталі як голова грифона дуже умовним антропоморфним зображенням. Це може свідчити про локальну художню інтерпретацію цієї «степової» серії зображень.

ВИСНОВКИ

У результаті запропонованої розвідки каталогізовані 77 оригінальних зображень¹⁷, виконаних у традиціях скіфського звірино стилю, що прикрашають 166 предметів. Категорії предметів розподіляються наступним чином: золоті нашивні бляхи — прикраси одягу — 102 екз.; бронзові та кістяні деталі кінського спорядження — 44 екз.; зброя та елементи паноплії — 7 екз.; культові предмети — 6 екз.; інші предмети або предмети невизначеного призначення — 7 екз. Варто зазначити, що переважна більшість золотих нашивних блях походить з Пісочинського могильника. З цієї ж пам'ятки — і переважна частина копій, які не включені нами до каталогу оригінальних зображень. Незначна кількість золотих нашивних блях походить зі Старомерчанського могильника та курганів біля Настільного. В той же час, предмети кінського спорядження мають набагато ширшу географію і більш чи менш рівномірно представлені у регіоні.

Серед зображень 20 належить хижим птахам, 16 — копитним, 15 — хижакам; 7 зображень передають кінцівки хижаків, 11 — образ грифона; серед інших образів — зайці, змії, риба, гіпокампи, сфінкс (8 зображень). Птахи представлені, переважно, у редукованому виді — це прототи на наносниках, завершення поясних гачків, ручок ножів, бляхи — деталі кінської вузди. Лише у двох випадках — на блясі зі Старого Мерчика та на щитку гачку з Черкаського Бишкіну ми бачимо повно фігурні зображення хижих птахів. Серед копитних домінує образ оленя (9 оригінальних зображень). Якщо врахувати кількість золотих бляшок-копій, то саме цей образ слід визнати найбільш розповсюдженим у басейні Сіверського Дінця. Серед хижаків — приблизно рівна пропорція вовчих та котятих. Хоча, слід зауважити, що 2 повнофігурних котятих хижаків представлені на одному предметі — золотій обкладці руків'я старомерчанського меча.

З хронологічної точки зору, зображення розподілені нерівномірно. Лише 9 оригінальних зображень можна більш-менш впевнено віднести до періоду скіфської архайки (друга половина VII — VI ст. до н. е.), ще 6 — до перехідного часу (кінець VI — початок — перша половина V ст. до н. е.). До завершального етапу скіфської культури Сіверського Дінця (кінець IV — перша половина III ст. до н. е.) можна віднести 6 образів. Решта ж зображень відносяться до V (переважно, його другої половини) — IV ст. до

н. е. Саме цей період і можна вважати часом розквіту звірино стилю регіону.

Варто зазначити, що попри наявність неординарних пам'яток (Пісочинський, Старомерчанський, Люботинський, Гомільшанський курганний могильники; Люботинське, Караванське, Куколівське, Одринське та інші городища) і яскравих артефактів, оформлених у традиціях скіфського звірино стилю, загальне співвідношення відомих на сьогодні предметів до кількості поховальних та поселенських пам'яток є вкрай малим. Зрозуміло, варто приймати до уваги як слабку дослідженість, так і пограбованість багатьох пам'яток. Але, в цьому відношенні, регіон Сіверського Дінця не особливо відрізняється від інших територій колишньої Скіфії.

Така диспропорція, скоріш за все, свідчить про те, що звіриний стиль був атрибутом досить вузького прошарку політичної та військової еліти місцевого суспільства. Ще одна можлива причина — відносно мала представленість у регіоні поховань кінних вершників. Адже саме оздоблення кінської вузди дає велику кількість масових зображень у скіфському звіриному стилі. У курганах VII—VI ст. до н. е. взагалі відсутні поховання, що супроводжувалися б предметами кінського спорядження (Бандуровський, Буйнов 2000, с. 71; Бабенко 2005, с. 195). І хоча знахідка архайчного псалія на Валківському поселенні є важливим свідченням перебування там якогось контингенту вершників, з формальної точки зору попередній висновок залишається вірним.

Варто підкреслити, що польові роботи останніх років суттєво поповнили колекцію предметів кінського спорядження класичної доби. Слід звернути особливу увагу на 8 предметів з Одринського городища, а також на знахідки елементів оздоблення кінської вузди з Люботинського могильника, Шовкової, Пересічної, Коломацького городища. Вони свідчать про включеність регіону до загальних тенденцій скіфського звірино стилю у V—IV ст. до н. е., які, у свою чергу, віддзеркалювали глобальніші історичні процеси проникнення степового компоненту скіфської культури (скоріш за все, безпосередньо разом з її носіями) до Лівобережного Лісостепу.

Попри невелику кількість предметів архайчного часу, спираючись на їх особливості можна зробити певні узагальнення щодо раннього етапу скіфського звірино стилю Сіверського Дінця.

По-перше, всі описані зображення є унікальними. Тобто вони не мають повних аналогій, навіть на подібних виробках (пряжках-пронизках, псаліях, бутеролях). Частково це пояснюється матеріалом виготовлення більшості предметів — кісткою та залізом. Тут варто пригадати важливе спостереження Б. А. Шрамка про те, що відсутність на Сіверському Дінці

17. Не враховувалися копії (наприклад на золотих нашивних бляшках); однакові подвійні зображення, наприклад у геральдичних композиціях, рахувалися як один оригінальний образ; в той же час, суб'єкти зооморфних трансформацій інтерпретувалися як окремі образи.

родовищ міді стримувала бронзоліварне виробництво регіону (Шрамко 1962, с. 211). Але навіть такий «серійний» виріб як бронзова бутероль має свої відмінності від інших відомих екземплярів.

По-друге, попри унікальну стилістику, репертуар образів є досить типовим для ранньоскіфського часу: голова хижого птаха чи грифона, хижака, коня, барана. Натомість відсутні образи грифобрана, повнофігурного котячого хижака, що згорнувся або припав до землі, оленя у галопі, козла, представлені як у північно-кавказьких, так і в лісостепових комплексах Правобережжя Дніпра, Посулля та басейну Ворскли. Оригінальність сіверсько-донецьких зображень, як і матеріал їх виготовлення, вказує на місцеву інтерпретацію загальноскіфських образів. Тому можна більш-менш впевнено говорити про місцеве походження більшості розглянутих виробів¹⁸. Майстри, які їх створювали, вочевидь, знали (пам'ятали?) висхідні композиційні рішення, але працювали в нових умовах і з наявним підручним матеріалом.

По-третє, попри те, що в курганах 1 і 2 Караванської групи були виявлені яскраві близькосхідні імпорти, які вочевидь свідчать про участь у передньоазійських походах похованих у них представників скіфської еліти, ми не зустрічаємо тут типових бронзових або золотих виробів, виконаних у традиціях скіфського звіриного стилю. Матеріал виготовлення, відсутність повних фігур, а також специфічна стилістика зображень з Сіверського Дінця вказує на їх наслідуваний і похідний характер.

По-четверте, місця знахідок тяжіють до західної частини розглядуваного регіону, що безпосередньо межує з басейном Ворскли. З Поворскля або Посулля походять і найближчі аналогії караванській голівці хижого птаха, голівкам птахів на залізних ножах, псалію з зображенням голови коня або лося. Треба приймати до уваги, що і більшість відомих пряжок-пронизок лісостепової зони походять з Лівобережжя, в основному з Посулля¹⁹. Це підтверджує думку про басейн Ворскли як базову територію, звідки проходило розселення спорідненого населення у басейн Сіверського Дінця (Гречко 2010, с. 99).

У перехідний період у розглядуваному регіоні з'являються нові образи: хижак, що згорнувся, хижак з підігнутими лапами та голова птаха, протома хижака у профіль, голова лося, голова вовчого хижака. Кожне з цих зображень є оригінальним і має дуже обмежене коло аналогій. Можна відзначити вочевидь місцевий

характер голови хижака на кістяній ложці (при тому, що сам принцип оформлення предмету міг з'явитися під савроматським впливом) і, скоріш за все, місцевий характер розробки образу хижака, що згорнувся, прототипом якого були звірі, розміщені на ольвійських хрестовидних бляхах та їх аналогах, що територіально тяжіють до Лісостепоного та Степоного Лівобережжя. Ікло з подвійним зображенням голови хижого птаха та хижака є або савроматським імпортом, або втілені на ньому образи створені під очевидним впливом савроматської культурної традиції (Задніков 2023, с. 144).

У класичний період кількість зображень, виконаних у скіфському звіриному стилі зростає на порядки, що можна пов'язати з приходом нового населення, зокрема і носіїв нової поховальної обрядності, пов'язаної з культурою вершників (Бабенко 1997, с. 228; 2005, с. 195). З їх розповсюдженням у першій половині V ст. до н. е. пов'язаний, насамперед, Протопопівський курганий могильник (нащочні бляхи у вигляді вовчого хижака, що згорнувся та лапи хижого звіра). Знахідки досить репрезентативних наносників з зображенням оленя (Люботинський могильник), барана (Шовкова), які також можна віднести до цього або трохи пізнішого періоду, також підкріплюють цей висновок.

До другої половини V—IV ст. до н. е. відносяться деталі кінської зброї з двох елітних могильників — Пісочинського та Старомерчанського, а також з могильника біля Малої Рогозянки. Представлені на них зображення — хижого птаха (наносники та нащочники або налобники), кінцівки хижака (нащочники та дрібні бляхи), гіпокампа (нащочник) є достатньо традиційними для скіфського звіриного стилю класичної епохи. По відношенню до розглядуваного регіону можна лише вказати на їх меншу кількісну представленість у порівнянні з іншими. Особливу увагу слід звернути на бляхи у вигляді фасу котячого хижака з поховання 1 кургану 2 біля Малої Рогозянки. Єдині відомі нам на сьогодні аналогії походять з Херсонської обл. та Криму. З Дніпровським Лівобережним Степом, з одного боку та Середнім Доном, з іншого, пов'язані і зображення двох лап хижака з цього ж поховання. Наразі цю підбірку суттєво доповнили бронзові вироби з Одринського городища.

Образи оленів, грифонів, зайця з золотих нашивних бляшок Пісочинського могильника знаходять численні аналогії у синхронних степових та лісостепових пам'ятках. Варто зазначити, що за кількістю золотих блях з зображенням оленя з підігнутими ногами (28 екз.), курган 2 Пісочинського могильника поступається лише Солосі, звідки походять аналогічні зображення.

На відміну від цього досить розповсюдженого образу, зображення оленя у кроці з кургану 8 Пісочина (9 екз.), кургану 6 Старомерчансько-

18. Під питанням лише псалій з завершенням у вигляді голівки коня або лося (аналогії з Посулля) та бутероль у формі голови хижого птаха (найбільше розповсюдження — на Кавказі та у Північному Причорномор'ї включно з Кримом).

19. Див. повну збірку: Могілов 2008, с. 68—70.

го могильника та кургану 1 групи 4 біля хутора Настільного (8 екз.) з великою вірогідністю є місцевою розробкою загальноскіфського образу, що веде своє походження з території Боспору.

Меч з кургану 11 Старого Мерчика добре вписує регіон Сіверського Дінця у загальну тенденцію розповсюдження престижних речей з дорогоцінних металів в останній третині IV ст. до н. е., серед яких — зображення «троянської серії» на горитах та піхвах мечів з Чортотлицького, Ілїнецького, Мелітопольського, 8-го П'ятибратнього курганів та музею Метрополітен (Алексеев 2003, с. 240), а також парадні мечі з обтягнутим золотим листом руків'ями серій «Чортотлик» та «Шульгівка». З приводу причин такого розповсюдження існують різні думки: дипломатичні дари боспорського царя Перисада I, який прагнув домінування своєї держави над прилеглими територіями; наслідки інтенсивних дипломатичних та військових контактів скіфської та македонської аристократії (Алексеев 2003, с. 240, 247); налагодження масового виробництва такого роду речей у грецьких майстернях, при цьому синхронне розповсюдження цих виробів як у Степу, так і в Лісостепу свідчить про союзницькі відносини між цими групами скіфських племен (Бабенко 2005, с. 190, 201); результат участі похованих осіб у війні з Боспором 328 р. до н. е. (Гречко, Карнаух 2011, с. 5).

В рамках цієї статті зупинимося лише на художньому та пов'язаному з ним світоглядному аспекті проблеми. І сюжет, і манера його виконання на руків'ях мечів типу «Чортотлик» та «Шульгівка» радикально відрізняються від зображень «троянської серії». Останні були виконані у краєвих традиціях грецького мистецтва (включно з відносно нечисленним бестіарієм на горитах), в той час як зображення на руків'ї старомерчанського меча та його аналогій — не лише виключно зооморфні, але й містять очевидні риси скіфського звіриного стилю: пози тварин, акцентування лопатки та стегна оленя, гіперболізація окремих деталей (кігті хижаків, рога оленя), форма очей оленя, грифонів та хижаків, умовність та геометризація деяких деталей (рога оленя, вуха, ноги та крила грифонів). Тобто, розглядувані зображення призначалися не для греків, македонців, або частини елінізованої скіфської верхівки, а для скіфської аристократії, яка ще пам'ятала власні художні традиції і, вочевидь, мала попит на відповідні предмети. І семантика сюжетів (особливо, переслідування котятим хижаків оленя), і стилістика їх виконання була розрахована на скіфські релігійні й естетичні запити. Можливо, вони сприймалися скіфами як втілення «зброї Веретрагні», меч якого також був оздоблений золотом (Полидович 2014, с. 266). Належність цих мечів та зображених на них сюжетів до кола скіфських релігійних уявлень підтверджує і вже згадувана думка

В. І. Гуляєва відносно ритуального характеру виготовлення золотих обкладок руків'я мечів чортотлицького типу. Спочатку знайома художня схема індивідуально відтворювалася у залізі, а потім — скоріш за все безпосередньо перед похованням — і в золоті. При чому таке відтворення відбувалося приблизно в той самий час на різних територіях.

Елінізована стилістика зображень та виявлення мечів розглядуваних типів, а також дзеркала зі схожим сюжетом на Боспорі дозволяє припустити, що саме боспорські (еліно-скіфські?) торевасти були авторами цієї художньої схеми. Але остання відтворювалася індивідуально та автономно, на різних територіях, скоріш за все всіма місцевими майстрами. Її популярність та сталість, використання у поховальних ритуалах свідчать про відповідність світоглядним настановам, пов'язаним з переходом в інший світ (олень-жертва, грифони). Якщо наша версія є вірною, то розповсюдження як самих мечів розглядуваних типів, так і сюжетів на їх руків'ях свідчить про високий ступінь інтегрованості скіфської еліти на території від Криму до Лісостепоного Подніпров'я та Середнього Дону. У цьому світлі парадні мечі чортотлицької та шульгівської серії навряд чи можна вважати дипломатичними дарами Перисада I, або трофеями взятими під час війни скіфів з Боспором.

Пряма сюжетна аналогія між сценою переслідування оленя котятим хижаків як на дулезв'язному, так і на однолезв'язному мечі з Чортотлицького кургану вказує на відповідний напрямок культурних зв'язків представників скіфської еліти, похованих у старомерчанському кургані 11. Зазначимо, що однолезв'язні мечі з аналогічною сценою виявлені, переважно, у степовій зоні (Соболева Могила, Мала Лепетиха, Пески). Виключення складає лише меч з Великого Рижанівського кургану — однієї з найбільш пізніх елітних поховальних пам'яток Скіфії (Скорий 1988, с. 31). Ізольовані ж зображення оленя, виконані в аналогічній стилістиці, походять з Криму (курган Кекуватського, Куль-Оба), Нижнього Подніпров'я (3 мечі з Чортотлику), Нижнього (Єлизаветинський могильник) та Середнього (Колбіно) Подоння.

Виходячи з аналізу матеріалів скіфського звіриного стилю, населення Сіверського Дінця та Середнього Дону мали досить інтенсивні зв'язки у IV ст. до н. е., особливо у другій половині та наприкінці цього століття. При цьому культурний обмін йшов як з півдня на північ, так і з півночі та півдню. Наприклад, образ оленя, що крокує, на бляхах з Пісочина, Старого Мерчика, Настільного, скоріш за все, безпосередньо вплинув на образ оленя з золотої обкладки чаші кургану 11/2 групи «Частих». Не виключено, що територія регіону була певною транзитною зоною, через яку йшло проникнен-

ня окремих образів та предметів зі Степового Півдня до Середнього Дону (ті самі мечі чортотлицького типу з сюжетом оленя, хижака та грифонів на руків'ях; геральдична композиція грифонів з Настільного, кінцівки хижаків типу «Бердянський-Петрівка», вовчі хижакі, що згорнулися). Зворотній вплив можна вбачати в образі повнофігурного вовчого хижакі з кургану 6 біля Веселого, вовчого хижакі з Пимонівки, які знаходять безпосередні аналоги на Середньому Доні, а також у нечисленній, але вже досить репрезентативній серії поясних або сагайдачних гачків (5 екз.).

Враховуючи хронологічні позиції і локалізації гачків, їх дослідження дозволяє уважніше придивитись до завершального періоду скіфської історії регіону. Дискусії з приводу походження поясних гачків далекі від завершення. В них чітко проглядаються дві лінії аргументації²⁰. З одного боку, ряд дослідників вказує на їх пов'язаність зі східним (савромато-сарматським, сірматським?) імпульсом, відзначаючи відсутність поясних гачків у традиційному вбранні скіфів та на пам'ятках степової зони, окрім Александропільського кургану (Ольховський 1999, с. 182—187; Бейдін, Григор'янц, Чаговець 2007; Гречко 2010, с. 111; Гречко, Карнаух 2011, с. 13). З іншого боку, вказується на досить вузьку локалізацію основного масиву цих виробів на Середньому Доні та їх слабку і досить пізню представленість у савромато-сарматських старожитностях (Либеров 1976; Пузикова 2001; Гуляев 2016, с. 72; Бабенко 2021, с. 46; Пеляшенко 2018, с. 205). Відзначимо, що сіверськодонецькі гачки належать до двох основних типів, виокремлених свого часу В. С. Ольховським: фігурно-пластинчатих з зооморфними мотивами та дротових. Особняком стоїть щитковий гачок з Черкаського Бишкіну.

Щодо першої групи гачків, то, відповідно до найбільш повної на сьогодні збірки поясних кріючків В. І. Гуляева, з 62 предметів 28 походять з Середнього Дону, 17 — з території Волго-Камського регіону, 5 — з Нижнього Подоння, 4 — з Нижнього Поволжя, по 2 — з Криму, Нижнього Подніпров'я, Сіверського Дінця та Північного Кавказу (Гуляев 2016, с. 85—91)²¹. Ця статистика, а також відносно рання (з середини V ст. до н. е.) поява поясних гачків на Середньому Доні приводять до висновку про їх походження саме з цього регіону (Гуляев 2016, с. 72—73) і підтверджує думку про появу цих гачків на Сіверському Дінці під відповідним північним впливом (Бабенко 2021, с. 46).

Каталог другої групи гачків розробили В. С. Синика й М. Н. Тельнов. З 17 наведених

гачків по 6 походять з Південного Подніпров'я та Подністров'я, 2 — з Криму, 1 — з Побужжя, по 1 — з Середнього та Нижнього Дону (Синика, Тельнов 2016). На думку авторів, ці вироби належать до завершального етапу скіфської культури. Найраніші екземпляри походять з кургану 4 Сладковського могильника²², остання третина IV ст. до н. е. (Нижній Дон), кургану 15 біля Дурівки, остання чверть IV — перша чверть III ст. до н. е. (Середній Дон), поховання 9/1 могильника Кут, кінець IV ст. до н. е. і 6/2 групи Кам'янка I, кінець IV — перша третина III ст. до н. е. (Нижнє Подніпров'я) (Синика, Тельнов 2016, с. 313). Цікавою є концентрація гачків цього типу у Подністров'ї, Нижньому Подніпров'ї, Криму. Ці території ототожнювалися з так званими «Малими Скіфіями», в яких скіфська культурна традиція продовжувала своє існування після падіння Скіфії «Великої». Можливо, дротові поясні гачки, які відображають занепад та поступове зникнення скіфського звіриного стилю, маркують місця проживання населення, що належало до скіфського культурного комплексу в найпізніший період його існування наприкінці IV — III ст. до н. е. До таких регіонів, скоріш за все, належала і територія Сіверського Дінця.

Підсумовуючи слід зробити висновок, що популярність деяких зображень скіфського звіриного стилю, виявлених на Сіверському Дінці, немає підстав казати про яскраво виражені локальні риси звіриного стилю регіону. Для архаїчного та ранньокласичного періоду особливістю, до певної міри, є самотнє втілення образів у кістці (голова хижого птаха, вовчого хижакі, коня або лося, протомі барана) та порівняно велика кількість (3 з 9 відомих) залізних ножів, завершення ручки яких модельоване зображенням пташиної голівки. Невелика кількість образів та їх оригінальність не дозволяє виявити спільні риси локальної стилістики. У класичний час, звіриний стиль Сіверського Дінця відбиває загальні характерні тенденції, зокрема появу нових образів і декоративних прийомів. Особливої популярності набуває образ оленя, деяким зображенням якого притаманні явно локальні риси (олень у кроці). Частина образів, в основному та, що була пов'язана з кінською зброєю, — вовчий хижак, що згорнувся, фас котячого хижакі, кінцівки хижаків, наносники-протомі птахів та копитних — характеризується традиційними рисами власне скіфського мистецтва. Але переважна частина образів, втілених у коштовних металах (олені, грифони, котячі хижакі, зайці) зазнає істотного впливу еліно-скіфської художньої традиції, яка, втім, не елімінувала оригінальні елементи власне скіфського звіриного стилю.

20. Детальна історіографія: Гуляев 2016.

21. До цього слід додати 2 гачка з Криму, не враховані дослідником (Канторович 2022, с. 43: 5; 86: 2) та гачок з поховання 1 кургану 3 могильника Глинине у Нижньому Подністров'ї (Тельнов, Четвериков, Синика 2016, рис. 28: 9).

22. Авторі не сумніваються у скіфській належності цього комплексу (Синика, Тельнов 2016, с. 313).

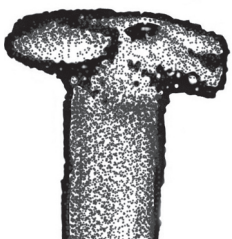
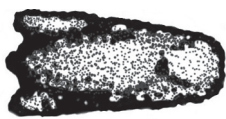
Додаток

ЗВІРИНИЙ СТИЛЬ СІВЕРСЬКОГО ДІНЦЯ: КАТАЛОГ АРХАЇЧНИЙ ПЕРІОД

1. Пташина голівка — закінчення кістяного виробу (рис. 1: 1). Люботинський могильник, Караванська група, курган 1 (Люботинська міська територіальна громада). Другий етап РСК — 700—650 рр. до н. е. (Бандуровский, Буйнов, Дегтярь 1998, с. 149). Не раніше середини VII ст. до н. е., можливо кінець VII — перша половина VI ст. до н. е. (Канторович 2015, с. 679—680). **Джерела:** Бандуровский, Буйнов, Дегтярь 1998, с. 146, рис. 3: 4; Черненко 2000, с. 300, рис. 3: 2. Рисунок В. Ф. Омельченко.

2. Голівка котячого хижака — наверхі залізного предмету, можливо ножа. Люботинський могильник, Караванська група, курган 2. Люботинська міська територіальна громада. Рубіж VII—VI — перша половина VI ст. до н. е. (Зимовець, Окатенко 2022). **Джерела:** Бандуровский, Буйнов 2000, с. 195, рис. 54: 9; Гречко 2010, с. 78, рис. 89: 2. Рисунок І. С. Баєвої.

3. Голівка хижого птаха або грифона — кістяна пряжка-пронизка (рис. 3: 1). Люботинське городище (Шеєрманівське). Люботинська міська територіальна громада. VI ст. до н. е. (Шрамко 1998, с. 123; Канторович 2015, с. 691). **Джерело:** Шрамко 1998, с. 28, рис. 13: 18. Інв. № МА ХНУ — ВН 2164. Фото С. А. Заднікова.

4. Голівка коня або лося — завершення кістяного трьохдирчастого псалія. Поселення біля с. Старі Валки, розораний зольник. Валківська міська громада Богодухівського р-ну. VII—VI ст. до н. е. (Окатенко, Могилов 2021, с. 101). **Джерело:** Окатенко, Могилов 2021, с. 101—102, рис. 3: 1. Фото і рисунок В. М. Окатенка.

5. Протома барана — кістяне завершення невизначеного предмета. (рис. 4: 1). Поселення біля с. Старі Валки, розораний зольник. Валківська міська громада Богодухівського р-ну. Ранньоскіфський час. **Джерело:** Валківський краєзнавчий музей (інв. № 9431 Р3396). Фото В. М. Окатенка. Публікується вперше.

6. Голова хижого птаха — бронзова бутероль. Знайдена у Харківській обл. Кінець VII — перша половина VI ст. до н. е. (Зимовець 2016, с. 82). **Джерела:** Зимовець 2016, с. 77, рис. 2; Бабенко 2020.

7. Голова хижого птаха — завершення ручки залізного ножа. (рис. 5: 2). Поселення Саржин Яр, Шевченківський р-н м. Харькова. Друга половина VI—V ст. до н. е. (Шрамко, Задников, Пеляшенко 2008, с. 161—162). **Джерела:** Шрамко, Задников, Пеляшенко 2008, с. 160, рис. 8: 5. Фото С. А. Заднікова.

8. Голова хижого птаха — завершення ручки залізного ножа. (рис. 5: 4). Городище в уроч. Городище («городище Куколівського»). Валківська міська громада Богодухівського р-ну. VI ст. до н. е. **Дже-**

рела: Буйнов, Гречко 2005, с. 14, рис. 1: 15. Рисунок Ю. В. Буйнова.

9. Голова хижого птаха — завершення ручки залізного ножа (рис. 6). Знайдено у лісі напроти Коломацького городища. Коломацька селищна громада Богодухівського р-ну. VI ст. до н. е. Джерела: Валківський краєзнавчий музей (інв. № 9432 Р 3398). Фото В. М. Окатенка. Публікується вперше.

ПЕРЕХІДНИЙ ПЕРІОД

10. Голова вовчого хижак — завершення ручки кістяної ложечки (рис. 7). Поселення Шовкова, зольник 3. Люботинська міська територіальна громада. VI ст. до н. е. (Шрамко 1962, с. 188—189). Кінець VI — початок V ст. до н. е. (Шрамко 1964, с. 190). Джерела: Шрамко 1964, рис. 1: 21. Фото з архіву Б. А. Шрамка.

11. Голова лося — бронзовий дводирчастий псалій. Зберігається в Харківському історичному музеї ім. М. Ф. Сумцова. Харківська обл. (?). Початок середньоскіфського часу (Могилов 2008, с. 35). Кі-

нець VI — перша половина V ст. до н. е. Джерела: Вальчак 1998, с. 21, рис. 6: 9; Могилов 2008, рис. 71: 9. Фото Р. В. Зимовця.

12. Протома хижак — бронзовий дводирчастий псалій. Зберігається в Харківському історичному музеї ім. М. Ф. Сумцова. Харківська обл. (?). Початок середньоскіфського часу (Могилов 2008, с. 35). Кінець VI — перша половина V ст. до н. е. Джерела: Вальчак 1998, с. 21, рис. 6: 9; Могилов 2008, рис. 71: 9. Фото Р. В. Зимовця.

13. Котячий хижак, що згорнувся — золота нашивна бляшка (рис. 8: 1). Старомерчанський могильник, група 2, курган 1. Зруйноване поховання. Валківська міська громада Богодухівського р-ну. VI ст. до н. е. (Окатенко, Буйнов 2010, с. 79). Дру-

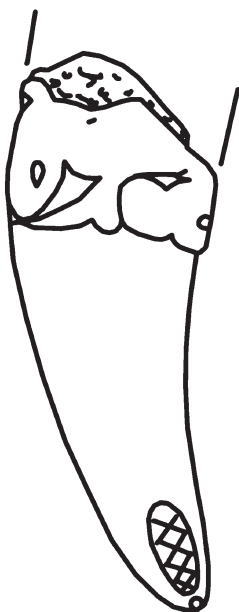

га половина V ст. до н. е. (Канторович 2015, с. 110). Друга половина VI — перша половина V ст. до н. е. **Джерела:** Бандуровский 2002, с. 90. Окатенко, Буйнов 2010, с. 79—80, рис. 1—5; Гречко 2010, табл. 98: 41. Фото В. М. Окатенка.

14. Голова хижого птаха — зображення на фрагменті вепрячого ікла. Поселення Огульці 1, Богодухівський р-н. Друга половина VI — перша половина V ст. до н. е. (Задніков 2023, с. 140—143). **Джерело:** Задніков 2023, с. 143—144, рис. 6—7.

15. Котячий хижак з витягнутими лапами — зображення на фрагменті вепрячого ікла. Поселення Огульці 1, Богодухівський р-н. Друга половина VI — перша половина V ст. до н. е. (Задніков 2023, с. 140—143). **Джерело:** Задніков 2023, с. 143—144, рис. 6—7.

IV—III ст. до н. е. (Шрамко 1978, с. 23). IV ст. до н. е. (Бандуровский, Буйнов 2000, с. 75). Друга половина IV — перша половина III ст. до н. е. **Джерела:** Шрамко 1978, с. 49, рис. 4.29: 39; Бандуровский, Буйнов 2000, с. 75, с. 204, рис. 67: 22. Фото з архіву Б. А. Шрамка.

18. Голова вовчого хижака — кістяна пластина. Поселення біля с. Пимонівка. Ізюмська міська громада Ізюмського р-ну. IV ст. до н. е. (Полідович 2013, с. 223). **Джерело:** Полідович 2013, рис. 1.

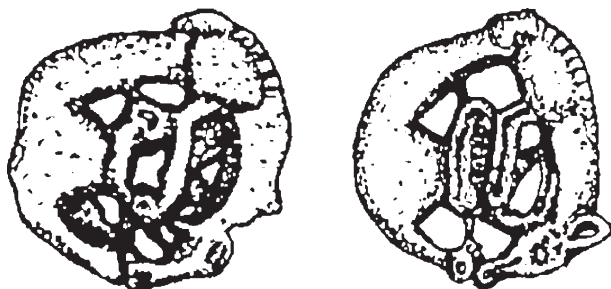

19. Голова вовчого хижака — закінчення бронзового браслету (рис. 11). Старомерчанський могильник, курган 6. Валківська міська громада Богодухівського р-ну. Остання третина IV ст. до н. е. (Бандуровский, Буйнов 2000, с. 56). Перша половина III ст. до н. е. (Бандуровский, Буйнов 2000, с. 99). **Джерела:** Бандуровский, Буйнов 2000, с. 75, рис. 12: 10. Фото В. М. Окатенка.

КЛАСИЧНИЙ ПЕРІОД

ОБРАЗИ ХИЖАКІВ

16. Вовчий хижак, що згорнувся — бронзові нащічники, 2 екз. Могильник біля с. Протопопівка, курган 5. Солоницівська громада Харківського р-ну. Друга чверть V ст. до н. е. (Бандуровский, Буйнов 2000, с. 72). **Джерела:** Бандуровский, Буйнов 2002, рис. 56: 4—5; Могілов 2008, рис. 102: 9, 10.

17. Вовчий хижак з витягнутими лапами (рис. 10). Могильник біля села Веселе, курган 6. Липецька сільська територіальна громада Харківського р-ну.

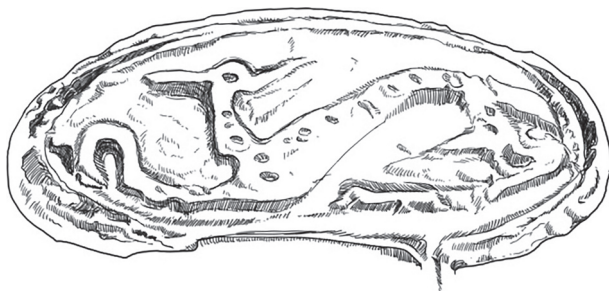

20. Котячий хижак на золотій оббивці руків'я меча (рис. 12: 3). Старомерчанський могильник, курган 11, поховання 1. Валківська міська громада Богодухівського р-ну. 340—320 рр. до н. е. (Бандуровский, Буйнов 2000, с. 78). **Джерела:** Бандуров-

ський, Буйнов 200, с. 77—78, 160, рис. 20: 1. Фото В. М. Окатенка; рисунок І. С. Баєвої.

21. Котячий хижак на наверші руків'я меча (рис. 12: 1). Старомерчанський могильник, курган 11, поховання 1. Валківська міська громада Богодухівського р-ну. 340—320 рр. до н. е. (Бандуровський, Буйнов 2000, с. 78). **Джерела:** Бандуровський, Буйнов 2000, с. 77—78, 160, рис. 20: 1. Фото В. М. Окатенка; рисунок І. С. Баєвої.

22. Вовчий або котячий хижак — бронзовий щитковий поясний або сагайдачний гачок (рис. 19). Околиці с. Черкаський Бишкін. Слобожанська селищна громада Чугуївського р-ну. Друга половина IV ст. до н. е. **Джерела:** Зимовець, Окатенко 2023, с. 47, рис. 1. Фото Р. В. Зимовця; рисунок І. С. Баєвої.

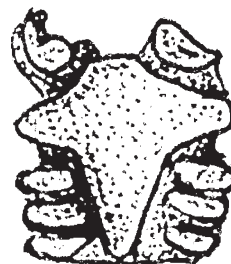
23. Голова котячого хижака анфас — бронзові бляхи — деталі кінської вузди, 6 екз. Мала Рогозянка, курган 2 групи 1, другий вуздечний набір. Золочівська громада Богодухівського р-ну. Початок IV ст. до н. е. (Бандуровський, Буйнов 2000, с. 73). **Джерела:** Бандуровський, Буйнов 2000, с. 73, 173, рис. 33: 4—5; Могілов 2008, рис. 94: 3—8.

24. Голова котячого хижака анфас — бронзова бляха деталь кінської вузди. Могильник біля с. Черемушна, курган 10. Валківська міська громада Богодухівського р-ну. Кінець V — початок IV ст. до н. е. (Буйнов 2003, с. 4). **Джерело:** Буйнов 2003, с. 3, рис. 9: 6.

25. Голова котячого хижака анфас — бронзова бляха деталь кінської вузди (рис. 20: 7). Висота 1,7, ширина: 1,6 см. Одринське городище, Нововодолазький р-н. Друга половина V — IV ст. до н. е. **Джерела:** фото В. М. Окатенка; рисунок Т. В. Менчинської. Публікується уперше.

26. Кінцівки-лапи хижака — бронзові націчники. Могильник біля с. Протопопівка, курган 3. Солоницівська громада Харківського р-ну. Початок IV ст. до н. е. (Бандуровський, Буйнов 2000, с. 73). **Джерела:** Бандуровський, Буйнов 2000, с. 196, рис. 55: 9; Могілов 2008, рис. 103: 5—6; Канторович 2015, с. 1132, № 10, с. 1430: 10. Фото А. Р. Канторовича.

27. Стегно та кінцівки хижака — бронзові націчники, 2 екз. Могильник біля с. Мала Рогозянка, курган 2 групи 1, другий вуздечний набір. Золочівська громада Богодухівського р-ну. Початок IV ст. до н. е. (Бандуровський, Буйнов 2000, с. 73). **Джерела:** Бандуровський, Буйнов 2000, с. 73, 173, рис. 33: 6—7. Фото Р. В. Зимовця.

28. Стегно і кінцівки хижака — бронзові націчники (рис. 20: 5). Висота 4, довжина стегна 2,2 см. Одринське городище, Нововодолазький р-н. Друга половина V — IV ст. до н. е. **Джерела:** фото В. М. Окатенка; рисунок Т. В. Менчинської. Публікується уперше.

29. *Стегно і кінцівки хижаків* — бронзові нащичники, 2 екз. Старомерчанський могильник, курган 3, кінське поховання, перший вздечний набір. Валківська міська громада Богодухівського р-ну. IV ст. до н. е. (Бандуровський, Буйнов 2000, с. 74). **Джерело:** Бандуровський, Буйнов 2000, с. 74, 149, рис. 9: 11; Могилов 2008, рис. 105: 17.

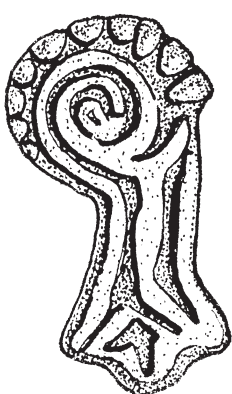
30. *Стегно і кінцівки хижаків* — бронзовий нащичник. смт Пересічна, Дергачівського р-ну, зруйноване поховання на присадибній ділянці. V—IV ст. до н. е. (Бабенко 2004, с. 35). **Джерело:** Бабенко 2004, с. 34, рис. 5.

34. *Олень, що лежить* — золоті нашивні бляшки, 6 екз. Пісочинський могильник, курган 22. Пісочинська селищна територіальна громада Харківського р-ну. Друга чверть IV ст. до н. е. (Бабенко 2005, с. 166). **Джерело:** Бабенко 2005, с. 129, фото 16, рис. 31: 5.

31. *Стегно і кінцівки хижаків* — бронзовий нащичник (рис. 20: 6). Висота 3,9; довжина умовного стегна 2,1 см. Одринське городище, Нововодолазький р-н. Друга половина V — IV ст. до н. е. **Джерело:** фото: В. М. Окатенка; рисунок Т. В. Менчинської. Публікується вперше.

35. *Олень, що лежить* — золота пластина-накладка, що використовувалась як нашивна бляха. Пісочинський могильник, курган 32. Пісочинська селищна територіальна громада Харківського р-ну. Кінець третьої чверті — самий кінець IV ст. до н. е. (Бабенко 2005, с. 163). **Джерело:** Бабенко 2005, с. 131, 163, фото 8, рис. 17: 5; 38: 2.

32. *Кінцівка-лапа хижаків* — золота нашивна бляха. Пісочинський могильник, курган 32. Пісочинська селищна територіальна громада Харківського р-ну. Друга—третья чверть IV ст. до н. е. (Бабенко 2005, с. 168—170). **Джерело:** Бабенко 2005, с. 135—136, 169, фото 19, рис. 38: 3.

ОБРАЗИ КОПИТНИХ

33. *Олень, що лежить* — золоті нашивні бляшки, 28 екз. Пісочинський могильник, курган 2. Пісочинська селищна територіальна громада Харківського р-ну. Кінець V — початок IV ст. до н. е. (Бабенко 2005, с. 160). **Джерело:** Бабенко 2005, с. 129, фото 6, рис. 4: 12.

36. *Олень, що крокує* — золоті нашивні бляшки, 9 екз. Пісочинський могильник, курган 8, поховання 1. Пісочинська селищна територіальна громада Харківського р-ну. Кінець третьої чверті — самий кінець IV ст. до н. е. (Бабенко 2005, с. 163). **Джерело:** Бабенко 2005, с. 131, 163, фото 8, рис. 17: 5; 38: 2.

37. *Олень, що крокує* — золота нашивна бляшка (рис. 13: 1). Старомерчанський могильник, курган 6. Валківська міська громада Богодухівського р-ну. Остання третина IV ст. до н. е. (Бандуровский, Буйнов 2000, с. 56). III ст. до н. е. (Бандуровский, Буйнов 2000, с. 99). **Джерела:** Бандуровский, Буйнов 2000, с. 98, 152, рис. 12: 4. Фото В. М. Окатенка.

38. *Олень, що крокує* — золоті нашивні бляшки, 8 екз. (рис. 13: 2). Хут. Настільний, курган 1 групи 4, розкопки Д. І. Багалія 1903 р. Сучасні околиці с. Настеньківка Краснокутської селищної громади Богодухівського р-ну. IV ст. до н. е. (Багалей 1907, с. 378). **Джерело:** Багалей 1907, с. 374, рис. 102.

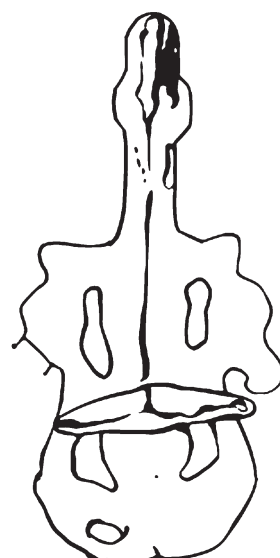
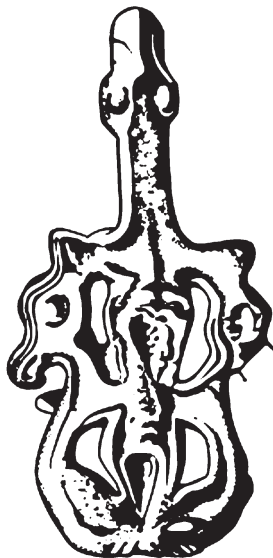
39. *Олень у сцені переслідування* — золота оббивка рукояті меча (рис. 12: 3). Старомерчанський могильник, курган 11, поховання 1. Валківська міська громада Богодухівського р-ну. 340—320 рр. до н. е. (Бандуровский, Буйнов 2000, с. 78). **Джерела:** Бандуровский, Буйнов 2000, с. 77—78, с. 160, рис. 20: 1. Фото В. М. Окатенка; рисунок І. С. Баєвої.

40. *Протома оленя* — бронзовий наносник (рис. 14). Люботинський могильник. Центральна група. Знахідка в міжкурганному просторі. Люботинська міська територіальна громада. V ст. до н. е. (Зимовець, Окатенко 2022, с. 40). **Джерело:** Зимовець, Окатенко 2022, с. 40, рис. 1.

41. «*Оленята*» у геральдичній композиції — поясний або сагайдачний гачок. Старосалтівська селищна громада Чугуївського р-ну. Пізньоскіфський час (Гречко 2010, с. 147). **Джерело:** Гречко 2010, с. 265, рис. 118: 8.

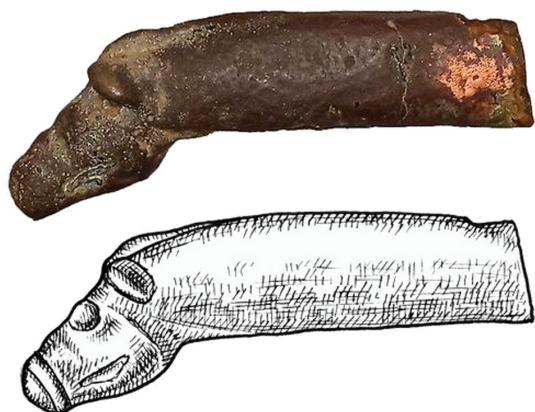
42. *Лось у жертвній позі* — бронзова бляха-деталь кінської вузди. Городище поблизу хут. Городище («городище Куколівського»), розкоп 1. Валківська міська громада Богодухівського р-ну. V ст. до н. е. (Буйнов 2002, с. 9). **Джерело:** Буйнов 2001, с. 9, рис. 12: 15.

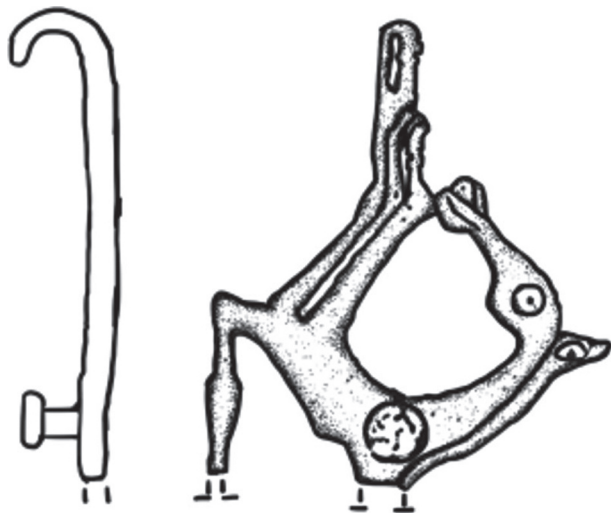
43. *Протома барана — бронзовий наносник* (рис. 15). Поселення Шовкова. Люботинська міська територіальна громада. Перша половина V ст. до н. е. **Джерело:** Музей Археології ХНУ імені В. Н. Каразіна (№ 23001). Публікується вперше. Довжина — 6,2; висота — 4, довжина голови барана — 3,1; ширина — 3,9 см. Фото Р. В. Зимовця.

44. *Голова кабана — завершення обуху бронзового чекану* (рис. 16). Поселення біля с. Суха Гомільша, зольник у лісі. Слобожанська селищна громада Чугуївського р-ну. V ст. до н. е. **Джерело:** Зміївський краєзнавчий музей, інв. № 9901. Публікується вперше. Довжина обуху — 6,7; висота — 1,9; довжина голови кабана — 2; ширина — 1,7 см. Фото Р. В. Зимовця.

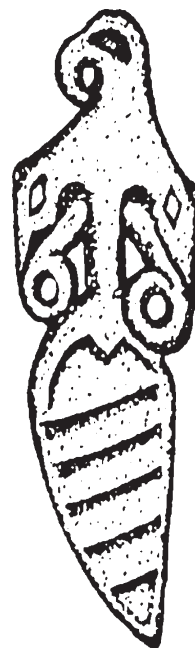

45. *Протома коня — поясний або сагайдачний гачок*. Околиці с. Шестакове. Старосалтівська селищна громада Чугуївського р-ну Харківський р-н. Пізньоскіфський час (Гречко 2010, с. 147). **Джерело:** Гречко 2010, с. 265, рис. 118: 9.

ОБРАЗИ ХИЖИХ ПТАХІВ

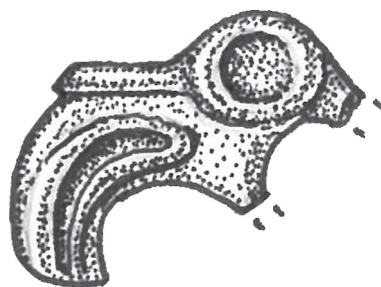
46. *Птах з розправленими крилами — бронзовий нащичник або налобник*. Старомерчанський могильник, курган 3, кінське поховання, другий вузничний набір. Валківська міська громада Богодухівського р-ну. Перша половина IV ст. до н. е. (Бандуровський, Буйнов 2000, с. 74). **Джерело:** Банудровський, Буйнов 2000, с. 74, 149, рис. 9: 3.

47. *Протома хижого птаха — бронзовий наносник*. Старомерчанський могильник, курган 3, кінське поховання, другий вузничний набір. Валківська міська громада Богодухівського р-ну. Перша половина IV ст. до н. е. (Бандуровський, Буйнов 2000, с. 74). **Джерело:** Банудровський, Буйнов 2000, с. 74, 149, рис. 9: 4.

48. *Протома хижого птаха — бронзова підвіска* (рис. 20: 2). Довжина: 2,1; висота: 1,6 см. Одринське городище, Нововодолазький р-н. Друга половина V—IV ст. до н. е. **Джерело:** фото В. М. Окатенка; рисунок Т. В. Менчинської. Публікується вперше.

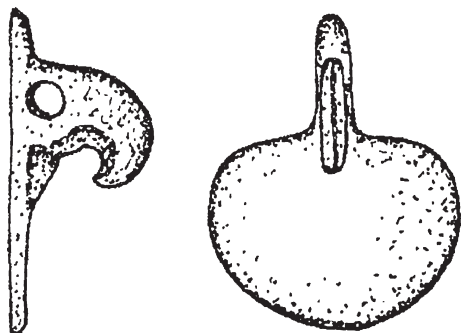

49. *Протома хижого птаха — бронзовий наносник*. Мала Рогозянка, курган 2 групи 1, другий вузничний набір. Золочівська громада Богодухівського р-ну. Початок IV ст. до н. е. (Бандуровський, Буйнов 2000, с. 73). **Джерело:** Бандуровський, Буйнов 2000, с. 73, 173, рис. 33: 8.

50. *Протома хижого птаха — бронзовий наносник*. Пісочинський могильник, курган 7. Пісо-

чинська селищна територіальна громада Харківського р-ну. Середина — друга половина IV ст. до н. е. (Бабенко 2005, с. 162). **Джерело:** Бабенко 2005, с. 102, рис. 13: 1.

51. Голівки хижих птахів — закінчення бронзового псалія. Пісочинський могильник, курган 2. Пісочинська селищна територіальна громада Харківського р-ну. Кінець V — початок IV ст. до н. е. (Бабенко 2005, с. 160). **Джерела:** Бабенко 2005, рис. 4: 5. Фото Р. В. Зимовця.

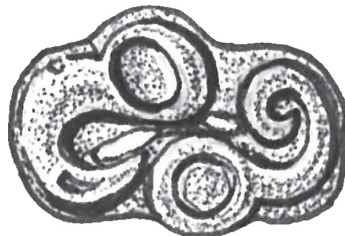
52. Голова хижого птаха — бронзова бляха (нащічник?) — деталь кінської вузди. Знайдена на території Васишівського лісництва. Безлюдівська селищна громада Харківського р-ну. Пізньоскіфський час. **Джерела:** Шрамко 1962, с. 208, рис. 79: 1. Інв. № МА ХНУ — ВН 2157. Фото С. А. Заднікова.

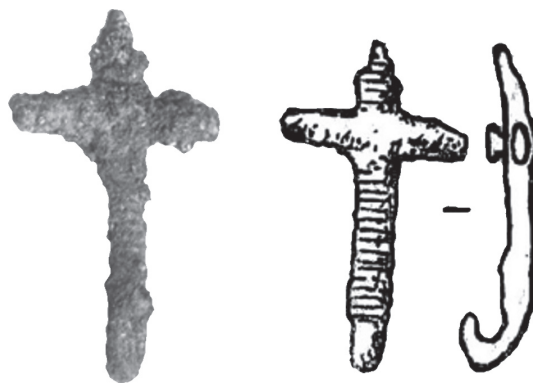
53. Голівки хижих птахів у перевернутій дзеркальній симетрії — бронзова бляха — деталь кінської вузди (рис. 17: 1). Виявлена у лісі напроти Коломацького городища. Коломацька селищна громада Богодухівського р-ну. V ст. до н. е. **Джерело:** Валківський краєзнавчий музей (інв. № 9432 Р 3397). Довжина — 2,2; висота — 1,5; висота петлі для кріплення — 1,1 см. Фото Р. В. Зимовця. Публікується вперше.

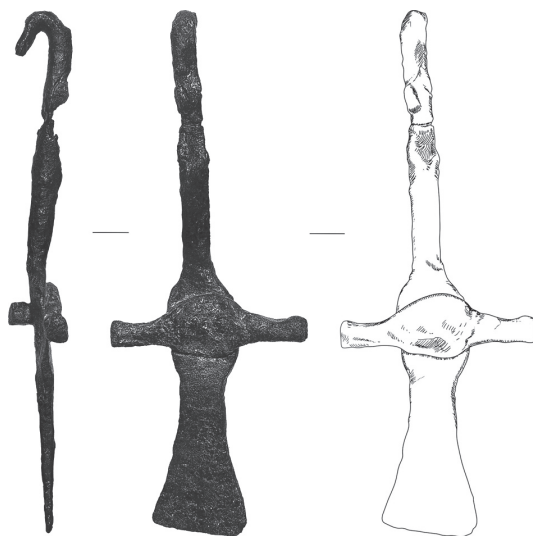
54. Голівки хижих птахів у перевернутій дзеркальній симетрії — бронзова бляха — деталь кінської вузди (рис. 17: 2). Довжина: 2,1; висота: 1,5; висота петлі зі зворотного боку: 0,7 см. Одринське городище, Нововодолазький р-н. Друга половина V — IV ст. до н. е. **Джерело:** рисунок Т. В. Менчинської. Публікується вперше.

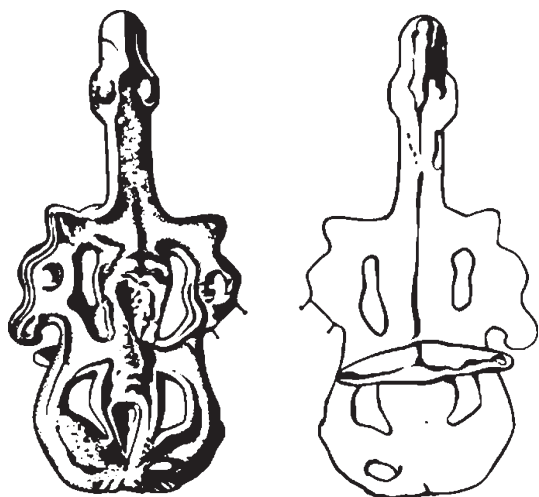
55. Стилїзована пташина голівка — поясний або сагайдачний гачок. Могильник біля с. Веселе, курган 4. Липецька сільська територіальна громада Харківського р-ну. Кінець IV — перша половина III ст. до н. е. **Джерело:** Шрамко 1978, с. 19, рис. 4.19: 4. Фото з архіву Б. А. Шрамка.

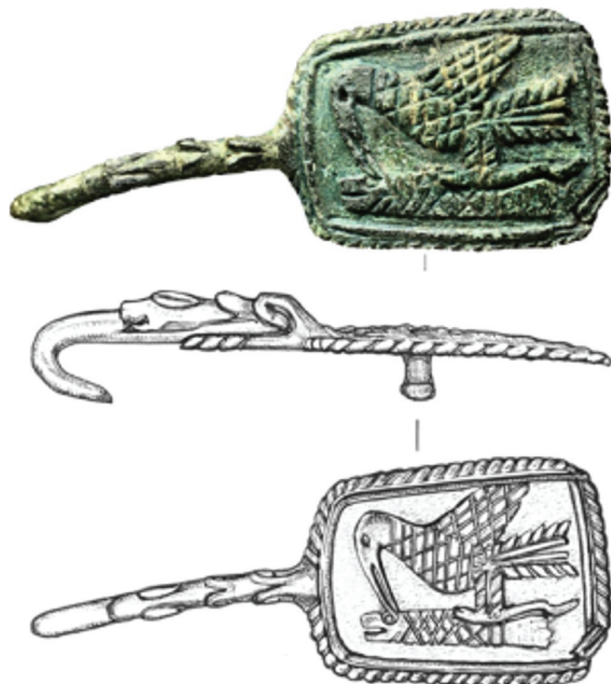
56. Стилїзована пташина голівка — поясний або сагайдачний гачок. Околиці с. Черкаський Бишкін. Слобожанська селищна громада Чугуївського р-ну. Кінець IV — перша половина III ст. до н. е. **Джерела:** Бейдин, Григорьянц, Чаговец 2007, с. 171, рис. 1. Фото В. М. Окатенка.

57. Стилїзована пташина голівка — поясний або сагайдачний гачок. Старосалтівська селищна громада Чугуївського р-ну. Пізньоскіфський час. **Джерело:** Гречко 2010, с. 265, рис. 118: 8.

58. Птиця, що дзьобає та пазуриє рибу та змію — поясний або сагайдачний гачок (рис. 19). Околиці с. Черкаський Бишкін. Слобожанська селищна громада Чугуївського р-ну. Друга половина IV ст. до н. е. **Джерело:** Зимовець, Окатенко 2023, с. 47, рис. 1.

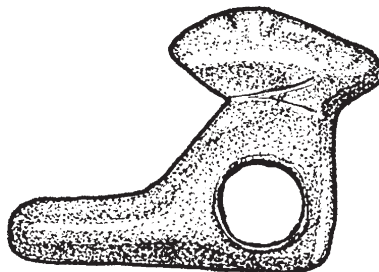

ОБРАЗ ГРИФОНІВ

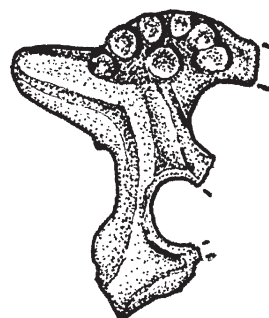
59. Протома грифона — бронзовий наносник. смт Пересічна, Дергачівського р-ну, зруйноване поховання на присадибній ділянці. V—IV ст. до н. е. (Бабенко 2004, с. 35). **Джерело:** Бабенко 2004, с. 34, рис. 4.

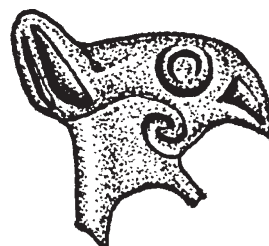
60. Протома грифона — бронзовий наносник (рис. 20: 1). Загальна довжина наносника: 3,4; висота — 2,4; довжина голови — 1; діаметр отвору — 0,7 см. Одринське городище, Нововодолазький р-н. Друга половина V — IV ст. до н. е. **Джерело:** фото В. М. Окатенка; рисунок Т. В. Менчинської. Публікується уперше.

61. Протома грифона — фрагмент бронзового наносника (рис. 20: 3). Довжина фрагменту голови, що зберігся: 2,5; висота: 3,3 см. Одринське городище, Нововодолазький р-н. Друга половина V — IV ст. до н. е. **Джерело:** фото В. М. Окатенка; рисунок Т. В. Менчинської. Публікується уперше.

62. Протома грифона — фрагмент бронзового наносника (рис. 20: 4). Довжина голови: 1,9; висота фрагменту, що зберігся: 2,2; діаметр отвору: 0,8 см. Одринське городище, Нововодолазький р-н. Друга половина V—IV ст. до н. е. **Джерело:** фото В. М. Окатенка; рисунок Т. В. Менчинської. Публікується уперше.

63. Грифони у геральдичній композиції — перехрестя меча (рис. 12: 4). Старомерчанський могильник, курган 11, поховання 1. Валківська міська громада Богодухівського р-ну. 340—320 рр. до н. е. (Бандуровський, Буйнов 2000, с. 77—78, 160, рис. 20: 1. **Джерело:** фото В. М. Окатенка.

64. Грифони у геральдичній композиції — золоті нашивні блишки, 2 екз. Хут. Настільний. Група 1, курган 4 з розкопок Д. І. Багалія 1907 р. Сучасні околиці с. Настеньківка Краснокутської селищної громади Богодухівського р-ну. IV ст. до н. е. (Бага-

лей 1907, с. 378). **Джерело:** Багалеї 1907, с. 374, рис. 101.

65. *Лежачий грифон — золоті нашивні бляшки, 8 екз.* Пісочинський могильник, курган 25. Пісочинська селищна територіальна громада Харківського р-ну. Кінець V — перша половина IV ст. до н. е. (Бабенко 2005, с. 167). **Джерела:** Бабенко 2005, с. 133—134, фото 17; 2006, с. 79, рис. 1: 10, 11; 2012, с. 109, рис. 3.

66. *Лежачий грифон — золоті нашивні бляшки, 2 екз.* Пісочинський могильник, курган 32. Пісочинська селищна територіальна громада Харківського р-ну. Друга—третья чверті IV ст. до н. е. (Бабенко 2005, с. 167). **Джерела:** Бабенко 2005, с. 133, фото 19; 2006, с. 79, рис. 1: 12.

67. *Лежачий грифон — золоті нашивні бляшки, 19 екз.* Пісочинський могильник, курган 2. Пісочинська селищна територіальна громада Харківського р-ну. Кінець V — початок IV ст. до н. е. (Бабенко

2005, с. 160). **Джерела:** Бабенко 2005, с. 132, фото 4; 2006, с. 79, рис. 1: 9; 2012, с. 107, рис. 2.

68. *Грифон з піднятою лапою — золоті нашивні бляшки, 2 екз.* Пісочинський могильник, кургани 29, 32. Пісочинська селищна територіальна громада Харківського р-ну. Друга—третья чверті IV ст. до н. е. (Бабенко 2005, с. 167). **Джерела:** Бабенко 2005, с. 133, фото 18. Бабенко 2006, с. 80, рис. 1: 14, 15.

69. *Грифон з піднятою лапою — медальон або підвіска.* Пісочинський могильник, курган 29. Пісочинська селищна територіальна громада Харківського р-ну. Друга—третья чверті IV ст. до н. е. (Бабенко 2005, с. 167). **Джерело:** Бабенко 2006, с. 79, рис. 1: 13.

ІНШІ ОБРАЗИ

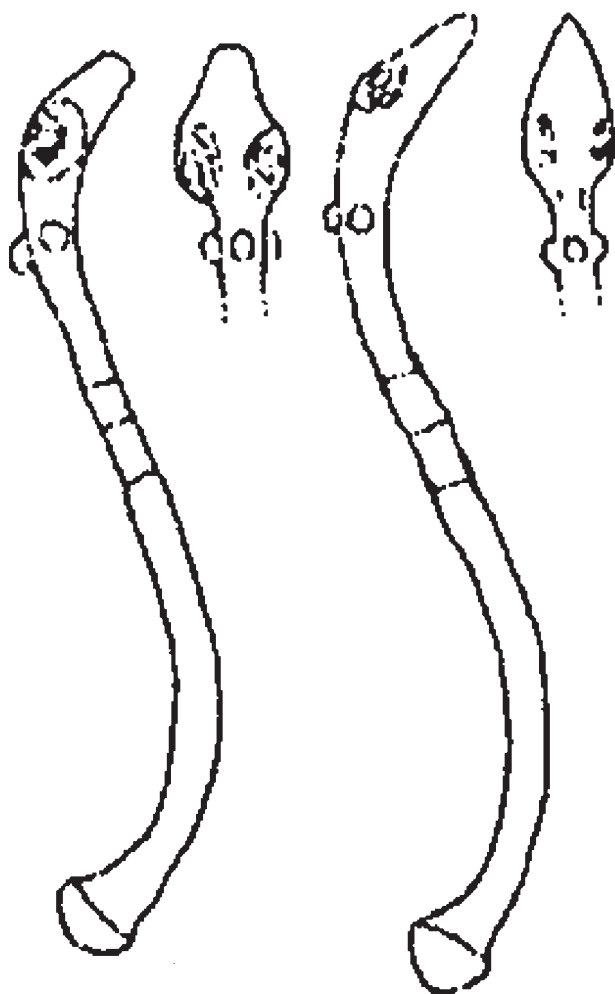
70. *Заяць — золоті нашивні бляшки, 14 екз.* Пісочинський могильник, курган 2. Пісочинська селищна територіальна громада Харківського р-ну. Кінець V — початок IV ст. до н. е. (Бабенко 2005, с. 160). **Джерело:** Бабенко 2005, с. 131—132, рис. 4: 13, фото 3.

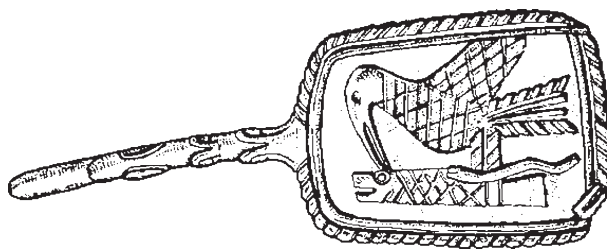
71. *Протома зайця* — бронзовий нахосник. Пісочинський могильник, курган 9. Пісочинська селищна територіальна громада Харківського р-ну. Кінець V — перша половина IV ст. до н. е. (Бабенко 2005, с. 164). **Джерела:** Бабенко 2005, с. 103, рис. 20:14. Фото Р. В. Зимовця.

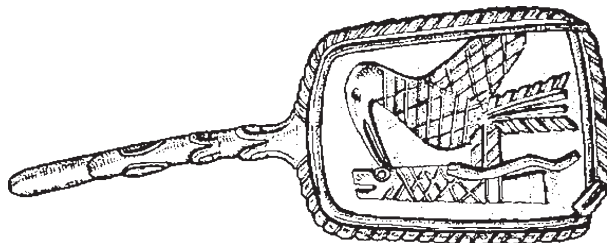
72. *Зміїні голівки* — закінчення бронзових псаліїв. Пісочинський могильник, курган 9. Пісочинська селищна територіальна громада Харківського р-ну. Кінець V — перша половина IV ст. до н. е. (Бабенко 2005, с. 164). **Джерела:** Бандуровський, Буйнов 2000, рис. 57: 1; Бабенко 2005, с. 99, рис. 20: 10, 11; Могілов 2008, рис. 73: 1.

73. *Змія* — поясний або сагайдачний гачок. Околиці с. Черкаський Бишкін (рис. 19). Слобожанська селищна громада Чугуївського р-ну. Друга половина IV ст. до н. е. **Джерело:** Зимовець, Окатенко 2023, с. 47, рис. 1.

74. *Риба* — поясний або сагайдачний гачок. (рис. 19). Околиці с. Черкаський Бишкін. Слобожанська селищна громада Чугуївського р-ну. Друга половина IV ст. до н. е. **Джерело:** Зимовець, Окатенко 2023, с. 47, рис. 1.

75. *Півник-гіпнокамп* — бронзова бляха-нащічник. Пісочинський могильник, курган 7. Пісочинська селищна територіальна громада Харківського р-ну. Друга половина IV ст. до н. е. (Бандуровський, Буйнов 2000, с. 75). **Джерела:** Бандуровський, Буйнов 2000, с. 75, 198, рис. 57: 3; Бабенко 2005, с. 100, рис. 13: 2; Могілов 2008, рис. 106: 20. Фото Р. В. Зимовця.

76. *Півник-гіпнокамп* — бронзова бляха-нащічник (рис. 20: 8). Довжина фрагменту: 1,8; висота: 2,2; висота петлі зі зворотного боку: 0,5 см. Одринське городище, Нововодолазький р-н. Друга половина V — IV ст. до н. е. **Джерела:** фото В. М. Окатенка; рисунок Т. В. Менчинської. Публікується вперше.

77. Сфінкс — бронзове навершия. Семенівка, Дергачівський р-н (?). Середина IV ст. до н. е. (Бабенко 1998, с. 27). **Джерела:** Бабенко 1998; 2022, с. 219, рис. 2: 8.

ЛІТЕРАТУРА

Алексеев, А. Ю. 1991. Хронология и хронография Причерноморской Скифии V в. до н. э. *Археологический сборник Государственного Эрмитажа*, 31, с. 43-57.

Алексеев, А. Ю. 2003. *Хронография Европейской Скифии VII—IV веков до н. э.* Санкт-Петербург: Государственный Эрмитаж.

Алексеев, А. Ю. 2006. Акинак или махайра? (мечи из раскопок Н. И. Веселовского у с. Шульговки в 1891 г.). В: Петренко, В. Г., Яблонский, Л. Т. (ред.). *Древности скифской эпохи*. Москва: ИА РАН, с. 43-65.

Алексеев, А. Ю. 2012. *Золото скифских царей в собрании Эрмитажа*. Санкт-Петербург: Государственный Эрмитаж.

Алексеев, А. Ю. 2019. Грифон и змея в скифском искусстве. *Археологія і давня історія України*, 2 (31), с. 398-401.

Алексеев, А. Ю., Мурзин, В. Ю., Ролле, Р. 1991. *Чертомлык (скифский царский курган IV в. до н. э.)*. Киев: Наукова думка.

Андрienко, В. П. 1978. Новые раскопки у с. Пожарная Балка. *Археологические открытия 1977 г.*, с. 289.

Бабенко, Л. І. 1997. Кінь у поховальному обряді сіверськодонецького регіону у скіфський час. В: *VIII Всеукраїнська наукова конференція «Історичне краєзнавство і культура» (наукові доповіді та повідомлення)*. П. Київ; Харків: Рідний край, с. 226-228.

Бабенко, Л. І. 1998. Скифское бронзовое навершие из собрания Харьковского исторического музея. *Вісник Харківського державного університету*, 413: Історія, 30, с. 25-28.

Бабенко, Л. І. 2004. Комплекс речей поховання IV ст. до н. е. біля Пересічної. *Археологія*, 3, с. 33-37.

Бабенко, Л. І. 2005. *Песочинский курганный могильник скифского времени*. Харьков: Райдер.

Бабенко, Л. І. 2006. Образи фантастичних істот у декорі одягу сіверськодонецького населення V—IV ст. до н. е. В: *Музейні читання. Матеріали наукової конференції «Ювелірне мистецтво — погляд крізь віки»*. 5—6 грудня 2005 р. Київ: МІКУ, с. 76-81.

Бабенко, Л. І. 2012. Об одном иконографическом варианте образа грифона в греко-скифской торевтике. *Старожитності: Харківський історико-археологічний щорічник*, 11, с. 105-116.

Бабенко, Л. І. 2021. Курган 4 поблизу с. Веселе: етнокультурна характеристика пам'ятки. В: *Посохов, С. І. (ред.). Борис Андрійович Шрамко: сторінки біографії, підсумки досліджень, спогади про вченого*. Харків: Котельва, с. 43-49.

Бабенко, Л. І. 2022. Скіфський розділ у структурі археологічної виставки 1942 р. у Харкові. В: *Двадцять восьми сумцовські читання. Збірник матеріалів наукової конференції «Музей у глобальному світі: інновації та збереження традицій»*, присвяченої 100-річчю від дня смерті М. Ф. Сумцова. Харків, с. 171-183.

Бабенко, Л. І. 2022. Бутоны мирового дерева: об одном типе скифских наверший. *Stratum plus*, 3, с. 215-237.

Багале́й, Д. И. 1907. Раскопка курганов в Валковском и Богодуховском уездах Харьковской губ. летом 1903 года. *Труды XIII Археологического съезда*. 1. Москва, с. 369-378.

Бандуровский, А. В. 2002. Ольвия как один из центров производства изделий в зверином стиле. *Археологічні відкриття в Україні 2000—2001 рр.*, с. 89-90.

Бандуровский, А. В., Буйнов, Ю. В. 2000. *Курганы скифского времени (северскодонецкий вариант)*. Киев: ИА НАН Украины.

- Батчаев, В. М. 1985. Древности предскифского и скифского периодов. В: Марковин, В. И. (ред.). *Археологические исследования на новостройках Кабардино-Балкарии в 1972—1979 гг.* П. Нальчик: Эльбрус, с. 7-115.
- Бейдин, Г. В., Григорьянц, М. Н., Чаговец, С. А. 2007. Первые сарматы на Северском Донце. *Культурна спадщина Слобожанщини. Історія, генеалогія, краєзнавство, археологія*, 6, с. 170-180.
- Бессонова, С. С., Скорый, С. А. 1986. Погребение скифского воина из акташского могильника в восточном Крыму. *Советская археология*, 4, с. 158-170.
- Бессонова, С. С. 2004. Крылатый конь — гиппокамп — морской конек и скифский Посейдон. *Старожитності степного Причорномор'я і Криму*, XI, с. 25-30.
- Бессонова, С. С., Скорый, С. А. 2001. *Мотронинское городище скифской эпохи (по материалам раскопок 1988—1996 гг.)*. Киев; Краков.
- Бидзиля, В. И., Полин, С. В. 2012. *Скифский царский курган Гайманова Могила*. Киев: Скиф.
- Бокий, Н. М. 1971. Археологические работы на Кировоградщине в 1968 году. *Археологические исследования на Украине 1968 г.*, с. 154-159.
- Братченко, С. Н., Швецов, М. Л., Дубовская, О. Р. 1989. Курган IV в. до н. э. в бассейне Северского Донца. *Советская археология*, 1, с. 170-177.
- Буйнов, Ю. В. 2002. *Отчет о раскопках городища скифского времени в урочище Городище Валковского района Харьковской области в 2001 году*. Харьков.
- Буйнов, Ю. В. 2003. *Отчет о раскопках памятников скифского периода в Валковском районе Харьковской области в 2002 году*. Харьков.
- Буйнов, Ю. В., Гречко, Д. С. 2005. Некоторые итоги раскопок городища в урочище Городище (к вопросу об исторических судьбах племен бондарихинской культуры). *Археологічні дослідження в Україні 2003—2004 рр.*, с. 13-17.
- Вальчак, С. Б. 1998. Предметы эпохи поздней бронзы — раннего железа из коллекций восточной Украины и их аналоги. *Археологічний літопис Лівобережної України*, 1—2, с. 19-22.
- Васильев, Ст. А. 2002. *Искусство древнего населения Волго-Камья в ананьинскую эпоху (истоки и формирование)*. Диссертация канд. ист. наук. Санкт-Петербург: СПбГУ.
- Вишневская, О. А. 1973. *Культура сакских племен низовьев Сырдарьи в VII—V вв. до н. э.* Труды Хорезмской археологически-этнографической экспедиции, VIII. Москва: Наука.
- Вязьмитина, М. И., 1963. Ранние памятники скифского звериного стиля. *Советская археология*, 2, с. 158-170.
- Галанина, Л. К. 1997. *Келермесские курганы. «Царские» погребения раннескифской эпохи. Степные народы Евразии*, 1. Москва: Палеограф.
- Глебов, В. П. 2016. Пряжки с зооморфными изображениями в раннесарматской культуре нижнего подонья. В: Яблонский, Л. Т., Краева, Л. А. (ред.). *Константин Федорович Смирнов и современные проблемы сарматской археологии. Материалы IX Международной научной конференции «Проблемы сарматской археологии и истории», посвященной 100-летию со дня рождения Константина Федоровича Смирнова*. Оренбург: ОГПУ, с. 69-79.
- Гречко, Д. С. 2010. *Населення скіфського часу на Сіверському Дінці*. Київ: ІА НАН України.
- Гречко, Д. С., Каранух, Е. Г. 2011. Некоторые вопросы этнокультурной истории юга Восточной Европы конца скифского периода. *Stratum plus*, с. 245-261.
- Гуляев, В. И. 2009. «Престижные вещи» из среднедонских курганов скифского времени и проблема единой Скифии. В: Мошкова, М. Г. (ред.). *Проблемы современной археологии. Сборник памяти В. А. Башилова*. Москва: Таус, с. 55-171.
- Гуляев, В. И. 2016. *Зооморфные металлические крючки скифского времени в Евразии: каталог и описание*. Москва: ИА РАН.
- Гуляев, В. И., Шевченко, А. А. 2022. *Сокровища скифских курганов Среднего Дона*. Москва: ИА РАН.
- Дашевская, О. Д. 1991. *Поздние скифы в Крыму. Свод археологических источников*, Д1-7. Москва: Наука.
- Евдокимов, Г. Л., Фридман, М. И. 1991. Скифские курганы у с. Первомаевка на Херсонщине. В: Болгарик, Ю. В., Бунятян, Е. П. (ред.). *Курганы степной Скифии*. Киев: Наукова думка, с. 72-97.
- Задніков, С. А. 2023. Нова знахідка зразка звіриного стилю з Харківщини. В: Задніков, С., Шрамко, І., Панковський, В. (ред.). *Мистецька стилістика, техніка та змістовність за доби раннього заліза Європи*. Харків: Котельва: ХНУ імені В. Н. Каразіна; ІКЗ «Більськ»; Майдан.
- Зимовец, Р. В. 2016. О локальных особенностях бронзовых буторелей в виде головы хищной птицы. *Археологія і давня історія України*, 2 (19), с. 76-88.
- Зимовец, Р. В., Окатенко, В. М. 2022. Наносник у вигляді протоми копитного з Люботинського могильника. В: *Археологія Північно-Східної України: здобутки, сучасний стан та перспективи. Матеріали III всеукраїнської науково-практичної конференції з міжнародною участю. 27 травня 2022 року*. Суми, с. 38-42.
- Зимовец, Р. В., Окатенко, В. М. 2023. Поясний гачок з Черкаського Бишкіну: унікальний артефакт скіфського часу з басейну Сіверського Дінця. В: *Археологія Північно-східної України: здобутки, сучасний стан та перспективи. Матеріали IV Всеукраїнської науково-практичної конференції з міжнародною участю. 27 квітня 2023 р.* Суми, с. 40-49.
- Иванчик, А. И. 2001. *Киммерийцы и скифы. Степные народы Евразии*, II. Москва: Палеограф.
- Ильинская, В. А. 1965. Некоторые мотивы раннескифского звериного стиля. *Советская археология*, 1, с. 86-107.
- Ильинская, В. А. 1968. *Скифы Днепровского Лесостепного Левобережья*. Киев: Наукова думка.
- Ильинская, В. А. 1975. *Раннескифские курганы бассейна р. Тясмин*. Киев: Наукова думка.
- Канторович, А. Р. 1992. «Петушки» — один из образов звериного стиля степной Скифии. В: *Граковские чтения на кафедре археологии МГУ 1989—1990 гг.* Москва: МГУ, с. 57-68.
- Канторович, А. Р. 2015. *Скифский звериный стиль Восточной Европы: классификация, типология, хронология, эволюция*. Дисс. д-ра ист. наук. Москва: ИА РАН.
- Канторович, А. Р. 2022. *Искусство скифского звериного стиля Восточной Европы (классификация, типология, хронология, эволюция): в двух томах. 2*. Москва: МГУ.
- Ковпаненко, Г. Т., Яковенко, Э. В. 1973. Скифские курганы на юге Херсонщины. В: Тереножкин, А. И. (ред.). *Скифские древности*. Киев: Наукова думка, с. 253-265.
- Ковпаненко, Г. Т., Бунятян, Е. П. 1978. Скифские курганы у с. Ковалевка Николаевской области. В: Генинг, В. Ф. (ред.). *Курганы на Южном Буге*. Киев: Наукова думка, с. 133-150.

Колтухов, С. Г., Сенаторов, С. Н. 2016. *Скифы предгорного Крыма в VII—IV вв. до н. э. Курганы 1890—1892 и 1895 гг. (по материалам Н. И. Веселовского и Ю. А. Кулаковского)*. Симферополь.

Коровина, А. А. 1957. К вопросу об изучении Семибратних курганов. *Советская археология*, 2, с. 174-187.

Королькова, Е. Ф. 2006. *Звериный стиль Евразии. Искусство племен Нижнего Поволжья и Южного Приуралья в скифскую эпоху (VII—IV вв. до н. э.)*. Санкт-Петербург: Петербургское востоковедение.

Кубышев, А. И., Бессонова, С. С., Ковалёв, Н. С. 2009. *Братолюбковский курган*. Киев: ИА НАН Украины.

Кузнецова, Т. М. 2002. *Зеркала Скифии VI—III века до н. э.* I. Москва: Индрик.

Либеров, П. Д. 1962. Памятники скифского времени бассейна Северского Донца. *Материалы и исследования по археологии СССР*, 113, с. 5-85.

Либеров, П. Д. 1965. Памятники скифского времени на Среднем Дону. *Свод археологических источников*, Д1-31. Москва: Наука.

Либеров, П. Д. 1976. Локальные особенности звериного стиля среднедонской культуры и отражение связей с внешним миром. В: Мелюкова, А. И., Мошкова, М. Г. (ред.). *Скифо-сибирский звериный стиль в искусстве народов Евразии*. Москва: Наука, с. 138-146.

Манцевич, А. П. 1987. *Курган Солоха. Публикация одной коллекции*. Ленинград: Искусство.

Махортих, С. В. 2006. Скифська вузда Перещепинського могильника. В: Черненко, Є. В. (ред.). *Більське городище та його округ (до 100-річчя початку польових досліджень)*. Київ: Шлях, с. 57-76.

Махортих, С. В. 2019. Золотые накладки на деревянные сосуды из Перещепинского могильника близ Бельска. *Археологія і давня історія України*, 2 (31), с. 470-482.

Могилов, О. Д. 2008. *Спорядження коня скіфської доби у Лісостепу Східної Європи*. Київ; Кам'янець-Подільський: ІА НАН України.

Мозолевський, Б. Н. 1980. Скифские курганы в окрестностях г. Орджоникидзе на Днепропетровщине (раскопки 1972—1975 гг.). В: Тереножкин, А. И. (ред.). *Скифия и Кавказ*. Киев: Наукова думка, с. 70-154.

Мозолевський, Б. М. 1979. *Товста Могила*. Київ: Наукова думка.

Мурзін, В., Ролле, Р., Супруненко, О. 1999. *Більське Городище*. Київ; Гамбург; Полтава: Археологія.

Новичихин, А. М. 2006. *Население Западного Закубанья в первой половине I тысячелетия до н. э. (по материалам погребальных памятников)*. Анапа: Сочинский государственный университет.

Окatenко, В. Н. 2003. Некоторые результаты новых раскопок городища у хутора Городище. В: *Проблеми історії та археології України. Збірник матеріалів Міжнародної наукової конференції до 100-річчя XII Археологічного з'їзду в м. Харкові 25—26 жовтня 2002 року*. Харків, с. 43-46.

Окatenко, В. М., Буйнов, Ю. В. 2010. Курган з похованнями скіфського типу біля Старого Мерчика. *Археологія*, 1, с. 78-90.

Окatenко, В. М., Могилов, О. Д. 2021. Знахідки кістяних псаліїв доби раннього заліза на Харківщині. *Археологія і давня історія України*, 4 (21), с. 98-106.

Ольховський, В. С. 1999. О поясных крючках эпохи раннего железа. В: Тощев, Г. Н. (ред.). *Проблеми*

скифо-сарматской археологии Северного Причерноморья. Запорожье: ЗапГУ, с. 90-96.

Онайко, Н. А. 1970. *Античный импорт в Приднепровье и Побужье в IV—II вв. до н. э.* Свод археологических источников, Д1-27. Москва: Наука.

Онайко, Н. А. 1976. Звериный стиль и Античный мир Северного Причерноморья. В: Мелюкова, А. И., Мошкова, М. Г. (ред.). *Скифо-сибирский звериный стиль в искусстве народов Евразии*. Москва: Наука, с. 66-73.

Очир-Горяева, М. А. 2012. *Древние всадники степей Евразии*. Москва: Таус.

Пеляшенко, К. Ю. 2018. Древности III—I вв. до н. э. Лесостепного Подонцовья. *Археологія і давня історія України*, 2 (27), с. 204-218.

Петренко, В. Г. 1967. *Правобережье Среднего Приднепровья. V—III вв. до н. э.* Свод археологических источников, Д1-4. Москва: Наука.

Петренко, В. Г. 1978. *Украшения Скифии VII—III вв. до н. э.* Свод археологических источников, Д4-5. Москва: Наука.

Петренко, В. Г., Маслов, В. Е., Канторович, А. Р. 2000. Хронология центральной группы курганов могильника Новозаведенное-II. В: Гуляев, В. И., Ольховский, В. С. (ред.). *Скифы и сарматы в VII—III вв. до н. э.: палеоэкология, антропология и археология*. Москва: ИА РАН, с. 238-248.

Петренко, В. Г., Маслов, В. Е., Канторович, А. Р. 2004. Погребение знатной скифянки из могильника Новозаведенное II (предварительная публикация). *Материалы и исследования по археологии России*, 6: Археологические памятники раннего железного века юга России, с. 179-210.

Платар... 2004. *Платар. Колекція предметів старовини родин Платонових і Тарут. Каталог*. Київ.

Погребова, Н. Н. 1948. Грифон в искусстве Северного Причерноморья в эпоху архаики. *Краткие сообщения ИИМК*, XXII, с. 62-67.

Полидович, Ю. Б. 1994. О мотиве свернувшегося хищника в скифском зверином стиле. *Российская археология*, 4, с. 63-78.

Полидович, Ю. Б. 2012. Мельгуновский тип изображения птиц в скифском искусстве (к вопросу о начальном этапе формирования «звериного стиля»). В: *Иранский мир II—I тыс. до н. э. Материалы международной научной конференции, посвященной памяти Эдвина Арвидовича Грантовского и Дмитрия Сергеевича Раевского*, VI: 2—3 декабря 2013 года. Москва: ИВ РАН, с. 89-100.

Полідович, Ю. Б. 2013. Унікальні зображення вовка з Середнього Подонцовья. *Донецький археологічний збірник*, 17, с. 220-224.

Полідович, Ю. Б. 2014. Изображения на клинках кинжалов и мечей скифо-сакского времени. Восхождение к вершинам археологии. В: *Сборник материалов международной научной конференции «Древние и средневековые государства на территории Казахстана», посвященной 90-летию со дня рождения К. А. Акишева*. Алматы, с. 257-272.

Полідович, Ю. Б., Вольная, Г. Н. 2005. Образ зайца в скифском искусстве. В: Гуляев, В. И. (ред.). *Древности Евразии: от ранней бронзы до ранне-средневековья. Памяти Валерия Сергеевича Ольховского*. Москва: ИА РАН, с. 415-436.

Пузикова, А. И. 2001. *Курганные могильники скифского времени Среднего Подонья (публикация комплексов)*. Москва: ИА РАН.

Ростовцев, М. 1913. *Античная декоративная живопись на Юге России. Атлас*. Санкт-Петербург: ИАК.

- Савченко, Е. И. 2009. Снаряжение коня скифского времени на Среднем Дону как археологический источник. В: Гуляев, В. И. (ред.). *Археология Среднего Дона в скифскую эпоху. Труды Донской археологической экспедиции ИА РАН, 2004—2008 гг.* Москва: ИА РАН, с. 221-325.
- Силантьева, Л. Ф. 1959. *Некрополь Нимфея*. Материалы и исследования по археологии СССР, 69. Москва; Ленинград: АН СССР.
- Синика, В. С., Тельнов, Н. П. 2016. Крестовидные крючки-застежки из скифских памятников Северного Причерноморья. В: Маріна, З. П. (ред.). *Археологія та етнологія півдня Східної Європи*. Дніпро: Ліра, с. 304-316.
- Скорый, С. А. 1988. Основы археологического датирования Большого Рыжановского кургана. *Materialy i spravozdania Rzeszowskiego ośrodka archeologicznego*, XIX, с. 119-137.
- Скорый, С. А., Зимовец, Р. В. 2021. *Скифские древности Крыма. Материалы одной коллекции. Издание второе, дополненное, переработанное*. Полтава: Асми.
- Скорый, С. А., Зимовец, Р. В., Окатенко, В. Н. 2021. Акинак с бутеролью из кургана близ Бельского городища. *Феномен Бельского городища 2020*, с. 111-119.
- Смирнов, К. Ф. 1964. *Савроматы. Ранняя история и культура сарматов*. Москва: Наука.
- Сокровища... 1985. *Сокровища курганов Адыгеи. Каталог выставки*. Москва: Советский художник.
- Тельнов, Н. П., Четвериков, И. А., Синика, В. С. 2016. *Скифский могильник III—II вв. до н. э. у с. Глиное*. Тирасполь: Stratum plus.
- Толочко, П. П., Мурзин, Ю. В. (ред.). 1991. *Золото степу. Археологія України*. Київ; Шлезвіг.
- Топал, Д. А. 2014. Финальная линия развития мечей классической Скифии. Соотношение типов Чертомлык и Шульговка. *Stratum plus*, 3, с. 129-156.
- Фиалко, Е. С. 1991. Погребения женщин с оружием у скифов. В: Болтрик, Ю. В., Бунятян, Е. П. (ред.). *Курганы степной Скифии*. Киев: Наукова думка, с. 4-18.
- Чередниченко, Н. Н., Фиалко, Е. Е., 1988. Погребение жрицы из Бердянского кургана. *Советская археология*, 2, с. 149-167.
- Шевченко, А. А., 2009. Новые материалы к изучению курганного могильника скифского времени Колбино I на Среднем Дону. В: Гуляев, В. И. (ред.). *Археология Среднего Дона в скифскую эпоху. Труды Донской археологической экспедиции ИА РАН, 2004—2008 гг.* Москва: ИА РАН, с. 26-111.
- Шилов, В. П. 1962. Золотой клад скифского кургана. В: Марков, С. М. (ред.). *Археологические раскопки на Дону*. Ростов-на-Дону, с. 52-69.
- Шкурко, А. И. О локальных различиях в искусстве Лесостепной Скифии. В: Мелюкова, А. И., Мошкова, М. Г. (ред.). *Скифо-сибирский звериный стиль в искусстве народов Евразии*. Москва: Наука, с. 90-105.
- Шрамко, Б. А. 1962. *Древности Северского Донца*. Харьков: ХГУ.
- Шрамко, Б. А. 1964. Поселения скифского часу біля станції Шовкова. *Археологія*, XVI, с. 181-190.
- Шрамко, Б. А. 1978. *Археологические исследования в зоне строительства Муромского водохранилища и оросительной системы в 1978 г. (заключительный отчет)*. Харьков.
- Шрамко, Б. А. 1987. *Бельское городище скифской эпохи (город Гелон)*. Киев: Наукова думка.
- Шрамко, Б. А. 1994. Розкопки курганів VII—IV ст. до н. е. поблизу Більська. *Археологія*, 4, с. 117-133.
- Шрамко, Б. А. 1998. Люботинское городище. В: Буйнов, Ю. В. (ред.). *Люботинское городище*. Харьков: Регион-информ.
- Шрамко, И. Б. 1995. Краткие итоги исследований на Западном укреплении Бельского городища в 1994 г. *Полтавський археологічний збірник*, 3, с. 66-71.
- Шрамко, И. Б., Задников, С. А., Пеляшенко, К. Ю. 2007. Охранные исследования поселения скифского времени «Саржин Яр». *Археологічні дослідження в Україні 2005—2007 рр.*, с. 431-435.
- Шрамко, И. Б., Задников, С. А., Пеляшенко, К. Ю. 2008. Новые исследования памятников скифского времени на Харьковщине. В: Посохов, С. И. (ред.). *Проблемы археологии Восточной Европы. К 85-летию Бориса Андреевича Шрамко*. Харьков: Курсор, с. 146-163.
- Шрамко, И. Б. 2007. Поселения скифского часу «Саржин Яр». В: *Тринадцять Сумцовських читання. Матеріали наукової конференції «Сучасний музейний заклад: проблеми вивчення, збереження та популяризації національної історико-культурної спадщини»*. 18 квітня 2007 р. Харків, с. 120-121.
- Шрамко, И. Б., Задников, С. А., Пеляшенко, К. Ю. 2007. *Звіт про розкопки на поселенні скифського часу «Саржин Яр» в 2006 р.* НА ІА НАН України, ф. 64, 2006/72.
- Яковенко, Э. В. 1976. Предметы звериного стиля в раннескифских памятниках Крыма. В: Мелюкова, А. И., Мошкова, М. Г. (ред.). *Скифо-сибирский звериный стиль в искусстве народов Евразии*. Москва: Наука, с. 128-137.
- Leskov, A. M. 2008. *The Maikop Treasure*. Philadelphia.
- Piotrovsky, B., Galanina, L., Grach, N. 1986. *Scythian Art. The Legacy of the Scythian World: mid 7th to 3rd century BC*. Leningrad: Aurora.
- Shelekhan, O. 2022. Long Knives of the Scythian Culture: Tool or Weapon? *Ancient Civilizations from Scythia to Siberia*, 28, p. 291-342.

REFERENCES

- Alekseev, A. Iu. 1991. Khronologiya i khronografiya Prichernomorskoi Skifii V v. do n. e. *Arkheologicheskii sbornik Gosudarstvennogo Ermitazha*, 31, s. 43-57.
- Alekseev, A. Iu. 2003. *Khronografiya Evropeiskoi Skifii VII—IV vekov do n. e.* Sankt-Peterburg: Gosudarstvennyi Ermitazh.
- Alekseev, A. Iu. 2006. Akinak ili makhaira? (mechi iz raskopok N. I. Veselovskogo u s. Shulgovki v 1891 g.). In: Petrenko, V. G., Yablonsky, L. T. (eds.). *Drevnosti skifskoi epokhi*. Moskva: IA RAN, s. 43-65.
- Alekseev, A. Iu. 2012. *Zoloto skifskikh tsarei v sobranii Ermitazha*. Sankt-Peterburg: Gosudarstvennyi Ermitazh.
- Alekseev, A. Iu. 2019. Grifon i zmeia v skifskom iskusstve. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 2 (31), s. 398-401.
- Alekseev, A. Iu., Murzin, V. Iu., Rolle, R. 1991. *Chertomlyk (skifskii tsarskii kurgan IV v. do n. e.)*. Kiev: Naukova dumka.
- Andrienko, V. P. 1978. Novye raskopki u s. Pozharnaia Balka. *Arkheologicheskie otkrytiia 1977 g.*, s. 289.
- Babenko, L. I. 1997. Kin u pokhovalnomu obriadi siverskodonskoho rehionu u skifskiy chas. In: *VIII Vseukrainska naukova konferentsiia «Istorychne kraieznaustvo i kultura» (naukovi dopovidi ta povidomlennia)*. II. Kyiv; Kharkiv: Ridnyi kraj, s. 226-228.
- Babenko, L. I. 1998. Skifskoe bronzovoe navershie iz sobraniia Kharkovskogo istoricheskogo muzeia. *Visnyk Kharkivskoho derzhavnoho universytetu*, 413: Istoriia, 30, s. 25-28.
- Babenko, L. I. 2004. Kompleks rechei pokhovannia IV st. do n. e. bilia Peresichnoi. *Arkheolohiia*, 3, s. 33-37.

- Babenko, L. I. 2005. *Pesochinskii kurgannyi mogilnik skifskogo vremeni*. Kharkov: Raider.
- Babenko, L. I. 2006. Obrazy fantastychnykh istot u dekorii odiahu siverskodonetskoho naselennia V—IV st. do n. e. In: *Muzeini chytannia. Materialy naukovoi konferentsii «Iuvelirne mystetstvo — pohliad kriz viky»*. 5—6 hrudnia 2005 r. Kyiv: MIKU, s. 76-81.
- Babenko, L. I. 2012. Ob odnom ikonograficheskomi variante obraza grifona v greko-skifskoi torevtike. *Starozhytnosti: Kharkivskii istoriko-arkheolohichnyi shchorichnyk*, 11, s. 105-116.
- Babenko, L. I. 2021. Kurhan 4 poblyzu s. Vesele: etnokulturna kharakterystyka pamiatky. In: Posokhov, S. I. (ed.). *Borys Andriiovych Shramko: storinky biohrafi, pidsumky doslidzhen, spohady pro vchenoho*. Kharkiv: Kotelva, s. 43-49.
- Babenko, L. I. 2022. Skifskii rozdil u strukturi arkheolohichnoi vystavky 1942 r. u Kharkovi. In: *Dvadsat vosmi sumtsovskii chytannia. Zbirnyk materialiv naukovoi konferentsii «Muzei u hlobalnomu sviti: innovatsii ta zberezhenia tradytsii», prysviachenoi 100-richchiiu vid dnia smerti M. F. Sumtsova*. Kharkiv, s. 171-183.
- Babenko, L. I. 2022. Butony mirovogo dereva: ob odnom tipe skifskikh navershi. *Stratum plus*, 3, s. 215-237.
- Bagalei, D. I. 1907. Raskopka kurganov v Valkovskom i Bogodukhovskom uездakh Kharkovskoi gub. letom 1903 goda. *Trudy XIII Arkheologicheskogo siezda*. 1. Moskva, s. 369-378.
- Bandurovskii, A. V. 2002. Olvyia kak odyu yz tsentrov proyzvodstva yzdeliy v zverynom stile. *Arkheolohichni vidkryttia v Ukraini 2000—2001 rr.*, s. 89-90.
- Bandurovskii, A. V., Buinov, Iu. V. 2000. *Kurgany skifskogo vremeni (severskodonetskii variant)*. Kiev: IA NAN Ukrainy.
- Batchaev, V. M. 1985. Drevnosti predskifskogo i skifskogo periodov. In: Markovin, V. I. (ed.). *Arkheologicheskie issledovaniia na novostroikakh Kabardino-Balkarii v 1972—1979 gg.* II. Nalchik: Elbrus, s. 7-115.
- Beidin, G. V., Grigoriants, M. N., Chagovets, S. A. 2007. Pervye sarmaty na Severskom Dontse. *Kulturna spadshchyna Slobozhanshchyny. Istoriia, henealohiia, kraieznavstvo, arkheolohiia*, 6, s. 170-180.
- Bessonova, S. S., Skoryi, S. A. 1986. Pogrebenie skifskogo voyna iz aktashkogo mogilnika v vostochnom Krymu. *Sovetskaia arkheologiia*, 4, s. 158-170.
- Bessonova, S. S. 2004. Krylatyi kon — gippokamp — morskoi konek i skifskii Poseidon. *Starozhytnosti stepnogo Prychornomor'ia i Krymu*, XI, s. 25-30.
- Bessonova, S. S., Skoryi, S. A. 2001. *Motroninskoe gorodishche skifskoi epokhi (po materialam raskopok 1988—1996 gg.)*. Kiev; Krakov.
- Bidzilia, V. I., Polin, S. V. 2012. *Skifskii tsarskii kurgan Gaimanova Mogila*. Kiev: Skif.
- Bokii, N. M. 1971. Arkheologicheskie raboty na Kirovogradshchine v 1968 godu. *Arkheologicheskie issledovaniia na Ukraine 1968 g.*, s. 154-159.
- Bratchenko, S. N., Shvetsov, M. L., Dubovskaia, O. R. 1989. Kurgan IV v. do n. e. v basseine Severskogo Donta. *Sovetskaia arkheologiia*, 1, s. 170-177.
- Buinov, Iu. V. 2002. *Otchet o raskopkakh gorodishcha skifskogo vremeni v urochishche Gorodishche Valkovskogo raiona Kharkovskoi oblasti v 2001 godu*. Kharkov.
- Buinov, Iu. V. 2003. *Otchet o raskopkakh pamiatnikov skifskogo perioda v Valkovskom raione Kharkovskoi oblasti v 2002 godu*. Kharkov.
- Buinov, Iu. V., Grechko, D. S. 2005. Nekotorye itogi raskopok gorodishcha v urochishche Gorodishche (k voprosu ob istoricheskikh sudbakh plemen bondarikhinskoi kultury). *Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini 2003—2004 rr.*, s. 13-17.
- Valchak, S. B. 1998. Predmety epokhi pozdnei bronzy — rannego zheleza iz kollektsii vostochnoi Ukrainy i ikh analogi. *Arkheolohichni litopys Livoberezhnoi Ukrainy*, 1—2, s. 19-22.
- Vasilev, St. A. 2002. *Iskusstvo drevnego naseleniia Volgo-Kamia v ananinsku epokhu (istoki i formirovanie)*. Dissertatsiia kand. istor. nauk. Sankt-Peterburg: SPbGU.
- Vishnevskaja, O. A. 1973. *Kultura sakskikh plemen nizovev Syrdari v VII—V vv. do n. e.* Trudy Khorezmskoi arkheologoetnograficheskoi ekspeditsii, VIII. Moskva: Nauka.
- Viazmitina, M. I. 1963. Rannie pamiatniki skifskogo zverinogo stilja. *Sovetskaia arkheologiia*, 2, s. 158-170.
- Galanina, L. K. 1997. *Kelermesskie kurgany. «Tsarskie» pogrebeniia ranneskifskoi epokhi*. Stepnye narody Evrazii, 1. Moskva: Paleograf.
- Glebov, V. P. 2016. Priazhki s zoomorfnyimi izobrazheniiami v rannesarmatskoi kulture nizhnego podonia. In: Yablonsky, L. T., Kraeva, L. A. (eds.). *Konstantin Fedorovich Smirnov i sovremennye problemy sarmatskoi arkheologii. Materialy IX Mezhdunarodnoi nauchnoi konferentsii «Problemy sarmatskoi arkheologii i istorii», posviashchennoi 100-letiiu so dnia rozhdeniia Konstantina Fedorovicha Smirnova*. Orenburg: OGPU, s. 69-79.
- Hrechko, D. S. 2010. *Naseleennia skifskoho chasu na Siverskomu Dintsi*. Kyiv: IA NAN Ukrainy.
- Grechko, D. S., Karanukh, E. G. 2011. Nekotorye voprosy etnokulturnoi istorii iuga Vostochnoi Evropy kontsa skifskogo perioda. *Stratum plus*, s. 245-261.
- Guliaev, V. I. 2009. «Prestizhnye veshchi» iz srednedonskikh kurganov skifskogo vremeni i problema edinoi Skifii. In: Moshkova, M. G. (ed.). *Problemy sovremennoi arkheologii. Sbornik pamiaty V. A. Bashilova*. Moskva: Taus, s. 55-171.
- Guliaev, V. I. 2016. *Zoomorfnye metallicheskie kriuchki skifskogo vremeni v Evrazii: katalog i opisanie*. Moskva: IA RAN.
- Guliaev, V. I., Shevchenko, A. A. 2022. *Sokrovishcha skifskikh kurganov Srednego Dona*. Moskva: IA RAN.
- Dashevskaja, O. D. 1991. *Pozdnie skify v Krymu*. Svod arkheologicheskikh istochnikov, D1-7. Moskva: Nauka.
- Evdokimov, G. L., Fridman, M. I. 1991. Skifskie kurgany u s. Pervomaevka na Khersonshchine. In: Boltrik, Iu. V., Buniatian, E. P. (eds.). *Kurgany stepnoi Skifii*. Kiev: Naukova dumka, s. 72-97.
- Zadnikov, S. A. 2023. Nova znakhidka zrazka zvirynoho stilju z Kharkivshchyny. In: Zadnikov, S., Shramko, I., Pankovskii, V. (eds.). *Mystetska stylistyka, tekhnika ta zmistovnist za doby rannoho zaliza Yevrazii*. Kharkiv; Kotelva: KhNU imeni V. N. Karazina; IKZ «Bilsk»; Maidan.
- Zimovets, R. V. 2016. O lokalnykh osobennostiakh bronzovykh buterolei v vide golovy khishchnoi ptitsy. *Arkheolohiia i davnja istoriia Ukrainy*, 2 (19), s. 76-88.
- Zymovets, R. V., Okatenko, V. M. 2022. Nanosnyk u vyhladi protomy kopytnoho z Liubotynskoho mohylnya. In: *Arkheolohiia Pivnichno-Skhidnoi Ukrainy: zdobutky, suchasnyi stan ta perspektivy. Materialy III vseukrainskoi naukovo-praktychnoi konferentsii z mizhnarodnoi uchastiiu. 27 travnia 2022 roku*. Sumy, s. 38-42.
- Zymovets, R. V., Okatenko, V. M. 2023. Poiasnyi hachok z Cherkaskoho Byshkynu: unikalnyi artefakt skifskoho chasu z baseinu Siverskoho Dintsia. In: *Arkheolohiia Pivnichno-Skhidnoi Ukrainy: zdobutky, suchasnyi stan ta perspektivy. Materialy IV Vseukrainskoi naukovo-praktychnoi konferentsii z mizhnarodnoi uchastiiu. 27 kvitnia 2023 r.* Sumy, s. 40-49.
- Ivanikh, A. I. 2001. *Kimmeriitsy i skify*. Stepnye narody Evrazii, II. Moskva: Paleograf.
- Ilinskaia, V. A. 1965. Nekotorye motivy ranneskifskogo zverinogo stilja. *Sovetskaia arkheologiia*, 1, s. 86-107.
- Ilinskaia, V. A. 1968. *Skify Dneprovskogo Lesostepnogo Levoberezhia*. Kiev: Naukova dumka.
- Ilinskaia, V. A. 1975. *Ranneskifskie kurgany basseina r. Tiasmin*. Kiev: Naukova dumka.
- Kantorovich, A. R. 1992. «Petushki» — odin iz obrazov zverinogo stilja stepnoi Skifii. In: *Grakovskie chteniia na katedre arkheologii MGU 1989—1990 gg.* Moskva: MGU, s. 57-68.
- Kantorovich, A. R. 2015. *Skifskii zverinyi stil Vostochnoi Evropy: klassifikatsiia, tipologiia, khronologiia, evoliutsiia*. Diss. d-ra ist. nauk. Moskva: IA RAN.
- Kantorovich, A. R. 2022. *Iskusstvo skifskogo zverinogo stilja Vostochnoi Evropy (klassifikatsiia, tipologiia, khronologiia, evoliutsiia)*: v dvukh tomakh. 2. Moskva: MGU.
- Kovpanenko, G. T., Iakovenko, E. V. 1973. Skifskie kurgany na iuge Khersonshchiny. In: Terenozhkin, A. I. (ed.). *Skifskie drevnosti*. Kiev: Naukova dumka, s. 253-265.
- Kovpanenko, G. T., Buniatian, E. P. 1978. Skifskie kurgany u s. Kovalevka Nikolaevskoi oblasti. In: Gening, V. F.

- (ed.). *Kurgany na Iuzhnom Buge*. Kiev: Naukova dumka, s. 133-150.
- Koltukhov, S. G., Senatorov, S. N. 2016. *Skify predgornogo Kryma v VII—IV vv. do n. e. Kurgany 1890—1892 i 1895 gg. (po materialam N. I. Veselovskogo i Iu. A. Kulakovskogo)*. Simferopol.
- Korovina, A. A. 1957. K voprosu ob izuchenii Semibratnikh kurganov. *Sovetskaiia arkhologiia*, 2, s. 174-187.
- Korolkova, E. F. 2006. *Zverinyi stil Evrazii. Iskustvo plemen Nizhnego Povolzhia i Iuzhnogo Priuralia v skifskuiu epokhu (VII—IV vv. do n. e.)*. Sankt-Peterburg: Peterburgskoe vostokovedenie.
- Kubyshev, A. I., Bessonova, S. S., Kovalev, N. S. 2009. *Bratoliubovskii kurgan*. Kiev: IA NAN Ukrainy.
- Kuznetsova, T. M. 2002. *Zerkala Skifi VI—III veka do n. e. I*. Moskva: Indrik.
- Liberov, P. D. 1962. Pamiatniki skifskogo vremeni basseina Severskogo Dontsa. *Materialy i issledovaniia po arkhologii SSSR*, 113, s. 5-85.
- Liberov, P. D. 1965. *Pamiatniki skifskogo vremeni na Srednem Donu*. Svod arkhologicheskikh istochnikov, D1-31. Moskva: Nauka.
- Liberov, P. D. 1976. Lokalnye osobennosti zverinogo stilia srednedonskoi kultury i otrazhenie svyazei s vneshnim mirom. In: Melyukova, A. I., Moshkova, M. G. (eds.). *Skifo-sibirskii zverinyi stil v iskusstve narodov Evrazii*. Moskva: Nauka, s. 138-146.
- Mantsevich, A. P. 1987. *Kurgan Solokha. Publikatsiia odnoi kollektsii*. Leningrad: Iskusstvo.
- Makhortykh, S. V. 2006. Skifska vuzda Pereshchepynskoho mohylnya. In: Chernenko, Ye. V. (ed.). *Bilke horodyshche ta yoho okruha (do 100-richchia pochatku polovykh doslidzhen)*. Kyiv: Shliakh, s. 57-76.
- Makhortykh, S. V. 2019. Zolotyie nakladki na dereviannye sosudy iz Pereshchepinskogo mogilnika bliz Belska. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 2 (31), s. 470-482.
- Mohylov, O. D. 2008. *Sporiadzhennia konia skifskoi doby u Lisostepu Skhidnoi Yevropy*. Kyiv; Kam'ianets-Podilskyi: IA NAN Ukrainy.
- Mozolevskii, B. N. 1980. Skifskie kurgany v okrestnostakh g. Ordzhonikidze na Dnepropetrovshchine (raskopki 1972—1975 gg.). In: Terenozhkin, A. I. (ed.). *Skifia i Kavkaz*. Kiev: Naukova dumka, s. 70-154.
- Mozolevskiy, B. M. 1979. *Tovsta Mohyla*. Kyiv: Naukova dumka.
- Murzin, V., Rolle, R., Suprunenko, O. 1999. *Bilke Horodyshche*. Kyiv; Hamburh; Poltava: Arkheolohiia.
- Novichikhin, A. M. 2006. *Naselenie Zapadnogo Zakubania v pervoi polovine I tysiacheletia do n. e. (po materialam pogrebalnykh pamiatnikov)*. Anapa: Sochinskii gosudarstvennyi universitet.
- Okatenko, V. N. 2003. Nekotorye rezultaty novykh raskopok gorodishcha u khutora Gorodishche. In: *Problemy istorii ta arkhelohii Ukrainy. Zbirnyk materialiv Mizhnarodnoi naukovoï konferentsii do 100-richchia XII Arkheolohichnoh oz'izdu v m. Kharkovi 25—26 zhovtnia 2002 roku*. Kharkiv, s. 43-46.
- Okatenko, V. M., Buinov, Yu. V. 2010. Kurhan z pokhovaniamy skifskoho typu bilia Staroho Merchyka. *Arkheolohiia*, 1, s. 78-90.
- Okatenko, V. M., Mohylov, O. D. 2021. Znakhidky kistianykh psaliiv doby rannoho zaliza na Kharkivshchyni. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 4 (21), s. 98-106.
- Olkhovskii, V. S. 1999. O poiasnykh kriuchkakh epokhi rannego zheleza. In: Toshchev, G. N. (ed.). *Problemy skifosarmatskoi arkhelohii Severnogo Prichernomoria*. Zaporozhe: ZapGU, s. 90-96.
- Onaiko, N. A. 1970. *Antichnyi import v Pridneprove i Pobuzhe v IV—II vv. do n. e.* Svod arkhologicheskikh istochnikov, D1-27. Moskva: Nauka.
- Onaiko, N. A. 1976. Zverinyi stil i Antichnyi mir Severnogo Prichernomoria. In: Melyukva, A. I., Moshkova, M. G. (eds.). *Skifo-sibirskii zverinyi stil v iskusstve narodov Yevrazii*. Moskva: Nauka, s. 66-73.
- Ochir-Goriaeva, M. A. 2012. *Drevnie vsadniki stepei Evrazii*. Moskva: Taus.
- Peliashenko, K. Iu. 2018. Drevnosti III—I vv. do n. e. Lesostepnogo Podontsovia. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 2 (27), s. 204-218.
- Petrenko, V. G. 1967. *Pravoberezhie Srednego Pridneprovia. V—III vv. do n. e.* Svod arkhologicheskikh istochnikov, D1-4. Moskva: Nauka.
- Petrenko, V. G. 1978. *Ukrasheniia Skifi VII—III vv. do n. e.* Svod arkhologicheskikh istochnikov, D4-5. Moskva: Nauka.
- Petrenko, V. G., Maslov, V. E., Kantorovich, A. R. 2000. Khronologiia tsentralnoi grupy kurganov mogilnika Novozavedennoe-II. In: Guliaev, V. I., Olkhovskii, V. S. (eds.). *Skify i sarmaty v VII—III vv. do n. e.: paleoekologiia, antropologiia i arkhologiia*. Moskva: IA RAN, s. 238-248.
- Petrenko, V. G., Maslov, V. E., Kantorovich, A. R. 2004. Pogrebenie znatnoi skifianki iz mogilnika Novozavedennoe II (predvaritelnaia publikatsiia). *Materialy i issledovaniia po arkhelohii Rossii*, 6: Arkheologicheskie pamiatniki rannego zheleznoho veka iuga Rossii, s. 179-210.
- Platar... 2004. *Platar. Kolektsiia predmetiv starovyny rodyn Platonovykh i Tarut*. Kataloh. Kyiv.
- Pogrebova, N. N. 1948. Grifon v iskusstve Severnogo Prichernomoria v epokhu arkhaiki. *Kratkie soobshcheniia IIMK*, XXII, s. 62-67.
- Polidovich, Iu. B. 1994. O motive svernuvshegosia khishchnika v skifskom zverinom stile. *Rossiiskaia arkhologiia*, 4, s. 63-78.
- Polidovich, Iu. B. 2012. Melgunovskii tip izobrazheniia ptits v skifskom iskusstve (k voprosu o nachalnom etape formirovaniia «zverinogo stilia»). In: *Iranskii mir II—I tys. do n. e. Materialy mezhdunarodnoi nauchnoi konferentsii, posviashchennoi pamiati Edvina Arvidovicha Grantovskogo i Dmitriia Sergeevicha Raevskogo, VI: 2—3 dekabria 2013 goda*. Moskva: IV RAN, s. 89-100.
- Polidovich, Yu. B. 2013. Unikalne zobrazhennia vovka z Serednoho Podontsovia. *Donetskyi arkhelohichnyi zbirnyk*, 17, s. 220-224.
- Polidovich, Iu. B. 2014. Izobrazheniia na klinkakh kinzhalov i mechei skifo-sakskogo vremeni. Voskhodzenie k vershinam arkhelohii. In: *Sbornik materialov mezhdunarodnoi nauchnoi konferentsii «Drevnie i srednevekovye gosudarstva na territorii Kazakhstana», posviashchennoi 90-letiiu so dnia rozhdeniia K. A. Akisheva*. Almaty, s. 257-272.
- Polidovich, Iu. B., Volnaia, G. N. 2005. Obraz zaitsa v skifskom iskusstve. In: Guliaev, V. I. (ed.). *Drevnosti Evrazii: ot rannei bronzy do rannegosrednevekovia. Pamiati Valerii Sergeevicha Olkhovskogo*. Moskva: IA RAN, s. 415-436.
- Puzikova, A. I. 2001. *Kurgannyie mogilniki skifskogo vremeni Srednego Podonia (publikatsiia kompleksov)*. Moskva: IA RAN.
- Rostovtsev, M. 1913. *Antichnaia dekorativnaia zhivopis na Iuge Rossii*. Atlas. Sankt-Peterburg: IAK.
- Savchenko, E. I. 2009. Snariazhenie konia skifskogo vremeni na Srednem Donu kak arkhelohicheskii istochnik. In: Guliaev, V. I. (ed.). *Arkheologiia Srednego Dona v skifskuiu epokhu. Trudy Donskoi arkhelohicheskoi ekspeditsii IA RAN, 2004—2008 gg.* Moskva: IA RAN, s. 221-325.
- Silanteva, L. F. 1959. *Nekropol Nimfeia*. Materialy i issledovaniia po arkhelohii SSSR, 69. Moskva; Leningrad: AN SSSR.
- Sinika, V. S., Telnov, N. P. 2016. Krestovidnye kriuchkizastezhki iz skifskikh pamiatnikov Severnogo Prichernomoria. In: Marina, Z. P. (ed.). *Arkheolohiia ta etnolohiia pivdnia Skhidnoi Yevropy*. Dnipro: Lira, s. 304-316.
- Skoryi, S. A. 1988. Osnovy arkhelohicheskogo datirovaniia Bolshogo Ryzhanovskogo kurgana. *Materialy i spravozdania Rzeszowskogo osrodka archeologicznego*, XIX, s. 119-137.
- Skoryi, S. A., Zimovets, R. V. 2021. *Skifskie drevnosti Kryma. Materialy odnoi kollektsii. Izdanie vtore, dopolnennoe, pererabotannoe*. Poltava: Asmi.
- Skoryi, S. A., Zimovets, R. V., Okatenko, V. N. 2021. Akinak s buteroliu iz kurgana bliz Belskogo gorodishcha. *Fenomen Bils'kogo gorodishcha 2020*, s. 111-119.
- Smirnov, K. F. 1964. *Savromaty. Ranniaia istoriia i kultura sarmatov*. Moskva: Nauka.
- Sokrovishcha... 1985. *Sokrovishcha kurganov Adygei. Katalog vystavki*. Moskva: Sovetskii khudozhnik.
- Telnov, N. P., Chetverikov, I. A., Sinika, V. S. 2016. *Skifskii mogilnik III—II vv. do n. e. u s. Glinoe*. Tiraspol: Stratum plus.

Tolochko, P. P., Murzin, Yu. V. (ed.). 1991. *Zoloto stepu. Arkheolohiia Ukrainy*. Kyiv; Shlezviih.

Topal, D. A. 2014. Finalnaia liniia razvitiia mechei klasicheskoi Skifii. Sootnoshenie tipov Chertomlyk i Shulgovka. *Stratum plus*, 3, s. 129-156.

Fialko, E. S. 1991. Pogrebeniia zhenshchin s oruzhiem u skifov. In: Boltrik, Iu. V., Buniatian, E. P. (ed.). *Kurgany stepnoi Skifii*. Kiev: Naukova dumka, s. 4-18.

Cherednichenko, N. N., Fialko, E. E., 1988. Pogrebenie zhritsy iz Berdianskogo kurgana. *Sovetskaia arkheologiia*, 2, s. 149-167.

Shevchenko, A. A., 2009. Novye materialy k izucheniiu kurgannogo mogilnika skifskogo vremeni Kolbino I na Srednem Donu. In: Guliaev, V. I. (ed.). *Arkheologiia Srednego Dona v skifskuiu epokhu. Trudy Donskoi arkheologicheskoi ekspeditsii IA RAN, 2004—2008 gg.* Moskva: IA RAN, s. 26-111.

Shilov, V. P. 1962. *Zolotoi klad skifskogo kurgana*. In: Markov, S. M. (ed.). *Arkheologicheskie raskopki na Donu*. Rostov-na-Donu, s. 52-69.

Shkurko, A. I. O lokalnykh razlichiiakh v iskusstve Lesostepnoi Skifii. In: Melyukova, A. I., Moshkova, M. G. (eds.). *Skifo-sibirskii zverinyi stil v iskusstve narodov Evrazii*. Moskva: Nauka, s. 90-105.

Shramko, B. A. 1962. *Drevnosti Severskogo Donsa*. Kharkov: KhGU.

Shramko, B. A. 1964. Poselennia skifskogo chasu bilia stantsii Shovkova. *Arkheolohiia*, XVI, s. 181-190.

Shramko, B. A. 1978. *Arkheologicheskie issledovaniia v zone stroitelstva Muromskogo vodokhranilishcha i orositelnoi sistemy v 1978 g. (zakliuchitelnyi otchet)*. Kharkov.

Shramko, B. A. 1987. *Belskoe gorodishche skifskoi epokhi (gorod Gelon)*. Kiev: Naukova dumka.

Shramko, B. A. 1994. Rozkopky kurhaniv VII—IV st. do n. e. poblyzu Bilska. *Arkheolohiia*, 4, s. 117-133.

Shramko, B. A. 1998. *Liubotinskoe gorodishche*. In: Buinov, Iu. V. (ed.). *Liubotinskoe gorodishche*. Kharkov: Region-inform.

Shramko, I. B. 1995. Kratkie itogi issledovaniia na Zapadnom ukreplenii Belskogo gorodishcha v 1994 g. *Poltavskii arkheolohichnyi zbirnyk*, 3, s. 66-71.

Shramko, I. B., Zadnikov, S. A., Peliashenko, K. Iu. 2007. Okhrannye issledovaniia poseleniia skifskogo vremeni «Sarzhin Iar». *Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini 2005—2007 rr.*, s. 431-435.

Shramko, I. B., Zadnikov, S. A., Peliashenko, K. Iu. 2008. Novye issledovaniia pamiatnikov skifskogo vremeni na Kharkovshchine. In: Posokhov, S. I. (ed.). *Problemy arkheologii Vostochnoi Evropy. K 85-letiiu Borisa Andreevicha Shramko*. Kharkov: Kursor, s. 146-163.

Shramko, I. B. 2007. Poselennia skifskogo chasu «Sarzhyn Yar». In: *Trynadtsiati Sumtsovski chytannia. Materialy naukovoï konferentsii «Suchasnyi muzeinyi zaklad: problemy vyvchennia, zberezheniia ta populiaryzatsii natsionalnoi istoriko-kulturnoi spadshchyny»*. 18 kvitnia 2007 r. Kharkiv, s. 120-121.

Shramko, I. B., Zadnikov, S. A., Peliashenko, K. Yu. 2007. *Zvit pro rozkopky na poselenni skifskogo chasu «Sarzhyn Yar» v 2006 r.* NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 2006/72.

Iakovenko, E. V. 1976. Predmety zverinogo stilja v ranne-skifskikh pamiatnikakh Kryma. In: Melyukova, A. I., Moshkova, M. G. (eds.). *Skifo-sibirskii zverinyi stil v iskusstve narodov Evrazii*. Moskva: Nauka, s. 128-137.

Leskov, A. M. 2008. *The Maikop Treasure*. Philadelphia.

Piotrovsky, B., Galanina, L., Grach, N. 1986. *Scythian Art. The Legacy of the Scythian World: mid 7th to 3rd century BC*. Leningrad: Aurora.

Shelekhan, O. 2022. Long Knives of the Scythian Culture: Tool or Weapon? *Ancient Civilizations from Scythia to Siberia*, 28, p. 291-342.

V. Okatenko, R. Zimovets

SCYTHIAN ANIMAL STYLE OF SIVERSKI DINETS BASIN

The paper is focused on the Scythian animal style of the Siverskyi Donets basin (modern Kharkiv region of Ukraine). The authors managed to take into account 62 original images made in the traditions of the animal style, which decorate 55 objects — ceremonial weapons, horse equipment, costume details, cult and ritual objects. 17 images convey the image of a bird of prey, 16 — ungulates, 14 — predators; 4 images reproduce the limbs of predators, 5 — the image of a griffin; other images include hares, snakes, fish, and a hippocampus (6 images). A number of new artefacts that have not been published before are introduced into scientific circulation. The authors come to the conclusion about the derivative nature of the animal style of the Siverskyi Donets basin of the archaic period. The analysis of analogies points to the Vorskla basin as the territory from which the Scythian animal style spread to the Siverskyi Donets. A regional feature of the archaic and early classical period is the original embodiment of images in bone and a relatively large number of bird head images on the grips of iron knives. In classical times, the animalistic style of Siversky Donets reflects the general trends characteristic of Scythia, in particular the appearance of new images and decorative techniques. The image of a deer is gaining particular popularity, some images of which have clearly local features (deer in stride). Some of the images (mainly those related to horse harness) — a curled-up wolf predator, the face of a feline predator, the limbs of predators, protomes of birds and ungulates — are characterized by traditional features of Scythian art itself. But most of the images embodied in precious metals (deer, griffin, feline predator, hare) are significantly influenced by the Hellenic-Scythian artistic tradition, which, however, did not eliminate the original elements of the Scythian animal style itself.

Keywords: Scythian Animal Style, North Donetsk Forest-Steppe, Scythian Culture, Dnieper Forest-Steppe Left-bank Ukraine.

Одержано 1.06.2024

ЗИМОВЕЦЬ Роман, кандидат філософський наук, Інститут філософії ім. Г. С. Сковороди НАН України, Київ, Україна.

ZYMOVETS Roman, Ph. D. on Philosophy, Grygory Skovoroda Institute of Philosophy, National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine.

ORCID: 0000-0001-6045-6374, e-mail: romanzi-movets@gmail.com.

ОКАТЕНКО Віталій, ДП «НДЦ «Охоронна археологічна служба України», Інститут археології НАН України, Харків, Україна.

OKATENKO Vitalii, Archaeological Surveillance Service of Ukraine, Institute of the Archaeology, National Academy of Sciences of Ukraine, Kharkiv, Ukraine.

ORCID: 0000-0002-9406-9353, e-mail: okatenkovitalij@gmail.com; oasu.kharkiv@gmail.com.

Ю. Полідович

СКІФСЬКІ ПЛАСТИНЧАСТІ БРАСЛЕТИ IV ст. до н. е.

В статті розглянуто пластинчасті браслети з коштовних металів, поширені у першій—третьій чверті IV ст. до н. е. Аналізуються соціальні аспекти їх побутування, робиться висновок про зв'язок прикрас з найвищим елітним прошарком скіфського суспільства, про їх спадковий характер і можливе відношення до прикрас родинного кола скіфських володарів.

Ключові слова: пластинчастий браслет, прикраса, гривна, володар, скіфи.

Пластинчасті браслети з коштовних металів є характерною рисою скіфської культури IV ст. до н. е. Вони загалом добре відомі та описані, зокрема, В. Г. Петренко (1978, с. 57), яка віднесла їх до типу 3 відділу II (пластинчасті). Разом з тим, контекст знайдення цих виробів дозволяє проаналізувати їх місце у системі скіфських знімних прикрас та визначити певні соціальні закономірності їх побутування.

Браслети мають вигляд роз'ємного пластинчастого обруча з тонкого листа, розімкнутого або зімкнутого. Поздовжні краї відігнуті назовні. В центральній частині — одне (найчастіше) або два поздовжніх рельєфних ребра. Між краєм і ребром гладенька, часто ледь вигнута поверхня. Ребро зазвичай не доходить до краю торців, які можуть бути прямими або ледь заокругленими. Ширина браслетів коливається від 1,5 до 4,5 см, діаметр — від 5,0 до 8,0 см, який залежав від товщини руки власника та способів носіння прикраси. Браслети виготовлено карбуванням¹ зі смуги металу, в окремих випад-

ках на внутрішній поверхні зафіксовані лінії розмітки, проведені гострим лезом (Манцевич 1987, с. 61). Зовнішня поверхня відполірована.

В. Г. Петренко (1978, с. 57; також: Грач 1994, с. 136) врахувала 28 виробів, на даний час їх відомо 37. Вони походять з 11 курганных комплексів, де їх знайдено у складі 15 комплектів прикрас (рис. 1; табл. 1, 2); також вибірку доповнює 1 браслет невідомого походження. Дослідниця виділила 3 варіанти браслетів в залежності від декоративного оформлення: 1) з одним рельєфним ребром (на даний час відомо 29 од.), 2) з двома ребрами (6 од.²), 3) з одним ребром та зооморфними зображеннями (2 од.).

Водночас побутували й інші типи пластинчастих браслетів (Петренко 1978, с. 57): кільцеподібні вироби з бронзової або залізної пластини шириною 0,5—1,3 см; спіралеподібні браслети, згорнуті у кілька витків із золотої або срібної смуги шириною до 1,5 см. Але вони мали свої закономірності побутування і не були пов'язані з групою пластинчастих браслетів, які розглядаються (крім одного випадку, про який зазначено далі).

ПЛАСТИНЧАСТІ БРАСЛЕТИ
І КОНТЕКСТ ЇХ ЗНАЙДЕННЯ

1. Курган **Солоха** (Степове Подніпров'я), Бокова (впускна) гробниця, чоловічий кістяк «В» (Артамонов 1966, с. 43, рис. 82; Манцевич 1987, с. 61, 130, кат. 36; Алексеев 2012, с. 158). Знайдено 5 браслетів (рис. 1: 1): на правій руці — 3, на

1. М. С. Шемаханська вважає, що браслет із зібрання Державного історичного музею (м. Москва, РФ) виготовлений куванням (Журавлев, Новикова, Шемаханская 2014, с. 223).

© Ю. ПОЛІДОВИЧ, 2024

2. В. Г. Петренко (1978, с. 57) помилково вказала наявність 9 браслетів з двома ребрами. Так само помилково вказувалося (Журавлев, Новикова, Шемаханская 2014, с. 138), що два ребра мають браслети з Бокової гробниці кургану Солоха.

Рис. 1. Скіфські пластинчаті браслети: 1 — курган Солоха, Бокова гробниця; 2 — курган Чортомлик, Центральна гробниця, поховання воїна № 1 (а, b) і жінки (с, d); 3—5 — курган Товста Могила, Бокова гробниця, поховання жінки; 6 — курган Товста Могила, Бокова гробниця, поховання дитини; 7 — курган Чортомлик, Центральна гробниця, поховання воїна № 2; 8 — група П'ять Братів, курган 8; 9 — курган Куль-Оба, жіноче поховання; 10, 11 — курган Куль-Оба, чоловіче поховання; 12 — Деєв курган, бокова гробниця; 13, 14 — 1-й Мордвинівський курган, Бокова гробниця; 15 — с. Оксютинці, курган 5/1905, жіноче поховання; 16 — невідоме походження; 17, 20, 21 — с. Мала Лепетиха, курган 10; 18, 19 — с. Мала Лепетиха, курган 9; 22 — група Аули II, курган 1 (за: 1 — Алексеев 2012; 2 — Rolle, Murzin, Alekseev 1998a; 3—5 — Мозолевський 1979; 6 — фото Д. В. Ключка; 7 — Rolle, Murzin, Alekseev 1998b; 8 — Hrsg. Wamers, Stutzinger 2004; 9—11 — Дюбрюкс 2010b; 12 — Спицын 1906; 13, 14 — Лесков 1974; 15 — Firsov, Žuravlev 2007; 16 — Журавлев, Новикова, Шемаханская 2014; 17—21 — за Kozak 1995; Вітрик 2002; Євдокимов, Данилко, Могилов 2012; 22 — Ковалєва 1999). 7, 19 — срібло; інші — золото. Масштаб різний

Fig. 1. Scythian plate bracelets: 1 — Solokha barrow, Side Tomb; 2 — Chortomlyk barrow, Central Tomb, burial of warrior No. 1 (a, b) and a woman (c, d); 3—5 — Tovsta Mogyla barrow, Side Tomb, burial of a woman; 6 — Tovsta Mogyla barrow, Side Tomb, burial of a child; 7 — Chortomlyk barrow, Central Tomb, burial of warrior No. 2; 8 — Five Brothers group, barrow 8; 9 — Kul-Oba barrow, female burial; 10, 11 — Kul-Oba barrow, male burial; 12 — Deev barrow, side tomb; 13, 14 — 1st Mordvynov barrow, side tomb; 15 — village Oksiutyntsi, barrow 5/1905, female burial; 16 — of unknown origin; 17, 20, 21 — Mala Lepetykha village, barrow 10; 18, 19 — Mala Lepetykha village, barrow 9; 22 — Auly II group, barrow 1 (after: 1 — Alekseev 2012; 2 — Rolle, Murzin, Alekseev 1998a; 3—5 — Mozolevskiy 1979; 6 — photo by D. V. Klochko; 7 — Rolle, Murzin, Alekseev 1998b; 8 — Hrsg. Wamers, Stutzinger 2004; 9—11 — Diubriuks 2010b; 12 — Spitsyn 1906; 13, 14 — Leskov 1974; 15 — Firsov, Žuravlev 2007; 16 — Zhuravlev, Novikova, Shemakhanska 2014; 17—21 — Kozak 1995; Vitryk 2002; Yevdokimov, Danylko, Mohylov 2012); 22 — Kovalev 1999). 7, 19 — silver; the rest — gold. The scale is different

Таблиця 1. Параметри пластинчатих браслетів

Комплекс	Стать	Кількість, матеріал	Кількість ребер		Розмір, см		Проба	Маса, г
			1	2	Діаметр	Ширина		
Солоха, Бокова гробниця	Ч.	5 (3+2) зол.	5	—	6,5; 7,1—7,4	2,1—2,3	Низька	30,9; 36,8; 37,6; 39,0; 39,0
Товста Могила, Бокова гробниця	Ж.	3 (2+1) зол.	1	2	5,5 × 5,8; 6,0; 5,8 × 6,6	2,8; 2,95; 2,7—2,4	583; 583; 500	23,08; 30,79; 21,78
Там само	Д.	1 зол.	1	—	5,3 × 6,2	2,2	958	54,52
Чортомлик, Пд-Зх, № 1	Ч.	2 зол.	1	1	7,3; 8,4	3,7; 4,0	375	43,2; 30,49
Там само, № 2	Ч.	1 сріб.	—	1	—	4,2	—	25,35
Чортомлик, Пн-Сх	Ж.	2 зол.	2	—	6,9; 7,5	3,3; 4,9	375	39,15; 45,43
Куль-Оба	Ч.	10 (8+2) зол.	10	—	8 по 6,0; 2 по 11,5	≈1,5; ≈2,3	Електр	—
Там само	Ж.	2 зол.	2	—	8,0; 8,8	5,5	—	83,12
1-й Мордвинівський к., бокова гробниця	Ж.	2 зол.	2	—	5,8; 5,8	Вужчий; ширший	—	12,53; 15,5
Деев к., основне поховання	Ж.	1 зол.	1	—	—	—	—	—
Мала Лепетиха, к. 9, п. 4	Ж.	1 зол., 1 сріб.	—	2	6,9	2,2	—	25,39
Там само, к. 10, п. 4	Ч.	2 зол.	2	—	6,7; ≥5,0	4,4—4,7; 3,0—3,2	—	45,3
Аули, гр. П, к. 1	Д.	1 зол.	1	—	6,5—6,7	1,2	—	—
«П'ять братів», к. 8	Ч.	1 зол.	1	—	8,0 × 7,5	≈2,0	—	—
Оксютинці, к. 5/1905	Ж.	1 зол.	1	—	6,8	2,35	—	—
Невідоме походження	—	1 зол.	1	—	6,2	2,8	565	27,3
Загалом	—	37	31	6	—	—	—	—

Таблиця 2. Комплекти прикрас з пластинчатими браслетами

Комплекс	Стать	Браслет	Гривна	Золоте вбрання	Нагрудні	Сережки	Персні	Інше
Солоха, Бокова гробниця	Ч.	5 зол.	Голови левів	+	—	—	—	Гребінь зол., зброя
Товста Могила, Бокова гробниця	Ж.	3 зол.	Леви	+	Намисто	Богиня	10+1	Перев'язки, посуд
Там само	Д.	1 зол.	Дріт	+	—	Кільця	1+1	Посуд
Чортомлик, Пн-Зх	Ж.	2 зол.	Леви	+	Намисто	3 5 підвісками	1+9	Саркофаг, посуд
Там само, Пд-Зх, № 1	Ч.	2 зол.	Леви	+	—	—	2	Зброя, посуд
Там само, № 2	Ч.	1 сріб.	Леви	—	—	—	—	—
Куль-Оба	Ч.	8+2 зол.	Вершники	+	—	—	—	Браслети, зброя, посуд
Там само	Ж.	2 зол.	Леви	+	Прикраса з підвісками	Складні човники	—	Підвіски з Афіною, скринька, саркофаг, посуд
1-й Мордвинівський к., Бокова гробниця	Ж.	2 зол.	—	+	Прикраса із зображеннями божества	Підвіска у вигляді голови козла	6+2	Посуд, предмети туалету
Деев к., основне поховання	Ж.	1 зол.	—	+	Прикраса з качками	Сфінкси і качки	9	Браслет
Мала Лепетиха, к. 9, п. 4	Ж.	1 зол., 1 сріб.	—	+	—	—	—	—
Там само, к. 10, п. 4	Ч.	2 зол.	Дріт	—	—	Сережка	1	Зброя, вузда
Аули, гр. П, к. 1	Д.	1 зол.	—	—	—	Сережка зол.	—	Браслет бронз. і заліз.
«П'ять братів», к. 8	Ч.	1 зол.	Леви	+	Нагрудні прикраси	—	2	Зброя, посуд, вузда
Оксютинці, к. 5/1905	Ж.	1 зол.	—	+	Намисто	—	—	Браслет сріб.

Рис. 2. Ситуація виявлення пластинчастих браслетів в Боковій гробниці кургану Товста Могила: 1 — поховання жінки; 2 — поховання дитини. Фото Г. С. Ковпаненка (НА ІА НАН України)

Fig. 2. The situation of the discovery of plate bracelets in the Side Tomb of the Tovsta Mohyla barrow: 1 — the burial of a woman; 2 — the burial of a child. Photo by H. Kovpanenko (Scientific Archive of the Institute of Archeology of the National Academy of Sciences of Ukraine)

лівій — 2 (у авторів відсутня згода щодо визначення на якій саме руці було 3, а на якій 2 браслети: Манцевич 1987, с. 19, 130)³. Інший інвентар: золота гривна, золотий гребінь, численні золоті аплікації вбрання, престижні предмети озброєння і військового обладунку, коштовний посуд.

2. Курган **Товста Могила** (Степове Подніпров'я), Бокова гробниця. Знайдено на руках як жінки, так і дитини.

3. Усі параметри браслетів зведено в табл. 1.

Жіночий комплект (Мозолецький 1979, с. 110, 111, 137, 140, 235, кат. 188—190, рис. 122; 123: 13—15; 126: 14): на зап'ястку лівої руки — широкий браслет з 2 поздовжніми ребрами (рис. 1: 3), правої руки — один з двома ребрами (рис. 1: 4), другий — з одним (рис. 1: 5), нижній з них більш як наполовину був вдавлений у верхній (рис. 2: 1). Інший інвентар: золоті гривна, сережки, персні, набірні браслети, намисто, золоті аплікації головного убору і вбрання, скляний посуд, срібний кубок і чорнолакова миска.

Комплект дитини: пальці правиці тримали широкий золотий браслет з одним рельєфним ребром (рис. 1: 6; 2: 2), подібний до браслетів жінки, але вдвічі важчий від них і виготовлений, як і більшість прикрас дитини, з високопробного золота (Мозолевський 1979, с. 111, 142, 143, 236, кат. 205, рис. 91; 126: 14). Інший інвентар: золота гривна, золоті аплікації одягу, срібний посуд.

3. Курган **Чортотлик** (Степове Подніпров'я), Центральна гробниця (Петренко 1978, табл. 47: 3, 4, 12; Алексеев, Мурзин, Ролле 1991, с. 109, 172, 173, 192, рис. 73, кат. 82, 88, 104; Rolle, Murzin, Alekseev 1998a, Taf. 47: 1—4; 1998b, S. 16, 17, 19, Kat. 82, 88, 104, Taf. 23: 4). Браслети складали частину як жіночого, так і двох чоловічих комплектів прикрас.

Жіночий (північно-західна камера). Знайдено 2 золоті браслети з одним ребром (рис. 1: 2: с, d; Древности 1872, табл. XL: 5; Алексеев, Мурзин, Ролле 1991, с. 192, кат. 104; Rolle, Murzin, Alekseev 1998b, S. 19, Kat. 104). Інший інвентар: гривна з левами, сережки, золоті аплікації вбрання, намисто, перстень із зображенням качки на щитку і 9 перснів з гладеньким щитком, а також срібний посуд (зокрема, амфора із зображеннями скіфів і коней), 13 амфор. Поховання здійснено в саркофазі; його супроводжувало поховання чоловіка-«охоронця» (Алексеев, Мурзин, Ролле 1991, с. 62). Не виключено, що з вельможною жінкою (імовірно, дружиною володаря) також пов'язані численні комплекти вбрання і його прикрас, знайдені у двох східних камерах (Алексеев, Мурзин, Ролле 1991, с. 63—64), хоча, на думку Г. І. Боровки (1921, с. 178—180), це були камери з похованнями особами, але їх розкопали поспіхом з порушенням заходів безпеки, а тому реальна ситуація не була зафіксована.

Чоловічий перший. У «північного» воїна (№ 1) з південно-західної камери (Древности 1872, табл. XXXVII: 6, 8; Алексеев, Мурзин, Ролле 1991, с. 172, кат. 82; Rolle, Murzin, Alekseev 1998b, S. 16, Kat. 82) — 2 золотих браслета: 1 з одним ребром, 1 з двома (рис. 1: 2: a, b). Інший інвентар: золоті прикраси головного убору, золота гривна з фігурками дванадцяти левів, 2 золотих пластинчастих персня (схожі за конструкцією з браслетами⁴ з 1 ребром); односичний меч у піхвах, оздоблених золотом; бойовий пояс; кнеміди; батіг з руків'ям, охопленим золотом стрічкою; 5 списів; 2 горита / сагайдака; срібний і бронзовий посуд (Алексеев, Мурзин, Ролле 1991, с. 62—63).

Чоловічий другий. У «південного» воїна (№ 2) з південно-західної камери (Алексеев, Мурзин, Ролле 1991, с. 173, кат. 88; Rolle,

Murzin, Alekseev 1998b, S. 17, Kat. 88, Taf. 23: 4) — срібний браслет з двома ребрами (рис. 1: 7). Інший інвентар: золота гривна з фігурками левів, золотий перстень, бойовий пояс, меч, горит / сагайдак, ніж.

4. Курган **Куль-Оба** (Східний Крим), основне парне поховання.

У чоловіка — 10 пластинчастих браслетів з одним рельєфним ребром (Древности 1854b, табл. XXVI: 3, 4; Minns 1913, fig. 90; Петренко 1978, табл. 47: 2, 10; Дюбрюкс 2010a, с. 185—186, 195; 2010b, с. 110, рис. 247). В одному з переліків виявлених в кургані предметів згадується, що при останках чоловіка знайдено «10 золотих простої роботи браслетів, що були на руках і ногах» (Дюбрюкс 2010a, с. 211; тут і далі укр. переклад автора). На думку Н. Л. Грач (1994, с. 136, рис. 1), яка ретельно проаналізувала всі можливі джерела, на руках «царя» було по 4 пластинчастих браслета (по 6 см в діаметрі — рис. 1: 10), «що утворювали свого роду лати до ліктя», а ще 2 (по 11,5 см в діаметрі — рис. 1: 11) — на ногах, зверху чобіт. Всі браслети з низькопробного золота (електрума).

Окрім того, на зап'ястках чоловіка знаходилися масивні браслети із закінченнями у вигляді півфігур сфінксів (Древности 1854b, табл. XIII: 1; Williams, Ogden 1994, p. 140—141, cat. 83; ін.), а на правій руці вище ліктя — вузький замкнений браслет-кілець із тисненими зображеннями міфологічних сцен (Древности 1854b, табл. XIII: 3; Piotrovsky, Galanina, Grach 1986, pl. 180; Грач 1994, с. 139—141; Williams, Ogden 1994, p. 140, cat. 82; Дюбрюкс 2010b, с. 109, рис. 245, 246; ін.). Інші знахідки: «золотий» головний убір і «золоте» вбрання, гривна з фігурками вершників, золота фіала, предмети озброєння, оздоблений золотом шкіряний батіг.

У жінки — 2 золотих широких браслети (рис. 1: 9) з одним рельєфним ребром, що розділяє дві смуги зображень сцен нападу двох грифонів на оленя, які повторюються кілька разів; торці завершуються рядами зображень левиних голів (Древности 1854b, табл. XIII: 2; Minns 1913, fig. 92: 2; Артамонов 1966, с. 64, табл. 236—238; Петренко 1978, с. 57, рис. табл. 47: 7; Piotrovsky, Galanina, Grach 1986, pl. 179; Williams, Ogden 1994, p. 143, cat. 86; Дюбрюкс 2010a, с. 185, 195, 216; 2010b, с. 114, рис. 259; ін.). Інші знахідки: «золоте» вбрання, золоті сережки і скроневі підвіски з міфологічними образами, золота гривна з фігурками левів, плетена золота нагрудна прикраса з підвісками, веретено із слонов'ячої кістки, дзеркало, коштовний посуд та ін.

5. 1-й **Мордвинівський курган** (Степове Подніпров'я), бокова жіноча гробниця (Лесков 1974, рис. 39; Петренко 1978, с. 57, табл. 47: 8, 9; Бабенко 2021, с. 53, 75, 79, мал. 5: 1/8, 1/9; ред. Виноградов, Медведева 2021, с. 31, 146,

4. Порів. з комплектом браслетів і перснів, які також були подібні між собою, із жіночого поховання в кургані 1 групи Три Брати, Східний Крим (Трейстер 2008, табл. 109).

табл. 106). Знайдено 2 золоті браслети, один ширший, другий вузкий (рис. 1: 13, 14), по 1 на кожній руці дівчини. Виготовлені з тонкої широкої пластини, в центральній частині — рельєфне ребро, що виходить за край. Інший інвентар: «золотий» головний убір, золоті аплікації вбрання, персні, нагрудна прикраса із зображеннями крилатого божества, коштовний посуд, предмети туалету (Макаренко 1916; Бабенко 2021; ред. Виноградов, Медведева 2021).

6. **Деев курган**⁵ (Північне Приазов'я), бокова жіноча гробниця (Спицын 1906, с. 172, табл. XV: 3; Онайко 1970, с. 105, табл. XXXVI: 487; Петренко 1978, табл. 47: 6). З гробниці, розграбованої селянами, походить 1 золотий браслет з одним центральним ребром (рис. 1: 12). А. А. Спицин припускав, що не всі предмети були вилучені у грабіжників і що браслетів могло бути 2 (Спицын 1906, с. 172). Інший інвентар: срібний спіральний пластинчастий браслет на 3 витка, що частково наслідує золотий⁶ (Спицын 1906, с. 162, рис. 4; Петренко 1978, табл. 47: 15); головний убір, прикраше-

5. В україномовній археологічній літературі поширена версія назви кургану Діїв. Проте добре відомо, що курган названо за прізвиськом селянина Деева, на землях якого знаходилася ця пам'ятка (Спицын 1906, с. 168). У цьому випадку була використана традиція найменування курганів (могил), що віддавна побутувала в українському степу (Усачук, Полидович, Колесник 2007, с. 21). Прізвисько Деев і в наш час є поширеним на Херсонщині (<https://ridni.org/karta/Деев>) й інші версії цього прізвища (зокрема, Діїв) невідомі. Отже єдиною можливою формою назви пам'ятки є Деев курган.

6. Порів. зі срібними спіральними браслетами з поховання 3 кургану 29 групи Гайманової Могили у Степовому Подніпров'ї (Петренко 1978, с. 57, табл. 47: 16), а також із серією спіральних браслетів, що мають профільовану пластину з центральним ребром і наконечники у вигляді тварин: золотих — з курганів Соболева Могила, Степове Подніпров'я (Мозолевський, Полин 2005, с. 174, 333, табл. 14: 5), і Карагодеуашх, Тамань (Piotrovsky, Galanina, Grach 1986, pl. 250), зі знахідок в Македонії та Іллірії (Трейстер 2006, с. 179); срібні із золотими наконечниками — з гробниці 1853 р. некрополя Феодосії, Крим (Толстой, Кондаков 1889, с. 157, рис. 141; Калашник 2014, с. 100—101). На золотих спіральних браслетах з кам'яної гробниці 4 кургану Велика Близниця, Тамань, центральне ребро замінено напаяною смужкою плетінки (Отчет 1870, табл. I: 16; Калашник 2014, с. 194, 195). Разом з тим, ці браслети мають особливість: профільованою є тільки зовнішня поверхня, тоді як внутрішня — гладенька. Відрізняються від них спіральні браслети, що не мають ребра в центральній частині пластини, це, зокрема, бронзові, плаковані золотом прикраси з жіночого поховання в кургані 1 групи Три Брати, Східний Крим (Петренко 1978, с. 57, табл. 47: 13; ред. Трейстер 2008, кат. 14, табл. 109), або ж золоті спіральні браслети з кургану 1/1838 біля Карантинного шосе в Керчі (Древности 1854а, с. LXII; 1854б, табл. XIV: 6) та з гробниці 1840 р. в Аджи-Мушкаї (Древности 1854а, с. 54, 90; 1854б, табл. XIV: 1; Толстой, Кондаков 1889, с. 157, рис. 143).

ний золотими аплікаціями, зокрема, пластинками у вигляді менад, що танцюють; скроневи підвіски з фігуркою сфінкса і підвісками у вигляді качечок; складна нагрудна прикраса; численні золоті аплікації одягу; золоте намисто (Спицын 1906, с. 170—172).

7. с. **Мала Лепетиха** (Степове Подніпров'я), **курган 9**, поховання 4 (Північна гробниця), ніша 2 (Kozak 1995, р. 85, cat. 59; Вітрик 2002, рис. 5: 2, 3; Блажевич та ін. 2007, табл. 3: 2). В ніші знайдено 2 браслети (золотий і срібний) з 2 рельєфними смужками (рис. 1: 18, 19). Срібний виріб зберігся погано. Тут же знаходився урочистий головний убір із золотими аплікаціями.

8. с. **Мала Лепетиха** (Степове Подніпров'я), **курган 10**, поховання 4, підліток (Kozak 1995, р. 84, 85, cat. 58; Вітрик, Данилко 2010, с. 65, рис. 3: 3, 4; Євдокимов, Данилко, Могилов 2012, с. 86, рис. 7: 3; 16: 7, 9). Знайдено 2 браслета (по 1 на кожній руці) з 1 рельєфним ребром, кінці дещо заходять один за одного (рис. 1: 17, 20, 21). Інший інвентар: золоті гривна, сережка і перстень, предмети зброї (3 горита чи сагайдака, меч, спис і 2 дротики), амфора, кінська збруя.

9. **Курганна група Аули II** (Степове Подніпров'я), **курган 1**, основне поховання дитини 1,5—2 роки (Ковалева 1999, с. 128, 129, рис. 1, 12). Знайдено (на правому зап'ясті) 1 золотий браслет з одним рельєфним ребром і кінцями, що заходять один за одного (рис. 1: 22). Інший інвентар: електрова сережка, бронзовий дротяний браслет (на правому передпліччі), залізний браслет (на лівій нозі), шило.

10. **Курганна група П'ять Братів** (Нижне Подоння), **курган 8**, основне чоловіче поховання (Шілов 1961, с. 162; Петренко 1978, табл. 47: 11; Hrsg. Wamers, Stutzinger 2004, S. 79, Kat. 30). Знайдено 1 золотий браслет з одним рельєфним ребром (рис. 1: 8), що знаходився на лівій руці чоловіка (біля неї лежав горит і меч). Інший інвентар: золоті прикраси головного убору, гривна з фігурками левів на кінцях, нагрудні прикраси, додаткове «золоте» вбрання, предмети зброї (меч, списи, дротики, 16 горитів чи сагайдаків, 3 бойові пояси), батіг із золотим оздобленням руків'я, різноманітний посуд, кінська вуздечка.

11. с. **Оксютинці** (Посулля), **курган 5/1905**, північна гробниця, парне поховання, жіночий кістяк (Ильинская 1968, с. 37, 148, табл. XXII: 3; Петренко 1978, табл. 47: 1; Firsov, Žuravlev 2007, S. 286, Abb. 13). Знайдено на правій руці 1 золотий браслет з одним рельєфним ребром (рис. 1: 15). Інший інвентар: золоті прикраси головного убору, намисто із глухого скла, золоті намистини, два золоті скроневи кільця (можливо, браслети), дві бронзові булавки, срібний браслет (на лівій руці), дзеркало (Ильинская 1968, с. 37, 148; Firsov, Žuravlev 2007, S. 286, 289, Abb. 13, 17).

Рис. 3. Поширення скіфських пластинчатих браслетів IV ст. до н. е.: 1 — Куль-Оба; 2 — Деєв курган; 3 — 1-й Мордвинівський курган; 4, 5 — с. Мала Лепетиха, кургани 9, 10; 6 — курган Солоха; 7 — курган Товста Могила; 8 — курган Чортотлик; 9 — група Аули II, курган 1; 10 — с. Оксютинці, курган 5/1905; 11 — група П'ять Братів, курган 8

Fig. 3. Distribution of Scythian plate bracelets of the 4th century BC: 1 — Kul-Oba; 2 — Deev barrow; 3 — 1st Mordvynov barrow; 4, 5 — Mala Lepetikh village, barrows 9, 10; 6 — Solokha barrow; 7 — Tovsta Mohyla barrow; 8 — Chortomlyk barrow; 9 — Auly II group, barrow 1; 10 — Oksyutyntsi village, barrow 5/1905; 11 — Five Brothers group, barrow 8

12. Невідоме походження. В Державному історичному музеї (м. Москва, РФ) зберігається браслет (рис. 1: 16), який надійшов 1893 р. до музейного фонду з невідомого приватного зібрання (Журавлев, Новикова 2009, с. 49, 50, рис. 2: 1; 2012, с. 133, рис. 2: 1; Журавлев, Новикова, Шемаханская 2014, с. 137—138, 223, кат. 60, табл. 13; 23). На зовнішньому боці прикраси є чіткі прокреслені лінії, розташовані вздовж відігнутих країв та центрального рельєфного ребра. Такий прийом відсутній на всіх інших виробах, а тому його неможливо пов'язати з будь-якою відомою пам'яткою, зокрема, і з комплексами кургану Куль-Оба, як це зробили автори публікації.

Дата всіх означених пам'яток визначається переважно в межах другої—третьої чверті IV ст. до н. е. Найбільш ранньою серед них є впускна гробниця з кургану Солоха, комплекс якої нині датується першою чвертю IV ст. до н. е. (Алексеев 1992, с. 146—148; 2003, с. 260—261; Полин 2014, с. 244—245).

Більша частина знахідок пластинчатих браслетів походить зі степових районів, при-

леглих або близьких до Подніпров'я (рис. 3). Виключеннями є три пам'ятки — курган Куль-Оба в Східному Криму, курган 8 з групи П'ятибратніх в Нижньому Подонні і курган 5/1905 поблизу с. Оксютинці в лісостеповому Посуллі. Водночас ці комплекси мають чимало спільних рис, найперше, в складі інвентарю, що свідчать про тісні зв'язки з наддніпрянською групою пам'яток.

Браслети використовували як чоловіки (5 комплектів), так і жінки (7 комплектів). У двох випадках (Товста Могила й Аули) браслети належали дітям 1,5—2 років, ще в одному (Мала Лепетиха, курган 10) — підлітку, що, ймовірно, говорить про спадковий характер цих прикрас. Переважна більшість браслетів (34) виготовлена із золота, зазвичай, невисокої⁷, а інколи (Чортотлик, Куль-Оба) і низької проби (табл. 1). На їхньому фоні контрастно

7. Встановлено склад лігатури браслета із зібрання Державного історичного музею: золото — 56,51 %, срібло — 39,32 %, міді — 4,17 % (Журавлев, Новикова, Шемаханская 2014, с. 223).

виділяється дитячий браслет з Товстої Могили із золота найвищої 958 проби (Мозолевський 1979, с. 236). Лише у двох випадках (Чортотлик, воїн 2; Мала Лепетиха, курган 9) прикраси зроблено зі срібла.

Всі вироби індивідуальні (хіба що подібні в межах одного комплексу), але зроблені за єдиним стандартом, який, вочевидь, був важливим і витримувався, незважаючи на значну варіативність в межах параметрів та деяких елементів оформлення.

Виходячи із наявної картини побутування браслетів, поки не зрозуміло який сенс надавався кількості (одне чи два) центральних рельєфних ребер. Не виключено, що за цим стояла певна символіка соціального рангу померлого. Адже 2 браслети з двома ребрами належали вельможній жінці з Товстої Могили, а також по одному — двом воїнам з Чортотлика. В останньому випадку в одного воїна був золотий браслет з двома ребрами (та ще один — з одним), а в іншого — такий самий, але срібний. Можливо, в тому виражалася певна знакова роль золота і срібла, яка простежується, зокрема, і на предметах кінських вуздечок (Полідович 2021, с. 145). Ще два браслети (золотий і срібний) з двома ребрами походять з кургану 9 поблизу с. Мала Лепетиха, де вони були знайдені в ніш-сховку разом із золотими оздобами урочистого головного убору.

Майже в усіх комплексах зафіксовано, що браслети носили на зап'ястках, а отже визначений діаметр виробів (табл. 1) залежав переважно від товщини руки. Відповідно, найменший діаметр мають жіночі браслети з Товстої Могили і 1-го Мордвинівського кургану (5,5—5,8 см) і один з браслетів підлітка з кургану 10 поблизу с. Мала Лепетиха (реконструйований діаметр 5,0 см). Дещо дивує відносно невеликий діаметр чоловічих браслетів з Куль-Оби — 6 см, що близький до зазначених параметрів жіночих браслетів. Але якщо зважити на те, що нероз'ємний кільцевий браслет, що знаходився вище ліктя на правій руці кульобинського володаря, мав діаметр всього 10,1 см (Piotrovsky, Galanina, Grach 1986, pl. 180), то, вочевидь, цей чоловік загалом мав некремезну статуру⁸. Відповідно, більші діаметри браслетів (понад 7 см) властиві для чоловічих комплектів із Солохи і Чортотлика. Найбільші ж параметри зафіксовано для широких жіночих браслетів з Куль-Оби (8,0 і 8,8 см), що, не виключено, обумовлено способом їх носіння зверху рукавів одягу (можливо, навіть верхнього) на кшталт давньоруських наручів. Імовірно, з цим пов'язано і їх

особливий зовнішній вигляд — декорування зооморфними зображеннями.

У більшості парних комплектів наявна різниця між браслетами, надітими на ліву і праву руку, і фіксується переважне домінування прикрас правих. А саме: Товста Могила, жінка — додатковий, третій, браслет на правих; Чортотлик, воїн № 1 — браслети з двома (правих) і одним (лівих) ребрами; Чортотлик, жінка, 1-й Мордвинівський курган, Малолепетиський курган 10 — ширший (правих) і вужчий (лівих); Малолепетиський курган 9, знахідки в ніші — золотий і срібний; Деев і, можливо, Оксютинецький кургани — золотий пластинчастий (правих) і срібний іншого типу (лівих). У тих випадках, коли знайдено 1 браслет, то у зафіксованих випадках він найчастіше знаходився на зап'ясті правої руки, і тільки у чоловіка з 8-го П'ятибратнього кургану — на лівих.

Щодо ширини браслетів (табл. 1), то найменша була властива для браслета дитини з Аулів (1,5 см). Так само неширокий браслет (близько 2 см) був і у чоловіка з 8-го П'ятибратнього кургану. Але водночас такі самі неширокі прикраси використовувалися у «чоловічих» комплексах із Солохи і Куль-Оби (1,5—2,3 см), де на кожній руці було по 2—4 браслети. Ймовірно, використання прикрас надягнутих на руку один за одним обумовило й оформлення верхнього і нижнього поздовжніх країв, які були відігнуті. Це допомагало стикувати браслети один за одним і фіксувати їх так, щоб вони не налазили один на одного. За словами Д. Карейши, який був присутній при «розкопках» Куль-Оби, *«грубої роботи золоті кільця, які, були з'єднані одне з одним, складали щось на зразок ланцюга. Ще на руках уперек лежали продовгуваті, вузькі пластинки, що слугували, імовірно, кріпленням поручів, які зруйнувалися від часу»* (Дюбрюкс 2010а, с. 216). Можливо припустити, що набір пластинчастих браслетів виконував роль саме таких поручів, що захищали руку стрільця з лука⁹. Тільки в даному разі, вони виконували радше представницьку функцію, зважаючи на те, що були частиною амуніції правителя.

У подальшому первинна ідея з якихось міркувань стала неважливою, а власники браслетів продовжували використовувати браслети визначеної форми, але ставились до них радше як до символічних прикрас, які були освячені традицією. Тому з часом почали носити обмежену кількість прикрас — переважно, по 1 на кожній руці. В такому разі можна припустити, що у випадках з відносно вузькими браслетами з 8-го П'ятибратнього кургану і Аулів, з яких

8. За описом П. Дюбрюкса відомо, це був високий чоловік 30—40 років (Дюбрюкс 2010а, с. 185, 204). Зріст в даному випадку приблизно визначався за довжиною стегнової кістки, яка дорівнювала «10 ½ вершка», тобто 46,7 см. Отже зріст чоловіка мав би бути близько 190 см.

9. Проте, слід зауважити, що подібні елементи для захисту рук, виготовлені з металу чи кістки, невідомі за знахідкам на скіфських пам'ятках, що, імовірно, було пов'язано зі скіфською манерою стрільби (Черненко 1981, с. 122).

хось міркувань використовувалися виокремлені прикраси із більш численного «чоловічого» комплексу. Натомість чоловічі браслети з Чортотлику (обидва воїни) мають у півтора—два рази більшу ширину (3,7—4,2 мм). Це може свідчити про розвиток традиції і надання їй інших граней смислу. Так само широким (до 4,7 см) був один з браслетів, що належав підлітку з кургану 10 поблизу с. Мала Лепетиха (рис. 1: 17).

Жіночі браслети з Малої Лепетихи, курган 9, Оксютинців і, можливо, 1-го Мордвинівського неширокі — до 2,5 см. З ними контрастують більшою шириною вироби з Товстої Могили (2,7—2,95 см) і особливо з Чортотлику (4,9 і 3,3 см), що наближаються за параметрами до чоловічих прикрас або й перевищують їх. Найбільшу ж ширину (5,5 см) мають парні жіночі браслети з Куль-Оби, які виокремлюються наявністю двох фризів зображень.

Тільки в Куль-Обі знайдено ножні пластинчасті браслети, які відрізнялися від наручних лише своїми параметрами — їх діаметр складав 11,5 см.

ПЛАСТИНЧАСТІ БРАСЛЕТИ У СКЛАДІ КОМПЛЕКТІВ ПРИКРАС

А. П. Манцевич вказувала подібність даних браслетів знахідкам в Румунії та Південно-Західній Німеччині (Манцевич 1987, с. 61), але це радше типологічна схожість. Так само, як далекими за часом та територією побутування є й подібні вироби кобанської культури Північного Кавказу, з якими Н. А. Онайко (1970, с. 45) пов'язувала походження скіфських браслетів. Тому мав рацію М. І. Ростовцев (1925, с. 450), який вперше звернув на них увагу і справедливо вважав їх особливістю матеріальної культури саме скіфів. Цю думку надалі висловлювали й інші дослідники, що відносили браслети до місцевої «варварської» продукції (Манцевич 1987, с. 120; Мозолевський 1979, с. 211; Williams, Ogden 1994, р. 143; ін.). А головний акцент в характеристиці цих прикрас з часом був зроблений на їх соціальній значущості, погляді на них як на «ознаку особливої знатності небіжчика, а можливо, і його соціального рангу» (Мозолевський 1979, с. 211), на приналежність їх до прикрас знаті (Алексеев, Мурзин, Ролле 1991, с. 109) або, навіть, до «царського» реквізиту» (Грач 1994, с. 136).

Останнє твердження є цілком слушним найперше для чоловічих комплексів з впускної гробниці кургану Солоха і поховання в кургані Куль-Оба. В обох випадках у комплексах прикрас володарів було використано велику кількість браслетів (5 і 10 відповідно), що для Куль-Оби може вважатися надлишковим (якщо тільки це не мало функціонального сенсу), як і увесь ансамбль прикрас, там знайдений. Так само особливою є й позиція парних жіночих браслетів з Куль-Оби, які мають вдвічі більшу ширину і додатково прикрашені зооморфними

зображеннями. Дослідники відзначали певні паралелі між чоловічими браслетами з Солохи і Куль-Оби за їхньою формою, характером профілювання і розмірами, що, імовірно, вказує на особливий зв'язок між цими двома комплексами та можливі родинні взаємини між похованими в них володарів (Манцевич 1987, с. 120; Грач 1994, с. 136). Водночас, зазначимо, що ціла низка скіфських елітних курганів, де так само можна було б очікувати знайдення подібних браслетів, були нищівно пограбовані — Чмирева Могила, Чортотлик (поховання в «камері 5» Центральної гробниці), Огуз (Центральна поховальна споруда), Товста Могила (Центральна гробниця), Гайманова Могила, Цимбалова Могила, Козел, Мелітопольський і Бердянський кургани та ін.), а тому наші знання в цьому плані є об'єктивно неповними.

Наближеними до «надмірних» показників є також знахідки з Бокової гробниці кургану Товста Могила. В жіночому комплекті наявними були три браслети, з яких два — з двома рельєфними ребрами. Дитячий браслет відрізняється від всіх інших аналогічних виробів високою пробою золота (958 ‰) і масою (54,52 г), що вдвічі перевищує вагу стандартних браслетів (табл. 1). Також за параметрами вирізняються браслети з жіночого комплексу кургану Чортотлик. Обидва жіночі комплекси (з Товстої Могили та Чортотлику) виокремлюються з поміж інших своєю соціальною неординарністю, що вказує на належність похованих в них осіб до самої верхівки скіфського суспільства.

Водночас, можливо, саме манера носити кілька браслетів на одній руці (як то було зафіксовано в Солосі, як найбільш ранньому комплексі), пояснює оригінальне оформлення поздовжніх країв: відігнуті бортики виконували роль своєрідного бар'єра, завдяки якому браслети відділяються один від одного і фіксуються на руці. Одного разу віднайдена функціональна форма надалі була взята за взірець і повторювалася як стандарт, освячений традицією, хоча він і втрачав первинний сенс у тих ситуаціях, коли використовувався тільки один браслет. Проте у випадку недотримання необхідних умов в носінні кількох браслетів на одній руці, вони могли накладатися один на одного. Це, зокрема, зафіксовано в жіночому похованні в Товстій Могилі (рис. 2: 1), де нижній з браслетів «більш як наполовину був вдавнений у верхній» (Мозолевський 1979, с. 110).

Деякі особливості комплексів, з яких походять пластинчасті браслети, можна також виявити, якщо розглянути взаємну зустрічальність різних прикрас між собою (табл. 2).

Для значної частини власників пластинчатих браслетів (всіх жінок і більшої частини чоловіків) було властиве «золоте» вбрання, тобто використання великої кількості золотих аплікацій в оздобленні головних уборів та верхнього одягу. Найбільш пишним вбранням

відрізняється сімейна пара володарів з Куль-Оби (Копейкина 1986; Журавлєв, Новикова, Шемаханская 2014). Так само багатством відрізняється вбрання вельможних жінок з Товстої Могили та Чортомлика. Нішу з урочистим головним убором і двома пластинчастими браслетами знайдено в жіночому похованні 4 в кургані 9 поблизу с. Мала Лепетиха. Численні золоті аплікації одягу зафіксовано в чоловічих похованнях з Солохи, Чортомлику (воїн № 1) і 8-го П'ятибратнього кургану. В нижньодонському комплексі також було знайдено скупчення золотих аплікацій (1273 предмета) від вбрання, що, ймовірно, знаходилося у скриньці (Шилов 1961, с. 162—163, рис. 15). Це вбрання впевнено реконструюється як жіноче (ed. Schiltz 2001, р. 115—116). Подібна ситуація (додатковий жіночий одяг в чоловічому похованні) зафіксовано ще в одному елітному комплексі — Центральній гробниці Бердянського кургану в Північному Приазов'ї (Болтрик, Филалко, Чередниченко 1994, с. 147—148; Ключко 2020). Разом з тим, наявність «золото» вбрання або його елементів було широко розповсюджене в скіфський час і є показником загального майнового достатку певної частини суспільства і їхнього високого соціального стану. Виокремлення певних особливостей і закономірностей використання такого вбрання можливе хіба що на підставі виділення тих чи інших груп зображень, яким надавалася перевага (з урахуванням видозмін, що відбувалися з часом). Але це задача майбутніх досліджень.

У 10 комплектах з 15 пластинчастих браслетів знайдено разом із золотими гривнами. За оформленням дані гривни відносяться до найбільш виразних та, ймовірно, соціально значимих виробів. Найперше, це чоловіча гривна з Куль-Оби, з фігурками вершників (Древности 1854b, табл. VIII: 2; Алексеев 2012, с. 184—189), в яких, вочевидь, втілено образи міфологічних персонажів. Виділяється складністю роботи чоловіча гривна з Солохи, яка має основу у вигляді псевдокрученого джгута і декоровані наконечники, що завершуються головами левів (Манцевич 1987, с. 55—57, кат. 33). Ще дві гривни — жіноча з Товстої Могили і чоловіча з Чортомлику — виготовлено з круглого в перетині прута; кінці обручу мають вигляд півфігур оленів (?), за якими до прута припаяно скульптурні фігурки левів; під левами до прута з лицьового боку припаяно тонку декоровану накладку (Мозолевський 1979, с. 136, кат. 187, рис. 119—121; Алексеев, Мурзин, Ролле 1991, с. 171, 172, кат. 81). Головною відмінністю між двома виробами є те, що на гривні з Чортомлику відрубано фігурки протом оленів і залишено тільки ту частину, де є фігурки левів¹⁰

10. Подібна за оформленням срібна гривна походить з кургану 4 поблизу хут. Сладковський, Нижнє Подоння (Смирнов 1982, с. 127, 129, рис. 8).

(при цьому 6 фігурок хижаків на кожному з кінців гривни розташовано більш вільно, ніж на виробі з Товстої Могили, де цих фігурок по 7; детальне порівняння двох гривен див.: Мозолевський 1979, с. 212—213). Тим самим чортомлицька гривна за оформленням стала ближчою до виробів, які завершуються тільки фігурками левів або левиць. Такі гривни знайдено в Чортомлику (жінка, воїн № 2), Куль-Обі (жінка) і 8-му П'ятибратньому кургані (Алексеев, Мурзин, Ролле 1991, с. 173, кат. 87; с. 192, кат. 102; Дюбрюкс 2010b, рис. 253; Петренко 1978, с. 120, табл. 32: 1). Звірив в даному випадку відтворено умовно-реалістично в однаковій позі: вони мовбито залягли на землі, підігнувши лапи і простягнувши вперед голову. Тільки на жіночій гривні з Куль-Оби леви обернули голову вбік до «глядача». Подібні фігурки хижаків також властиві для виробів з пам'яток Степового Подніпров'я — поховання 2 кургану Соболева Могили; поховання 2 кургану 22 поблизу с. Вільна Україна; поховання 2 кургану 9 з групи II поблизу с. Звонецьке (Мозолевський, Полин 2005, табл. 14: 1; Лесков 1974, с. 80, рис. 68, с. 84, рис. 72; Мухопад и др. 1992, с. 61, рис. 7: 2); Степового Побужжя — поховання 1 кургану 2 з групи V поблизу с. Ковалівка (Ковпаненко, Бунятян 1978, с. 143, рис. 3: 1); Криму — кургану 1893 р. поблизу с. Апан-Сарча (Баштанівка) і кургану Чаян (Петренко 1978, с. 120, табл. 32: 1; Shcheglov, Katz 1991, fig. 9—12); лісостепового дніпровського Правобережжя — Центральної гробниці Великого Рижанівського кургану (Скорий, Хохоровски 2018, с. 62—63, кат. 16, рис. 131).

Власне левів (звірив з гривами) зображено на гривнах з Куль-Оби, Чортомлика (воїн № 2), Соболевої Могили та Великого Рижанівського кургану. На всіх інших виробках (включно з гривнами з Товстої Могили і Чортомлика, воїн № 1) відтворено хижаків родини котячих, який тільки за статуєю і формою морди нагадує лева (як на гривнах з Товстої Могили і Чортомлика), а в інших випадках — це радше левиця або умовний хижак, тіло якого інколи вкрито рисками, що позначають шерсть (Вільна Україна, курган 22, поховання 2). Ще 5 гривен (переважно срібних) мають закінчення у вигляді фігурки хижаків, відтвореного більш стилізовано або навіть умовно-схематично¹¹. Також означені гривни розрізняються за оформленням стику прута і фігурки тварини. На

11. Срібні: степові комплекси — Гайманова Могила, поховання 3 (Бидзіля, Полин, 2012, с. 464—465, кат. 278, рис. 690—692), Володимирівка, курган 12, поховання 2 (Ковпаненко, Бунятян 1978, с. 145), Золотобалківський курганний могильник, курган 13, поховання 5 (Полин 2014, с. 72, кат. 53; рис. 39: 2); Львові, курган 13, поховання 3 (Евдокимов, 1992, с. 142, 144, рис. 6: 3); золота: лісостеповий комплекс — Капітанівка, курган 487 (Петренко 1978, с. 45, табл. 32, 5).

більшості з них присутня характерна рифлена орнаментация (Полин 2014, с. 72), яка, на думку Є. Ф. Королькової (2001, с. 68), могла імітувати намистини.

Подібні гривни дослідники вважають символами влади і показниками високого соціального статусу (Петренко 1978, с. 41; Манцевич 1987, с. 57; Мозолевський 1979, с. 212; Ольховський, Евдокимов 1994, с. 65; Скорый, Хохоровски 2018, с. 35, 63, 149, 160; Бабенко 2019; ін.). Підставою для такого визначення є не тільки символіка прикраси та матеріал, з якого вона виготовлена, а й символіка образу лева.

Виходячи з контексту знайдення гривен, матеріалу виготовлення та особливостей їх оформлення, можна попередньо виділити декілька груп, які могли мати різний рівень соціальної значущості, а відтак позначати представників різних соціальних прошарків. Найвищий (перший) рівень складають гривни, що мають унікальне оформлення, а саме: вироби з Солохи, Товстої Могили (жінка), Чортотлики (воїн № 1), Куль-Оби (чоловіча і жіноча). До цієї групи можна додати і золоті гривни, кінці яких оформлені у вигляді сцени шматування — левом кабана і левом голови бика — з кургану Карагодеуашх в Прикубанні (Алексеев 2012, с. 230—233) і Ставропольського (Казінського) скарбу на Північному Кавказі (Королькова 1995, рис. 3: 2). Над цією групою знаходиться пектораль з Центральної гробниці кургану Товста Могила, конструкцію якої справедливо розглядають як ускладнену форму гривни, зокрема, типу солоської (Мозолевський 1979, с. 214; Молев, Молева 2013, с. 17; Бабенко 2018). Другий рівень складають золоті гривни з фігурками левів та «котячих» хижаків, відтворених умовно-реалістично: з Чортотлику (жінка, воїн № 2), 8-го П'ятибратнього кургану, Соболевої Могили, Вільної України, Звонецького, Ковалівки, Апан-Сарчі, Чайну, Великого Рижанівського кургану. Третій рівень — гривни, переважно срібні, зі схематизованим зображенням хижака¹².

Отже, 2/3 пластинчатих браслетів (22 вироби) входили до тих самих п'яти комплектів прикрас, що і гривни найвищого рівня. Відповідно, всі власники таких гривен мали й пластинчасті браслети, найчастіше, у надмірній кількості. Ще 4 браслети входили до 3 комплектів з гривнями другого рівня. Окрім того, у двох випадках браслети поєднувалися із золотими дротяними гривнями: це поховання дитини з Товстої Могили і підлітка з кургану 10 поблизу с. Мала Лепетиха.

До 7 комплектів з браслетами входили інші нагрудні прикраси. Це переважно жіночі ком-

плекси. Тільки в похованні чоловіка з 8-го П'ятибратнього кургану було знайдено складну нагрудну багатокомпонентну прикрасу: вона складалася з потрійних кілець, золотих медальйонів різної форми зі вставками з бурштину, сердолика і глухого скла, вотивної сокирки, намистин і підвісок (Шилов 1961, с. 158). В жіночі комплекти найчастіше входили багаті разки намиста (Товста Могила, Чортотлик, Оксютинці). В кульбоському жіночому похованні знайдено вишукану золоту прикрасу з підвісками і амфороподібними привісками на плетених ланцюжках (Грач 1986, с. 82—90, рис. 5, табл. 1; Дюбрюкс 2010b, рис. 252). Також на грудях знаходилися багаті підвіски, основним елементом яких є медальйон із зображенням богині Афіни (Дюбрюкс 2010a, с. 181, 216; 2010b, рис. 254). Складна нагрудна прикраса із використанням фігурних коробчастих пронизок, на які напаяні фігурки качечок, походить з жіночого поховання в Деевому кургані (Спицын, 1906, с. 171, рис. 40, табл. XIII: 14—16). Схожу «качину» прикрасу знайдено також в кургані Чмирева Могила (Веселовский 1910, с. 304, 306, фиг. 2; Онайко 1970, с. 104, табл. XXXVI: 458), а окремі розрізнені елементи таких прикрас з качечками — в Північній гробниці кургану Гайманова Могила (Бидзиля, Полин 2012, с. 393—394, кат. 179, рис. 536), кургані 4 групи 1-го Мордвинівського кургану поблизу с. Архангельська Слобода (Лесков, 1974, с. 74, рис. 62; Ключко, 2014, с. 114, 115, рис. 3), кургані 6 поблизу с. Водославка (Купрій, Ліфантій, Шелехань 2019, с. 194, 199, рис. 7: 8); ще один елемент невідомого походження зберігається в московському Державному історичному музеї (Дюбрюкс 2010b, рис. 317; Журавлев, Новикова, Шемаханская 2014, с. 146—147, 234, кат. 85, табл. 15; 24). Елементи з фігурками качок могли бути як частиною складних нагрудних прикрас, прикладом чого є знахідки в Деевому кургані та Чмиревій Могили, так і використовуватися в якості нашивних аплікацій на вбрання, як це припускається, зокрема, стосовно знахідок в кургані 6 поблизу с. Водославка (Купрій, Ліфантій, Шелехань 2019, с. 199, рис. 10). Нагрудну прикрасу, складену із золотих елементів, на яких зображено крилате божество, знайдено в 1-му Мордвинівському кургані (Макаренко 1916, рис. 6; Лесков 1974, с. 50, рис. 40; Бабенко 2021, с. 53, рис. 4: 1/30). Подібна прикраса, але із зображеннями сфінкса з подвійним тулубом, походить з Верхньорогачицького кургану (Лесков 1974, с. 43, рис. 33).

З-поміж інших знімних прикрас, що зустрічаються в комплектах з пластинчатими браслетами, також виділяються золоті сережки (табл. 2). Вони відсутні в похованнях чоловіків, але наявні в жіночому комплекті з Куль-Оби та жіночих комплектах з курганів Степового Подніпров'я (за виключенням кургану 9 поб-

12. Остеронь запропонованої схеми знаходяться гривни, що закінчують головами грифонів або ж баранів, оскільки розгляд їх виходить за межі задачі даної статті.

Рис. 4. Пластинчасті персні з кургану Чортотлик, Центральна гробниця, південно-західна камера, поховання «воїна № 1» (за Rolle, Murzin, Alekseev 1998b)

Fig. 4. Plate rings from the Chortomlyk barrow, Central Tomb, southwestern chamber, burial of «warrior No. 1» (after Rolle, Murzin, and Alekseev 1998b)

лізу с. Мала Лепетиха), а також в похованнях дітей (Товста Могила, Аули) та підлітка (Мала Лепетиха, курган 10). В залежності від статусності ці прикраси відрізняються складністю конструкції та образами, залученими у декорі. Певно що найперше виділяються круглі сережки з підвісками-човниками з кургану Куль-Оба (Дюбрюкс 2010b, рис. 255). З Товстої Могили походять сережки із зображенням богині-«володарки звірів» (Мозолевський 1979, рис. 117, 118), з Деевого кургану — із скульптурним зображенням сфінкса і підвісками у вигляді фігурок качок (Лесков 1974, с. 34, рис. 25), з 1-го Мордвинівського кургану — з підвіскою у вигляді голови козла¹³ (Лесков 1974, рис. 42).

Також важливою частиною комплексу прикрас були персні. В похованнях чоловіків їх знайдено тільки в двох випадках. У «воїна № 1» з Чортотлику були пластинчасті персні (рис. 4), форма яких є прямим наслідуванням браслетам, що розглядаються (Петренко 1978, с. 62, табл. 52: 27; Алексеев, Мурзин, Ролле

1991, с. 172, кат. 83; Rolle, Murzin, Alekseev 1998b, S. 16, Kat. 83, Farbtafel 2: 2). У 8-му П'ятибратньому кургані на фалангах правої руки чоловіка знайдено два золоті персні з виділеним плоским щитком, один з них був гладеньким, на іншому вигравіровано зображення грифона, що тримає в лапах голову барана (Шилов 1961, с. 162; Hrsg. Wamers, Stutzinger 2004, S. 79, Kat. 31, 32).

Для деяких жіночих комплектів властива велика кількість однакових перснів з гладеньким круглим щитком (за В. Г. Петренко, відділ II, тип 7): в Товстій Могилі їх було 10, в Чортотлику і Деевому кургані — по 9, в 1-му Мордвинівському — 6. Окрім того, в двох жіночих комплектах були персні, особливі за оформленням щитка: в Чортотлику — із зображенням качки, що злітає (Алексеев, Мурзин, Ролле 1991, с. 174, 191, кат. 97), в 1-му Мордвинівському кургані — зі щитком у вигляді циліндрика з різнокольорового каменю (Петренко 1978, с. 63, табл. 52: 30; Бабенко 2021, с. 75, 79, мал. 4: 1/27, 1/28; Виноградов 2021, с. 146, табл. 107). В цьому контексті дивує повна відсутність перснів в комплектах прикрас (як чоловічому, так і жіночому) з кургану Куль-Оба.

ДЕЯКІ ВИСНОВКИ

Отже, за наявними даними, золоті пластинчасті браслети є прикрасами, властивими для певної соціальної групи скіфського суспільства першої — третьої чверті IV ст. до н. е. Власниками браслетів були і чоловіки, і жінки, і діти. Про особливий статус представників цієї групи

13. Висловлено сумніви щодо наявності цих прикрас в комплексі жіночого поховання 1-го Мордвинівського кургану, оскільки вони відсутні на фото в архіві ПМК РАН і в музейному описі Державного Ермітажу (Виноградов 2021, с. 145). Хоча останнє твердження є помилковим, оскільки сережки були заактовані за № Дн 1914 1/29 (Бабенко 2021, с. 73; ред. Виноградов, Медведева 2021, с. 33). Окрім того, хоча М. О. Макаренко (1916, с. 271) у короткій публікації не вказав форму сережок, саме про прикраси із зображенням козла пише М. І. Ростовцев (1925, с. 423), який був присутній на розкопках кургану (Макаренко 1916, с. 268).

найперше свідчив одяг, декорований золотими аплікаціями, а також комплекти знімних прикрас, які доповнювали його. Особливе місце зпоміж них займають гривни, найвидатніші з яких за художнім оформленням, міфологічним навантаженням та соціальною значущістю належали саме «власникам браслетів».

Імовірно, пластинчаті браслети вперше були використані в якості особливої прикраси володарем, похованим у впускній гробниці кургану Солоха. Не виключено, що в даному випадку браслети (3 на правій руці і 2 на лівій) виконували символічну роль поручів для захисту рук, які часто використовують лучники, тільки оформлені у такий оригінальний спосіб. Проте у подальшому первинна ідея з якихось міркувань стала неважливою, а власники браслетів (можливо, з кола нащадків солоського володаря) продовжували їх використовувати, але ставились до них радше як до символічних прикрас, що були освячені традицією, а, можливо, і родинними та генеалогічними легендами та міфологічними уявленнями. Тому з часом почали носити обмежену кількість прикрас — переважно, по 1 на кожній руці. До таких, найперше, відносяться жінка і дитина, поховані в Боковій гробниці кургану Товста Могила, а також жінка (дружина володаря) і два чоловіки-воїна з Центральної гробниці кургану Чортотлик. Браслети цих осіб в першу чергу вирізняються тими чи іншими особливостями. Так само чимало унікальних рис в загальних комплектах прикрас, що належали цим особам. А наявність в чоловічому комплекті з Чортотлику (воїн № 1) перснів, які повністю наслідують форму браслетів (рис. 4), є свідченням втрати первинного значення браслетів і перетворення їх на символи, які могли відтворюватися в різних варіантах. Знахідка ж браслета в похованні дитини (Товста Могила), на нашу думку, свідчить про спадковий характер цих прикрас.

Особливе місце у групі «власників браслетів» посідає подружжя пара правителів з кургану Куль-Оба. Пам'ятка територіально відділена від основної, подніпровської, групи курганів, проте очевидно, що поховані тут особи не тільки мали тісні зв'язки з правлячою верхівкою скіфів, а й були їхньою частиною¹⁴. Не виключено, що це були й родинні зв'язки, про які, імовірно, і свідчать пластинчаті браслети.

Такий саме висновок можна зробити й стосовно похованого чоловіка у 8-му П'ятибратньому кургані, який, вочевидь, був правителем місцевого угруповання скіфів (Шилов 1961, с. 168). Зазначимо наявність в даному похованні меч

14. Дослідження цього комплексу супроводжують постійні дискусії про скіфський або грецький (боспорський) характер поховань (зокрема: Алексеев 2003, с. 229, 230; 2016, с. 206—207, прим. 1; Виноградов 2010; Федосеев 2011; 2016; Бабенко 2019, с. 501—502; ін.). Більш детальний огляд питання виходить за межі даної роботи.

в піхвах і горита чортотлицького типу, предметів декору вуздечки огузько-чортотлицького типу та ін.

За складом знімних прикрас виокремлюються жіночі комплекти з Деевого і 1-го Мордвинівського курганів, зокрема тим, що до них не входили гривни. Разом з тим в цих комплектах були нагрудні прикраси, які за своїм значенням, імовірно, так само були важливими соціальними маркерами. Мова йде про прикраси із зображеннями качок і крилатого божества. Імовірно, вони були пов'язані з колом уявлень про скіфську богиню Апі і в даних випадках або втілювали загальну берегову символіку, або позначали представниць жрецького стану. Нагадаємо, що водночас цим жінкам належали головні убори з особливими елементами декору. Найперше це стосується жіночого убору з Деевого кургану, прикрашеного золотими аплікаціями із зображеннями «скіфських менад» (Артамонов 1966, рис. 121; Piotrovsky, Galanina, Grach 1986, pl. 135; Бабенко 2024). Так само знаковими є й сережки з цих двох комплексів — прикраса у вигляді фігурки сфінкса з підвісками-скульптурками качечок з Деевого кургану і кільцеві сережки з підвісками у вигляді голови козла з 1-го Мордвинівського кургану, прямих аналогів яким поки невідомо¹⁵.

Нетиповою є ситуація із жіночим похованням в кургані 9 поблизу с. Мала Лепетиха, де браслети і урочисте вбрання знаходилися в одній з шести ніш (№ 2). В інших розташовувалися горити (№ 1), таця з їжею і амфора (№ 3), бронзовий казан (№ 4), поховання дівчинки і хлопчика (№ 5 і 6). Від вбрання похованої жінки залишилася тільки кістяна орнаментована пластина, а від прикрас — золоті сережки-човники з фігурками двох качок (Вітрик 2002, с. 139—140). Отже ніша з урочистим вбранням і прикрасами могла виконувати своєрідно роль «гардеробної» на зразок двох камер в Чортотлику. Але не виключено, що речі могли не належати безпосередньо похованій особі. В такому разі вони являли собою або пожертву богам, або «передачу» для раніше померлих одноплемінників.

Показовим є відносно великий відсоток дитячих (недорослих) поховань — 3 з 15, що, як вже зазначалося, може свідчити про спадковий характер прикрас. Особливо показовим є випадок з похованням в Товстій Могилі, де браслет (можливо, виготовлений ситуативно за підвищеними стандартами) був покладений в праву руку похованій дитині (рис. 2: 2). На особливий статус підлітка з кургану 10 поблизу с. Мала Лепетиха і на зв'язок похованого з родиною «солоського володаря» може додатково вказувати

15. В сережках з Деевого кургану наразі поєднано два образи — сфінкса і качечок, — які в інших численних випадках завжди використовувалися окремо.

наявність в складі кінських вуздечок, знайдених в похованні, бронзового птаходзьобого нащічника (Євдокимов, Данилко, Могилов 2010, с. 87, рис. 10: 1). Подібні нащічники входили до складу комплектів вуздечки огузько-чортотлицького типу, які, на нашу думку, були частиною поховальних ритуалів скіфських правителів та людей, пов'язаних з ними родинними або соціальними зв'язками (Полідович, Величко 2024). Спільною рисою дитячих поховань є наявність таких прикрас як сережки (у всіх трьох) і персні (у двох). Це доволі прості за формою прикраси, переважно, у формі колечок. Вони, вочевидь, не були визначальними для статі їх власників, а радше виконували універсальну роль оберегів, що використовуються до виповнення повноліття.

Окрім того, дитина з поховання в кургані поблизу с. Аули мала ще два дротяні браслети у вигляді кільця, виготовлені з бронзи (він знаходився на правиці як і золота прикраса, але вище ліктя) і заліза (на лівій нозі). Імовірно, розташування браслетів та матеріал, з якого вони були виготовлені, мали своє символічне значення, особливо, зважаючи на те, що степове населення практично не використовувало ножні браслети (Петренко 1978, с. 58).

Осторонь комплексів зі Степової Скіфії (включно з Куль-Обою) знаходяться знахідки з парного поховання кургану 5/1905 поблизу с. Оксютинці в Посуллі. На похованій жінці був головний убір, прикрашений, за даними С. А. Мазаракі, який розкопав курган, золотим вінцем з амфороподібними підвісками. А чоловічий головний убір, мовбито, прикрашали метопіда і довгі пластини із зображеннями рослинного орнаменту і фантастичних тварин (Ильинская 1968, с. 37). На думку В. А. Іллінської, С. А. Мазаракі механічно розділив знахідки між двома похованими і тим самим викривив реальну картину, тоді як в реальності, найімовірніше, всі прикраси були частиною декору жіночого головного убору, подібного до знайдених в степових комплексах — Чортотлику, Деевому кургані, Мелітопольському та ін. (Ильинская 1968, с. 138; також Ключко 2017, с. 45). Водночас, в комплекс жіночого убору входили дві булавки, які є виразним лісостеповим культурним елементом. Отже, в залежності від того, як сприймати означені прикраси, можливо по-різному інтерпретувати похованих в кургані осіб, зокрема, жінку. Вона могла походити з наддніпровських степів, потрапити до Посулля внаслідок різних обставин («династичний» шлюб, шлюб через викрадання тощо) і принести з собою частину традиційних прикрас (головний убір і пластинчатий браслет), які з часом поєдналися з місцевими елементами (булавки). Але якщо правий був С. А. Мазаракі, то прикраси головного убору та, імовірно, пластинчатий браслет («степового типу», за В. А. Іллінською: 1968, с. 148) з цього комп-

лексу могли потрапити до Посулля, зокрема, в якості військових трофеїв, які були розподілені та використані на розсуд нових власників.

Зазначені закономірності в побутуванні як окремих прикрас, так і їх комплектів потребують перевірки на інших категоріях предметів, що є справою наступних досліджень.

ЛІТЕРАТУРА

- Алексеев, А. Ю. 1992. *Скифская хроника. Скифы в VII—IV вв. до н. э.: историко-археологический очерк*. Санкт-Петербург.
- Алексеев, А. Ю. 2003. *Хронография Европейской Скифии*. Санкт-Петербург: Государственный Эрмитаж.
- Алексеев, А. Ю. 2012. *Золото скифских царей в собраниях Эрмитажа*. Санкт-Петербург: Государственный Эрмитаж.
- Алексеев, А. Ю. 2016. Раннее погребение Куль-Обы и скифские гробницы. В: Зуев, В. Ю., Хршановский, В. А. (ред.). *Элита Боспора и Боспорская элитарная культура. Материалы международного Круглого стола*. Санкт-Петербург: Палаццо, с. 206-215.
- Алексеев, А. Ю., Мурзин, В. Ю., Ролле, Р. *Чертомлык. Скифский царский курган IV века до н. э.* Киев: Наукова думка.
- Артамонов, М. И. 1966. *Сокровища скифских курганов в собраниях Государственного Эрмитажа*. Прага: Артия; Ленинград: Советский художник.
- Бабенко, Л. И. 2018. Пектораль или гривна? (о соответствии термина и морфологии украшения). *Stratum plus*, 3, с. 187-204.
- Бабенко, Л. И. 2019. Витые и ложновитые шейные украшения из мастерских боспорских торевтов. *Археологія і давня історія України*, 2 (31), с. 493-505.
- Бабенко, Л. И. 2021. Головной убор дівчини-скіф'янки з Першого Мордвинівського кургану. *Сходознавство*, 87, с. 51-94.
- Бабенко, Л. И. 2024. «Шалені» менади надчорноморських степів: давньогрецькі образи на тлі скіфської культури. *Археологія і давня історія України*, 2 (51), с. 12-42.
- Бидзиля, В. И., Полин, С. В. 2012. *Скифский царский курган Гайманова Могила*. Киев: Скиф.
- Блажевич, Н. В., Бурдо, Н. Б., Вітрик, І. С., Денисова, А. О., Карашевич, І. В., Карнаух, Є. Г., Корпусова, В. М., Павленко, Л. В., Сон, Н. О. 2007. *Колекції Наукових фондів Інституту археології НАН України. Каталог*. Київ: Академперіодика.
- Болтрик, Ю. В., Фіалко, Е. Е., Чередниченко, Н. Н. 1994. Бердянский курган. *Российская археология*, 3, с. 140-156.
- Боровка, Г. И. 1921. Женские головные уборы Чертомлыцкого кургана. *Известия Российской Академии истории материальной культуры*, 1, с. 169-192.
- Веселовский, Н. И. 1910. Чмырев курган. *Гермес*, 11—12, с. 302-310.
- Виноградов, Ю. А. 2010. Курган Куль-Оба. В: Дюбрюкс, П. *Собрание сочинений*: в 2 т. І. Санкт-Петербург: Коло, с. 420-425.
- Виноградов, Ю. А. 2021. Первый Мордвиновский курган в свете архивных находок. В: Виноградов, Ю. А., Медведева, М. В. (ред.). *Первый Мордвиновский курган. Архивное наследие ИИМК РАН*. 1. Санкт-Петербург: ИИМК РАН, с. 139-149.

- Виноградов, Ю. А., Медведева, М. В. (ред.). 2021. *Первый Мордвиновский курган. Архивное наследие ИИМК РАН*. 1. Санкт-Петербург: ИИМК РАН.
- Вітрик, І. С. 2002. Поховання скіф'янки у «Великому кургані» М. І. Веселовського. В: Ключко, Л. С. (ред.). *Музейні читання. Матеріали наукової конференції «Ювелірне мистецтво — погляд крізь віки»*. Київ: Фенікс, с. 138-149.
- Вітрик, І. С., Данилко, Н. М. 2010. Матеріали з двох поховань скіфського часу біля с. Мала Лепетиха на Херсонщині. *Археологія і давня історія України*, 3, с. 64-67.
- Грач, Н. Л. 1986. Гребень и ожерелье из кургана Куль-Оба (две реконструкции). В: Грач, Н. Л. (ред.). *Античная торевтика*. Ленинград: Государственный Эрмитаж, с. 75-90.
- Грач, Н. Л. 1994. Пластинчатые браслеты из кургана Куль-Оба. *Вестник древней истории*, 1, с. 135-142.
- Древности 1854а. *Древности Боспора Киммерийского, хранящиеся в императорском музее Эрмитажа*. 1. Санкт-Петербург: Императорская Академия наук.
- Древности 1854b. *Древности Боспора Киммерийского, хранящиеся в императорском музее Эрмитажа*. 3. Санкт-Петербург: Императорская Академия наук.
- Древности 1872. *Древности Геродотовой Скифии. Сборник описаний археологических раскопок и находок в Черноморских степях*. Санкт-Петербург: Императорская Археологическая комиссия.
- Дюбрюкс, П. 2010а. *Собрание сочинений*: в 2 т. I: Тексты. Санкт-Петербург: Коло.
- Дюбрюкс, П. 2010b. *Собрание сочинений*: в 2 т. II: Иллюстрации. Санкт-Петербург: Коло.
- Евдокимов, Г. Л. 1992. Скифский курган у с. Львово на Херсонщине. *Древности Северного Причерноморья и Крыма*, III, с. 136-148.
- Евдокимов, Г. Л., Данилко, Н. М., Могилов, О. Д. 2012. Скіфський курган 10 біля с. Мала Лепетиха у Нижньому Подніпров'ї. *Археологія*, 2, с. 76-95.
- Журавлев, Д. В., Новикова, Е. Ю. 2009. Коллекция из кургана Куль-Оба в собрании Государственного исторического музея. В: Зуев, В. Ю. (ред.). *Боспорский феномен. Искусство на периферии античного мира*. Санкт-Петербург: Нестор-История, с. 45-54.
- Журавлев, Д. В., Новикова, Е. Ю. 2012. Коллекция из кургана Куль-Оба в собрании Государственного исторического музея. В: Журавлев, Д. В., Фирсов, К. Б. (ред.). *Евразия в скифо-сарматское время. Памяти Ирины Ивановны Гузиной*. Москва: ГИМ, с. 127-139.
- Журавлев, Д. В., Новикова, Е. Ю., Шемаханская, М. С. 2014. *Ювелирные изделия из кургана Куль-Оба в собрании Исторического музея*. Москва: ГИМ.
- Ильинская, В. А. 1968. Скифы днепровского лесостепного Левобережья. *Курганы Посулья*. Киев: Наукова думка.
- Калашник, Ю. П. 2014. *Греческое золото в собраниях Эрмитажа: Памятники античного ювелирного искусства из Северного Причерноморья*. Санкт-Петербург: Государственный Эрмитаж.
- Ключко, Л. С. 2014. Нашийні прикраси скіф'янок (ланцюжки з окремих елементів). В: Строкова, Л. В. (ред.). *Музейні читання. Матеріали наукової конференції «Ювелірне мистецтво — погляд крізь віки»*. Київ, с. 109-129.
- Ключко, Л. С. 2017. Особливості костюмів скіф'янок на землях Посулья. *Археологія*, 3, с. 35-52.
- Ключко, Л. С. 2020. Головні убори із Бердянського кургану. *Археологія і давня історія України*, 3 (36), с. 383-394.
- Ковалева, И. Ф. 1999. Скифские погребения Правобережного Предстепья. В: Толочко, П. П. (ред.). *Проблемы скифо-сарматской археологии Северного Причерноморья (к 100-летию Б. Н. Гракова)*. Запорожье: ЗГУ, с. 128-131.
- Ковпаненко, Г. Т., Бунятян, Е. П. 1978. Скифские курганы у с. Ковалевка Николаевской области. В: Ковпаненко, Г. Т. (ред.). *Курганы на Южном Буге*. Киев: Наукова думка, с. 133-150.
- Копейкина, Л. В. 1986. Золотые бляшки из кургана Куль-Оба. В: Грач, Н. Л. (ред.). *Античная торевтика*. Ленинград: Государственный Эрмитаж, с. 28-63, 148-155.
- Королькова (Чежина), Е. Ф. 1995. О возможности атрибуции Ставропольского (Казинского) кладя. *Археологический сборник Государственный Эрмитаж*, 32, с. 77-89.
- Королькова, Е. Ф. 2001. Звериный стиль в оформлении гривен скифо-сарматской эпохи. В: Захарова, Н. А. (ред.). *Ювелирное искусство и материальная культура*. Санкт-Петербург: Государственный Эрмитаж, с. 68-95.
- Купрій, С. О., Ліфантій, О. В., Шелехань, О. В. 2019. Курган 6 могильника Водославка: поховання скіфської знаті. *Археологія і давня історія України*, 4 (33), с. 182-212.
- Лесков, О. М. 1974. *Скарби курганів Херсонщини*. Київ: Мистецтво.
- Макаренко, Н. Е. 1916. Первый Мордвиновский курган. *Гермес*, 12, с. 267-272.
- Манцевич, А. П. 1987. *Курган Солоха. Публикация одной коллекции*. Ленинград: Искусство.
- Мозолевський, Б. М. 1979. *Товста Могила*. Київ: Наукова думка.
- Мозолевський, Б. Н., Полин, С. В. 2005. *Курганы скифского Герроса IV в. до н. э. (Бабина, Водяна и Соболева Могилы)*. Киев: Стигос.
- Молев, Е. А., Молева, Н. В. 2013. Скифские антропоморфные изваяния Северного Причерноморья: эмблемы власти и войны. *Вестник Нижегородского университета им. Н. И. Лобачевского*, 4, с. 15-21.
- Мухопад, С. Е., Шалобудов, В. Н., Ромашко, В. А., Гусак, О. А. 1992. Скифские курганы группы «Маерова Могила» в Днепровском Надпорожье. В: Ковалева, И. Ф. (ред.). *Проблемы археологии Поднепровья*. Днепропетровск: ДГУ, с. 47-65.
- Ольховский, В. С., Евдокимов, Г. Л. 1994. *Скифские изваяния VII—III вв. до н. э.* Москва.
- Онайко, Н. А. 1970. *Античный импорт в Приднепровье и Побужье в IV—III вв. до н. э.* Свод археологических источников, Д1-27. Москва: Наука.
- Отчет... 1870. *Отчет Императорской археологической комиссии за 1869 год. Атлас*. Санкт-Петербург: Императорская Академия наук.
- Петренко, В. Г. 1978. *Украшения Скифии VII—III вв. до н. э.* Свод археологических источников, Д4-5. Москва: Наука.
- Полин, С. В. 2014. *Скифский Золотобалковский курганный могильник V—IV вв. до н. э. на Херсонщине*. Киев: О. Филук.
- Полідович, Ю. Б. 2021. Оздоблення кінських вуздечок з кургану Товста Могила: пошук закономірностей. *Археологія і давня історія України*, 4 (41), с. 134-150.
- Полідович, Ю. Б., Величко, Є. О. 2024. Комплекти декору кінської вузди огузько-чортотлицького типу.

В: Болтрик, Ю. В., Фіалко, О. Є. *Курган Огуз. Могила одного з останніх царів Скіфії*. Київ (у друці).

Ростовцев, М. И. 1925. *Скифия и Боспор. Критическое обозрение памятников литературных и археологических*. Ленинград: РАИМК.

Скорый, С. А., Хохоровский, Я. 2018. *Большой Рыжановский курган*. Киев: О. Филук.

Смирнов, К. Ф. 1982. «Амазонка» IV века до н. э. на Дону. *Советская археология*, 1, с. 120-131.

Спицын, А. А. 1906. Сергозские курганы. *Известия Императорской археологической комиссии*, 19, с. 157-174.

Толстой, И. И., Кондаков, Н. П. 1889. *Русские древности в памятниках искусства*. 2: Древности скифо-сарматские. Санкт-Петербург.

Трейстер, М. 2006. Гарнитур украшений из погребения № 1 Старшего Трехбратнего кургана. В: Соловьев, С. Л. (ред.). *Греки и варвары на Боспоре Киммерийском. VII—I вв. до н. э.* Санкт-Петербург: Государственный Эрмитаж, с. 164-190.

Трейстер, М. (ред.). 2008. *Трехбратние курганы. Курганная группа второй половины IV—III вв. до н. э. в Восточном Крыму*. Симферополь; Бонн: Универсум.

Усачук, А. Н., Полидович, Ю. Б., Колесник, А. В. 2007. Курганы Донбасса в народном восприятии и научной практике (до начала XX века): мифы и реальность. *Археологический альманах*, 14: Курганы Донбасса, с. 13-55.

Федосеев, Н. Ф. 2011. Эллинское и варварское в погребении кургана Куль-оба. *Боспор Киммерийский и варварский мир в период античности и средневековья. Взаимовлияние культур*, XII, с. 377-385.

Федосеев, Н. Ф. 2016. Куль-Оба: погребальный комплекс боспорских царей. Скифское или фракийское влияние? В: Зуев, В. Ю., Хршановский, В. А. (ред.). *Элита Боспора и Боспорская элитарная культура. Материалы международного Круглого стола*. Санкт-Петербург: Палаццо, с. 215-223.

Черненко, Е. В. 1981. *Скифские лучники*. Киев: Наукова думка.

Шилов, В. П. 1961. Раскопки Елизаветовского могильника в 1959 г. *Советская археология*, 1, с. 150-168.

Firsov, K., Žuravlev, D. 2007. Kul'-Oba, Kozel und Aksjutentsy: Fürstengräber zwischen Krim und Waldsteppe. In: Menghin, W., Parzinger, H. (Hrsg.). *Im Zeichen des Goldenen Greifen. Königsgräber der Skythen*. München: Prestel, S. 276-290.

Kozak, D. N. 1995. Gli Sciti. In: *Dal Mille Al Mille: Tesori e Popoli Dal Mar Nero. Catalogo della mostra. [Rimini, Sala dell'Arengo e Palazzo del Podestà, 5 marzo — 25 giugno 1995]*. Milano: Electa 1995, p. 59-95.

Minns, E. 1913. *Scythians and Greeks*. Cambridge: Cambridge University.

Piotrovsky, B., Galanina, L., Grach, N. 1986. *Scythian Art. The legacy of the Scythian world: mid-7th to 3rd century BC*. Leningrad: Aurora.

Rolle, R., Murzin, V. Ju., Alekseev, A. Ju. 1998a. *Königskurgan Čertomlyk. Ein skythischer Grabhügel des 4. vorchristlichen Jahrhunderts*. Teilbd. I, Textteil. Mainz: Philipp von Zabern.

Rolle, R., Murzin, V. Ju., Alekseev, A. Ju. 1998b. *Königskurgan Čertomlyk. Ein skythischer Grabhügel des 4. vorchristlichen Jahrhunderts*. Teilbd. II und III: Katalog- und Beilagenteil. Mainz: Philipp von Zabern.

Schiltz, V. (éd.). 2001. *L'Or des Amazones. Peuples nomades entre Asie Europe VIe siècle av. J.-C. — IVe siècle apr. J.-C. Musée Cernuschi musée des Arts de l'Asie de la Ville de Paris*. 16 mars — 15 juillet 2001. Paris: Musée Cernuschi.

Shcheglov, A. N., Katz, V. I. 1991. A Fourth-Century B.C. Royal Kurgan in the Crimea. *Metropolitan Museum Journal*, 26, p. 97-122.

Wamers, E., Stutzinger, D. (Hrsg.). 2004. *Steppengold. Grabschätze der Skythen und Sarmaten an unteren Don. [Katalog zur Ausstellung] Archäologisches Museum Frankfurt, 11. Oktober 2003 — 1. Februar 2004*. Frankfurt am Main: Archäologisches Museum.

Williams, D., Ogden, J. 1994. *Greek Gold Jewellery of the Classical World*. London: British Museum.

REFERENCES

Alekseev, A. Iu. 1992. *Skifskaia khronika. Skify v VII—IV vv. do n. e.: istoriko-arkheologicheskii ocherk*. Sankt-Peterburg.

Alekseev, A. Iu. 2003. *Khronografiia Evropeiskoi Skifii*. Sankt-Peterburg: Gosudarstvennyi Ermitazh.

Alekseev, A. Iu. 2012. *Zoloto skifskikh tsarei v sobranii Ermitazha*. Sankt-Peterburg: Gosudarstvennyi Ermitazh.

Alekseev, A. Iu. 2016. Rannee pogrebenie Kul'-Oby i skifskie grobnitsy. In: Zuev, V. Iu., Khrshanovskii, V. A. (ed.). *Elita Bospora i Bosporskaia elitarnaia kultura. Materialy mezhdunarodnogo Kruglogo stola*. Sankt-Peterburg: Palatstvo, s. 206-215.

Alekseev, A. Iu., Murzin, V. Iu., Rolle, R. *Chertomlyk. Skifskii tsarskii kurgan IV veka do n. e.* Kiev: Naukova dumka.

Artamonov, M. I. 1966. *Sokrovishcha skifskikh kurganov v sobranii Gosudarstvennogo Ermitazha*. Praga: Artia; Leningrad: Sovetskii khudozhnik.

Babenko, L. I. 2018. Pektoral ili grivna? (o sootvetstvii termina i morfologii ukrasheniia). *Stratum plus*, 3, s. 187-204.

Babenko, L. I. 2019. Vitye i lozhnovitye sheinye ukrasheniia iz masterskikh bosporskikh torevtov. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 2 (31), s. 493-505.

Babenko, L. I. 2021. Holovnyi ubir divchyny-skifianky z Pershoho Mordvynivskoho kurhanu. *Skhodoznastvo*, 87, s. 51-94.

Babenko, L. I. 2024. «Shaleni» menady nadchornomorskikh stepiv: davnohretske obrazy na tli skifskoi kultury. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 2 (51), s. 12-42.

Bidzilia, V. I., Polin, S. V. 2012. *Skifskii tsarskii kurgan Gaimanova Mogila*. Kiev: Skif.

Blazhevych, N. V., Burdo, N. B., Vitryk, I. S., Denysova, A. O., Karashevych, I. V., Karnaukh, Ye. H., Korpusova, V. M., Pavlenko, L. V., Son, N. O. 2007. *Kolektsii Naukovykh fondiv Instytutu arkheolohii NAN Ukrainy. Katalog*. Kyiv: Akademiipriodyka.

Boltrik, Iu. V., Fialko, E. E., Cherednichenko, N. N. 1994. *Berdianskii kurgan. Rossiiskaia arkheologiia*, 3, s. 140-156.

Borovka, G. I. 1921. Zhenskies golovnye ubory Chertomlytskogo kurgana. *Izvestiia Rossiiskoi Akademii istorii materialnoi kultury*, 1, s. 169-192.

Veselovskii, N. I. 1910. Chmyrev kurgan. *Germes*, 11—12, s. 302-310.

Vinogradov, Iu. A. 2010. Kurgan Kul'-Oba. In: Diubriuks, P. *Sobranie sochinenii: v 2 t. I*. Sankt-Peterburg: Kolo, s. 420-425.

Vinogradov, Iu. A. 2021. Pervyi Mordvinovskii kurgan v svete arkhivnykh nakhodok. In: Vinogradov, Iu. A., Medvedeva, M. V. (ed.). *Pervyi Mordvinovskii kurgan. Arkhivnoe nasledie IIMK RAN*. 1. Sankt-Peterburg: IIMK RAN, s. 139-149.

Vinogradov, Iu. A., Medvedeva, M. V. (ed.). 2021. *Pervyi Mordvinovskii kurgan. Arkhivnoe nasledie IIMK RAN*. 1. Sankt-Peterburg: IIMK RAN.

Vitryk, I. S. 2002. Pokhovannia skifianky u «Velykomu kurhanu» M. I. Veselovskoho. In: Klocho, L. S. (ed.). *Muzeini chytannia. Materialy naukovoï konferentsii «duvelirne mystetstvo — pohliad kriz viku»*. Kyiv: Feniks, s. 138-149.

Vitryk, I. S., Danylo, N. M. 2010. Materialy z dvokh pokhovan skifskoho chasu bilia s. Mala Lepetykha na Kher-shonshchyni. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 3, s. 64-67.

Grach, N. L. 1986. Greben i ozherele iz kurgana Kul'-Oba (dve rekonstruktsii). In: Grach, N. L. (ed.). *Antichnaia torevtika*. Leningrad: Gosudarstvennyi Ermitazh, s. 75-90.

- Grach, N. L. 1994. Plastinchatye braslety iz kurgana Kul-Oba. *Vestnik drevnei istorii*, 1, s. 135-142.
- Drevnosti 1854a. *Drevnosti Bospora Kimmeriiskogo, khra-niashchiesia v imperatorskom muzee Ermitazha*. 1. Sankt-Peterburg: Imperatorskaia Akademiia nauk.
- Drevnosti 1854b. *Drevnosti Bospora Kimmeriiskogo, khra-niashchiesia v imperatorskom muzee Ermitazha*. 3. Sankt-Peterburg: Imperatorskaia Akademiia nauk.
- Drevnosti 1872. *Drevnosti Gerodotovoï Skifii. Sbornik opisaniï arkheologicheskikh raskopok i nakhodok v Chernomorskikh stepiakh*. Sankt-Peterburg: Imperatorskaia Arkheologicheskaiia komissiiia.
- Diubriuks, P. 2010a. *Sobranie sochinenii: v 2 t. I: Teksty*. Sankt-Peterburg: Kolo.
- Diubriuks, P. 2010b. *Sobranie sochinenii: v 2 t. II: Illiustratsii*. Sankt-Peterburg: Kolo.
- Yevdokimov, G. L. 1992. Skifskii kurgan u s. Lvovo na Khersonshchine. *Drevnosti Severnogo Prichernomoria i Kryma*, III, s. 136-148.
- Yevdokimov, H. L., Danylo, N. M., Mohylov, O. D. 2012. Skifskiy kurhan 10 bilia s. Mala Lepetykha u Nyzhnomu Podniprovi. *Arkheolohiia*, 2, s. 76-95.
- Zhuravlev, D. V., Novikova, E. Iu. 2009. Kolleksiia iz kurgana Kul-Oba v sobranii Gosudarstvennogo istoricheskogo muzeia. In: Zuev, V. Iu. (ed.). *Bosporskii fenomen. Iskusstvo na periferii antichnogo mira*. Sankt-Peterburg: Nestor-Istoriia, s. 45-54.
- Zhuravlev, D. V., Novikova, E. Iu. 2012. Kolleksiia iz kurgana Kul-Oba v sobranii Gosudarstvennogo istoricheskogo muzeia. In: Zhuravlev, D. V., Firsov, K. B. (eds.). *Evraziia v skifo-sarmatskoe vremia. Pamiati Iriny Ivanovny Gushchينوi*. Moskva: GIM, s. 127-139.
- Zhuravlev, D. V., Novikova, E. Iu., Shemakhanskaia, M. S. 2014. *Iuvelirnye izdeliia iz kurgana Kul-Oba v sobranii Istoriicheskogo muzeia*. Moskva: GIM.
- Iiinskaia, V. A. 1968. *Skify dneprovskogo lesostepnogo Levoberezhia. Kurgany Posulia*. Kiev: Naukova dumka.
- Kalashnik, Iu. P. 2014. *Grecheskoe zoloto v sobranii Ermitazha: Pamiatniki antichnogo iuvelirnogo iskusstva iz Severnogo Prichernomoria*. Sankt-Peterburg: Gosudarstvennyi Ermitazh.
- Klochko, L. S. 2014. Nashyini prykrasy skifianok (lantsiuzhky z okremykh elementiv). In: Strokova, L. V. (ed.). *Muzeini chytannia. Materialy naukovoï konferentsii «Iuvelirne mystetstvo — pohliad kriz viky»*. Kyiv, s. 109-129.
- Klochko, L. S. 2017. Osoblyvosti kostiumiv skifianok na zemliakh Posullia. *Arkheolohiia*, 3, s. 35-52.
- Klochko, L. S. 2020. Holovni ubory iz Berdianskoho kurhanu. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 3 (36), s. 383-394.
- Kovaleva, I. F. 1999. Skifskie pogrebeniia Pravoberezhnogo Predstepia. In: Tolochko, P. P. (ed.). *Problemy skifo-sarmatskoi arkheologii Severnogo Prichernomoria (k 100-letiiu B. N. Grakova)*. Zaporozhe: ZGU, s. 128-131.
- Kovpanenko, G. T., Buniatian, E. P. 1978. Skifskie kurgany u s. Kovalevka Nikolaevskoi oblasti. In: Kovpanenko, G. T. (ed.). *Kurgany na Iuzhnom Buge*. Kiev: Naukova dumka, s. 133-150.
- Kopeikina, L. V. 1986. Zolotyie bliazhki iz kurgana Kul-Oba. In: Grach, N. L. (ed.). *Antichnaia torevtika*. Leningrad: Gosudarstvennyi Ermitazh, s. 28-63, 148-155.
- Korolkova (Chezhina), E. F. 1995. O vozmozhnosti atributsii Stavropolskogo (Kazinskogo) klada. *Arkheologicheskii sbornik Gosudarstvennyi Ermitazh*, 32, s. 77-89.
- Korolkova, E. F. 2001. Zverinyi stil v oformlenii griven skifo-sarmatskoi epokhi. In: Zakharova, N. A. (ed.). *Iuvelirnoe iskusstvo i materialnaia kultura*. Sankt-Peterburg: Gosudarstvennyi Ermitazh, s. 68-95.
- Kuprii, S. O., Lifantii, O. V., Shelekh, O. V. 2019. Kurhan 6 mohylnya Vodoslavka: pokhovannia skifskoi znati. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 4 (33), s. 182-212.
- Lieskov, O. M. 1974. *Skarby kurhaniv Khersonshchyny*. Kyiv: Mystetstvo.
- Makarenko, N. E. 1916. Pervyi Mordvinovskii kurgan. *Germes*, 12, s. 267-272.
- Mantsevich, A. P. 1987. *Kurgan Solokha. Publikatsiia odnoi kollektsii*. Leningrad: Iskusstvo.
- Mozolevskii, B. M. 1979. *Tovsta Mohyla*. Kyiv: Naukova dumka.
- Mozolevskii, B. N., Polin, S. V. 2005. *Kurgany skifskogo Gerrosa IV v. do n. e. (Babina, Vodiana i Soboleva Mogily)*. Kiev: Stilos.
- Molev, E. A., Moleva, N. V. 2013. Skifskie antropomorfnye izvaianiia Severnogo Prichernomoria: emblemy vlasti i voiny. *Vestnik Nizhegorodskogo universiteta im. N. I. Lobachevskogo*, 4, s. 15-21.
- Mukhopad, S. E., Shalobudov, V. N., Romashko, V. A., Gusk, O. A. 1992. Skifskie kurgany grupy «Maerova Mogila» v Dneprovskom Nadporozhe. In: Kovaleva, I. F. (ed.). *Problemy arkheologii Podneprovia*. Dnepropetrovsk: DGU, s. 47-65.
- Olkhovskii, V. S., Evdokimov, G. L. 1994. *Skifskie izvaianiia VII—III vv. do n. e.* Moskva.
- Onaiko, N. A. 1970. *Antichnyi import v Pridneprove i Pobuzhe v IV—III vv. do n. e.* Svod arkheologicheskikh istochnikov, D1-27. Moskva: Nauka.
- Otchet... 1870. *Otchet Imperatorskoi arkheologicheskoi komissii za 1869 god. Atlas*. Sankt-Peterburg: Imperatorskaia Akademiia nauk.
- Petrenko, V. G. 1978. *Ukrasheniia Skifii VII—III vv. do n. e.* Svod arkheologicheskikh istochnikov, D4-5. Moskva: Nauka.
- Polin, S. V. 2014. *Skifskii Zolotobalkovskii kurgannyi mogilnik V—IV vv. do n. e. na Khersonshchine*. Kiev: O. Filiuk.
- Polidovych, Yu. B. 2021. Ozdobleniia kinskykh vuzdechok z kurhanu Tovsta Mohyla: poshuk zakonornosti. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 4 (41), s. 134-150.
- Polidovych, Yu. B., Velychko, Ye. O. 2024. Komplekty dekoru kinskoi vuzdy ohuzko-chortomlytskoho typu. In: Boltryk, Yu. V., Fialko, O. Ye. *Kurhan Ohuz. Mohyla odnogo z ostan-nikh tsariv Skifii*. Kyiv (u drutsi).
- Rostovtsev, M. I. 1925. *Skifiia i Bospor. Kriticheskoe obozrenie pamiatnikov literaturnykh i arkheologicheskikh*. Leningrad: RAIMK.
- Skoryi, S. A., Khokhorovski, Ia. 2018. *Bolshoi Ryzhanovskii kurgan*. Kiev: O. Filiuk.
- Smirnov, K. F. 1982. «Amazonka» IV veka do n. e. na Donu. *Sovetskaia arkheologiia*, 1, s. 120-131.
- Spitsyn, A. A. 1906. Serogozskie kurgany. *Izvestiia Imperatorskoi arkheologicheskoi komissii*, 19, s. 157-174.
- Tolstoi, I. I., Kondakov, N. P. 1889. *Russkie drevnosti v pamiatnikakh iskusstva*. 2: Drevnosti skifo-sarmatskie. Sankt-Peterburg.
- Treister, M. 2006. Garnitur ukrasheniia iz pogrebeniia № 1 Starshego Trekhratnogo kurgana. In: Solovev, S. L. (ed.). *Grekii i varvary na Bospore Kimmeriiskom. VII—I vv. do n. e.* Sankt-Peterburg: Gosudarstvennyi Ermitazh, s. 164-190.
- Treister, M. (ed.). 2008. *Trekhratnie kurgany. Kurgan-naia grupa vtoroi poloviny IV—III vv. do n. e. v Vostochnom Krymu*. Simferopol; Bonn: Universum.
- Usachuk, A. N., Polidovich, Iu. B., Kolesnik, A. V. 2007. Kurgany Donbassa v narodnom vospriiatii i nauchnoi praktike (do nachala XX veka): mify i realnost. *Arkheologicheskii almanakh*, 14: Kurgany Donbassa, s. 13-55.
- Fedoseev, N. F. 2011. Ellinskoe i varvarskoe v pogrebenii kurgana Kul-oba. *Bospor Kimmeriiskii i varvarskii mir v period antichnosti i srednevekovia. Vzaimouliianie kultur*, XII, s. 377-385.
- Fedoseev, N. F. 2016. Kul-Oba: pogrebalnyi kompleks bosporskikh tsarei. Skifskoe ili frakiiskoe vliianie? In: Zuev, V. Iu., Khrshanovskii, V. A. (ed.). *Elita Bospora i Bosporskaia elitarnaia kultura. Materialy mezhdunarodnogo Kruglogo stola*. Sankt-Peterburg: Palatstvo, s. 215-223.
- Chernenko, E. V. 1981. *Skifskie luchniki*. Kiev: Naukova dumka.
- Shilov, V. P. 1961. Raskopki Elizavetovskogo mogilnika v 1959 g. *Sovetskaia arkheologiia*, 1, s. 150-168.
- Firsov, K., Zhuravlev, D. 2007. Kul'-Oba, Kozel und Ak-sjutentsy: Fürstengräber zwischen Krim und Waldsteppe. In: Menghin, W., Parzinger, H. (Hrsg.). *Im Zeichen des Goldenen Greifen. Königsgräber der Skythen*. München: Prestel, S. 276-290.
- Kozak, D. N. 1995. Gli Sciti. In: *Dal Mille Al Mille: Tesori e Popoli Dal Mar Nero. Catalogo della mostra. [Rimini, Sala dell'Arengo e Palazzo del Podestà, 5 marzo — 25 giugno 1995]*. Milano: Electa 1995, p. 59-95.
- Minns, E. 1913. *Scythians and Greeks*. Cambridge: Cambridge University.

Piotrovsky, B., Galanina, L., Grach, N. 1986. *Scythian Art. The legacy of the Scythian world: mid-7th to 3rd century BC*. Leningrad: Aurora.

Rolle, R., Murzin, V. Ju., Alekseev, A. Ju. 1998a. *Königskurgan Čertomlyk. Ein skythischer Grabhugel des 4. vorchristlichen Jahrhunderts*. Teilbd. I, Textteil. Mainz: Philipp von Zabern.

Rolle, R., Murzin, V. Ju., Alekseev, A. Ju. 1998b. *Königskurgan Čertomlyk. Ein skythischer Grabhugel des 4. vorchristlichen Jahrhunderts*. Teilbd. II und III: Katalog- und Beilagenteil. Mainz: Philipp von Zabern.

Schiltz, V. (éd.). 2001. *L'Or des Amazones. Peuples nomades entre Asie Europe VIe siècle av. J.-C. — IVe siècle apr. J.-C. Musée Cernuschi musée des Arts de l'Asie de la Ville de Paris. 16 mars — 15 juillet 2001*. Paris: Musée Cernuschi.

Shcheglov, A. N., Katz, V. I. 1991. A Fourth-Century B.C. Royal Kurgan in the Crimea. *Metropolitan Museum Journal*, 26, p. 97-122.

Wamers, E., Stutzinger, D. (Hrsg.). 2004. *Steppengold. Grabschätze der Skythen und Sarmaten an unteren Don. [Katalog zur Ausstellung] Archäologisches Museum Frankfurt, 11. Oktober 2003 — 1. Februar 2004*. Frankfurt am Main: Archäologisches Museum.

Williams, D., Ogden, J. 1994. *Greek Gold Jewellery of the Classical World*. London: British Museum.

Yu. Polidovych

SCYTHIAN PLATE BRACELETS OF THE 4th century BC

Scythian wide plate bracelets made of gold and silver (fig. 1) are analyzed in the paper. Such items were distributed mainly in the steppes of the Dnieper region in the first — third quarters of the 4th century BC (fig. 3). 37 bracelets are known from 15 jewelry sets and 1 unknown assemblage. All items have bent long edges and central relief ribs — one (31 items) or two (6 items). Plate bracelets were worn by men and women, they were passed on to children as an inheritance. The men-rulers (from Solokha and Kul-Oba barrows) were buried with 5—10 such bracelets.

In the side tomb of the Solokha barrow, the earliest bracelets (first quarter of the 4th century BC) belonging to the Scythian ruler were found. It is assumed that later these items became a sign of belonging to the circle of his descendants or other persons of the elite of Scythian society. Our knowledge is limited by the fact that the largest Scythian mounds of the 4th century BC were looted (the Chmyreva Mohyla, Chortomlyk, Oguz, Kozel, Tovsta Mohyla and others barrows). And we don't know for sure whether the Scythian rulers wore such bracelets. However, most of the bracelets were found in elite barrows. This is the burial of the woman and two warriors from the Chortomlyk barrow, the woman and the child from the Tovsta Mohyla barrow, the man and the woman from the Kul-Oba barrow, the man from barrow 8 of the Five Brothers group. The jewelry sets that belonged to these persons are distinguished by their extraordinary splendor. This is «golden» clothing, exquisite neck and chest adornments, earrings, rings. Women's jewelry sets from the Deev and 1st Mordvinovski barrows show the special status of their owners. Perhaps they were priestesses of the Scythian fertility goddess Api. Findings of plate bracelets in the burials of children (from the Tovsta Mohyla and the Auly barrows) and a teenager (from the barrow 10 near the Mala Lepetykha village) probably indicate the passing of these products as an inheritance.

Keywords: plate bracelet, adornment, torque, Scythians.

Одержано 12.01.2024

ПОЛІДОВИЧ Юрій, кандидат історичних наук, Скарбниця Національного музею історії України, Київ, Україна.

POLIDOVYCH Yuri, Candidate of Historical Sciences, the branch of National Museum of History of Ukraine, Kyiv, Ukraine.

ORCID: 0000-0003-0113-6746, e-mail: yurkop@ukr.net.

А. Русяєва

ДО АТРИБУЦІЇ ПЕРЕДМІСТЯ І СВЯТИЛИЩА З ХРАМОМ ЗЕВСА У НИЖНЬОМУ МІСТІ ОЛЬВІЇ В ПЕРШІ СТОЛІТТЯ НАШОЇ ЕРИ

Не скіфський, а Зевса курган знаменитий
і храм цього ж бога відкритий
якось улітку вдалося побачить мені.
А от Хрисостомом описаний храм
Зевса могутнього з блискучим перуном
на ольвійській землі не вдалося побачить мені.

С. В. Черненко 1974

У статті висвітлено спірні питання щодо атрибуції передмістя і комплексу з трьох неординарних кам'яних споруд, відкритих 1963—1968 рр. у центрі Нижнього міста Ольвії перших століть нашої ери. Представлено стислий огляд їх основних інтерпретацій в різних працях авторів розкопок. На підставі методу кореляції археологічних контекстів і порівняльного аналізу висловлено припущення про існування тут святилища з храмом Зевса за свідченням Діона Хрисостома і відповідними синхронними епіграфічними, нумізматичними й археологічними джерелами.

Ключові слова: ділянка НГЦ, передмістя, двокамерна споруда, Діон Хрисостом, храм Зевса.

Вступ. Під час археологічних досліджень Ольвії Понтійської знерідка трапляються об'єкти з незначними будівельними залишками і матеріалами, достовірні функції яких з'ясувати однозначно досить складно. Одним з таких об'єктів є комплекс з двокамерної і двох однокамерних нетипових кам'яних споруд, відкритих у центральній частині Нижнього міста (умовна назва НГЦ)¹. Водночас варто

підкреслити, що їх розкопки під керівництвом Л. Славіна проведено вже досить давно трьома науковцями: Б. Борисовим (1963—1964 рр.), С. Крижицьким (1965—1967 рр.) і Н. Лейпунською (1968 р.). За припущенням дослідників, тут розташовувалось передмістя перших століть нашої ери з трьома будинками господарського, складського, виробничого, частково житлового й іншого призначення. Утім, така різнобічна атрибуція не узгоджена з особливостями всього комплексу, археологічними контекстами й аналогічними джерелами. У зв'язку з цим метою статті є стислий узагальнений огляд інтерпретацій будівель і спроба з'ясувати їх гіпотетичні культові функції на підґрунті аналізу синхронних літературних, епіграфічних, нумізматичних та археологічних джерел сумісно з зіставленням розмірів і графічного плану великої двокамерної споруди з ольвійськими храмами.

Основні інтерпретації. Передусім відзначимо, що результати перших двох років розкопок Б. Борисова відсутні в архівних звітах і досі повністю не введені до наукового обігу, що заслуговує окремого вивчення. Саме йому належить відкриття фундаментів великого будинку з двома приміщеннями різних розмірів. У польових щоденниках дослідника висловлено припущення спочатку про його господарське призначення, а згодом на підставі потужного фундаменту завширшки майже 0,90 м — громадський характер (рис. 1; Борисов 1963, с. 82; 1964, с. 9). Впевненіше припускав його господарське і складське призначення Л. Славін (1964, с. 47; 1968, с. 134). Дещо ширша інформація зафіксована у публікаціях звітів С. Крижицького за 1965—1967 рр., коли він продовжив розкопки з розширенням пло-

1. Спочатку ділянка мала назву НГ (російською мовою «Нижний город»), таку ж само, як і неподалік розкопана в 1935—1938 рр. У 1964 р. її перейменовано на НГЦ — тобто «Нижний город — центр» (Славін 1964, с. 46—47). Обидві назви давно введено до наукового обігу і тому залишаються без змін. Ділянка НГЦ розташована на північ від НГ, у центрі плато Нижнього міста на однаковій відстані від північної оборонної лінії, терасного міста і давньої берегової лінії. Верхній шар на ній з майже чистої глини товщиною 0,6—1,20 м був наносним з рову біля Східного теменоса у Верхньому місті і знятий бульдозером до поверхні гумусу (Борисов 1963, с. 5, 6, 64; 1964, с. 3; Крыжицкий 1967, с. 131; Лейпунская 1988, с. 72).

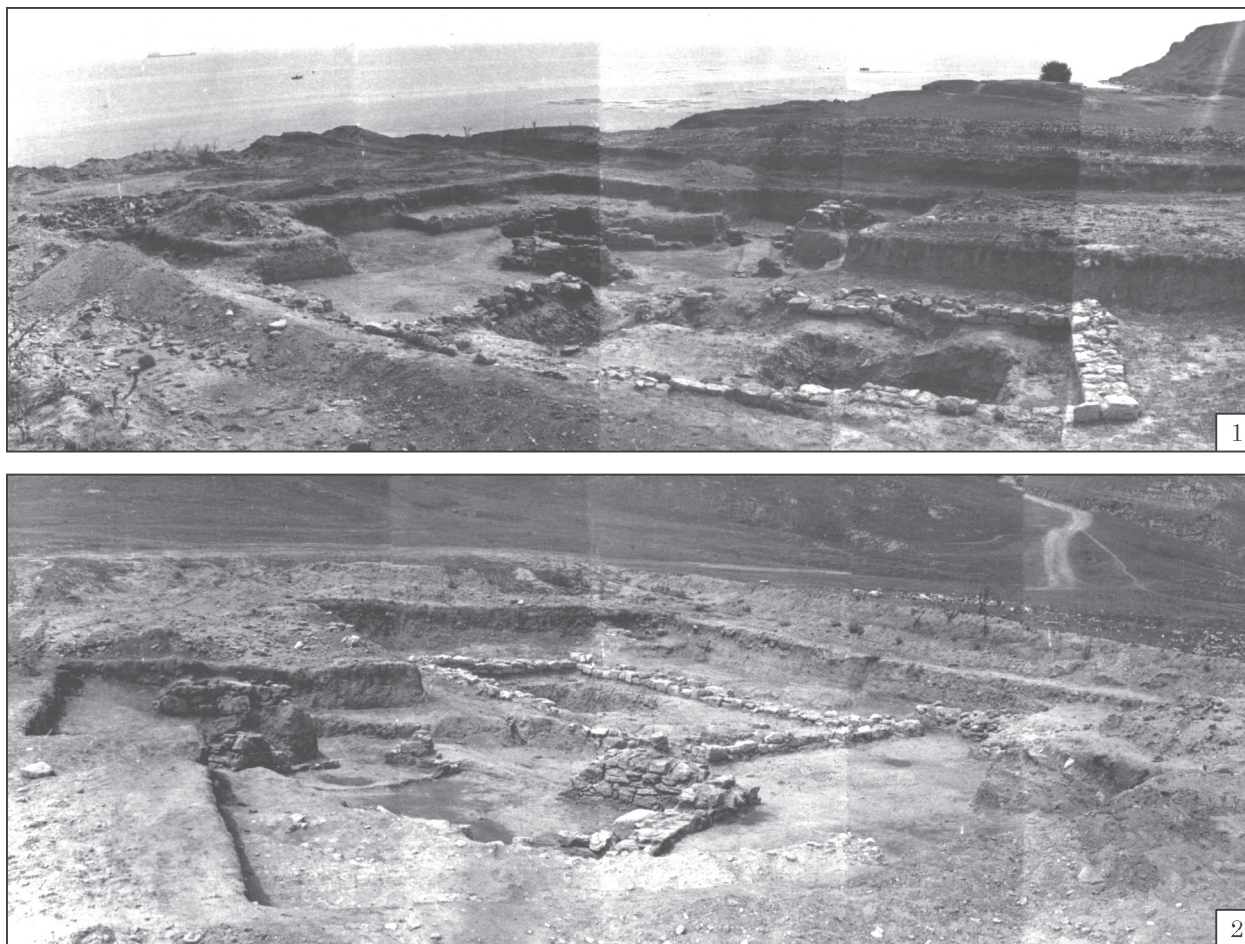

Рис. 1. Рештки кам'яних фундаментів двокамерної споруди на ділянці НГЦ: 1 — вид з північно-західного напрямку; 2 — вид з південно-східного напрямку (за Крыжицкий 1965—1966, № 5, 6). Публікуються вперше

Fig. 1. Remains of the stone foundations of a two-chamber structure at the NGC site: 1 — view from the northwest; 2 — view from the southeast (after Kryzhytski 1965—1966, No. 5, 6). Published for the first time

щі для встановлення характеру забудови у цій частині міста. Однак, щодо цього будинку (НГЦ-1) спершу дуже стисло сказано, що, вірогідно, це двокамерний, наземний будинок, від кам'яних стін якого збереглися тільки нижні ряди і залишки вимостки з уламків кераміки біля північної стіни (Крыжицкий 1967, с. 131, прим. 1)². Докладніше з графічними планами описано відкриті автором однокамерні будівлі НГЦ-2 і НГЦ-3. За даними стратиграфії і матеріалу визначено, що усі будинки синхронні, розташовані під кутом один до одного, що вказує на відсутність регулярного плану в цьому районі, де не знайдено і будь-яких слідів вулиць. Також було встановлено, що у II — на початку III ст. н. е. тут вільно розміщувались досить великі капітальні споруди господарського призначення, які зруйновано на початку III ст. і впродовж тривалого часу територія залишається незабудованою. Це свідчить про доволі

інтенсивну господарську діяльність, що відбувалась за межами міста в післягетську добу (Крыжицкий 1967, с. 131—132, рис. 3; 1968, с. 142—144, рис. 1).

У 1968 р. розкопки на НГЦ продовжила Н. Лейпунська, яка відкрила великий житловий будинок з наземними і підвальними приміщеннями елліністичного часу (Славин 1971, с. 166). У її публікації попередньо відзначено, що основним результатом раніше проведених робіт було виявлення подібних за планом прямокутних будинків римського часу. Площа навколо них була заощена керамічними і щебеневими вимостками. Нові матеріали підтверджували припущення про господарське використання цієї території (Лейпунская 1971, с. 168).

Через значний проміжок часу С. Крижицький часто розглядав два чи три будинки як головні складові передмістя з планами і власними графічними реконструкціями. Так, у монографії про житлові будинки античних міст Північного Причорномор'я відзначено, що інтерес викликають переважно дві окремі прямокутні в плані без внутрішніх дворів ізольовані споруди

2. У працях С. Крижицького відсутні посилання на описи двокамерної споруди в щоденниках Б. Борисова (1963; 1964 — не закінчений), тільки у примітках відзначено роки його розкопок.

НГЦ-2 і НГЦ-3, нетиповість яких повною мірою зумовлено виробничими потребами (Крыжицкий 1982, с. 82, рис. 30: 7, 8). Згодом як складські атрибутовано вже три неординарні споруди II—III ст. Рештки вогнища в НГЦ-3 сприяли припущенню про частково житлове використання, але при повному підпорядкуванні житлової функції господарській (Крыжицкий 1985, с. 28, 142—143, рис. 72: 6, 7). Ще ширше їх визначення (складське, примітивно керамічне, житлове, металургійно-виробниче разом з гончарним районом на ділянці НГ і гаванню) вказано в екскурсійному путівнику по Ольвії (Крыжицкий, Лейпунская 1997, с. 150, рис. 171: 7, 8).

Крім того, С. Крижицьким розроблено стратегію археологічного дослідження ольвійського городища і черговість проведення консерваційно-реставраційних заходів на розкопаних ділянках. Проте НГЦ з відкритими залишками господарсько-житлових і складських будівель експонуванню не підлягала (Крыжицкий 2001, с. 30). Значно пізніше в монографії про архітектуру Ольвійського полісу в графічних реконструкціях серед житлових будинків цього часу представлено однокамерні будови складського призначення в господарському передмісті. Реконструкція їх планування і об'ємів, на його думку, не вимагає спеціального обґрунтування внаслідок відсутності в їх оточенні яких-небудь одночасних будівельних решток; єдине уточнення у світлі сучасних даних стосувалось заміни в реконструкції черепичного покриття саманним (рис. 2; Крыжицкий 2012, с. 84, рис. 309). В останніх статтях автора ці споруди ототожені з складськими, частково житловими, не виключено також виробничими і виноробними комплексами (склад тари). Вільно розташовані одна до одної у передмісті, вони не мали будь-якого окремого призначення. Врешті цей комплекс не було внесено до планових об'єктів консервації. Але як і інші, в містобудівному відношенні, він становить інтерес і ділянка НГЦ заслуговує на продовження розкопок (пор. Крыжицкий 2015, с. 30; 2017, с. 21, 25, рис. 2: XV).

Натомість, саме Н. Лейпунській належить стаття, в якій докладніше охарактеризовано не лише три основні споруди передмістя, а й відкриті нею підвальні приміщення елліністичного часу, які С. Крижицький сумісно з ними не розглядав як один будівельний комплекс (Лейпунская 1971, с. 168—171). Вперше подано їх розміри: двокамерний будинок 13×7 м (91 м²), орієнтований майже в широтному напрямку по довгій вісі в центрі ділянки; однокамерні НГЦ-2 відповідно — $7 \times 4,25$ м (близько 29 м²) і пошкоджений НГЦ-3 — $7 \times 4,1$ м (здогадно 35 м²). Оскільки в її статті є чимало різнобічних тлумачень стосовно функцій і хронології усіх передмість Ольвії, то наведемо досить стисло тільки основні підсумки щодо атрибуції НГЦ. Згідно з плануванням будинків і відсут-

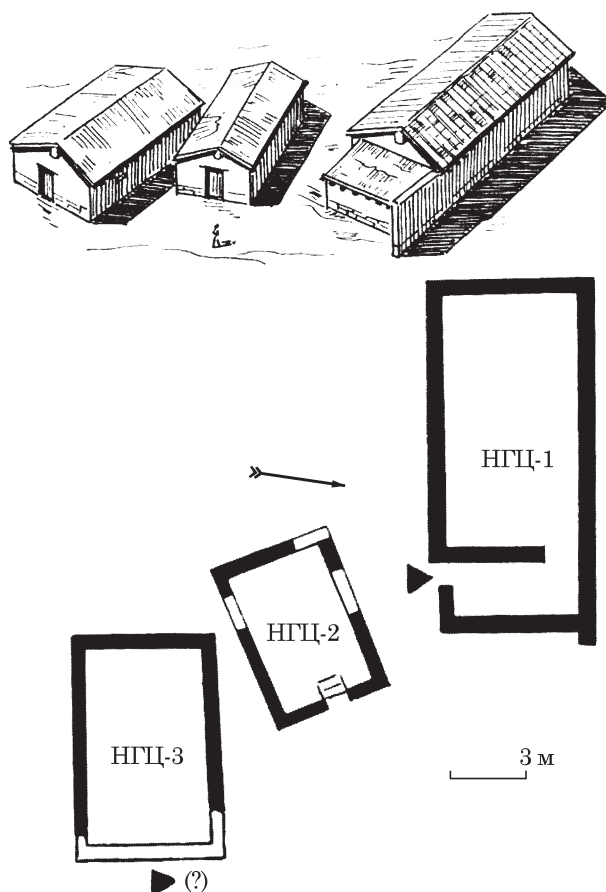

Рис. 2. Графічний план і реконструкція будинків на ділянці НГЦ (за Крыжицкий 2012)

Fig. 2. Graphic plan and reconstruction of houses on the site of the NGC (after Kryzhytski 2012)

ністю чи дуже малою кількістю столового посуду її слід розглядати як один з господарських і виробничих районів передмістя післягетської Ольвії. Разом з тим низка факторів змушує припускати господарсько-складське призначення великої будівлі, зокрема для зберігання тари чи продуктів в амфорах. На користь такої ідентифікації свідчать значна площа будинку, характер керамічних залишків і відсутність вогнищ. Будівля НГЦ-3 з його рештками, можливо, інколи була і тимчасовим житлом (Лейпунская 1988, с. 71—75, 80—81, рис. 1).

У розгляді основних етапів розвитку Нижнього міста Н. Лейпунська також охарактеризувала хаотично розташовані невеликі будинки в центрі ділянки НГЦ. Але в одно — і двокамерних наземних або частково заглиблених кам'яних будинках стіни, всупереч з попередніми описами, стали глинобитними на недбало виконаних кам'яних цоколях. Поблизу виявлено багато фрагментів бракованих металевих виробів, злитків металу, шлаків, шматків печини, продуктів від печей, зруйнованих невеликих вогнищ, вимосток тощо. Будинки без знахідок побутових матеріалів мали, певно, складське призначення упродовж II ст. н. е. (Лейпунская 2001, с. 65).

Стислий огляд і зіставлення основних інтерпретацій двох дослідників, котрі періодично і, певно, незалежно один від одного звертались у тому чи іншому аспекті до ділянки НГЦ, показує, як неузгоджені між ними окремі атрибуції кожної з трьох споруд нетипової форми, так і різні підходи до встановлення їх основної функції, структури і хронології. На жаль, не з'ясовано відстані між ними і берегом лиману, синхронними оборонною стіною і прилеглими до неї гончарними майстернями на ділянці НГ. Достовірно не доведено, що велика споруда, при відсутності відповідних джерел, була складом з глинобитними стінами, у публікаціях не було проаналізовано і представлено на світлинах чи рисунках окремі фундаменти та речові матеріали.

Отже, недостатність повної інформації про передмістя з трьома неординарними спорудами, різнобічні припущення щодо їх атрибуції зумовили звернути на них увагу і запропонувати інший, теж гіпотетичний варіант інтерпретації, оскільки ділянка НГЦ ще потребує подальших археологічних досліджень сумісно з вивченням архівних та фондових матеріалів за давноминули роки. Адже аргументаційною основою і необхідною умовою для вірнішого визначення функцій будь-якої античної пам'ятки є пошуки як відповідних аналогій, так і синхронних інших джерел.

Свідчення Діона Хрисостома. Давно відомо, що саме літературні джерела, епіграфічні пам'ятки і монети, знайдені випадково або під час грабіжницьких розкопок на городищі та на березі Бузького лиману, уможливили точну локалізацію Ольвії раніше археологічних досліджень. Значну роль щодо цього відіграла «Борисфенітська промова» відомого ритора Діона Хрисостома, який проголосив її близько 95 р. у рідному місті Пруса на Гіпії у Віфінії після відвідин Ольвії (Dion. Chrysost. Orat. XXXVI) ³. Дотепер це одне з найважливіших джерел для вивчення історії, культури і релігії міста, а також і засвідченого ним храму Зевса.

За його оповіддю відомо, що після вигнання з Риму Діон прибув морем у Борисфен (Ольвію) ⁴ і у ринковий час, прогулюючись на березі

Гіпанісу, зустрів юного захисника міста Каллістрата, який розповів про постійні ворожі напади, надзвичайне захоплення ольвіополітів «Іліадою» Гомера і попросив виступити перед ними, бо бажаючи його послухати вже зібралися біля річки, незважаючи на те, що перед цим стояли на варті. *«Дійсно, все це так і було: ворота були вже зачинені і на стіні було встановлено военний знак»*, — засвідчив ритор. — *«Однак, вони були такими жадібними до знань і настільки еллінами за характером, що майже всі прийшли озброєними, з бажанням мене послухати. З задоволенням помітивши цю їхню готовність, я сказав: «Чи не хочете піти куди-небудь у місто і сісти? Тепер, на ходу, можливо, не всім однаково добре слухати: адже ті, хто стоїть далі, відчують незручність і тривожать тих, хто стоїть перед ними, намагаючись пройти ближче»*. *Ледве я мовив це, як усі кинулись до храму Зевса, де вони зазвичай радяться. Найстаріші і найшанованіші громадяни та посадові особи сіли навколо на сходах, а вся юрба стояла біля храму, бо перед ним лежав великий простір»* (Dion. Chrysost. Orat. XXXVI) ⁵. Отже, з його слів зрозуміло, що храм Зевса було розташовано поблизу від берега Гіпанісу з великою площею перед ним.

З-поміж багатьох антикознавців ХІХ ст., вірогідно, спочатку Є. Келер, знаючи промову Діона, двічі чи тричі відвідавши Ольвію, вказав, що храм Зевса неодмінно повинен був стояти біля Гіпанісу з його статуєю на троні, яку зображено на ольвійських монетах часів Септимія Севера (Köhler 1826, р. 647). Пізніше більшу увагу локалізації цього храму приділив О. Уваров, який 1848 р., об'їхавши чимало давніх поселень уздовж Дніпра і Чорного моря, зробив найдовшу зупинку в Ольвії (Уваров 1851; Тункина 2002, с. 245—255, 447—451). Однак, він помилково локалізував храм на найвищому, з кам'яною крепідою високому кургані (саме тому зараз, услід за О. Уваровим, цей курган називають «Зевсовим»), з видом на «народну площу» вниз (так О. Уваров називав Нижнє місто Ольвії) і на Гіпаніс. Для підтвердження своїх міркувань молодий вчений додав присвяту Зевсу Поліарху башти, яка, з його точки зору, також могла розташовуватись з півночі на кургані (Уваров 1851, с. 58—60, план VIII: а).

Згодом В. Латишев припускав, що у храмі шанували Зевса Поліарха, але за свідченням Діона він був розташований не на кургані, а всередині міста на просторій площі на високому стилібаті з кількома сходами. За різними епikleзами вчений не виключав наявності в Ольвії ще одного храму цього бога. На його думку, спадкоємці багатих аристократичних родів піклувались про відродження розореного гетами міста і насамперед опікувались будівництвом храмів, портиків, оборонних споруд

5. Переклад за В. Латишевим наш, авт.

3. Конкретну дату перебування Діона в Ольвії не встановлено, хоча найчастіше зафіксовано в межах 90—94 рр., а проголошена ним промова у рідному місті Пруса, найвірогідніше, припадає на 95 р. н. е. (з літ. див. Виноградов 1989, с. 263—272; Vinogradov 1997, S. 341).

4. У всіх давньогрецьких літературних джерелах Ольвію незмінно називали Борисфеном, а ольвіополітів — борисфенітами для вірнішого уявлення про її географічне положення неподалік від добре знаної греками великої річки Борисфен у Скіфії. *«Варто знати, що хоча місто й одержало назву від Борисфена внаслідок краси й величини цієї річки, але як нині лежить на Гіпанісі, так і раніше було побудовано там само»*, — відзначав Діон (Dion. Chrysost. Orat. XXXVI).

(Латышев 1887, с. 168—169). Стосовно різних гіпотез перших науковців слід зауважити, що за їх часів в Ольвії ще не було відкрито жодного святилища з храмами.

Ситуація змінилась у третій чверті XX ст. після розкопок центрального теменоса верховних богів Аполлона Дельфінія і Зевса догетського періоду. О. Карасьов як головний дослідник храму Зевса III ст. до н. е. вважав, що всі грецькі храми V—II ст. до н. е. мали стереобати, в тому числі й ольвійський храм Зевса, який виділявся серед інших споруд. Він також згадав слова Діона, як ольвіополіти кинулись до храму Зевса, сіли на сходах і стояли перед ним, слухаючи його промову. *«Щоправда, храм Зевса, де збирались слухачі Діона не той, рештки якого дійшли до наших днів, тому що згаданий Діоном храм розташовувався всередині нової, скороченої території міста. Але не виключена можливість, що замість храму Зевса, збудованого у III ст. до н. е. всередині теменоса, в подальшому було зведено такий же невеликий храм на новому місці»*⁶ (Карасев 1964, с. 124). Дійсно, оскільки давні елліни дотримувались стародавніх традицій у всіх сферах релігії, то ця точка зору може бути цілком вірною.

Водночас важливо відзначити, як коментували свідчення Діона дослідники ділянки НГЦ. Н. Лейпунська вважала, що саме це передмістя бачив Діон наприкінці I ст. н. е. (Лейпунская 1988, с. 80). Мабуть, вона не звернула увагу, що в промові йшлося про храм Зевса і великий простір перед ним. Натомість, зовсім інакше коментував цей пасаж С. Крижицький. На його думку, з контексту промови зрозуміло, що ритор прогулювався перед Нижнім містом: тому, з одного боку, можна припускати розміщення храму Зевса тут чи біля Терасного міста, а з іншого, за топографічними умовами, вірогідніше, у північній частині (Крыжицкий 1985, с. 136—137). Ще в одній праці, процитувавши уривок з промови Діона про бідний вигляд будівель і храм Зевса, перед яким розташовувався великий простір, автор впевненіше локалізував його в межах Нижнього міста, хоча наявність тут таких споруд була винятком, ніж правилом (Крыжицкий 1993, с. 178).

На НГЦ розкрито чимало зруйнованих різночасових дво-тришарових вимосток (пор. Борисов 1963; 1964; Крыжицкий 1965—1966; 1967; 1968; Лейпунская 1971). Але завдяки відкриттю тут частини значної за площею, формою і загальним характером багатошарової вимостки з щебеню, отесу каміння та уламків кераміки було визначено незабудований пустир у перші століття нашої ери (Крыжицкий 1967, с. 131, рис. 2). Його зіставлення з великим простором перед храмом Зевса, за даними Діона, після цього набуває важливого значення для атрибу-

6. Цей й інші переклади іншомовних текстів наші, авт.

Рис. 3. Уламок мармурової плити з написом (НО 92)
Fig. 3. Fragment of a marble slab with inscription (NO 92)

ції сакральної ділянки у центрі Нижнього міста, що, звісно, ще потребує подальших археологічних досліджень і уточнення хронології.

Епіграфічні пам'ятки. Для вірогіднішого ототожнення ділянки НГЦ з святилищем Зевса варто додати опубліковані написи. Найперше відзначимо, що біля двокамерної споруди у завалі каміння виявлено незначний уламок біломармурової плити, на якому залишилось шість обірваних рядків від присвяти ольвійських магистратів I чи початку II ст. н. е. (рис. 3; Борисов 1963, с. 20; O/63-1360; NO 92, рис. 92; Белецкий 1975, с. 102—104, рис. 4). Останнім часом цей напис за лексикою і структурою зараховано до числа почесних декретів того ж часу (Яйленко 2017, с. 523—524). У зв'язку з тим, що їх традиційно виставляли переважно на теменосах, так само і в Ольвії (Леви 1985, с. 85—88), то нове трактування є доказом його належності до святилища, а не до господарсько-виробничого передмістя. На уламку пошкодженої вапнякової плити розібрано рештки п'яти рядків здогадно присвятного напису (пор. NO 183; Белецкий 1975, с. 109—110, рис. 11).

У цьому сенсі слід звернути увагу на синхронні епіграфічні пам'ятки з розкопок 1935—1936 рр. поблизу розташованої ділянки НГ з невеликими домівками житлового і виробничо-господарського призначення з оборонною стіною, про які також розповідав Діон (Славін 1940, с. 49—82; Крыжицкий 1985, с. 140—148,

Рис. 4. Фрагмент мармурової стели з декретом на пошану Маркіана (НО 47)

Fig. 4. Fragment of a marble stele with the decree honoring Marcianus (NO 47)

рис. 70). Дрібні уламки мармурових і вапнякових плит з написами знайдені тут переважно випадково на поверхні, у гумусі та поблизу. До присвятних зараховано кілька фрагментів I—II ст. н. е. (пор. Коцевалов 1940, с. 265, № 4, табл. XLVIII: 4; НО 92, 137, 169). За двома написами на фрагментованих вапнякових плитах прочитано преамбулу почесного декрету початку III ст. н. е. за архонства Саторніла, сина Пісістрата (пор. Коцевалов 1940, с. 264, 267, № 3, 8, табл. XLVIII: 3, 8; НО 138, 141; Яйленко 1985, с. 14—16). Так само у результаті зіставлення кількох уламків вапнякової плити з малорозбірливими рядками по вісім-дев'ять літер визначено частину декрету II ст. н. е. на пошану ольвійського діяча, який зробив чимало корисного демосу Ольвії (пор. Коцевалов 1940, с. 265—266, № 5, табл. XLVIII: 5; НО 46; Яйленко 1985, с. 177—179).

Серед цих епіграфічних пам'яток особливо виділяється посмертний декрет на пошану Маркіана, сина Домніона з Пруси — рідного міста Діона. Спочатку В. Латишев за шістьма дрібними уламками опублікував під одним номером його заключну частину (IOSPE I², 57). Інші випадково трапились на ділянці НГ, у тому числі і найбільший фрагмент від мармурової стели, прикрашеної фронтоном з акротеріями і рельєфним рослинним орнаментом (рис. 4; Коцевалов 1940, с. 263—264, 266, № 2, 6, табл. XLVIII: 2, 6; НО 47, 53). Ос-

танній варіант декрету відновлено з багатьох поєднаних між собою фрагментів. У ньому, зокрема, зазначено, що на всенародних зборах постановили: оскільки Маркіан, син Домніона, прусієць, виявив зацікавленість і піклування про людей, то Рада та демос ольвіополітів посмертно увінчують його, як благодійника, за доблесть і доброзичливість, а постанову потрібно написати і поставити біля храму для напучування молоді (Яйленко 1985, с. 181—188; 2017, с. 551—557). Отже, згідно з декретом на пошану Маркіана, якому ольвіополіти надали громадянство, обрали архонтом, увінчали вінком і встановили мармурову стелу з записом про його благодійну діяльність і заслугу перед містом також можна припускати, що храм Зевса розташовувався у Нижньому місті. Саме розповідь Діона співвітчизникам про великий інтерес ольвіополітів до нього як відомого ритора і до філософії Платона, надзвичайна любов до Гомера, незмінне шанування еллінських богів і героїв, виступ біля храму Зевса у відбудованому місті після гетського розгрому, була одним з чинників налагодження інтенсивних економічних і політичних відносин Пруси з Ольвією (див. IOSPE I², 40, 41; НО 51; Vinogradov 1997, S. 346—354). У декреті на пошану визначного ольвійського діяча Теокла, сина Сатира, якого у третій чверті II ст. н. е. посмертно увінчали золотими вінками 18 античних міст, були і ксени з цього міста (IOSPE I², 40). Цілком можливо, що в храмових хроніках і переказах ольвіополітів зберігались відомості про перебування в їхньому місті славного ритора і його виступ перед храмом Зевса. Тому декрети на пошану прусійців у II — на початку III ст. н. е. могли виставляти на площі біля того храму Зевса поблизу Гіпанісу, де Діон виступив з доповіддю і де знайдено їх уламки.

Судячи з незначних будівельних залишків, вибоїн, численних ям, уцілілих дрібних уламків стел, які залишили тут грабіжники каміння і шукачі речей на продаж, імовірно, що декрети та присвяти з неподалік розташованого святилища були розбиті і розкидані у цьому районі після його знищення. Адже ні на ділянці НГ, ні на інших у Нижньому місті не відкрито культової або подібного типу двокамерної споруди.

Усі написи, якими точно засвідчено культ Зевса у I—II ст., знайдено наприкінці XVIII — на початку XIX ст. Конкретні місця їх знахідок не відзначені у публікаціях, хоча вони могли належати його святилищу. З-поміж них вирізняється присвята Анаксімена, сина Посідея, який разом з братами за архонтів на чолі з Сосіпатром, сином Нікерата, збудував башту Зевсу Поліарху (Володарю міста) і Демосу на щастя наприкінці I ст. н. е. (IOSPE I², 183). Тільки здогадно її можна зіставити з баштою на сусідній ділянці НГ (Крыжицкий 2012, с. 12).

Важливим документом є мармурова стела II ст. н. е. з присвятою Зевсу Сотеру (Захис-

нику) ольвіополіта Аристоніка, сина Артемона, який на власні кошти підніс дар за мир і спасіння міста при жреці Амнагові, синові Ратагоса (IOSPE I², 162). В іншому написі цього часу зафіксовано присвяту Ахіллу Понтарху жреця Зевса Ольвія (Щасливого) Трифона, сина Трифона (IOSPE I², 143). У посмертному декреті на пошану славетного політичного діяча Каллісфена, сина Каллісфена, який в останній третині II ст. н. е. чотири рази був архонтом-епонімом і успішно виконав чимало інших посад, окремо відзначено, що він, «бувши жрецем покровителя нашого міста бога Зевса Ольвія», зробив для його блага чимало корисного (IOSPE I², 42; Русяєва 2020, с. 17—23). Цілком можливо, що всі присвяти належали одному святилищу. Аналогічна культова практика була притаманна храму Зевса в Східному теменосі, де він періодично виступав у різних іпостасях: Сотер, Елевтерій, Олімпій, Басилевс упродовж догетського періоду (Карасев 1964, с. 113—129; Леви 1985, с. 78—81; Карышковский 2003, с. 83; Русяєва 1992, с. 55—64).

Нумізматичні джерела. З урахуванням вищенаведеного необхідно підкреслити, що в період поступового відродження Ольвії на перших мідних монетах близько середини — третьої чверті I ст. н. е. зображали тільки голову Зевса на аверсі з атрибутами на реверсі, які карбували за фінансування його храму (Карышковский 1988, с. 109—115; Анохин 1989, с. 63—65, 112—113). У загальних рисах голова бога, на думку П. Карышковського, нагадує неточно скопійовані майстром статуарні зображення елліністичного часу, а огляд ольвійських монетних типів головних міських богів, Зевса й Аполлона, не був би повним, якщо не вбачати в них зовнішній вигляд храмових статуй. В останній рік автономної Ольвії під час четвертого епонімного архонтату Каллісфена, сина Каллісфена, в 197/198 р. було випущено серію полісних монет з його іменем і зображенням храмової статуї Зевса з жезлом, що сидить на троні, яку в тих чи інших варіантах відтворювали згодом на монетах Каракалли і Септимія Севера (Карышковский 1988, с. 125—126; 2003, с. 88—89; Анохин 1989, с. 73—74, 114—115).

Художники штемпелів монет Каллісфена не належали до числа видатних ольвійських майстрів. При зіставленні всіх типів зображень божества видно, що всі вони прагнули відтворити один спільний оригінал. П. Карышковський припускає, що це твір архаїзованого мистецтва імператорського часу, а не доби розквіту давньогрецької скульптури, враховуючи свідчення Діона про знищені гетами статуї в Ольвії. Утім, при огляді монет з зображенням Аполлона він зауважив, що зроблений ним висновок про час створення статуї Зевса може бути досить поспішним, тому що ольвійські монетні майстри кінця II ст. н. е. зберегли вигляд бронзової статуї стоячого Аполлона, яка, безперечно, нале-

жала до епохи архаїки (Карышковский 2003, с. 88—89).

Дійсно, відображення на монетах Ольвії бронзових статуй Аполлона архаїчного і пізньокласичного часу свідчить, що й невелика статуя Зевса Сотера, гіпотетично, була збережена жрецькими, очевидно, з роду Евресіадів, які постійно обіймали ці посади, а після повернення до рідного міста встановили у збудованому на власні кошти храмі. Цікаво, що Каллісфен, син Каллісфена, останній з членів роду Евресіадів і жрець Зевса, міг бути похований у склепі під високим курганом, який ще й тепер носить ім'я цього бога, неподалік від елліністичного храму на Східному теменосі, і гіпотетично майже навпроти його післягетського храму у центрі Нижнього міста.

Основні складові священної ділянки. Насамперед відзначимо, що в Ольвії досі не відкрито храмів перших століть нашої ери. Порівняно з догетським періодом знайдено і набагато менше фрагментів ордерних архітектурних деталей (Пичилян 1984, с. 248; Крыжицкий 1993, с. 188—189; Буйских 2012, с. 311—312). А втім, за писемними джерелами відомо, що тут існували храми багатьох божеств: Ахілла Понтарха, Аполлона Простата, Матері богів, Серапіса, Ісиди, Асклепія, Гігієї, Посейдона (IOSPE I², 137—144, 170, 184; НО 70—85; Русяєва 1992), але засвідчено тільки місцезнаходження храму Зевса (Dion. Chrysost. Orat. XXXVI). Оскільки всі вони належать до останнього періоду історії Ольвії, то найперше були розграбовані готами, згодом гунами, а також іншими варварами у другій половині III—IV ст. Адже в межах теменосів традиційно розміщували священні скарбниці з цінними подарунками. У підсобних приміщеннях зберігали амфори з вином і маслом для ритуальних узливань та трапез, вотивні приношення і різне культове начиння. А згодом через сотні років сакральні споруди, збудовані з гарно оброблених кам'яних плит, розбирали і вивозили турки для будівництва кріпосної стіни в Очакові і місцеві жителі для власних будинків. Біля храмів найчастіше встановлювали різні статуї і стели з мармуру, який перепалювали для виготовлення вапна (Карасев 1956, с. 11—12).

На НГЦ розкрито фундаменти двокамерної споруди здебільшого з виборками оброблених плит (рис. 5). Акцентуючи на цьому увагу, зазначимо, що у порівнянні з нею на сусідній ділянці НГ збереглося до нашого часу значно більше залишків оборонної стіни і непрезентабельних будівель різного призначення, споруджених з недбало отесаного і необробленого каміння, та різноманітних категорій археологічних матеріалів перших століть нашої ери. Вони належали незаможним мешканцям, що назагал підтверджує оповідь Діона про забудову «будиночками впритул, майже без проміжків» у Нижньому місті Ольвії (Dion. Chrysost.

Рис. 5. Схематичний план решток фундаментів малого приміщення двокамерної споруди за Б. Борисовим (за Борисов 1963). Публікується вперше

Fig. 5. Schematic plan of the remains of foundations of a small room of the two-chambered structure by B. Borysov (after Borysov 1963). Published for the first time

Orat. XXXVI; Славин 1940, с. 50—82; Крыжицкий 1982, с. 83—87; 1985, с. 140—150).

На цьому тлі чітко вирізняється майже повністю знищена двокамерна споруда НГЦ-1 іншого типу. Зважаючи на її площу і план варто провести зіставлення розмірів з подібними за планом ранішими храмами, що майже повністю збереглися *in situ* в Ольвії: $7,1 \times 14,5$ м — Аполлона Іетроса останнього десятиліття VI ст. та $8,96 \times 6$ м — анонімного божества останньої третини V ст. до н. е. в Західному теменосі (Русяева 2006с, с. 36—39, 41; Крыжицкий 2012, с. 13—17, рис. 44); $7,8 \times 13$ м (за відновленням $7,8 \times 15,3$ м) — Зевса в Східному теменосі III ст. до н. е. (Карасев 1964, с. 113—129, рис. 75; Леви 1985, с. 79, рис. 67; Крыжицкий 2012, с. 22, рис. 75). Ще меншими в Південному теменосі були пізньоархаїчний і класичний храми Афродіти: відповідно $4,2 \times 8,5$ м і $3,5 \times 7,3$ м (Буйских 2015, с. 8, 13, рис. 1: 1, 2). Так само маленьким був і пізньоархаїчний храм цієї богині в Борисфені — $4,25 \times 5,72$ м (Назаров 2001; Крыжицкий 2012, с. 18—21, рис. 60, 68: 2). Розміри споруди НГЦ-1 — 7×13 м (Лейпунская 1988, с. 73). Максимальна ширина фундаментних рядів — близько 0,90 м, 0,70—0,80 м (Борисов 1963, с. 68; 1964, с. 9, 18; Славин 1964, с. 47), майже така ж (0,80—0,85 м) у зведеному над Іетроном храмі елліністичного часу (Русяева 2006с, с. 39—41), значно менші у храмах Аполлона Іетроса (0,50—0,54 м) і Зевса (0,65 м). Однак, у публікаціях дослідників НГЦ їх ширина і розміри окремих приміщень, які можна було б порівняти з наосами і пронаосами у храмах, не відзначені. Потужний кам'яний фундамент

і план, попри незначні рештки, є достовірним свідченням, що наземна двокамерна споруда була єдиною неординарною, з поки що розкопаних, у Нижньому місті післягетської доби.

Глина з зони конуса рову у Верхньому місті поблизу кургану «Зевса», виритого для його насипання, впродовж понад сім століть широким товстим шаром закрила денний гумус на НГЦ (Борисов 1963, с. 5; 1964, с. 3; Крыжицкий 1967, с. 131). За припущенням О. Карасьова, глибоким ровом знищено майже третину фундаменту елліністичного храму Зевса у перші століття нашої ери (Карасев 1964, с. 113, рис. 70: 2). Антовий двухколонний чи простильний чотирьохколонний храм Зевса з стереобатом по головному фасаду в доричному ордері, за його реконструкцією, зведено на шарових глиняно-зольних фундаментах у III ст. до н. е. (Карасев 1964, с. 113—129, рис. 75; Леви 1985, с. 78—81, рис. 67; Крыжицкий 1993, с. 136; 2012, с. 22, рис. 75). Про його належність Зевсу вказують не тільки присвяти, а й розташування за зразком мілетського Дельфініона, де він виступав у ролі «однотемного бога» по відношенню до свого сина Аполлона в теменосі (Карышковский 2003, с. 83).

Потужний фундамент НГЦ-1 відкрито під дуже твердим пластом чистої глини, в якому заглиблювались з застосуванням кирки (Борисов 1963, с. 66; 1964, с. 8—10, 15, 17, 20). Його товщина близько 1 м, що нагадує насипну глинобитну платформу, пряме призначення якої тут досі не встановлено і потребує подальших досліджень. Утім, аналогічне підняття рівня поверхні шляхом засипання його чистим лесовим ґрунтом, який створив своєрідну подушку товщиною 0,60—0,80 м у другій половині IV ст. до н. е., простежено на площі Східного теменоса (Карасев 1964, с. 39; Леви 1985, с. 71). Подібним методом у той же час було засипано шаром чистої глини і знівельовано площу над розібраними стінами пізньоархаїчного храму Аполлона Іетроса для нового храму у Західному теменосі (Русяева 2006с, с. 36—40). Отже, практика глинобитних площадок для будівництва великих споруд над місцями зруйнованих і знесених була запроваджена в Ольвії ще в IV ст. до н. е.

Зважаючи на те, що Діоном відзначено сходив до храму Зевса, то, ймовірно, він стояв на штучному глинобитному підвищенні, був безордерним, мало вирізнявся на тлі розореного гетами і не повністю відбудованого міста. Двокамерна споруда розмірами найбільш подібна до храму Зевса з відкритою довжиною 13 м (Карасев 1964, с. 121—124). Наносна глина з рову, яким було зруйновано північну частину Східного теменоса, може бути одним з доказів, що храм у центрі Нижнього міста ольвіополіти збудували майже на одній вісі навпроти зруйнованого гетами храму Зевса у Верхньому місті. Це наптовхує на думку, що в обох районах існували окремі сакральні ділянки.

У цьому контексті важливо додати, що С. Крижицьким у розвідувальному шурфі під долівкою великого приміщення двокамерної споруди НГЦ-1 було відкрито широку траншею від виборки монументальної стіни елліністичного часу і чимало матеріалів V—II ст. до н. е. (Крыжицкий 1965—1966, с. 14). Крім того, раніше на ділянці НГ знайдено уламок невеликого мармурового постаменту III ст. до н. е., на якому висічено ім'я Зевса Сотера, імена жреців Евресибіадів і фіаситів, які відігравали головну роль в його культі, а жрецькі посади були спадковими. Вірогідно, на ньому стояла виготовлена на їх кошти невелика бронзова статуя Зевса Сотера, що сидів на троні (НО 71; Виноградов 1989, с. 147; Русяева 1992, с. 58). Звідсіля походять і випадково знайдені дрібні уламки плит з рештками проксенічних та почесних декретів і присвят IV—II ст. до н. е. (Коцевалов 1940, с. 259—261, № 1, табл. XLVIII: 1; НО 2, 34, 74, 168, 169). Оскільки ольвіополіти, як і всі елліни, традиційно на одному сакральному місці зводили культові споруди, то, можливо, згідно з такою релігійною практикою тут у ті часи також існувала культова ділянка, що, звісно, теж потребує археологічних досліджень.

У всіх теменосах разом з храмами і вівтарями відкрито невеликі наземні та заглиблені однокамерні будівлі для зберігання вина, культового начиння, вотивних подарунків та інших речей для проведення релігійних обрядів і свят (Леви 1985, с. 81—82; Русяева 2006b, с. 84—89). Тому дві однокамерні будівлі на ділянці НГЦ не тільки складали з НГЦ-1 єдиний комплекс, а й могли виконувати ті ж функції, що і в інших святилищах. Конче важливо відзначити їх подібність, а також однакову довжину (7 м) східних стін усіх трьох споруд, що вказує на їх взаємозв'язок і одночасне будівництво. Крім того, залишки примітивних вогнищ-майданчиків і різні речі біля однокамерних будов можуть вказувати не на господарський та виробничий район передмістя післягетської Ольвії (Лейпунская 1988, с. 72), а на примітивні жертovníки і наявність у цій сакральній зоні, як і у всіх теменосах, різних майстерень (Леви 1985, с. 83—85; Русяева 2006b, с. 90—91).

З огляду на основні результати додамо, що численні розвали будового каміння на ділянці, вірогідно,

залишились не лише від розбору стін, а й вівтарів. Разом з цим звертають увагу спеціальні культові «загородки» для вотивів. Такого типу примітивні вівтарі були характерні для полісних і домашніх святилищ еллінів у багатьох регіонах античного світу, у тому числі і в Ольвії. Під час розкопок 1963 р. зафіксовано в різних місцях рештки трьох «загородок» округлої форми, викладених з необробленого каміння діаметром 0,80—1 м (рис. 6; Борисов 1963, с. 22, 39, 40, схема 5; 1964, с. 5, схема 1). На думку Н. Лейпунської, в передмісті поряд з однокамерними будовами господарського призначення існували жертovníки, пов'язані, певно, з виробничими чи аграрними культурами. За її описом, це округлі у плані «загородки»,

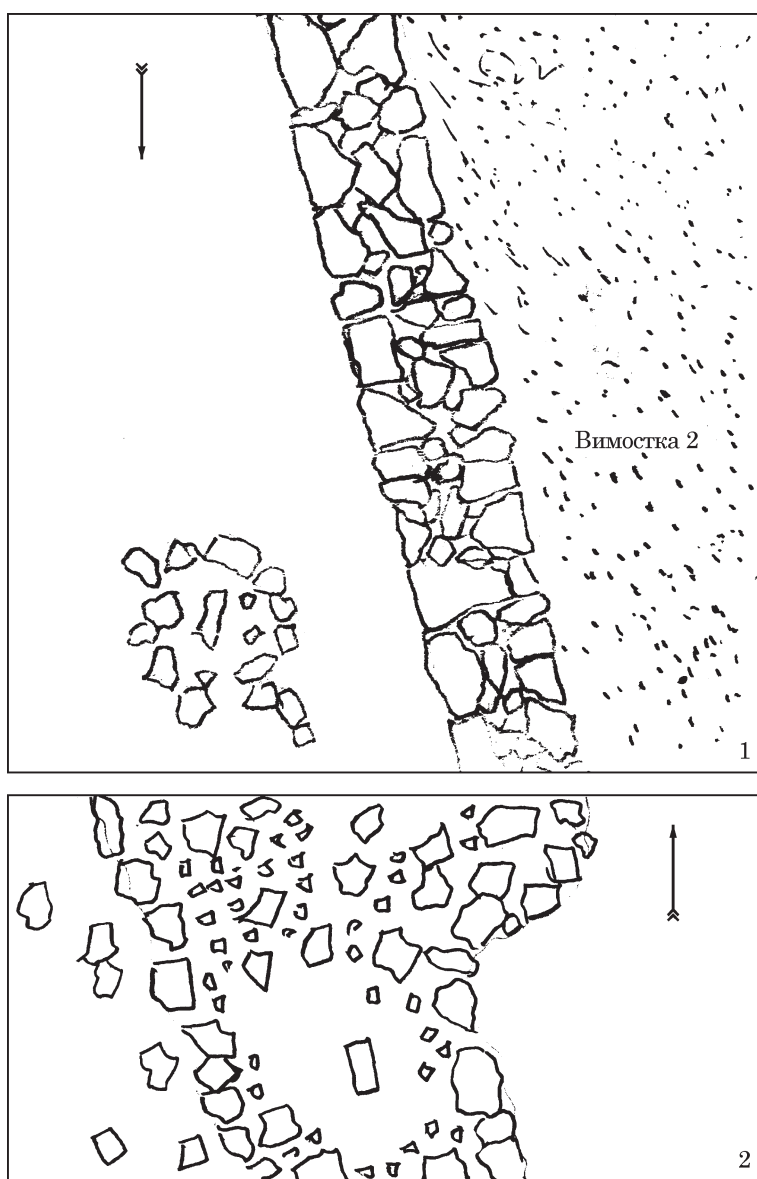

Рис. 6. Схематичний план решток культових кам'яних «загородок» на ділянці НГЦ за Б. Борисовим (за: 1 — Борисов 1963; 2 — Борисов 1964). Публікуються вперше

Fig. 6. Schematic plan of the remains of the cult stone «enclosures» at the NGC site after B. Borysov (according to: 1 — Borysov 1963; 2 — Borysov 1964). Published for the first time

викладені з бутового чи грубо обробленого каміння, найчастіше в один—два ряди (Лейпунська 1988, с. 79). Пізніше авторка відзначила, що крім господарських споруд у Нижньому місті одночасно влаштовували і невеликі жертovníки — круглі в плані кам'яні «загородки», в центрі яких встановлювали орфостатно невеликі камені — своєрідні олтарі, присвячені, певно, виробничим або землеробським божествам (Лейпунська 2001, с. 66).

Чимало різночасових і різноскладових «загородок» як примітивних вівтарів для вотивних приношень відкрито на Західному теменосі (Русяева 2006а, с. 63—65). На НГЦ вони також є одним з доказів їх особливого сакрального значення. З цієї точки зору варті уваги «загородки», виявлені у культурному шарі другої половини I — II ст. під час охоронних розкопок у прибережній частині Нижнього міста Ольвії. Судячи з плану, вони розташовувались поблизу НГЦ у східному напрямку, де не було інших будівель. Дві оригінальні «загородки» круглястої і напівкруглої форми (діаметр 2,30 і 2,50 м) зроблені з поставлених на ребро і поєднаних між собою каменів, у центрі яких стояли одна над одною дві невеликі обламані плити (Славин 1940, с. 72—74). Після зіставлення їх з культовими «загородками» Західного теменоса вже раніше було висловлено припущення про існування тут повністю зруйнованого святилища, від якого *in situ* залишились непорушеними ці примітивного типу вівтарі для приношень і якихось інших ритуальних дій. Традиція подібних сакральних «загородок» зберігалась в Ольвії впродовж багатьох віків (Русяева 2006а, с. 63—65). Нетипові споруди в контексті з усіма «загородками» й епіграфічними пам'ятками так само були складовою ймовірної сакральної ділянки з храмом Зевса на НГЦ.

Висновки. Отже, в результаті розкопок на цій ділянці у 1963—1968 рр. було здійснено досить презентабельне відкриття будівельних решток комплексу трьох неординарних кам'яних споруд. Серед них виділяється велика двокамерна споруда, зведена на потужному фундаменті. У цілому всі будівлі дослідники інтерпретували з різних точок зору переважно гіпотетично як господарські, складські, виробничі і частково житлові приміщення в передмісті перших століть нашої ери. Однак, їх розміщення на пустирі поза межами житлових кварталів з оборонною стіною у Нижньому місті навряд чи раціонально і безпечно, особливо в періоди постійних грабіжницьких нападів кочовиків. Інша справа, якщо храм бога — головного сакрального захисника і покровителя у його центральній частині поблизу від берега збудували ольвіополіти, які першими повернулися до зруйнованого міста. Елліни часто розміщали храми на околицях міст, на узбережжях морів і річок, на мисах та узвишшях. За давньою еллінською традицією в них часто зна-

ходили захисток у будь-яких ситуаціях. Можливо, що храм було споруджено на місці давньої сакральної зони раніше житлово-ремісничого кварталу збіднілого населення і гончарного району другої половини I — II ст. н. е. з оборонною стіною, які згодом спеціально розташували на деякій відстані від нього. Звісно, що ділянка НГЦ, як резонно вказував ще С. Крижицький, потребує у ширшому обсязі археологічних досліджень на сучасному рівні наукових знань для яснішого уявлення про характер і призначення будівель упродовж всієї античної доби їх існування на цій території.

Так, наприклад, на підставі матеріалів розкопок останнього десятиріччя на території так званого передмістя пізньоархаїчного і класичного періодів, на протилежному боці, за Заячою балкою, науковці дійшли висновку щодо його невід'ємної належності до тогочасної Ольвії. По суті воно становило її західну частину в означений період. Важливо зазначити, що там, імовірно, було розташовано щонайменше два святилища (на північному і південному боці західної частини Ольвії), в межах міста, але якраз біля його кордонів (Fornasier, Buisykh, Kuzmishchev 2022, р. 69, 89; fig. 2), одразу за найранішою фортифікацією самого початку V — першої половини IV ст. до н. е., що являла собою рів і вал за ним (Buisykh, Fornasier 2022, р. 208).

Загалом же недостатньо обґрунтоване визначення НГЦ як передмістя, так і його своєрідних складових, розбіжності при описах будівельних залишків і хронології без вивчення речових матеріалів, а також відсутність аналогій зумовили стилістичний перегляд публікацій і пошуки різних джерел для їх інтерпретації. Мною вперше запропоновано тільки гіпотетичний варіант культового характеру ділянки НГЦ за даними Діона про храм Зевса і поглядами вчених щодо його локалізації у Нижньому місті разом з синхронними епіграфічними пам'ятками і монетами з зображенням бога. Для підтвердження такої атрибуції подано зіставлення планів і розмірів двокамерної споруди з відкритими *in situ* храмами Ольвії і Борисфена. Важливим є і залучення примітивних вівтарів у вигляді наземних кам'яних «загородок» на цій ділянці і поблизу від неї. У результаті вперше розглянутих джерел не виключено, що після гетського розгрому у Нижньому місті засвідчений Діоном храм Зевса був побудований ольвіополітами на глинобитному підвищенні за зразком елліністичного храму Зевса у Східному теменосі на кошти заможних членів аристократичного роду Евресибідів, які постійно обіймали у ньому посади жреців і одними з перших повернулися у рідне місто для його відродження. Насамкінець необхідно підкреслити, що за своїм значенням комплекс неординарних споруд на НГЦ входить до кола важливих пам'яток Ольвії, достовірнішу атрибуцію яких можна буде

з'ясувати тільки завдяки новим археологічним розкопкам разом з вивченням давно здобутих матеріалів.

Подяки. Висловлюю щиру подяку О. Кузьміщеву і М. Русяевій за всебічну допомогу у написанні та оформленні для публікації цієї статті.

ЛІТЕРАТУРА

- Анохин, В. А. 1989. *Монеты античных городов Северо-Западного Причерноморья*. Киев: Наукова думка.
- Белецкий, А. А. 1975. Греческие надписи Ольвии из раскопок 1950—1967 гг., хранящиеся в Киеве. В: Крыжицкий, С. Д. (ред.). *Ольвия*. Киев: Наукова думка, с. 92-117.
- Борисов, Б. В. 1963. *Дневник раскопок участка «НГ» Ольвийской экспедиции 1963 г.* НА ИА НАН України, ф. 64, 1963/9.
- Борисов, Б. В. 1964. *Дневник полевых археологических работ в Нижнем городе Ольвии 1964 г.* НА ИА НАН України, ф. 64, 1963/9.
- Буйских, А. В. 2012. Каменные архитектурные детали из Ольвии (Общая стилистическая характеристика). В: Крыжицкий, С. Д. *Архитектура Ольвийского полиса в графических реконструкциях*. Симферополь; Керчь: Институт востоковедения им. А. Е. Крымского НАН Украины, с. 294-315.
- Буйских, А. В. 2015. Южный теменос Ольвии Понтийской (Предварительные итоги изучения). *Вестник древней истории*, 2, с. 6-21.
- Виноградов, Ю. Г. 1989. *Политическая история Ольвийского полиса VII—I вв. до н. э. Историко-эпиграфическое исследование*. Москва: Наука.
- Карасев, А. Н. 1956. Планы Ольвии XIX в. как источники для исторической топографии города. В: Гайдукевич, В. Ф. (ред.). *Ольвия и Нижнее Побужье в античную эпоху*. Материалы и исследования по археологии СССР, 50. Москва; Ленинград: АН СССР, с. 11-34.
- Карасев, А. Н. 1964. Монументальные памятники ольвийского теменоса. В: Гайдукевич, В. Ф. (ред.). *Ольвия. Теменос и агора*. Москва; Ленинград: Наука, с. 27-130.
- Карышковский, П. О. 1988. *Монеты Ольвии*. Киев: Наукова думка.
- Карышковский, П. О. 2003. *Монетное дело и денежное обращение Ольвии (VI в. до н. э. — IV в. н. э.)*. Диссертация д-ра истор. наук. Одесса: А. С. Фридман.
- Коцевалов, А. С. 1940. Эпиграфические памятники из ольвийских раскопок в 1935 и 1936 гг. В: Жебелев, С. А. (ред.). *Ольвия*. 1. Киев: АН УССР, с. 259-274.
- Крыжицкий, С. Д. 1965—1966. *Отчет о раскопках участка НГЦ, проводившихся в 1965—1966 гг.* НА ИА НАН України, ф. 64, 1966/20.
- Крыжицкий, С. Д. 1967. Раскопки на территории Нижнего города Ольвии в 1965—1966 гг. *Археологические исследования на Украине в 1967 г.*, 1, с. 131-133.
- Крыжицкий, С. Д. 1968. Раскопки Нижнего города Ольвии. *Археологические исследования на Украине в 1967 г.*, 2, с. 142-146.
- Крыжицкий, С. Д. 1982. *Жилые дома античных городов Северного Причерноморья*. Киев: Наукова думка.
- Крыжицкий, С. Д. 1985. *Ольвия. Историографическое исследование архитектурно-строительных комплексов*. Киев: Наукова думка.
- Крыжицкий, С. Д. 1993. *Архитектура античных государств Северного Причерноморья*. Киев: Наукова думка.
- Крыжицкий, С. Д. 2001. Перспективы дослідження і збереження архітектурно-будівельних залишків Ольвії. *Археологія*, 4, с. 19-35.
- Крыжицкий, С. Д. 2012. *Архитектура Ольвийского полиса в графических реконструкциях*. Симферополь; Керчь: Институт востоковедения им. А. Е. Крымского НАН Украины.
- Крыжицкий, С. Д. 2015. Основні підсумки розкопок у маловивчених частинах Ольвійського городища. *Археологія*, 4, с. 21-34.
- Крыжицкий, С. Д. 2017. Комплекс архитектурно-археологических объектов Ольвийского городища (перспективы музеефикации и новых исследований). В: Гаврилюк, Н. О. (ред.). *Північне Причорномор'я за античної доби*. Київ: ІА НАН України, с. 7-27.
- Крыжицкий, С. Д., Лейпунская, Н. А. 1997. *Ольвия. Раскопки, история, культура*. Николаев: Возмозности Киммерии.
- Лейпунская, Н. А. 1971. Основные итоги работ 1968 г. на участке НГЦ в Ольвии. *Археологические исследования на Украине в 1968 г.*, 3, с. 168-171.
- Лейпунская, Н. А. 1988. Предмestье первых веков нашей эры в Нижнем городе Ольвии. В: Анохин, В. А. (ред.). *Античные древности Северного Причерноморья*. Киев: Наукова думка, с. 71-82.
- Лейпунська, Н. О. 2001. Нижнє місто Ольвії (основні етапи розвитку). *Археологія*, 4, с. 59-68.
- Назаров, В. В. 2001. Святилище Афродиты в Борисфене. *Вестник древней истории*, 1, с. 154-165.
- НО... 1968. *Надписи Ольвии (1917—1965)*. Ленинград: Наука.
- Пичикян, И. Р. 1984. *Малая Азия — Северное Причерноморье. Античные традиции и влияния*. Москва: Наука.
- Русяева, А. С. 1992. *Религия и культы античной Ольвии*. Киев: Наукова думка.
- Русяева, А. С. 2006a. Строительные остатки алтарей. *Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии*, Suppl. 2: Древнейший теменос Ольвии Понтийской, с. 53-74.
- Русяева, А. С. 2006b. Строительные остатки второстепенных сооружений. *Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии*, Suppl. 2: Древнейший теменос Ольвии Понтийской, с. 75-94.
- Русяева, А. С. 2006c. Строительные остатки храмов. *Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии*, Suppl. 2: Древнейший теменос Ольвии Понтийской, с. 32-42.
- Русяева, А. С. 2020. Видатні політичні діячі Ольвії Понтіської II ст. н. е. В: Буйських, А. В., Сон, Н. О. (ред.). *Від античності до християнства*. Київ: ІА НАН України, с. 15-44.
- Славин, Л. М. 1940. Отчет о раскопках Ольвии в 1935 и 1936 гг. В: Жебелев, С. А. (ред.). *Ольвия*. I. Киев: АН УССР, с. 9-82.
- Славин, Л. М. 1964. *Отчет о работе Ольвийской археологической экспедиции 1964 г.* НА ИА НАН України, ф. 64, 1964/12.
- Славин, Л. М. 1968. Ольвийская экспедиция 1967 г. *Археологические исследования на Украине в 1967 г.*, 2, с. 132-135.
- Славин, Л. М. 1971. Основные результаты Ольвийской экспедиции 1968 г. *Археологические исследования на Украине в 1968 г.*, 3, с. 163-166.

Тункина, И. В. 2002. *Русская наука о классических древностях юга России (XVIII — середина XIX в.)*. Санкт-Петербург: Наука.

Уваров, А. 1851. *Изследования о древностях Южной России и берегов Черного моря*. Санкт-Петербург: Типография экспедиции заготовления государственных бумаг.

Яйленко, В. П. 1985. Материалы к «Корпусу надписей Ольвии». В: Блаватская, Т. В. (ред.). *Эпиграфические памятники древней Малой Азии и античного Северного и Западного Причерноморья как исторический и лингвистический источник*. Москва: Институт всеобщей истории АН СССР, с. 161-237.

Яйленко, В. П. 2017. *История и эпиграфика Ольвии, Херсонеса и Боспора VII в. до н. э. — VII в. н. э.* Санкт-Петербург: Нестор-История.

Buiskikh, A. V., Fornasier, J. 2022. The City Versus Its Suburb: The Spatial Development of Pontic Olbia. *Ancient Civilization from Scythia to Siberia*, 28, 2, p. 195-228. <https://doi.org/10.1163/15700577-20221406>

Fornasier, J., Buiskikh, A. V., Kuzmishchev, O. H. 2022. Urban Planning with Divine Protection? On the Location of (Sub-) Urban Sanctuaries in Olbia Pontica in the Archaic-Classical Period, *Arheologia*, 2, p. 67-95. <https://doi.org/10.15407/arheologia2022.02.067>

IOSPE I² 1916. Latyshev, B. *Inscriptiones antiquae orae septentrionalis Ponti Euxini Graecae et Latinae*. Petropoli.

Köhler, H. K. E. 1826. Mémoire sur îles et la course consacrées à Achille dans le Pont-Euxin. *Mémoires de l'Académie*, 10, p. 531-820.

Vinogradov, Ju. G. 1997. *Pontische Studien. Kleine Schriften zur Geschichte und Epigraphik des Schwarzmeeerraumes*. Mainz: Philipp von Zabern.

REFERENCES

Anokhin, V. A. 1989. *Monety antichnykh gorodov Severo-Zapadnogo Prichernomoria*. Kiev: Naukova dumka.

Beletskii, A. A. 1975. Grecheskie nadpisi Olvii iz raskopok 1950—1967 gg., khroniashchiesia v Kieve. In: Kryzhitskii, S. D. (ed.). *Olviia*. Kiev: Naukova dumka, s. 92-117.

Borisov, B. V. 1963. *Dnevnik raskopok uchastka «NG» Olviiskoi ekspeditsii 1963 g.* NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1963/9.

Borisov, B. V. 1964. *Dnevnik polevykh arheologicheskikh rabot v Nizhnem gorode Olvii 1964 g.* NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1963/9.

Buiskikh, A. V. 2012. Kamennye arkhitekturnye detali iz Olvii (Obshchaia stilisticheskaia kharakteristika). In: Kryzhitskii, S. D. *Arkhitectura Olviiskogo polisa v graficheskikh rekonstruktsiakh*. Simferopol; Kerch: Institut vostokovedeniia im. A. E. Krymskogo NAN Ukrainy, s. 294-315.

Buiskikh, A. V. 2015. Iuzhnyi temenos Olvii Pontiiskoi (Predvaritelnye itogi izucheniia). *Vestnik drevnei istorii*, 2, s. 6-21.

Vinogradov, Ju. G. 1989. *Politicheskaiia istoriia Olviiskogo polisa VII—I vv. do n. e. Istoriko-epigraficheskoe issledovanie*. Moskva: Nauka.

Karasev, A. N. 1956. Plany Olvii XIX v. kak istochniki dlia istoricheskoi topografii goroda. In: Gaidukevich, V. F. (ed.). *Olviia i Nizhnee Pobuzhe v antichnoi epokhu*. Materialy i issledovaniia po arkheologii SSSR, 50. Moskva; Leningrad: AN SSSR, s. 11-34.

Karasev, A. N. 1964. Monumentalnye pamiatniki olviiskogo temenosa. In: Gaidukevich, V. F. (ed.). *Olviia. Temenos i agora*. Moskva; Leningrad: Nauka, s. 27-130.

Karyshkovskii, P. O. 1988. *Monety Olvii*. Kiev: Naukova dumka.

Karyshkovskii, P. O. 2003. *Monetnoe delo i denezhnoe obrashchenie Olvii (VI v. do n. e. — IV v. n. e.)*. Dissertatsiia d-ra istor. nauk. Odessa: A. S. Fridman.

Kotsevalov, A. S. 1940. Epigraficheskie pamiatniki iz olviiskikh raskopok v 1935 i 1936 gg. In: Zhebelev, S. A. (ed.). *Olviia*. I. Kiev: AN USSR, s. 259-274.

Kryzhitskii, S. D. 1965—1966. *Otchet o raskopkakh uchastka NGTS, provodivshikhsia v 1965—1966 gg.* NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1966/20.

Kryzhitskii, S. D. 1967. Raskopki na territorii Nizhnego goroda Olvii v 1965—1966 gg. *Arkheologicheskie issledovaniia na Ukraine v 1967 g.*, 1, s. 131-133.

Kryzhitskii, S. D. 1968. Raskopki Nizhnego goroda Olvii. *Arkheologicheskie issledovaniia na Ukraine v 1967 g.*, 2, s. 142-146.

Kryzhitskii, S. D. 1982. *Zhilye doma antichnykh gorodov Severnogo Prichernomoria*. Kiev: Naukova dumka.

Kryzhitskii, S. D. 1985. *Olviia. Istoriograficheskoe issledovanie arkhitekturno-stroitelnykh kompleksov*. Kiev: Naukova dumka.

Kryzhitskii, S. D. 1993. *Arkhitectura antichnykh gosudarstv Severnogo Prichernomoria*. Kiev: Naukova dumka.

Kryzhytskyi, S. D. 2001. Perspektivy doslidzhennia i zberzhennia arkhitekturno-budivelnnykh zalyshkiv Olvii. *Arkheolohiia*, 4, s. 19-35.

Kryzhitskii, S. D. 2012. *Arkhitectura Olviiskogo polisa v graficheskikh rekonstruktsiakh*. Simferopol; Kerch: Institut vostokovedeniia im. A. E. Krymskogo NAN Ukrainy.

Kryzhytskyi, S. D. 2015. Osnovni pidsumky rozkopok u malovyvchenykh chastynakh Olviiskoho horodyscha. *Arkheolohiia*, 4, s. 21-34.

Kryzhitskii, S. D. 2017. Kompleks arkhitekturno-arkheologicheskikh obiektov Olviiskogo gorodyscha (perspektivy muzeifikatsii i novykh issledovani). In: Havryliuk, N. O. (ed.). *Pivnichne Prychornomoria za antychnoi doby*. Kyiv: IA NAN Ukrainy, s. 7-27.

Kryzhitskii, S. D., Leipunskaia, N. A. 1997. *Olviia. Raskopki, istoriia, kultura*. Nikolaev: Vozmozhnosti Kimmerii.

Leipunskaia, N. A. 1971. Osnovnye itogi rabot 1968 g. na uchastke NGTS v Olvii. *Arkheologicheskie issledovaniia na Ukraine v 1968 g.*, 3, s. 168-171.

Leipunskaia, N. A. 1988. Predmeste pervykh vekov nashei ery v Nizhnem gorode Olvii. In: Anokhin, V. A. (ed.). *Antichnye drevnosti Severnogo Prichernomoria*. Kiev: Naukova dumka, s. 71-82.

Leipunska, N. O. 2001. Nyzhnie misto Olvii (osnovni etapy rozvytku). *Arkheolohiia*, 4, s. 59-68.

Nazarov, V. V. 2001. Sviatilishche Afrodity v Borisfene. *Vestnik drevnei istorii*, 1, s. 154-165.

NO... 1968. *Nadpisi Olvii (1917—1965)*. Leningrad: Nauka.

Pichikian, I. R. 1984. *Malaia Aziia — Severnoe Prichernomorie. Antichnye traditsii i vliianiia*. Moskva: Nauka.

Rusiaeva, A. S. 1992. *Religiia i kul'ty antychnoi Olvii*. Kiev: Naukova dumka.

Rusiaeva, A. S. 2006a. Stroitelnye ostatki altarei. *Materialy po arkheologii, istorii i etnografii Tavrii*, Suppl. 2: Drevneishii temenos Olvii Pontiiskoi, s. 53-74.

Rusiaeva, A. S. 2006b. Stroitelnye ostatki vtorostepennykh sooruzhenii. *Materialy po arkheologii, istorii i etnografii Tavrii*, Suppl. 2: Drevneishii temenos Olvii Pontiiskoi, s. 75-94.

Rusiaeva, A. S. 2006c. Stroitelnye ostatki khramov. *Materialy po arkheologii, istorii i etnografii Tavrii*, Suppl. 2: Drevneishii temenos Olvii Pontiiskoi, s. 32-42.

Rusiaeva, A. S. 2020. Vydatni politychni diachi Olvii Pontiiskoi II st. n. e. In: Buiskikh, A. V., Son, N. O. (ed.). *Vid antychnosti do khrystyianstva*. Kyiv: IA NAN Ukrainy, s. 15-44.

Slavin, L. M. 1940. Otchet o raskopkakh Olvii v 1935 i 1936 gg. In: Zhebelev, S. A. (ed.). *Olviia*. I. Kiev: AN USSR, s. 9-82.

Slavin, L. M. 1964. *Otchet o rabote Olviiskoi arheologicheskoi ekspeditsii 1964 g.* NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1964/12.

Slavin, L. M. 1968. Olviiskaia ekspeditsiia 1967 g. *Arkheologicheskie issledovaniia na Ukraine v 1967 g.*, 2, s. 132-135.

Slavin, L. M. 1971. Osnovnye rezultaty Olviiskoi ekspeditsii 1968 g. *Arkheologicheskie issledovaniia na Ukraine v 1968 g.*, 3, s. 163-166.

Tunkina, I. V. 2002. *Russkaia nauka o klassicheskikh drevnostiakh iuga Rossii (XVIII — sredina XIX v.)*. Sankt-Peterburg: Nauka.

Uvarov, A. 1851. *Izsledovaniia o drevnostiakh Iuzhnoi Ros-sii i beregov Chernogo moria*. Sankt-Peterburg: Tipografiia ekspeditsii zagotovleniia gosudarstvennykh bumag.

Iailenko, V. P. 1985. Materialy k «Korpusu nadpisei Olvii». In: Blavatskaia, T. V. (ed.). *Epigraficheskie pamiatniki drevnei Maloi Azii i antichnogo Severnogo i Zapadnogo Prichernomoria kak istoricheskii i lingvisticheskii istochnik*. Moskva: Institut vseobshchei istorii AN SSSR, s. 161-237.

Iailenko, V. P. 2017. *Istoriia i epigrafika Olvii, Khersonesa i Bospora VII v. do n. e. — VII v. n. e.* Sankt-Peterburg: Nestor-Istoriia.

Buiskikh, A. V., Fornasier, J. 2022. The City Versus Its Suburb: The Spatial Development of Pontic Olbia. *Ancient Civilization from Scythia to Siberia*, 28, 2, p. 195-228. <https://doi.org/10.1163/15700577-20221406>

Fornasier, J., Buiskikh, A. V., Kuzmishchev, O. H. 2022. Urban Planning with Divine Protection? On the Location of (Sub-) Urban Sanctuaries in Olbia Pontica in the Archaic-Classical Period, *Arheologia*, 2, p. 67-95. <https://doi.org/10.15407/arheologia2022.02.067>

IOSPE I² 1916. Latyshev, B. *Inscriptiones antiquae orae septentrionalis Ponti Euxini Graecae et Latinae*. Petropoli.

Köhler, H. K. E. 1826. Mémoire sur les îles et la course consacrées à Achille dans le Pont-Euxin. *Mémoires de l'Académie*, 10, p. 531-820.

Vinogradov, Ju. G. 1997. *Pontische Studien. Kleine Schriften zur Geschichte und Epigraphik des Schwarzmeerraumes*. Mainz: Philipp von Zabern.

A. Rusiaieva

ON THE ATTRIBUTION OF THE SUBURB AND SANCTUARY WITH TEMPLE OF ZEUS IN THE LOWER CITY OF OLBIA IN THE FIRST CENTURIES AD

The controversial issues related to the hypothetically defined suburb with the conventional name NG-centre in the central part of the Lower City of Olbia Pontica in the first centuries AD are discussed in the paper. The excavations were carried out separately by B. Borisov (1963—1964), S. Kryzhytskyi (1965—1967) and N. Leipunska (1968). In general, minor building remains of three extraordinary stone structures, sepa-

ately located near each other, were discovered. The main interpretation is presented only in the publications by S. Kryzhytskyi with graphic plans and reconstructions and N. Leipunska. According to the authors, this is a complex of mainly warehouse, economic, industrial, partially residential, and other purposes in the suburbs of the Lower Town. However, the ambiguous interpretation of both the suburb and the two-chambered building NG-centre-1, which is unusual for this area of the city, and the differences in their interpretation led to special attention to the historiographical review of their works and a comparative analysis with other sources. First of all, the evidence of Dion Chrysostomos about the temple of Zeus in the Lower City, as well as synchronous epigraphic, numismatic and archaeological sources are considered. A comparison of the plans and sizes of the two-chambered structure at the NG-centre site with the discovered in situ temples in Olbia is made, which indicates its significant similarity to the Hellenistic temple of Zeus in the Eastern Temenos. Also presented are remains of cult «enclosures» as primitive altars typical of many sanctuaries. In general, on the basis of the sources reviewed, first proposed a hypothetical identification of the two-chambered structure with the temple of Zeus attested by Dion, and the so-called «wasteland» in the suburbs paved with rubble and ceramic fragments with the square in front of this temple in the center of the Lower City in the 1st centuries AD. In conclusion, it should be emphasized that by its significance, the complex of extraordinary structures at the NG-centre is among the important sites of Olbia, the more reliable attribution of which can be clarified through new archaeological excavations along with the study of previously acquired materials.

Keywords: NG-centre site, suburbs, two-chambered building, Dion Chrysostomos, temple of Zeus.

Одержано 30.03.2024

РУСЯЄВА Анна, доктор історичних наук, незалежний дослідник, Київ, Україна.

RUSIAIEVA Anna, Doctor of Historical Sciences, independent researcher. Kyiv, Ukraine.

ORCID: 0000-0002-6688-1897,

e-mail: anna.rusiaeva@gmail.com.

С. Ольговський

АНТИЧНА ГІЛЕЯ У ПОНИЗЗІ ДНІПРА

У статті простежено динаміку змін берегової лінії та географічних умов на Кінбурнському півострові у пониззі Дніпра під час грецької колонізації Нижнього Побужжя. Співставлення археологічних та літературних джерел із палеогеографічними даними дозволило відновити природні умови в районі Дніпро-Бузького лиману в античний час і доповнити уявлення про формування греко-варварських зв'язків у регіоні. Сучасний Кінбурнський півострів, відомий в античній традиції як Гілея, мав іншу конфігурацію берегової лінії і був вкритий листвяним лісом. Тут в кінці VII ст. до н. е. з'явилося поселення, яке за своїми морфологічними характеристиками було визначено як сезонне ремісниче торжище, на якому працювали майстри з Подніпров'я, Балкано-Карпатського регіону, Північного Кавказу, а можливо і далеких східних регіонів — Уралу і Західного Сибіру. Проіснувало торжище близько століття і припинило свою діяльність після заснування Ольвії.

Ключові слова: Кінбурнський півострів, Ахиллів біг, Тендрівська коса, Тендрівська затока, Ягорлицька затока, Олеські піски, Ягорлицьке поселення, острів Березань, ремісничий центр, сезонне торжище.

Кінбурнський півострів, стародавня Гілея — земля з оригінальними природними умовами і мікрокліматом, з цікавим історичним минулим, овіяна стародавніми легендами і переказами, міститься між Дніпро-Бузьким лиманом і Тендрівською затокою. Задовго до появи в регіоні грецьких колоністів дельту Дніпра заселяли племена ямної, катакомбної сабатинівської культур. Це були землероби, мисливці, рибалки і ремісники доби бронзи. В ранньому залізному віці історія півострова була пов'язана із скіфськими племенами і грецькими колоністами. Зокрема греки влаштовували тут легкоатлетичні змагання на честь свого славетного героя Ахілла. Пізньоримські хроністи Євсевій Кесарійський і

Евхерій Ліонський, описуючи подорож Андрія Першого по Скіфії, також згадують Гілею у пониззі Борисфена-Дніпра, звідкіля Святитель вирушив на Кавказ і далі в Елладу. У VIII—X ст. тут зупинялись купецькі і військові кораблі, щоб зробити переоснащення і дрібний ремонт для подальшого просування «із варяг у греки». А у 971 р. київський князь Святослав після візантійського походу мусив зимувати на півострові, оскільки біля дніпровських порогів його очікували печеніги. В давньоруських літописах ця територія отримала назву «Білобережжя».

У XV—XVI ст. на Кінбурнському півострові діяли озброєні загони татар і запорізьких козаків, які займались морським розбоям і торгівлею. Відомо, наприклад, що на початку XVI ст. у пониззі Дніпра було пограбовано турецький корабель. Його екіпаж було знищено, але в полон потрапив 5-річний хлопчик — племінник турецького султана Сулеймана I, за якого вимагали великий викуп. Султан викуп заплатив, але вислав загін яничар для покарання дніпровських розбійників, але загін повернувся ні з чим. Розбійники «розчинились» у прибережних степах і лиманських плавнях Аджигола.

Ще у XV ст. на Кінбурні була збудована турецька фортеця, яку у 1736 р. було взято двоїсячним російським загоном під командуванням генерала М. Леонтьєва. Але під час Кримської війни 1853—1856 рр. фортецю було зруйновано англо-французькою корабельною артилерією. За умовами Парижського мирного договору Росія не мала права будувати кораблі і морські бази на Чорному морі і у 1857 р. було вирішено розформувати кінбурнський гарнізон і не відбудовувати фортецю.

Адміністративно Кінбурнський півострів знаходиться в межах Херсонської обл., лише захід-

Рис. 1. Карта Нижнього Подніпров'я французького картографа Николи Сансона, видана П'єром Мариєтом у 1663 р.

Fig. 1. Map of the Lower Dnieper region by French cartographer Nicolas Sanson, published by Pierre Mariette in 1663

на кінцева частина Кінбурнської коси входить до складу Очаківського р-ну Миколаївської обл.

Геологічне походження півострова і його сучасні природні умови пов'язані із чисельними коливаннями рівня Чорного моря і впливами дніпровської дельти на місцевий ландшафт. У цьому випадку нас цікавить час грецької колонізації Нижнього Побужжя, тобто перша половина I тис. до н. е., і тогочасні зміни місцевого ландшафту.

Ще у II тис. до н. е., після тривалої фанагорійської регресії, тобто поступового пониження рівня моря, почалось його підняття, під час якого було затоплено велику піщану рівнину, яка утворилась після означеної регресії у пониззі Дніпра. Цей процес був названий німфейська трансгресія. Вода продовжувала наступати, «підпираючи» стару дніпровську дельту, вклинюючись далеко в сушу. Потім море відступило, лишивши за собою сучасний Дніпро-Бузький лиман, а на суші — язики дрібних лиманів і озер. І хоча, за твердженням спеціалістів, сучасний вигляд півострова сформувався близько 1500—2000 років тому, рівень моря неодноразово змінювався, впливаючи на природні умови, русло Дніпра або окремі рукави його дельти мабуть ще неодноразово міняли свій напрямок і сучасна Ягорлицька затока утворилась не пізніше XVIII або навіть XIX ст. Так на картах французьких картографів Ніколя Сонсона (1600—1667 рр.) (рис. 1) і Гійома Деліля (1675—1726 рр.) (рис. 2) вона відсутня, на місці

затоки суцільна суша. Сучасна Тендрівська коса (в античній час Ахіллів Дром або Ахіллів Біг) в той час була з'єднана із сушею перемичкою, про що писав ще Страбон (VII, 3, 19) і як це позначено на означених картах Н. Сансона і Г. Деліля. Більше того, на карті Сансона на місці майбутньої затоки, перед Тендрівською косою позначено лісовий масив. Зараз саме за межами сучасної дуже мілкої Ягорлицької затоки закінчується береговий шельф, на краю якого збереглися рештки стародавньої берегової суші, які відділяють затоку від моря, це невеликі піщані острови Довгий і Круглий, порослі очеретом, саме на місці лісу, що зображений на карті Сансона, і які більше нагадують оголену міліну. Далі глибина моря сягає до 20 м і більше.

Підтвердженням підняття рівня моря саме в останнє століття свідчить і те, що у вересні 2020 р. співробітники підводної археологічної експедиції ІА НАН України, які проводили дослідження морського дна біля самого кінця Кінбурнської коси, виявили в морі, на відстані 70 м від берега, на глибині 2,1 м рештки фундаменту кам'яної будівлі кінця XVIII ст., яка, ймовірно, входила до комплексу Кінбурнської фортеці часів російсько-турецької війни 1787—1791 рр.¹

1. Користуючись нагодою, висловлюю щирю подяку начальнику підводного загону В. Є. Герасимову за надану інформацію.

Рис. 2. Карта Нижнього Подніпров'я французького картографа Гійома Деліля, видана Йоганом Ковенсом та Корнелієм Морт'є у 30—40 рр. XVIII ст.

Fig. 2. Map of the Lower Dnipro region by the French cartographer Guillaume Delille, published by Johannes Covens and Cornelius Mortier in the 30s and 40s of the eighteenth century

В цьому відношенні доречно згадати і про географічне минуле острова Березань, який знаходиться недалеко від гирла Дніпро-Бузького лиману і, звичайно, також підпадав під вплив коливань рівня моря. М. Ф. Болтенко називає острів брилою одеського вапняку, що відірвалась від основного вапнякового масиву на материк, який в цьому місці закінчується Аджиякським мисом, на якому міститься сучасне село Рибаківка (Болтенко, 1960, с. 38). Цей же автор називає і розміри острова: його довжина з півночі на південь дорівнює 852 м, а ширина — 350 м. Щоправда, ці дані були опубліковані ще у 1960 р., а за рахунок абразивності, як стверджують спеціалісти, море щороку «з'їдає» в середньому до 0,3 м острівного узбережжя. Особливо цей процес помітний з боку моря і, як результат, врешті, прийшлося навіть демонтувати канатний міст до причалу, зведений у 60-х рр. і який функціонував ще у 90-ті роки XX ст. Фундамент його опорних конструкцій зараз знаходиться на самому краю крутого абразивного берега.

За писемними даними, у 645 р. до н. е. на острові виникає давньогрецьке поселення, яке сьогодні ототожнюють із містом Борисфен. Археологами тут досліджено архаїчні землянки, міські квартали із кам'яною забудовою, некрополь, принаймні два храми, керамічну майстерню і декілька майстерень, в яких обробляли, а можливо, і виплавили залізо.

На початковому етапі свого існування Борисфен був жвавим торговельним центром, куди з'їжджалися торговці і ремісники із навколишніх земель, а також із Середнього Подніпров'я, Балкано-Карпатського регіону і далеких східних районів. Але постає цілком закономірне питання: навіщо було засновувати місто на такому маленькому клаптику землі? Навіть якщо враховувати вже згадану абразивність берега, острів мав розміри більші за сучасні приблизно на 500—600 м. Якщо це було продиктовано умовами безпеки, то яким чином населення забезпечувало себе усім необхідним. Адже, яким би важливим центром поселення на острові в той час не було, важко уявити, що його мешканці жили тільки привозними продуктами. І ще одне суттєве питання — на сучасному острові немає питної води. Судячи з усього, не було місцевих джерел прісної води і в античний час. Як згадують археологи, які працювали на острові в експедиції В. В. Лапіна у 1960-х рр., під час затяжних штормів вони мусили додавати в їжу морську воду, яку брали із протоки між островом і материком, де вода за рахунок течії із Дніпровського лиману була не така солоня, як з боку моря. Так в даному випадку йдеться про групу в декілька десятків чоловік, яка проводила на острові 1—2 місяці, а що казати про чисельне населення міста, яке мешкало тут постійно? Тому не дивно, що ще на початку XX ст., коли на острові почали проводити перші археологіч-

ні дослідження, було висловлено припущення, що на момент появи у Нижньому Побужжі перших грецьких колоністів острів Березань був з'єднаний із материком і, можливо, мав вигляд вузького мису або коси, яка виступала далеко в море і закінчувалась скельним розширеним підвищенням. На підтвердження цього припущення С. Д. Пападимитріу наводить дані про глибину протоки між островом і материком в місці гіпотетичної перемички. За його свідченням, вона дорівнює в середньому до 1 м і лише посередині протоки сягає трохи більше 2 м, але ця заглиблена відстань дуже коротка і це дозволяло мешканцям навколишніх сіл менше століття тому навіть переганяти на острів худобу для випасу (Лашин 1966, с. 129). Згадаймо, що і будівля, виявлена біля Кінбурнської також була на глибині трохи більше 2 м.

У звіті М. Ф. Болтенка зберіглась фотографія початку 1930-х рр., на якій при різкому згоні води від сильного берегового вітру проявилась коса в бік острова Березань від материкового берега (рис. 3). А на карті французького картографа Ф. П. де Волана 1791 р. частина цієї коси ще була частиною материкового берега (рис. 4). Стародавнім узбережжям були, ймовірно, Одеська і Дністровська банки — прибережна мілина західніше Аджиякського мису.

Отже, берегова лінія і географічна ситуація в районі Буго-Дніпровського лиману постійно мінялись, але при їх вивченні основна увага приділялась змінам в районі о. Березань, де проводились активні археологічні дослідження. Кінбурнський же півострів, на якому до недавнього часу археологічні пам'ятки, крім курганів доби бронзи, відомі не були, цікавив дослідників лише у зв'язку із локалізацією античної Гілеї.

Сьогодні більша частина Кінбурнського півострова вкрита наносним піском та подекуди

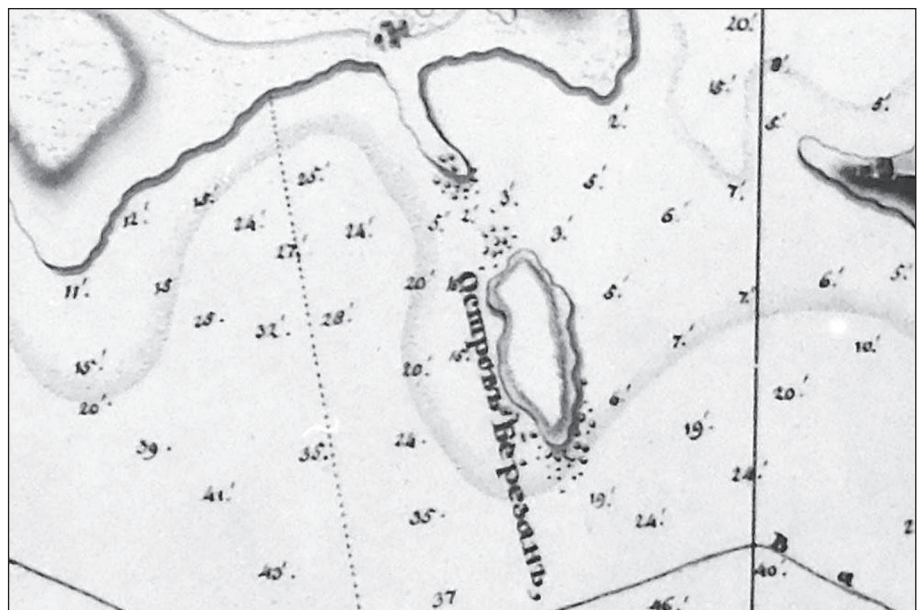
Рис. 3. Оголена згоном коса від материкового берега з боку с. Рибаківка до острова Березань. Фото зі звіту М. Ф. Болтенка, 1930-ті рр.

Fig. 3. The spit from the mainland shore from Rybakivka village to Berezan Island, exposed by the wind. Photo from the report of M. F. Boltenko, 1930s

солончаковим степом, серед якого трапляються соляні озера, які, ймовірно, є рештками одного або декількох рукавів дніпровської дельти, які впадали у Ягорлицьку затоку, або ж протікали по території, яка згодом стала затокою, і впадали у море і про які Геродот писав, що там, в гирлі Борисфена (Дніпра) сама собою осідає незліченна кількість солі (IV, 53). При цьому мова у стародавнього історика не може йти про основне сучасне русло Дніпра, оскільки Геродот тут же пише, що Борисфен поблизу моря вже потужна ріка і від моря відома на сорок днів плавання до землі Герра, а також в його гирлі утворюється лиман, в який впадає, приєднуючись до Борисфена, Гіпаніс (Південний Буг). Тобто це судноплавна його частина і при тамошніх глибинах видобувати сіль було прос-

Рис. 4. Карта острова Березань французького картографа Ф. П. де Волана 1791 р.

Fig. 4. Map of Berezan Island by the French cartographer F. P. de Wollant in 1791

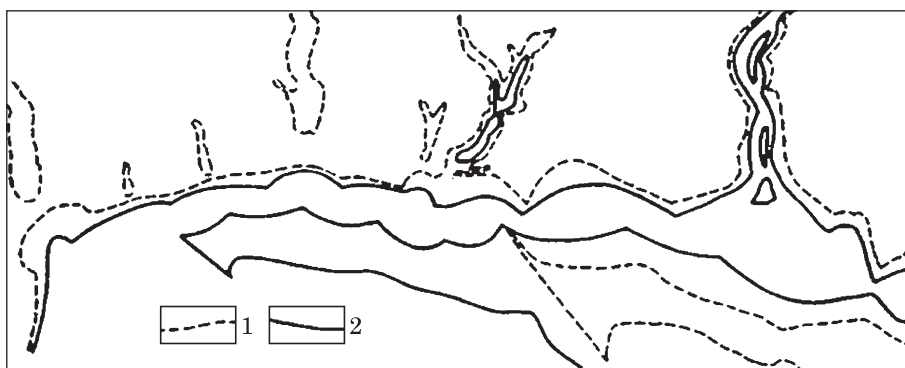

Рис. 5. Реконструкція конфігурації узбережжя Буго-Дніпровського лиману (за К. К. Шиликом): 1 — сучасна берегова лінія; 2 — берегова лінія за часів фаторійської трансгресії

Fig. 5. Reconstruction of the configuration of the Bug-Dnieper estuary coast (after K. K. Shilik): 1 — modern coastline; 2 — coastline during the Phagorian transgression

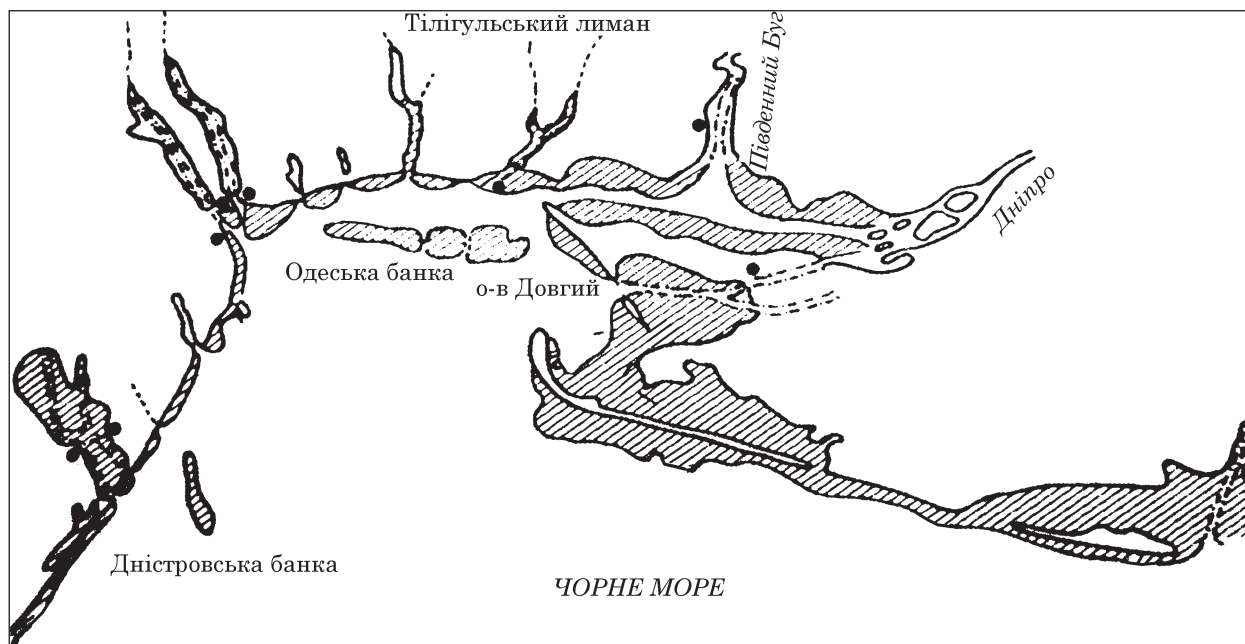

Рис. 6. Берегова лінія Північно-Західного Причорномор'я в античний час (за І. В. Бруяко та В. А. Карпенко)

Fig. 6. The coastline of the Northwest Black Sea in Graeco-Roman times (after I. V. Bruyako and V. A. Karpenko)

то неможливо. А в середині півострова, крім невеликих озер, які влітку пересихають і навколо них по берегу утворюється соляний шар, можна спостерігати досить великі масиви, порослі травою темного бордового кольору із водянистими сукулентними стеблами солоними на смак. Ймовірно ця трава росте на місці колишніх солоних озер. Не зважаючи на істотні відмінності між картами Н. Сансона і Г. Деліля, можна лише сказати, що конфігурація узбережжя і природні умови Кінбурнського півострова за останні сторіччя зазнали суттєвих змін.

К. К. Шилик, який докладно вивчав палеографію Нижнього Побужжя в античний час, вважає, що загальна ширина акваторії Бузького лиману на той момент була меншою на 1,5 км, а Дніпровського — на 3—4 км (Шилик 1975, с. 89). При цьому довжину Кінбурнської коси дослідник продовжує майже на 45 км і розміщує її кінцеву частину біля Одеської затоки (рис. 5).

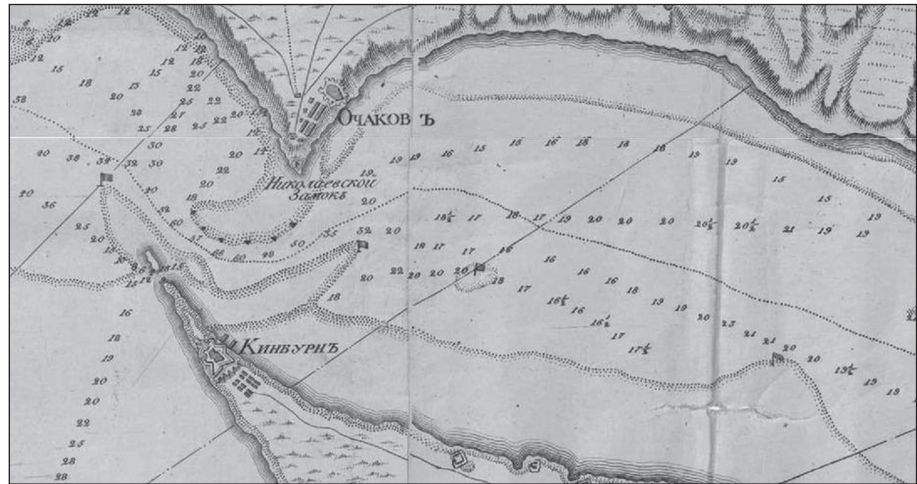
М. М. Ієвлев також вважає, що акваторія Березанського і Бузького лиманів була значно вужчою і, посилаючись на свідчення французь-

кого інженера і картографа першої половини XVII ст. Гійома Боппана, поміщає в гирлі Бузького лиману піщані острови, а власне сам лиман зображує як систему рукавів, які утворюють дельту (Ієвлев 1992, с. 132).

Такі ж зміни берегової лінії Буго-Дніпровського лиману і Кінбурнського півострова відзначають і І. В. Бруяко та В. А. Карпенко (рис. 6; Бруяко, Карпенко 1992, с. 89). Їхня реконструкція, за виключенням деяких невеликих відмінностей, практично співпадає із фрагментом лоцї Дніпровського лиману кінця XIX — початку XX ст. (рис. 7), на якій, крім берегової лінії, позначені глибини русла і намічені кордони берегового шельфу, якій за умови врахування підняття рівня води можна вважати стародавнім узбережжям. Дніпровський і Бузький лимани виявляються значно вужчими, що підтверджує припущення К. К. Шилика, відносно ширини Дніпровського лиману, про що йшлося вище, а також І. В. Бруяко та В. А. Карпенко, які навіть намітили на своїй реконструкції широку подвійну протоку через весь півострів, яка впадає в море в районі

Рис. 7. Акваторія Дніпровського лиману на лощі кінця XIX ст. з позначенням кордонів берегового шельфу

Fig. 7. The water area of the Dnieper Estuary on the late nineteenth century map with the boundaries of the coastal shelf

сучасної Тендрівської коси. Ширина протоки між м. Очаків і Кінбурнською косою також набагато менша за рахунок мисів, які виходили далеко в море і збоку Очакова, і збоку Кінбурнської коси. Це, до речі, підтверджує перекази про небезпеку пропливання козацьких чайок повз Очаківську турецьку фортецю у XVII ст. Можливість безпечного потрапляння в море для них давала саме протока яка проходила по півострову.

Таким чином, зрозуміло, що акваторія Дніпро-Бузького лиману, і територія Кінбурнського півострова за час, що минув від появи тут грецьких колоністів зазнали суттєвих змін. Проте, оскільки реконструкція геологічної і гідрологічної обстановки у Нижньому Побужжі цікавила дослідників лише у зв'язку з топографією Ольвії та її найближчих територій, то поза їхньою увагою лишались лівий берег Дніпровського лиману, південь Кінбурнського півострова та Ягорлицька затока.

Геродот був чи не перший із стародавніх авторів, хто писав про Кінбурнський півострів, який в античній традиції називався Гілея. Так у місцевому, грецько-колоніальному варіанті легенди про походження скіфів цей історик переказує міф, у якому Геракл, здійснивши свій черговий подвиг і добувши биків Геріона переганяв їх до мікенського царя Еврісфея, але однієї негожій ночі в нього хтось вкрав коней, якими він запрягав свою колісницю. Шукаючи їх, Геракл дістався до країни, яка іменується Скіфією і, врешті, потрапив до місцевості Гілея, де він у печері зустрів дивну істоту змішаної породи — напівдіву, напівзмію. Верхня частина тіла у неї була жіноча, а нижня зміїною. Саме у цієї істоти і перебували коні, яких, за легендою, вона погодилась повернути Гераклу лише після того, як він вступив з нею у зв'язок і вона народила йому трьох синів. Від молодшого із синів, ім'я якого було Скіф, і походять всі скіфські боги (IV, 9).

Як з'явилась легенда, передана Геродотом, від кого він її почув, невідомо. Адже за грецьким варіантом, Геракл добув биків на острові

Еріфея, який знаходився за Геракловими стовпами, тобто в Атлантичному океані. Син Вулкана, велетень-розбійник Какос, який жив у печері на Авентинському пагорбі, вкрав у Геракла биків, коли той дістався Альпійських гір. Але Геракл досить швидко знайшов печеру, в якій була схована худоба, вбив Какоса і вже без перешкод пригнав стадо до Еврісфея. Про коней же і роман чи інтрижку із зміеногою істотою в легенді нічого не говориться. Тим більше, де Атлантичний океан або, навіть, і Альпи, і де Кінбурнський півострів! Зрозуміло, що Геродот записав трансформований варіант грецької легенди, прилаштований під місцеві традиції. Але ця легенда була вельми популярна у Північному Причорномор'ї протягом тривалого часу. Зображення зміеної богині — праматері скіфів можна бачити на творах скіфо-античної торевтики IV ст. до н. е., наприклад, на золотих бляшках із курганів Куль-Оба та Велика Близниця або ж на кінському налбнику із кургану Цимбалка. Да і Геракл був шанованим героєм у Північному Причорномор'ї й у скіфів зокрема.

Судячи із змісту легенди, Гілея була добре відома і грекам-колоністам, і скіфам. Про це свідчить інша розповідь Геродота про трагічну долю скіфського мудреця Анахарсіса, який, хоча і був нащадком царського роду, але на владу в Скіфії не претендував, романтика кочового життя і військовий побут його також не цікавили, а бажаючи пізнати мудрість, він відправився мандрувати, відвідав чимало країн, побачив багато нового і цікавого. Перебуваючи в Греції, Анахарсіс відзначився як визначний філософ і був визнаний одним із семи найвидатніших мудреців. Він був знайомий із багатьма визначними особистостями Еллади, зокрема Солоном і навіть брав участь в його реформаторській діяльності. Про нього складали вірші а в школах Еллади вивчали біографію Анахарсіса.

Ще перебуваючи в Греції, Анахарсіс вирішив, що якщо йому судилося повернутись додому живим, він віддячить Матері богів, відповідно до

малоазійських обрядів, які він бачив на святкуванні на її честь. Повернувшись до Скіфії, він подався до Гілеї, яка, за свідченням Геродота, знаходиться біля Ахіллового Дрома і там під час відправлення релігійного обряду на грецький зразок, за яким його застали скіфи, був убитий своїм рідним братом, скіфським царем Савлієм, який, на відміну від Анахарсіса ревно оберігав патріархальні звичаї свого народу (IV, 76).

Обидві легенди, записані Геродотом, свідчать, що Гілея була місцевістю пустельною, незаселеною, бо, по-перше, згідно з міфологічною традицією, контакти богів і напівбожественних істот з людьми були обмеженими і вони повинні були жити у віддалених пустельних районах, які вважались священними. Для прикладу можна згадати легенду про мудрого кентавра Хірона, наставника Геракла, який жив в одній з печер Пеліона — лісистого гірського хребта у Фессалії. По-друге, Анахарсіс для відправлення своїх обрядів прийшов до незаселеної землі, яка і в його уявленні була священною і треба було дотримуватись секретності. Крім того, він, мабуть, здогадувався, що його чекає, якщо скіфи дізнаються, що він зраджує скіфські традиції.

Далі Геродот досить точно описує місцезнаходження Гілеї серед скіфських земель та річок. За його словами, вона знаходиться на південь від місцевості, де мешкають скіфи-землероби, яких ольвійські колоністи називали борисфенітами. «Якщо перейти Борисфен (мається на увазі межиріччя Буга і Дніпра, тобто з правого берега), то перша від моря — країна Гілея» (IV, 18). З другого боку Гілея обмежена рікою Гіпакіріс, яка, за словами Геродота, бере початок з озера і тече посеред земель вже скіфів-кочовиків, впадаючи в море біля міста Каркінітіда (IV, 55).

Яку з нині існуючих річок Геродот назвав Гіпакірісом, незрозуміло. Дослідники припускають, що це можуть бути Інгул, Інгулець, Молочна, Сіверський Донець. Кожна з цих гіпотез має слабкі місця і остаточно питання ототожнення Гіпакіріса досі не вирішено (Доватур та ін. 1982, с. 287).

Таким чином, область Гілея, обмежена річкою Борисфеном з одного боку і Чорним морем з другого, бере початок від Тендрівської коси (Ахіллів Дром) на заході і займає територію Кінбурнського півострова на півдні Херсонської обл., простягаючись до загадкової річки Гіпакіріс. М. І. Сокольський намагався визначити довжину Гілеї із заходу на схід в 140 км (Сокольський 1971, с. 288), але, відміряючи цю відстань, так і не натрапив на Гіпакіріс.

За словами Геродота, в цю землю впадає (в іншому перекладі — по цій землі протікає) ще річка Пантікап, що, як і Гіпакіріс, бере початок з озера і не ототожнюється з жодною з нині відомих річок. Пантікап відокремлює землі скіфів-землеробів від скіфів-кочовиків. Вона доступна для кораблів з моря (IV, 47). Але жод-

на із сучасних приток Дніпра для кораблів з моря недоступна.

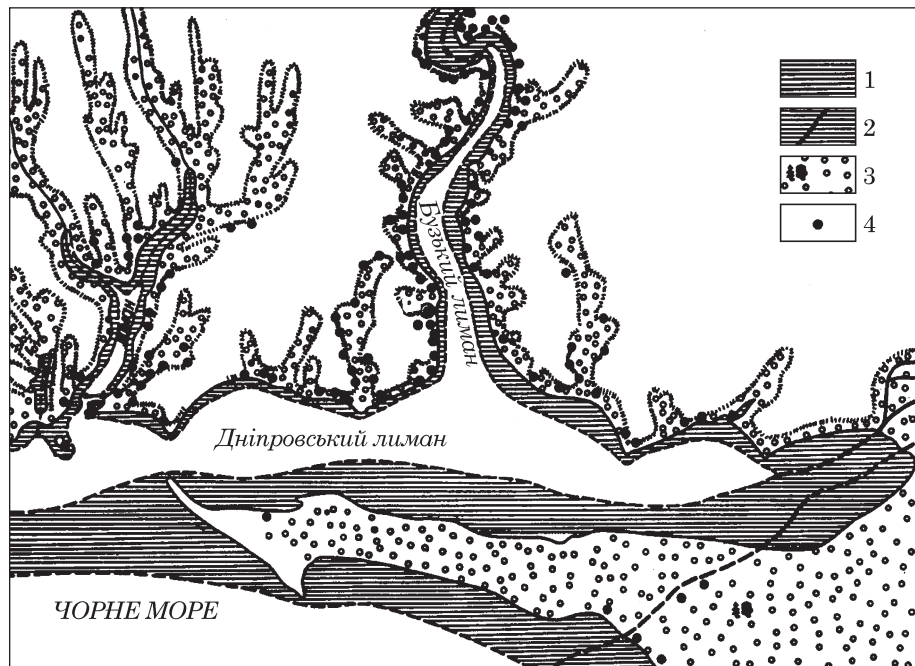
Говорячи про Гілею, Геродот акцентує увагу на тому, що там багато найрізноманітніших дерев, а в Скіфії, за його словами, ніде, крім Гілеї, не зустрінеш ніяких дерев (IV, 19). В записях мандрівників XIV—XV ст. член Одеського товариства історії і старожитностей Ф. Брун знайшов і опублікував свідчення, що ще в середні віки в лісах Геродотової Гілеї було багато хвойних дерев, ліси були густіші і займали набагато більшу територію, ніж у XIX ст. (Брун 1860, с. 238). Одеський археолог П. О. Бурачков, який працював на півдні України в кінці XIX ст., також згадує розповіді свого прадіда про те, що у XVIII ст. від мису Кінбурн до м. Олешки над лиманом був густий, хоча і не суцільний ліс, де росли дуб, береза, вільха, ясен. В лісі водилось багато диких тварин — кіз, свиней і навіть оленів. Крім того, в його часи в лісі було багато старих пенеків, які свідчили, що колись він був ще густішим (Бурачков 1875, с. 3). Ці свідчення підтверджуються і дослідженнями біологів і ґрунтознавців. Так пилковий аналіз з Кардашинського торфовища біля Цюрупинська підтвердив, що в період пізнього голоцену тут росли дуб, в'яз, вільха, береза, граб, клен, липа, сосна (Островерхов 1979, с. 116).

Сама назва Гілея перекладається із давньогрецької мови як лісиста місцевість, полісся. Це знайшло відбиток і у сучасній топоніміці цього району. Так місто Цюрупинськ, що на березі р. Конка, на Херсонщині раніше називалось Олешки. Назва ця походить від характеру місцевості — Полісся, Олісся, Олешшя. На цьому місці у 1711—1728 рр. розміщалась Олешківська Січ, а зараз великий навколишній піщаний масив називається Олешківськими пісками. Але відсутність лісів вже на початку XIX ст. внесла деяку плутанину і з часом зумовила помилкове трактування назви міста Олешки, яке наче походить від імені Олексій. Наприклад, у російськомовному виданні «Большая Советская энциклопедия» у статті про м. Цюрупинськ пишеться, що колишня назва міста — **Алешки**, хоча в іншому томі є окрема стаття вже про м. **Олешки** (виділено мною — С. О.), нинішня назва якого — Цюрупинськ (Ольговский 2014, с. 96). І. С. Забелін у XIX ст. допускав назву міста як Алешки, так і Олешки, але походження назви все одно пов'язував не з чоловічим іменем, а із літописним Олешшям — городищем-пристанню у пониззі Дніпра, де за літописними даними у 1084 р. князь Давид Ігоревич захопив і пограбував греків або грековичів. Знаходилося це руське торгівельне пристанище посеред суцільного лісу і назва Олешшя означало лісисту місцевість (Забелін 1895, с. 1, 2).

Нині робляться спроби відновити на Кінбурнському півострові ліс, але через зміни кліматичних умов і ландшафту, викликаних коливанням рівня моря, це можна зробити лише

Рис. 8. Палеогеографічна реконструкція узбережжя Дніпро-Бузького лиману у VII — на початку V ст. до н. е. (за М. М. Іевлевим): 1 — площа затопленої частини суші; 2 — стародавні протоки дніпровської дельти; 3 — заплавні ліси; 4 — поселення та тимчасові стоянки Ольвійської хори

Fig. 8. Paleogeographical reconstruction of the Dnieper-Bug estuary coast in the 7th — early 5th centuries BC (after M. M. Ievlev): 1 — area of the flooded part of the land; 2 — ancient channels of the Dnieper delta; 3 — floodplain forests; 4 — settlements and temporary camps of the Olbian chora

частково. Зараз ця місцевість вкрита солончаковим степом, подекуди збереглися соляні озера, в яких мешканці із прибережних сіл й досі добувають крупнозернисту сіль. Місцями ростуть невеликі, насажені останнім часом, лісові хвойні масиви. У прибережній частині Кінбурнський півострів вкритий піщаними кучугурами, із яких вітром іноді видуває стародавні речі і навіть окремі поховання, які відносяться до різних епох, але вони, як правило, не були пов'язані із конкретними пам'ятками.

Місцеві старожити розповідають, що по Кінбурнському півострову дійсно протікала дніпровська протока, яка називалась Козацькою і через яку, ще в давні часи, козаки, здійснюючи свої морські походи, потрапляли із Дніпра в море, оминаючи турецьку фортецю Очаків. Але ні на сучасних картах, ні на згаданих картах XVII—XVIII ст. ніякі протоки не позначені. Примітним є лише те, що не існувало ні Кінбурнської коси, ні Ягорлицької затоки. Проте на вказаних вище картах К. К. Шиліка, І. В. Бруяко і В. А. Карпенка із сучасними реконструкціями палеогеографічних умов Нижнього Побужжя VII—V ст. до н. е., а також в колективній монографії, присвяченій сільській окрузі Ольвії, на карті, складеній М. М. Іевлевим, позначено дві протоки, які протікали по території Кінбурнської коси, з'єднуючи Дніпровський лиман з морем (рис. 8; Крыжицкий и др., 1989, с. 15, рис. 2).

Яку ж роль відігравала ця територія в античні часи, якщо про неї часто згадується в античній міфології та історичній традиції?

До недавнього часу на Кінбурнському півострові були відомі лише кургани доби бронзи і окремі знахідки речей скіфського типу, втім не пов'язані з конкретними поселеннями чи городищами. Іноді вітром з піщаних дюн виноси-

лися окремі предмети з поховань різних епох. Але у 1972 р. під час розвідувальних робіт на березі Ягорлицької затоки, на місці плантажної оранки за 12 км на північ від с. Іванівка-Голопристанського р-ну Херсонська археологічна експедиція Інституту археології виявила поселення архайчної доби, яке датувалось кінцем VII — IV ст. до н. е. (Рубан 1980, с. 122). В науковий обіг ця пам'ятка увійшла під назвою Ягорлицьке поселення.

Топографічні умови поселення складні. Розташоване в прибережних пісках Ягорлицької затоки, воно має лише окремі невизначні осередки культурного шару, чіткі кордони не визначаються, оскільки ніяких житлових або господарських споруд не виявлено, знайдено лише рештки металургійного горна. Але з піску вітром видувається багато уламків кераміки, виробів із скла, заліза, міді, свинцю. Саме кераміка і дозволила визначити дату цієї пам'ятки.

Таким чином, початок існування поселення хронологічно збігається з початком грецької колонізації Нижнього Побужжя, але на відміну від Борисфену на острові Березань або Ольвії, Ягорлицьке поселення мало суто ремісничий характер. Дослідження показали, що його мешканці займалися скловарінням і виготовленням виробів із скла, обробляли кольорові метали та займалися ливарним ремеслом, обробляли залізо, про що свідчать рештки горна, а також залізні і мідні шлаки, виписки бронзи, аморфні зливки міді, свинцю, олова, шматки силікату і оплавлені шматочки скла. Деякі речі з бронзи мають ливарні шви, невідрубані ливники або так і лишилися напівфабрикатами, тобто з незакінченою обробкою.

Визначити кордони поселення, чи сказати щось конкретне про населення або густоту заселення неможливо. Але, наприклад, бронзові

вироби знаходять собі аналогії у Середньому Подніпров'ї, на Балканах у Фракійському басейні, на Північному Кавказі і навіть у Східному Сибіру. Звертає на себе увагу і те, що при великій кількості виробів, які слід вважати продукцією місцевих ремісників, та відходів виробництва на поселенні практично не виявлено ніяких інструментів. А. С. Островерхов, один із перших дослідників поселення, називає лише один молот-пуансон, а у Херсонському обласному краєзнавчому музеї зберігалась стулка ливарної форми для відливання наконечників стріл, знайдена під час збору підйомного матеріалу. До спеціалізованих знарядь відносяться також уламки тиглів із слідами мідних окислів або напливів металу чи силікату. Не виявлено ніяких слідів і майстерень з плавильними печами, які, ймовірно, були тимчасовими, відкритого типу.

За такими морфологічними ознаками, а саме: відсутність культурного шару, довготривалих житлових споруд і стаціонарних майстерень можна припустити, що поселення носило тимчасовий, ймовірно сезонний характер і працювали на ньому заїжджі майстри — вихідці із різних районів ойкумени. Жили вони у тимчасових житлах — наметах, кибитках тощо. Відсутність знарядь праці ремісників можна пояснити лише тим, що весь реманент завозився на час роботи або торгівлі продукцією, виготовленою на місці, а після закінчення робочого періоду майстри від'їжджали, забираючи все із собою. Про торговельний характер поселення свідчить і керамічний матеріал, який являв собою, в основному, привозний високохудожній розписний посуд та амфорну тару (Рубан 1980, с. 105), тоді як усі інші знахідки явно варварського походження, що вказує на торговельні контакти грецьких колоністів з місцевим населенням.

Мобільний або бродячий спосіб виробництва і торгівлі був притаманний у різні часи не тільки кочовим народам. Наприклад, для доби бронзи можна відзначити поховання ливарників, супроводжені ливарними формами або іншим ремісничим реманентом і розташовані далеко від поселень. Показові і поодинокі знахідки ливарних форм на поселеннях, на яких більше ніяких слідів місцевого ремесла не виявлено, що можна пояснити лише роботою заїжджих майстрів, які працювали з тимчасовими горнами. Із бродячими майстрами пов'язані і чисельні скарби ливарників доби пізньої бронзи у Північному Причорномор'ї, також не пов'язані із населеними пунктами. І такий вид промислу зберігався протягом всієї історії. Відомо, що ще у XVIII і XIX ст. в села заходили майстри різних спеціальностей, які виготовляли дрібні речі, задовольняючи попит селян, які іноді ніколи із свого села не виїздили. Навіть нещодавно, ще у XX ст. кочові цигани, чоловіки яких були вправними ковалями, прибувши до якогось населеного пункту, ставали неподалік

табором і вже через декілька годин продавали ковальську продукцію, зроблену на місці у переносних горнах — кінські підкови, серпи, коси, лека ножів тощо, і затримувались вони на одному місці поки їхня продукція знаходила попит. А селяни, коли хотіли нахвалити свої залізні знаряддя, традиційно нагороджували їх епітетом «циганський» (Бонковська 1991, с. 22).

Місце для тимчасового ремісничого поселення-торжища було вибране не випадково. Місцевий ліс був джерелом достатньої кількості деревного вугілля, місцеві натрієво-кальцієві піски використовувались для скловаріння, на узбережжі Дніпро-Бузького лиману є поклади гепатитових пісків, які, на думку А. С. Островерхова, могли бути використані заїжджими металургами для отримання заліза. Тобто при заснуванні поселення враховувалась, насамперед, сировинна база. Крім того, поряд з поселенням протікав один із рукавів дніпровської дельти, можливо на той час судноплавний, звідкіля можна було брати прісну воду, а неподалік є також декілька соляних озер, з яких і в давнину видобували сіль. При цьому поселення розташовувалось не на березі моря, а в глибині суші, якою в давнину була Ягорлицька затока.

З чим же можна пов'язати припинення життя на такому важливому і вигідно розташованому поселенні? Навряд, що причиною були географічні зміни. Ймовірно, це було зумовлено заснуванням у пониззі Гіпаніса-Буга на початку VI ст. до н. е. Ольвії. Ще донедавна цю грецьку колонію вважали розвиненим ремісничим і торговельним містом, ремісники якого, начебто, з самого початку налагодили виробництво варварських речей для задоволення потреб місцевого населення. Більше того, йшлося навіть про виділення особливої «ольвійської школи» художньої обробки кольорових і дорогоцінних металів (Прушевская 1955, с. 325—355). А Ягорлицьке поселення, час існування якого вкладається якраз в період між заснуванням Борисфена і Ольвії, не могло витримати конкуренції з таким потужним центром. Але ситуація з обробкою кольорових металів в Ольвії и виготовленням якоїсь специфічної продукції для місцевого тубільного населення досить не проста.

При наявності принаймні п'яти відомих на сьогоднішній день металообробних майстерень архаїчного часу слід відзначити деякі їх морфологічні риси. Насамперед, в Ольвії не виявлено ніяких спеціалізованих інструментів ливарника. Можна назвати лише декілька (до десятка) фрагментів ливарних форм для відливання наконечників стріл, які, як це не дивно, не були пов'язані з конкретними майстернями. Лише останнім часом на ділянці Р-25 було відкрито майстерню в якій виявлено стулку ливарної форми для відливання бляшок із зображенням вовка і голівок хижого птаха, щоправда V ст. до н. е. (Ольговський 2016, с. 190). Самі майстерні виглядають також досить дивно. Про їх виробниче призна-

чення свідчать рештки плавильних горнів, але культурний шар із специфічним заповненням із вугілля, шлаків, виплесків металу тощо, як це відзначається в майстернях на Боспорі і в Скіфії, відсутній. Складається враження, що в цих майстернях, перед тим як їх покинути, здійснили генеральне прибирання, але ці споруди продовжували використовувати як житлові комплекси.

У той же час звертають на себе увагу деякі об'єкти, виявлені в центральній частині Ольвії. Так ще в 1950-х рр. на ділянці АГД було розкопано, як пише Л. М. Славін, три з'єднані між собою підвальні приміщення, які функціонували в різний час. Будівлі над нами вже не було і один із цих підвалів в архаїчну добу тривалий час використовувався для скидання в нього відходів саме металообробного виробництва. До глибини 1,40 м разом із сміттям він був заповнений перепаленими стінками горнів, шматками мідних шлаків із вкрапленням металу, уламками тиглів із мідними напливами, шматками деревного вугілля, а також поламаними і бракованими мідними виробами (Славін 1962, с. 10), тобто заповнення складало саме те, що, власне, і повинно було складати культурний шар у згаданих майстернях.

А в ході робіт 1982 р. у Верхньому місті було виявлено яму з аналогічним заповненням. Разом із шлаками, перепаленими шматками стінок горнів в цій ямі було знайдено дельфінчик і монету-стрілку, що може свідчити, що скидання сюди виробничих відходів здійснювалось досить тривалий час (Назаров 1987, с. 112). Ніде, ні на Боспорі, ні в Скіфії майстерні так ретельно не прибирали. А це може свідчити, що в ольвійських майстернях працювали не місцеві постійні майстри, а тимчасові заїжджі, можливо, на умовах оренди. Цим пояснюється і варварський вид металевих виробів, авторство виготовлення яких приписувалось грецьким майстрам, які відразу по приїзду вивчили смаки аборигенів, що давало привід до недавнього часу вважати Ольвію потужним ремісничим центром, від якого повною мірою залежало місце північнопричорноморське населення.

Таким чином напрашується висновок, що із налагодженням життя в Ольвії майстри, які працювали на Ягорлицькому торжищі, можливо, тільки в теплий сезон, почали перебиратись в місто, де при великій кількості населення і вищій організації економічного життя у порівнянні з Березанським поселенням і Ягорлицьким торжищем, існував і більш широкий попит на їхню продукцію. Та й умови проживання були більш зручними. Майстри могли затримуватись в місті, орендуючи приміщення, де облаштовували майстерні, які водночас були і торговельними лавками-ергастеріями. Із Ольвії заїжджі майстри могли розповсюджувати свою діяльність і на периферію, обслуговуючи сільське населення ольвійської хори. Про це свідчать поодинокі знахідки глиняних ливарних

форм на поселеннях ольвійської хори, де більше ніяких слідів обробки металів не виявлено. Це були виключно сезонні землеробські поселення, на яких ольвіополіти перебували лише в теплий сезон. А також слід згадати поховання варварського ливарника у Марицинському могильнику, що неподалік від Ольвії, супроводжене ливарною формою. Думки, що це поховання належало грецькому майстру, не обґрунтовані, оскільки воно було здійснене з дотриманням ритуалу поховань ранньоскіфських курганів Посулля (Ольговський 2014, с. 142, 146).

Після від'їзду ремісників майстерню прибирали, викидаючи всі рештки виробничої діяльності, для чого були використані згадані об'єкти з відходами ливарного ремесла на території Ольвії.

Надалі Гілея вже не згадувалась в літературній традиції, але продовжувала відігравати для колоністів певне значення. Ймовірно вони навідувались туди за деревиною і сіллю. Крім того, відомо, що на Ахілловому Дромі, який ототожнюється із сучасною Тендрівською коосою, розташовувався ольвійський стадіон, на якому проводились легкоатлетичні змагання і кінні змагання вершників і на колісницях. У трагедії Евріпіда «Іфігінея у Тавриді» корабель Ореста пропливав повз Ахіллів Дром «із чудово розміченими стадіями», тобто з наміченими дистанціями для змагань з бігу з високими орієнтирами, які було видно навіть з моря.

ЛІТЕРАТУРА

- Болтенко, М. Ф. 1960. Исторические судьбы острова Березань. *Записки Одесского археологического общества*, 1 (34), с. 38-46.
- Бонковська, С. М. 1991. *Ковальство на Україні (XIX — початок XX ст.)*. Київ: Наукова думка.
- Брун, Ф. 1860. О позднейших названиях Древней Гилеи. *Записки Одесского общества истории и древностей*, IV, с. 237-243.
- Бруско, І. В., Карпенко, В. А. 1992. Древняя география и колебания уровня моря (на примере Северо-Западной части Черноморского бассейна в античную эпоху). *Вестник древней истории*, 2, с. 87-97.
- Бурачков, П. О. 1875. О местоположении древнего города Каркинитеса и монетах ему принадлежащих. *Записки Одесского общества истории и древностей*, IX, с. 3-133.
- Доватур, А. И., Каллистов, Д. П., Шишова, И. Л. 1982. *Народы нашей страны в «Истории» Геродота*. Москва: Наука.
- Ієвлев, М. М. 1992. Природні умови та господарська діяльність Ольвійської держави у VII—V ст. до н. е. В: Паньков, С. В. (ред.). *Стародавнє виробництво на території України*. Київ: Наукова думка, с. 129-140.
- Крыжицкий, С. Д., Буйских, С. Б., Бураков, А. В., Отрешко, В. М. 1989. *Сельская округа Ольвии*. Киев: Наукова думка.
- Лапин, В. В. 1966. *Греческая колонизация Северного Причерноморья*. Киев: Наукова думка.
- Назаров, В. В. 1987. Новые данные о бронзолитейном ремесле Ольвии. В: *Актуальные проблемы историко-археологических исследований*. Киев: Наукова думка, с. 112.

Ольговский, С. Я. 2014. *Цветная металлообработка Северного Причерноморья VII—V вв. до н. э.* Москва: Университет Дмитрия Пожарского.

Ольговский, С. Я. 2016. Новая литейная форма из Ольвии и ольвийская металлообработка позднеархаического времени. *Revista arheologica*, XII, 1—2, с. 189-198.

Островерхов, А. С. 1979. К вопросу о сырьевой базе античных ремесленного производства в районе Днепровского и Бугского лиманов. *Вестник древней истории*, 3, с. 114-126.

Прушевская, Е. О. 1955. Художественная обработка металла Ольвии, Боспора и Херсонеса. В: Гайдукевич, В. Ф., Максимова, М. И. (ред.). *Античные города Северного Причерноморья*. Москва: АН СССР, с. 325-355.

Рубан, В. В. 1980. О датировке Ягорлыцкого поселения. В: Анохин, В. А. (ред.). *Исследования по античной археологии Северного Причерноморья*. Киев: Наукова думка, с. 104-114.

Славин, Л. М. 1962. Ольвийські квартали центральної частини Верхнього міста. *Археологічні пам'ятки УРСР*, XI, с. 3-32.

Сокольский, Н. И. 1971. *Деревообрабатывающее ремесло в античных государствах Северного Причерноморья*. Москва: Наука.

Шилик, К. К. 1975. К палеографии Ольвии. В: Крыжицкий, С. Д. (ред.). *Ольвия*. Киев: Наукова думка, с. 51-91.

REFERENCES

Boltenko, M. F. 1960. Istoricheskie sudby ostrova Berezan. *Zapiski Odesskogo arheologicheskogo obshchestva*, 1 (34), с. 38-46.

Bonkovska, S. M. 1991. *Kovalstvo na Ukraini (XIX — pochatok XX st.)*. Kyiv: Naukova dumka.

Brun, F. 1860. O pozdneishikh nazvaniakh Drevnei Gilei. *Zapiski Odesskogo obshchestva istorii i drevnostei*, IV, s. 237-243.

Bruiaiko, I. V., Karpenko, V. A. 1992. Drevniaia geografiia i kolebaniia urovnia moria (na primere Severo-Zapadnoi chasti Chernomorskogo basseina v antichnuui epokhu). *Vestnik drevnei istorii*, 2, s. 87-97.

Burachkov, P. O. 1875. O mestopolozhenii drevnego goroda Karkinitesa i monetakh emu prinaldlezhashchikh. *Zapiski Odesskogo obshchestva istorii i drevnostei*, IX, s. 3-133.

Dovatur, A. I., Kallistov, D. P., Shishova, I. L. 1982. *Narody nashei strany v «Istorii» Gerodota*. Moskva: Nauka.

Ievliev, M. M. 1992. Pryrodni umovy ta hospodarska dialnist Olviiskoi derzhavy u VII—V st. do n. e. In: Pankov, S. V. (ed.). *Starodavnie vyrobnytstvo na terytorii Ukrainy*. Kyiv: Naukova dumka, s. 129-140.

Kryzhitskii, S. D., Buiskikh, S. B., Burakov, A. V., Otreshko, V. M. 1989. *Selskaia okrug Olvii*. Kiev: Naukova dumka.

Lapin, V. V. 1966. *Grecheskaia kolonizatsiia Severnogo Prichernomoria*. Kiev: Naukova dumka.

Nazarov, V. V. 1987. Novye dannye o bronzoliteinom remesle Olvii. In: *Aktualnye problemy istoriko-arkheologicheskikh issledovaniy*. Kiev: Naukova dumka, s. 112.

Olgovskii, S. Ia. 2014. *Tsvetnaia metalloobrabotka Severnogo Prichernomoria VII—V vv. do n. e.* Moskva: Universitet Dmitriia Pozharskogo.

Olgovskii, S. Ia. 2016. Novaia liteinaia forma iz Olvii i olviiskaia metalloobrabotka pozdnearkhaicheskogo vremeni. *Revista arheologica*, XII, 1—2, с. 189-198.

Ostroverkhov, A. S. 1979. K voprosu o syrevoi baze antichnykh remeslennogo proizvodstva v raione Dneprovskogo i Bugskogo limanov. *Vestnik drevnei istorii*, 3, s. 114-126.

Prushevskaiia, E. O. 1955. Khudozhestvennaia obrabotka metalla Olvii, Bospora i Khersonesa. In: Gaidukovich, V. F., Maksimova, M. I. (ed.). *Antichnye goroda Severnogo Prichernomoria*. Moskva: AN SSSR, s. 325-355.

Ruban, V. V. 1980. O datirovke Iagorlytskogo poseleniia. In: Anohin, V. A. (ed.). *Issledovaniia po antichnoi arkheologii*

Severnogo Prichernomoria. Kiev: Naukova dumka, s. 104-114.

Slavin, L. M. 1962. Olviiski kvartaly tsentralnoi chastyny Verkhnoho mista. *Arkheolohichni pam'iatky URSR*, XI, s. 3-32.

Sokolskii, N. I. 1971. *Derevoobrabatyvaiushchee remeslo v antichnykh gosudarstvakh Severnogo Prichernomoria*. Moskva: Nauka.

Shilik, K. K. 1975. K paleografii Olvii. In: Kryzhitsky, S. D. (ed.). *Olviiia*. Kiev: Naukova dumka, s. 51-91.

S. Olgovskyi

ANTIQUE GYLEA IN THE LOWER DNEPER

The purpose of the paper is to highlight the dynamics of changes in the geographical situation in the lower reaches of the Dnieper, in particular on the Kinburn peninsula in ancient times, and the development of the region against the background of the Greek colonization of the Lower Bug region. The scientific novelty lies in the comparison of archaeological and ancient Greek literary sources with paleogeographic data, which made it possible to restore the natural conditions in the area of the Bug-Dnieper estuary and significantly supplement the idea of the formation of Greek-barbarian relations in the region. The natural conditions in the area of the Bug-Dnieper estuary have repeatedly changed over the past millennia, which was associated with fluctuations in the Black Sea level. Significant changes also took place after the 17th—18th centuries. In ancient times, the Kinburn Peninsula was known in ancient literature, but it had a completely different configuration of the coastline and was covered with dense deciduous forest. At the end of the 7th century BC on the banks of one of the branches of the Dnieper delta, a settlement arose, which, by its morphological characteristics, was defined as a temporary seasonal marketplace, where artisans worked in the warm season — people from the Dnieper region, the Balkans, the North Caucasus and even the distant eastern regions. The fading of life in the marketplace was associated with the founding of Olbia, where artisans who came from afar could stay for a long period, regardless of seasonal changes in the weather and renting premises for setting up temporary workshops there. From Olbia, these craftsmen could extend their activities to the Chora settlements, as evidenced by the worn-out clay molds on some of them, and the burial of a barbarian caster in the Maritsino burial ground near Olbia. When the lease expired, the craftsmen left, and the premises were cleaned and all traces of craft activities were dumped into an abandoned basement room in the Upper Town, excavated in the 50s. last century or into pits similar to the one that was excavated in 1982.

Keywords: Kinburn Peninsula, Achilles Drom, Tendra Spit, Tendra Bay, Yagorlyk Bay, Oleshki Sands, Yagorlyk settlement, Berezan island, craft center, seasonal marketplace.

Одержано 9.05.2024

ОЛЬГОВСЬКИЙ Сергій, кандидат історичних наук, Київський національний університет культури і мистецтв, Київ, Україна.

OLGOVSKYI Sergyi, Candidate of Historical Sciences, Kiev National University of Culture and Arts, Kiev, Ukraine.

ORCSD: 0000-0002-8677-9312,

e-mail: olgovskiy@online.ua.

О. Могилов, В. Гуцал

ПРО КУЛЬТУРНУ АТРИБУЦІЮ КОМПЛЕКСУ БІЛЯ с. КРУГЛИК НА ПІВНІЧНІЙ БУКОВИНІ (дослідження 1959 р.)

Стаття присвячена етнокультурній атрибуції комплексу зі спаленням, дослідженому у 1959 р. біля с. Круглик на Північній Буковині. Аналізуються його конструктивні риси. Наводяться аналогії. Робиться висновок про його належність до ранньоскіфського часу.

Ключові слова: курган, поховання, Буковина, Західноподільська група пам'яток, скіфський час, кремація, прикраси.

Село Круглик на Хотинщині у Чернівецькій обл. добре відоме скіфознавцям за класичним комплексом ранньоскіфського курганного поховання, дослідженого у 1963 р. (Смирнова 1968, с. 14—17). Презентабельний інвентар зробив його одним із добре взнаваних поховань Західноподільської групи, пам'ятки якої були розповсюджені у ранньоскіфський час на Середньому Дністрі. Однак, біля цього населеного пункту досліджена ще низка поховальних комплексів II—I тис. до н. е. (Винокур та ін. 1984, с. 164), які становлять інтерес для дослідників. Їх розкопки почалися ще у 1957 р. експедицією Чернівецького краєзнавчого музею під керівництвом знаного буковинського археолога Б. О. Тимощука, який розкопав тут курган доби бронзи із впускним похованням поянешті-лукашівської культури (Тимошук 1957, с. 3, 4; рис. 3; 4; 1970, с. 23; Тимошук, Винокур 1962, с. 75—76; Винокур, Тимошук 1958, с. 9). У 1959 р. загін експедиції продовжує роботи під керівництвом І. С. Винокура. Досліджено три комплекси з рештками кремацій, інтерпретовані тоді як крематорії «культури фракійського гальштату» та ще один об'єкт, який був охарактеризований як крематорій черняхівської культури (Винокур 1959, с. 9—13). У 1963 р.

роботи біля села починає експедиція Державного Ермітажу під керівництвом Г. І. Смирнові (Смирнова 1968, с. 14—22). Того року й було досліджено відоме ранньоскіфське заховання в прямокутній ямі, впуснене в курган доби бронзи. Відтоді комплекс міцно увійшов у скіфознавчу літературу (Ильинская, Тереножкин 1983, с. 297; Бандрівський 2010, с. 100; Могилов 2020, с. 139), а авторка досліджень неодноразово поверталася до характеристики його матеріалів (Смирнова 1993, с. 109—110). Наступного 1964 р. досліджено 4 кургани доби бронзи з впускними похованнями сарматського часу. А також — ще один об'єкт, атрибутований відносно недавно як поховання-кремація ранньоскіфського часу (Кашуба 2015).

У цій роботі зупинимося на комплексі, дослідженому у 1959 р., який за матеріалами звітної документації був атрибутований як крематорій черняхівської культури (Винокур 1959, с. 12—13). Пам'ятка, про яку йдеться, була розташована на підвищеній ділянці плато на захід від с. Круглик в урочищі Могили. Об'єкт 1959 р. був віддалений на 150—200 м на північний захід від основного зосередження комплексів із кремацією, які виділялися на оранці жовто-коричневими плямами діаметром до 10 м. Розкопом розмірами 6 × 6 м на глибині 0,25—0,3 м відкрито рештки прямокутного стовпового об'єкту розмірами 4,3 × 4 м. По його периметру розташовано 8 круглих ям, з'єднаних вузькою канавкою, яка й формувала зовнішній периметр комплексу, огороджуючи його з усіх боків, окрім південно-західного, де простежено її розрив, який зумовлювався входом до споруди з південного боку (рис. 1; 2). Діаметр ям 0,45—0,6 м, глибина 0,5—0,6 м. У п'яти з них (I, II, IV, VI, VIII), які мали циліндричну форму, в придонній час-

© О. МОГИЛОВ, В. ГУЦАЛ, 2024

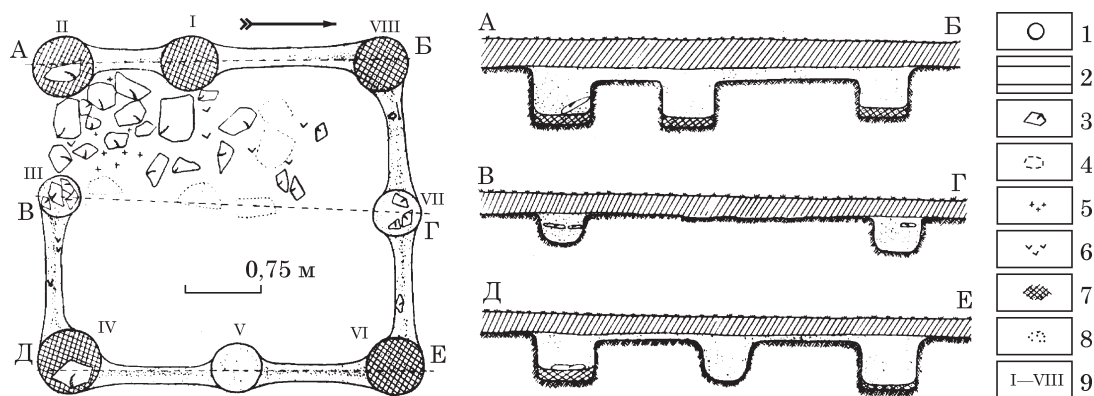

Рис. 1. Комплекс 1959 р. з с. Круглик, креслення (за І. С. Винокуром): 1 — стовпова яма; 2 — рівчак; 3 — камінь; 4 — відбитки каменів; 5 — перепалені кістки; 6 — шлаки; 7 — попіл, вугілля; 8 — шматки перепаленої землі; 9 — номери стовпових ям

Fig. 1. Complex of 1959 from Kruhlyk village, drawings (after I. S. Vinokur): 1 — pillar hole; 2 — ditch; 3 — stone; 4 — stone traces; 5 — burnt bones; 6 — slag; 7 — ash, coal; 8 — pieces of burnt earth; 9 — pillar holes numbers

тині виявлено прошарки із обвугленої деревини та попелу завтовшки до 10 см. У двох (II, IV) було по пласкому каменю. Материк біля вказаних ям був пропеченим. В інших ямах (II, V, VII), які мали конусоподібну форму зі стінками, що полого переходять у дно, були лише окремі фрагменти пропеченої глини а у III і VII — ще й пропечені камені.

Рівчак по периметру заповнений, як і ями, сильно пропаленим ґрунтом. Його глибина та ширина у середньому — 20 см. Можна помітити, що ближче до ям він роширюється, а між ямами — навпаки вузьчає. У рівчаку біля ями 3 розчищено керамічні шлаки, а біля ями 8 — глиняне біконічне прясло (рис. 3: 1) та шпильку завдовжки 14,2 см (рис. 3: 2). У західній частині об'єкту вціліла частина пошкодженої оранкою кам'яної викладки долівки на площі $2,6 \times 1,2$ м, спорудженої з плиток різної форми й величини. Частина з них виявилася вивернута оранкою і траплялась вище, аж до сучасної поверхні. Верхня частина каменів сильно пропалена. Між плитками мощення розчищено невелику кількість перепалених людських кісток, керамічні шлаки, 12 сіроглиняних гончарних фрагментів посуду, які також носили на собі сліди повторної дії вогню, а деякі були ошлаковані.

Виходячи, вірогідно, насамперед із наявності в комплексі сіроглиняної гончарної кераміки, автор розкопок у звітній документації зарахував його до черняхівської культури, а перепаленість елементів об'єкту та наявність кальцінованих кісток наштотували його на думку, що перед ним крематорій цієї культури¹. Заува-

1. Варто згадати, що як крематорій черняхівської культури було атрибутовано й північнобуковинський курган біля с. Вікно, досліджений у 1960 р. (Тимошук 1960, с. 4—6; Тимошук, Винокур 1964, с. 192), де виявлено низку ранньоскіфських речей, що дало підставу говорити про те, що комплекс було споруджено в ранньоскіфський час, а принаймні окремі елементи поховальних споруд могли бути використані населен-

жимо, однак, що в подальшому, у спеціальній праці, присвяченій черняхівським пам'яткам Буковини, об'єкт біля с. Круглик у переліку таких комплексів згадано не було (Тимошук, Винокур 1964, с. 194—195).

Сьогодні нам варто розуміти, що пам'ятка досліджувалась у середині XX ст., коли масове накопичення археологічних джерел на Північній Буковині лише входило у свою розвинуту фазу, а деякі оригінальні комплекси тогочасні дослідники елементарно не мали з чим порівнювати. Зазначене сповна стосується і середньодністровських поховань доби раннього заліза. Досліджені в доровелюційний та міжвоєнний час, вони, походячи переважно з Поділля, хоч і були узагальнені Т. Сулімирським (Ossowski 1888; Pulaski 1902; Sulimirski 1936), однак безпосередньо речові матеріали з них були фактично маловідомими та малодоступними вченим радянської доби. На північнобуковинських землях на той час ця ситуація була особливо контрастною. Розкопки курганів в Оселівці 1950 р. дали маловиразний інвентар (Тимошук 1950а, с. 5—7; 1950b, с. 90—92; 1956, с. 207, 208). Поховально-поминальний комплекс з Ленківців був лише нещодавно введений до наукового обігу (Мелюкова 1953, с. 60—66), а узагальню-

ням першої половини I тис. н. е. (Могилов 2010, с. 115, 117). Ситуація зі співставленням цього «крематорія» із ранньоскіфськими похованнями складніша, ніж із розглянутим випадком у Круглику. Чотири стовпові ями тут винесені за межі основної ями (припустимо «вигрібною» у «черняхівському крематорію»), тоді як у більшості курганів Західноподільської групи вони інтегровані в саму могильну яму, вкопані в її дно. Існують проте й винятки, як-от курган 8 біля Спасівки та Іванківців, де стовпи зафіксовані обабіч могильної ями (Могилов, Гуцал, Гуцал 2016b, с. 214—218). Хід до ями у Вікні (власне «крематорій»), обкладений випеченим каменем, пропорційно значно довгий у порівнянні з дромосами курганів Західноподільської групи, хоча й розвернутий як більшість із них «входом» на південь.

Рис. 2. Фото Кругликського об'єкту (за І. С. Винокуром)

Fig. 2. Photograph of the Kruhlyk object (after I. S. Vynokur)

юча праця А. І. Мелюкової з пам'яток раннього залізного віку регіону лише щойно вийшла (Мелюкова 1958). Дослідження класичних ранньоскіфських правобережних дністровських курганів у Круглику, Долинянах (Смирнова 1968; 1977а), Перебиківцях (Смирнова 1979) були ще в майбутньому. Як у майбутньому були й дослідження експедицією Чернівецького музею та університету під керівництвом Б. О. Тимощука більшої частини курганів скіфського часу (Могилов 2010, с. 115—120). Вони незабаром були проведені у Білоусівці (Тимошук 1969, с. 36; 1974, с. 87—88), Іванівцях (Тимошук 1963, с. 1, 2)², Вікні (Тимошук 1960, с. 4—6), Новосілці (Ключевой 1965, с. 38, 39; Тимошук 1974, с. 89—91)³. Дерев'яні склепи Середнього Подністров'я залишалися маловивченими та недостатньо проаналізованими. А стовпові ями (Sulimirski 1936, s. 7—8) чи й самі гробниці (Тимошук 1970, с. 21) нерідко інтерпретувалися як культові об'єкти. Лише у 1970-х рр. Г. І. Смирнова на основі власних досліджень проводить переоцінку низки розкопаних раніше курганів, стверджуючи думку про масове розповсюдження стовпових дерев'яних конструкцій у курганах Західно-подільської групи (Смирнова 1977b, с. 8—10). Її висновки були масово підтверджені на пізніших матеріалах (Гуцал 2018). Сьогодні більшість поховальних комплексів регіону з масштабними слідами дії вогню трактується саме як рештки спалених дерев'яних гробниць, а ями в них — як місця кріплення вертикальних стов-

пів⁴. Так само дещо односторонньо проаналізованими одразу після розкопок могли бути й зразки сіроглиняної гончарної кераміки, виявленої в Кругликському комплексі. Саме ці фрагменти, які за фактурою, кольором, складом керамічного тіста близькі до черняхівської кераміки, й стали, схоже, для І. С. Винокура вирішальним фактором для датування об'єкту першою половиною I тис. н. е. А фрагментарність виробів не дала змогу здійснити більш детальний аналіз.

За понад шістдесят років, що минули з розкопок 1959 р., накопичено значний археологічний матеріал, аналіз якого дозволяє, на нашу думку, скорегувати культурну атрибуцію згаданого об'єкту. Наведені нижче міркування, можуть переконливо свідчити про те, що пам'ятка сьогодні може бути інтерпретована як спалена дерев'яна гробниця ранньоскіфського часу. Про це промовисто свідчить весь набір ознак: і сам тип дерев'яних конструкцій зі стовпами по кутах і посередині стін, і канавки вздовж стін (кріплення дерев'яної обшивки стін), і їх розрив (вхід у могилу) з півдня, і мощення долівки плитками, і спалення гробниці, і поховання-кремація, і речовий інвентар, серед якого доволі промовистою є ранньоскіфська бронзова шпилька з грибоподібною голівкою. Не суперечать цьому й знахідки сіроглиняної гончарної кераміки, добре відомої сьогодні з ранньоскіфських пам'яток Середнього Подністров'я (Смирнова 1999).

Зупинимось детальніше на характеристичних конструктивних деталях та інвентарю кругликського комплексу.

Через розораність місцевості достовірно не вдалось встановити, чи був над Кругликським

2. Дослідження некрополя у 1980-х рр. продовжили експедиції, очолювані Г. І. Смирновою та М. Б. Щукіним (Щукін 1989, с. 107).

3. У 2023 р., після сорокарічної перерви, дослідження ранньоскіфських курганів Північної Буковини було поновлено роботами експедиції Інституту археології НАН України, очолюваної О. В. Петраускасом (Могилов, Рейда, Мостовий 2023).

4. Винятків із подібних прикладів небагато. Унікальністю, наприклад, вирізняється курган 3 у Со-кільці, де, за даними авторів досліджень, у кутових ямах виявлено рештки поховань-кремацій (Банд-рівський, Захар'єв 2002, с. 545—556).

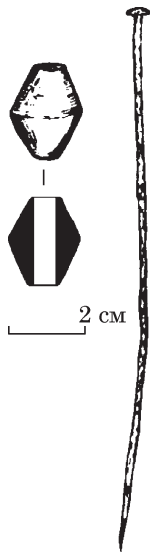

Рис. 3. Знахідки із Круглика (за І. С. Винокуром): 1 — кераміка; 2 — бронза

Fig. 3. The finds from Kruhlyk (after I. S. Vynokur): 1 — ceramics; 2 — bronze

комплексом *насит.* Відомо, що над більшістю захоронень Західноподільської групи скіфського часу насипалися кургани (Sulimirski 1936, s. 45—99; Mogylov 2013, p. 203—205; Могилов 2020, с. 137), а ґрунтові захоронення в регіоні складають пропорційно невелику групу (Гребеняк 1915, с. 15; Смирнова 1967, с. 229, 230).

За своєю конфігурацією з вертикальними круглими в плані ямами по кутах та канавками між ними об'єкт з Круглика точно повторює залишки конструкцій середньодністровських ранньоскіфських дерев'яних гробниць. Їх перекриття спиралося на стовпи, що йшли по периметру, а стіни додатково обшивалися колодами чи брусом, від яких зберігаються канавки для кріплення нижніх країв (Могилов, Гуцал, Гуцал 2016а, с. 251; Гуцал 2018; Могилов 2020, с. 137). Відомі стовпові конструкції й у могилах інших лісостепових некрополів Подніпров'я (Ильинская 1975, с. 14, 16, 20—26; Ильинская, Мозолевский, Тереножкин 1980, с. 33—57; Ковпаненко 1981, с. 7—12). Неодноразово зафіксовано в скіфський час також *спалення* дерев'яних гробниць, хоча ще в передскіфський період для Середнього Подністров'я ні самі ці конструкції, ні вогняні ритуали не були надто характерними (Гуцал 1995; 2006; Смирнова 2004, с. 420; Могилов 2020, с. 132—133). До того часу в регіоні можна віднести хіба що спалену надмогильну шатроподібну споруду з кургану 1 в Бандишівці (Скорый 1999, с. 79), або обпалені майданчики під насипами 4 і 5 у Луці-Врублівецькій (Шовкопляс, Максимов 1952, с. 94—99). До рубежу передскіфського та скіфського періодів відноситься курган у Малинівцях, де обабіч могили зафіксовано порівняно слабкі сліди спалених стіноподібних (?) конструкцій (Hutsal, Hutsal, Mogylov 2023, p. 112, 114). А вже в ранньоскіфський час на місцевих землях починається справжній бум по-перше спорудження дерев'яних (дуже часто — стовпових) гробниць, а по-друге — обряд їхнього спалення

(Гуцал 2018). Такі приклади бачимо у курганах поблизу Зозулинців (Малеєв 1991а, с. 164), Мишківців (Малеєв 1991b, с. 124—125), 1, 2, 6 неподалік Перебикивців (Смирнова 1979, с. 37, 39, 41, 58), 1 біля Шутнівців (Гуцал, Гуцал, Мегей 1998, с. 74), 2—4 в Теклівці (Гуцал та ін. 2008, с. 10, 12, 17) тощо.

Типовою ранньоскіфською західноподільською традицією є й *моцнення підлоги гробниці плитками*. Такі приклади бачимо в курганах 2, 3, 5 коло Братишева (Sulimirski 1936, s. 38, 52, 57), 1 під Шидлівцями (Sulimirski 1936, s. 76), біля Зозулинців (Малеєв 1991а, с. 164), 1—3 поблизу Перебикивців (Смирнова 1979, с. 39, 43, 52), 1, 2 (Гуцал, Гуцал, Мегей 1998, с. 74—75), 5 поблизу Шутнівців (Гуцал, Гуцал, Могилов 2022, с. 85, 86), 4 (Гуцал та ін., 2009, с. 102), 8 неподалік Спасівки (Гуцал та ін., 2007, с. 92), 2 у Коцюбинчиках (Бандрівський 2009, с. 30).

Вхід до гробниці з півдня також трапляється в курганах Західноподільської групи. Це фіксується, в одних випадках за напрямками дромосів, як це бачимо в курганах 1, 2 у Перебикивцях (Смирнова 1979, с. 39, 43), а в інших — за розривами із півдня в кам'яних валах, які оточували центральну могилу. Такі приклади спостерігаємо у курганах 8 (Гуцал та ін., 2007, с. 92) і 9 поблизу Спасівки та Іванківців (Могилов, Гуцал, Гуцал 2016b, с. 216—219).

За рівнем підлоги можна визначити, що об'єкт в Круглику знаходився на рівні давнього горизонту, або був впущений нижче нього лише несуттєво. У скіфський час у Середньому Подністров'ї, паралельно із похованнями в ямах, не рідко трапляються й захоронення на рівні *давнього горизонту*. Такі приклади бачимо у курганах 9 у Спасівці (Гуцал 2014, с. 44), 1—3, 7—10 поблизу Колодіївки (Гуцал та ін. 2005, с. 118; 2006, с. 158), 1 біля Шутнівців (Гуцал, Гуцал, Мегей 1998, с. 74) тощо.

Перепалені кістки в Круглику з високою ймовірністю можуть свідчити про кремаційний обряд поховання. Це могло статись під час спалення дерев'яних елементів самої гробниці. А може — й до цього, адже відомо, що *кремації* паралельно із інгумаціями були доволі розповсюдженими в ранньоскіфський час у населення Західноподільської групи. Нерідко їх рештки могли просто зсипатися на підлогу могили. Такі приклади бачимо в курганах 6 в Шутнівцях (Гуцал, Гуцал, Мегей 2001, с. 18), 4 поблизу Тарасівки (Гуцал, Мегей 1997, с. 88), 2 в Малинівцях (Гуцал та ін. 2004, с. 115), 11 поблизу Колодіївки (Гуцал та ін. 2006, с. 159), 5 у Спасівці (Гуцал, Гуцал, Могилов 2021, рис. 4), 1 поблизу Комарова (Могилов, Рейда, Мостовий 2023, с. 99) тощо.

Речові знахідки, виявлені в Круглику (рис. 3), теж звичайні для ранньоскіфських пам'яток регіону. Особливо типова бронзова *шпилька з грибоподібною голівкою*, яка є хрестоматійною

знахідкою того часу, частіше трапляючись у комплексах з інвентарем келермеського часу. Аналоги їй відомі з місцевих курганів 5 біля Шутнівців (Гуцал, Гуцал, Могилов 2022, рис. 4: 1—3), 3 поблизу Перебиківців (Смирнова 1979, рис. 12: 10), 8 коло Колодіївки (Гуцал та ін. 2006, рис. 2: 5), 2 в околицях Братишева, неподалік Івахнівців (Sulimirski 1936, tab. V: i; XI: 4), 4 в Малинівцях (Гуцал та ін. 2004, рис. 2: 2; Гуцал, Гуцал, Могилов 2023, рис. 6: 9). Трапляються вони й на селищах регіону: Долиняни (Смирнова 1981, рис. 10: 3, 10), Іване-Пусте (Ганіна 1965, рис. 4: 7), Селище (Мелюкова 1953, рис. 32: 2), Залісся (Ганіна 1984, рис. 5: 5). Відомі такі вироби й із курганів у Правобережному Лісостепу (Тереножкин 1954, табл. I: 13; Скорий 1990, рис. 4: 9), чи Лівобережному Середньому Подніпров'ї (Ильинская 1968, табл. XLV: 8, 9; Ковпаненко 1970, рис. 4: 25).

Доволі розповсюдженою знахідкою для різних хронологічних періодів є біконічне керамічне прясло. У Середньому Подністров'ї вони добре відомі вже у передскіфський час: поселення у Дністрівці (Смирнова 1982, рис. 12: 6; 1985, рис. 7: 6), Ленківцях (Мелюкова 1958, рис. 2: 26), Комарові (Могилов 2021, рис. 135: 1), в Кам'янець-Подільській фортеці (Гуцал, Болтанюк 2007), Козлові (Белозор, Могилов, Скорий 2010, рис. 13: 18). Продовжують вони використатися тут й у скіфський період (Мелюкова 1958, рис. 7).

Фрагменти *сіроглиняної кружальної кераміки* з Круглика, що нагадували І. С. Винокуру черняхівську, у рівній мірі можуть належати й схожим за тістом ранньоскіфським гончарним виробам. На жаль, про профільовані частини з комплексу, які могли би дещо уточнити культурно-хронологічну інтерпретацію, немає інформації. Зразки подібної гончарної кераміки були відомі вже з курганів регіону, досліджених ще в довоєнний період. У ті часи вона зближувалась із кельтською, на основі чого пам'ятки із нею датувалися III—II ст. до н. е. (Sulimirski 1936, s. 116—118; tab. XV: 6, 9). Подальші її знахідки на поселеннях та в похованнях разом із ранньоскіфським інвентарем дозволили поставити під сумнів таку культурну належність та хронологію (Ганіна 1965, с. 115—116; Смирнова 1968, с. 18, 19). Було висунуто гіпотезу про проникнення таких виробів на Середній Дністер із Карпато-Подунав'я (Смирнова 1968, с. 19). Однак, подавлення ранньоскіфських пам'яток Західноподільської групи (Смирнова 1993) призвело до ситуації, коли подністровські комплекси з подібним посудом виявлялися вже ранішими за придунайські, тож гіпотеза про розповсюдження їх звідти відпадала (Смирнова 2004, с. 418). Спроби виходу із такої ситуації підвели до висновку, що поява таких виробів може так чи інакше обумовлюватись впливом грецьких гончарних технологій, а їх розповсюдження на Дністрі (виходячи, зокре-

ма, з часу появи техніки кружального формування посуду в Північному та Північно-Західному Причорномор'ї у другій половині VII ст. до н. е.) може бути хронологічно близькою до третьої третини (останньої чверті) VII ст. до н. е. (Смирнова 1999, с. 54; 2006, с. 72—73).

Тож конструктивні особливості комплексу 1959 р. з Круглика та знахідки звідти виявляють повну схожість до курганів Західноподільської групи скіфського часу. Це дозволяє відповідним чином атрибутувати й саму пам'ятку, яка аналізується в цій роботі.

Хронологія комплексу з Круглика може бути визначена як ранньоскіфський період. Найбільш значимою тут є бронзова шпилька яка в Середньому Подністров'ї є типовою для того часу, найчастіше трапляючись у захороненнях келермеського часу. Найраніший період (щонайменше близько середини VII ст. до н. е.) можна виключити через наявність кружального посуду. Отже мова скоріше може йти приблизно про останню третину VII — першу половину VI ст. до н. е.).

Етнокультурна атрибуція комплексу, який розглядається, може обґрунтовуватися насамперед ідентичністю стовпової споруди з аналогами, у курганах Західноподільської групи скіфського часу. У питанні належності комплексу до місцевого лісостепоного населення вирішальним може бути обряд захоронення: кремація. Ця риса є доволі специфічною середньодністровською та, ширше — лісостепоною правобережною, ознакою, яка має у регіоні передскіфське коріння та продовжує побутувати й у наступну епоху. Для степових скіфських пам'яток вона не може вважатися характерною. Отже, можна припускати, що у Круглику мова може йти про поховання місцевого лісостепоного населення.

Отже сьогодні на Хотинщині, в околицях с. Круглик, вимальовується ціле скупчення курганів та поховань скіфського часу. За інвентарем найбільш яскравим серед них виглядає впускне поховання 1 (1963 р.). Хоча й насип, у який воно було впусcene (висота — 0,4 м, діаметр 20 м), не належав до найбільших у Подністров'ї. *Соціальна атрибуція* поховального комплексу 1959 р. ускладнена тотальним руйнуванням та пограбуванням, а вірогідно — ще й нівеляцією насипу. Однак, за площею гробниці він дещо перевищує курган 1 (1963 р.). Різниця працевитрат може виглядати ще більшою, якщо згадати що захоронення у тому насипі було впускним. Тож цілком вірогідно, що соціальне положення небіжчиків з обох комплексів було більш рівнозначним, ніж може здаватись на перший погляд. Оцінюючи місце комплексу 1959 р. з-поміж курганів Західноподільської групи за рівнем трудовитрат (акумульованих у розмірі могили, наявності там додаткових дерев'яних елементів, висоті та діаметрі насипу), можемо бачити, що він

має середній рівень серед курганів Західно-подільської групи. Адже тут є захоронення, які або значно його переважають, або, навпаки, є помітно меншими. Разом з цим, у відношенні до соціальної структури общини чи общин, що мешкали раніше у цьому мікрорегіоні, вказані комплекси, схоже, могли бути лідерськими. Адже уже доводилось писати, що переважно не чисельні курганні групи Західноподільських старожитностей не могли б вмістити все населення регіону, й вірогідно слід мати на увазі те, що рядова, найбільш поширена його частина могла ховатись у ґрунтових некрополях чи на поселеннях (Гуцал, Гуцал, Могилов 2022, с. 97). Вірогідно, таке припущення може бути правомірним і для кругликських захоронень.

Отже можна висловити припущення, що тут поховані представники верхівки аборигенної общини, які відносно всього Середньодністровського регіону можуть вважатись заможним прошарком або знаттю місцевого рівня.

ЛІТЕРАТУРА

- Бандрівський, М. С. 2009. Новий ритуальний об'єкт часів скіфської архаїки зі Швайковець біля Чорткова на Тернопільщині. В: Отрошенко, В. В. (ред.). *Взаємозв'язки культур бронзи і раннього заліза на території Центральної та Східної Європи*. Київ; Львів: ІА НАН України; ІУ НАНУ, с. 202-235.
- Бандрівський, М. С. 2010. Пам'ятки Середньодністровської (Західноподільської) групи ранньозалізного віку в центральноевропейській хронологічній шкалі та проблеми періодизації. *Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині*, 14, с. 76-113.
- Бандрівський, М., Захар'єв, В. 2002. Про один тип поховальних споруд періоду раннього заліза на Середньому Придністров'ї (за матеріалами розкопок кургану III в селі Сокилець у 1999 р.). *Записки наукового товариства імені Т. Шевченка*, ССXLIV, с. 545-562.
- Белозор, В., Могилов, А., Скорий, С. 2010. Комплекси раннього залізного століття у с. Козлов на Середньому Дністрі. *Турагетія*, XIX, 1, с. 149-174.
- Винокур, І. С. 1959. *Отчет о раскопках 1959 г.* НА ІА НАН України, ф. 64, 1959/25.
- Винокур, І. С., Гуцал, А. Ф., Пеняк, С. І., Тимошук, Б. О., Якубовський, В. І. 1984. *Довідник з археології України. Хмельницька, Чернівецька, Закарпатська області*. Київ: Наукова думка.
- Винокур, І. С., Тимошук, Б. О. 1958. *Що повинен знати юний турист про археологічні пам'ятки Буковини*. Чернівці: Обласне видавництво.
- Ганіна, О. Д. 1965. Поселення скіфського часу у селі Іване-Пусте. *Археологія*, 19, с. 106-117.
- Ганіна, О. Д. 1984. Поселення ранньоскіфської доби поблизу с. Залісся. *Археологія*, 47, с. 68-78.
- Гребеняк, В. 2015. Нові археологічні знахідки на території Східної Галичини. *Записки Наукового товариства імені Шевченка*, 122, с. 1-28.
- Гуцал, А. Ф. 1995. Поховальний обряд населення Середньої Наддністрянщини передскіфського часу. В: Винокур І. С. (ред.). *Матеріали IX Подільської історико-краєзнавчої конференції*. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільська друкарня, с. 94-96.
- Гуцал, А. Ф. 2014. Поховальний комплекс скіфського часу в кургані № 9 біля Спасівки на Збручі. В: Супруненко О. Б. (ред.). *Феномен Більського городища*. Київ; Полтава: ЦП НАНУ, с. 44-46.
- Гуцал, А. Ф. 2018. Дерев'яні склепи ранньоскіфського часу в курганах Середнього Подністров'я. *Археологія і давня історія України*, 27, с. 51-63.
- Гуцал, А. Ф., Болтанюк, П. А. 2007. Археологічні дослідження Кам'янець-Подільської фортеці 2007 року. В: Баженов, Л. В. (ред.). *Матеріали XII Подільської історико-краєзнавчої конференції*. Кам'янець-Подільський: Оіум, с. 205-210.
- Гуцал, А. Ф., Гуцал, В. А., Мегей, В. П. 1998. Дослідження курганів скіфського часу у Середньому Подністров'ї. *Археологічні дослідження в Україні 1997—1998 рр.*, с. 74-75.
- Гуцал, А. Ф., Гуцал, В. А., Мегей, В. П. 2001. Розкопки курганів скіфського часу на Кам'янецьчині. *Археологічні відкриття в Україні 1999—2000 рр.*, с. 17-18.
- Гуцал, А. Ф., Гуцал, В. А., Мегей, В. П., Могилов, О. Д. 2004. Розкопки курганів епохи раннього заліза в с. Малинівці на Середньому Дністрі. *Археологічні відкриття в Україні 2002—2003 рр.*, с. 114-116.
- Гуцал, А. Ф., Гуцал, В. А., Мегей, В. П., Могилов, О. Д. 2005. Кургани ранньоскіфської доби біля села Колодіївка на Середньому Дністрі. *Археологічні дослідження в Україні 2003—2004 рр.*, с. 118-119.
- Гуцал, А. Ф., Гуцал, В. А., Мегей, В. П., Могилов, О. Д. 2006. Розкопки курганів ранньоскіфської доби біля села Колодіївка у Середньому Подністров'ї. *Археологічні дослідження в Україні 2004—2005 рр.*, с. 157-159.
- Гуцал, А. Ф., Гуцал, В. А., Мегей, В. П., Могилов, О. Д. 2008. Теклівський курганий некрополь. *Вісник Кам'янець-Подільського національного університету ім. І. Огієнка. Історичні науки*, 1, с. 6-23.
- Гуцал, А. Ф., Гуцал, В. А., Могилов, О. Д., Болтанюк, П. А. 2010. Дослідження курганної групи Спасівка-Іванківці у Позбруччі. *Археологічні дослідження в Україні 2009 р.*, с. 101-103.
- Гуцал, А. Ф., Гуцал, В. А., Мегей, В. П., Могилов, О. Д., Болтанюк, П. А. 2007. Продовження робіт на курганах ранньоскіфського часу біля с. Колодіївка. *Археологічні дослідження в Україні 2005—2007 рр.*, с. 158-160.
- Гуцал, А. Ф., Гуцал, В. А., Могилов, О. Д. 2021. Ранньоскіфський курган з кремацією на Західному Поділлі. *Археологія*, 1, с. 46-55.
- Гуцал, А. Ф., Гуцал, В. А., Могилов, О. Д. 2022. Курган ранньоскіфського часу біля с. Шутнівці у Середньому Подністров'ї. *Археологія*, 4, с. 83-104.
- Гуцал, А. Ф., Гуцал, В. А., Могилов, О. Д. 2023. Курган скіфського часу біля с. Малинівці на Поділлі. *Археологія і давня історія України*, 2, с. 162-173.
- Гуцал, А. Ф., Мегей, В. П. 1997. Дослідження курганів скіфського часу біля с. Тарасівка. В: Баженов, Л. В. (ред.). *Кам'янецьчина в контексті історії Поділля*. Кам'янець-Подільський: Оіум, с. 85-88.
- Гуцал, В. А. 2006. Поховальний обряд передскіфського часу на Могилівщині. В: Баженов, Л. В. (ред.). *Друга Могилів-Подільська краєзнавча конференція*. Могилів-Подільський: Оіум, с. 47-55.
- Ильинская, В. А. 1968. *Скифы Днепровского Лесостепного Левобережья*. Киев: Наукова думка.
- Ильинская, В. А. 1975. *Раннескифские курганы бассейна р. Тясмин*. Киев: Наукова думка.

- Ильинская, В. А., Мозолевский, Б. Н., Тереножкин, А. И. 1980. Курганы VI в. до н. э. у с. Матусов. В: Тереножкин, А. И. (ред.). *Скифия и Кавказ*. Киев: Наукова думка, с. 31-64.
- Ильинская, В. А., Тереножкин, А. И. 1983. *Скифия VII—IV вв. до н. э.* Киев: Наукова думка.
- Кашуба, М. Т. 2015. Кремации раннескифского времени в могильнике Круглик на Среднем Днестре. *Труды Государственного Эрмитажа*, 77, с. 200-212.
- Ключевий, Б. 1965. Під покровом стародавніх курганів. *Людина і світ*, 6, с. 38-39.
- Ковпаненко, Г. Т. 1970. Кургани поблизу с. Мачухи на Полтавщині (за матеріалами М. Я. Рудинського). *Археологія*, XXIV, с. 146-169.
- Ковпаненко, Г. Т. 1981. *Кургани раннескифского времени в бассейне р. Рось*. Киев: Наукова думка.
- Малеев, Ю. М. 1991а. Курган Західноподільської групи поблизу с. Зозулинці. В: Боднар, М. М. (ред.). *Похоронний обряд давнього населення України*. Київ: НМК ВО, с. 162-181.
- Малеев, Ю. М. 1991b. Курган скифского времени у с. Мышковцы в бассейне р. Збруч. В: Болтрик, Ю. В., Бунятян, Е. П. (ред.). *Курганы Степной Скифии*. Киев: Наукова думка, с. 122-130.
- Мелюкова, А. И. 1953. Памятники скифского времени на Среднем Днестре. *Краткие сообщения Института истории материальной культуры*, 51, с. 60-73.
- Мелюкова, А. И. 1958. Памятники скифского времени лесостепного Среднего Поднестровья. *Материалы и исследования по археологии СССР*, 64, с. 5-102.
- Могилов, А. Д. 2010. К археологической карте Северной Буковины раннего железного века. *Revista arheologica*, V, 1, с. 98-129.
- Могилов, О. Д. 2020. О формировании раннескифской культуры на Среднем Днестре. *Stratum plus*, 3, с. 129-170.
- Могилов, О. Д. 2021. *Комарів. Поселення до-скифського часу на Середньому Дністрі*. Київ: ІА НАН України.
- Могилов, А. Д., Гуцал, А. Ф., Гуцал, В. А. 2016а. Первый Спасовский курган. In: Sirbu, L. (ed.). *Culturi, Procese si Contexte in Arheologia. Volum omagial Oleg Levitski la 60 de ani*. Cîsinau: Garamont-Studio, с. 247-267.
- Могилов, О. Д., Гуцал, А. Ф., Гуцал, В. А. 2016b. Курган з кам'яним валом на Західному Поділлі. *Археологія і давня історія України*, 2 (19), с. 212-230.
- Могилов, О. Д., Рейда, Р. М., Мостовий, Д. О. 2023. Дослідження ранньоскифського кургану поблизу Комарова у Середньому Наддністр'ї. В: *Археологія Буковини: здобутки та перспективи: Тези доповідей VII міжнародного наукового семінару (м. Чернівці, 22 грудня 2023 р.)*. Чернівці: Технодрук, с. 98-99.
- Скорий, С. А. 1990. *Курган Переп'ятиха (о етнокультурної історії Дніпровського Лесостепового Правобережжя)*. Київ: Наукова думка.
- Скорий, С. А. 1999. *Киммерийцы в Украинской Лесостепи*. Киев: Полтава: Археологія.
- Смирнова, Г. И. 1967. Некоторые вопросы раннескифского периода на Среднем Днестре (по поводу статьи М. Душека). *Archeologické rozhledy*, XIX, с. 223-235.
- Смирнова, Г. И. 1968. Раскопки курганов у сел Круглик и Долиняны на Буковине. *Археологический сборник Государственного Эрмитажа*, 10, с. 14-27.
- Смирнова, Г. И. 1977а. Курганный могильник раннескифского времени у с. Долиняны. *Археологический сборник Государственного Эрмитажа*, 18, с. 29-40.
- Смирнова, Г. И. 1977b. Щодо поховального характеру ранньоскифських пам'яток поблизу сіл Долиняни, Новосілки, Білоусівки. *Археологія*, 23, с. 3-10.
- Смирнова, Г. И. 1979. Курганы у с. Перебыковцы — новый могильник скифской архайки на Среднем Днестре. *Труды Государственного Эрмитажа*, XX, с. 36-67.
- Смирнова, Г. И. 1981. Новые данные о поселении у с. Долиняны (по материалам раскопок 1977—1978 гг.). *Археологический сборник Государственного Эрмитажа*, 22, с. 40-61.
- Смирнова, Г. И. 1982. Закрытые предскифские комплексы у села Днестровка-Лука. В: Микляев, А. М. (ред.). *Древние памятники культуры на территории СССР*. Ленинград: Государственный Эрмитаж, с. 30-53.
- Смирнова, Г. И. 1985. Поселение у с. Днестровка — памятник чернолесской культуры на Днестре. *Археологический сборник Государственного Эрмитажа*, 26, с. 5-29.
- Смирнова, Г. И. 1993. Памятники Среднего Поднестровья в хронологической схеме раннескифской культуры. *Российская археология*, 2, с. 101-118.
- Смирнова, Г. И. 1999. Еще раз о серой кружалной керамике из раннескифских памятников Среднего Поднестровья. *Археологический сборник Государственного Эрмитажа*, 34, с. 44-57.
- Смирнова, Г. И. 2004. Состояние изучения Западно-Подольской группы памятников раннескифского времени в Лесостепной Скифии в конце XX века. In: Chochorowski, J. (ed.). *Kimmerowie, Scytowie, Sarmaci: księga poświęcona pamięci profesora Tadeusza Sulimierskiego*. Kraków: Uniwersytet Jagielloński, s. 409-429.
- Смирнова, Г. И. 2006. Западно-Подольская группа раннескифских памятников в свете исследований к концу XX столетия. В: Петренко, В. Г., Яблонский, Л. Т. (ред.). *Древности скифской эпохи*. Москва: ИА РАН, с. 66-90.
- Тереножкин, О. І. 1954. Курган біля с. Глеваха. *Археологія*, 9, с. 80-97.
- Тимошук, Б. О. 1950а: *Археологічні розвідки Чернівецького краєзнавчого музею в 1950 році*. НА ІА НАН України, ф. 64, 1950/14.
- Тимошук, Б. О. 1950b *Щоденник Хотинської експедиції 1950 р.* Фонди бібліотеки Чернівецького краєзнавчого музею.
- Тимошук, Б. О. 1956. Археологічні дослідження Чернівецького музею в 1949—1951 рр. *Археологічні пам'ятки УРСР*, VI, с. 205-208.
- Тимошук, Б. О. 1957. *Звіт про археологічні дослідження Чернівецького краєзнавчого музею в 1957 році*. НА ІА НАН України, ф. 64, 1957/21.
- Тимошук, Б. О. 1960. *Звіт про археологічні дослідження Чернівецького краєзнавчого музею в 1960 році*. НА ІА НАН України, ф. 64, 1960/23.
- Тимошук, Б. О. 1963. *Звіт про роботу археологічної експедиції Чернівецького краєзнавчого музею в 1963 році*. НА ІА НАН України, ф. 64, 1963/57.
- Тимошук, Б. О. 1969. *Північна Буковина — земля слов'янська*. Ужгород: Карпати.
- Тимошук, Б. О. 1970. *Археологічні пам'ятки Чернівецької області (конспект лекцій)*. Чернівці.
- Тимошук, Б. О. 1974. *Зустріч з легендою*. Ужгород: Карпати.
- Тимошук, Б. А., Винокур, И. С. 1958. Памятники эпохи полей погребений на Буковине. *Краткие сообщения Института археологии АН СССР*, 90, с. 73-76.

Тимошук, Б. А., Винокур, И. С. 1964. Памятники черняховской культуры на Буковине. *Материалы и исследования по археологии СССР*, 116, с. 186-195.

Шовкопляс, І. Г. Максимов, Є. В. 1952. Дослідження курганного могильника передскіфського часу на Середньому Дністрі. *Археологія*, VII, с. 89-109.

Щукин, М. Б. 1989. Семь сезонов Славяно-сарматской экспедиции. В: Смирнова, Г. И. (ред.). *Итоги археологических экспедиций Государственного Эрмитажа*. Ленинград: Государственный Эрмитаж, с. 103-114.

Hutsal, A., Hutsal, V., Mogylov, O. 2023. Early Iron Age mound near the village Malynivtsi in Podillya. *Eminak: Scientific Quarterly Journal*, 2 (42), p. 109-135.

Mogylov, O. 2013. The barrows of the West Podolian group of the Scythian period. *Mousaios*, XVIII, p. 203-214.

Ossowski, G. 1891. Sprawozdanie drugie z wycieczki paleoetnologicznej po Galicyi (w roku 1890). *Zbiór wiadomości do antropologii krajowej*, XV, s. 1-88.

Pulaski, F. 1902. «Mogily» o nasypie kamienym w powiecie Kamienieckim. *Światowit*, IV, s. 3-39.

Sulimirski, T. 1936. *Scytowie na Zachodniem Podolu*. Lwow: Nakładem Lwowskiego towarzystwa prehistorycznego.

REFERENCES

Bandrivskiy, M. S. 2009. Novyi rytualnyi ob'iekt chasiv skifskoi arkhayki zi Shvaikovets bilia Chortkova na Ternopilshchyni. In: Otroshchenko, V. V. (ed.). *Vzaimozv'iazky kultur bronzы i rannoho zaliza na terytorii Tsentralnoi ta Shkhidnoi Yevropy*. Kyiv; Lviv: IA NAN Ukrainy; IU NANU, s. 202-235.

Bandrivskiy, M. S. 2010. Pam'iatky Serednodnistrovskoi (Zakhidnopodilskoi) hrupy rannożaliznoho viku v tsentralnoievropeiskii khronolohichnii shkali ta problemy periodyzatsii. *Materialy i doslidzhennia z arkheolohii Prykarpattia i Volyni*, 14, s. 76-113.

Bandrivskiy, M., Zakhar'iev, V. 2002. Pro odyntyp pokhovalnykh sporud periodu rannoho zaliza na Serednomu Prydnistrov'i (za materialamy rozkopok kurhanu III v seli Sokilets u 1999 r.). *Zapysky naukovoho tovarystva imeni T. Shevchenka*, CCXLIV, s. 545-562.

Belozor, V., Mogilov, A., Skoryi, S. 2010. Kompleksy rannego zheleznoho veka u s. Kozlov na Srednem Dnestre. *Tyrage-tia*, XIX, 1, s. 149-174.

Vinokur, I. S. 1959. *Otchet o raspokakh 1959 g.* NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1959/25.

Vynokur, I. S., Hutsal, A. F., Peniak, S. I., Tymoshchuk, B. O., Yakubovskiy, V. I. 1984. *Dovidnyk z arkheolohii Ukrainy. Khmelnytska, Chernivetska, Zakarpatska oblasti*. Kyiv: Naukova dumka.

Vynokur, I. S., Tymoshchuk, B. O. 1958. *Shcho povnyen znaty yunyi turyst pro arkheolohichni pam'iatky Bukovyny*. Chernivtsi: Oblasne vydavnytstvo.

Hanina, O. D. 1965. Poselennia skifskoho chasu u seli Ivane-Puste. *Arkheolohiia*, 19, s. 106-117.

Hanina, O. D. 1984. Poselennia rannoskifskoi doby poblyzu s. Zalissia. *Arkheolohiia*, 47, s. 68-78.

Hrebeniak, V. 2015. Novi arkheolohichni znakhidky na terytorii Shkhidnoi Halychyny. *Zapysky Naukovoho tovarystva imeni Shevchenka*, 122, s. 1-28.

Hutsal, A. F. 1995. Pokhovalnyi obriad naseleennia Serednoi Naddnistrianshchyny peredskifskoho chasu. In: Vynokur I. S. (ed.). *Materialy IX Podilskoi istoryko-kraieznauchoi konferentsii*. Kam'ianets-Podilskiy: Kam'ianets-Podilska drukarnia, s. 94-96.

Hutsal, A. F. 2014. Pokhovalnyi kompleks skifskohochasu v kurhani № 9 bilia Spasivky na Zbruchi. In: Suprunenko O. B. (ed.). *Fenomen Bilskoho horodyshcha*. Kyiv; Poltava: TsP NANU, s. 44-46.

Hutsal, A. F. 2018. Derev'iani sklepy rannoskifskoho chasu v kurhanakh Serednoho Podnistrov'ia. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 27, s. 51-63.

Hutsal, A. F., Boltaniuk, P. A. 2007. Arkheolohichni doslidzhennia Kam'ianets-Podilskoi fortetsi 2007 roku. In: Bazhenov, L. V. (ed.). *Materialy XII Podilskoi istoryko-kraieznauchoi konferentsii*. Kam'ianets-Podilskiy: Oium, s. 205-210.

Hutsal, A. F., Hutsal, V. A., Mehei, V. P. 1998. Doslidzhennia kurhaniv skifskoho chasu u Serednomu Podnistrov'i. *Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini 1997—1998 rr.*, s. 74-75.

Hutsal, A. F., Hutsal, V. A., Mehei, V. P. 2001. Rozkopky kurhaniv skifskoho chasu na Kam'ianechchyni. *Arkheolohichni vidkryttia v Ukraini 1999—2000 rr.*, s. 17-18.

Hutsal, A. F., Hutsal, V. A., Mehei, V. P., Mohylov, O. D. 2004. Rozkopky kurhaniv epokhy rannoho zaliza v s. Malynivtsi na Serednomu Dnistri. *Arkheolohichni vidkryttia v Ukraini 2002—2003 rr.*, s. 114-116.

Hutsal, A. F., Hutsal, V. A., Mehei, V. P., Mohylov, O. D. 2005. Kurhany rannoskifskoi doby bilia sela Kolodiivka na Serednomu Dnistri. *Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini 2003—2004 rr.*, s. 118-119.

Hutsal, A. F., Hutsal, V. A., Mehei, V. P., Mohylov, O. D. 2006. Rozkopky kurhaniv rannoskifskoi doby bilia sela Kolodiivka u Serednomu Podnistrov'i. *Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini 2004—2005 rr.*, s. 157-159.

Hutsal, A. F., Hutsal, V. A., Mehei, V. P., Mohylov, O. D. 2008. Teklivskiy kurhannyi nekropol. *Visnyk Kam'ianets-Podilskoho natsionalnoho universytetu im. I. Ohienka. Istorychni nauky*, 1, s. 6-23.

Hutsal, A. F., Hutsal, V. A., Mohylov, O. D., Boltaniuk, P. A. 2010. Doslidzhennia kurhannoi hrupy Spasivka-Ivankivtsi u Pozbruchchi. *Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini 2009 r.*, s. 101-103.

Hutsal, A. F., Hutsal, V. A., Mehei, V. P., Mohylov, O. D., Boltaniuk, P. A. 2007. Prodovzhennia robot na kurhanakh rannoskifskoho chasu bilia s. Kolodiivka. *Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini 2005—2007 rr.*, s. 158-160.

Hutsal, A. F., Hutsal, V. A., Mohylov, O. D. 2021. Rannoskifskiy kurhan z krematsiieiu na Zakhidnomu Podilli. *Arkheolohiia*, 1, s. 46-55.

Hutsal, A. F., Hutsal, V. A., Mohylov, O. D. 2022. Kurhan rannoskifskoho chasu bilia s. Shutnivtsi u Serednomu Podnistrov'i. *Arkheolohiia*, 4, s. 83-104.

Hutsal, A. F., Hutsal, V. A., Mohylov, O. D. 2023. Kurhan skifskoho chasu bilia s. Malynivtsi na Podilli. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 2, s. 162-173.

Hutsal, A. F., Mehei, V. P. 1997. Doslidzhennia kurhaniv skifskoho chasu bilia s. Tarasivka. In: Bazhenov, L. V. (ed.). *Kam'ianechchyna v konteksti istorii Podillia*. Kam'ianets-Podilskiy: Oium, s. 85-88.

Hutsal, V. A. 2006. Pokhovalnyi obriad peredskifskoho chasu na Mohylivshchyni. In: Bazhenov, L. V. (ed.). *Druha Mohyliv-Podilska kraieznaucha konferentsiia*. Mohyliv-Podilskiy: Oium, s. 47-55.

Ilinskaia, V. A. 1968. *Skify Dneprovskogo Lesostepnogo Levoberezhia*. Kiev: Naukova dumka.

Ilinskaia, V. A. 1975. *Ranneskifskie kurgany basseina r. Tiasmin*. Kiev: Naukova dumka.

Ilinskaia, V. A., Mozolevskii, B. N., Terenozhkin, A. I. 1980. Kurgany VI v. do n. e. u s. Matusov. In: Terenozhkin, A. I. (ed.). *Skifiia i Kavkaz*. Kiev: Naukova dumka, s. 31-64.

Ilinskaia, V. A., Terenozhkin, A. I. 1983. *Skifiia VII—IV vv. do n. e.* Kiev: Naukova dumka.

Kashuba, M. T. 2015. Krematsii ranneskifskogo vremeni v mogilnikе Kruglik na Srednem Dnestre. *Trudy Gosudarstvennogo Ermitazha*, 77, s. 200-212.

Kliuchevyi, B. 1965. Pid pokrovom starodavnykh kurhaniv. *Liudyna i sviit*, 6, s. 38-39.

Kovpanenko, H. T. 1970. Kurhany poblyzu s. Machukhy na Poltavshchyni (za materialamy M. Ya. Rudynskoho). *Arkheolohiia*, XXIV, s. 146-169.

Kovpanenko, G. T. 1981. *Kurgany ranneskifskogo vremeni v basseine r. Ros*. Kiev: Naukova dumka.

Malieiev, Yu. M. 1991a. Kurhan Zakhidnopodilskoi hrupy poblyzu s. Zozulyntsi. In: Bodnar, M. M. (ed.). *Pokhovalnyi obriad davnoho naseleennia Ukrainy*. Kyiv: NMK VO, s. 162-181.

- Maleev, Iu. N. 1991b. Kurgan skifskogo vremeni u s. Myshkovtsy v basseine r. Zbruch. In: Boltrik, Iu. V., Buniatian, E. P. (ed.). *Kurgany Stepoi Skifii*. Kiev: Naukova dumka, s. 122-130.
- Meliukova, A. I. 1953. Pamiatniki skifskogo vremeni na Srednem Dnestre. *Kratkie soobshcheniia Instituta istorii materialnoi kultury*, 51, s. 60-73.
- Meliukova, A. I. 1958. Pamiatniki skifskogo vremeni lestepnogo Srednego Podnestrovia. *Materialy i issledovaniia po arkhologii SSSR*, 64, s. 5-102.
- Mogilov, A. D. 2010. K arkheologicheskoi karte Severnoi Bukoviny rannego zheleznogo veka. *Revista arheologica*, V, 1, s. 98-129.
- Mogilov, O. D. 2020. O formirovanii ranneskifskoi kultury na Crednem Dnestre. *Stratum plus*, 3, s. 129-170.
- Mohylov, O. D. 2021. *Komariv. Poselennia doskifskogo chasu na Srednomu Dnistri*. Kyiv: IA NAN Ukrainy.
- Mogilov, A. D., Gutsal, A. F., Gutsal, V. A. 2016a. Pervyi Spasovskii kurgan. In: Sirbu, L. (ed.). *Culturi, Procese si Contexte in Arheologia. Volum omagial Oleg Levitski la 60 de ani*. Cisinau: Garamont-Studio, s. 247-267.
- Mohylov, O. D., Hutsal, A. F., Hutsal, V. A. 2016b. Kurhan z kam'ianym valom na Zakhidnomu Podilli. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 2 (19), s. 212-230.
- Mohylov, O. D., Reida, R. M., Mostovyi, D. O. 2023. Doslidzhennia rannoskifskogo kurhanu poblyzu Komarova u Srednomu Naddnister'i. In: *Arkheolohiia Bukovyny: zdobutky ta perspektyvy: Tezy dopovidei VII mizhnarodnoho naukovo seminaru (m. Chernivtsi, 22 hrudnia 2023 r.)*. Chernivtsi: Tekhnodruk, s. 98-99.
- Skoryi, S. A. 1990. *Kurhan Perep'iattykha (lo etnokulturnoi istorii Dniprovskoho Lisostepovoho Pravoberezhzhia)*. Kyiv: Naukova dumka.
- Skoryi, S. A. 1999. *Kimmeriitsy v Ukrainskoi Lesostepi*. Kiev; Poltava: Arkheolohiia.
- Smirnova, G. I. 1967. Nekotorye voprosy ranneskifskogo perioda na Srednem Dnestre (po povodu stati M. Dusheka). *Arheologicheskie rozhledy*, XIX, s. 223-235.
- Smirnova, G. I. 1968. Raskopki kurganov u sel Kruglik i Doliniany na Bukovine. *Arkheologicheskii sbornik Gosudarstvennogo Ermitazha*, 10, s. 14-27.
- Smirnova, G. I. 1977a. Kurgannyi mogilnik ranneskifskogo vremeni u s. Doliniany. *Arkheologicheskii sbornik Gosudarstvennogo Ermitazha*, 18, s. 29-40.
- Smyrnova, H. I. 1977b. Shchodo pokhvalnoho kharakteru rannoskifskikh pam'iatok poblyzu sil Doliniany, Novosilky, Bilousivky. *Arkheolohiia*, 23, s. 3-10.
- Smirnova, G. I. 1979. Kurgany u s. Perebykovtsy — novyi mogilnik skifskoi arkhaiki na Srednem Dnestre. *Trudy Gosudarstvennogo Ermitazha*, XX, s. 36-67.
- Smirnova, G. I. 1981. Novye dannye o poselenii u s. Doliniany (po materialam raskopok 1977—1978 gg.). *Arkheologicheskii sbornik Gosudarstvennogo Ermitazha*, 22, s. 40-61.
- Smirnova, G. I. 1982. Zakrytye predskifskie komplekсы u sela Dnestrovka-Luka. In: Mikliaev, A. M. (ed.). *Drevnie pamiatniki kultury na territorii SSSR*. Leningrad: Gosudarstvennyi Ermitazh, s. 30-53.
- Smirnova, G. I. 1985. Poselenie u s. Dnestrovka — pamiatnik chernolesskoi kultury na Dnestre. *Arkheologicheskii sbornik Gosudarstvennogo Ermitazha*, 26, s. 5-29.
- Smirnova, G. I. 1993. Pamiatniki Srednego Podnestrovia v khronologicheskoi skheme ranneskifskoi kultury. *Rossiiskaia arkhelohiia*, 2, s. 101-118.
- Smirnova, G. I. 1999. Eshche raz o seroi kruzhhalnoi keramike iz ranneskifskikh pamiatnikov Srednego Podnestrovia. *Arkheologicheskii sbornik Gosudarstvennogo Ermitazha*, 34, s. 44-57.
- Smirnova, G. I. 2004. Sostoianie izuchenii Zapadno-Podolskoi grupy pamiatnikov ranneskifskogo vremeni v Le-stepnoi Skifii v kontse XX veka. In: Chochorowski, J. (ed.). *Kimmerowie, Scytowie, Sarmaci: księga poświęcona pamięci profesora Tadeusza Sulimirskego*. Kraków: Uniwersytet Jagielloński, s. 409-429.
- Smirnova, G. I. 2006. Zapadno-Podolskaia grupa ranneskifskikh pamiatnikov v svete issledovaniia k kontsu XX stoletia. In: Petrenko, V. G., Iablonskii, L. T. (ed.). *Drevnosti skifskoi epokhi*. Moskva: IA RAN, s. 66-90.
- Terenozhkin, O. I. 1954. Kurgan bilia s. Glevakha. *Arkheolohiia*, 9, s. 80-97.
- Tymoshchuk, B. O. 1950a. *Arkheolohichni rozvidky Chernivetskoho kraieznavchoho muzeiu v 1950 rotsi*. NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1950/14.
- Tymoshchuk, B. O. 1950b. *Shchodennyk Khotynskoi ekspeditsii 1950 r.* Fondy biblioteki Chernivetskoho kraieznavchoho muzeiu.
- Tymoshchuk, B. O. 1956. Arkheolohichni doslidzhennia Chernivetskoho muzeiu v 1949—1951 rr. *Arkheolohichni pam'iatky URSR*, VI, s. 205-208.
- Tymoshchuk, B. O. 1957. *Zvit pro arkheolohichni doslidzhennia Chernivetskoho kraieznavchoho muzeiu v 1957 rotsi*. NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1957/21.
- Tymoshchuk, B. O. 1960. *Zvit pro arkheolohichni doslidzhennia Chernivetskoho kraieznavchoho muzeiu v 1960 rotsi*. NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1960/23.
- Tymoshchuk, B. O. 1963. *Zvit pro robotu arkheolohichnoi ekspeditsii Chernivetskoho kraieznavchoho muzeiu v 1963 rotsi*. NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1963/57.
- Tymoshchuk, B. O. 1969. *Pivnichna Bukovyna — zemlia slov'ianska*. Uzhhorod: Karpaty.
- Tymoshchuk, B. O. 1970. *Arkheolohichni pam'iatky Chernivetskoi oblasti (konspekt lektsii)*. Chernivtsi.
- Tymoshchuk, B. O. 1974. *Zustrich z lehendoiu*. Uzhhorod: Karpaty.
- Timoshchuk, B. A., Vinokur, I. S. 1958. Pamiatniki epokhi polei pogrebenii na Bukovine. *Kratkie soobshcheniia Instituta arkhelohi AN SSSR*, 90, s. 73-76.
- Timoshchuk, B. A., Vinokur, I. S. 1964. Pamiatniki cherniakhovskoi kultury na Bukovine. *Materialy i issledovaniia po arkhologii SSSR*, 116, s. 186-195.
- Shovkoplias, I. H. Maksymov, Ye. V. 1952. Doslidzhennia kurhannoho mohylnyka peredskifskogo chasu na Srednomu Dnistri. *Arkheolohiia*, VII, s. 89-109.
- Shchukin, M. B. 1989. Sem sezonov Slaviano-sarmatskoi ekspeditsii. In: Smirnova, G. I. (ed.). *Itogi arkhelohicheskikh ekspeditsii Gosudarstvennogo Ermitazha*. Leningrad: Gosudarstvennyi Ermitazh, s. 103-114.
- Hutsal, A., Hutsal, V., Mogylov, O. 2023. Early Iron Age mound near the village Malynivtsi in Podillya. *Eminak: Scientific Quarterly Journal*, 2 (42), p. 109-135.
- Mogylov, O. 2013. The barrows of the West Podolian group of the Scythian period. *Mousaios*, XVIII, p. 203-214.
- Ossowski, G. 1891. Sprawozdanie drugie z wycieczki paleontologicznej po Galicji (w roku 1890). *Zbiór wiadomości do antropologii krajowej*, XV, s. 1-88.
- Pulaski, F. 1902. «Mogily» o nasypie kamienym w powiecie Kamienieckim. *Światowit*, IV, s. 3-39.
- Sulimirski, T. 1936. *Scytowie na Zachodnim Podolu*. Lwow: Nakladem Lwowskiego towarzystwa prehistorycznego.

O. Mogylov, V. Hutsal

CULTURAL ATTRIBUTION OF THE ASSEMBLAGE NEAR THE KRUGLIK VILLAGE IN NORTHERN BUKOVINA DISCOVERED IN 1959

In 1959 the expedition of the Chernivtsi University headed by I. S. Vynokur excavated archaeological sites near the Kruhlyk village in Khotyn district of Chernivtsi region. That year the object with burnt layers was excavated.

The site was a chamber of 4.3 × 4 m. Along its perimeter there were 8 round holes connected by a narrow groove, which formed the outer perimeter of the object, enclosing it on all sides, except for the southwestern one. There the gap was traced forming the entrance to the structure from the south. The holes are 0.45—0.6 m in diameter and 0.5—0.6 m deep. They contain layers of charred wood and ash, fragments of burned clay, and stones. The ditch around the perimeter of the structure was on average 20 cm wide. Ceramic slag was cleared out of it, and a clay biconical spinning

wheel and a bronze pin were found near pit 8. In the western part of the site a part of a stone floor, 2.6×1.2 m, survived, which was damaged by plowing and paved with tiles of various shapes and sizes. The upper part of the stones is heavily burnt. A small number of burnt human bones, fragments of ceramics slagged by high temperatures, including fragments of gray clay pottery, were cleared between the stones of the floor.

In the reporting documentation, the site was interpreted as a cremation of the Cherniakhiv culture. The huge base of archaeological materials accumulated since then allows us to return to the interpretation of the Kruhlyk site today. Its structural details, such as the entrance from the south side, pole holes and a ditch around the perimeter, their size, and the use of stone, have the analogues in the early Scythian barrows of the Western Podillia group located in the Middle Dniester area. They also contain details of the funeral rite, such as the burning of a wooden tomb and cremation of the deceased.

The inventory also has analogies in Early Iron Age sites from the Middle Dniester area. Biconical spinning wheels were used here in both the Pre-Scythian and Scythian periods. A bronze pin with a mushroom-shaped top is particularly important. Such items have been found in many burial assemblages of the region in the Early Scythian period. They were also found in settlements. Gray clay dishes made on a potter's wheel are also found at these sites.

Thus, the entire set of features indicates that we deal with the remains of a destroyed barrow from the Scythian period. According to the set of grave goods, it may belong to the Archaic period and date back to the last third of the 7th — first half of the 6th century BC. A representative of a wealthy social stratum of one of the local Dniester communities could have been buried in this barrow.

Keywords: barrow, burial, Bukovyna, Western Podillia group, Scythian time, cremation, jewelry, spindle whorl.

Одержано 4.03.2024

ГУЦАЛ Віталій, кандидат історичних наук, Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, Кам'янець-Подільський, Україна.

HUTSAL Vitaliy, Candidate of Historical Sciences, Kamianets-Podilskyi Ivan Ohienko National University, Kamianets-Podilskyi, Ukraine.

ORCID: 0000-0002-1122-7273,
e-mail: dpoasukam@gmail.com.

МОГИЛОВ Олександр, кандидат історичних наук, Інститут археології НАН України, Київ, Україна.

MOGYLOV Oleksandr, Candidate of Historical Sciences, Institute of Archaeology, National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine.

ORCID: 0000-0002-2400-2380,
e-mail: mogilovod@gmail.com.

А. Семенова

РИМСЬКІ КІСТЯНІ ЛОЖКИ З ОЛЬВІЇ ПОНТІЙСЬКОЇ

Публікацію присвячено дослідженню римських кістяних ложок з Ольвії Понтійської. Особлива увага приділяється питанням типології та функціонального призначення згаданих виробів.

Ключові слова: Ольвія Понтійська, римські кістяні вироби, римські кістяні ложки, cochlear, ligulae.

Вступ. Ложка — знаряддя добре відоме в сучасному світі, має довгу історію і асоціюється перш за все з її кухонними та столовими функціями. Ймовірно, першими ложками слугували об'єкти, природна форма яких дозволяла виконувати відповідну функцію, наприклад — раковини молюсків. Достеменно не відомо, коли саме з'явилась ложка в звичному для нас вигляді — неглибокої миски на кінці ручки, адже перші такі знаряддя, ймовірно, виготовлялись з органічних матеріалів, таких як дерево чи кістка, які часто не зберігаються (Jackson 1892, p. 107). Перші археологічно зафіксовані ложки відомі з неолітичного часу і походять із різних територій: кістяні — з Анатолії (Erdalkıran 2015), глиняні — з території Греції, Балкан, Анатолії, Єгипту та Західної Європи (Zimi 1997, p. 209). В Україні глиняні ложки з'являються у носіїв трипільської культури (Биби́ков 1953, с. 345, табл. 53). Великого поширення вони набули в Давньому Єгипті, де виготовлялись із каменю, кістки, слонового бивня, дерева, а складність форми і пишність оздоб деяких зразків свідчить, що їх функція, найімовірніше, не була пов'язана з приготуванням та споживанням їжі (Jackson 1892, p. 108—109).

Традиційно вважається, що в Стародавній Греції не використовували столових предметів, хоча ложки згадують у писемних джерелах і

знаходять на археологічних пам'ятках (Zimi 1997, p. 211—216). Часто їх трактують як фармацевтичні та косметичні знаряддя, аргументуючи це знахідками в жіночих похованнях класичного часу в комплексі з іншими предметами особистого догляду, такими як гребні та піксиди (Zimi 1997, p. 215). По-справжньому широкого поширення і в Греції, і в її колоніях ложки набули вже у римський час, саме тоді вони з'являються і в Північному Причорномор'ї.

Описані нижче типи виготовлялися з різних матеріалів: частіше за все — з бронзи та кістки, рідше — зі срібла. Є поодинокі екземпляри, виготовлені завдяки комбінуванню матеріалів, наприклад — римська ложка з мискою з гірського кришталю зі срібною ручкою, що зберігається в Музеї мистецтв Метрополітен (Arnold et al. 2000, p. 14). І хоча вироби з різних матеріалів мали свої особливості, загалом вони відтворювали одні і ті самі форми. Тому, зосереджуючи своє дослідження на кістяних виробах, будемо залучати в якості аналогії і дані про вироби з металів. Останні, щоправда, мають більшу варіативність як типів, так і підтипів ложок, що пов'язане, перш за все, з можливостями самої сировини. Металеві ложки часто мали миску, що знаходилась не в одній площині з ручкою, а в значно опущеному відносно неї положенні (Riha, Stern 1982, S. 14). Серед кістяних ложок варіанти з опущеною мискою також зустрічаються (Deschler-Erb 1998, S. 134, Taf. 13: 306), втім набагато рідше. Ймовірно, така форма наряд сприяла міцності виробу.

Матеріали та методи. В процесі ознайомлення з літературою складається враження, що в Північному Причорномор'ї знахідки кістяних ложок загалом малочисельні. Крім Ольвії, їх фіксують у Тірі (Сон 2011, с. 300, рис. 3), Панті-

капелі (Кругликова 1949, с. 105, табл. 2: 19—20), Херсонесі (Klenina 2018, p. 339, fig. 55), і кількість їх обчислюються кількома екземплярами. Можливо, така ситуація пояснюється не об'єктивною реальністю, а загальним станом вивчення виробів з кістки та рогу, а також відсутністю спеціалізованих досліджень по окремим пам'яткам.

У цій статті розглянуто кістяні ложки, знайдені в різні роки в Ольвії: як ті, що відомі лише за виданнями, так і ті, що зберігаються в різних наукових установах України. Якщо орієнтуватись на згадки в публікаціях та колекції музеїв і фондів наукових установ, в Ольвії наразі знайдено щонайменше 22 різні кістяні ложки, цілі та фрагментовані. Насправді ж, їх було виявлено набагато більше: так М. А. Наливкіна (1940, с. 194—195) в примітках до своєї статті згадує «ряд круглих та овальних ложок з кістки», посилаючись на фотоархів Інституту історії матеріальної культури імені М. Я. Марра АН СРСР (зараз — Інститут історії матеріальної культури РАН) і, на жаль, не надаючи більше ніякої інформації. Тільки п'ять із них були більш-менш належно опубліковані. Ще сім артефактів із розкопок різних років і різних ділянок мені вдалося опрацювати особисто. Всі інші екземпляри лише побіжно згадані в публікаціях та описах знахідок (Фармаковський 1906, с. 224, 256; Наливкіна 1940, с. 194—195). Сім кістяних ложок зберігається в Національному Музеї Історії України у Києві (Мезенцева 2001, с. 88), проте їх не включено до загального переліку бо невідомо чи не перераховані вони у публікації М. А. Наливкіною.

Усі ольвійські римські ложки можна розділити за об'ємом миски та формою ручки на дві групи: малі з загостреною ручкою та великі з незагостреною.

До першого типу відносяться ложки з невеликим об'ємом миски, ближчі до сучасної чайної ложки з тонкою, як правило круглою в перерізі, ручкою, що звужується і завжди має загострений край з протилежного до миски боку. В науковій літературі подібні артефакти ототожнюють з латинським терміном «*cochlear*» (Riha, Stern 1982, S. 10; Cool 2016, p. 169).

В Ольвії зустрічається два підтипи малих ложок, які різняться за формою миски. Варіант із круглою мискою та загостреною ручкою, найбільш поширений не тільки в Ольвії, а і в інших римських пам'ятках, існує також у металі. Наразі достеменно відомо дев'ять таких кістяних ложок, п'ять з них опрацьовані особисто (рис. 1: 1—5). Вони можуть дещо різнитися за якістю виконання, але загалом досить однотипні. Довжина ольвійських екземплярів коливається в межах 10—13 см, діаметр миски становив 2,4—2,6 см, і лише одна з ложок мала миску дещо більшого діаметру — 3,7 см (Наливкіна 1940, с. 195). Зі зворотної сторони кожна з них мала більш або менш виражене трикутне з'єднання

ручки з мискою. Більшість з них ніяк додатково не прикрашені, окрім ложки (рис. 1: 4), ручка якої була декорована двома концентричними колами біля місця з'єднання ручки з мискою, та ще одна ложка (рис. 1: 3), центр миски якої прикрашено двома концентричними колами. Окрім кістяних ложок цього типу, в Ольвії були знайдені також бронзові (Фармаковский 1903, с. 80). Загалом в літературі знаходимо інформацію, що така форма побутує принаймні з III ст. до н. е. до IV ст. н. е. (Béal 1983, p. 252), але є й раніші аналогії — в колекції археологічного музею в Афінах зберігається ложка з круглою мискою з акрополію Мікен, датована 1300 р. до н. е., проте не відомо, чи мала вона загострену ручку бо вона частково втрачена (Zimi 1997, p. 211). Разом із тим, всі відомі нам достовірно документовані ложки цього типу походять із римських шарів археологічних пам'яток переважно I—II ст. н. е. (Deschler-Erb 1998, S. 134; Bertrand 2008, p. 119), і були поширені по всій Римській імперії.

Описуючи цей тип, М. А. Наливкіна (1940, с. 195) згадує, що в Ольвії подібні ложки з'являються в інвентарі поховань ще в архаїчний період, але нам поки не вдалося знайти цьому підтвердження. Сама авторка всі опубліковані нею ложки відносила до II ст. н. е.

Дві чи-то мідні, чи-то бронзові ложки цього типу опубліковано як елліністичні (Парович-Пешикан 1974, с. 106, рис. 105), проте, таке датування не видається надто переконливим. Одна з ложок походить з земляного склепу розкопаного у 1901 р. За його описом, усього в склепі було п'ять поховань: два датовані елліністичним часом, ще три — римські (Фармаковский 1903, с. 79—80). Друга зі згаданих ложок походить з насипу земляної могили, розкопаної в 1915 р., що теж не є достатнім аргументом (Парович-Пешикан 1974, с. 177).

Серед опрацьованих особисто екземплярів два датовані I—II ст. н. е. за об'єктами, в яких знайдені. Перша — ложка (рис. 1: 2) з римського склепу (Козуб 1974, с. 24) та ложка (рис. 1: 2) з ділянки Р-25 (Крапивина, Буйських 2011, с. 39).

Другий підтип — ложка з мигдалеподібною мискою. Наразі представлений в Ольвії одним екземпляром (рис. 1: 6). З варіантом із круглою мискою його об'єднує довга ручка з загостреним краєм та невеликий об'єм миски (довжина миски — 2,8 см; ширина — 1,4 см). Сама ручка — кругла в перерізі та продовжується на звороті миски, утворюючи ребро, яке лише трохи не доходить до протилежного її краю. Загальна довжина виробу — 12,3 см. Цей варіант зустрічається набагато рідше, проте все ж має аналогії: з Куріону (Кіпр), де датований I—II ст. н. е. (Cesnola 1903, pl. CXVI)¹, Аквінкума (Бу-

1. Зберігається в Музеї мистецтв Метрополітен, номер доступу № 74.51.5197 <https://www.metmuseum.org/art/collection/search/244077>.

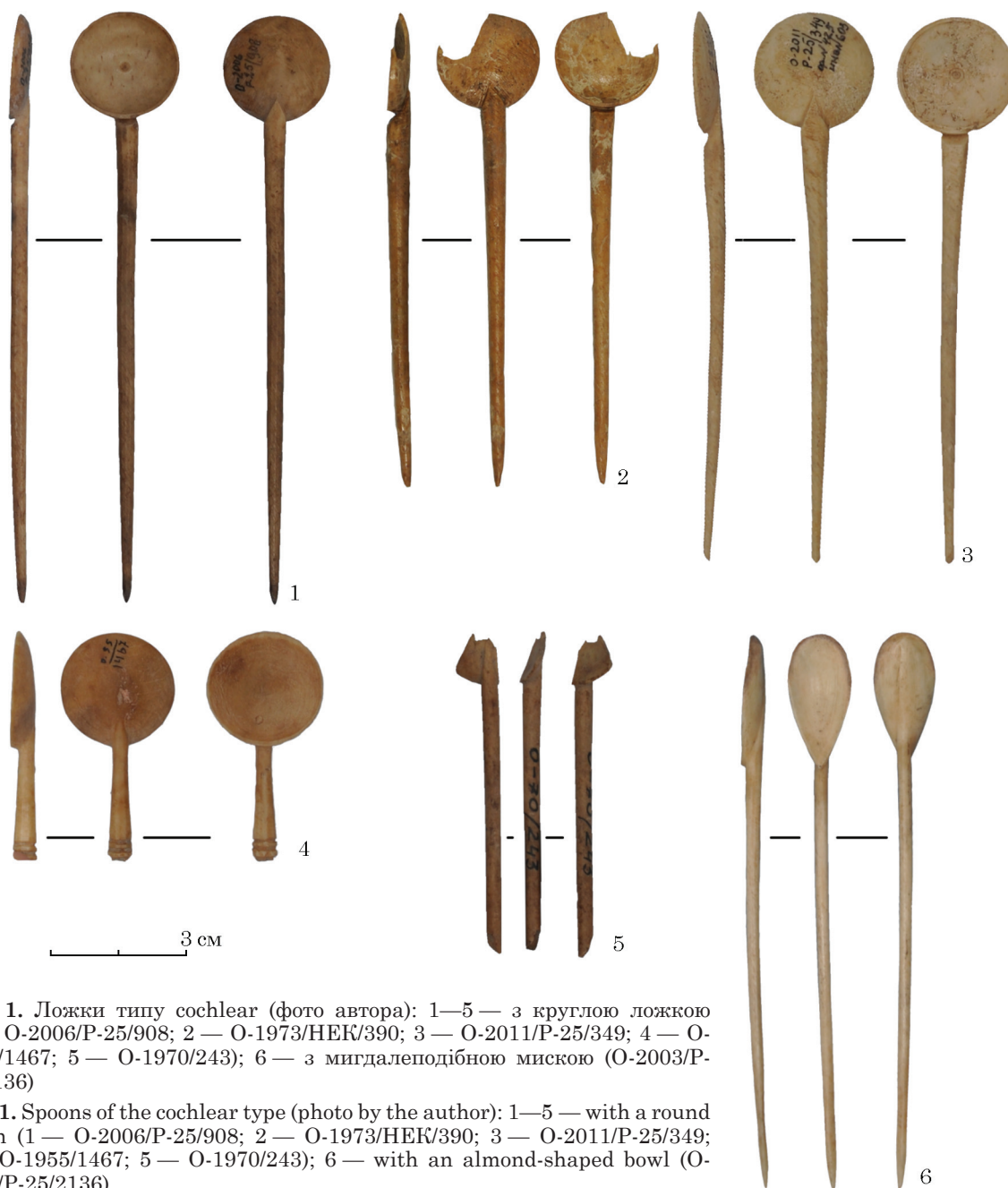

Рис. 1. Ложки типу cochlear (фото автора): 1—5 — з круглою ложкою (1 — O-2006/P-25/908; 2 — O-1973/НЕК/390; 3 — O-2011/P-25/349; 4 — O-1955/1467; 5 — O-1970/243); 6 — з мигдалеподібною мискою (O-2003/P-25/2136)

Fig. 1. Spoons of the cochlear type (photo by the author): 1—5 — with a round spoon (1 — O-2006/P-25/908; 2 — O-1973/НЕК/390; 3 — O-2011/P-25/349; 4 — O-1955/1467; 5 — O-1970/243); 6 — with an almond-shaped bowl (O-2003/P-25/2136)

дапешт, Угорщина) (Biro et al. 2012, p. 101) та з Лемонума (Пуатьє, Франція) (Bertrand 2008, p. 119, fig. 24). Подібно до варіанту з круглою мискою, трапляється також у бронзі, наприклад — у матеріалах Августі Рауріки (Швейцарія), де датований I ст. н. е. (Riha, Stern 1982, S. 24).

Другий тип представлений ложками з більшими за об'ємом овальними мисками, подібними до сучасних столових ложок. Ще однією відмінністю від попереднього типу є незагострена ручка. Такі екземпляри в науковій літературі здебільшого ототожнюють із відомим з римських писемних джерел терміном «*ligulae*» (Riha, Stern 1982, S. 10; Cool 2016, p. 169). Цей тип ложок менш чисельний та не має таких уніфікованих варіантів, особливо коли мова йде про

вироби з кістки. В Ольвії він репрезентований двома екземплярами різних підтипів:

Перший — ложка з незагостреною ручкою загальною довжиною 11,2 см з більшою, порівняно з попереднім типом, овальною мискою довжиною приблизною 4,2 см (рис. 2). Ручка кругла в перерізі, у місці з'єднання з мискою сплюснена, протилежний її кінець закінчується точеною кулею. Це випадкова знахідка, описана на основі публікації (Наливкина 1940, с. 195, табл. XLIII), найближчою аналогією можна вважати кістяну ложку II—III ст.н. е. знайдену на Афінській агорі (Thompson 1956, pl. 15: b).

Другий варіант — це ложка з зооморфною ручкою у вигляді морського ссавця з експозиції Миколаївського обласного краєзнавчого музею

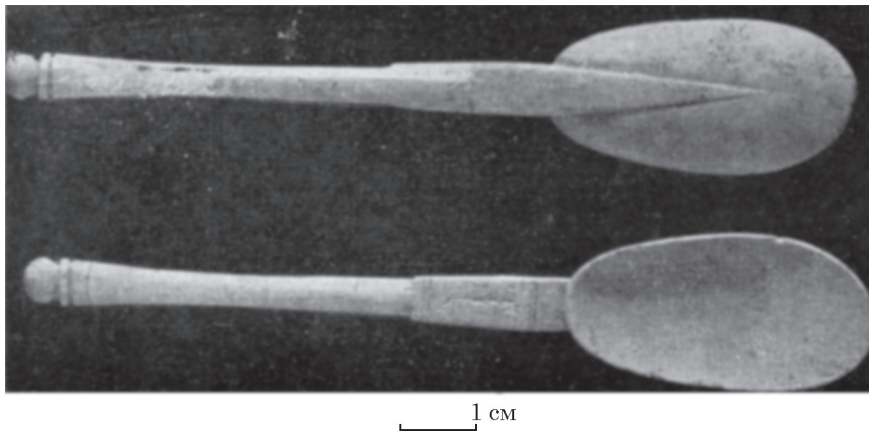

Рис. 2. Ложка типу ligula з простою ручкою (за Наливкіна 1940)

Fig. 2. The ligula spoon with a simple handle (after Nalyvykina 1940)

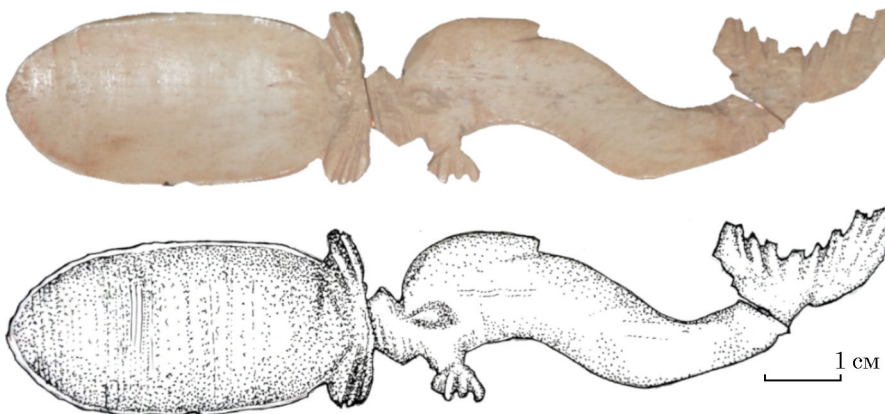

Рис. 3. Ложка типу ligula з зооморфною ручкою (фото автора)

Fig. 3. The ligula spoon with a zoomorphic handle (photo by the author)

(рис. 3). На жаль, походження її з Ольвії наразі підтверджується тільки позначкою в музейній документації. Опис артефакту ускладнений тим, що його не можна було зняти з планшету у вітрині, тому заміри і фотографування відбувались тільки в одній площині. Ложка має загальну довжину 12,4 см, а довжина овальної миски становила 4,6 см. Ручка зображає ссавця у вигнутому положенні, вірогідно дельфіна. Хоч артефакт не є взірцем високої художньої майстерності, дбайливо відтворені деталі (хвостовий, спинний та грудний плавники, очі) роблять зображення пізнаваним. Попри те, що не вдалось знайти повної аналогії, ми все ж можемо згадати деякі приклади використання подібних зображення в елементах різних виробів. Візуально найбільш схожим видається кістяна ручка складного ножа з римського Лемонума (Bertrand 2008, p. 117, fig. 22). Також зображення дельфінів зустрічається на ручках римських металевих ложок з Британії (Sherlock 2012, p. 91—95, fig. 2; 3). Можливо, зображення дельфіна пов'язано з Еросом (Купідonom), атрибутом якого був цей ссавець, та одним з іконографічних сюжетів «Ерос верхи на дельфіні», який з'являється в елліністичний час, але був популярний і в Римській імперії (Vass 2011, p. 299). Висувалась також думка, що зображення дельфінів на ложках могло слугувати символічним побажанням щастя та прирівнюється до написів аналогічного змісту (Sherlock 2012, p. 96).

Сировина та техніка виготовлення. Інтенсивна модифікація сировини не дає можливості чітко встановити, з якої саме частини скелету найчастіше виготовлялись ложки, але ми можемо робити деякі припущення виходячи з розміру та форми самої кістки та товщини компактної кісткової речовини, необхідної для такого виробу. Вірогідно, більша частина ложок бути вироблені з довгих кісток великих копитних тварин (MacGregor 1985, p. 181), проте якась частина, ймовірно, могла виготовлялась також із бивня слона або із рогу оленя. В Ольвії всі або, принаймні, більшість ложок була виготовлена з трубчастих кісток. Виключення становлять дві опубліковані раніше ложки типу «cochlearia» (Наливкина 1940, с. 195), визначені авторкою публікації як виготовлені зі слонової кістки, проте підтвердити цю інформацію без особистого огляду неможливо.

Процес створення ложок з круглою мискою та ручкою з загостреним краєм детально описаний та відтворений експериментально. Вважається, що при виготовленні таких артефактів використовувалось поєднання кількох технік. Спочатку майстру необхідно було відібрати придатний для його цілей матеріал, намітити та вручну за допомогою різця викроїти напівфабрикат виробу. Наразі в Ольвії не знайдено (принаймні мені про це не відомо) жодного напівфабрикату кістяної ложки, проте такі знахідки зламаних або не використаних з інших причин заготовок

періодично знаходять в римських шарах інших пам'яток (Riha, Stern 1982, S. 13; Bertrand 2008, p. 104) в тому числі — й у Північному Причорномор'ї в Фанагорії (Кругликова 1949, с. 104, табл. 1). Це грубо оброблені фрагменти сировини, які проте вже мають обрис майбутнього виробу, вигин зовнішньої сторони ложки утворювався за допомогою пласких граней. Внутрішня частина миски ложки формувалась за допомогою токарського верстату та різця. Для цього заготовку закріплювали на основі (ймовірно, дерев'яній), з іншого боку притискали гострим металевим стрижнем (Deschler-Erb 1998, p. 100). Отвори від його використання фіксуються на деяких екземплярах ложок, в тому числі — й на двох артефактах з Ольвії. Але частіше за все їх прибирали, а поверхню додатково згладжували, позбуваючись усіх слідів, що свідчили про використання поворотного механізму. Тому до того, як була знайдена незакінчена ложка з невидаленим центральним конусом, використання токарського верстату для виготовлення ложок було дискусійним питанням (Barbier 2016, S. 61).

Зовнішня частина миски та ручка формувались вручну за допомогою різця та напилка, сліди використання якого фіксуються на більшості відомих нам екземплярів з Ольвії. Миска ложки підпилювалась, щоб надати їй сферичної форми, а довга тонка ручка продовжувалась трикутним виступом на мисці; така конструкція мала сприяти міцності виробу.

Для виготовлення більших ложок також використовувалося поєднання кількох технік — різьблення та точіння (Barbier 2016, p. 61). Про це свідчить і знахідка з Ольвії: в цьому випадку токарний верстат міг використовуватися для оформлення завершення ручки. Зооморфна ручка другого варіанту була вирізьблена. На жаль, більш детальний аналіз неможливий без особистого обстеження артефактів.

Дискусія: функції ложок. З писемних джерел відомо (Marquardt 1886, S. 306), що в римлян було два типи ложок — «*sochlear*» та «*ligulae*». Частина вчених асоціює відомі артефакти саме з двома цими великими групами, де «*sochlear*» — ложка з меншою мискою, а «*ligulae*» — з більшою. Проте, не всі погоджуються з таким припущенням і навіть ставлять під сумнів доцільність використання римських термінів для опису археологічних знахідок (Bíró 1994, p. 44). В деяких випадках, переважно в англомовній літературі, терміном «*ligulae*» позначають ще й медичний або косметичний інструмент з довгою вузькою ручкою та мініатюрним диском/мискою на кінці (Cool 2016, p. 169).

Так само немає загальної думки і щодо функціонального застосування ложок: якщо екземпляри з більшою за об'ємом мискою більшість учених впевнено зараховує до посуду і пов'язують з вживанням та приготуванням їжі,

то стосовно ложок із меншою мискою такої однозначності немає. Для радянської та української наукової традиції прийнято вважати, що ложки з меншими мисками використовувались для медичних і косметичних цілей (Крапівіна 1993, с. 137; Сон 2011, с. 300). Це пояснюється тим, що розмір мисок таких ложок виключає можливість їхнього використання для їжі, в деяких випадках — із обмовкою «якщо не використовувались для споживання яєць і равликів» (Наливкіна 1940, с. 195). Проте, думка про косметичне чи медичне призначення подібних ложок настільки вкоренилась в сучасній історіографії, що навіть в польовій документації ця категорія фігурує саме як «косметична ложечка» та розглядається разом із іншими медичними інструментами (Хомчик 1991, с. 65, рис. 2: 1, 2).

Але скоріше за все, такі ложки могли використовуватися для різних потреб, включно зі столовими. Зрештою, свою назву ця ложка отримала скоріш за все від латинського слова що означало равлика зі спіральною черепашкою «*sochlea*», яке походить від давньогрецького «*κοχλίας*», що також означає равлик або спіраль (Rich 1874, p. 182). У Марціала в Чотирнадцятій книзі його епіграм обігрується ця назва; звідси ж ми дізнаємось, що такі ложки використовувались і для яєць: «*Sum cocleis habilis, sed nec minus utilis ovis numquid scis, potius cur cocleare vocer*» що українською перекладається так: «Я створений для равликів, але не менш хороший для яєць. Знаєте, чому мене називають ложкою-равликом» (переклад авторки з французького перекладу; Béal 1983, p. 253). Пліній Старший в своїй праці «Природнича історія», описуючи традицію розламувати або протикати ложкою черепашки молюсків та шкарлупу яєць як захист від проклять, в цьому випадку також вживається термін «*sochlear*». Про використання таких ложок як столового прибору пише і Петроній в «Сатириконі» (Marquardt 1886, S. 306).

Додатковим свідченням столової функції малих ложок із загостреною ручкою є також їхні зображення на фресках. В Археологічному музеї Неаполя зберігається фреска з будинку Юлії Фелікс у Помпеях на якій зображено натюрморт із дичиною, яйцями та столовим предметом, один з яких можна ідентифікувати як ложку з круглою мискою (Béal 1983, p. 253). В Помпеях у гробниці Гая Весторія Пріска, датованій 75—76 рр. н. е., знайдено фреску з зображенням срібного столового посуду, в тому числі — й двох ложок із круглими мисками (Flecker 2015, S. 111, Abb. 10). Подібні артефакти були частиною римських срібних сервізів, зокрема — набору, що ймовірно походив із Тіволі (Італія) (Oliver 1965, p. 177), а також — із розкопок Помпеїв (Cool 2004, p. 28).

Якщо все ж погодитись, що менші за розміром миски ложки відповідають давньому терміну

«cochlear», треба визнати, що такі ложки все ж використовувались як прибори для вживання їжі. Невелика миска, а також загострена ручка, добре пристосована до вилучення равлика з мушлі або розбивання шкарлупки яйця, цілком придатна до таких цілей. На користь цього може також свідчити знахідка металевої ложки зі збереженою на її поверхні ячною шкарлупою, що виявлена в Августі Рауріці (Riha, Stern 1982, p. 10).

Проте і використання таких ложок для інших потреб цілком імовірно, особливо коли мова йде про кістяні ложки. Вони мають перевагу перед металевими, адже не піддаються корозії та не провокують небажані хімічні реакції при дозуванні і змішуванні різноманітних косметичних та медичних речовин. Для цього кістяні ложки використовувались і в більш пізні часи (Biró, 1994 p. 44). Є також свідчення, що ложки з круглою мискою могли використовуватись як дозувальні ємності двох розмірів (Biró 1994, p. 45). На жаль, ми не можемо підтвердити це твердження на ольвійських матеріалах через невелику вибірку, доступну для особистого дослідження.

Висновки. Підсумовуючи дослідження, можна зробити висновок, що уявлення про одиничність знахідок римських кістяних ложок на античних пам'ятках Північного Причорномор'я не є справедливим, принаймні для Ольвії. Тут, подібно до багатьох римських пам'яток, знайдено два основних типи ложок, які в науковій літературі асоціюють з латинськими термінами «cochlear» і «ligulae». Чисельне переважання першого типу також є притаманним для інших пам'яток, особливо коли мова йде про кістяні екземпляри. Вивчення літературних, образотворчих та археологічних свідчень дозволяє також переглянути усталену в українській історіографії інтерпретацію малих ложок типу «cochlear» як косметичного чи медичного обладнання. Втім, найімовірніше, ці артефакти могли мати різне функціональне призначення, що не обмежувалося лише столовими функціями. Таким чином, попри географічну віддаленість від центру Римської імперії, в Ольвії побутували речі, характерні для типово римської матеріальної культури.

ЛІТЕРАТУРА

- Биби́ков, С. Н. 1953. *Раннетрипольское поселение Лука-Врублевская*. Материалы и исследования по археологии СССР, 38. Москва; Ленинград: АН СССР.
- Козуб, Ю. И. 1973. *Отчет о раскопках на территории некрополя Ольвии в 1973 г.* НА ІА НАН України, ф. 64, 1973/13в.
- Крапивина, В. В. 1993. *Материальная культура І—IV вв. н. э.* Киев: Наукова думка.
- Крапивина, В. В., Буйських, А. В. 2012. *Отчет о раскопках на участке Р-25 в Ольвии в 2011 г.* НА ІА НАН України, ф. 64, 2011/14.
- Кругликова, И. Т. 1949. Костяная фигурка Эрота из Керчи (к вопросу о костерезном ремесле на Боспоре). *Вестник древней истории*, 2, с. 100-107.
- Мезенцева, І. В. 2001. Вироби з кістки в колекції Національного музею історії України з розкопок Ольвії 1935—1940 рр. В: *Ольвія та Античний світ. Матеріали наукових читань, присвячених 75-річчю утворення історико-археологічного заповідника «Ольвія» НАН України*. Київ: ІА НАН України, с. 85-89.
- Наливкина, М. А. 1940. Костяные изделия из раскопок Ольвии в 1935 и 1936 гг. *Ольвия*, 1, с. 187-201.
- Сон, Н. А. 2011. Костяные изделия из Тир. *Боспорские исследования*, 25, с. 298-31.
- Фармаковский, Б. В. 1903. Раскопки некрополя древней Ольвии в 1901 году. *Известия Императорской Археологической Комиссии*, 8, с. 1-113.
- Фармаковский, Б. Ф. 1906. *Раскопки в Ольвии в 1902—1903 г.* Известия императорской археологической комиссии, 13. Санкт-Петербург: Главное управление уделов.
- Хомчик, М. А. 1991. Хірургічні інструменти з Ольвії. *Археологія*, 3, с. 63-68.
- Arnold, D., Hemingway, S., Mertens, J. R., Aruz, J., Picón, C. A., Milleker, E. J., Lightfoot, C. S., LaRocca, D. J. 2000. Ancient World. *The Metropolitan Museum of Art Bulletin*, 58, 2, p. 9-15. <https://doi.org/10.2307/3269091>
- Barbier, M. 2016. *L'artisanat de l'os À l'époque Gallo-Romaine. De l'ostéologie à l'archéologie expérimentale*. Archaeopress Roman Archaeology, 16. Oxford: Archaeopress.
- Béal, J.-C. 1983. *Catalogue des objets de tabletterie du Musée de la civilisation gallo-romain de Lyon*. Lyon: Boccard.
- Béal, J.-C. 1984. *Les objets de tabletterie antique du musée archéologique de Nîmes*. Cahiers des musées et monuments de Nîmes, 2. Nîmes: Office Nîmois de la Culture.
- Bertrand, I. 2008. Le travail de l'os et du bois de cerf à Lemoynum (Poitiers, F): lieux de production et objets finis. État des données. Le travail de l'os, du bois de cerf et de la corne à l'époque romaine: un artisanat en marge? *Monographies Instrumentum*, 34, p. 101-144.
- Biró, M. T. 1994. *The Bone Objects of the Roman Collection*. Musei Nationalis Hungarici. Seria Archaeologica, 2. Budapest: Magyar Nemzeti Múzeum.
- Biro, M. T., Choyke, A. M., Vass, L., Vecsey, A. 2012. *Aquincumi csonttárgyak*. Aquincumi Múzeum Gyűjteménye, 2. Budapest: Avaloni Nyomdaipari Kft.
- Cesnola, L. P. di. 1903. *A Descriptive Atlas of the Cesnola Collection of Cypriote Antiquities in the Metropolitan Museum of Art, New York*. 3. Boston: J. R. Osgood and Co.
- Cool, H. 2004. Some Notes on Spoons and Mortaria. *Theoretical Roman Archaeology Journal*, p. 28-35. https://doi.org/10.16995/TRAC2003_28_35
- Cool, H. M. 2016. *The Small Finds and Vessel Glass from Insula VI.1 Pompeii: Excavations 1995—2006*. Archaeopress Roman Archaeology, 17. Oxford: Archaeopress.
- Deschler-Erb, S. 1998. *Römische Beinartefakte aus Augusta Raurica. Rohmaterial, Technologie, Typologie und Chronologie*. Forschungen in Augst, 27, 1. Augst: Römermuseum.
- Erdalkıran, M. 2015. Neolithic bone spoons from Barcin Höyük. *Türkiye Bilimler Akademisi Arkeoloji Dergisi*, 18, p. 25-36.
- Flecker, M. 2015. «So sollst Du erfahren, wo ich das Gastmahl bereite sowie verschiedene Spiele und

ein prächtiges Trinkgelage». Zur Trinkkultur in augusteischen Militärlagern im römischen Germanien. In: Dickmann, J.-A., Heinemann, A. (Hrsg.). *Vom Trinken und Bechern. Das antike Gelage im Umbruch*. Freiburg: Archäologische Sammlung der Universität Freiburg, S. 100-114.

Jackson, C. J. 1892. The spoon and its history; its form, material, and development, more particularly in England. *Archaeologia*, 53, p. 107-146.

Klenina, E. 2018. *Chersonesus Taurica in the Principate. Some Aspects of Economic History According to Archaeological Data*. Poznań: UAM.

MacGregor, A. 1985. *Bone, Antler, Ivory and Horn: The Technology of Skeletal Materials since the Roman Period*. London: Croom Helm. <https://doi.org/10.4324/9781315747668>

Marquardt, J. 1886. *Das Privatleben der Römer*. 2-te Aufl. Leipzig: S. Hirzel.

Oliver, A. 1965. Two Hoards of Roman Republican Silver. *The Metropolitan Museum of Art Bulletin*, 23, 5, p. 177-185. <https://doi.org/10.2307/3258130>

Rich, A. 1874. *A dictionary of Roman and Greek antiquities with nearly 2000 engravings on wood from ancient originals illustrative of the industrial arts and social life of the Greeks and Romans*. New York: D. Appleton & company.

Riha, E., Stern, W. 1982. *Die römischen Löffel aus Augst und Kaiseraugst. Archäologische und metallanalytische Untersuchungen*. Forschungen in Augst, 5. Augst: Amt für Museen und Archäologie des Kantons Basel-Landschaft.

Sherlock, D. 2012. Roman Folding Spoons Again and Some Related Types. *Transactions of the London and Middlesex Archaeological Society*, 62, p. 89-97.

Thompson, H. A. 1956. Activities in the Athenian Agora: 1955. *Hesperia: The Journal of the American School of Classical Studies at Athens*, 25, 1, 46-68. <https://doi.org/10.2307/147105>

Vass, L. 2011. A Roman Bone Pocket Knife Handle Depicting Eros Riding A Dolphin from Porolissum (Moigrad, Sălaj County, Romania). In: Cosma, C. (ed.). *Studies in Archaeology and History. An Anniversary Volume to Professor Nicolae Gudea on His 70th Birthday*. Cluj, p. 295-303.

Zimi, E. 1997. Spoons in the Greek World. Essays on Greek art in honour of John Boardman. *Oxbow monograph*, 89, p. 209-220.

REFERENCES

Bibikov, S. N. 1953. *Rannetripolskoe poselenie Luka-Vrublevetskaia*. Materialy i issledovaniia po arkheologii SSSR, 38. Moskva; Leningrad: AN SSSR.

Kozub, Iu. I. 1973. Otchet o raskopkakh na territorii nekropolia Olvii v 1973 g. NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1973/13v.

Krapivina, V. V. 1993. *Materialnaia kultura I—IV vv. n. e.* Kiev: Naukova dumka.

Krapivina, V. V., Buisikh, A. V. 2012. *Otchet o raskopkakh na uchastke R-25 v Olvii v 2011 g.* NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 2011/14.

Kruglikova, I.T. 1949. Kostianaia figurka Erota iz Kerchi (k voprosu o kostereznom remesle na Bospore). *Vestnik drevnei istorii*, 2, s. 100-107.

Mezentseva, I.V. 2001. Vyroby z kistky v koleksii Natsionalnoho muzeiu istorii Ukrainy z rozkopok Olvii 1935—1940 rr. In: *Olvii ta Antychnyi svit. Materialy naukovykh chytan, prysviachenykh 75-richchiiu utvorennia istoryko-arkheolohichnoho zapovidnyka «Olvii» NAN Ukrainy*. Kyiv: IA NAN Ukrainy, s. 85-89.

Nalivkina, M. A. 1940. Kostiane izdeliia iz raskopok Olvii v 1935 i 1936 gg. *Olvii*, 1, s. 187-201.

Son, N. A. 2011. Kostiane izdeliia iz Tiry. *Bosporskie issledovaniia*, 25, s. 298-31.

Farmakovskii, B. V. 1903 Raskopki nekropolia drevnei Olvii v 1901 godu. *Izvestiia Imperatorskoi Arkheologicheskoi Komissii*, 8, s. 1-113.

Farmakovskii, B. F. 1906. *Raskopki v Olvii v 1902—1903 g.* *Izvestiia imperatorskoi arkheologicheskoi komissii*, 13. Sankt-Peterburg: Glavnoe upravlenie udelov.

Khomchik, M. A. 1991. Khirurhichni instrumenty z Olvii. *Arkheolohiia*, 3, s. 63-68.

Arnold, D., Hemingway, S., Mertens, J. R., Aruz, J., Picón, C. A., Milleker, E. J., Lightfoot, C. S., LaRocca, D. J. 2000. Ancient World. *The Metropolitan Museum of Art Bulletin*, 58, 2, p. 9-15. <https://doi.org/10.2307/3269091>

Barbier, M. 2016. *L'artisanat de l'os À l'époque Gallo-Romaine. De l'ostéologie à l'archéologie expérimentale*. Archaeopress Roman Archaeology, 16. Oxford: Archaeopress.

Béal, J.-C. 1983. *Catalogue des objets de tableterrie du Musée de la civilisation gallo-romain de Lyon*. Lyon: Bocard.

Béal, J.-C. 1984. *Les objets de tableterrie antique du musée archéologique de Nîmes*. Cahiers des musées et monuments de Nîmes, 2. Nîmes: Office Nîmois de la Culture.

Bertrand, I. 2008. Le travail de l'os et du bois de cerf à Lemonum (Poitiers, F): lieux de production et objets finis. État des données. Le travail de l'os, du bois de cerf et de la corne à l'époque romaine: un artisanat en marge? *Monographies Instrumentum*, 34, p. 101-144.

Biró, M. T. 1994. *The Bone Objects of the Roman Collection*. Musei Nationalis Hungarici. Seria Archeologica, 2. Budapest: Magyar Nemzeti Múzeum.

Biro, M. T., Choyke, A. M., Vass, L., Vecsey, A. 2012. *Aquincumi csonttárgyak*. Aquincumi Múzeum Gyűjteménye, 2. Budapest: Avaloni Nyomdaipari Kft.

Cesnola, L. P. di. 1903. *A Descriptive Atlas of the Cesnola Collection of Cypriote Antiquities in the Metropolitan Museum of Art*. New York. 3. Boston: J. R. Osgood and Co.

Cool, H. 2004. Some Notes on Spoons and Mortaria. *Theoretical Roman Archaeology Journal*, p. 28-35. doi: https://doi.org/10.16995/TRAC2003_28_35

Cool, H. M. 2016. *The Small Finds and Vessel Glass from Insula VI.1 Pompeii: Excavations 1995—2006*. Archaeopress Roman Archaeology, 17. Oxford: Archaeopress.

Deschler-Erb, S. 1998. *Römische Beinartefakte aus Augusta Raurica. Rohmaterial, Technologie, Typologie und Chronologie*. Forschungen in Augst, 27, 1. Augst: Römermuseum.

Erdalkıran, M. 2015. Neolithic bone spoons from Barcin Höyük. *Türkiye Bilimler Akademisi Arkeoloji Dergisi*, 18, p. 25-36.

Flecker, M. 2015. «So sollst Du erfahren, wo ich das Gastmahl bereite sowie verschiedene Spiele und ein prächtiges Trinkgelage». Zur Trinkkultur in augusteischen Militärlagern im römischen Germanien. In: Dickmann, J.-A., Heinemann, A. (Hrsg.). *Vom Trinken und Bechern. Das antike Gelage im Umbruch*. Freiburg: Archäologische Sammlung der Universität Freiburg, S. 100-114.

Jackson, C. J. 1892. The spoon and its history; its form, material, and development, more particularly in England. *Archaeologia*, 53, p. 107-146.

Klenina, E. 2018. *Chersonesus Taurica in the Principate. Some Aspects of Economic History According to Archaeological Data*. Poznań: UAM.

MacGregor, A. 1985. *Bone, Antler, Ivory and Horn: The Technology of Skeletal Materials since the Roman Period*. London: Croom Helm. <https://doi.org/10.4324/9781315747668>

Marquardt, J. 1886. *Das Privatleben der Römer*. 2-te Aufl. Leipzig: S. Hirzel.

Oliver, A. 1965. Two Hoards of Roman Republican Silver. *The Metropolitan Museum of Art Bulletin*, 23, 5, p. 177-185. <https://doi.org/10.2307/3258130>

Rich, A. 1874. *A dictionary of Roman and Greek antiquities with nearly 2000 engravings on wood from ancient originals illustrative of the industrial arts and social life of the Greeks and Romans*. New York: D. Appleton & company.

Riha, E., Stern, W. 1982. *Die römischen Löffel aus Augst und Kaiseraugst. Archäologische und metallanalytische Untersuchungen*. Forschungen in Augst, 5. Augst: Amt für Museen und Archäologie des Kantons Basel-Landschaft.

Sherlock, D. 2012. Roman Folding Spoons Again and Some Related Types. *Transactions of the London and Middlesex Archaeological Society*, 62, p. 89-97.

Thompson, H. A. 1956. Activities in the Athenian Agora: 1955. *Hesperia: The Journal of the American School of Classical Studies at Athens*, 25, 1, 46-68. <https://doi.org/10.2307/147105>

Vass, L. 2011. A Roman Bone Pocket Knife Handle Depicting Eros Riding A Dolphin from Porolissum (Moigrad, Sălaj County, Romania). In: Cosma, C. (ed.). *Studies in Archaeology and History. An Anniversary Volume to Professor Nicolae Gudea on His 70th Birthday*. Cluj, p. 295-303.

Zimi, E. 1997. Spoons in the Greek World. Essays on Greek art in honour of John Boardman. *Oxbow monograph*, 89, p. 209-220.

A. Semenova

ROMAN BONE SPOONS FROM OLBIA PONTICA

The bone spoons found in various years in Olbia, both known from publications and kept in various scientific institutions in Ukraine but have not been published yet are discussed in the paper. Based on all these sources in Olbia, at least twenty-two different bone spoons, both intact and fragmented, have been found. Only five have been adequately documented in publications, while I have personally studied another seven artifacts from different years and areas.

All Roman spoons from Olbia can be divided into two groups, based on the volume of the bowl and the shape of the handle: small ones with a pointed handle and large ones with an unpointed handle. The first type includes spoons with a small bowl volume and a thin handle, typically round in cross-section, tapering, and always featuring a pointed edge opposite to the bowl's edge. In Olbia, two variations of this type are known, distinguished by the shape of the bowl. Presently, there are definitively nine spoons with a round bowl and one with an almond-shaped bowl.

Artifacts of this type, which can be dated based on associated finds, belong to the 1st—2nd centuries AD. In the literature similar objects are commonly associated with the Latin term «cochlear».

The second type comprises spoons with large oval bowls. Another distinction from the previous type is the absence of a pointed handle. Such specimens in the literature are largely associated with the term «ligulae», known from Roman written sources. This type of spoons is less numerous and lacks such standardized variations, especially when it comes to bone artifacts. In Olbia, it is represented by two specimens of different variations, distinguished by the shape of the handle. The first variant features a spoon with a simple handle, round in cross-section, flattened at the junction with the bowl, and its opposite end terminates in a turned ball. The second variant is a spoon with a zoomorphic handle in the form of a marine mammal, likely a dolphin, from the exhibition of the Mykolaiv Regional Museum of Local Lore. Unfortunately, both specimens lack context and are attributed to the Roman period based on close analogies.

Summarizing the research, it can be concluded that the notion of the exclusiveness of finds of Roman bone spoons at ancient sites in the Northern Pontic region is not accurate, at least for Olbia. Thus, despite the geographical distance from the centre of the Roman Empire, Olbia exhibited items characteristic of typical Roman material culture.

Keywords: Olbia Pontica, roman bone artifacts, roman bone spoons, cochlear, ligulae.

Одержано 31.03.2024

СЕМЕНОВА Аліса, Інститут археології НАН України, Київ, Україна.

SEMENOVA Alisa, Institute of Archaeology, National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine.

ORCID: 0000-0002-0809-3681,

e-mail: semenovaalise@gmail.com.

Ю. Ляшко

РАННЬОСКІФСЬКИЙ АКІНАК ІЗ ЧОРНОГО ЛІСУ

Статтю присвячено публікації залізного скіфського меча, який був нещодавно знайдений на околиці Чорного лісу на півдні Дніпровського Правобережного Лісостепу.

Ключові слова: озброєння, акінак, скіфський час, Чорний ліс, Український Лісостеп.

Влітку 2023 р. до фондів Кам'янського державного історико-культурного заповідника був переданий залізний скіфський кинджал, який був випадково знайдений на південно-західній околиці Чорного лісу, неподалік села Цибулеве Кропивницького р-ну Кіровоградської обл.

Знахідка збереглася дуже добре (рис. 1). Меч має брусковидне масивне навершя і також масивне метеликоподібне перехрестя так званого келермеського типу. За класифікацією А. Мелюкової, мечі та кинджали з такими навершнями і перехрестями належать до клинкової зброї 1-го відділу 1-го типу, яка датована другою половиною VII ст. до н. е. (Мелюкова 1964, с. 47).

Загальна довжина меча 39,5 см. Він дволезний, з клинком, що звужується в останній третині довжини. Маса зброї 515 гр.

Ширина перехрестя — 6,2, ширина навершя — 7,2 см, воно масивне з заокругленими краями.

Прямокутне руків'я має довжину 8,2, ширину 2,5 см. Воно жолобкувате і складається із трьох паралельних округлих у перетині поєднаних стрижнів — валиків, розділених вузькими заглибленнями. Клинок у перетині має лінзоподібну форму. Його довжина — 27, ширина біля перехрестя — 3,5 см. Леза клинка — паралельні одне одному та плавно звужуються до вістря в останній чверті довжини. По центру

добре прослідковується ребро жорсткості у вигляді виступаючої лінії з жолобками по обидві сторони.

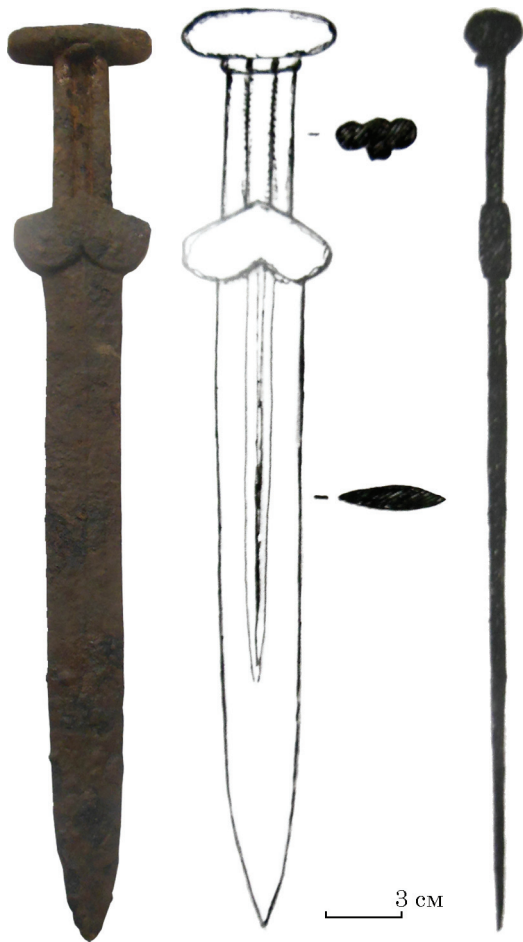
Особливістю меча є наявність під навершям невеликої петлеподібної муфти для кріплення темляка, що надівався в бою на руку, щоб не втратити зброю. Такі петлі зафіксовані лише на архаїчних скіфських акінаках (Скорый, Зимовец 2001, с. 29—31). За твердженнями Д. Топала, акінаки келермеського типу з петлевидною муфтою характерні для келермеської клинкової зброї. Однак за його спостереженнями, ця технологічна особливість притаманна більш мечам ніж кинджалам, що мабуть пов'язує це з використанням їх у кавалерії (Топал 2021, р. 6).

Клинок разом з руків'ям виготовлений із однієї залізної смуги. Навершя і перехрестя з'єднані методом дуже акуратної проковки, так що сліди з'єднання майже непомітні. Як зазначає у своїй дисертації О. Шелехань — зброя з масивним брускоподібним навершям, з'єднаним з руків'ям методом прошивки відноситься до найархаїчніших зразків, вона відома не лише в Українському Лісостепу і Степу, а зустрічається також у Молдові і Середньому Подонні (Шелехань 2016, с. 187—222).

Аналіз поширення скіфських мечів і кинджалів, за спостереженнями Д. Топала (Топал 2004, с. 26), в межах відомих локальних груп, дає картину переваги зброї великих розмірів в ареалі «скіфського центру» (Північне Причорномор'я — Крим — Кавказ) і малих розмірів — на периферії скіфського світу (Трансільванія — Молдова — Волго-Уральський регіон — Український лісостеп).

Стосовно аналогій короткому мечу подібного типу, то відомо кілька подібних за формою

© Ю. ЛЯШКО, 2024

Акінак із Чорного Лісу
Sword from Chorny Lis

руків'я кинджалів, які походять із території Криму і Посейм'я. Зокрема, це два кинджали-акінаки другої половини VII ст. до н. е. знайдені біля Кубалач та Міжгір'я Білогірського р-ну Крима (Скорый, Зимовец 2021, с. 29—30). Можна згадати і знахідку з с. Коротояк Воронезької обл. Росії (Ворошилов, Золотарев 2013, с. 58). Досить близьким за формою і розмірами є кинджал, який зберігається у фондах Курського обласного краєзнавчого музею (Білинський, Шелехань 2015, с. 84, рис. 1: 1). Крім того, кілька таких кинджалів чи коротких мечів відомо із розкопок Володимирського могильника (Topal 2021, p. 15. fig. 3: 3, 8).

Клинка зброя з простим брускоподібним наверхшам і метеликоподібним перехрестям келермеського типу, з'являється на території Південно-Східної Європи, починаючидесь із другої половини VII ст. до н. е. Одним із відомих комплексів з подібним кинджалом в Правобережному Лісостепу, є поховання 1 в кургані 6 біля Яснозір'я в межах Росії і Тясмину, територіально недалеко від Чорного лісу. Там було знайдено майже цілком аналогічний акінак (довжина 44 см) келермеського типу з петелькою на рукоятці (Ковпаненко, Бессонова, Скорый 1994, с. 55, рис. 6: 1). Автори цих розкопок

датовують поховання серединою — другою половиною VII ст. до н. е. (Ковпаненко, Бессонова, Скорый 1994, с. 60). Тому і наш акінак можна з великою вірогідністю віднести до вказаного часу.

На жаль, нам невідомо точне місце знахідки цього меча, тому важко сказати: це зброя втрачена під час військових подій чи походить із зруйнованого поховання або поселення. Однак навіть ця обставина не зменшує наукової вартості артефакту як ще одного зразка холодної зброї доби скіфської архайки.

ЛІТЕРАТУРА

Білинський, О. О., Шелехань, О. В. 2015. Клинка зброя скіфського часу з Посейм'я. *Магістеріум. Археологічні студії*, 60, с. 82-91.

Ворошилов, А. Н., Золотарев, П. М. 2013. Находка акинака келермесского типа в правобережье Среднего Дона. В: Березуцкий, В. Д. (ред.). *Восточноевропейские древности*. Воронеж: Научная книга, с. 58-62.

Ковпаненко, Г. Т., Бессонова, С. С., Скорый, С. А. 1994а. Новые погребения раннего железного века в Поросье. В: Черненко, Е. В. (ред.). *Древности скифов*. Киев: ИА АН Украины, с. 41-63.

Ковпаненко, Г. Т., Бессонова, С. С., Скорый, С. А. 1994b. *Пам'ятники скіфської епохи Дніпровського Лісостепу Правобережжя (Києво-Черкаський регіон)*. Київ: Наукова думка.

Мелюкова, А. И. 1964. *Вооружение скифов*. Свод археологических источников, Д 1-4. Москва: Наука.

Скорый, С. А., Зимовец, Р. В. 2021. *Скифские древности Крыма. Материалы одной коллекции*. Полтава: Асми.

Топал, Д. А. 2004. Скифские акинаки: функциональное разделение и контекст обнаружения. В: *Антропологические исследования в Молдове. Материалы I научной конференции молодых преподавателей и студентов. 26—27 ноября 2004 г.* Кишинев, с. 19-33.

Шелехань, О. В. 2015. Знахідки клинкової зброї ранньоскіфського часу з Українського лісостепу. *Археологія і давня історія України*, 2 (21): Старожитності раннього залізного віку, с. 160-168.

Шелехань, О. В. 2016. *Мечі та кинджали скіфського часу Східноєвропейського лісостепу*. Дисертація канд. істор. наук. Київ: ІА НАН України.

Topal, D. 2021. Akinakai of Kelermes type: New Discoveries in Central and Northern Bessarabia. In: *New Discoveries in Central Bessarabia*. Kishinev, p. 1-20.

REFERENCES

Bilynskiy, O. O., Shelekhan, O. V. 2015. Klynkova zbroia skifskoho chasu z Posem'ia. *Mahisterium. Arkheolohichni studii*, 60, s. 82-91.

Voroshilov, A. N., Zolotarev, P. M. 2013. Nakhodka akinaka kelermesskogo tipa v pravoberezhie Srednego Dona. In: Berezutskii, V. D. (ed.). *Vostochnoevropeiskie drevnosti*. Voronezh: Nauchnaia kniga, s. 58-62.

Kovpanenko, G. T., Bessonova, S. S., Skoryi, S. A. 1994a. Novye pogrebeniia rannego zheleznogo veka v Porose. In: Chernenko, E. V. (ed.). *Drevnosti skifov*. Kiev: IA AN Ukrainy, s. 41-63.

Kovpanenko, G. T., Bessonova, S. S., Skoryi, S. A. 1994b. *Pamiatniki skifskoi epokhi Dneprovskogo Lesostepnogo*

Pravoberezhia (Kievo-Cherkasskii region). Kiev: Naukova dumka.

Meliukova, A. I. 1964. *Vooruzhenie skifov*. Svod arkheologicheskikh istochnikov, D 1-4. Moskva: Nauka.

Skoryi, S. A., Zimovets, R. V. 2021. *Skifskie drevnosti Kryma. Materialy odnoi kolleksii*. Poltava: Asmi.

Topal, D. A. 2004. Skifskie akinaki: funktsionalnoe razdelenie i kontekst obnaruzheniia. In: *Antropologicheskie issledovanie v Moldove. Materialy I nauchnoi konferentsii molodykh prepodavatelei i studentov*. 26—27 noiabria 2004 g. Kishinev, s. 19-33.

Shelekhan, O. V. 2015. Znakhidky klynkovoi zbroi rannoskifskoho chasu z Ukrainskoho lisostepu. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 2 (21): Starozhytnosti rannoho zaliznogo viku, s. 160-168.

Shelekhan, O. V. 2016. *Mechi ta kyndzhaly skifskoho chasu Skhidnoievropeiskoho lisostepu*. Dysertatsiia kand. istor. nauk. Kyiv: IANAN Ukrainy.

Topal, D. 2021. Akinakai of Kelermes type: New Discoveries in Central and Northern Bessarabia. In: *New Discoveries in Central Bessarabia*. Kishinev, p. 1-20.

Yu. Lyashko

EARLY SCYTHIAN DAGGER FROM CHORNY LIS

In the summer of 2023, an iron Scythian dagger (short sword) was transferred to the storage of the Kamianka State Historical and Cultural Reserve, which was accidentally found on the southwestern edge of the Chorny Lis (Black Forest) near Tsybuleve village, Kropyvnytskyi district, Kirovohrad region.

The find survived very well. The dagger (short sword) is 39.5 cm long, double-edged, with a blade tapering in the last third of its length. Its weight is 515 gr. The width of the cross-bar is 6.2 cm, it is massive, butterfly-shaped, of the so-called Kelermes type. The width of the pommel is bar-shaped — 7.2 cm, it is massive with rounded edges. The rectangular hint is 8.2 cm long and 2.5 cm wide. It is grooved and consists of three parallel rollers, rounded in cross-section and separated by narrow recesses. The blade has a lenticular cross-section. The edges of the blade are parallel to each other and smoothly taper to the point in the last quarter of the length. In the center, a stiffening rib in the form

of a protruding line with grooves on both sides is well traced. The peculiarity of this dagger (sword) is the presence of a small loop under the pommel for the lanyard in order not to lose the weapon in a battle. Such loops are recorded only on archaic Scythian akinakes. According to D. Topal, akinakes of the Kelermes type with a loop are characteristic just for Kelermes bladed weapons. However, according to his observations, this technological feature is inherent rather for swords and short swords than daggers which seemed to be their use by cavalry.

Regarding the analogies of a similar type of dagger (short sword), several dagger hilts of similar shape, originating from the territory of Crimea and Seim river basin are known. In particular, these are two daggers of the second half of the 7th century BC found near Kubalach and Mizhhirya of the Biloghir district in the Crimea. Blade weapons with a simple bar-shaped pommel and a butterfly-shaped cross-bar of the Kelermes type are known in the territory of South-Eastern Europe since somewhere from the second half of the 7th century BC. One of the available assemblages with a similar dagger in the Forest Steppe is the burial near Yasnozirya, barrow 6, grave 1, where a short sword of the Kelermes type with a loop on the hilt was found. The authors of these excavations date this dagger to the middle or second half of the 7th century BC.

Unfortunately, we do not know the exact location of this dagger (short sword), so it is difficult to say whether this weapon was lost during military events, or comes from a destroyed burial or settlement. However, even this circumstance does not reduce the scientific value of this artifact, which is published as a new example of blade weapons of the Scythian archaic era.

Keywords: weapons, dagger, Scythian Age, Black Forest, Ukrainian Forest Steppe.

Одержано 29.04.2024

ЛЯШКО Юрій, Кам'янський державний історико-культурний заповідник, Кам'янка, Україна.

LYASHKO Yuriy, Kamyanka State Historical and Cultural Reserve, Kamyanka, Ukraine.

ORCID: 0000-0002-9413-3036,

e-mail: pitim1968@ukr.net.

Д. Сікоза

ЧЕРНЯХІВСЬКЕ ПОХОВАННЯ ПІД ХЕРСОНОМ

Статтю присвячено републікації жіночого поховання черняхівської культури, випадково виявленого у с. Чернобаївка під Херсоном у 2008 р. Поховання здійснено в ямі з підбоем, що мав склепіння з кам'яних плит. Поховальний інвентар складався з десяти керамічних посудин, срібних двоциткових фібул та кільця, бронзової пряжки, кістяного гольника та ворварки, гребня, скляних кубків та різноманітних бус. Комплекс відноситься до «журавської фази» черняхівської культури.

Ключові слова: культура Черняхів—Синтана-де-Муреш, поховання, Чернобаївка, «журавська фаза».

У 2008 р. під час риття котловану під льох на приватній садибі в с. Чернобаївка Білозерського р-ну Херсонської обл. було виявлене поховання.

Власники садиби розібрали частину кам'яної конструкції поховальної споруди, дістали з землі керамічні посудини і їх фрагменти та відкрили череп і кам'яне склепіння могили. Після цього вони зупинили земляні роботи і повідомили відділ науково-охоронних робіт пам'яток археології Херсонської обласної інспекції по охороні пам'яток історії та культури та Херсонський обласний краєзнавчий музей. Роботи з обстеження зруйнованого поховання проводились групою у складі співробітників перелічених організацій у термін з 21 по 24 лютого 2008 р. Перша публікація комплексу мала інформаційний характер та була здійснена в 2010 р. (Сікоза, Якубенко 2010).

Поховання являло собою індивідуальне жіноче тілопокладення у ямі з підбоем. Верхній контур вхідної ями не вдалося зафіксувати, оскільки він був порушений багаторічною гос-

подарською діяльністю. На момент дослідження поховання знаходилося під господарським приміщенням; над ним розташовувалися муровані фундаменти будівлі та бетонована підлога на шарі будівельного сміття. За словами старожилів с. Чернобаївка, на території, де було знайдене поховання, до 1950-х рр. розташовувався тік, а пізніше проводились роботи по встановленню лінії електропередачі та розміщувалися ями з побутовими відходами, які на плані позначено сірим кольором (рис. 1: 2). Як підтвердження, праворуч від тазу кістяка виявлено металеву арматуру, забиту згори, а бурінням було пошкоджено кам'яне склепіння могили; через отвір до камери потрапляли сміття та зола з ями побутових відходів.

Вхідна яма видовженого контуру, дещо звужена до ніг, орієнтована в напрямку північ—південь. Підбій заглиблено на 10 см від дна вхідної ями, на якому виявлено пляму крейди розмірами 6 × 11 см. Довжина вхідної ями не встановлюється, ширина у центральній частині близько 60 см, дно на глибині 190 см.

Підбій був у західній стінці вхідної ями та мав склепіння з плит необробленого вапняку шириною від 52 до 56 см та довжиною до 80 см. Загальна довжина підбою 175 см, ширина 75 см.

Склепіння складалося з п'ятьох великих плит. Дві обмежували поховання за головою та ногами, а три було покладено зверху. Додатково їх підтримували два менших камені, поставлені на ребро всередині поховальної споруди. Таким чином, під дальньою стіною підбою було утворено три неглибокі ніші. Максимальна висота збереженої частини склепіння 42 см (рис. 1: 1).

Глибина залягання кісток близько 2,0 м від сучасної денної поверхні.

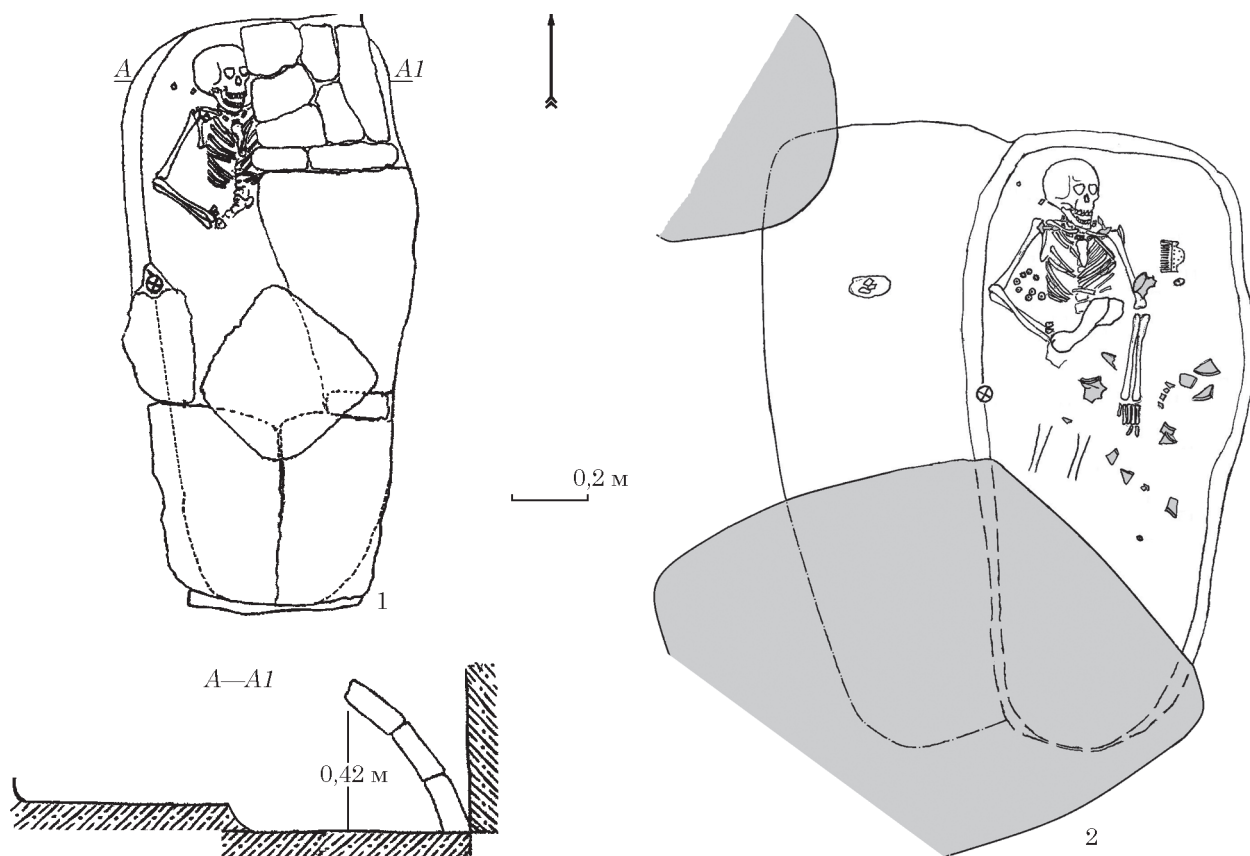

Рис. 1. Поховання в Чорнобаївці: 1 — конструкція склепіння в плані та розрізі; 2 — план поховання
Fig. 1. Burial in Chornobaivka: 1 — construction of the vault (plan and cross-section); 2 — plan of the burial

Поховання не було пограбоване у давнину. Кістки дівчини (молодої жінки) частково переміщені. На місці залишилися череп та посткраніальний скелет до першого хребця поперекової частини хребта. Вони визначають положення тіла як випростане на спині, головою на Пн. Череп лежав прямо, з легким нахилом до лівого плеча, дещо припіднятий. Права рука зігнута в лікті, кисть знаходилася в районі тазу, ліва лежала майже прямо, трохи зігнута в лікті (рис. 1: 2).

В головах та біля лівої кисті стояли гончарні посудини (1—10); їх первинний порядок не зафіксовано. В одній із мисок лежав футляр для голки (11), виготовлений із трубчастої кістки птаха. Біля черепа знайдено срібне кільце (12) та фрагмент кістяної пластинки (13). На шії скелета зафіксовано два разки намиста (14, 15). Між правою рукою в районі ліктя та грудною кліткою знаходилися п'ять бурштинових (16), дві бронзові (17) та одна фаянсова (18) намистини¹. На плечах скелета лежали дві фібули (19). Між лівою рукою та плитою склепіння виявлено кістяний гребінь (20) і намистину з глухого скла (21). На тазових кістках дівчини лежала кістка великої рогатої худоби, поруч два

1. Всі бронзові намистини не збереглись внаслідок дуже сильного окислення; одна з них ребриста, а одна — кругла.

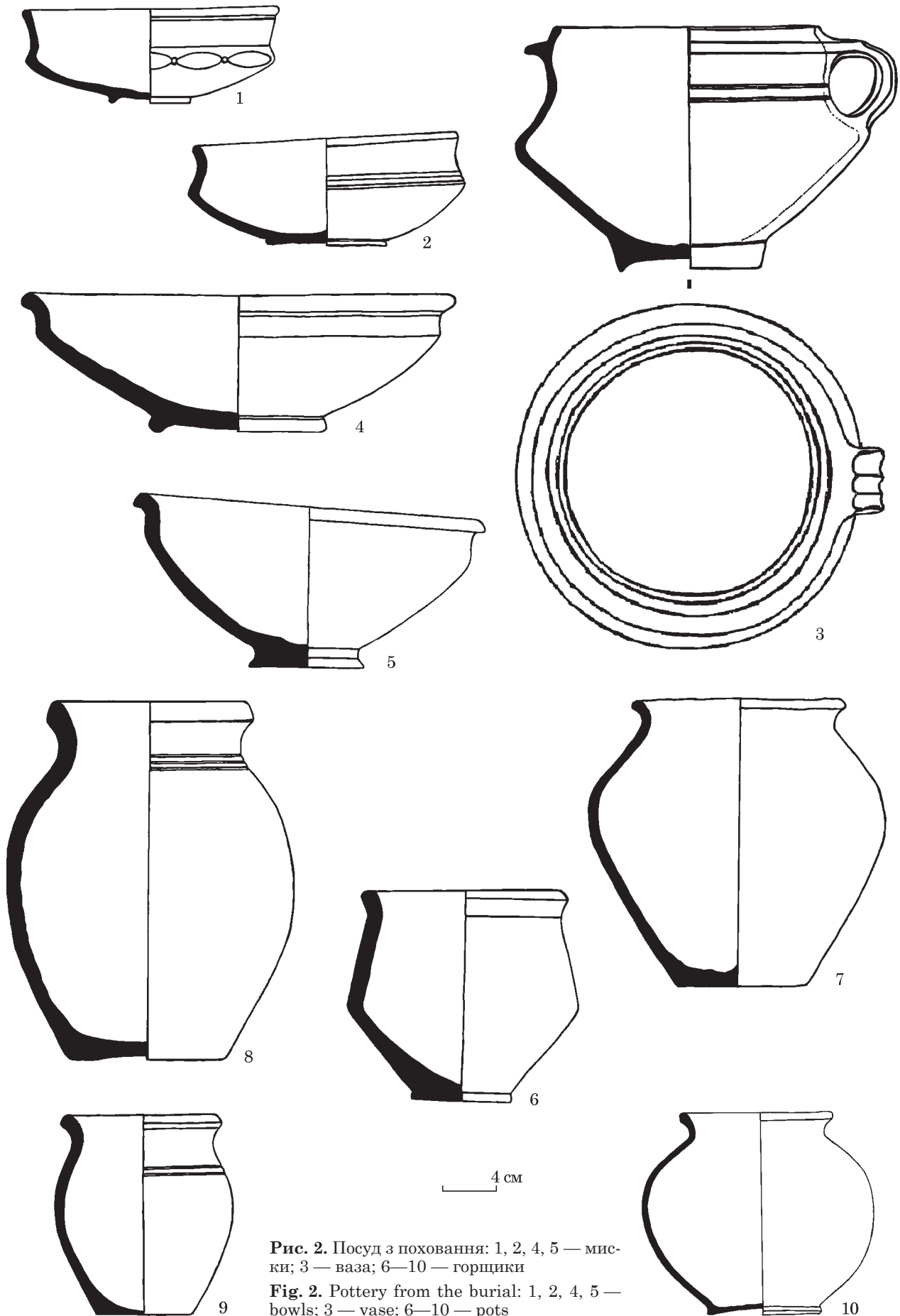
верхні зуби молодої дорослої корови². Нижню частину посткраніального скелету порушено, кістки хаотично розкидані по центральній та південній частинах могили, впереміш з фрагментами двох гончарних посудин та скляних кубків (22, 23). Тут же зафіксовано фрагменти сильно окисленої бронзової пряжки, яка вірогідно використовувалась як застібка від взуття (24). Біля правого зап'ястя знаходились два вапнякові камінці (25).

ОПИС ПОХОВАЛЬНОГО НАЧИННЯ

1. Гончарна сіроглиняна миска. Вінця заокруглені. Раструбоподібний бортик ребром переходить у заокруглену придонну частину. По ребру проходить пасок мигдалеподібних зрізів. Піддон кільцевий. Поверхня сірого кольору, випал нерівномірний, від поверхні відщеплюються шматочки. Посудина деформована. Діаметр вінець 12,7 × 13,4 см. Діаметр піддону 4,3 см. Висота посудини 4,9 см. На декоративному паску 13 мигдалеподібних фасеток (рис. 2: 1).

2. Гончарна сіроглиняна миска. Вінця заокруглені. Бортик невисокий, прикрашений візними лініями, переходить в ребро в середній частині. Піддон кільцевий. Поверхня сірого кольору, залощена, зі слідами формовки. Посу-

2. Визначення к. б. н. Є. Яніш.

дина деформована. Діаметр вінець 14 см, діаметр піддону 6,4 см, висота посудини від 5,6 до 6,2 см (рис. 2: 2).

3. Гончарна сіроглиняна ваза, вінця трохи загнуті і прикрашені зовні високим валиком, зрізаним по верху. Корпус профільований, з виразним ребром посередині. На шийці вази дві горизонтальні врізні лінії і широка стрічкова ручка з чотирма канелюрами. Піддон кільцевий, конічний. Поверхня сіро-коричневого кольору, залощена. Діаметр вінець 24,6 см, діаметр піддону 10,7 см, ширина ручки 4,7 см, висота посудини 18,8 см (рис. 2: 3).

4. Гончарна сіроглиняна миска. Вінця відігнуті, заокруглені. Короткий вертикальний бортик переходить в заокруглений корпус. Піддон кільцевий, виділений підрізом. Колір зовнішньої поверхні чорний, внутрішньої жовтуватого-сірий. Має сліди давнього ремонту: п'ять наскрізних отворів і два незакінчених, не наскрізних. Діаметр вінець 23,7 см, діаметр піддону 9,5 см, висота посудини 7,3 см (рис. 2: 4).

5. Гончарна сіроглиняна миска з відігнутими вінцями, короткий бортик плавно переходить в заокруглений корпус, на високому суцільному піддоні із закраїною. Зовнішня та внутрішня поверхні сірого кольору, на зламі — коричневого. Посудина деформована. Діаметр вінець 18,7 см, діаметр денця 6 см, висота 8 см (рис. 2: 5).

6. Невеликий гончарний горщик з трохи відігнутими вінцями, на суцільному піддоні. В середній частині є чітко виділене ребро. Поверхня сіра з чорними крапками. Діаметр вінець 10,8 см, діаметр денця 5,7 × 6 см, висота посудини 11,5 см (рис. 2: 6).

7. Гончарний горщик із відігнутими вінцями. Поверхня чорного кольору, шорстка, зі слідами кіптяви. Діаметр вінець 11,8 см, діаметр денця 7 см, висота посудини 15,3 см (рис. 2: 7).

8. Гончарний горщик із трохи відігнутими вінцями. На шийці три горизонтальні врізні лінії. Поверхня чорного кольору, зі слідами кіптяви. Діаметр вінець 11 см, діаметр денця 7,4 см, висота посудини 18 см (рис. 2: 8).

9. Невеликий гончарний горщик з відігнутими вінцями. В районі шийки дві горизонтальні врізні лінії. Поверхня жовтуватого-сірого кольору. Діаметр вінець 9,5 см, діаметр денця 4,8 см, висота посудини 11,1 см (рис. 2: 9).

10. Гончарний горщик із трохи відігнутими вінцями та різким переходом шийки у тулуб, на кільцевому піддоні. Поверхня чорного кольору зі слідами кіптяви. Діаметр вінець 12,5 см, діаметр кільцевого піддону 8,5 см, висота посудини 15,5 см (рис. 2: 10).

11. Футляр для голки із залишками дерев'яної кришки з одного боку. Довжиною 10 см, шириною 0,9 см. Виготовлений із трохи вигнутої трубчасті кінцівки птаха з відретушованими краями (рис. 3: 3).

12. Срібне кільце (сережка ?) з дротовою кільцевою обв'язкою. Діаметром 1,5 см (рис. 3: 1).

13. Фрагмент кістяної пласкої квадратної пластинки з двома отворами. Розмірами 1,2 на 0,8 см (рис. 3: 2).

14. Одинадцять 14-гранних сердолікових намистин, просвердлених з одного боку (рис. 3: 4). Камінь має чорні прожилки. Тип 1 за О. В. Гопкало (Гопкало 2008, с. 74—75; 2016, с. 40).

15. Шість намистин сочевицеподібної форми з синього скла (рис. 3: 5). Близькі до типів Алексеева 100, II—III ст. (Алексеева 1978, с. 69) та Алексеева 86 III—IV ст. (Алексеева 1978, с. 69).

16. П'ять бурштинових намистин заокруглено-сплющеної форми червонуватого кольору (рис. 3: 6).

17. Дві бронзові намистини — ребриста (має 14 ребер) та кругла (не збереглися). Ребриста намистина типу Алексеева 11. Схожі намистини датовані II—III ст. (Алексеева 1982, с. 24).

18. Ребриста намистина з блакитного єгипетського фаянсу. Тип Алексеева 16г. Значна частина подібних намистин походить з поховань I—II ст., окремі комплекси датовано I ст. до н. е. та III—IV ст. (Алексеева 1975, с. 34).

19. Дві білонові двоштиткові фібули (рис. 3: 8, 9). Верхній напівкруглий щиток мав три шпички, нижній трохи видовженої ромбічної форми з циркульним орнаментом, відлитий разом з приймачем. Щитки з'єднані напівкруглою спинкою, прикрашеною на кінцях дротяними хомутами. Пружина має залізну вісь. Цікавою особливістю даних виробів є спосіб виготовлення приймача, який більш характерний для арбалетних фібул, тобто приймач відлитий разом з нижнім щитком на тонкій довгій пластині та підв'язаний до основи спинки. Довжина 6 см, ширина верхнього щитка 3,3 см.

20. Кістяний багаточастинний гребінь з округлою спинкою та плечиками, скріплений бронзовими заклепками (рис. 3: 12). Тип Томас III варіант 1 (Thomas 1960, S. 104). Висота 7 см, ширина низ 9,7 см, плечі 8 см.

21. Намистина заокруглено-сплющеної форми, виготовлена зі смуг глухого зеленого, жовтого і синього скла (рис. 3: 7). Точних аналогій намистині не знайдено. За матеріалом виготовлення подібна до типів Алексеева 248, 249 (Алексеева 1978, с. 47).

22. Кубок з прозорого скла, конічної форми, вінця трохи відігнуті, дно заокруглене. Стінки кубку декоровано круглими та овальними краплями синього скла та хаотично розташованими горизонтальними лініями (рис. 3: 11). Діаметр вінець 10,5—11 см, діаметр денця 2,4 см, висота 20 см. Товщина стінки від 0,5—1 мм. Товщина вінець 1,8 мм.

23. Фрагмент денця скляного товстостінного конічного кубка з сотовим орнаментом. Скло прозоре з наявними бульбашками повітря всередині. Розміри фрагмента не дозволяють впевнено атрибутувати посудину (рис. 3: 13).

24. Пряжка бронзова, кругла. Не зберіглася внаслідок повного окиснення металу. Діаметр

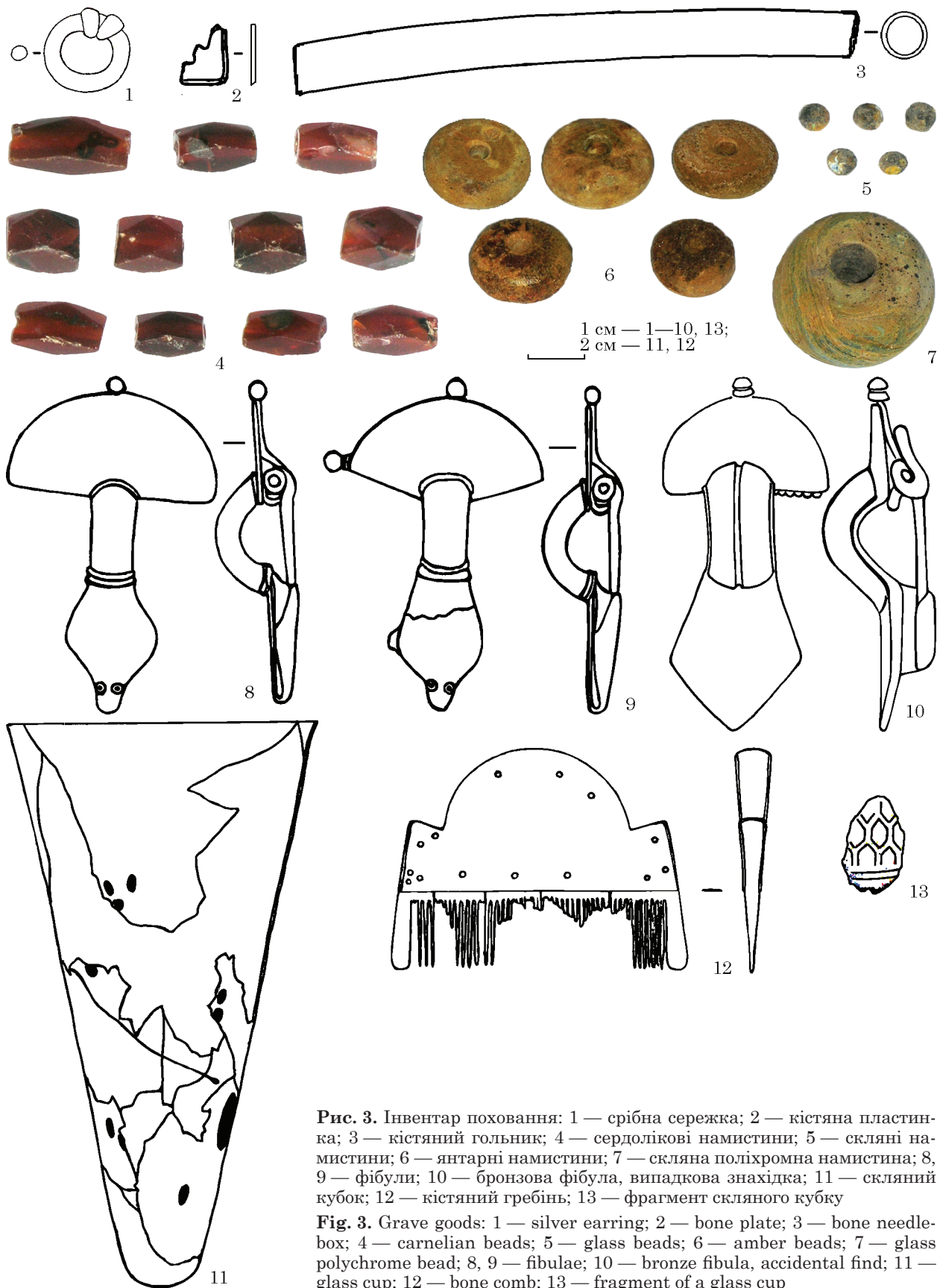

Рис. 3. Інвентар поховання: 1 — срібна сережка; 2 — кістяна пластинка; 3 — кістяний гольник; 4 — сердолікові намистини; 5 — скляні намистини; 6 — янтарні намистини; 7 — скляна поліхромна намистина; 8, 9 — фібули; 10 — бронзова фібула, випадкова знахідка; 11 — скляний кубок; 12 — кістяний гребінь; 13 — фрагмент скляного кубку

Fig. 3. Grave goods: 1 — silver earring; 2 — bone plate; 3 — bone needle-box; 4 — carnelian beads; 5 — glass beads; 6 — amber beads; 7 — glass polychrome bead; 8, 9 — fibulae; 10 — bronze fibula, accidental find; 11 — glass cup; 12 — bone comb; 13 — fragment of a glass cup

кільця близько 1,5 см. Такі пряжки для взуття використовувались лише у окремих випадках.

25. Два невеликі вапнякові камінці. Аналоги для них знаходяться в дитячих похованнях 8 і

9 Малаештського могильника, а також похованнях 21 і 26 могильника Каборга IV; їхню інтерпретацію пов'язують із магією (Магомедов 1979, с. 55).

АНАЛІЗ ПОХОВАЛЬНОГО ОБРЯДУ ТА ІНВЕНТАРЯ

Орієнтація могили по лінії Пн—Пд типова для черняхівської культури. Проте ряд ознак поховального обряду вказує на вплив традицій сарматського, пізньоскіфського та пізньоантичного населення, що побутували в цьому регіоні (Баран, Гороховський, Магомедов 1990, с. 56—58). Кам'яні конструкції в інгумаціях черняхівської культури поширені на пам'ятках Північного Причорномор'я: Коблеве, Вікторівка, Кам'янка-Анчекрак та ін. Дослідники розглядають їх як етнокультурну особливість даного регіону (Авраменко 2017, с. 7—8).

Конструкція поховальної споруди, крейдова підсипка, вапнякові камінці вважаються ознаками сарматської культури (Вязьмитина 1972, с. 168).

Звичай покладання в могилу дрібних камінців докладно розглянув В. С. Тиліщак (Тиліщак 2016). На відміну від гранітних, що могли мати утилітарне значення, дрібні вапнякові камінці дослідники пов'язують з ритуальними діями або атрибутують як фішки для гри. Також існує припущення їх використання в курільницях у випадках знахідок в посудинах чи під ними серед поховального начиння, якщо камінці мають сліди вогню.

Всі могили із дрібними камінцями, де зафіксована орієнтація кістяка, належать до трупопокладень північної орієнтації. Трапляються їх знахідки у комплексах із ліпною керамікою вельбарських типів (Петриківці), але значно частіше, у похованнях із яскравими сарматськими рисами — могили із підбоями, катакомби, деформовані черепи, як, наприклад, у похованні 33 могильника Боромля (Тиліщак 2016, с. 58).

Найчастіше розташовуються подібні камінці в могилах праворуч скелету, особливо біля кисті правої, як у нашому випадку. Вочевидь, саме ця група поховань найповніше відображає ритуал, пов'язаний із вміщенням наборів дрібних камінців у поховання і фіксує наявність давніх магічних, ритуальних чи гадальних практик, пов'язаних із їх використанням.

Найбільшого розповсюдження традиція покладання камінців у могили отримує на фінальних етапах існування черняхівської культури. Значна частина комплексів із камінцями може бути датована другою половиною IV — початком V ст. у межах маслівської та журавської фаз черняхівської культури чи ступені D1 — початку D2 центральноєвропейської хронологічної схеми (Тиліщак 2016, с. 57). Це спостереження може бути враховано як додатковий хроноіндикатор для поховання з Чорнобаївки.

Набір посудин, що входив до поховального начиння, поширений за межами Північного Причорномор'я та є типовим для пам'яток черняхівської культури. Більшість форм датовано

за матеріалами поселень кінцем III — IV ст. (Баран 1981, с. 89—91).

Показова в хронологічному відношенні миска з ребристим паском, вкритим мигдалеподібними зрізами, яку можна датувати ступеню D (Kazanski, Legoux 1988, р. 26). Посуд з подібною орнаментациєю знайдено в могильнику Лазо, в поєднанні з двошаровистими фібулами та кубком типу Хьогом (Левинский 1999, с. 163). Аналоги є серед начиння поховання III датованого IV ст. могильника Віли Ярутські (Романова 1988, с. 137—138, рис. 7: 2) та поселення Лепесівка (Щукин 2005, с. 121, рис. 36). Понад 30 датованих поховальних комплексів з фасетованим посудом належать до останньої третини IV ст. і лише один до початку V ст. — поховання 3 могильника Рідний Край (Строценъ, Шульцце 2010, с. 63—64).

Близька аналогія другій мисці є серед знахідок з поховання 1 могильника Каборга IV (Магомедов 1979, с. 29, табл. III: 4).

Незважаючи на досить широкий асортимент вазоподібних посудин в ареалі черняхівської культури, точного аналога вазі з ручкою знайти не вдалося. Своїми обрисами вона подібна триручним посудинам, проте має лише одну ручку (Магомедов 2001, с. 49). За біконічною формою корпусу та відігнутими Г-подібними вінцями її можна віднести до лівобережного типу за Б. В. Магомедовим (Магомедов 2001, с. 49).

Аналоги двом іншим мискам відомі в могильниках поблизу сіл Гаврилівка (Сымонович 1960, с. 205, 226, табл. VI: 1), Курники (Магомедов 1999, с. 113, рис. 9: 1), серед знахідок на об'єкті 5 поселення Обухів I (Кравченко и др. 2007, с. 176—177, 236, рис. 14: 12).

Набір горщиків теж типовий для черняхівських могильників. Аналоги їм походять з поховань поблизу сіл Оселівка (Никитина 1988, с. 9, 15, табл. 3: п. 5, рис. 3), Гаврилівка (Сымонович 1960, с. 205, 207, 209, 225; табл. IV: 3; V: 10; рис. 17: 2), Війтенки (Шульцце, Любичев, Козак 2020, с. 493, 498; рис. 4: 4). У похованні 79 могильника поблизу с. Гаврилівка разом з аналогічним нашому горщиком, було знайдено фрагмент товстостінного фасетованого кубку (Сымонович 1960, с. 212, 225, табл. V: 1).

Речі особистого вжитку з поховання також звичайні для черняхівських пам'яток. Аналог футляру для голки є серед начиння поховань 11, 13, 21 могильника Коблево (Сымонович 1979, с. 74, рис. 8: 17, 19, 22), поховання 5 могильника Суми-Сад (Некрасова 1985, с. 77, рис. 4: 7, 8) та на поселеннях Ріпнів II, Бовшів II, Неслухів (Баран 1981, с. 122, 212). Паралелі срібній сережці відомі на могильнику Ромашки (атрибутується як підвіска); на могильнику Дерев'яна — бронзове кільце біля голови (атрибутоване як пряжка; Кравченко и др. 2007, с. 354, рис. 11: 9).

Фібули, гребінь, пряжка для взуття, скляні кубки є «наймолодшими» речами в похованні

і датовані останніми десятиліттями IV — першими десятиліттями V ст.

Аналогічна фібула з короткою пружиною та ребром на спинці є серед знахідок у Керчі. Група 21, підгрупа I, варіант I AB за А. К. Амброзом. Датована другою половиною IV — початком V ст. (Амброз 1966, с. 79, 83, рис. 4: 13).

Аналогічну бронзову пряжку для взуття було знайдено в похованні «вождя» з могили 5 у вівчарні радгоспу Придніпровський (Сымонович 1955, с. 300, 303; рис. 14: 4; Сымонович, Кравченко 1983, с. 39).

У похованні 5 могильника Суми-Сад знайдено аналогічний за формою гребінь, виготовлений з цільного шматка рогу (Некрасова 1985, с. 77—78, рис. 4: 6). Близький за формою та конструкцією гребінь походить з поховання 84 на могильнику Бирлад-Валя Сяке в Румунії, знайдений з кубком типу Хьогом, як і в нашому випадку (Palade 2004, р. 114, 502—503, fig. 166: 18).

Скляні кубки без декору або з горизонтальними врізними лініями, як, наприклад, в похованні 35 могильника біля села Гаврилівка, належать до завершальної фази черняхівської культури, ступінь D1 (Петраускас 2021, с. 21).

Конічні кубки з краплями синього скла датовано 370—450 рр. (Kazanski, Legoux 1988, р. 32, 33; Казанский 2011, с. 23). Аналогічний кубок із краплями та овалами синього скла, але без ліній, походить з могили 507 некрополя Бирлад-Валя Сяке в Румунії і датований початком V ст. (Palade 2004, р. 220, fig. 269: 4).

Форма денця та орнаментация фрагменту кубку подібні до знайдених в Гаврилівці, Ранжевому, Горошівці (Гавритухин 1999, с. 49). Подібні кубки відносяться до типу Хьогом за Г. Рау і можуть бути датовані у межах кінця IV — початку V ст. (Rau 1972, S. 167, 192).

Щодо намистин, то подібні комплекти, незважаючи на широке датування, зафіксовані і в поховальних комплексах фінального етапу існування черняхівської культури, наприклад, поховання 5 могильника Сад (Гопкало 2008, с. 140).

У Північному Причорномор'ї 14-гранні сердолікові намистини типу 1 за О. В. Гопкало датовані II—IV ст., знайдені у багатьох комплексах синхронних культур: Дружне, Бельбек IV, Красний Мак, Усть-Альма. Аналоги є серед начиння поховання 101 могильника поблизу с. Гаврилівка, поховань 29 і 45 могильника Дерев'яна (Київська обл.). Схожі намистини зафіксовані на могильнику поблизу с. Холмське. Датовані II—IV ст.

Аналоги намистинам синього скла типів Алексеева 100 та 86 є серед начиння поховання 59 могильника поблизу с. Гаврилівка та поховання 15 могильника Кobleве. О. В. Гопкало ці намистини віднесла до типу XII/2 (Гопкало 2008, с. 28—29; 2016, с. 40). Датовані останньою третиною III — IV ст.

Бурштинові намистини, подібні до наших, виявлено у похованні 38 могильника Кobleве. Підгрупа I та IV/1a за О. В. Гопкало (Гопкало 2008, с. 68—69; 2016, с. 40). Датовані II—IV ст., вельми поширені.

Бронзові намистини та з єгипетського фаянсу не мали розповсюдження на пам'ятках черняхівської культури. Велика намистина зі смуг глухого зеленого, жовтого і синього скла аналогічна намистині типу Гопкало IV/1, знайдений в похованні Черкаси 12 разом із прогнутою підв'язною фібулою варіанту Б 1, які з'являються не раніше останньої третини III ст. (Гопкало 2008, с. 51). Такі намистини могли використовуватися як прясельце.

Таким чином, дане поховання належить до постчерняхівського горизонту за хронологічною таблицею Я. Тейрала, за умови «ромбічного підходу» (Шукин 2005, с. 110), «журавської фази» (375/380—420/430) за Є. Л. Гороховським (Гороховский 1988, с. 45—46), «п'ятого періоду» (375/380—400/410) за О. О. Гей і І. А. Бажаном (Гей, Бажан 1997, с. 53) і, найвірогідніше, було здійснене наприкінці IV — початку V ст.

За спостереженням Б. В. Магомедова, великі і глибокі могильні ями для тілопокладень є однією з ознак черняхівської знаті. Ями складних форм в більшості випадків походять з приморських областей черняхівської культури (Магомедов 1997, с. 80). Місцевим різновидом таких могил є ями з заплічками, в тому числі з використанням каменю. Зрідка трапляються поховання в підбоях та катакомбах. В більшості випадків поховання у великих ямах мали багатий інвентар. Нормою для нього був сервіз для вина, що включав кубок (як правило, скляний) та глек. Для жіночих поховань звичайною є наявність деталей одягу та прикрас із срібла. Решта предметів, що вважаються символами високого статусу (зброя, жетони-калькулі та ін.) трапляються рідко. Оскільки поховання з таким набором речей трапляються відносно часто, вважається, що в цих могилах поховано представників общинної старшини (Магомедов 1997, с. 84).

В цьому контексті привертає увагу багатство начиння чорнобаївського поховання. Наявність білонових фібул, металевих пряжок на взутті, розмаїття посуду вказує на належність похованої до знаті. Про це свідчить і наявність імпортованих пізньоантичних скляних кубків, що більш характерно для багатих чоловічих поховань (Сымонович, Кравченко 1983, с. 36—39).

Форма та облаштування поховальної камери, крейда, дрібні вапнякові камінці є ознаками сарматського впливу на поховальну обрядовість черняхівського населення. Це підтверджує тезу, що на фінальному етапі черняхівської культури роль соціальної «верхівки» виконували носії пшеворських, пізньосарматських та аланських традицій, на противагу вельбарським традиціям на ранньому етапі черняхівської культури (Гопкало 2011, с. 93).

Чорнобаївське жіноче поховання супроводжувалося багатим набором керамічного посуду, напутньою їжею, скляними кубками. Прикраси та речі вжитку дозволяють реконструювати загальний вигляд вбрання похованої: сережка, одяг, закріплені на плечах срібними фібулами, різки різноманітного намиста зі скла, напівкоштовного каміння та єгипетського фаянсу, поясний гольник, взуття, оздоблене пряжками. Все це, разом із особливостями поховальної споруди вказує на високий статус похованої в давньому суспільстві.

Слід зауважити, що наступного року після досліджень, під час проведення земляних робіт у с. Чорнобаївка було виявлено ще одне ґрунтове поховання повністю зруйноване господарською ямою другої половини ХХ століття. З матеріалів зберіглася двопластинчаста фібула. Верхній напівкруглий щиток мав центральну срібну шишечку, нижній ромбічної форми, відлитий разом з приймачем. Щитки з'єднані напівкруглою широкою спинкою з трьома вертикальними врізними лініями (рис. 3: 10). Група 21 підгрупа І варіант І АБ за Амброзом. Датована другою половиною IV — початком V ст. (Амброс 1966, с. 83). Що свідчить про існування на цьому місці могильника, що функціонував, як мінімум, на фінальній фазі черняхівської культури.

Поховань «журавської» фази відомо порівняно небагато, тим більше, з таким багатим поховальним інвентарем, як у чорнобаївському комплексі. Вони дають інформацію про останній етап існування черняхівської культури, про населення, яке залишилось у Північному Причорномор'ї після гунської навали і увібрало в себе багато рис інших культур цього регіону.

ЛІТЕРАТУРА

- Авраменко, М. 2017. Інгумації з кам'яними конструкціями на пам'ятках черняхівської культури Середнього Подністров'я. В: *Археологія Буковини: здобутки та перспективи. Тези доповідей, м. Чернівці, 15 грудня 2017 р.* Чернівці: Технодрук, с. 7-8.
- Алексеева, Е. М. 1975. *Античные бусы Северного Причерноморья*. Свод археологических источников, Г 1-12. Москва: Наука.
- Алексеева, Е. М. 1978. *Античные бусы Северного Причерноморья*. Свод археологических источников, Г 1-12. Москва: Наука.
- Алексеева, Е. М. 1982. *Античные бусы Северного Причерноморья*. Свод археологических источников, Г 1-12. Москва: Наука.
- Амброс, А. К. 1966. *Фибулы юга Европейской части СССР*. Свод археологических источников, Д 1-30. Москва: Наука.
- Баран, В. Д. 1981. *Черняхівська культура*. Київ: Наукова думка.
- Баран, В. Д., Гороховский, Е. Л., Магомедов, Б. В. 1990. Черняховская культура и готская проблема. В: Толочко, П. П. (ред.). *Славяне и Русь*. Киев: Наукова думка, с. 30-78.
- Вязьмитина, М. И. 1972. *Золотобалковский могильник*. Киев: Наукова думка.
- Гавритухин, И. О. 1999. Хронологические индикаторы финала черняховской культуры. 1: Толстостенные кубки со шлифованной и пластической орнаментацией: конические и с выделенной ножкой (Eggers 236—238, Sträume VI—IX). В: Левада, М. Е. (ред.). *Сто лет черняховской культуре*. Киев: Библиотека Vita Antiqua, с. 48-86.
- Гей, О. А., Бажан, И. А. 1997. *Хронология эпохи «готских походов» (на территории Восточной Европы и Кавказа)*. Москва.
- Гопкало, О. В. 2008. *Бусы и подвески черняховской культуры*. Киев: ИА НАН Украины.
- Гопкало, О. В. 2011. Относительная хронология мужских погребений черняховской культуры. К постановке проблемы. *Oium*, 1: Черняхівська культура: матеріали досліджень, с. 66-96.
- Гопкало, О. В. 2016. Погребения культуры Черняхов—Сынтана-де-Муреш с двухпластинчатыми фибулами: опыт социологического анализа группы. *Oium*, 5: Черняхівська культура: до 85-річчя від дня народження І. С. Винокура, с. 29-40.
- Гороховский, Е. Л. 1988. Хронология черняховских могильников Лесостепной Украины. В: Баран, В. Д. (ред.). *Чтения V Международного конгресса археологов-славистов*. 4. Киев: Наукова думка, с. 34-46.
- Казанский, М. М. 2011. Радагайс и конец черняховской культуры. *Oium*, 1: Черняхівська культура: матеріали досліджень, с. 22-32.
- Кравченко, Н. М., Петраускас, О. В., Шишкин, В. Г., Петраускас, А. В. 2007. *Памятники археологии позднеермского времени правобережной Киевщины*. Киев: КНТ.
- Левинский, А. Н. 1999. Лазо — могильник финальной фазы черняховской культуры в Молдове. *Stratum plus*, 4, с. 121-166.
- Магомедов, Б. В. 1979. Каборга IV (раскопки 1973—1974 гг.). В: Сымонович, Э. А. (ред.) *Могильники черняховской культуры*. Москва: Наука, с. 24-62.
- Магомедов, Б. В. 1997. Поховальні споруди як ознака соціального статусу в черняхівському суспільстві. В: Баран В. Д. (ред.). *Проблеми походження та історичного розвитку слов'ян*. Київ; Львів: РАС, с. 79-85.
- Магомедов, Б. В. 1999. Черняховский могильник Курники на Южном Буге. *Stratum plus*, 4, с. 102-120.
- Магомедов, Б. В. 2001. *Черняховская культура. Проблема этноса*. Lublin: UMCS.
- Некрасова, Г. М. 1985. Охоронні розкопки черняхівського могильника поблизу м. Суми. *Археологія*, 50, с. 75-80.
- Никитина, Г. Ф. 1988. Могильник у с. Оселивка Кельменецкого района, Черновецкой области. В: Кропоткин, В. В. (ред.). *Могильники черняховской культуры*. Москва: Наука, с. 5-97.
- Петраускас, О. В. 2021. Черняхівська культура та гуни (за матеріалами археологічних пам'яток України). *Археологія*, 2, с. 15-32.
- Романова, Г. А. 1988. Вилы Яругские могильник IV века. В: Кропоткин, В. В. (ред.). *Могильники черняховской культуры*. Москва: Наука, с. 133-142.
- Сікоза, Д. М., Якубенко, А. М. 2010. Чорнобаївське ґрунтове поховання. В: Братченко, Т. Г. (ред.). *Херсонський обласний краєзнавчий музей. Наукові записки. Проблеми археології, історії, історіографії, джерелознавства, музеєзнавства, природознавства, фалеристики, нумізматики, соціології*. Херсон, с. 221-227.

Строценъ, Б., Шульце, Е. 2010. Фасетки як хронологічний індикатор. В: *Актуальні проблеми археології. Тези міжнародної наукової конференції на пошану І. С. Винокура*. Тернопіль: Астон, с. 63-64.

Симонович, Э. А. 1955. Памятники черняховской культуры степного Поднепровья. *Советская археология*, 24, с. 282-316.

Симонович, Э. А. 1960. Раскопки могильника у овчарни совхоза Приднепровского на Нижнем Днепре. *Материалы и исследования по археологии СССР*, 82: Черняховская культура. Москва: АН СССР, с. 192-238.

Симонович, Э. А. 1979. Коблевский и Ранжевский могильники около Одессы. В: Симонович, Э. А. (ред.). *Могильники черняховской культуры*. Москва: Наука, с. 63-111.

Симонович, Э. А., Кравченко, Н. М. 1983. *Погребальные обряды черняховской культуры*. Свод археологических источников, Д 1-22. Москва: Наука.

Тилишак, В. С. 2016. Дрібні камінці в інвентарі трупопокладень черняхівської культури. *Оіум*, 5: Черняхівська культура: до 85-річчя від дня народження І. С. Винокура, с. 50-58.

Шульце, Э., Любичев, М. В., Козак, А. Д. 2020. Детское погребение на могильнике черняховской культуры Войтенки. *Археология і давня історія України*, 3 (36), с. 489-502.

Щукин, М. Б. 2005. *Готский путь. Готы, Рим и черняховская культура*. Санкт-Петербург: СПбГУ.

Kazanski, M., Legoux, R. 1988. Contribution à l'étude des témoignages archéologiques des Goths en Europe orientale à l'époque des Grandes Migrations: La chronologie de la culture de Cernjahov récente. *Archéologie médiévale*, 18, p. 7-53.

Palade, V. 2004. *Aezarea și necropola de la Bârlad-Valea Seacă (sfarsitul sec. al III-lea — a doua jumătate a sec. al V-lea)*. București.

Rau, G. 1972. Körpergräber mit Glasbeigaben des 4. Nachchristlichen Jahrhunderts in Oder-Weichsel-Raum. *Acta Praehistorica et Archaeologica*, 3, S. 109-214.

Thomas, S. 1960. Studien zu den germanischen Kämnen der römischen Kaiserzeit. *Arbeits- und Forschungsberichte zur sächsischen Bodendenkmalpflege*, 8, S. 54-215.

REFERENCES

Avramenko, M. 2017. Inhumatsii z kam'ianymy konstrukt-siiamy na pam'iatkakh cherniakhivskoi kultury Serednoho Podnistrov'ia. In: *Arkheolohiia Bukovyny: zdobutky ta perspektyvy. Tezy dopovidei, m. Chernivtsi, 15 hrudnia 2017 r.* Chernivtsi: Tekhnodruk, s. 7-8.

Alekseeva, E. M. 1975. *Antichnye busy Severnogo Prichernomoria*. Svod arkheologicheskikh istochnikov, G 1-12. Moskva: Nauka.

Alekseeva, E. M. 1978. *Antichnye busy Severnogo Prichernomoria*. Svod arkheologicheskikh istochnikov, G 1-12. Moskva: Nauka.

Alekseeva, E. M. 1982. *Antichnye busy Severnogo Prichernomoria*. Svod arkheologicheskikh istochnikov, G 1-12. Moskva: Nauka.

Ambroz, A. K. 1966. *Fibuly iuga Evropeiskoi chasti SSSR*. Svod arkheologicheskikh istochnikov, D 1-30. Moskva: Nauka.

Baran, V. D. 1981. *Cherniakhivska kultura*. Kyiv: Naukova dumka.

Baran, V. D., Gorokhovskii, E. L., Magomedov, B. V. 1990. Cherniakhovskaia kultura i gotskaia problema. In: Tolochko, P. P. (ed.). *Slaviane i Rus*. Kiev: Naukova dumka, s. 30-78.

Viazmitina, M. I. 1972. *Zolotobalkovskii mogilnik*. Kiev: Naukova dumka.

Gavritukhin, I. O. 1999. Khronologicheskie indikatory finala cherniakhovskoi kultury. 1: Tolstostennnye kubki so shlifovannoi i plasticheskoi ornamentatsiei: konicheskie i s vydelennoi nozhkoi (Eggers 236—238, Sträume VI—IX). In: Levada, M. E. (ed.). *Sto let cherniakhovskoi kulture*. Kiev: Biblioteka Vita Antiqua, s. 48-86.

Gei, O. A., Bazhan, I. A. 1997. *Khronologiiia epokhi «gotskikh pokhodov» (na territorii Vostochnoi Evropy i Kavkaza)*. Moskva.

Gopkalo, O. V. 2008. *Busy i podveski cherniakhovskoi kultury*. Kiev: IA NAN Ukrainy.

Gopkalo, O. V. 2011. Otnositelnaia khronologiiia muzhskikh pogrebenii cherniakhovskoi kultury. K postanovke problemy. *Oium*, 1: Cherniakhivska kultura: materialy doslidzhen, s. 66-96.

Gopkalo, O. V. 2016. Pogrebeniia kultury Cherniakhov—Syntana-de-Muresh s dvuplastinchatymi fibulami: opyt sotsiologicheskogo analiza grupy. *Oium*, 5: Cherniakhivska kultura: do 85-richchia vid dnia narodzhennia I. S. Vynokura, s. 29-40.

Gorokhovskii, E. L. 1988. Khronologiiia cherniakhovskikh mogilnikov Lesostepnoi Ukrainy. In: Baran, V. D. (ed.). *Chetniia V Mezhdunarodnogo kongressa arkheologov-slavistov*. 4. Kiev: Naukova dumka, s. 34-46.

Kazanskii, M. M. 2011. Radagais i konets cherniakhovskoi kultury. *Oium*, 1: Cherniakhivska kultura: materialy doslidzhen, s. 22-32.

Kravchenko, N. M., Petrauskas, O. V., Shishkin, V. G., Petrauskas, A. V. 2007. *Pamiatniki arkheologii pozdnerimskogo vremeni pravoberezhnoi Kievshchiny*. Kiev: KNT.

Levinskii, A. N. 1999. Lazo — mogilnik finalnoi fazy cherniakhovskoi kultury v Moldove. *Stratum plus*, 4, s. 121-166.

Magomedov, B. V. 1979. Kaborga IV (raskopki 1973—1974 gg.). In: Symonovich, E. A. (ed.) *Mogilniki cherniakhovskoi kultury*. Moskva: Nauka, s. 24-62.

Magomedov, B. V. 1997. Pokhvalni sporudy yak oznaka sotsialnoho statusu v cherniakhivskomu suspilstvi. In: Baran, V. D. (ed.). *Problemy pokhodzhennia ta istorychno rozvytku slov'ian*. Kyiv; Lviv: RAS, s. 79-85.

Magomedov, B. V. 1999. Cherniakhovskii mogilnik Kurniki na luzhnom Buge. *Stratum plus*, 4, s. 102-120.

Magomedov, B. V. 2001. *Cherniakhovskaia kultura. Problema etnosa*. Lublin: UMCS.

Nekrasova, H. M. 1985. Okhoronni rozkopky cherniakhivskoho mohylnya poblyzu m. Sumy. *Arkheolohiia*, 50, s. 75-80.

Nikitina, G. F. 1988. Mogilnik u s. Oselivka Kelmenetskogo raiona, Chernovetskoi oblasti. In: Kropotkin, V. V. (ed.). *Mogilniki cherniakhovskoi kultury*. Moskva: Nauka, s. 5-97.

Petrauskas, O. V. 2021. Cherniakhivska kultura ta huny (za materialamy arkheolohichnykh pam'iatok Ukrainy). *Arkheolohiia*, 2, s. 15-32.

Romanova, G. A. 1988. Vily Iarugskie mogilnik IV veka. In: Kropotkin, V. V. (ed.). *Mogilniki cherniakhovskoi kultury*. Moskva: Nauka, s. 133-142.

Sikoza, D. M., Yakubenko, A. M. 2010. Chornobaivske gruntove pokhovannia. In: Bratchenko, T. G. (ed.). *Khersonskiy oblasnyi kraieznavchyi muzei. Naukovi zapysky. Problemy arkheolohii, istorii, istoriografii, dzhereloznavstva, muzeiznavstva, pryrodoznavstva, falerystyky, numizmatyky, sotsiolohii*. Kherson, s. 221-227.

Strotsen, B., Shulttse, E. 2010. Fasetky yak khronolohichniy indykator. In: *Aktualni problemy arkheolohii. Tezy mizhnarodnoi naukovo konferentsii na poshanu I. S. Vynokura*. Ternopil: Aston, s. 63-64.

Symonovich, E. A. 1955. Pamiatniki cherniakhovskoi kultury stepnogo Podneprov'ia. *Sovetskaia arkheologiiia*, 24, s. 282-316.

Symonovich, E. A. 1960. Raskopki mogilnika u ovcharni sovkhosa Pridneprovskogo na Nizhnem Dnepre. *Materialy i issledovaniia po arkheologii SSSR*, 82: Cherniakhovskaia kultura. Moskva: AN SSSR, s. 192-238.

Symonovich, E. A. 1979. Koblevskii i Ranzhevskii mogilniki okolo Odessy. In: Symonovich, E. A. (ed.). *Mogilniki cherniakhovskoi kultury*. Moskva: Nauka, s. 63-111.

Symonovich, E. A., Kravchenko, N. M. 1983. *Pogrebalnye obriady cherniakhovskoi kultury*. Svod arkheologicheskikh istochnikov, D 1-22. Moskva: Nauka.

Tylishchak, V. S. 2016. Dribni kamintsi v inventari trypopokladen cherniakhivskoi kultury. *Oium*, 5: Cherniakhivska kultura: do 85-richchia vid dnia narodzhennia I. S. Vynokura, s. 50-58.

Shultse, E., Liubichev, M. V., Kozak, A. D. 2020. Detskoe pogrebenie na mogilnike cherniakhovskoi kultury Voitenki. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 3 (36), s. 489-502.

Shchukin, M. B. 2005. *Gotskii put. Goty, Rim i cherniakhovskaia kultura*. Sankt-Peterburg: SPbGU.

Kazanski, M., Legoux, R. 1988. Contribution à l'étude des témoignages archéologiques des Goths en Europe orientale à l'époque des Grandes Migrations: La chronologie de la culture de Cernjahov récente. *Archéologie médiévale*, 18, p. 7-53.

Palade, V. 2004. *Așezarea și necropola de la Bârlad-Valea Seacă (sfarsitul sec. al III-lea — a doua jumătate a sec. al V-lea)*. București.

Rau, G. 1972. Körpergräber mit Glasbeigaben des 4. Nachchristlichen Jahrhunderts in Oder-Weichsel-Raum. *Acta Praehistorica et Archaeologica*, 3, S. 109-214.

Thomas, S. 1960. Studien zu den germanischen Kämmen der römischen Kaiserzeit. *Arbeits- und Forschungsberichte zur sächsischen Bodendenkmalpflege*, 8, S. 54-215.

D. Sikoza

THE GRAVE OF CHERNIYAKHIV CULTURE NEAR KHERSON

In 2008 while digging a pit for a cellar on a private estate in the Chornobayivka village in Bilozerka district of Kherson region the single female burial in a stone-lined niche grave was randomly discovered and later excavated by author and his team. The upper contour of the entrance pit could not be fixed due to long-term economic activity.

Ten ceramic vessels were placed at the head of the grave and near the left hand. They included four bowls, the vase and five pots. The case for a needle, made from the tubular bone of a bird, lied in one of the bowls. The silver ring and a fragment of the bone plate with two holes were found near the skull. Two necklaces were unearthed on the skeleton's neck. Between the right arm in the area of the elbow and breast the five am-

ber beads, two bronze and one glass ones were found. On the shoulders of the skeleton two two-plate fibulae lied. There were two limestone stones near the right wrist. The bone comb and opaque glass bead, which possibly used as a spindle wheel, were found between the left hand and the vault slab. The cow bone lied on the girl's pelvis, next to it the two upper teeth of a cow were placed. The lower part of the postcranial skeleton was broken, the bones are scattered chaotically in the central and southern parts of the grave, mixed with fragments of two pottery vessels and glass goblets. Fragments of the heavily oxidized bronze shoe buckle were recorded here.

The shape and construction of the burial chamber, chalk, and small limestone pieces point to the Sarmatian influence on the funeral rites of the Chernyakhiv society.

According to the grave goods, this burial belongs to the post-Chernyakhiv horizon by the chronological scheme of Jaroslav Tejral, to «Zhuravka phase» (375/380—420/430) by Eugenii Horokhovskiy, to the «fifth period» (375/380—400/410) by Olga Gei and Igor Bazhan and, most likely, was made at the late 4th — early 5th century.

The discovery of another destroyed burial of the final phase of the Chernyakhiv culture indicates the existence of the necropolis here during this time.

Keywords: Chernyakhiv—Sântana-de-Mureș culture, burials, Chornobayivka, «Zhuravka phase».

Одержано 29.01.2024

СІКОЗА Денис, Обласна інспекція по охороні пам'яток історії та культури Департаменту реалізації гуманітарної політики Херсонської обласної державної адміністрації, Херсон, Україна.

SIKOZA Denys, the Regional Inspectorate for the Protection of Historical and Cultural Sites to the Department for the Implementation of Humanitarian Policy of the Kherson Regional State Administration, Kherson, Ukraine.

ORCID: 0000-0002-7287-3084,
e-mail: arheolog111@gmail.com.

С. Скорий, Р. Зимовець, В. Окатенко

КУРГАНИ ДОСКІФСЬКОГО ЧАСУ БІЛЯ с. ЖАБОТИН (дослідження 2020 р.)

Стаття присвячена публікації матеріалів, отриманих під час розкопок трьох курганів скіфського часу в південній частині Дніпровського Лісостепового Правобережжя, в басейні р. Тясмин, біля с. Жаботин. Попри пограбування, пам'ятки містять цікаві дані щодо поховального ритуалу місцевого осілого населення, яскравий керамічний комплекс і деякі інші знахідки, які дають змогу датувати кургани VIII ст. до н. е.

Ключові слова: Доскіфський час, Дніпровське Лісостепове Правобережжя, кургани місцевого осілого населення.

ВСТУП

Мікрорегіон Жаботина та його околиць добре відомий в археологічній науці, оскільки містить старожитності, що мають особливе значення для розуміння історії племен раннього залізного віку — доскіфського та скіфського часів. Мова йде про відоме поселення на Тарасовій Горі, вивчення матеріалів з якого (перш за все, найбільш ранніх) дало змогу виділити особливий етап в археології раннього залізного віку — Жаботинський (Покровская 1973; Дарган 2011).

Але це стосується і декількох курганів ранньоскіфського часу, насамперед, кургану 524 біля с. Жаботин, який у 1913 р. частково дослідив О. О. Бобринської (Бобринской 1916), а 2019 р. ця поховальна пам'ятка була повністю досліджена Скіфською Середньодніпровською експедицією Інституту археології НАН України (Скорий, Зимовець, Окатенко 2020; Skory, Zimovets, Okatenko 2020). Аналізуючи сагайдачний набір вістер стріл з цього кургану, В. А. Іллінська виділила особливий тип вістер

жаботинського типу (Іллінська 1973, с. 14—15).

Свого часу В. Р. Ерліх об'єднав тримуртові псалії з жаботинського кургану 524 з псаліями, подібними до знайдених в кургані Уашхіту 1 в Адигеї (Північно-Західне Передкавказзя) в один тип «Уашхіту—Жаботин» (Эрлих 1991, с. 35, рис. 2).

В цілому ж, поховальні пам'ятки в мікрорегіоні Жаботина вивчені досить слабо, хоча курганів тут вельми багато. О. О. Бобринської дослідив також в 1912 р. курган 523, що розташовувався на південь—південний захід від кургану 524, був пограбований і містив залишки поховання V ст. до н. е. (Бобринской 1914, с. 12—13). Ще раніше, 1899 р., В. В. Хвойка розкопав 6 курганів, але інформація про ці розкопки фрагментована. Відомі лише перелік речей, знайдених у курганах 1 і 2 та вказівка про тип поховальної споруди у кургані 1, а також гарні ілюстрації деяких речей ранньоскіфського часу з цього кургану (Ханенко 1900, приложение). Самі ж ці речі зберігаються у фондах Національного музею історії України.

Результативні роботи поблизу с. Жаботин здійснила 1981 р. Г. Т. Ковпаненко, яка розкопала повністю спалену «шатроподібну» конструкцію ранньоскіфського часу біля с. Флярківка, на захід—південний захід від Жаботина (Ковпаненко 1984), а також провела невеликі розкопки на місці курганної групи з 4 насипів на території тракторної бригади с. Жаботин. Вона цілком розкопала курган 3, та частково дослідила курган 2. Під насипами курганів були поховання передскіфського та скіфського часу (Ковпаненко 1998).

Нарешті 2 невеличких кургани з похованнями V ст. до н. е. біля Михайлівки, розташова-

ної поряд із Жаботиним, дослідив у 2018—2019 рр. О. Д. Могилов (Могилов 2021; Могилов, Ляшко, Руденко 2020; 2021).

Утім, за весь час археологічних робіт біля с. Жаботин не розкопувалися цілком ані одна хоча б невелика компактна курганна група або могильник.

ЛОКАЛІЗАЦІЯ МОГИЛЬНИКА ТА ОПИС ДОСЛІДЖЕНИХ КУРГАНІВ

Маючи на увазі цю обставину, ми поставили собі за мету дослідити декілька курганів, що розташовувались на захід від с. Жаботин, в уроч. Смаляне, біля яру Гусаківка (рис. 1: 1) ¹.

Уроч. Смаляне займає в цілому невелику, досить високу ділянку рівної поверхні, що обмежена з півночі, сходу та півдню відносно глибокими ярами (рис. 1: 2; 2).

Свого часу тут було декілька вітряних млинів, один з яких був збудований безпосередньо на одному з курганів, що призвело майже до повної руйнації пам'ятки. Детальніше мова про це піде при описі досліджених курганів.

На озаченій площі уроч. Смаляне розташовані 2 курганні групи — Північна (6 насипів) та Південна (4 насипи), які, мабуть, відносяться до одного могильника.

Північна група має вигляд ланцюжка, який простягнувся з північного заходу на південний схід (рис. 1; 2). В розташуванні курганів Південної групи нема якоїсь закономірності: їх насипи стоять кучно, на невеликій відстані одна від одної.

Насипи всіх курганів оралися протягом тривалого часу, тому їхні справжні розміри невідомі, але напевно чи вони були великими.

1. Розкопки проведені Середньодніпровською Скіфською експедицією Інституту археології НАН України (керівник — проф. С. А. Скорий). Термін польових робіт 22 липня — 12 серпня 2020 р. В дослідженнях, окрім авторів цієї роботи, приймали участь: С. О. Купрій (Київ), І. В. Білько, М. О. Фільчаков, Р. А. Тимошевський, С. С. Коваленко, С. І. Качало (Харків), О. В. Коротя (Котельва), Ю. Ю. Ляшко, С. Ю. Ляшко (Кам'янка). Всім їм — велике спасибі. Дякуємо також проф. Яну Хохоровські (Краків, Польща) та д-ру Марії Досенович (Белград, Сербія) за надання інформації, необхідної при підготовці статті.

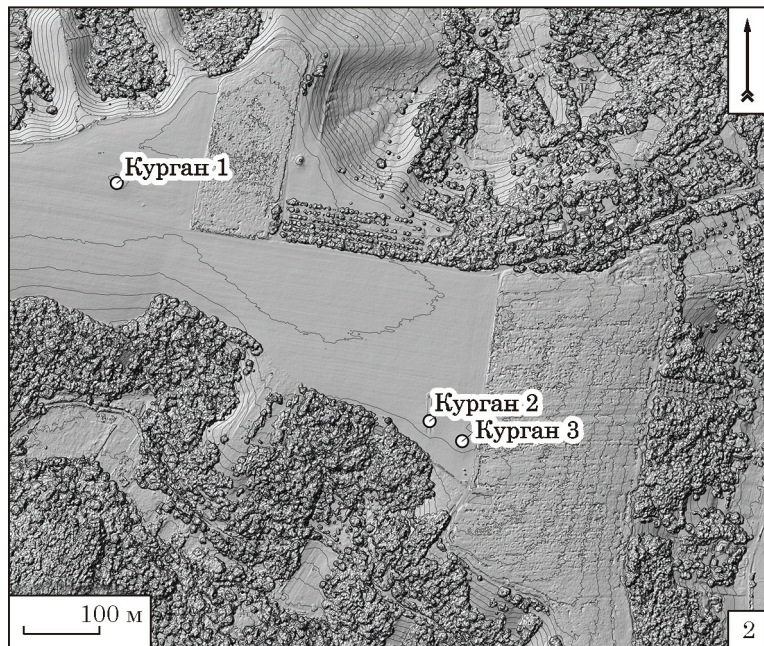
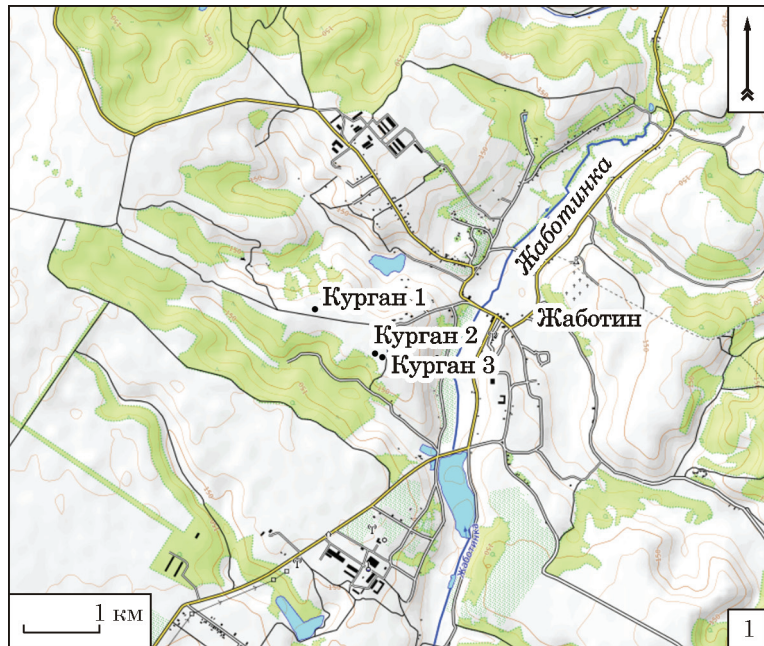

Рис. 1. Розташування курганів 1—3 біля с. Жаботин на географічній мапі (1) та ортофотоплані місцевості (2) (автор О. В. Коротя)

Fig. 1. Location of the barrows 1—3 near Zhabotyne village on the geographical map (1) and orthophotoplan (2) (by O. V. Korotia)

На ці кургани свого часу звернув увагу директор Історичного музею Кам'янського історико-культурного заповіднику Ю. Ю. Ляшко.

Але тут треба пригадати один цікавий факт. Під час археологічних розкопок Лісостепової Правобережної експедиції Інституту археології АН УРСР (керівник — С. С. Бессонова) на Мотронинському городищі скіфського часу, що розташовано на відстані приблизно 6 км на схід від Жаботина, у 1989 р., саме Ю. Ю. Ляшко повідомив, що поблизу Жаботина руйнується один з невеликих курганів. На місто виїхали співробітники експедиції С. А. Скорий (заступник керівника

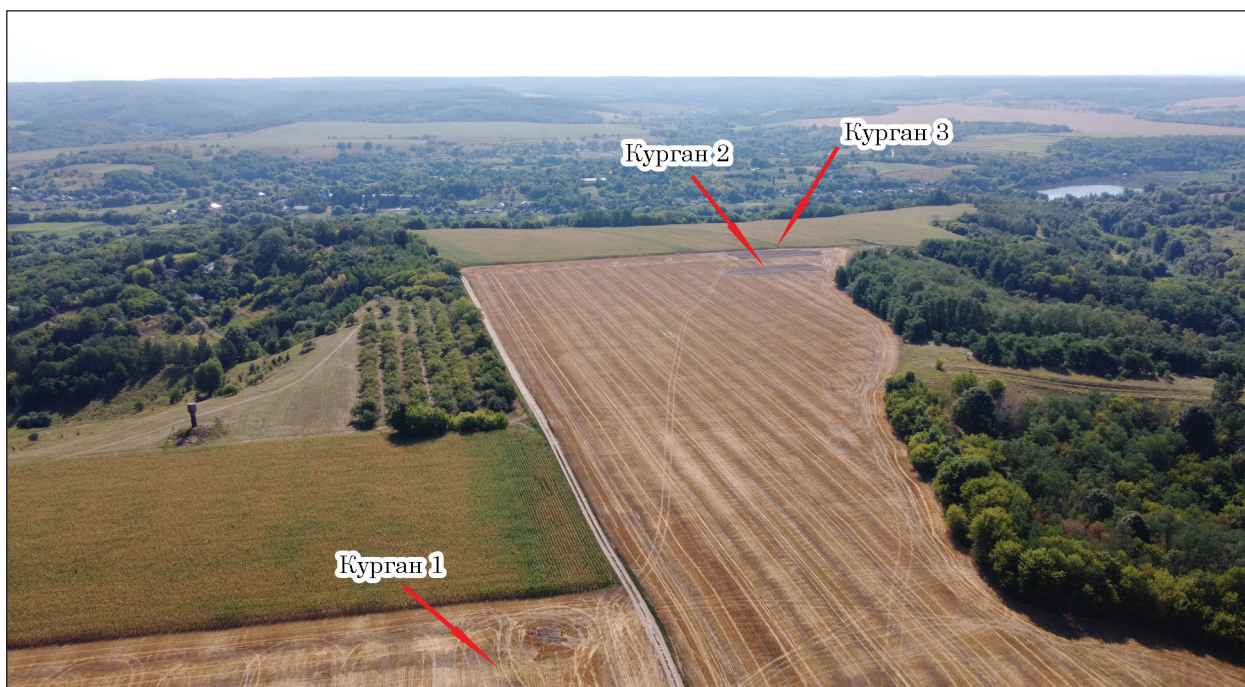

Рис. 2. Локалізація курганів в урочищі Смаляне, вигляд з північного заходу. Зйомка БПЛА (автор І. В. Білько)

Fig. 2. Location of the barrows in the Smaliane tract. View from the northwest. UAV survey (by I. V. Bilko)

експедиції) та С. В. Махортих (науковий співробітник). За участі Ю. Ю. Ляшка вони вручну дослідили частину (схил) насипу руйнованого кургану, де було знайдено декілька ліпних посудин, а саме: корчагу, 2 келиха, миску та черпак. Весь посуд прикрашав геометричний орнамент. Безумовно, це була поховальна тризна. Знахідки були передані Ю. Ю. Ляшко в Археологічну інспекцію Черкаської обласної ради. Пізніше вони були видані в монографії М. М. Дараган (рис. 3; Дараган 2011, с. 69, рис. II: 23).

Слід підкреслити, що зруйнований курган, про який йде мова, відноситься до Південної групи цього невеличкого могильника².

Об'єктами досліджень 2020 р. стали 3 кургана Північної групи — ланцюжка 1—3 (рис. 1; 2).

Відстань між курганами така: від кургану 1 до 2 приблизно 470 м, від кургану 2 до 3 — лише 45 м.

При дослідженні пам'яток застосовувалась широко відома методика курганної археології. Кургани розкопувались повністю, на снос, з використанням важкої техніки (гусеничний бульдозер С-130). При цьому залишались бровки, що були орієнтовані за віссю північ—південь. Число бровок та їх ширина залежали від розмірів курганів.

Після розкопок була здійснена рекультивація ґрунту на місці розташування насипів.

2. Між іншим, відзначимо, що на ілюстрації цих посудин, опублікованою М. М. Дараган, одна корчага зайва (позиція 5 рисунка). Її зараховано до цього «сервізу», помилково. В роботі М. М. Дараган цей посуд названий як «інвентар зі зруйнованого поховання Жаботин-санаторій біля с. Жаботин» (Дараган 2011, с. 69, рис. II: 23).

КУРГАН 1

Займав крайню північно-західну позицію курганного ланцюжка (рис. 1; 2; 4). Був розкопаний п'ятьма траншеями, кожна — на хід бульдозера, що дало можливість повністю дослідити всю підкурганну поверхню (рис. 5). Ширина бровок 1,0—1,2 м. Орієнтація: північ—південь (рис. 6). Умовний центр кургану (репер) поставлений на найбільш високому місці сучасного насипу, визначеному візуально.

Насип зберігся на висоту 0,70 — 0,75 м від давнього горизонту (далі — ДГ), який краще всього фіксувався в східному профілю центральної бровки (до 12 м) та західному профілю І Східної бровки. Товщина давнього чорнозему сягає 0,30—0,35 м, далі починається шар материкової глини (рис. 6: II).

Орієнтовний діаметр насипу до 25 м (рис. 6: I). Основа його складається з чорнозему, але при цьому насип має деякі конструктивні деталі, що й дають змогу досить чітко окреслити його діаметр. Мова йде про своєрідну, потужну глиняну крепиду, що охоплювала схили та нижню частину чорноземного насипу по периметру.

Вона добре фіксувалася в східному профілі Центральної бровки та східному і західному профілях І Східної бровки. Ширина цієї крепиди коливається від 2,5 до 4,8 м (рис. 6: II). Ймовірно, ґрунт (у всякому разі — частина його) брався на місті, і ці виїмки фіксуються досить добре в двох траншеях (рис. 5: 2).

При дослідженні кургану були відкриті об'єкти і знахідки доби раннього заліза та 2 сучасних шурфа (рис. 6: I).

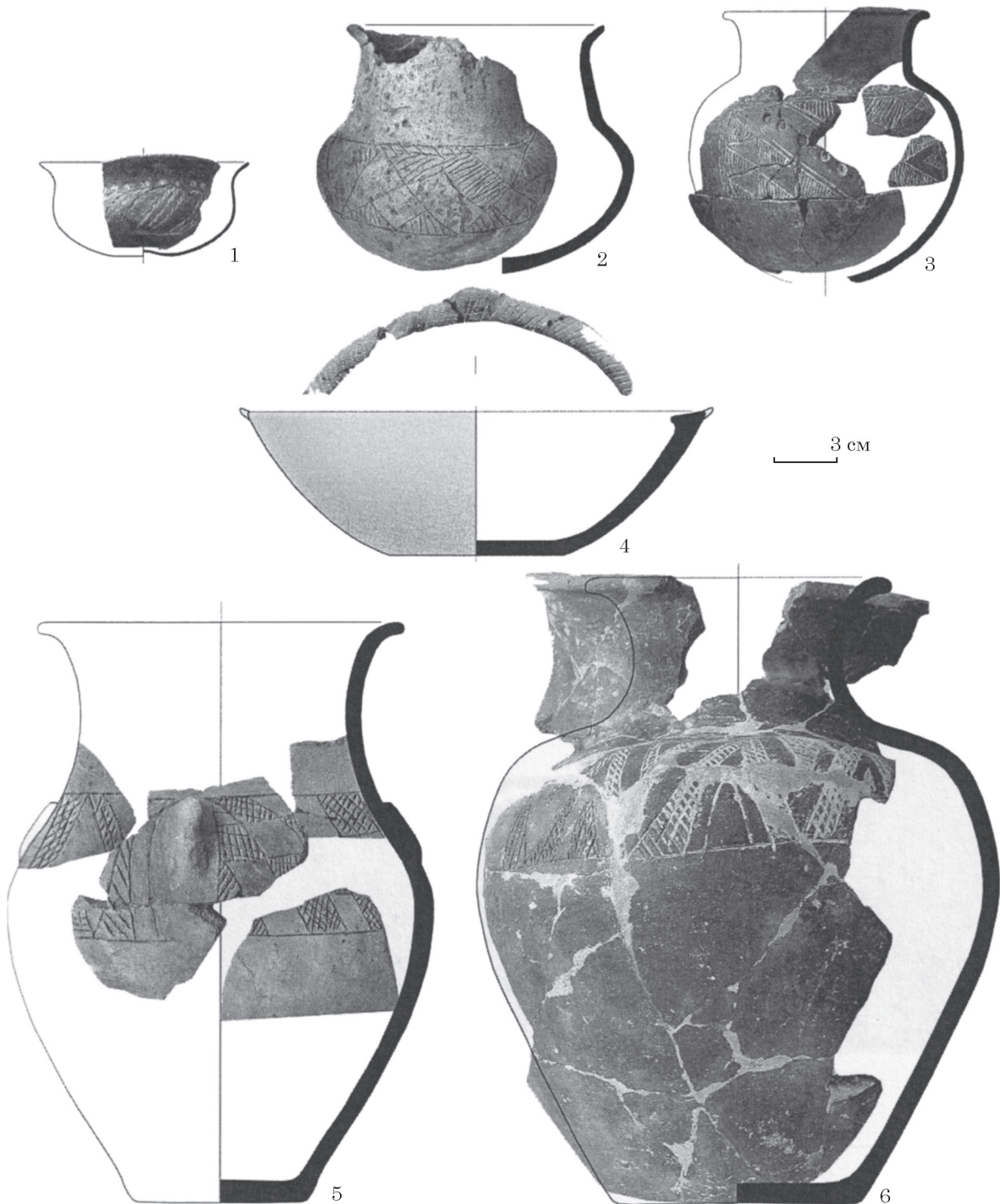

Рис. 3. Ліпний посуд з тризни одного з курганів Південної групи (за: Дараган 2011)

Fig. 3. Hand-made pottery from the funeral fest of one of the Southern Group barrows (after Daragan 2011)

Курган містив тільки одне поховання: доби раннього заліза (№ 1), що було розташоване майже в центрі підкурганної поверхні (рис. 6: Д).

Поховання 1 виконане в ямі, що має підпрямокутну форму та орієнтована за віссю північ — південь. Розміри могили: 2,40 × 1,50—1,60 м (рис. 7).

Могила пограбована, дно перекопане грабіжниками, особливо північна частина. Незайманою, лишилась, мабуть, невелика ділянка

південної половини могили. Глибина від рівня ДГ — 1,45 м. Вірогідно, це і є справжня глибина могили (рис. 7).

Біля могильної ями зафіксовані залишки дерева. Зі східної сторони, на відстані від краю могили на 0,20—0,30 м знаходилися тонкі плахи зі слідами кори. Вони лежали за віссю північ—південь на відстань до 2,0 м, завширшки 1,1 м. Ширина окремих плах 0,10 м. На деяких помітна дія вогню

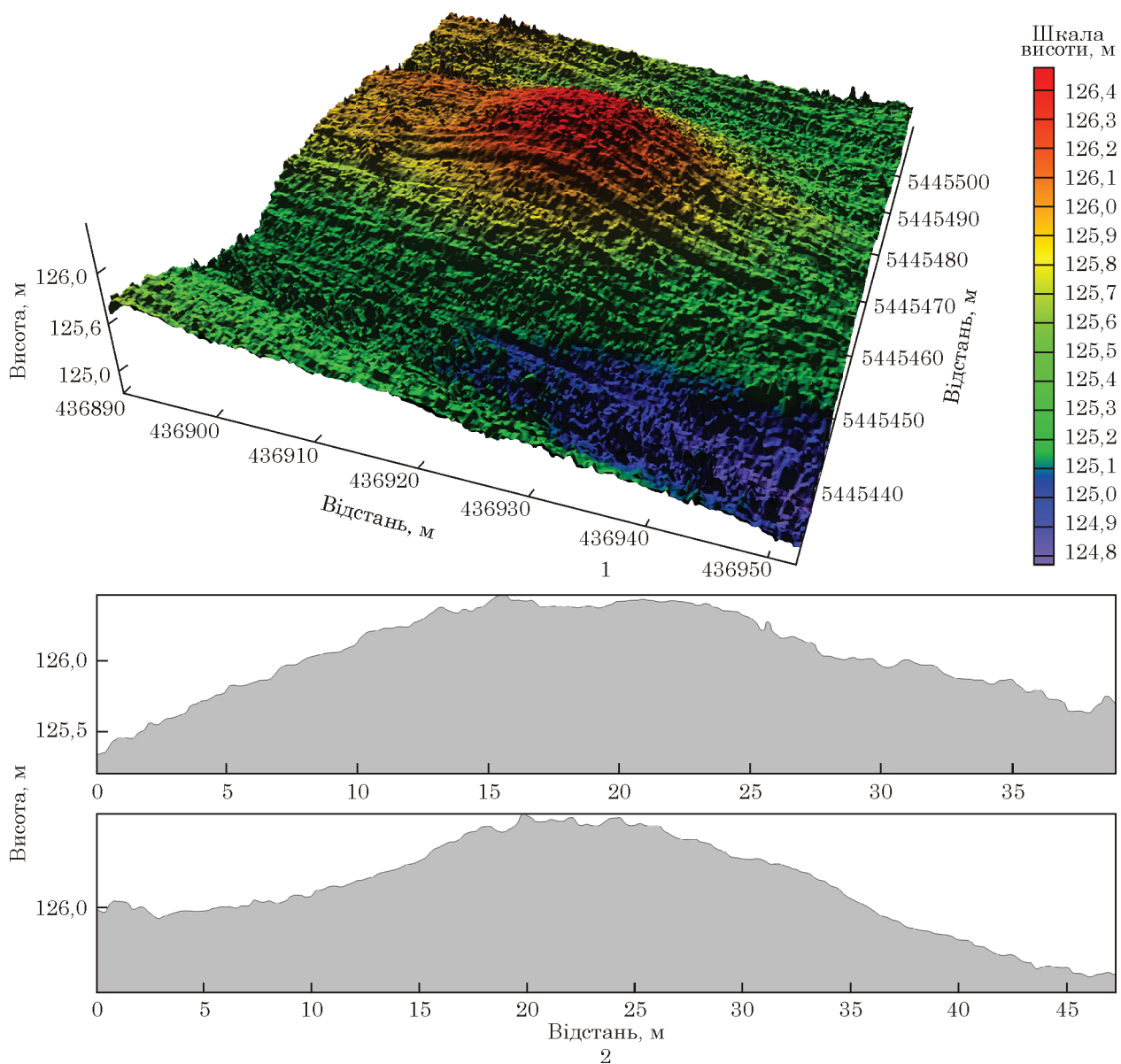

Рис. 4. Цифрова модель кургану 1 (автор О. В. Коротя)

Fig. 4. Digital model of barrow 1 (by O. V. Korotia)

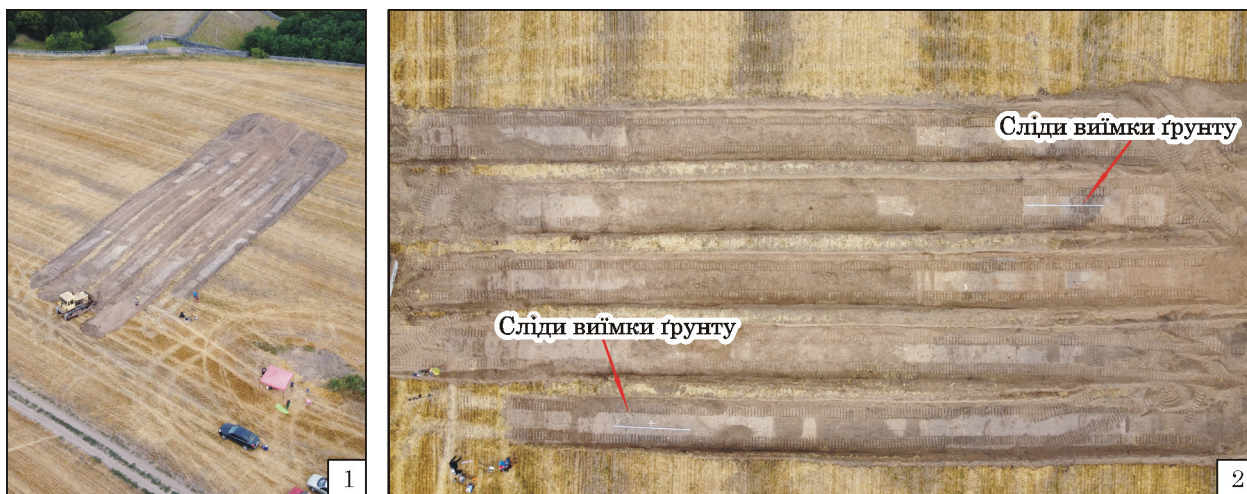

Рис. 5. Розкопачні траншеї на кургані 1 зі слідами виїмки ґрунту. Зйомка БПЛА (автор І. В. Білько)

Fig. 5. Excavation trenches on the barrow 1 with the traces of earth removal. UAV survey (by I. V. Bilko)

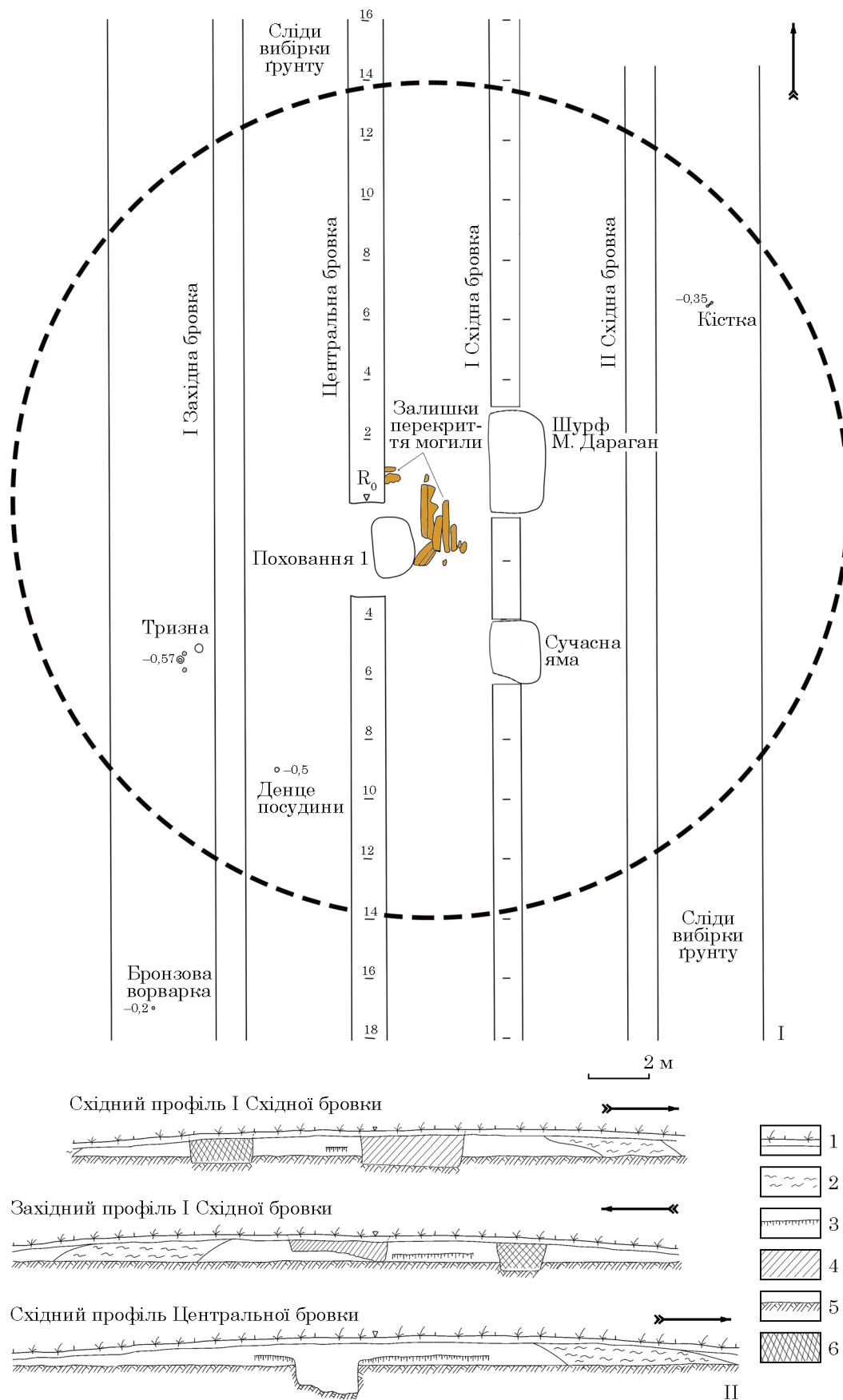

Рис. 6. Загальний план та профілі кургану 1. **Умовні позначення:** 1 — рілля; 2 — глиняна крепіда; 3 — похований ґрунт; 4 — шурф М. Дараган; 5 — материк; 6 — пізня яма

Fig. 6. General plan and profiles of the barrow 1. **Explanation:** 1 — arable land; 2 — clay crepida; 3 — buried soil; 4 — M. Dragan's hole; 5 — virgin soil; 6 — late pit

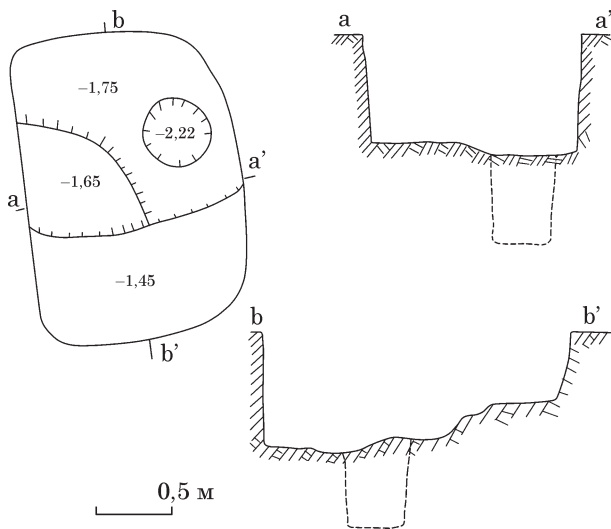

Рис. 7. План та розрізи поховання 1 в кургані 1

Fig. 7. The plan and cross-sections of the grave 1 in the barrow 1

Фрагменти дерева були і на північ від могильної ями. Тут лежало кілька обгорівших плах, орієнтованих схід—захід. Одна з них мала ширину 0,20 м та довжину 1,2 м. Не можна виключати, що все це — залишки дерев'яного перекриття могили (рис. 6: I). Вони належать дубу черешчатому³.

В заповненні могили залишків кісток людини або тварини не знайдено. На різних рівнях (від 0,70 до 1,30 м) зафіксовані фрагменти ліпного посуду (корчага, миски, черпаки, горщик) та якогось залізного предмету неясного призначення. В похованні свого часу було розміщено не менш ніж 6 посудин.

Окрім поховання, в кургані зафіксовані ще окремі артефакти доби раннього заліза і групи предметів, які можна віднести до *поховальної тризни*, що пов'язана з описаною могилою.

Так, в I Західній траншеї, на глибині 0,40 м от репера, знайдені досить велика частина орнаментованого келиха, фрагменти товстостінного ліпного посуду та два фрагменти чорнолискованого посуду з різним орнаментом, в II Західній траншеї, на південній периферії, — бронзова ворворка (глибина 0,20 м). У цій же траншеї — фрагменти кісток тварин (трубчаста кістка копитної тварини)⁴. В I Східній траншеї зафіксований дрібний уламок чорнолискованої посудини (глибина 1,0 м), а в III Східній траншеї знайдені окремі невиразні людські кістки.

Але найбільш цікавою і важливою, з точки зору поховальної тризни, була ситуація, зафіксована в південній частині II Західній тран-

шеї (рис. 6: I). Тут на невеликій ділянці, поряд один з одним розташовувалися 5 ліпних лощених посудин — 3 келиха, миска, черпак, тобто цілий «столовий сервіз» (рис. 10) та 2 плечові кістки двох тварин — молоді корови та дорослої свині. При цьому, слід відмітити, що кістка корови мала досить значні розміри.

Скупчення посудів знаходилося не поруч з похованням а на відстані 6,5 м на південний захід від могили (рис. 6: I). При цьому розташування посудів мало певну особливість. Три келиха — великий, середній та малий стояли поруч; великий і середній — майже впритул один до одного (рис. 6), а малий — на невеликій відстані на південь від них (рис. 6: I). А миска та черпак (останній був під мискою) знаходилися дещо на схід від келихів (рис. 6).

Скупчення ліпних посудів, мабуть, посідало чільне місце в поховальній тризні.

Сучасні об'єкти представлені археологічним шурфом і ямою незрозумілого призначення.

Обидва об'єкта розташовані майже в центрі курганного насипу, більша їх частина заходить в II Східну траншею. Археологічний шурф знаходиться на північний схід від поховання 1, яма незрозумілого призначення — на південний схід⁵ (рис. 6).

ЗНАХІДКИ З КУРГАНУ

Поховання

1. Миски лискованої великий фрагмент з краєм, що горизонтально зрізаний та трошки відтягнутий всередину. Лощіння темно-сіре, але дуже якісне.

Посуд прикрашений розкішним візним та штампованим орнаментами, які охоплюють всю верхню частину тулубу посуду. Орнамент заповнений білою пастою.

По вінцю нанесений штампований декор у вигляді косих ліній, зроблених дрібнозубчастим штампом. На тулубі розташовується орнаментальний пояс, обмежений зверху однією штампованою лінією, а знизу — двома. В середині — орнамент у вигляді зигзагів — пустих, або заштрихованих горизонтальними лініями. Під самим орнаментальним поясом знаходиться декор, нанесений S — видним штампом.

Розміри фрагмента: 9,5 × 6,2 × 0,5—0,7 см (рис. 8: 1, 2).

5. Археологічний шурф був зроблений співробітниками Жаботинської експедиції ІА НАН України (керівник М. М. Дараган) в 2010 (?) р. Він має розміри приблизно 3,0 × 2,0 м при глибині більш ніж 1,5 м. В заповненні траплялися різноманітні сучасні знахідки, наприклад, поліетиленові пляшки тощо. Сенс шурфування насипу добре візуально фіксованого на місцевості кургану залишився для нас незрозумілим.

3. Породу дерева тут та далі визначив О. І. Попов, інженер I категорії ботанічного саду ХНУ ім. В. Н. Каразіна.

4. Тут і далі: визначення здійснила А. В. Вейбер, провідний інженер відділу палеонтології Національного науково-природничого музею НАН України.

Рис. 8. Курган 1, поховання 1: 1—6, 8, 9 — уламки ліпного посуду; 7 — фрагмент залізного предмету

Fig. 8. Barrow 1, grave 1: 1—6, 8, 9 — the fragments of the hand-made pottery; 7 — iron item

2. Черпака чорнолискованого, тонкостінного, досить великих розмірів, фрагменти (5): верхня та нижня частини тулова, вінець.

Черпак мав округле, сплюснене тулово і плавно відігнутий вінець, якій звужується в кінці. Реконструйована висота посуду — не менш ніж 11,0—12,0 см.

Поверхня посуду ретельно лискована.

Врізний геометричний орнамент покривав верхню частину тулова, але точний характер декору цілком не розумілий. Ясно лише, що це був горизонтальний пояс частково зі штриховкою у вигляді сітки, частково — неорнаментований.

Розміри фрагментів: $9,0 \times 7,8 \times 0,4$ — $0,5$ см; $6,5 \times 5,0 \times 0,5$ см; $4,4 \times 2,8 \times 0,4$ см; $3,5 \times 3,0 \times 0,3$ см; $2,2 \times 2,1 \times 0,5$ см (рис. 8: 3, 4).

3. Корчаги чорнолискованої фрагменти (2), що прикрашені по краю вінця насічкою, яка заповнена білою пастою. Лощиння посуду дуже

якісне. Розміри більшого фрагменту — $7,1 \times 3,5 \times 0,8$ см.

Корчага мала майже під прямим кутом відігнутий вінець, що звужувався до краю. Горло її, скоріш за все, було циліндричним.

Насічка орнаменту зроблена косо (овальна в плані з різноманітними перегородками), якимось предметом, можливо паличкою (рис. 8: 5, 6).

4. Черпака чорнолискованого, тонкостінного верхня частина, прикрашена поясом врізного геометричного орнаменту.

Черпак мав невеликі розміри, округле, сплюснене тулово і плавно відігнуті вінця, які звужуються в кінці. Реконструйований діаметр за вінцями — 9,0 см. Висота посуду — 4,0 см.

Лощиння черпака дуже якісне. Пояс орнаменту займає верхню частину тулова. Це горизонтальна стрічка, яку заповнюють незаштриховані трикутники, що відокремлюються один

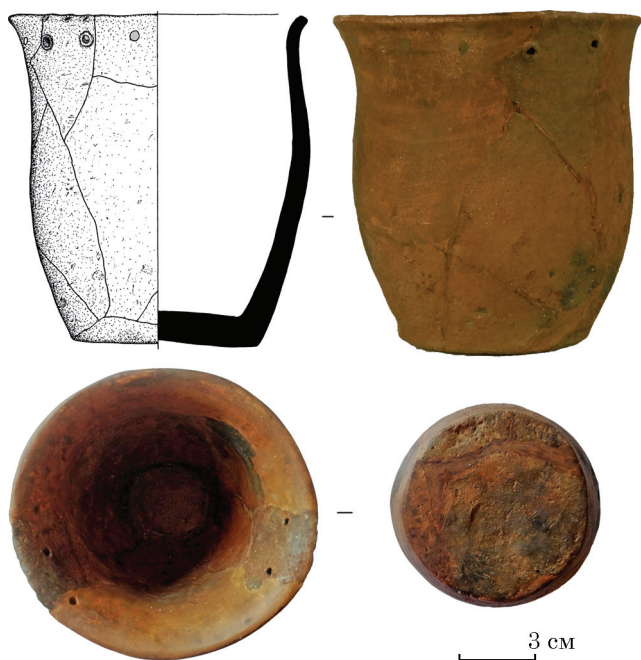

Рис. 9. Курган 1, поховання 1: реставрований ліпний горщик

Fig. 9. Barrow 1, grave 1: restored hand-made pot

від одого декількома паралельними лініями. По самому вінцю також йде орнамент у вигляді косої насічки.

Розміри фрагменту — $6,2 \times 4,0 \times 0,2$ см (рис. 8: 8, 9).

5. Горщика кухонного розвал (17 фр.). Посудина цілком реставрована⁶. Мала слабопрофільований тюльпановидний профіль, плоске деще, без закраїни, плавно відігнутий вінець. Поверхня посуду трошки підлощена, темно-сірого кольору. Горщик прикрашений під вінцем проколами, а по краю вінця — додатково косою насічкою.

Розміри: висота — 11,8—12,1, діаметр деще — 6,7, тулова в самій широкій частині — 9,8, діаметр горщика по зовнішньому краю вінця — 11, 2 см (рис. 9).

Треба підкреслити, що майже весь столовий посуд був дуже якісний, з чудовим чорним лощінням.

6. Ліпну кераміку з передскіфських курганів біля с. Жаботин реставрувала художник-реставратор Харківської філії Національного науково-дослідницького реставраційного центру України К. Г. Варачьова, за що автори висловлюють їй щире подяку.

Рис. 10. Курган 1: ліпний посуд на тризні

Fig. 10. Barrow 1: hand-made pottery of the funeral fest

6. Миски сіролискованої фрагмент, невиразний. Чи мав посуд орнамент не відомо. Розміри: $4,5 \times 3,8 \times 0,8$ см.

7. Виріб залізний фрагментований, дуже поганої збереженості, призначення якого не зрозуміло. Розміри: $3,7 \times 9,9 \times 0,3$ см (рис. 8: 7).

Посуд «сервізу» тризни (рис. 10)

1. Келих великих розмірів, із округлим, сплюсненим туловом, з круглою вм'ятиною на денці, високим, майже циліндричним горлом, що досить різко переходить у тулово, і відігнутих, широким вінцем. Лоціння майже чорне, в деяких місцях — темно-сіре високої якості.

Посудина під час знахідки була археологічно ціла, але роздавлена під тяжестю землі. Реставрована.

Верхня половина тулова прикрашена врізним геометричним орнаментом у вигляді заштрихованих сіткою або порожніх рівнобедрених трикутників і порожніми горизонтальними смужками між ними. Штрихування трикутників, по черзі, заповнено білою та червоною пастами.

Виділені червоною пастою трикутники утворюють декор у вигляді шестикінцевої зірки (рис. 11).

Відігнутий вінець приблизно на третину також був прикрашений орнаментом у вигляді пунктирної лінії.

Розміри посудини: висота — 15, діаметр самої широкої частини тулова — 23, діаметр горла по вінцю — 14 см (рис. 11).

2. Келих округлодонний, середніх розмірів, зі сплюсненим туловом, з круглою вм'ятиною на денці, з невисоким, майже циліндричним горлом, що плавно переходить у тулово, і плавно відігнутих вінцем.

Лоціння чорне, гарної якості. Посудина збереглася майже цілком, лише був облом з одного боку на вінці. Келих реставрований.

Верхня частина тулова прикрашена врізним геометричним орнаментом, (простішим, ніж на першому великому кубку) у вигляді рівнобедрених трикутників, заштрихованих сіткою, додатково інкрустованих білою пастою, та порожніх смужок, які відділяють трикутники один від одного. Один з трикутників не заштрихований сіткою, а декорований косими лініями. У вершинах трикутників, там, де зустрічаються порожні смужки, знаходяться по три отвори, нанесених круглим штампом.

Верхні трикутники орнаменту в плані утворюють фігуру у вигляді п'ятикінцевої зірки (рис. 12: 1).

Рис. 11. Курган 1, тризна: реставрований великий ліпний келих

Fig. 11. Barrow 1, funeral fest: restored a large hand-made cup

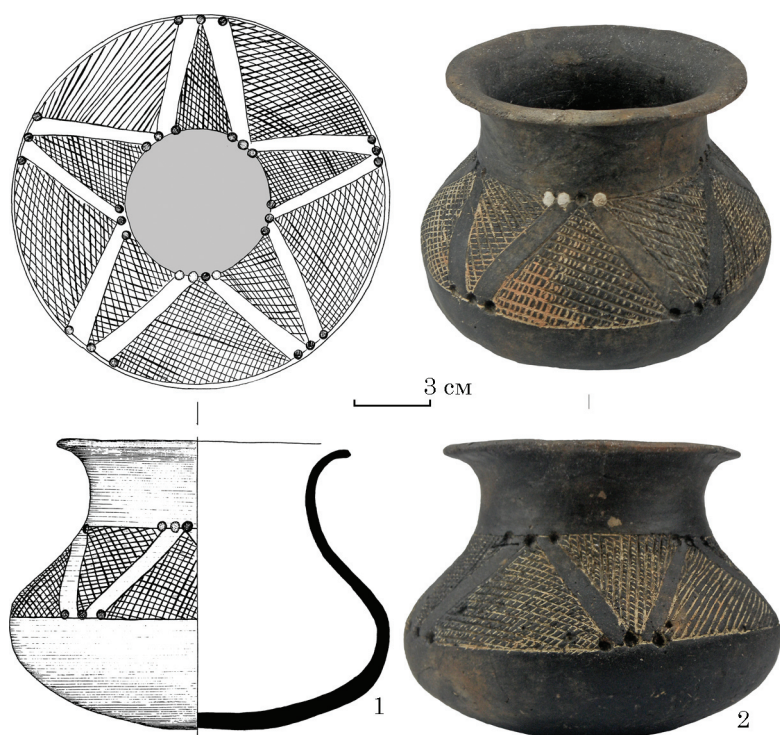

Рис. 12. Курган 1, тризна: ліпний келих середніх розмірів
Fig. 12. Barrow 1, funeral fest: medium hand-made cup

Розміри посудини: висота — 11,0, діаметр у найширшій частині тулова — 15, діаметр горла по вінцю — 11,5 см (рис. 12).

3. Келих найменших з трьох посудин розмірів з кулястим туловом, майже прямим невисоким горлом. Темне лощіння середньої якості. Верхня частина горла та вінчик обламані. Посудина реставрована.

Верхня частина тулова прикрашена горизонтальною стрічкою врізного геометричного орнаменту, що складається з рівнобедрених трикутників, заштрихованих косою лінією, посередині яких знаходяться також маленькі порожні трикутники. Великі трикутники відокремлюються один від одного незаштрихованими полосками. Цікаво, що в одному з великих трикутників відсутня необхідна штриховка косими лініями, у зв'язку з чим всередині великого трикутника є лише один заштрихований маленький та три порожні трикутники. У всіх інших випадках в межах великого трикутника є лише один порожній маленький трикутник і три — штриховані. На наш погляд, ми маємо деяку недоробку орнаменту посуду, подібно тому, як на келиху середніх розмірів, в одному випадку, замість орнаменту трикутника сіткою, присутня орнаменту лише косими лініями.

Можна зробити припущення, що іноді на тризні залишали не самий добрий посуд, з точки зору його виконання.

Розміри посудини: висота, що збереглася, — 9,0, діаметр найширшої частини тулова — 11,3 см, діаметр горла невідомий (рис. 13: 1).

4. Черпак невеликих розмірів, с округлою чашечкою, що має на донці круглу вм'ятину та плавно відігнутий вінець. Ручка — невисока, петельчаста, плоска, з виступом-відростком, на кінці якого — кругла плоска шляпка. Темне лощіння середньої якості. Посудина збереглася майже повністю. Був відломаний тільки виступ-відросток. Черпак реставрований.

Чашечка посудини у середній частині прикрашена горизонтальною смужкою, що заповнена косими лініями. Орнамент нанесений дрібнозубчастим штампом та прикрашений додатково білою пастою. Нижня частина плоскої ручки також декорована у вигляді трьох горизонтальних ліній, зроблених дрібнозубчастим штампом, та інкрустованих додатково білою пастою.

Розміри посудини: висота чашечки — 3,0, діаметр найширшої частини тулова — 5,5, діаметр по вінцю — 7,0 × 6,0 см (рис. 13: 2).

5. Миска досить великих розмірів, чорнолискована. Була знайдена у вигляді розвалу, повністю реставрована. В профілі має вигляд усіченого конуса з невеличким плоским денцем і загнутим вінцем. Лощення досить якісне.

Миска по краю має орнамент у вигляді косої насічки, що виконана дрібнозубчастим штампом. С двох боків миски — рогаті виступи, що також прикрашені косими лініями. Мабуть ці виступи також грали роль прикрас, а не слугували для утилітарного призначення. На все денце миски, зсередині, — орнамент у вигляді хреста, нанесений, ймовірно, паличкою.

Розміри посудини: висота — 8,0, діаметр денця — 8,8—9,0, діаметр по краю, зовнішній, з урахуванням виступів — 32 × 28 см (рис. 14).

В цілому є підстави говорити про те, що столові сосуди з тризни не мали такого якісного лощення як посуд, що був у похованні. Можна обережно припустити, що частина з них була зроблена саме для поховання. Схоже, про це свідчить і незавершеність орнаменту на двох келихах — середньому і малому, про що вже йшла мова.

ЗНАХІДКИ, МОЖЛИВО, ПОВ'ЯЗАНІ З ТРИЗНОЮ

1. Келиха чорнолискованого, прикрашеного майже повністю, від дна до горла, геометричним орнаментом, у вигляді гострих кутів, нанесеним дрібнозубчастим штампом, досить велика частина. Посуд мав округлий тулуб, та сплюснене денце. Якість лощення зовнішньої поверхні дуже висока. Розміри: 8,0 × 4,5 × 0,2—0,5 см (рис. 13: 4).

Рис. 13. Курган 1, *тризна*: 1 — маленький келих; 2 — черпак; *насп*: 3 — ворворка; 4, 5 — уламки ліпного посуду

Fig. 13. Barrow 1, *funeral fest*: 1 — small cup; 2 — dipper; *mound*: 3 — vorvorka; 4, 5 — fragments of a hand-made pottery

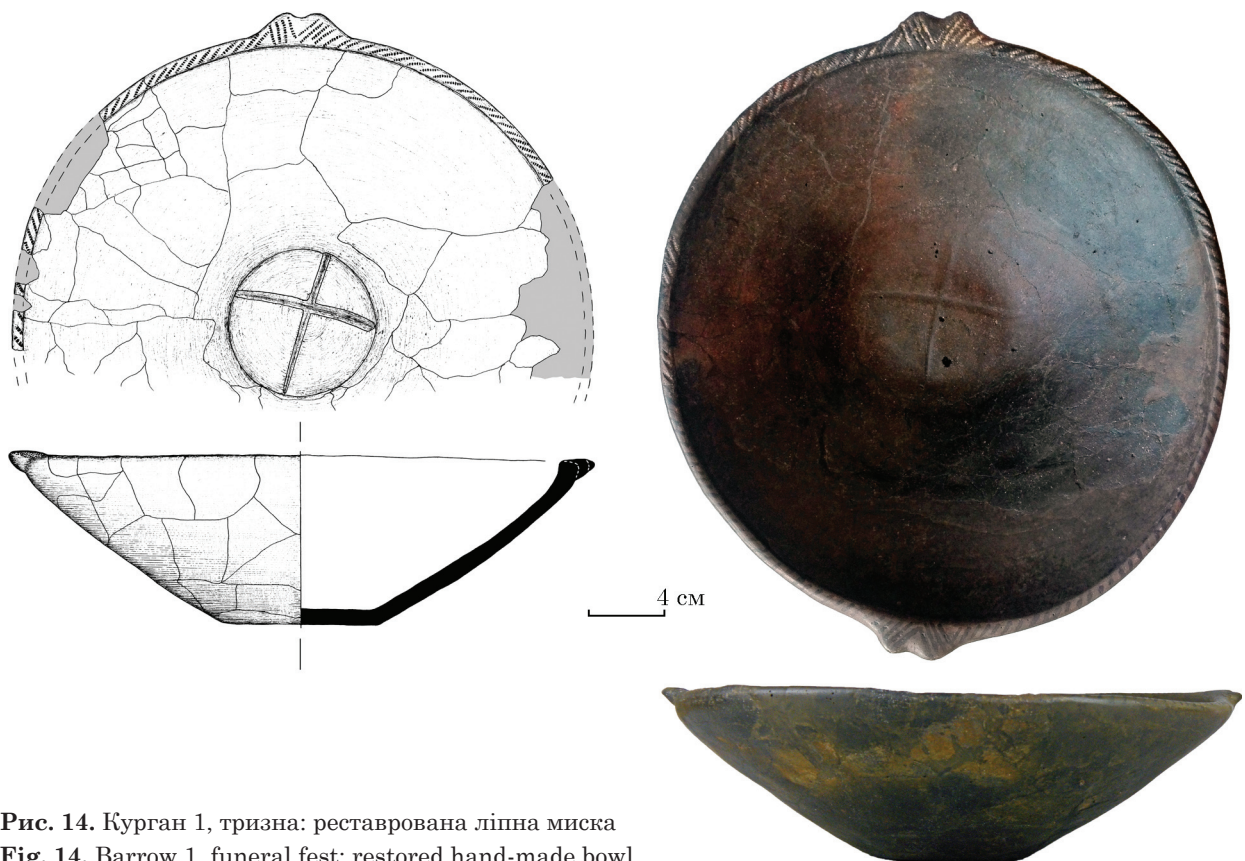

Рис. 14. Курган 1, *тризна*: реставрована ліпна миска

Fig. 14. Barrow 1, *funeral fest*: restored hand-made bowl

2. Посудини чорнолискованої тонкостінної с різним геометричним орнаментом, затертим білою пастою, два фрагменти. Були заклеєні. Точний характер орнаменту не зрозумілий. Розміри: $5,0 \times 2,0$ — $32,0 \times 0,2$ см (рис. 13: 5).

3, 4. Горщиків (?) стінки (2 фр.). Більший має поверхню світлосірого, трохи помаранчевого кольору. Зовнішня поверхня слабо лискована. У зламі — рихлий, чорного кольору, з великими білими включеннями. Розміри: $4,7 \times 1,0$ — $2,3 \times 0,9$ см. Другий, маленький, зовсім не виразний.

5. Ворворка бронзова, лита, усічено-біконічної форми, досить масивна, але відлита недбало. Діаметр максимальний $1,3$ — $1,4$ см, висота $1,0$ см. Діаметр отвору — $0,8$ см (рис. 13: 3).

Отже, в кургані 1, попри пограбування, знайдена досить велика кількість ліпного посуду, цілого або фрагментованого (14 чи 15 посудин).

У пограбованому похованні — залишки 6 посудин, безумовно, на тризні — 5. Уламки ще 4 посудин також, вірогідно, пов'язані з тризною.

Цілком домінує столова посуда. До неї відносяться 12 посудин. Лише 3 посудини (один археологічно цілий) належали кухонним горщикам.

Весь столовий посуд має, в різному ступені, лисковану поверхню темно-сірого або чорного кольору та врізний (частіше) або штампований (рідше) геометричний декор.

Способи орнаментування столового посуду досить цікаві. Маємо таке розмаїття:

1) врізний геометричний орнамент без пастового заповнення: 3 черпака (фрагменти) та келих (поховання, тризна);

2) врізний геометричний орнамент, заповнений білою пастою: корчага (?), келих, келих або черпак (поховання, тризна);

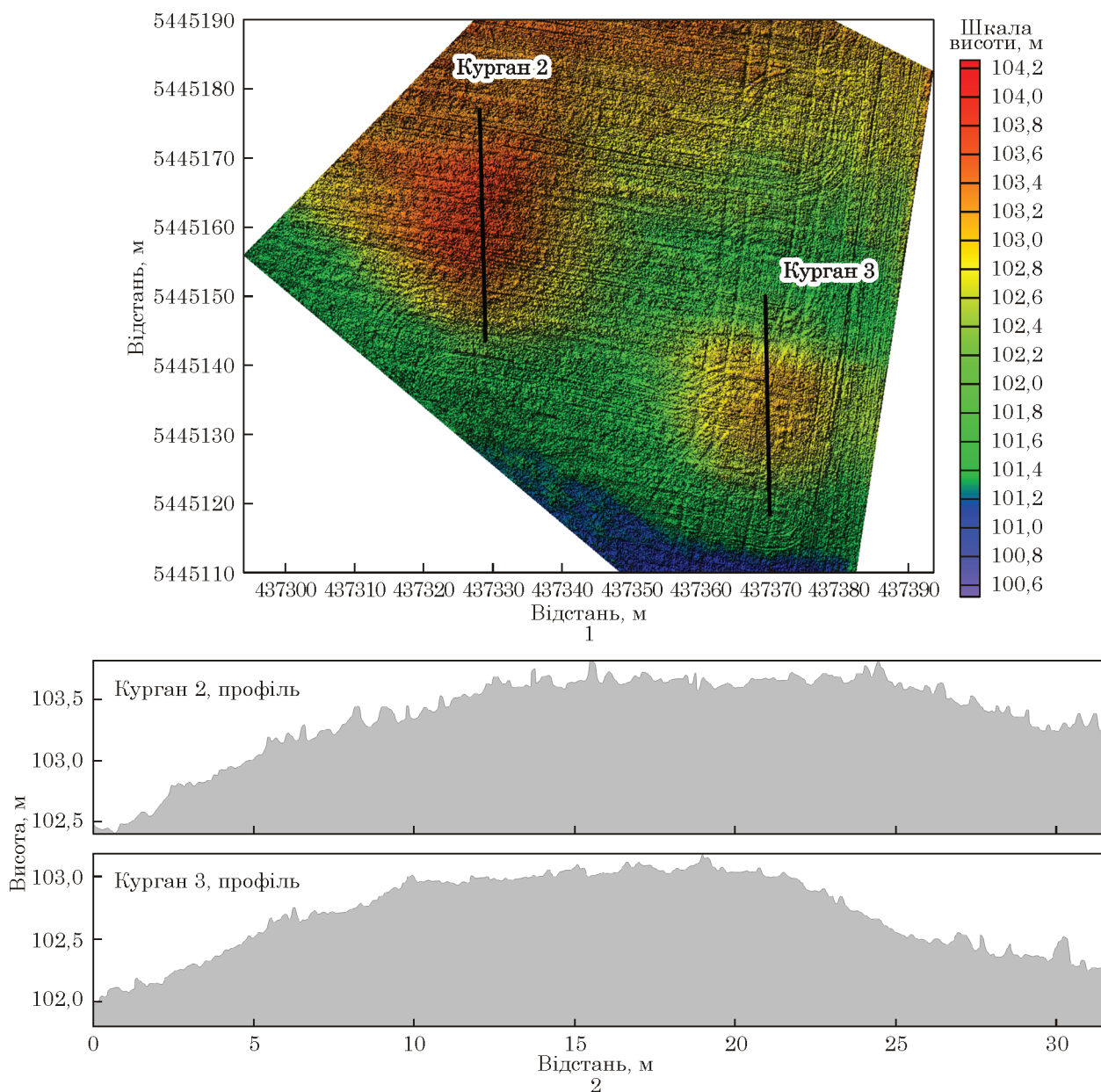

Рис. 15. Цифрові моделі курганів 2 і 3 (автор О. В. Коротя)

Fig. 15. Digital models of the barrows 2 and 3 (by O. V. Korotia)

3) врізний геометричний орнамент, заповнений білою і червоною пастою: келих (тризна);

4) врізний геометричний орнамент, заповнений білою пастою та додатково прикрашений круглим штампом: келих (тризна);

5) врізний та штампований геометричний орнамент, заповнений білою пастою: миска (поховання). При цьому застосовувався дрібнозубчастий штамп;

6) штампований геометричний орнамент (дрібнозубчастий штамп) без пастового заповнення: келих, миска (тризна);

7) штампований геометричний орнамент (дрібнозубчастий штамп) з заповненням білою пастою: черпак (тризна).

Досить велика кількість посудів, в могилі та на тризні свідчать на користь того, що в кур-

гані був похований, скоріш за все, не пересічний представник. До того ж, не треба забувати, що курган був пограбований.

КУРГАН 2

Був розташований на відстані 450 м на південний схід від кургану 1 та 45 м на північний захід від кургану 3 (рис. 1; 2; 15).

Курган розкопаний чотирма траншеями, кожна — на хід бульдозера, що дало можливість повністю дослідити всю підкурганну поверхню (рис. 16: 1). Ширина бровок 1,0—1,2 м. Орієнтація бровок північ—південь. Умовний центр кургану (репер) поставлений на найбільш високому місці сучасного насипу, визначеному візуально (рис. 17).

Рис. 16. Розкопачні траншеї на курганах 2 і 3 (1), зйомка БПЛА (автор І. В. Білько); робочий момент на кургані 3 (2)

Fig. 16. Excavation trenches on the barrows 2 and 3 (1), UAV survey (by I. V. Bilko); routine job on the barrow 3 (2)

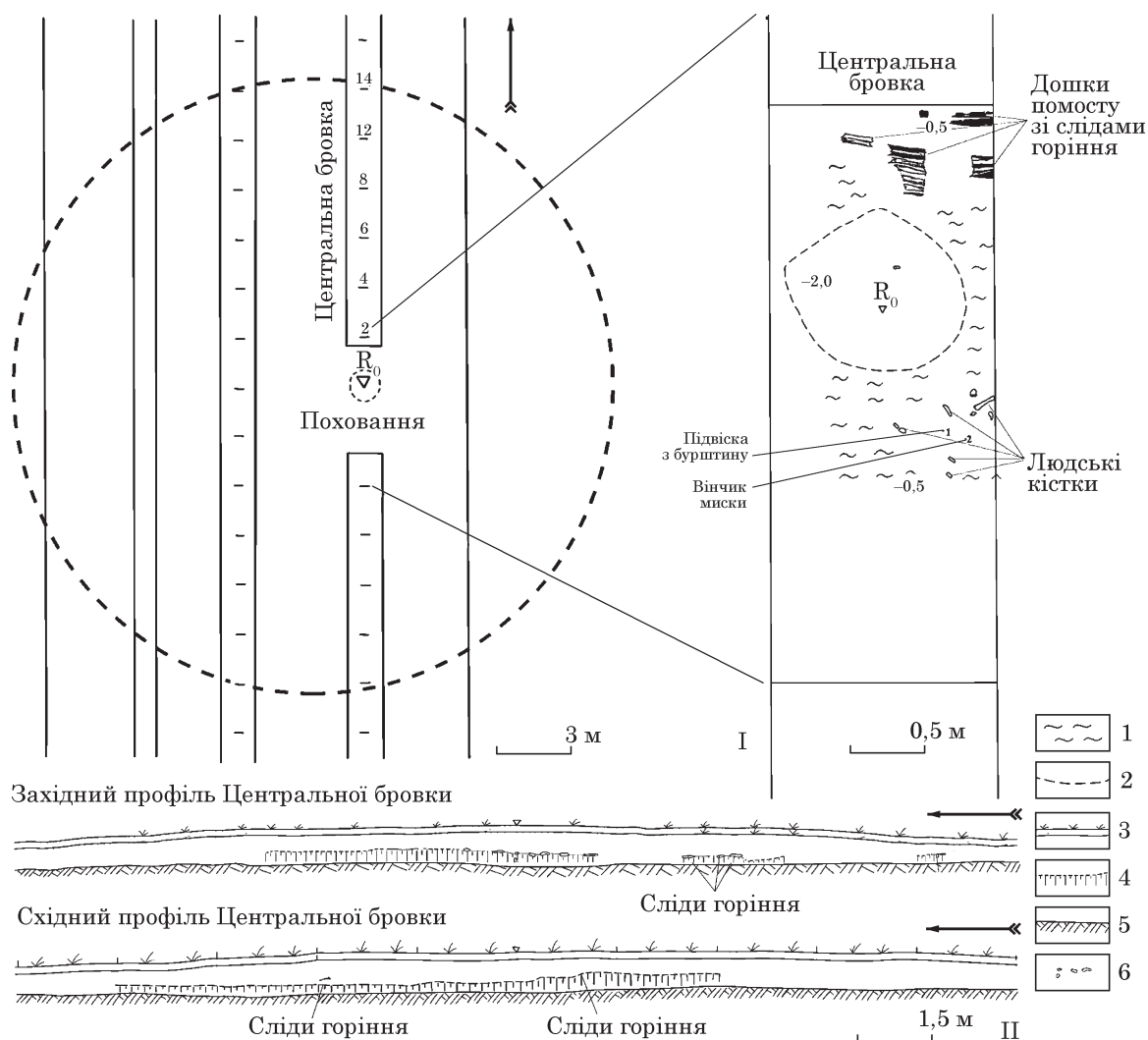

Рис. 17. Загальний план та профілі кургану 2. **Умовні позначення:** 1 — тлін від трави; 2 — контур ями XX ст.; 3 — рілля; 4 — похований ґрунт; 5 — материк; 6 — залишки деревини

Fig. 17. General plan and profiles of the barrow 2. **Explanation:** 1 — grass ashes; 2 — pit outline of XX c.; 3 — arable land; 4 — buried soil; 5 — virgin soil; 6 — wood remains

Насип, споруджений з чорнозему, сильно розораний, зберігся на висоту 0,50—0,60 м від ДГ, який краще всього фіксувався в західному та східному профілях центральної бровки. ДГ — нерівний. В західному профілі, в північному напрямку, він видний на 8,0 м, в південному — на 4,0 м, тобто загалом до 12,0 м. В східному профілі ДГ читався на 3,0 м в північному напрямку та майже на 3,0 м — в південному, тобто на 6,0 м (рис. 17: II). Отже, скоріш за все, діаметр кургану у давнину був не більш 12 м.

Товщина давнього чорнозему сягає 0,30—0,50 м, далі починається шар материкової глини (рис. 17: II).

В профілях центральної бровки, в обидві сторони від умовного центру, фіксувалися сліди горіння дерева, вугілля, тліла трава.

В I Західній траншеї, де зустрічались сліди горіння, знайдено 4 фрагменти ліпного чорнолеськованого келиха з врізним геометричним орнаментом. А в II Західній траншеї, в її пів-

нічному кінці, безумовно, в порушеному стані, знайдена половинка черпака, прикрашеного врізним геометричним орнаментом та відбитками круглого штамп. Скоріш за все, черпак, відноситься до залишків тризни.

Під насипом відкриті 2 об'єкти: поховання доби раннього заліза і пізня зернова яма.

Поховання. Приблизно в центрі підкурганної поверхні, на рівні ДГ, на площі $2,7 \times 1,5$ м, відкриті залишки інгумації у вигляді окремих людських кісток дуже поганої збереженості, що не мали антропологічного положення (рис. 17: I). На цій ділянці фіксувався трав'яний тлін, та залишки тонкого дерева. На окремих з них — сліди горіння. Траплялися також невеликі вугілля. Ділянки з декількох тонких дошок (?), що лежали паралельно, зі сходу на захід (найбільший з них $0,40 \times 0,25$ м), збереглися в північній частині поховання (рис. 17: I). Можна припустити, що це залишки поховального помосту, на якому спочатку лежав небіжчик.

Серед кісток знайдені намистина чи підвіска і вінце миски.

Пізня зернова яма. Вона розташовувалася точно по центру насипу (рис. 17: I). Була прокопана з поверхні насипу в материкову глину. Безумовно, саме вона значною мірою зруйнувала давнє поховання. Це особливо стосується центральної його частини, де знаходився кістяк і, вірогідно, супроводжуючі його речі.

Пляма цієї ями майже круглої форми мала розміри $1,20 \times 1,10$ м. На глибині $0,80$ м від ДГ стали фіксуватися людські кістки доброї збереженості.

Будь які речі при небіжчику були відсутні взагалі. Маємо припущення, що в цій ямі похована людина часу Голодомору. Після огляду і фотографування кістяку, ця яма буза знову засипана землею.

ОПИС ЗНАХІДОК ІЗ ПОХОВАННЯ

1. Підвіска з бурштину ⁷ видовженої форми. Збереглася в 4 фрагментах, два з яких, найбільш крупні, мають розміри: $2,5 \times 2,0 \times 1,2$; $0,8 \times 0,5 \times 0,3$ см. В перетині підвіска має форму трикутника з отвором (діаметр $2,0$ мм) посередині (рис. 18: 4).

2. Миски ліпної, сірого лощення, горизонтально обрізаний край. На ньому слабо виражений орнамент у вигляді косих канелюр. Розміри: $3,9 \times 1,7 \times 1,1$ см (рис. 18: 3).

7. Визначення бурштину здійснили завідувач кафедри геології ХНУ імені В. Н. Каразіна доцент А.В. Матвеев та інженер 1 категорії Ботанічного саду ХНУ А. І. Попов.

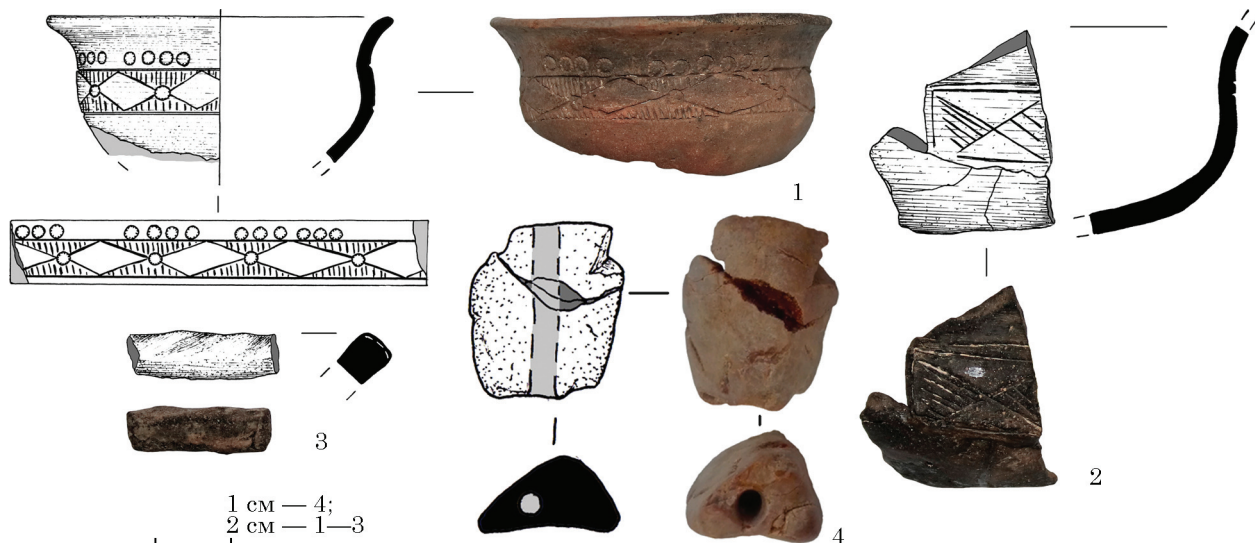

Рис. 18. Курган 2, тризна: 1, 2 — залишки ліпного посуду; знахідки в районі поховання: 3 — вінця миски; 4 — бурштинова підвіска

Fig. 18. Barrow 2, funeral fest: 1, 2 — remains of the hand-made pottery; finds around the grave: 3 — bowl rim; 4 — amber pendant

ОПИС ЗНАХІДОК, ВІРОГІДНО, ПОВ'ЯЗАНИХ З ТРИЗНОЮ

1. Черпака чорнолискованного, прикрашеного врізним геометричним декором, фрагменти. Горизонтальний орнаментальний пояс був заповнений заштрихованими косою лінією або чистими трикутниками. Орнамент додатково заповнений білою пастою. Розміри двох найбільших фрагментів: $3,9 \times 3,9 \times 0,5$ см; $2,9 \times 1,7 \times 0,4$ см (рис. 18: 2).

2. Черпак наполовину фрагментований, вірогідно, з округлим туловом та плавно відігнутих вінцем. Поверхня посуду підлощена, ззовні — сіро-помаранчевого кольору та темно-сіра з середини. Верхня частина посудини була прикрашена горизонтальним поясом геометричного орнаменту у вигляді заштрихованих прямими лініями трикутників та чистих ромбів. Цей декор був доповнений відбитками круглого штапу в самому горизонтальному поясі і над ним, під самим вінцем. Розміри збереженого фрагменту: $8,4 \times 2,7$ — $4,0 \times 0,3$ см (рис. 18: 1).

КУРГАН 3

Розташовувався в 45 м на південний схід від кургану 2 (рис. 1; 2; 15). Курган розкопаний п'ятьма траншеями, кожна — на хід бульдозера, що дало можливість повністю дослідити всю підкурганну поверхню (рис. 16: 1). Ширина бровок така: центральна $1,20$ м, решта — не більше $1,0$ м. Орієнтація бровок північ—південь. Умовний центр кургану (репер) поставлений на найбільш високому місці сучасного насипу, визначеному візуально (рис. 19). Слід підкреслити, що насип кургану був зверху зрізаний і уплощений, у зв'язку з розташуванням на ньому дерев'яного млина-вітряка у пізніший час.

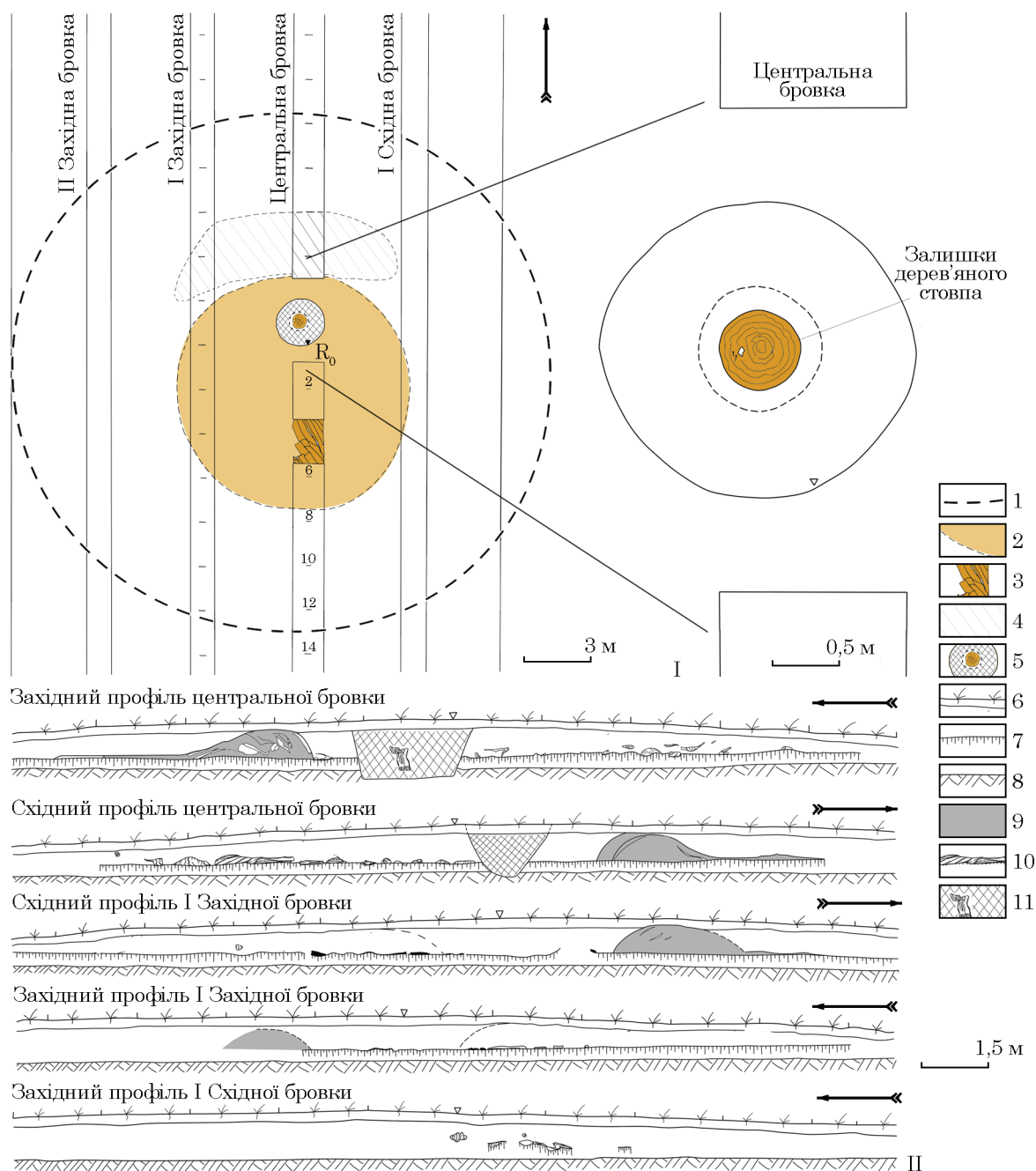

Рис. 19. Загальний план та профілі кургану 3. **Умовні позначення:** 1 — орієнтовна межа давнього насипу; 2 — територія вимостки з дерева; 3 — вимостка з дерева; 4 — пізній викид чорнозему й глини; 5 — залишки основи вітряка; 6 — рілля; 7 — похований ґрунт; 8 — материк; 9 — пізній викид з чорнозему та глини; 10 — плахи чи колоди вимостки з дерева; 11 — яма для встановлення опорного стовпа

Fig. 19. General plan and profiles of the barrow 3. **Explanation:** 1 — approximate boundary of the ancient mound; 2 — area of the wooden pavement; 3 — wooden pavement; 4 — late ejection of humus and clay; 5 — remains of the windmill base; 6 — arable land; 7 — buried soil; 8 — virgin soil; 9 — late release of humus and clay; 10 — slabs or logs of a wooden pavement; 11 — hole for the support pole

Насип зберігся на висоту 1,0—1,10 м від ДГ. Він добре фіксувався на всіх профілях бровок (рис. 19: II).

Діаметр насипу, що складається з чорнозему — до 21—22 м. Важливо підкреслити, що це — реальний діаметр кургану, оскільки у кургана 1 він досить умовний, а у кургана 2 — набагато менший. Тобто, виходячи з параметрів висоти і діаметра, можна припустити, що курган 3 був

найбільшим серед трьох досліджених. Товщина давнього чорнозему сягає 0,30—0,35 м, далі починається шар материкової глини (рис. 19: II).

В ораному верхньому шарі знайдено 6 монет, дві з яких 1920-х рр., одна — 1938 р. (інші — пізнішого часу). Мабуть, ранні монети пов'язані із розташуванням тут вітряка.

При роботі бульдозера, майже у всіх траншеях (Східна, Західна, II Східна, II Західна), на

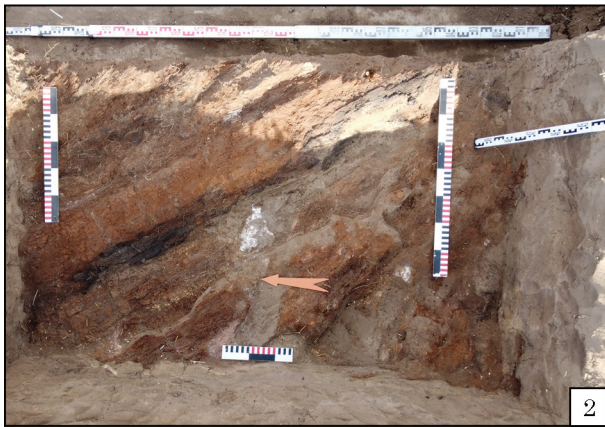

Рис. 20. Курган 2, залишки дерев'яної вимостки на рівні давнього горизонту: 1 — східний профіль Центральної бровки; 2 — під бровкою

Fig. 20. Barrow 2, remains of a wooden platform at the level of the ancient horizon: 1 — the eastern profile of the Central balk; 2 — under the balk

різних рівнях, зустрічалися малочисельна пізня кераміка та окремі, невиразні фрагменти ліпного грубого посуду (12 екз.), зокрема стінки, які становили більшість. Крім того, знайдений невеликий фрагмент дінця і стінка чорнолискованої посудини. При цьому, майже половина з них зафіксована в Західній траншеї. Саме тут, у південній частині, на глибині 0,80 м, тобто, скоріш за все, на рівні давньої поверхні, знаходився розвал чорнолискованої миски, прикрашеної багатим врізним, геметричним орнаментом.

Можливо ці фрагменти кераміки та уламок миски відносяться до тризни, хоча впевнено стверджувати це немає достатніх підстав.

Цікаво, що, крім фрагментів кераміки в північній частині Східної траншеї, на глибині приблизно 0,40 м, були знайдені фрагменти 3 бронзових виробів, один з яких дуже подібний за формою до дзвоника. В південній частині Західної траншеї, на глибині 0,25 м знайдена кулеподібна золота «намистина» від якоїсь прикраси.

Згідно стратиграфії Центральної бровки (східний та західний профілі), та I Західної бровки (східний профіль), на південь від нашого умовного центру кургану (репера), на рівні давньої поверхні, на відстань до 7,0 м, розташовувалася вимостка з дерев'яних бревен чи колод, що лежали щільно одна до одної (рис. 19: I, II; 20: 1).

Частина цієї викладки мала гарну збереженість на ділянці під Центральною бровкою, на південь від умовного центру кургану.

Тут вона мала площу приблизно $1,86 \times 1,10$ м, на глибині 0,60 м. Колоди лежали за віссю північний захід — південний схід. Найбільш великі з них мали діаметр 0,30—0,35 м. Збереглися в бровці на довжину до 1,60 м. Найбільша колода має сліди горіння (рис. 20: 2). Тлін від колод фіксувався приблизно на площі $9,5 \times 9,0$ м, маючи округлу форму.

На 3,20 м на північ від умовного центру, або в 2,70 м на північ від дерев'яної вимостки, на рівні давньої поверхні, лежала досить велика куча землі, в основі своїй з давнього чорнозему зі слабкими прошарками глини (рис. 19: I). Ця куча була орієнтована за віссю захід—схід. Довжина її близько 10 м, ширина — до 3,0 м, товщина — до 1,0 м. В перетині (східний та західний профілі Центральної бровки) вона має напівкулястий вигляд (рис. 19: II).

У центрі кургану, трошки південніше нашого репера, в межах грабіжницької ями, відкрита абсолютно кругла яма діаметром 2,40 (північ—південь) $\times$ 2,25 (схід—захід) м, що впущена у насип зверху, прорізала давній чорнозем и входила в материк. В центрі цієї ями розташовувався масивний дубовий стовп

діаметром 0,60 м. Для закріплення стовпу у матеріку було зроблено яму діаметром 0,87 м (рис. 19: І). Стовп був вкопаний на глибину 0,45 м. Біля стовпу знайдені фрагменти пізнього кружального посуду, в тому числі донце великої посудини, уламки цегли, ковані гвіздки, зокрема, один досить великого розміру. Поза всяким сумнівом, досліджені яма і стовп великого діаметру у ній пов'язані з конструкцією млина — вітряка.

Слід особливо підкреслити, що поруч зі стовпом, на глибині 1,0 м від поверхні, знайдена зламана бронзова голка пов'язана, на наш погляд, з давнім похованням.

Таким чином, вивчення цієї поховальної пам'ятки і, перш за все, її стратиграфії і планіграфії, дає підстави в деякій мірі реконструювати послідовність дій, які мали тут місце.

1. Перед здійсненням поховання, на місці майбутнього кургану, була знівельована ділянка давньої поверхні. Ґрунт був зібраний у досить великий відвал, який ми й побачили майже в центрі підкурганної поверхні.

2. На знівельованій ділянці давньої поверхні була зроблена вимостка або помост із бревен чи колод, що мала округлу форму. В центрі її, скоріш за все, й були покладені небіжчик (чи небіжчики). Ця версія має вагомий підстави, адже при дослідженні стратиграфії і планіграфії кургану жодної могильної ями виявлено не було. Мабуть, з ціллю очищення поховання вогнем, деякі бревна вимостки були підпалені.

3. Після цього був зроблений насип з чорноземного ґрунту діаметром не менш 20 м і висотою, на наш погляд, не менше 1,5 м.

4. Наприкінці XIX — початку XX ст. на кургані був поставлений млин — вітряк. Для кріплення, ймовірно, центру його нижньої частини була споруджена яма, в якій встановили досить великий дубовий стовп. Для надійного закріплення млина додатково слугували і розтяжки, що кріпилися за стовпи на деякій відстані від млина. Один з таких стовпів був зафіксований в II Західній траншеї кургану.

5. Безперечно, яма під опорний стовп млина зруйнувала частину поховання. Але нам здається (хоча це й не знаходить чіткої стратиграфічної фіксації в профілях бровок), що поховання було пограбовано й зруйновано раніше, ще до будівництва млина. Про це, схоже, говорить відсутність будь-якої концентрації поховального інвентаря в районі дерев'яні вимостки. Лише знахідка бронзової голки чітко співпадає з місцем поховання. До речі, ця голка прямо свідчить, що в кургані була похована жінка. Підтверджує це припущення і золота намистина, яка, вірогідно, походить із зруйнованого поховання. Але основним небіжчиком, скоріш за все, був чоловік. Все ж, для жінок в архаїчні часи раннього заліза кургани спеціально не споруджувалися.

ОПИС ЗНАХІДОК

1. Миска чорнолискована. Збереглася частково (26 фр.). Реставрована. Посуд мав усічено-конічну форму з пласким денцем. Лискування дуже якісне.

Зовнішня поверхня миски була прикрашена врізним геометричним орнаментом у вигляді 5 паралельних поясів, які були заповнені косими лініями та ромбами. По самому краю горизонтально зрізаного вінця проходить ретельно виконаний декор у вигляді тонкого мотузка, нанесений дрібнозубчастим штампом.

Розміри реставрованої частини миски: 9,5 × 9,5 × 0,7 см (рис. 21: 1).

2. Предмет, що нагадує дзвоник; бронзовий, кований, фрагментований. Зберігся, мабуть, лише на третину. Ймовірно, свого часу мав напівкулясту форму з відігнутим краєм. Розміри: 3,0 × 3,0 × 0,1 см. Призначення невідоме (рис. 21: 3).

3. Предметів бронзових три фрагменти невеликих розмірів. Всі з рваними краями. Один з фрагментів з тонкої бронзи нагадує нижню частину описаного вже предмета під № 2. Його розміри: 2,0 × 1,0 см.

4. Предмет золотий («намистина»), кулеподібної форми, трошки сплюснений по центру, з наскрізним отвором. В отворі — трубочка, кінці якої виходять за межі предмета з двох сторін. З однієї сторони — трубочка меншого діаметру, до 3,0 мм, з другої — значно більшого діаметру — 8,0 мм. Розміри артефакту 1,3 × 1,2 см (рис. 21: 2; 22). На перший погляд, він подібний до намистини від шийної прикраси.

5. Голка бронзова зламана приблизно по центру. Збереглася частина з гострим кінцем. Її довжина — 4,9 см, максимальний діаметр — 1,2 мм. Поверхня покрита доброю патиною (рис. 21: 4).

ДАТУВАННЯ КУРГАНІВ, ДЕТАЛІ ПОХОВАЛЬНОГО РИТУАЛУ ТА ІНШІ АСПЕКТИ

ПРО ДАТУ КУРГАНІВ

Склад збереженого поховального інвентарю свідчить: речей, які б відносилися до скіфської матеріальної культури, перш за все, металевих, тобто озброєння, кінського спорядження або прикрас чи туалетних речей, що, частіше за все, виконують роль хроноіндикаторів, в курганах не виявлено.

Тобто *a priori* виникає враження, що кургани належать доскіфському часу.

Зупинимося на цьому питанні детальніше.

Керамічний комплекс з розкопаних курганів має добре відомий жаботинський вигляд. Це стосується як форм посудин, а ще більш — характерної орнаментаци: врізної геометричної та штампованої. Для більшості посудин маємо

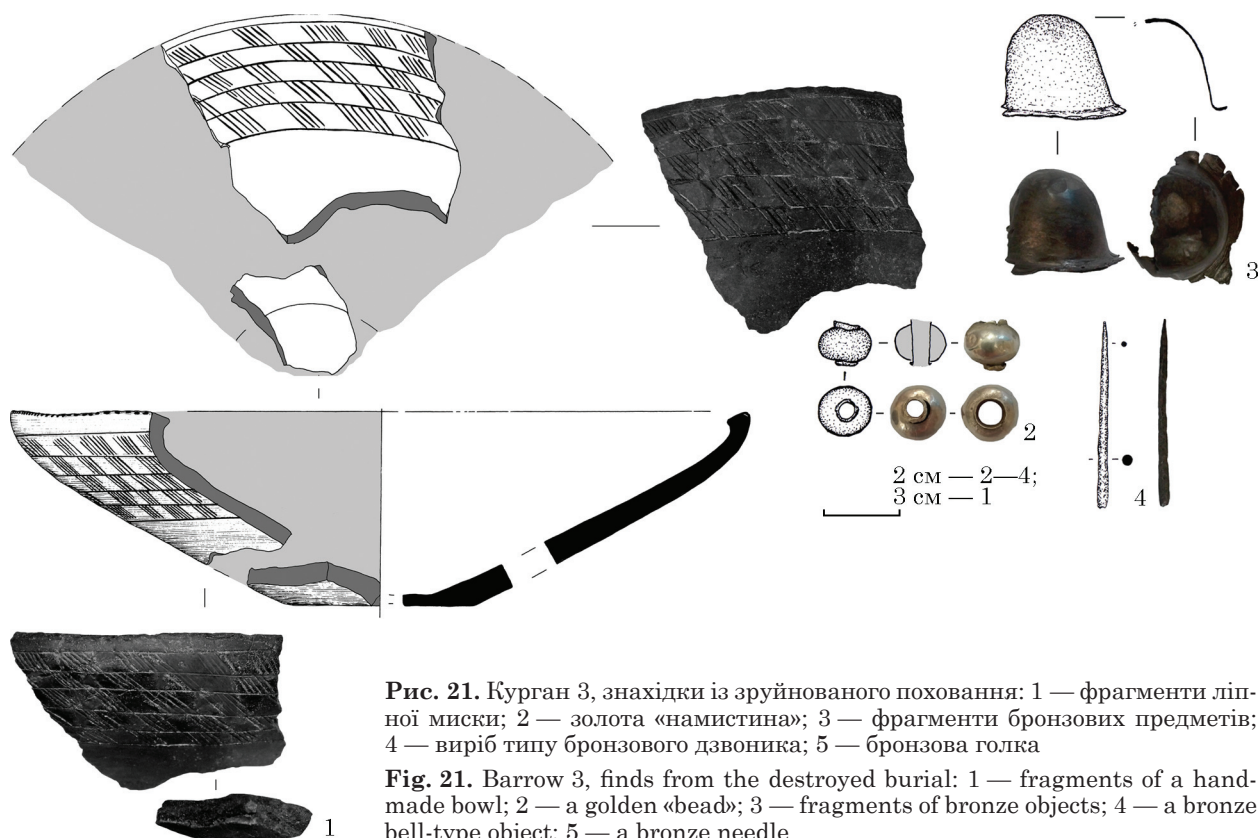

Рис. 21. Курган 3, знахідки із зруйнованого поховання: 1 — фрагменти ліпної миски; 2 — золота «намістина»; 3 — фрагменти бронзових предметів; 4 — виріб типу бронзового дзвоника; 5 — бронзова голка

Fig. 21. Barrow 3, finds from the destroyed burial: 1 — fragments of a hand-made bowl; 2 — a golden «bead»; 3 — fragments of bronze objects; 4 — a bronze bell-type object; 5 — a bronze needle

добрі аналогії з жаботинського поселення на Тарасовій Горі, а також низки курганів тясминського регіону і не тільки.

Почнемо з цілих (або археологічно цілих) посудин, які походять з досліджених курганів, беручи до уваги не тільки форму посуду, але й, зрозуміло, його орнамент.

Два з трьох келихів (великий і середній за розмірами), що походять з «сервізу» на тризні кургану 1, мають цікаву форму, та своєрідно оформлену орнаментацию.

Келихи з виїмкою на денці, досить високим циліндричним горлом набули меншого поширення в доскіфському керамічному комплексі, ніж круглодонні посудини. До числа найближчих аналогій мабуть відносяться келихи зі зруйнованого поховання новочеркаської групи в кургані № 8 біля с. Яснозір'є (Ковпаненко, Бессонова, Скорий 1994, с. 60, рис. 7: 8), та тризні одного з курганів Південної групи могильника (Дараган 2011, с. 69, рис. II.23: 2).

Врізний орнамент у вигляді заштрихованих сіткою трикутників і порожніми смужками між ними добре відомий в декорі жаботинської кераміки (і келихів, зокрема) особливо в поховальних комплексах Лісостепоного Правобережжя, в тому числі басейну Тясмина (Ильинская 1975, табл. XXIV: 4, XXV: 3, XXVI: 6, XXXIV: 24; Дараган 2011, с. 484, рис. IV.12: 9, 11, 12, 14), наприклад в похованнях згаданого курганного могильника на р. Тенетинка (Покровська 1975, с. 64, 67; рис. 2: 12; 4: 3). Декор деяких келихів має в середині заштрихованих

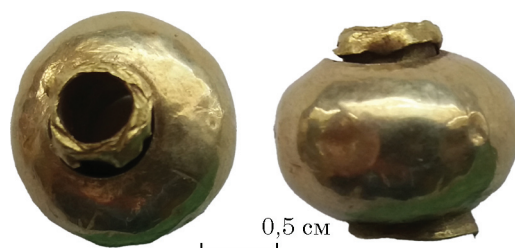

Рис. 22. Золота «намістина» від аркоподібної фібули горизонту елітних середньоевропейських скарбів Beseneshög-Fokoru—Dalj—Mihalkiv

Fig. 22. A golden «bead» from an arched fibula of the horizon of elite Central European hoards Beseneshög-Fokoru—Dalj—Mihalkiv

сіткою трикутників маленькі порожні трикутники, подібно тому, як це є у великого келиха з кургану 1. В якості прикладу назвемо більший келих з кочівницького поховання Новочеркаського типу біля с. Ольшана (Ковпаненко, Скорий 2003, с. 281, 283; рис. 14: 1; 16: 2; Скорий 1999, с. 61). Келихи з таким орнаментом відомі і серед кераміки поселення на Тарасовій Горі (Покровська 1973, с. 184, рис. 9: 4; Дараган 2011, с. 273, 648; табл. 120: 2; рис. V.18: 7), інших пам'яток басейну Тясмина (Ильинская 1975, табл. XXV: 3). Додамо, що келихи жаботинського типу, які прикрашені аналогічним орнаментом, зустрічаються і в степовій частині Північного Причорномор'я (Ильинская 1975, с. 132, рис. 15: 1; Дараган 2011, с. 658, рис. V.20: 5, 8).

Додаткова орнаментация круглим штампом вершин, заштрихованих сіткою, як це має місце на середньому келиху з кургану № 1, також відома на жаботинській кераміці, зокрема на келихах (Дараган 2011, с. 484, рис. IV.12: 22).

Вельми цікавий вигляд мають розгортки орнаментального поясу обох келихів, коли дивитися на них зверху. У великого кубка це шестигрутна зірка, у середнього — п'ятигрутна.

Інкрустація орнаментів, і перш за все врізних, додатково пастою — досить звичайна риса жаботинської кераміки (Покровская 1973, с. 180; Ильинская 1975, с. 119), що має деяке продовження і в ранньоскіфський час.

Зазвичай орнамент столового посуду інкрутувався білою пастою (що ми бачимо на середньому кубку з кургану 1) (Покровская 1973, с. 180), і лише зрідка — червоною (Ильинская 1975, с. 119; Дараган 2011, с. 492, 411—412). Поєднання білої та червоної інкрустації в межах однієї столової посудини — що має місце на великому кубку з кургану 1 в урочищі Смаляне біля с. Жаботин — нам поки що ніде більше не відоме.

Келихи с кулястим туловом та врізним геометричним орнаментом, інкрустованим білою пастою, що подібні знайденому найменшому з трьох посудин на тризні кургану 1 в уроч. Смаляне, добре відомі в крузі жаботинської столової кераміки (Ильинская 1975, табл. III: 18; XXIV: 4; XXV: 4; XXVI: 6). До речі, загальна схема розташування орнаменту на тулові цього посуду, його характер майже повністю співпадає з тими, що є на великому келиху з тризи. Але є й відмінності: на великому келиху трикутники заповнені сіткою, на маленькому — косою лінією. Слід підкреслити, що заповнення трикутників косою лінією, на відміну від сітки, на жаботинській кераміці зустрічається значно рідше.

Миска з тризи кургану 1 усічено-конічної форми звичайна для даного виду посуду доскіфського часу.

Посудини, горизонтальний край яких прикрашений дрібнозубчастим штампом (коса лінія) отримали широке розповсюдження в передскіфський період, що добре ілюструється знахідками з поселення на Тарасовій Горі біля с. Жаботин.

До речі, ця миска досить подібна мисці, що походить з тризи одного з курганів Південної групи могильника в урочищі Смаляне (рис. 3: 4). Вони не тільки однотипні (профіль — усічений конус), але й мають однакове орнаментальне оформлення вінців. З двох боків мисок — рогаті виступи, а горизонтальний край прикрашений косими лініями, що нанесені дрібнозубчастим штампом.

Подібні миски належать до типу 1, за типологією М. М. Дараган, та відносяться до хронологічного горизонту Жаботин I, що в абсолютній хронології, на її думку, відповідає першій

половині VIII ст. до н. е. (Дараган 2011, с. 395, 531, 550).

Що стосується хреста на донці миски (солярний символ), то такі зображення зустрічаються іноді на жаботинській кераміці, хоча й не часто. Приклад: миска з поселення Жаботин, розкоп 9/1953 (Покровская 1973, с. 181, рис. 6: 10; Дараган 2011, с. 205, табл. 52: 4).

Подібні хрести відомі і на дінцях мисок більш пізнього ранньоскіфського часу (Ильинская 1975, табл. VI: 8, 10), тобто не є хронологічною ознакою.

Черпаки, типу знайденого на тризні, з доволі глибокою чашечкою, петельчастою високою ручкою, з виступом, що має округле закінчення, прикрашені поясом врізного або штампованого геометричного орнаменту з пастовим заповненням, є звичними в колі жаботинського столового посуду (Ильинская 1975, табл. I: 3; V: 10; XVI: 10; XIX: 3; XXII: 7; XXVI: 7, 12, XXVII: 4, 7; XXVIII: 3, 6, 9; XXXI: 4). Черпаки з орнаментом у вигляді косої насічки, нанесеної дрібнозубчастим штампом, відомі в матеріалах поселення на Тарасовій Горі (Покровская 1973, с. 182, рис. 7: 1; Дараган 2011, с. 226, 287; табл. 73: 7; 134: 1) і що цікаво — серед посудин тризни одного з курганів Південної групи могильника (рис. 3: 1; Дараган 2011, с. 69, рис. II.23: 1). Безсумнівна схожість знайдених посудин цих двох тризн — мисок, кубків зі сплюсненим тулубом, черпаків однакової форми й орнаменту — свідчать про синхронність цих двох комплексів.

За типологією М. М. Дараган, черпак із тризни кургану 1 належить до типу 1, варіант А і відповідає горизонту Жаботин I, за її періодизацією (Дараган 2011, с. 402, 480, 531, 550; рис. IV.4: 1—12).

Серед знахідок (фрагментованих посудів), що походять з самого поховання в кургані №1, найбільш важливі щодо визначення хронологічних позицій є реставрований кухонний горщик і фрагменти досить великої миски, з дуже гарним темно-сірим лискуванням та різноманітним декором.

Горщик слабопрофільований тюльпановидного профілю, прикрашений проколами під вінцем та додатково косою насічкою по краю наслідую ще традиції чорноліської культури і відноситься до кола ранньожаботинської кераміки Правобережного Лісостепу. Аналогії є як на поселенні Тарасова Гора (Дараган 2011, с. 344, 346; табл. 191: 1—2, 5; рис. 193: 2, 3), так і в курганных комплексах (Ильинская 1975, табл. XIX: 2). За типологією М. М. Дараган, відноситься до типу 1 кухонних горщиків та належить до хронологічного горизонту Жаботин I (Дараган 2011, с. 389, 531).

Типи орнаменту на мисці — врізного геометричного, зигзагоподібного, або заштрихованого паралельними лініями; штампованого у вигляді косих чи горизонтальних ліній, нанесених дрібнозубчастим штампом, або S-подібного доб-

ре відомі на столовій жаботинській кераміці. Частіше за все, зигзгоподібний вертикальний врізний орнамент зустрічається на корчагах, в том у числі, на поселенні Тарасова Гора (Дараган 2011, с. 167, 176; табл. 14: 1; рис. 23: 2), хоча фіксується і на іншій столовій посуді, наприклад, келихах (Ильинская 1975, с. 69, 120; рис. 4: 1; Дараган 2011, с. 354, табл. 201: 14) Поєднання зигзагоподібного (але горизонтального) орнаменту з дрібнозубчастим штампом, у верхній частині миски та по її вінцю, присутнє на посуду з Тарасової Гори (Дараган 2011, с. 372; табл. 219: 3). Мабуть, слід навести один з черпаків, знайдених на Росі (район Каніва), де вертикальний зигзагоподібний орнамент поєднувався з S-подібним, штампованим (Ковпаненко 1981, с. 81; рис. 50: 6). Але поєднання усіх видів орнаменту — врізного зигзагоподібного вертикального, штампованого у вигляді косих і прямих ліній, а також — S-подібного, що має місце на мисці з кургану 1 в уроч. Смаляне, поки ще нам ніде більш не відоме.

В будь-якому разі, ця миска має архаїчний погляд, що підтверджується наявністю S-подібного штампованого орнаменту і, безумовно, належить до горизонту Жаботин I, згідно з періодизацією М. М. Дараган (Дараган 2011, с. 395, 531, 633, рис. V.1).

Цікавими з точки зору визначення дати кургану 1 є дві знахідки, що походять із західної половини насипу і, скоріш за все, також є залишками тризни — велика частина орнаментованого келиха та бронзова масивна ворворка.

Келихи, тулово яких прикрашене дрібнозубчастим штампом у вигляді геометричного орнаменту, іноді з доповненням S-подібних відбитків відносяться до найбільш архаїчної жаботинської кераміки (Ильинская 1975, с. 127). Традиції такої штампованої орнаментики сягають пізнього Чорнолісся в Дніпровському Правобережжі (див. наприклад: Дараган 2011, с. 635, 636; рис. V.4: 13, 14, 17; V.5: 9, 24, 25; V.7). Більш чи менш близькі аналогії келиху з кургану № 1 відомі з матеріалів горизонту Жаботин I на поселенні Тарасова Гора (Дараган 2011, с. 177, 376; табл. 24: 9; 223: 2).

Безумовно, заслуговує на увагу знахідка на західній периферії кургану бронзової масивної ворворки. Підкреслимо, що ворворки, які були, наприклад, у скіфський час, досить популярними поліфункціональними предметами, у доскіфський період у місцевого населення Лісостепу взагалі невідомі. В усякому разі, вони не зафіксовані серед числених матеріалів жаботинського поселення на Тарасовій Горі, а також у поховальних пам'ятках вказаного часу. Зрозуміло, не можна цілком відкидати думку про ймовірність виготовлення цієї ворворки у місцевому середовищі. Але більш вірогідним, на нашу думку, є імпортований характер цього артефакту.

Підкреслимо, що ворворки різних форм (конічні, біконічні, колесоподібні, циліндро-

конічні) з міді чи бронзи, кистки, рідше — з каміння, зустрічаються, хоча й не часто, в якості елементу кінського вбрання вершників у Степовому Причорномор'ї (Махортых 2005, с. 67—68, 85, 105; рис. 29: 1—4) на Північному Кавказі (Лесков, Эрлих 1999, с. 150; рис. 58: 24—29; Вальчак 2009, с. 261; рис. 74: 1, 2), особливо в ареалі кобанської культури (Козенкова 1982, с. 32; Белинский, Дударев 2015, с. 344, рис. 252:1—11) та в інших регіонах в доскіфську добу, починаючи з другої половини IX ст. до н. е. Разом з тим, прямі аналогії ворворці з кургану 1 нам невідомі, хоча жаботинська ворворка в деякій мірі нагадує кобанські ворворки з усічено-біконічним туловом і циліндричним виступом зверху (Белинский, Дударев 2015, с. 343—344; рис. 252: 10).

Приймаючи до уваги наведені аналогії знахідкам з кургану 1, є всі підстави віднести його до VIII ст. до н. е. Керамічний комплекс кургану цілком відповідає матеріалам поселення Тарасова Гора періоду Жаботин I, за періодизацією М. М. Дараган, що в абсолютній хронології може бути визначено першою половиною VIII ст. до н. е.

Слід відзначити, що ліпний посуд, який походить з тризни одного з курганів Південної групи цього невеликого могильника (виданий свого часу М. М. Дараган), безумовно, належить тому самому часу, що і курган 1 Північної групи.

У кургані 2 після пограбування залишилось для датування зовсім небагато знахідок.

Обидва фрагментованих черпака з глибокою чашечкою (походять, на наш погляд, з тризни) прикрашені, перш за все, поясом врізного геометричного орнаменту. В одного з них, зверху, цей пояс доповнюється відбитками круглого штампу. Другий, чорнолискований, має орнамент, інкрустований білою пастою. Але обидва вони не мають декору, нанесеного зубчастим штампом чи відбитків S-подібного штампу, що характерно для більш архаїчного посуду.

Невеликий фрагмент краю миски (з району зруйнованого поховання) має орнамент у вигляді косих канелюр. Миски з таким декором, згідно типології М. М. Дараган, належать до типу 2 варіанти А—Б (Дараган 2011, с. 396, 479; рис. IV.2: 9, 11, 12, 17) і мали значне поширення в жаботинському кримському комплексі. Такий посуд відноситься до наступного періоду — Жаботин II, що в абсолютній хронології, за М. М. Дараган, відповідає середині — кінцю VIII ст. до н. е. (Дараган 2011, с. 532, 555—562).

Бурштинова підвіска, на жаль фрагментована, і аналогії їй нам невідомі. Але в цілому, саме в жаботинський час у населення Дніпровського Правобережжя з'являються прикраси з бурштину, ймовірно, балтійського походження (Ильинская 1975, с. 154). Але неможна виключати, що джерелом бурштину були і західні території України.

Бурштинові намистини, але іншої форми, були знайдені в кургані 211 могильника «Г» на р. Тенетинці (Покровська 1975, с. 68, рис. 4: 14).

У кургані 3 після пограбування і руйнувань збереглося лише декілька артефактів, але вони цікаві і важливі для визначення його дати, і в цілому для цієї невеликої курганної групи.

Фрагментована миска з усічено-конічним тулубом і косо зрізаним краєм належить до типу 1, згідно розподілу М. М. Дараган (Дараган 2011, с. 395, 479; рис. IV.2: 3). «Шашечний» орнамент у вигляді порожніх та заштрихованих лініями квадратиків добре відомий на кераміці жаботинського типу (Дараган 2011, с. 317, 488; табл. 164: 10; рис. IV.16: 2). Він також має аналогії на кераміці Середнього Придністров'я і Побужжя (Дараган 2011, с. 654, 656; рис. V.25: 37; V.27: 31).

Такий тип мисок на Тясмині належить до горизонту Жаботин I і, з точки зору абсолютної хронології, датується першою половиною VIII ст. до н. е. (Дараган 2011, с. 531, 550).

Бронзова голка має аналогії з землянки розкопу XVIII поселення на Тарасовій Горі (Дараган 2011, с. 443, 514; рис. IV.52: 13) та в кургані 139 на р. Тенетинці в басейні Тясмину (Покровська 1975, рис. 2: 3). В цілому ж, такі знахідки в передкіфських пам'яток, принаймні у Лісостепу, зустрічаються досить рідко.

Значно ширше подібні артефакти розповсюджені на Північному Кавказі, в протомеотських та кобанських старожитностях (Ерлих 2007, с. 155—156).

Досить цікавою і в деякому сенсі незвичайною є знахідка в кургані порожнистої золотої «намистини»: вона не знаходить собі аналогій ні в доскіфських пам'ятках Лісостепу чи Степу, ні, наприклад, у старожитностях Північного чи Південного Кавказу.

Найбільш подібні золоті округлі, порожнисті «намистини» відомі у крузі знахідок елітних скарбів Середньої Європи Besenyszög-Fokoru — Dalj на Великій Угорській Низовині (Kemenczei 2005, Taf. 13: 24—27; 52: 7, 8), що, частіше за все, датують VIII ст. до н. е. (Chochorowski 1993, s. 238; Treasures... 1994, p. 57—58; Schätze... 1998, S. 23—26, Abb. 16; S. 78; Kat. 55), а також відомих Михалківських скарбів з Середньої Наддністрянщині (Chochorowska 2001, s. 232; Бандрівський, Крушельницька 2013, с. 16, 18; рис. 5: 7; 6, 8—10), які належать до одного хронологічного горизонту з названими угорськими скарбами (див. напр.: Chochorowski 1993, s. 238—239; rys. 51: 2—4, 8, 10, 11). Подібні буси, особливо великого розміру (такі, як знайдена в Жаботині) були деталями аркоподібних пружинних фібул (Chochorowski 1993, s. 239; rys. 51: 2—4). Є думка, що вони були прикрасами жіночого одягу (Бандрівський, Крушельницька 2013, рис. 18—20). Ми, на жаль, не маємо ніяких даних про те чи була ця золота намис-

тина прикрасою фібули, яку поклали в жіноче поховання, і вона була сплюснута при пограбуванні могили, чи це лише намистина від подібної фібули, зламаної раніше.

Згідно періодизації Михалківських скарбів, аркоподібні фібули з такими намистинами відносяться до другої (пізньої) групи речей, які визначають хронологічний горизонт Михалків II (830 — середина першої половини VIII ст. до н. е. (Бандрівський, Крушельницька 2013, с. 101—102).

Але, на наш погляд, ці речі більш пізні, та синхронізуються із артефактами так званих Новочеркаських старожитностей кочівницького вигляду, які добре представлені в південній частині Дніпровського Лісостепоного Правобережжя і басейні Тясмину зокрема (Скорый 1999, с. 79—92). Нижній хронологічний горизонт таких пам'яток — друга половина — кінець VIII ст. до н. е.

Мабуть, слід ще додати, що аркоподібні фібули (але бронзові), які прикрашені такими кулеподібними порожніми «намистинами» трапляються ще й на Балканах і узбережжі Андриатики, наприклад в Sborjanovo (тип BI 1y/3), Vače (тип 5a) (Terzan 2009, S. 204; Abb. 13: 1, 2; 14: 3, 7). Вони відносяться до кінця IX — початку VIII ст. до н. е. і, ймовірно, стали прототипами золотих аркоподібних фібул горизонту Besenyszög-Fokoru—Dalj—Mihalkiv (Terzan 2009, S. 206—208).

ДЕЯКІ РИСИ ПОХОВАЛЬНОГО ОБРЯДУ

Попри те, що досліджено лише 3 із 6 насипів Північної групи курганного могильника в урочище Смаляне й пограбованість могил, отримані дані дозволяють навести деякі міркування про ці поховальні пам'ятки.

Хоча всі насипи мали сліди багаторічної оранки, що безперечно вплинуло на їх сучасний стан, навряд чи можна думати, що вони і в давнину відрізнялися значними розмірами. Найбільшим з них виглядає курган 3, що мав на час розкопок висоту 1,0—1,2 м, при діаметрі 20 м.

Всі насипи були споруджені з чорнозему. Пр цьому в кургані 1 по схилам, зафіксовано дуже потужну своєрідну крепиду з глини, що охоплювала по периметру весь курган.

Ця конструктивна особливість насипу була зафіксована нами раніше і на більш пізньому за часом, іншому кургані біля с. Жаботин, а саме № 524 (остання чверть — кінець VII ст. до н. е.). Другий насип цього кургану мав також подібну крепиду (Скорый, Зимовец, Окатенко 2020, с. 308). Тобто є сенс розглядати цю конструктивну рису, як притаманну ще доскіфському часу.

Усі кургани містили лише по одному похованню — в центрі підкурганної поверхні. При

цьому, в двох випадках (кургани 2 і 3) небіжчики були покладені на рівні ДГ, в одному — в невеликій, але досить глибокій могильній ямі: глибина від рівня ДГ — 1,45 м.

У курганах 2 і 3 поховані знаходилися на дерев'яних вимостках чи помостах, які мають сліди горіння, що, мабуть, пов'язане з ритуалом очищення небіжчика. В кургані 2 поруч з тонким деревом відкриті залишки трав'яного тліна.

Зазначимо, що в кургані 3 зафіксовані найбільш виразні й великі залишки дерева від помосту чи викладки, споруджених з колод.

Навколо могильної ями кургана 1 також зазначений трав'яний тлін та тонкі плахи зі слідами горіння.

Оскільки всі поховання були пограбовані, ми не маємо достовірних свідчень ані про число похованих, їх первісне положення, орієнтування, стать і вік, ані про первісний набір супроводжувальних речей.

Лише в могилі кургану 1 (яма), небіжчик (чи небіжчики?) міг мати орієнтацію головою на північ чи на південь.

Можна припустити, що кургани споруджувалися, насамперед, для чоловіків. Але, безумовно, поряд з чоловіками могли бути поховані й жінки. Схоже, що про це свідчить ситуація в кургані 3, де були знайдені зламана бронзова голка та золота «намистина».

Цікаво порівняти означені риси стосовно відкритих поховальних пам'яток з іншими похованнями доскіфського часу, відомими, перш за все, в басейні Тясмину.

Свого часу їм приділялась чимала увага в наукових працях Є. Ф. Покровської (Покровська 1953; Покровська 1975), пізніше — В. А. Іллінської (Ільинская 1975). Вони досить чітко окреслили основні ознаки поховального ритуалу населення доскіфської доби в означеному регіоні. Серед курганних інгумацій (а вони безперечно домінували, кремація була дуже рідкісним явищем, ремінісценцією чорноліського ритуалу) можна говорити про три основні способи поховання (Покровська 1973, с. 62; Ільинская 1975, с. 79—87).

Перший — поховання в насипах курганів, без могильних ям чи перекриття; лише в одному випадку у кургані 173 на р. Тенетинка над небіжчиком фіксувалися залишки дерева на кшталт даху (Ільинская 1975, с. 80).

Другий спосіб — поховання на рівні ДГ, також без будь-яких додаткових деталей. Правда, треба прийняти до уваги, що чимала кількість таких поховань була відкрита в басейні Тясмину ще у XIX — на початку XX ст., згідно методики того часу, і деякі деталі облаштування поховань могли залишитися поза увагою дослідників.

Третій спосіб — поховання в ґрунтових ямах, дуже неглибоких, частіше за все 0,20—0,50 м, іноді перекритих деревом. Деяким виключен-

ням, з точки зору розмірів, є могила в кургані 174 на р. Тенетинка глибиною до 0,90 м, яка була перекрита деревом (Ільинская 1975, с. 81). Заслужовує на увагу також могила в кургані 211 на р. Тенетинці, яка мала і перекриття, і підлогу (Покровська 1975, с. 68). Мабуть слід сказати ще про появу звичаю ховати небіжчиків в дерев'яних склепах — наземних чи в ямах, але ці конструкції більш притамані ранньоскіфському поховальному ритуалу.

Небіжчики в похованнях доскіфського часу лежать зазвичай витягнуто на спині, головою на захід або південний захід.

Відомі як окремі чоловічі та жіночі поховання, так і парні (Покровська 1975; Ільинская 1975, с. 79—87).

У світлі наведених відомостей стає очевидним, що досліджені нами кургани з погляду обрядовості цілком вписуються у відомий контекст доскіфських поховальних пам'яток басейну р. Тясмин. Однак є деякі деталі, що розширюють наші уявлення про поховальний ритуал місцевого населення цього часу.

1. Як вже зазначалося раніше, насипи деяких доскіфських курганів могли мати земляну (глиняну) кріпиду (курган 1).

2. Небіжчики на рівні ДГ іноді розміщувалися на дерев'яному помості, можливо, на шарі трави (курган 2).

В окремих випадках поміст споруджувався з вельми потужних плах або колод (курган 3). Ймовірно в цьому кургані знаходилась досить масштабна дерев'яна конструкція, підпалена під час поховання, подібна до тієї, що була знайдена Г. Т. Ковпаненко у 1981 р. в одному з чотирьох курганів на південній околиці Жаботина, на території тракторної бригади. Знайдені там фрагменти ліпної кераміки належать доскіфському часу (Ковпаненко 1998, с. 75—76).

3. З метою ритуального очищення вогнем помости могли підпалюватися (кургани 2 і 3).

4. Могильні ями деяких доскіфських поховань можуть бути більш глибокими, ніж вважалося раніше, і становити не 0,2—0,5 чи навіть 0,9 м, а майже 1,5 м, як це було в кургані 1.

5. Неможна виключати, що в доскіфських похованнях, поряд з домінуючою орієнтацією небіжчиків головою на захід та південний захід, мала місце й інша орієнтація: на північ або південь. В усякому разі, про це, схоже, свідчить орієнтація могили в кургані 1.

6. Рісню ритуалу, притаманною всім похованням в курганах, була тризна, насамперед, у вигляді керамічного посуду (який міг налічувати 5—6 посудин), іноді в супроводі кісток тварин. Це були справжні «сервізи», зазвичай столового посуду: келихи, черпаки, миски, іноді — корчаги. Підтвердження тому — посудини знайдені як на тризні в кургані 1 Північної групи, так і в одному зі зруйнованих курганів Південної групи, які наводяться в роботі

М. М. Дараган (Дараган 2011, с. 69, рис. II: 23).

Немає сумнівів, що кургани належать місцевому осілому населенню, можливо, мешканцям поселення на Тарасовій Горі, або інших поселень передскифського часу в районі Жаботина. До останнього часу такі поховальні пам'ятки в цьому мікрорегіоні були майже невідомі.

Нечислений поховальний інвентар, що зберігся, схоже, вказує на асинхронність курганів. Найбільш раннім є курган 1, який можна датувати першою половиною VIII ст. до н. е.

Кургани 2 і 3 пізніші, можливо археологічно синхронні, середини — другої половини VIII ст. до н. е.

Здається, що курган 3 був найбільш соціально значимим серед трьох досліджених поховальних пам'яток. Він вирізняється не лише розмірами насипу, залишками досить складної дерев'яної конструкції, але й знахідкою золотої прикраси.

Зрозуміло, що ця «намістина» (яка, схоже, дійсно була частиною золотої аркоподібної фібули горизонту елітних середньоевропейських скарбів Besenyszög-Fokoru—Dalj—Mihalkiv) не є свідченням будь яких прямих контактів місцевого населення півдня Дніпровського Лісостепу з віддаленим світом Середньої Європи.

Роль контактерів з двома етнокультурними масивами та передавальної ланки щодо імпортованих виробів із заходу на схід (і навпаки!), скоріш за все, виконували мобільні контингенти кочовиків, сліди яких добре фіксуються як у Середній Європі, так і на півдні Східної Європи.

В нашому випадку, з урахуванням хронології досліджених доскіфських курганів, мова може йти про носіїв Новочеркаського культурного комплексу (VIII — початок VII ст. до н. е.), в яких чимало сучасних дослідників вбачають історичних кіммерійців.

Мікрорегіон Жаботина, безумовно, приваблював останніх, оскільки на тому ж Жаботинському поселенні на Тарасовій Горі функціонували осередки металообробки взагалі та бронзоливарного виробництва зокрема (Покровская 1973, с. 180; Ильинская, Тереножкин 1983, с. 260; Дараган 2011, с. 439—440).

Отримання якісних металевих виробів, перш за все, зброї та деталей кінського спорядження, мало життєво важливе значення для кочовиків. Про наявність такого виробничого напрямку на поселенні Тарасова Гора переконливо свідчать знайдені нещодавно скарби поблизу Жаботина бракованих деталей кінського убору та наконечників стріл Новочеркаського типу, котрі широко використовувалися у військовій справі кочовиків доскіфської доби (Скорый 2016, с. 242).

Варто зауважити, що в новочеркаських похованнях басейну р. Тясмин зустрічалися раніше окремі предмети середньоевропейсь-

кого походження. Як приклад, можна вказати кручену золоту гривну, яку було знайдено в кургані поблизу с. Вільшана, в багатій могилі юнака-кочовика, серед супровідних речей якого були й деталі колісниць (Ковпаненко, Скорый 2003—2004, с. 280, рис. 13: 1). Найближчі й доволі численні аналогії зазначеній гривні відомі в уже згадуваному скарбі VIII ст. до н. е. в Besenyszög-Fokoru у Східній Угорщині (Kemenczei 2005, S. 130—131; Taf. 12).

Однак у похованні доскіфського місцевого осілого населення Дніпровського Правобережжя середньоевропейський артефакт, виконаний із дорогоцінного металу, схоже, зафіксовано вперше.

ЛІТЕРАТУРА

- Бандрівський, М., Крушельницька, Л. 2012. *Золоті скарби Михалківського кладу та їх доля*. Львів.
- Белинский, А. Б., Дударев, С. Л. 2015. *Могильник Клинь-Яр III и его место среди древностей Кавказа и Юго-Восточной Европы начала раннего железа*. Москва.
- Бобринской, А. А. 1914. Отчёт о раскопках в Киевской губернии в 1912 году. *Известия археологической комиссии*, 54, с. 99-108.
- Бобринской, А. А. 1916. Отчёт о раскопках в Киевской губернии в 1913 году. *Известия археологической комиссии*, 60, с. 1-3.
- Вальчак, С. Б. 2009. *Конское снаряжение в первой трети I-го тыс. до н. э. на юге Восточной Европы*. Москва: Таус.
- Дараган, М. Н. 2011. *Начало раннего железного века в Днепровской Правобережной Лесостепи*. Киев: КНТ.
- Іллінська, В. А. 1973. Бронзові наконечники стріл так званого жаботинського і новочеркаського типів. *Археологія*, 12, с. 13-26.
- Ильинская, В. А. 1975. *Раннескифские курганы бассейна р. Тясмин*. Киев: Наукова думка.
- Ковпаненко, Г. Т. 1981. *Курганы раннескифского времени в бассейне р. Рось*. Киев: Наукова думка.
- Ковпаненко, Г. Т. 1984. «Червона Могила» у с. Флярківка. В: Кропоткин, В. В., Краснов, Ю. А. (ред.). *Древности Евразии в скифо-сарматское время*. Москва: Наука, с. 107-113.
- Ковпаненко, Г. Т. 1998. Нові дані про кургани біля с. Жаботин на Черкащині. В: *Музейні читання. Матеріали Міжнародної наукової конференції, присвяченої 90-літтю з дня народження видатного українського археолога О. І. Тереножкіна*. Київ: МІКУ, с. 74-76.
- Ковпаненко, Г. Т., Бессонова, С. С., Скорый, С. А. 1994. Новые погребения раннего железного века в Поросье. В Черненко, Е. В. (ред.). *Древности скифов*. Киев: ИА НАН Украины, с. 41-63.
- Ковпаненко, Г. Т., Скорый, С. А. 2003—2004. Ольшана: погребение предскифского времени в Днепровской Правобережной Лесостепи. *Stratum plus*, 3: Скифия, Фракия и эллинский мир, с. 265-288.
- Козенкова, В. И. 1982. *Типология и хронологическая классификация предметов кобанской культуры*. Свод археологических источников, Б 2-5. Москва: Наука.
- Лесков, А. М., Эрлих, В. Р. 1999. *Могильник Фарс / Клады. Памятник перехода от эпохи позд-*

ней бронзи к раннему железному веку на Северо — Западном Кавказе. Москва.

Махорты, С. В. 2005. *Киммерийцы Северного Причерноморья*. Киев: Шлях.

Могилов, О. Д. 2021. Другий Михайлівський курган — пам'ятка V ст. до н. е. в Потясминні. *Археологія*, 2, с. 92-114.

Могилов, О. Д., Ляшко, Ю. Ю., Руденко, С. В. 2020. Дослідження кургану скіфського часу в Потясминні. *Археологічні дослідження в Україні 2018 р.*, с. 241.

Могилов, А., Ляшко, Ю., Руденко, С. 2021. Скифское всадническое погребение в бассейне р. Тясмин. *Revista Arheologică*, XVII, 1, с. 62-82.

Покровська, Є. Ф. 1952. Поселення VIII—VII ст. до н. е. на Тясмині. *Археологія*, VII, с. 43-65.

Покровская, Е. Ф. 1973. Предскифское поселение у с. Жаботин. *Советская археология*, 4, с. 169-188.

Покровська, Є. Ф. 1975. Поховання VII—VI ст. до н. е. на р. Тенетинці. *Археологія*, 17, с. 62-72.

Скорый, С. А. 1999. *Киммерийцы в украинской Лесостепи*. Киев; Полтава: Археология.

Скорый, С. А., Зимовец, Р. В., Окатенко, В. Н. 2020. Курган № 524 у с. Жаботин (новое в изучении «опорного» памятника скифской архаики в Украинской Правобережной Лесостепи). *Археологія і давня історія України*, 3 (36), с. 300-326.

Ханенко, Б. И., Ханенко, В. Н. 1900. *Древности Приднепровья*. III: Эпоха, предшествующая Великому переселению народов. Киев.

Эрлих, В. В. 1991. Бронзовые уздечные наборы и проблема хронологии предскифского и раннескифского времени Закубанья. В: Абрамов, А. П., Гавритухин, И. О., Паромов, Я. М., Эрлих, В. Р. (ред.). *Древности Северного Кавказа и Причерноморья*. Москва: ИА РАН, с. 31-47.

Эрлих, В. В. 2007. *Северо-Западный Кавказ в начале железного века*. Москва.

Chochorowski, J. 1993. *Ekspansja kimmeryjska na tereny Europy Środkowej*. Kraków: Uniwersytet Jagielloński.

Chochorowska, E. 2001. Przyczynek do historii skarbu z Michalkowa. *Materiały archeologiczne*, XXXII, s. 231-236.

Kemenczei, T. 2005. *Funde ostkarpatenländischen Typs im Karpatenbecken*. Prähistorische Bronzefunde, 20: 10. Stuttgart: Franz Steiner.

Schätze... 1998. *Schätze aus der Keltenzeit in Ungarn. Kunst im Karpatenbecken in 1. Jahrtausend von Christos*. Eberdingen.

Skory, S., Zimovetz, R., Okatenko, V. 2020. Movila arhaică scitică nr. 524 din apropierea localității Zhabotin (situată în marginea din dreapta a Silvestepii Ucrainene). *Istros*, XXVI, p. 43-70.

Terzan, B. 2009. Kaukasisches Symbolgut in Südosteuropa — Bemerkungen zu Goldfibeln von Michalków—Fokoru—Dalj. *Prähistorische Archäologie in Südosteuropa*, 25: Der Schwarzmeerraum vom Aneolithikum bis in die Früheisenzeit (5000—500 v. Chr.). Kommunikationsebenen zwischen Kaukasus und Karpaten, S. 190-216.

Treasures... 1994. *Treasures of the Hungarian Bronze Age. Catalogue to the Temporary Exhibition of the Hungarian National Museum*. Budapest.

REFERENCES

Bandrivskyi, M., Krushelnyska, L. 2012. *Zoloti skarby Mykhalkivskoho kladu ta yikh dolia*. Lviv.

Belinskii, A. B., Dudarev, S. L. 2015. *Mogilnik Klin-Iar III i ego mesto sredi drevnostei Kavkaza i Iugo-Vostochnoi Evropy nachala rannego zheleza*. Moskva.

Bobriniskoi, A. A. 1914. Otchet o raskopkakh v Kievskoi gubernii v 1912 godu. *Izvestiia arkheologicheskoi komissii*, 54, s. 99-108.

Bobriniskoi, A. A. 1916. Otchet o raskopkakh v Kievskoi gubernii v 1913 godu. *Izvestiia arkheologicheskoi komissii*, 60, s. 1-3.

Valchak, S. B. 2009. *Konskoe snariazhenie v pervoi treti I-go tys. do n. e. na iuge Vostochnoi Evropy*. Moskva: Taus.

Daragan, M. N. 2011. *Nachalo rannego zheleznoogo veka v Dneprovskoi Pravoberezhnoi Lesostepi*. Kiev: KNT.

Illinska, V. A. 1973. Bronzovi nakonechnyky stril tak zvanoho zhabotynskoho i novocherkaskoho typiv. *Arkheolohiia*, 12, s. 13-26.

Ilinskaia, V. A. 1975. *Ranneskifskie kurgany basseina r. Tiasmin*. Kiev: Naukova dumka.

Kovpanenko, G. T. 1981. *Kurgany ranneskifskogo vremeni v basseine r. Ros*. Kiev: Naukova dumka.

Kovpanenko, G. T. 1984. «Chervona Mogila» u s. Flarikovka. In: Kropotkin, V. V., Krasnov, Iu. A. (ed.). *Drevnosti Evrazii v skifo-sarmatskoe vremia*. Moskva: Nauka, s. 107-113.

Kovpanenko, H. T. 1998. Novi dani pro kurhany bilia s. Zhaboty na Cherkashchyni. In: *Muzeini chytannia. Materialy Mizhnarodnoi naukoi konferentsii, prysviachenoii 90-littiu z dnia narodzhennia vydatnoho ukrainskoho archeoloha O. I. Terenozhkina*. Kyiv: MIKU, s. 74-76.

Kovpanenko, G. T., Bessonova, S. S., Skoryi, S. A. 1994. Novye pogrebeniia rannego zheleznoogo veka v Porose. V Chernenko, E. V. (ed.). *Drevnosti skifov*. Kiev: IA NAN Ukrainy, s. 41-63.

Kovpanenko, G. T., Skoryi, S. A. 2003—2004. Olshana: pogrebenie predskifskogo vremeni v Dneprovskoi Pravoberezhnoi Lesostepi. *Stratum plus*, 3: Skifia, Frakia i ellinskii mir, s. 265-288.

Kozenkova, V. I. 1982. *Tipologiya i khronologicheskaya klassifikatsiya predmetov kobanskoi kultury*. Svod arkheologicheskikh istochnikov, B 2-5. Moskva: Nauka.

Leskov, A. M., Erlikh, V. R. 1999. *Mogilnik Fars / Klady. Pamiatnik perekhoda ot epokhi pozdnei bronzy k rannemu zheleznomu veku na Severo — Zapadnom Kavkaze*. Moskva.

Makhortyk, S. V. 2005. *Kimmeriitsy Severnogo Prichernomoria*. Kiev: Shliakh.

Mohylov, O. D. 2021. Druhyi Mykhailivskiy kurhan — pam'iatka V st. do n. e. v Potiasmynni. *Arkheolohiia*, 2, s. 92-114.

Mohylov, O. D., Liashko, Yu. Yu., Rudenko, S. V. 2020. Doslidzhennia kurhanu skifskoho chasu v Potiasmynni. *Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini 2018 r.*, s. 241.

Mogilov, A., Liashko, Iu., Rudenko, S. 2021. Skifskoe vsadnicheskoe pogrebenie v basseine r. Tiasmin. *Revista Arheologică*, XVII, 1, s. 62-82.

Pokrovskaya, Ye. F. 1952. Poselennia VIII—VII st. do n. e. na Tiasmyni. *Arkheolohiia*, VII, с. 43-65.

Pokrovskaya, E. F. 1973. Predskifskoe poselenie u s. Zhabotin. *Sovetskaia arkheologiya*, 4, s. 169-188.

Pokrovskaya, Ye. F. 1975. Pokhovannia VII—VI st. do n. e. na r. Tenetyntsi. *Arkheolohiia*, 17, s. 62-72.

Skoryi, S. A. 1999. *Kimmeriitsy v ukrainskoi Lesostepi*. Kiev; Poltava: Arkheologiya.

Skoryi, S. A., Zimovets, R. V., Okatenko, V. N. 2020. Kurgan N 524 u s. Zhabotin (novoe v izuchenii «opornogo» pamiatnika skifskoi arkhaiki v Ukrainskoi Pravoberezhnoi Lesostepi). *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 3 (36), s. 300-326.

Khanenko, B. I., Khanenko, V. N. 1900. *Drevnosti Pridneprovya*. III: Epokha, predshestvuiushchaia Velikomu pereseleniiu narodov. Kiev.

Erlikh, V. V. 1991. Bronzovye uzdechnye nabory i problema khronologii predskifskogo i ranneskifskogo vremeni Zakubania. In: Abramov, A. P., Gavritukhin, I. O., Paromov, Ia. M., Erlikh, V. R. (ed.). *Drevnosti Severnogo Kavkaza i Prichernomoria*. Moskva: IA RAN, s. 31-47.

Erlikh, V. V. 2007. *Severo-Zapadnyi Kavkaz v nachale zheleznoogo veka*. Moskva.

Chochorowski, J. 1993. *Ekspansja kimmeryjska na tereny Europy Środkowej*. Kraków: Uniwersytet Jagielloński.

Chochorowska, E. 2001. Przyczynek do historii skarbu z Michalkowa. *Materiały archeologiczne*, XXXII, s. 231-236.

Kemenczei, T. 2005. *Funde ostkarpatenländischen Typs im Karpatenbecken*. Prähistorische Bronzefunde, 20: 10. Stuttgart: Franz Steiner.

Schätze... 1998. *Schätze aus der Keltzeit in Ungarn. Kunst im Karpatenbecken in 1. Jahrtausend von Christus*. Eberdingen.

Skory, S., Zimovetz, R., Okatenko, V. 2020. Movila arhaică scitică nr. 524 din apropierea localității Zhabotin (situată în marginea din dreapta a Silvestrepei Ucrainene). *Istros*, XXVI, p. 43-70.

Terzan, B. 2009. Kaukasisches Symbolgut in Südosteuropa — Bemerkungen zu Goldfibeln von Michalków—Fokoru—Dalj. *Prähistorische Archäologie in Südosteuropa*, 25: Der Schwarzmeerraum vom Äneolithikum bis in die Früheisenzeit (5000—500 v. Chr.). Kommunikationsebenen zwischen Kaukasus und Karpaten, S. 190-216.

Treasures... 1994. *Treasures of the Hungarian Bronze Age. Catalogue to the Temporary Exhibition of the Hungarian National Museum*. Budapest.

S. Skoryi, R. Zimovets, V. Okatenko

PRE-SCYTHIAN BARROWS NEAR THE ZHABOTIN VILLAGE (research of 2020)

Pre-Scythian graves in the micro-region near the village of Zhabotin (the basin of the Tyasmin River, south of the Dnieper Right-Bank Forest Steppe), where the large-scale settlement on Tarasova Gora is located, were hardly known until recently.

To some extent, the situation is improved by the materials of excavations in 2020 of three barrows of a group of 6 mounds. It was part of a small burial ground in the Smaliane tract, a little west of Zhabotin village.

The mounds had been plowed for many years. By the time of the research they had the following dimensions: height — 0.50—1.10 m, diameter 12—35 m.

Despite the looting and partial destruction of the graves, interesting information on burial rites and artefacts of material culture was obtained.

The mounds were made of black soil. In one case (barrow 1), the krepida of the mound was clearly fixed from clay soil. In two cases (barrows 2 and 3) the burials were located on the level of the ancient horizon, on a bedding of thin boards and grass (barrow 2) or on an extensive platform of timbers (barrow 3). The wood bore traces of ritual burning — purification by fire. In barrow 1 the burial was made in a rather deep grave (up to 1.5 m). Unfortunately, the bones of the deceased were destroyed by looters. Only on the basis of the orientation of the grave in barrow 1 it can be considered that

the deceased was lying with his head in the meridional direction. In two barrows (Nos. 1—2), there were single burials. In barrow 3, taking into account the composition of the preserved finds (bronze needle, large gold bead), a double burial could have been made.

Among the finds, hand-made pottery is the best represented. A remarkable tableware set (3 cups, a bowl, a ladle) was discovered at the feast in barrow 1. Most of the crockery has luxurious ornamentation — mortise and stamped. It is inlaid with white (and in one case — white and red) paint.

Judging by the preserved material culture objects, the barrows are asynchronous. The earliest barrow 1 dates back to the first half of the 8th century BC. The other two barrows can be dated to the middle-second half of the 8th century BC.

Barrow 3 seems to be the most significant in social terms (the size of the mound, the powerful lining made of logs, a piece of gold).

Keywords: Pre-Scythian time, South of the Dnieper Forest-Steppe Right Bank, burial mounds of the local settled population.

Одержано 6.04.2024

ЗИМОВЕЦЬ Роман, кандидат філософських наук, Інститут філософії ім. Г. С. Сковороди НАН України, Київ, Україна.

ZIMOVETS Roman, Candidate of Philosophy Sciences, Grigory Skovoroda Institute of Philosophy National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine.

ORCID: 0000-0001-6045-6374,

e-mail: romanzimovets@gmail.com.

ОКАТЕНКО Віталій, ДП «НДЦ “Охоронна археологічна служба України”», Інститут археології НАН України, Харків, Україна.

OKATENKO Vitalii, Archaeological Surveillance Service of Ukraine of the Institute of the Archaeology of National Academy of Sciences of Ukraine, Kharkiv, Ukraine.

ORCID: 0000-0002-9406-9353,

e-mail: okatenkovitalij@gmail.com.

СКОРИЙ Сергій, доктор історичних наук, професор, Інститут археології НАН України, Київ, Україна.

SKORY Serhiy, Doctor Hab., Professor, Institute of Archaeology of National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine.

ORCID: 0000-0002-7842-890X,

e-mail: idanfirs@ukr.net.

Д. Каравайко

ГОРОДИЩА СКІФСЬКОГО ЧАСУ ПОБЛИЗУ с. ВОРГОЛ В ПУТИВЛЬСЬКОМУ ПОСЕЙМ'І (за результатами досліджень 2023 року)

В статті представлено результати розкопок городища та поселення Воргол в урочищі Вишнева Гора. Попередньо час їх існування можна визначити в межах середини або кінця VI—V ст. до н. е. та IV ст. до н. е, можливо, із заходом в III століття. Виявлено і матеріал зарубинецької культури. Встановлено, що поселення за валом Східного городища було додатково укріплене ровом. Отриманий матеріал розширює джерельну базу по вивченню пам'яток Путивльського Посейм'я в ранньому залізному віці.

Ключові слова: городище, поселення, скіфський час, зарубинецька культура, Посейм'я.

Станом на 2023 р. в межах Путивльського Посейм'я (басейн р. Сейм на території Сумської обл.) було враховано 26 городищ скіфського часу (Каравайко 2023). В середині ХХ ст. лише на двох, а точніше трьох з них, було проведено археологічні розкопки¹. У 1949 р. Д. Т. Березовець досліджував два городища поблизу с. Воргол в урочищі «Вишнева Гора», а в 1950 р. В. А. Іллінська здійснила розкопки городища Ширяєве. Якщо матеріали останнього стали базовими для вивчення поселенських пам'яток VI—IV ст. до н. е. українського Посейм'я (Іллінська 1953), то після досліджень Воргольських укріплень інформацію про скіфський етап їх існування маємо вкрай обмежену (Березовець 1955). Не визначено хронологічні рамки, відсутня характеристика об'єктів. Нечисленна

колекція знахідок частково зберігається в фондах Сумського обласного краєзнавчого музею та була свого часу опублікована О. О. Білінським (2011), а частково включена до колекції з розкопок В. А. Іллінської ширяєвського городища². Фактично, це стало однією з причин для проведення нових досліджень в урочищі «Вишнева Гора» влітку 2023 р. Крім того, з року в рік, обидва городища систематично грабуються. Псується загальний вигляд пам'ятки, що має статус національного значення, а для науки назавжди втрачено великий обсяг інформації.

Історія вивчення городищ поблизу с. Воргол в урочищі «Вишнева Гора» була неодноразово висвітлена (Каравайко 2018, с. 264—269; 2023, с. 24—32), що позбавляє мене необхідності повтору. Зупинюся лише на одному нюансі. Д. Я. Самоквасов згадує два подвійних городища в чотирьох верстах одне від одного поблизу села Воргол (Самоквасов 1908, с. 40). В 2021 р. розвідками Є. М. Осадчого неподалік села відкрито ще одне городище, яке отримало назву Воргол II (Осадчий, Каравайко, Качура 2022, с. 148—149). З незрозумілих причин укріплення було віднесено до роменської археологічної культури (Моргунов та ін. 2022, с. 88—89).

Городище розташоване за 0,8 км на північ від північної околиці с. Воргол. Займає мис правого берега р. Воргол. Висота над рівнем заплави 26 м (рис. 1: 1).

Форма городища близька до прямокутної і обумовлена контурами мису. Східна та західна сторони обмежені ярами, північна — прямовисним берегом ріки. Розміри майданчика — 37 × 33 м. Орієнтовна площа 0,12 га без урахування

1. Ще два городища в м. Путивль, Городок та Микільська Гірка, є достатньо дослідженими, проте культурний шар скіфського періоду перекривається масивними нашаруваннями більш пізніх часів. З огляду на вивчення старожитностей раннього залізного віку вони не є інформативними.

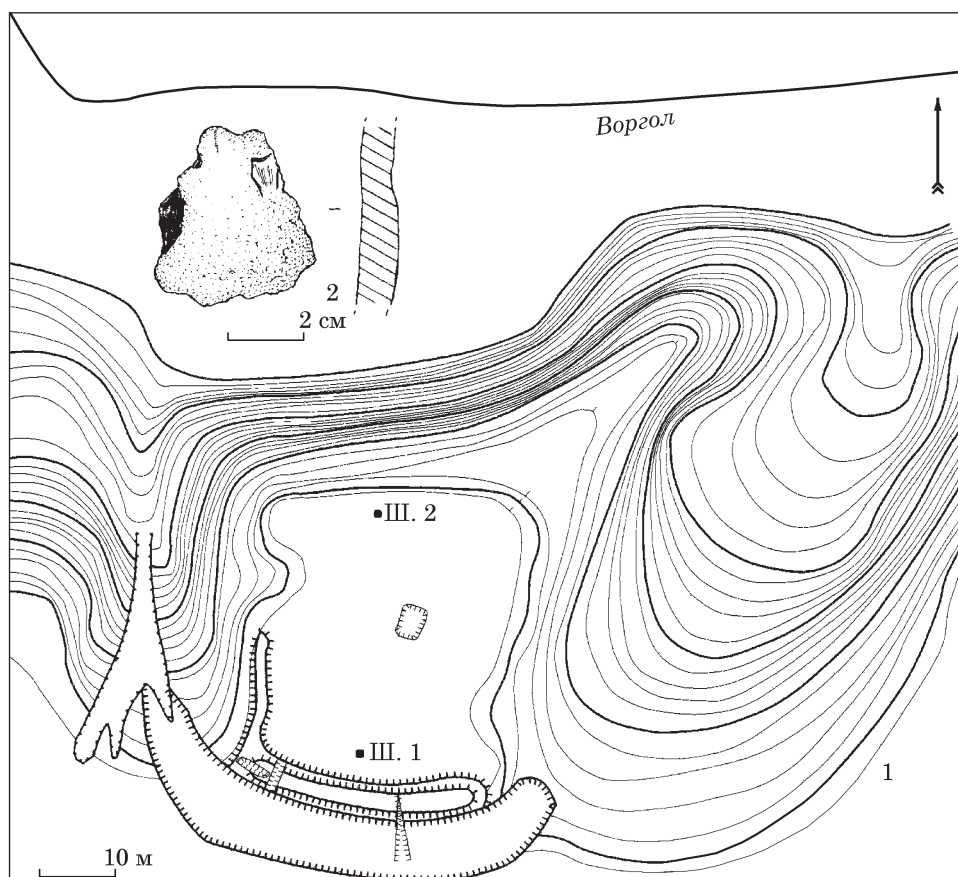

Рис. 1. План городища Воргол II (зйомка Є. М. Осадчого)

Fig. 1. Plan of the Vorgol II settlement (survey by E. M. Osadchyi)

укріплень. З напільного південного боку городище укріплене валом та ровом. Вал прямий, розташований фронтально до плато корінного берега. Ширина валу складає 5—7 м, висота — 1,7—2,2 м. У західній частині городища є валоподібний насип шириною 1,5—2 м і висотою до 1 м. Рів має ширину 8—10 м і глибину 1,7—2 м. Майданчик городища рівний, у північно-східній стороні є довга стрілка мису, не відрізнана від майданчика штучними укріпленнями.

В 2023 р. городище повторно обстежив Сумський загін Моніторингової археологічної експедиції. Закладено два шурфи. Культурний шар мав потужність 0,4—0,6 м. Знайдено лише один фрагмент ліпленої кераміки, що прикрашений насічкою (рис. 1: 2). В тісті домішки піску. Такий декор більш властивий матеріальному комплексу юхнівської АК. Таким чином, встановлено, що городище Воргол II виникає в скіфський час. Його слід відносити до городищ зі слабо насиченим культурним шаром за майже повною відсутністю матеріальних решток. За повідомленнями місцевих мешканців, на протилежному березі колишнього русла ріки знаходиться мис, на якому, можливо, було влаштовано городище. Відстань між укріпленнями в урочищі Вишнева Гора та Воргол II складає 2,5 км по прямій та дещо більше по дорогах, що збігається з даними Д. Я. Самоквасо-

ва (4 версти — 4,27 км). Парні городища доволі часто трапляються в басейнах Сейму та Десни і, як правило, вони виникають саме в ранньому залізному віці.

Але повернемося до результатів дослідження городища та поселення Воргол 2023 р. Розкопки проведені тільки на східному укріпленні. Закладено два розкопи загальною площею 116 м² поблизу східного краю майданчика. Десь поруч мав знаходитися розкоп 3 Д. Т. Березовця, втім візуально він не помітний. Фактично не придатним для досліджень є городище Воргол Західне. Майданчик сильно поріс молодими деревами та кущами та завалений деревами, що впали. До того ж, як показали попередні роботи, шар скіфського часу тут не фіксується, а матеріали вкрай нечисленні³. Не виключено, що це укріплення, як і Воргол II, майже не було заселено. Для парних городищ Путивльського Посейм'я абсолютно звична ситуація, коли одне з городищ має слабо насичений шар з майже повною відсутністю знахідок (Каравайко 2023, с. 110).

Східне укріплення підвищено над рівнем заплави на 42 м. Його розміри складають 0,7 га

3. І. І. Ляпушкін зазначав, що концентрація матеріалу більша на Західному укріпленні, що цілком справедливо, якщо врахувати кераміку роменської культури.

Рис. 2. План городищ Воргол в урочищі Вишнева Гора (зйомка Є. М. Осадчого та О. В. Короті)

Fig. 2. Plan of the Vorgol settlements in the Vyshneva Hora tract (survey by E. M. Osadchyi and O. V. Koroti)

(рис. 2) ⁴. Городище укріплено довгим валом, перед яким розташована природна глибока та широка яруга. Чи існував на її дні штучний рів, зали-

4. Детальний опис городищ див: Каравайко 2023, с. 28.

шається питанням. Схили мису ескарповано. Три лінії ескарпів розташовані на південній стрільці мису. Поселення віддалене від сучасного русла р. Клевень на 2,5 кілометра. Джерелом питної води слугувала не ріка, а джерело, що знаходиться у підніжжя городища. Функціонує воно і зараз.

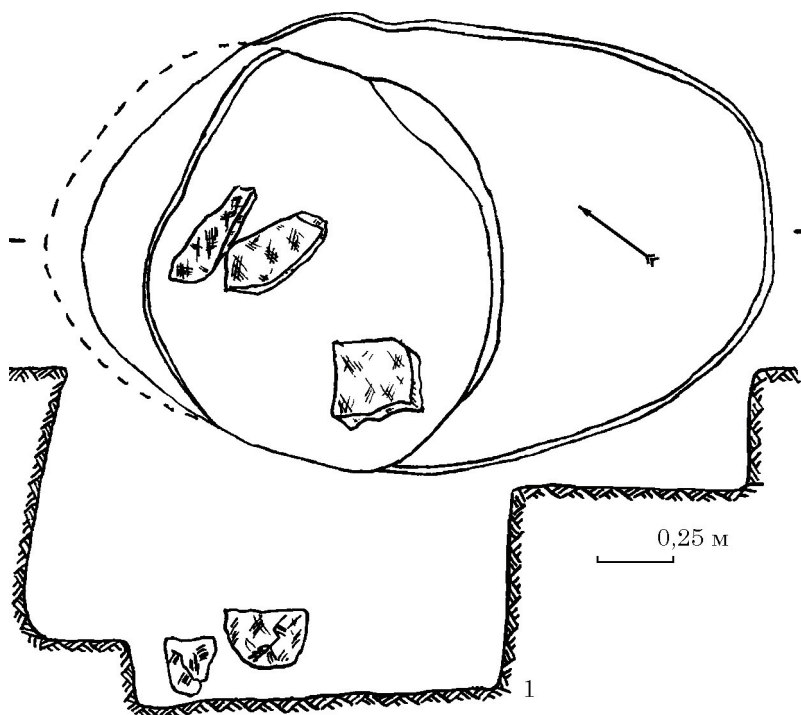

Рис. 3. Господарська яма скіфського часу з городища Воргол Східне
Fig. 3. A household pit of the Scythian Age from the Vorgol Skhidne settlement

Потужність культурного шару на досліджених ділянках складає 0,5—0,65 м. Стратиграфічна ситуація наступна. Зверху залягав сірий лісовий супісок завтовшки 0,3—0,5 м. Під ним, над материком, знаходився світлий шар сіро-жовтого супіску. Зберігся від не на всіх ділянках. Мав потужність до 0,2 м. Саме цей шар залишило населення раннього залізного віку, в той час як верхній належить сіверянському люду (роменська АК). Вперше мис був заселений за доби пізньої бронзи (лебедівська культура), проте в стратиграфії цей етап існування поселення не фіксується. Знайдено поодинокі фрагменти кераміки.

На дослідженій площі виявлено лише три господарські ями, які функціонували в скіфський час. Тільки одна з них увійшла в розкоп повністю (рис. 3). Її діаметр — 1,2—1,3 м. Глибина від рівня материка складала 1,03 м. З північного боку яма мала значний підбій. На дні виявлено 3 великі необроблені камені. З південно-східного боку влаштовано сходинок розмірами 0,9 × 1,3 м. Її глибина — 0,4 м. Заповнення ями та сходинок однорідне — світло-сірий супісок. Тільки в верхній частині, на глибині 10—15 см, залягав темний шар роменського часу. В процесі вибирання заповнення об'єкту було виявлено лише дрібні та невиразні уламки посуду скіфського часу. Яма являла собою типовий господарський льох для зберігання продуктів. По закінченню функціонування вона не перетворилася на смітник, як то часто буває, а поступово запливла землею.

Матеріал, отриманий під час розкопок нечисленний, втім доволі виразний. Передусім це стосується кераміки. Горщики представлені уламками вінець від слабко- та середньопрофільованих форм. За орнаментациєю та характером домішок чітко виділяється дві групи посуду:

Перша — вінця прикрашено традиційними для скіфського часу проколами (рис. 4: 1—6). В тісті наявні домішки дрібної жорстви, а точніше — кварциту.

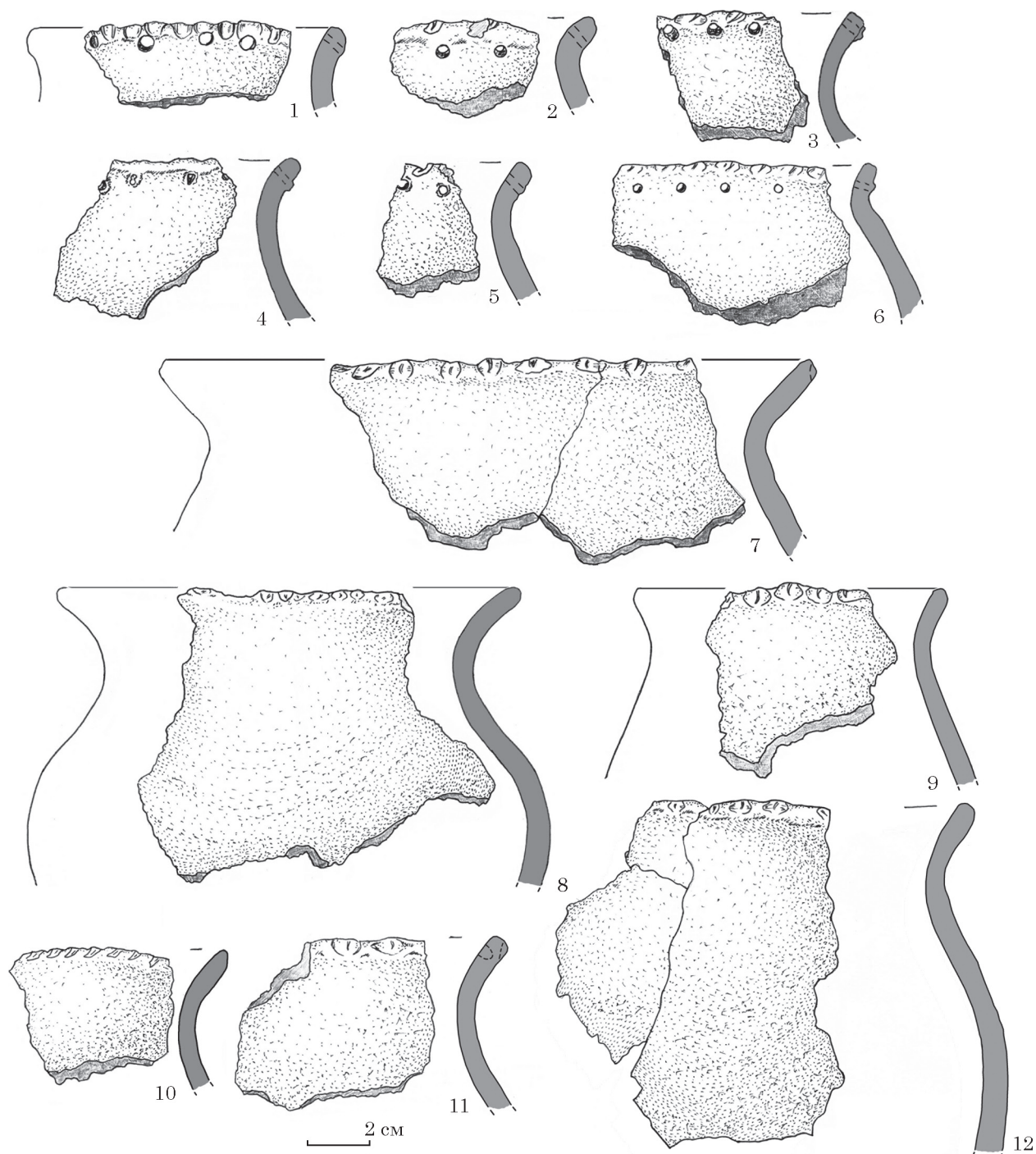

Рис. 4. Кераміка скіфського часу з городища Воргол Східне

Fig. 4. Ceramics of the Scythian Age from the Vorgol Skhidne settlement

Вінця плавно відігнуті, шийка відносно глибока та добре виділена. Незначні фрагменти не дозволяють надійно визначити тип горщика. Серед інших виділяється вінець з ледь відігнутим краєм, маленькою але чіткою шийкою та високо піднятими плечиками (рис. 4: 6). Типологічно він близький посуду I типу, 4 варіанту (за К. Ю. Пеляшенком), що відомий виключно на Сеймі та відсутній в інших регіонах Дніпро-Донецького Лісостепу (Пеляшенко 2020, с. 26—27).

Друга група. Вінця прикрашено пальце-нігтьовими вдавленнями по верху, а в тісті наяв-

ні домішки шамоту (рис. 4: 7—12). На одному уламку із внутрішнього боку наявний глибокий накол (рис. 4: 11). Ще один вінець має в тісті домішки і шамоту (переважає), і дрібного кварцу (рис. 4: 8). Типологічно горщики неоднорідні (див. напр., рис. 4: 8, 12), втім чисельність матеріалу не дозволяє поки що робити певні висновки.

На предмет характеру домішок розглянуто 33 фрагменти вінця та 25 уламків донець. У відсотковому відношенні перша група кераміки складає 25,9 %, друга — 50 %.

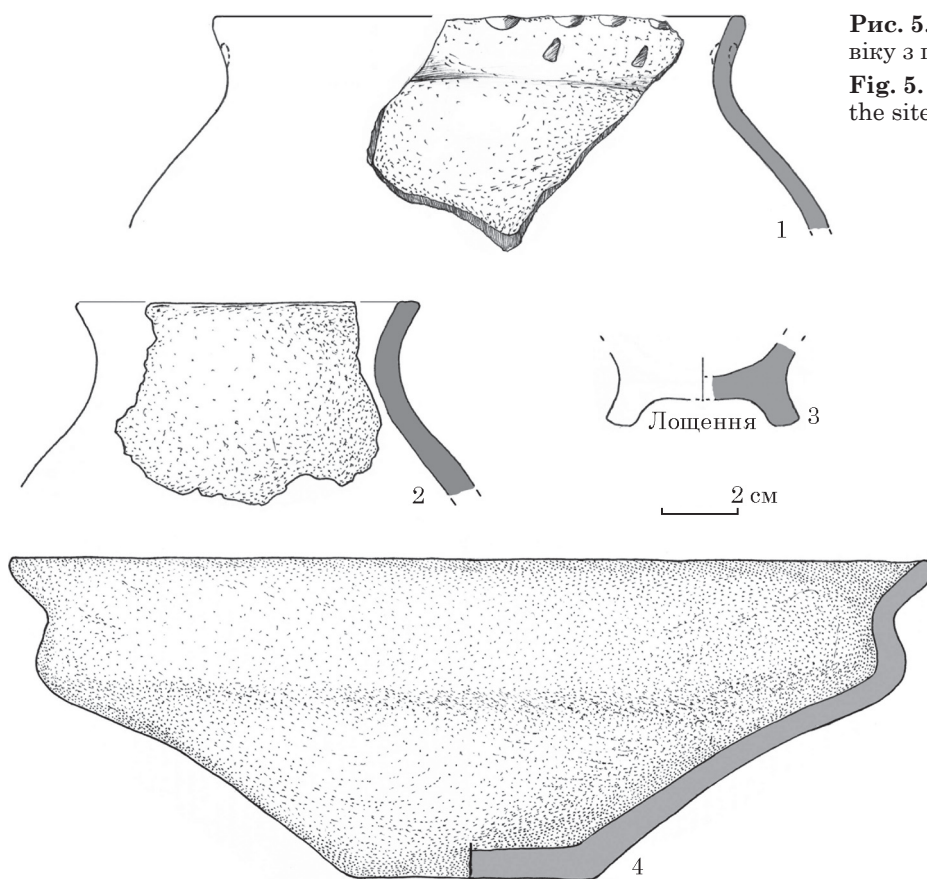

Рис. 5. Посуд раннього залізного віку з городища Воргол Східне

Fig. 5. Early Iron Age pottery from the site of Vorgol Skhidne

Один уламок вінця прикрашений нехарактерними для лісостепової кераміки насічками по тулубу, в результаті яких на внутрішній поверхні утворився бугорок (рис. 5: 1). В тісто додано пісок. З долею обережності в цьому орнаменті можна вбачати невдалу спробу імітації декору посуду юхнівської культури. Наявність нечисленної кераміки північних сусідів, а також окремих речей зафіксована на 5 городищах Путивльського Посейм'я (Каравайко 2023, с. 115, рис. 185).

У зв'язку зі сказаним, особливий інтерес представляють матеріали скіфського часу, отримані під час розкопок Д. Т. Березовця 1949 р. О. О. Білинський опрацював 28 фрагментів вінця, які, переважно, походять зі східного укріплення. Більшість з них прикрашено традиційними проколами і лише два екземпляра без них. Стосовно домішок подано наступну статистику. Шамот в тісті мають 14 фрагментів, шамот з жорствою — 13. І лише один вінець мав домішки піску (Білинський 2011, с. 91—92, рис. 2—5). Очевидні розбіжності щодо характеру домішок в матеріалах розкопок різних років, слід пояснювати, передусім, суб'єктивними причинами, що пов'язані з різним сприйняттям складу тіста при візуальному огляді необроєним оком. Важливим є те, що в матеріалах Д. Т. Березовця абсолютно домінує кераміка з проколами, в той час як в розкопках 2023 р. вона нечисленна. Наявність кількох варіантів формувальних мас на одному поселенні є цілком

звичним явищем для Дніпровського лівобережжя скіфського часу (Гейко 2011, с. 73—75).

Інший посуд, окрім горщиків, на городищі Східний Воргол нечисленний. Зокрема, це фрагмент вінця кубку діаметром 9 см. Поверхня старанно загладжена. В тісті домішки дрібного шамоту (рис. 5: 2). Переважна більшість уламків кубків знайдена в верхньому шарі городища Ширяєве (Каравайко 2023, с. 157, рис. 230). Не виключено, що для пам'яток середньої течії р. Сейм наявність цього виду посуду є хронологічним показником. Ще одна знахідка — денце посудини малої форми з лискованою поверхнею (рис. 5: 3). З огляду на хронологію городища Воргол Східне, важливим є знахідка чорнолощеної миски з виділеним ребром на 2/3 висоти (рис. 5: 4). Діаметр її вінця складає 24 см, дна — 6,5 см, висота — 8,5 см. Миску знайдено в верхній частині культурного шару, на глибині 0,2 м. Розвал складався з 4 великих фрагментів, які було склеєно. Збереглося ледь більше половини форми.

Для визначення часу існування городища Воргол Східне саме кераміка має ключове значення. Аналогічний набір посуду наявний в верхньому горизонті городища Ширяєве. В ньому теж присутні дві групи посуду з різною орнаменталією та домішками в тісті. Трапилися і поодинокі предмети зарубинецького часу (Каравайко 2023, с. 146, рис. 260: 9—11). Горщики прикрашені різноманітними вдавленнями по краю вінця, подекуди в поєднанні з проколами

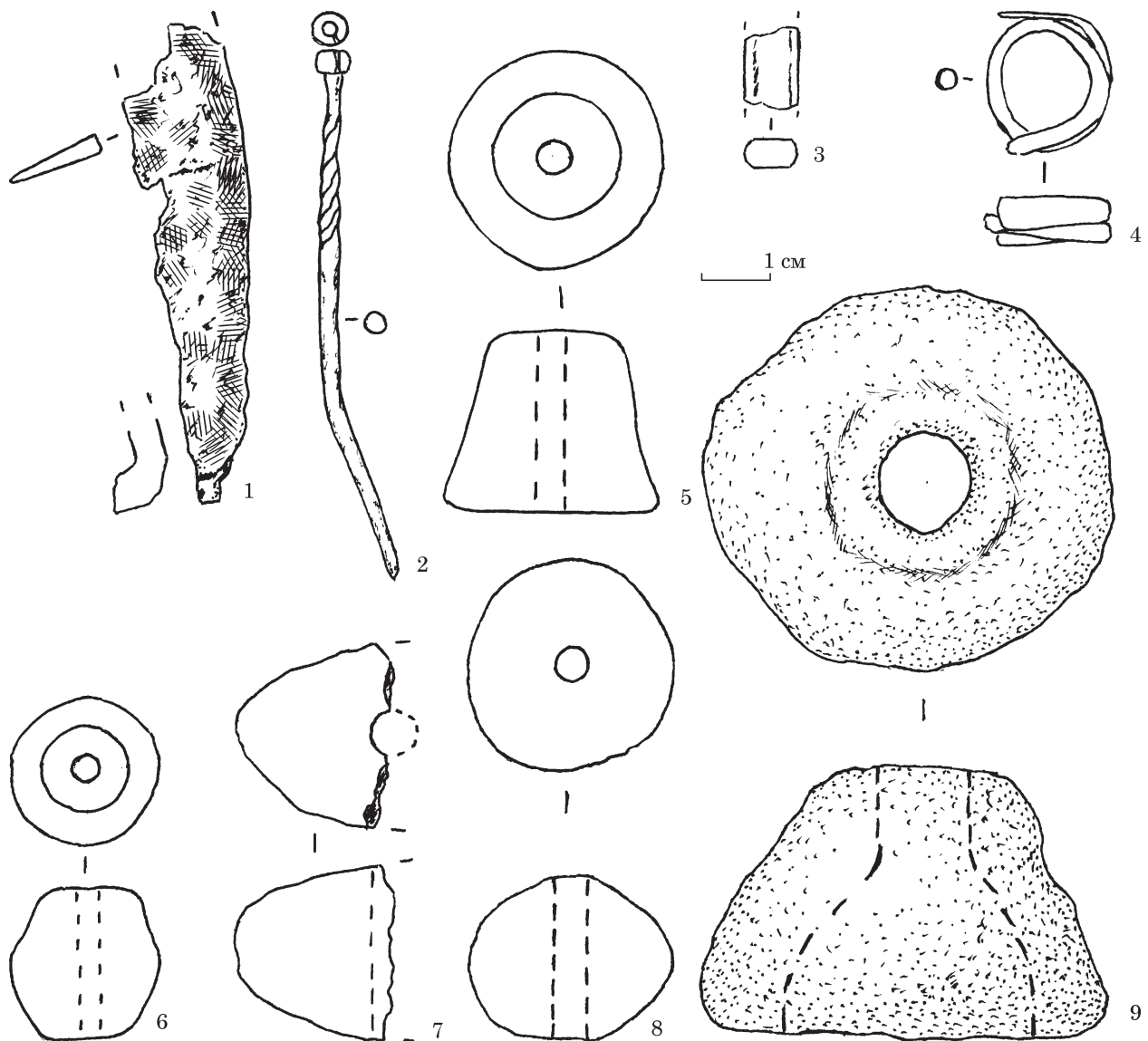

Рис. 6. Знахідки скіфського часу городища Воргол Східне: 1 — залізо; 2 — залізо та бронза; 3, 4 — бронза; 5—9 — глина

Fig. 6. Finds of the Scythian Age at the Vorgol Skhidne settlement: 1 — iron; 2 — iron and bronze; 3, 4 — bronze; 5—9 — clay

характерні для верхнього горизонту городища Басівка. За формою та орнаментациєю вони абсолютно ідентичні посуду з 1-го горизонту Ширяєве та Ворголу Східного. Присутні в верхньому шарі Басівки і лощені миски, що за формою тотожні знайденим на Ворголі (Ильинская 1961, рис. 1: 5, 13; Іллінська 1965, рис. 16: 1). Очевидно, що горщики без проколів характерні виключно для пізнього часу існування всіх цих укріплених поселень, хоча В. А. Іллінська і не відмічала суттєвих відмінностей між ранньою та пізньою керамікою Басівки (Іллінська 1965, с. 64). Для інших лівобережних пам'яток IV ст. така тенденція нехарактерна, за виключенням території Середнього Дону (Пеляшенко 2020, с. 32).

Верхній горизонт Басівки В. А. Іллінська датувала III—II ст. до н. е. (Ильинская, 1961). По-

передньо в межах останньої чверті V — IV ст. до н. е. слід датувати перший горизонт Ширяєве, хоча, з огляду на знахідку вінця амфори з грибоподібним вінцем, не виключаю існування укріплень і в III ст. до н. е. (Каравайко 2023, с. 197—198).

Окрім кераміки, уточненню часових меж існування городища Воргол Східне мали б сприяти і інші знахідки. Втім, вони нечисленні і не можуть бути визначені у вузьких хронологічних рамках. Зокрема, знайдено уламок слабо вигнутого серпа з кінцевим гачком, повернутим під кутом 90° (рис. 6: 1). Їх розповсюдження, за Ю. О. Красновим, припадає на середину I тис. до н. е. (Краснов 1971, с. 71—72). Аналогічні серпи знайдено і на Басівському городищі, і в верхніх шарах Ширяєве (Іллінська 1965, рис. 20: 2; Каравайко 2023, рис. 253: 3—4).

Значний інтерес являє собою знахідка залізної шпильки з перевитим стрижнем та маленькою бронзовою шайбочкою на верхньому кінці (рис. 6: 2). Прямі аналогії їй не відомі⁵. Стилістично схожі шпильки, проте виключно залізні, походять з розкопок городища Мариця на Сеймі (Пузикова 1981, с. 80, рис. 39: 27, 28) і відносяться до другої—третьої чверті VI ст. до н. е. В якості аналогій А. І. Пузікова наводить шпильки з Люботинського городища, які віднесені В. Г. Петренком до типу 13 і побутують протягом VI ст. до н. е. (Петренко 1978, с. 14—15, табл. 9: 28, 29). Одна зі шпильок Люботинського городища доволі схожа з воргольською. На думку Б. А. Шрамко, її слід відносити до 27 типу (за В. Г. Петренком) і датувати в широких межах, саме VI—III ст. до н. е. (Шрамко 1998, с. 124, рис. 31: 16).

Наступна знахідка — маленький, майже прямокутний в розрізі брусок, який представляв собою матеріал майстра ливарника (рис. 6: 3). Його розміри складають $1,2 \times 0,8 \times 0,4$ см. Подібні знахідки поодинокі на городищі Ширяєве і траплялися виключно в другому та першому горизонті, тобто побутували протягом кінця VI — IV ст. до н. е. Широко датується бронзове кільце, виготовлене з округлого дроту, зігнутого в півтора оберту. Один край плаский і утворює щиток, що властиво персням (рис. 6: 4). Кільце може бути віднесено до типу 2, підтипу «а» (за типологією В. Г. Петренка). Такі вироби були розповсюджені на лісостепових пам'ятках переважно в VI—V ст. до н. е. (Петренко, 1978, с. 59).

Попередньо можна зробити наступні висновки. З огляду на наявний матеріал, городище Воргол Східне існувало достатньо довгий проміжок часу в епоху раннього заліза. Припускаю, що при загальній площі в 0,7 га, окремі ділянки укріпленого поселення могли бути заселені в різні періоди. До найбільш раннього відносяться знахідки ранньоскіфського бронзового дволопатевого вістря стріли з шипом (Березовець 1955, рис. 14: 2) та, не виключено, біметалевої шпильки. Горщики цього часу орнаментовані традиційними проколами. Вірогідно, більшість з них і була свого часу введена в науковий обіг О. О. Білинським (2011, рис. 2—5). Як і більшість укріплень Посейм'я, городище виникає в середині — другій половині VI ст. до н. е. і припиняє своє існування в середині V ст. до н. е. (Гречко, Каравайко 2012).

Другий період, за деякими виключеннями, представлено матеріалом з розкопок 2023 р. Очевидно, його слід синхронізувати з часом існування верхнього горизонту городища Ши-

ряєве і датувати в межах IV ст. до н. е., можливо, із заходом в III ст. Нажаль, надійні хроноіндикатори для цього періоду відсутні. Очевидно, саме в цей період набувають поширення горщики без проколів і з домішками шамоту, аналогічні тим, що знайдені в верхньому горизонті ширяєвського городища. Втім, не виключено, що означена кераміка характерна тільки для наступного, третього етапу існування городища Воргол Східне. І взагалі, виділення другого горизонту поки що залишається суто гіпотетичним.

Третій період існування городища, скоріш за все, синхронний найпізнішому матеріалу городища Басівка. Попередньо відношу його до кінця III — II ст. до н. е. На городищі Східний Воргол він представлений знахідкою лощеної миски.

Складно казати, чи відображали ці два останні етапи послідовний та безперервний розвиток поселення, чи були розірвані у часі. В будь-якому випадку, городище в ранньому залізному віці заселялося щонайменше двічі. Залишу це питання відкритим, адже прямої стратиграфії не зафіксовано, а, можливо, і не буде зафіксовано в майбутньому, якщо прийняти запропоновану вище модель заселення майданчику городища. Схожа ситуація простежена і на городищі Битиця де поки що неможливо відповісти на питання, чи була перерва в заселенні від скіфського часу до рубежу ер (Обломський, Приймак 2020, с. 379). Таким чином наведену вище хронологічну схему розвитку городища Воргол Східне, за браком матеріалу, слід вважати попередньою.

І, наприкінці, кілька слів про інший матеріал з розкопок городища 2023 р. Можна відзначити малу кількість знахідок глиняних пряслиць. На площі в 116 м^2 виявлено лише 4 екземпляри (рис. 6: 5—8). Всі мають різну форму, орнамент відсутній. Фрагментований виріб віднесено до категорії пряслиць умовно, адже цілі предмети такої конфігурації мені невідомі (рис. 6: 7). Абсолютно ідентичний виріб знайдено в верхньому горизонті городища Ширяєве (Каравайко 2023, рис. 246: 11).

Ще один глиняний виріб, що нагадує грузило, проте відрізняється формою отвору, знайдено в верхній частині культурного шару (рис. 6: 9). Не виключено, що належати він міг і сіверянському населенню. Висота конусу складає 4 см, ширина більшої основи — 6 см, меншої — 2,5 см. Отвір нерівний. З одного боку має діаметр 1,3 см, з іншого — 3,5 см. Поверхня виробу нерівна, горохувата. Пошук прямих аналогій а ні в матеріалах роменської культури, а ні скіфського часу результатів не дав. Предмет суттєво різниться від глиняних грузил, які масово знайдені на городищі Ширяєве та є характерними знахідками на юхнівських городищах Десни. Схожу глиняну воронку знайдено на Люботинському городищі і інтерпретовано як

5. Щиро дякую Ю. Ходукіній за консультацію. Доповідь «Про один з типів шпильок із витим стрижнем», прочитана нею на конференції в Києво-Могилянській академії «Археологічні студії: здобутки та перспективи 2024» 7 лютого 2024 р.

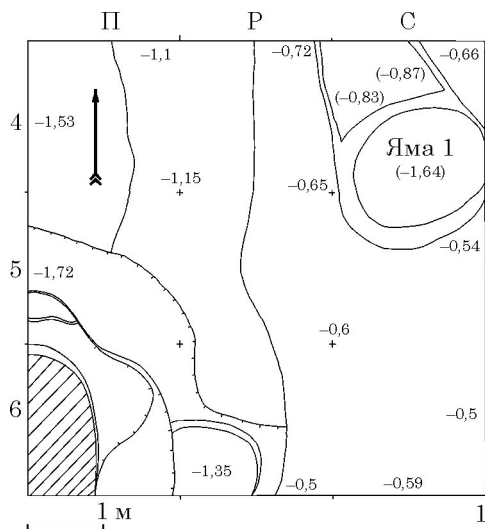

Рис. 7. План та фото розкопу на поселенні Воргол

Fig. 7. Plan and photo of the excavation at the Vorgol settlement

виріб, пов'язаний з металургійним виробництвом (Шрамко 1998, с. 92, рис. 19: 1). Глиняний виріб з городища Воргол здалеку може нагадувати ворворку або скіфські золоті конусоподібні предмети з отвором в «верхній» частині. Їх призначення залишається дискусійним. За однією з версій, хоч і не підтвердженої надійним джерелом, такі вироби є курильницями (Полідович 2023). Подібне порівняння, вочевидь, не є коректним, втім, є спробою пояснити функцію самого предмету.

Виразний матеріал отримано в результаті розкопок **поселення** на полі, що примикає до двох укріплень. В межах Путивльського Посейм'я щонайменше 4 городища мають поселення-супутники (Каравайко 2023, с. 11—105). Вочевидь їх більше, проте дослідники оминули їх своєю увагою. Археологічні дослідження, на сьогодні, проведені лише на поселенні за валом ширяєвського городища (Каравайко 2020).

Розкоп загальною площею 36 м² закладено за валом Східного укріплення, неподалік глибокої яруги, що проходить вздовж західного схилу Західного городища (рис. 2). Потужність культурного шару в цьому місці поселення складає 0,45—0,6 м. Орний шар складає в середньому 0,3 м. Нижче знаходиться шар жовто-сірого супіску завтовшки 0,2—0,3 м.

На площі розкопу зафіксовано одну господарську яму роменської культури. Всю західну частину розкопу займав великий об'єкт, який початково було інтерпретовано як продовження заораного краю яруги, що проходить вздовж західного схилу Західного городища (рис. 2). Заповнення виявилось абсолютно однорідним — сірий плямистий супісок. По завершен-

ню розчистки стало очевидним, що досліджено ділянку штучного рову, яка з'єднується з природною яругою (рис. 7). Стінки останньої нерівні, мали кілька уступів, що утворилися в результаті дії води. Штучний рів займав північно-східний кут розкопу. Глибина складала 1,1 м від рівня виявлення⁶. Фіксувався він на дещо вищому рівні, ніж материк. Стінки рову пологі, плавно спускаються до відносно рівного дна. Дослідити об'єкт по всій ширині не вдалося за браком часу та робочої сили. В ширину рів був, щонайменше, 5 м⁷.

Матеріал, знайдений в заповненні яруги та рову, представлено керамікою та окремими речами і раннього залізного віку, і роменської культури.

Серед вінець горщиків відсутні екземпляри, що прикрашені проколами. В тісті переважає шамот (рис. 8: 1—3). Фрагменти невеликі, вдалося реконструювати діаметр лише одного вінця — 17 см. Діаметри дна горщиків складають 6, 8, 8 та 10 см. На відміну від матеріалу зі Східного городища, на поселенні фрагменти мисок трапилися дещо в більшій кількості. В тісті домішки піску та шамоту. Всі екземпляри відносяться до 3 типу за типологією К. Ю. Пеляшенка (рис. 8: 4—7). Виявлено і фрагмент кубку, що за своєю формою, характером обробки поверхні, домішками в тісті, і навіть діаметром вінця абсолютно тотожний знайденому на городищі (рис. 5: 2).

6. Аналогічну ділянку, де штучний рів переходить в природну яругу, досліджено на городищі Ширяєве (Каравайко 2023, с. 207—212).

7. Роботи з дослідження рову заплановані на 2024 р.

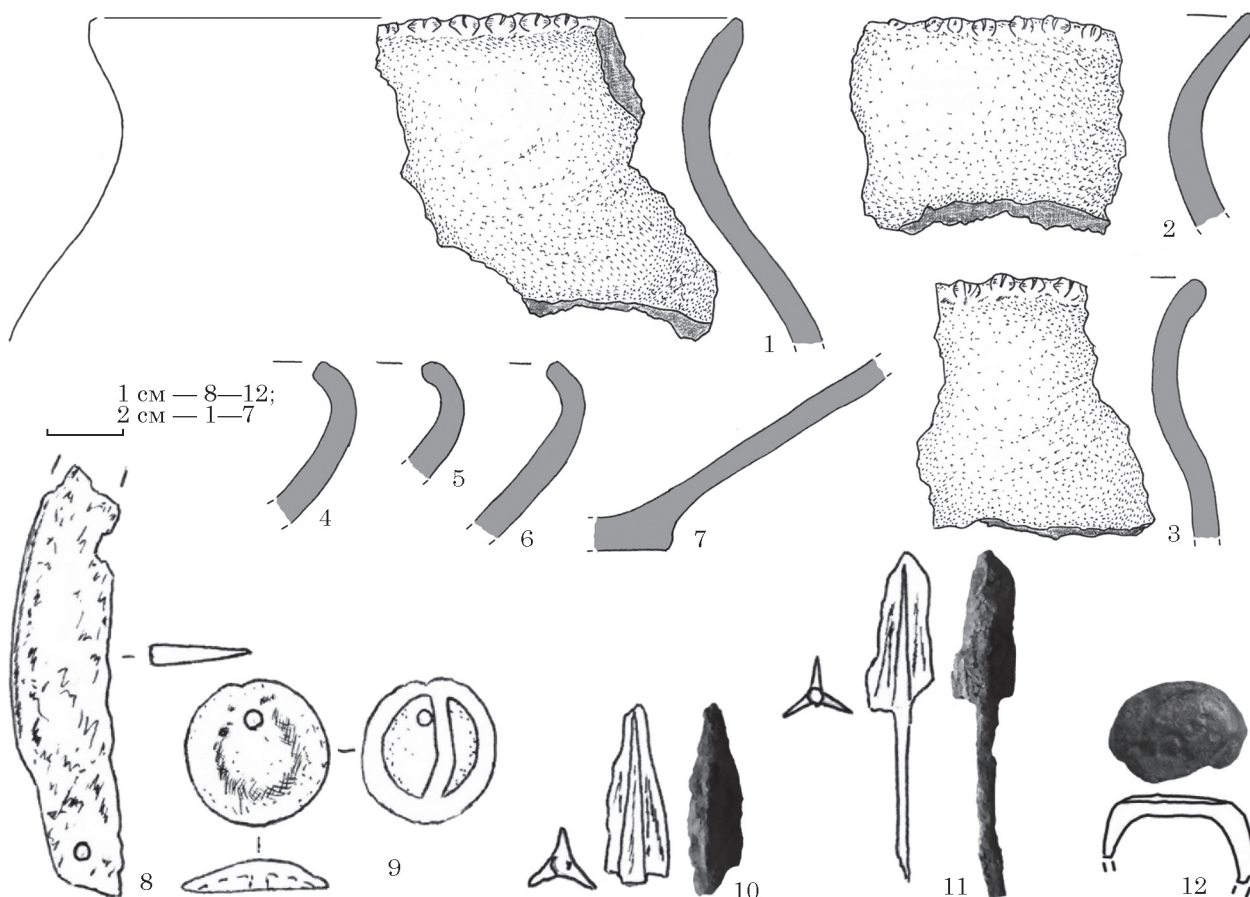

Рис. 8. Знахідки з розкопу на поселенні Воргол: 1—7 — глина; 8, 10, 11 — бронза; 9 — срібло (?); 12 — бронза
Fig. 8. Finds from the excavation at the Vorgol settlement: 1—7 — clay; 8, 10, 11 — bronze; 9 — silver (?); 12 — bronze

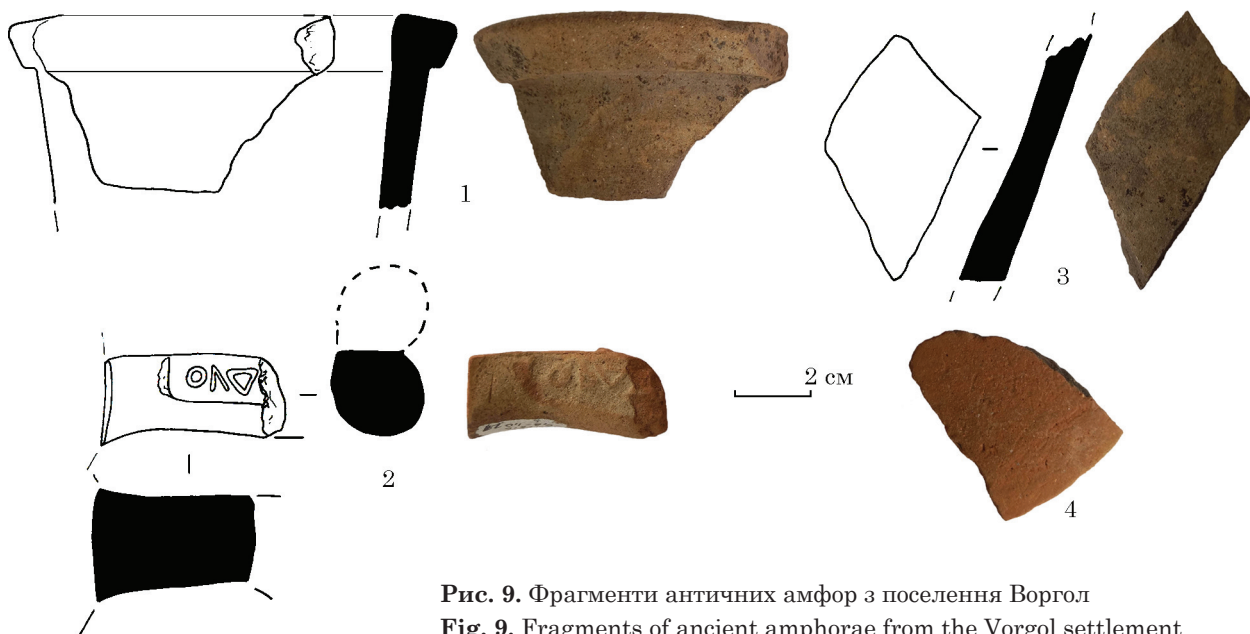

Рис. 9. Фрагменти античних амфор з поселення Воргол
Fig. 9. Fragments of ancient amphorae from the Vorgol settlement

До колекції взято 28 фрагментів ліпленого посуду. Всі вінця орнаментовані пальцевим та нігтьовими вдавленнями по краю. Проколи відсутні. 15 вінець, 5 фрагментів дна та 5 уламків мисок мають в тісті домішки шамоту.

Всього 25 екземплярів, відповідно 89,3 %. Два фрагменти дна мають в тісті домішки дрібної жорстви (7,1 %). На одному уламку дна зафіксовано домішки і шамоту, і дрібної жорстви.

В нижній частині культурного шару знайдено уламок залізного ножа з отвором для кріплення на руків'ї. Спинка дещо вигнута (рис. 8: 8). За типологією Б. А. Шрамка, ніж відноситься до 2 групи типу 1. Такі форми з'являються ще за часів архаїки (Шрамко 1965, с. 141). Аналогічний екземпляр знайдено в другому горизонті городища Ширяєве (Каравайко 2023, рис. 252: 9). Деталлю кінського спорядження є наступна знахідка (рис 8: 9). Бляха з округлим опуклим щитком та петлею на зворотному боці виготовлена з металу білого кольору (срібло з домішками, або сплав бронзи зі значним вмістом олова?). На щитку, дещо в стороні від центру, наявний отвір. За типологічним розподілом О. Д. Могилова, вона відноситься до VI підкласу, 1 відділу, 1 типу і датується в межах IV ст. до н. е. Більшість срібних блях, відомих на сьогодні, знайдено в Посуллі (Могилов 2008, с. 58, рис. 111: 24—110). Серед інших знахідок два залізні вістря стріли сарматського типу. Обидва трилопасні, черешкові. Один екземпляр зберігся повністю, у іншого уламаний черешок (рис. 8: 10—11). Попри не дуже хороший стан збереженості обидва вістря, схоже, мали склепінчасту голівку, що наближається за формою до трикутної (тип 3, за: Хазанов 2008). Довжина черешка (він частково уламаний) однієї зі стріл більша за довжину голівки. За цими ознаками знахідки можна віднести до ранньосарматського часу (за схемою К. Ф. Смірнова — Б. М. Гракова), тобто III—II ст. до н. е. (Хазанов 2008, с. 91—94, рис. 22: 11, 12). В комплексах I ст. н. е. — II ст. н. е. (середньосарматська культура, за сучасним поділом) трьохлопасні черешкові стріли мають широке розповсюдження (Симоненко 2004, с. 137, 142—143). Отже, попередньо останній етап існування городища в ранньому залізному віці можна віднести до пізнього елліністичного періоду.

Особливий інтерес являє собою знахідка щитку бронзового персня (рис. 8: 12). Подібна форма побутує в V—IV ст. до н. е., тобто в класичну епоху (Арсентьева, Горская 2019, с. 179). Згідно О. Я. Неверову, овальна форма щитка характерна для V ст. до н. е., а з IV ст. до н. е. він стає повністю круглим (Неверов 1978, с. 5).

Нажаль, ступінь збереженості персня незадовільний. Очевидно, що і використовувався він доволі довгий проміжок часу. Це вкрай ускладнює розуміння самого зображення, що погано збереглося. При погляді на щиток під різними кутами та освітленням можна побачити абсолютно різні зображення. Попередньо можна запропонувати 4 версії: 1) на щитку зображено голову людини в шоломі; 2) сцену боротьби Геракла з німейським левом; 3) зображення тварини (зайця); 4) при використанні різних фільтрів в програмі «Photoshop» на щитку з'являється зображення обличчя — лик.

У заповненні рову та яруги знайдено і чотири фрагменти античних амфор (рис. 9). Для

визначення хронології важливими є вінець фасоської амфори, що побутує не раніше 30-х років IV ст. до н. е. На фрагменті ручки іншої амфори (Кос, кінець IV — III ст. до н. е?) нанесено клеймо, від якого збереглося три грецькі літери (можливо є клеймо і з іншого боку, проте воно абсолютно не «читається»).

Наявний матеріал свідчить про існування поселення в IV ст. до н. е. і більш пізній час. Таким чином, Східне укріплення та поселення за валом існували одночасно протягом другого і третього етапів, виділених вище. Не виключаю, що при подальших дослідженнях в інших частинах поселення можуть бути виявлені матеріали і дещо ранішого часу.

Важливим відкриттям 2023 р. є знахідка рову, який, вірогідно, оточував поселення. Очевидно, що існував і вал, який повністю зруйновано багаторічною оранкою. За попередніми підрахунками, площа, яку оточували рів та вал, має складати 1,3 га. Час спорудження рову, вірогідно, має бути визначений в межах скіфського періоду. Як правило, сіверянське населення роменської культури займало миси, на яких вже існували укріплення, що є раціональним кроком, який позбавляв їх від зайвих працевтрат. Очевидно, що рови підчищалися, а існуючі вали доповнювалися дерев'яними конструкціями. Штучні укріплення на «відкритих» поселеннях раннього залізного віку поки що відомі на жаботинському поселенні (Дараган, Подобед 2019). Їх вивчення лише розпочато.

Матеріальний комплекс городища Воргол Східне і поселення цілком тотожний верхньому горизонту городища Ширяєве. На останньому так само знайдено речі зарубинецького часу. Саме ці дві пам'ятки в межах Путивльського Посейм'я є найбільш пізніми. Разом з верхнім горизонтом городища Басівка, вони є ключовими для вивчення історії заселення Лівобережного лісостепу в пізньоскіфський час.

ЛІТЕРАТУРА

- Арсентьева, Е. И., Горская, О. В. 2019. *Античные ювелирные изделия из частных собраний. Кольца и перстни. Каталог коллекции*. Санкт-Петербург: Государственный Эрмитаж.
- Березовець, Д. Т. 1955. Дослідження слов'янських пам'яток на Сеймі в 1949—1950 рр. *Археологічні пам'ятки УРСР*, V, с. 49-66.
- Білинський, О. О. 2011. Матеріали скіфського часу з городища біля с. Воргол. В: *Археологія: спадок віків. Матеріали Міжнародної наукової конференції студентів, аспірантів та молодих вчених. 7—8 квітня 2011 р. Біла Церква*. Біла Церква, с. 89-94.
- Гейко, А. 2011. *Гончарство населення скіфського часу Дніпровського Лісостепового Лівобережжя*. Полтава: Асмі.
- Гречко, Д. С., Каравайко, Д. В. 2012. Об этнокультурных процессах в Посеймье в скифское время. *Сиверицина в історії України*, 5, с. 55-60.

Дараган, М. Н., Подобед, В. А. 2019. Новые исследования в Жаботине. *Археологія і давня історія України*, 2 (31), с. 268-286.

Іллінська, В. А. 1953. Городище скіфського часу на р. Сеймі. *Археологія*, VIII, с. 109-122.

Ильинская, В. А. 1961. Позднескифский слой Басовского городища. *Краткие сообщения института археологии*, 11, с. 59-63.

Іллінська, В. А. 1965. Басівське городище. *Археологія*, XVIII, с. 48-76.

Каравайко, Д. В. 2018. О трех городищах скифского времени Путивльского Посеймья. *Археологія і давня історія України*, 2 (27), с. 264-286.

Каравайко, Д. В. 2020. Поселення скіфського часу Ширяєве. В: *Іллінська Варвара Андріївна — видатна дослідниця Скіфії. Всеукраїнська археологічна конференція. Тези доповідей*. Київ: ІА НАН України, с. 35-38.

Каравайко, Д. В. 2023. *Городища скіфського часу Путивльського Посейм'я (Путивльська археологічна експедиція 2012—2021 рр.)*. Київ: ІА НАН України.

Краснов, Ю. А. 1971. Раннее земледелие и животноводство в лесной полосе Восточной Европы. *Материалы и исследования по археологии СССР*, 174. Москва: Наука.

Моргунов, Ю. Ю., Приймак, В. В., Осадчий, Є. М., Коротя, О. В. 2022. *Городища роменсько-давніоруського часу Сумської області*. Харків: Експрес книга.

Неверов, О. Я. 1978. *Античные перстни. Каталог временной выставки*. Ленинград.

Обломский, А. М., Приймак, В. В. 2020. Материалы рубежа нашей эры на городище Битица в Сумской области (раскопки 1984—1986 гг.) и некоторые проблемы позднескифской археологии лесостепного Поднепровья. *Археологическое наследие*, 1 (3), с. 377-392.

Осадчий, Є. М., Каравайко, Д. В., Качура, О. В. 2022. Розвідки на теренах середнього Посейм'я. *Археологічні дослідження в Україні 2021 р.*, с. 147-149.

Пеляшенко, К. Ю. 2020. *Ліплений посуд скіфського часу населення Дніпро-Донецького Лісостепу*. Київ; Котельва: ІА НАН України; ІКЗ «Більськ».

Петренко, В. Г. 1978. *Украшения Скифии VII—III вв. до н. э. Свод археологических источников*, Д 4-5. Москва: Наука.

Полідович, Ю. Б. 2023. Загадкові ритуальні предмети скіфів: у пошуках істини. *Археологія і давня історія України*, 2 (47), с. 257-275.

Пузикова, А. И. 1981. *Марицкое городище в Посеймье*. Москва: Наука.

Самоковасов, Д. Я. 1908. *Северянская земля и Северяне по городам и могилам*. Москва: Синодальная Типография.

Симоненко, А. В. 2004. Хронология и периодизация сарматских памятников Северного Причерноморья. В: Раев, Б. А. (ред.). *Сарматские культуры Евразии: проблемы региональной хронологии*. Краснодар, с. 134-173.

Хазанов, А. М. 2008. *Очерки военного дела Сарматов*. Издание 2-е, исправленное и дополненное. Санкт-Петербург: СПбГУ.

Шрамко, Б. А. 1998. Люботинское городище. В: Буйнов, Ю. В. (ред.). *Люботинское городище*. Харьков, с. 9-131.

REFERENCES

Arsenteva, E. I., Gorskaia, O. V. 2019. *Antichnye iuvelirnye izdeliia iz chastykh sobranii. Koltsa i perstni. Katalog kollektsii*. Sankt-Peterburg: Gosudarstvennyi Ermitazh.

Berezovets, D. T. 1955. Doslidzhennia slovianskykh pam'iatok na Seimi v 1949—1950 rr. *Arkheolohichni pam'iatky URSR*, V, s. 49-66.

Bilynskyi, O. O. 2011. Materialy skifskoho chasu z horodyshcha bilia s. Vorhol. In: *Arkheolohiia: spadok vkiiv. Materialy Mizhnarodnoyi naukovoï konferentsiï studentiv, aspirantiv ta molodykh vchenykh. 7—8 kvitnya 2011 r. Bila Tserkva*. Bila Tserkva, s. 89-94.

Heiko, A. 2011. *Honcharstvo naselennia skifskoho chasu Dniprovs'koho Lisostepovoho Livoberezhzhia*. Poltava: Asmi.

Grechko, D. S., Karavaiko, D. V. 2012. Ob etnokulturnykh protsessakh v Poseime v skifskoe vremia. *Siversshchyna v istorii Ukrainy*, 5, s. 55-60.

Daragan, M. N., Podobed, V. A. 2019. Novye issledovaniia v Zhabotine. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 2 (31), s. 268-286.

Illinska, V. A. 1953. Horodyshche skifskoho chasu na r. Seimi. *Arkheolohiia*, VIII, s. 109-122.

Ilinska, V. A. 1961. Pozdneskifskii sloi Basovskogo gorodishcha. *Kratkie soobshcheniia instituta arkheologii*, 11, s. 59-63.

Ilinska, V. A. 1965. Basivske horodyshche. *Arkheolohiia*, XVIII, s. 48-76.

Karavaiko, D. V. 2018. O trekh gorodishchakh skifskogo vremeni Putivl'skogo Poseimia. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 2 (27), s. 264-286.

Karavaiko, D. V. 2020. Poselennia skifskoho chasu Shyriaie. In: *Illinska Varvara Andriivna — vydatna doslidnyt'sia Skifii. Vseukrainska arkheolohichna konferentsiia. Tezy dopovidei*. Kyiv: IA NAN Ukrainy, s. 35-38.

Karavaiko, D. V. 2023. *Horodyshcha skifskoho chasu Putyl'skoho Poseim'ia (Putyl'ska arkheolohichna ekspeditsiia 2012—2021 rr.)*. Kyiv: IA NAN Ukrainy.

Krasnov, Iu. A. 1971. *Rannee zemledelie i zhivotnovodstvo v lesnoi polosie Vostochnoi Evropy*. Materialy i issledovaniia po arkheologii SSSR, 174. Moskva: Nauka.

Morhunov, Yu. Yu., Pryimak, V. V., Osadchyi, Ye. M., Korotia, O. V. 2022. *Horodyshcha romensko-davnoruskoho chasu Sumskoi oblasti*. Kharkiv: Ekspres knyha.

Neverov, O. Ia. 1978. *Antichnye perstni. Katalog vremennoi vystavki*. Leningrad.

Oblomskii, A. M., Priimak, V. V. 2020. Materialy rubezha nashei ery na gorodishche Bititsa v Sumskoi oblasti (raskopki 1984—1986 gg.) i nekotorye problemy pozdneskifskoi arkheologii lesostepnogo Podneprov'ia. *Arkheologicheskoe nasledie*, 1 (3), s. 377-392.

Osadchyi, Ye. M., Karavaiko, D. V., Kachura, O. V. 2022. Rozvidky na terenakh serednoho Poseim'ia. In: *Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini 2021 r.*, s. 147-149.

Peliashenko, K. Yu. 2020. *Liplenyi posud skifskoho chasu naselennia Dnipro-Donetskoho Lisostepu*. Kyiv; Kotelva: IA NAN Ukrainy; IKZ «Bil'sk».

Petrenko, V. G. 1978. *Ukrasheniia Skifii VII—III vv. do n. e. Svod arkheologicheskikh istochnikov*, D 4-5. Moskva: Nauka.

Polidovych, Yu. B. 2023. Zahadkovi rytualni predmety skifiv: u poshukakh istyny. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 2 (47), s. 257-275.

Puzikova, A. I. 1981. *Maritskoe gorodishche v Poseime*. Moskva: Nauka.

Samokvasov, D. Ia. 1908. *Severianskaia zemlia i Severiane po gorodishcham i mogilam*. Moskva: Sinodalnaia Tipografiia.

Simonenko, A. V. 2004. Khronologiya i periodizatsiia sarmatskikh pamiatnikov Severnogo Prichernomoria. In: Raev, B. A. (ed.). *Sarmatskie kultury Evrazii: problemy regionalnoi khronologii*. Krasnodar, s. 134-173.

Khazanov, A. M. 2008. *Ocherki voennogo dela Sarmatov*. Izdanie 2-e, ispravlennoe i dopolnennoe. Sankt-Peterburg: SPbGU.

Shramko, B. A. 1998. Liubotinskoe gorodishche. In: Buinov, Iu. V. (ed.). *Liubotinskoe gorodishche*. Kharkov, s. 9-131.

D. Karavaiko

**SCYTHIAN TIME HILLFORTS NEAR
VORHOL VILLAGE IN PUTIVL
REGION OF SEIM RIVER BASIN
(by the results of 2023 exploration)**

Two hillforts and settlements in the Vyshneva Hora tract are located on the high right bank of the Kleven River, a tributary of the Seim. The first archaeological excavations were carried out here in 1949 by D. T. Berезovets. Unfortunately, the material of the Early Iron Age was published only partially.

As a result of the work in 2023, 152 m² were excavated. Excavation areas have been made at the Eastern Vorhol hillfort and settlement. Spectacular materials were discovered. First of all, it concerns ceramics. The hand-made ware was divided into two groups. The first one is characterized by puncture ornamentation of the pots, and the dough contains impurities of fine grit. The second group is characterized by decorations in the form of notches along the edge of the rim and fireclay impurities. The second group prevails, especially among the settlement materials. There are isolated finds of ceramics with both chamotte and grit in the fabric.

Several stages of settlement can be preliminarily distinguished. It was first inhabited in the middle — second half of the 6th century BC and ceased to exist in the middle of the 5th century BC. It was at this time that ceramics with characteristic punctures were used. The finds of a bronze arrowhead and a bimetallic pin

belong to this period. After a certain period of time, approximately in the 4th — early 3rd centuries BC, the settlement was inhabited for the second time. So far, it has not been possible to reliably confirm the correctness of this period. And for the third time, the cape was inhabited by tribes of the Zarubyntsi culture, which happened no earlier than the late 3rd century BC.

An important fact was the discovery of a part of the moat surrounding the settlement. Its depth reached 1.1 m and its width was at least 5 m. The available material suggests that the settlement and the Eastern hillfort existed simultaneously from the 4th century BC to at least the 3rd or 2nd century BC. The findings of Greek amphorae fragments are important for determining the terminus post quem, and the findings of iron arrowheads of the Sarmatian period are important for determining the terminus ante quem. The proposed chronological distribution due to the scarcity of material should be considered preliminary. The work planned for the future will allow us to significantly refine it.

Keywords: hillfort, settlement, Scythian period, Zarubyntsi culture, Seim river.

Одержано 15.04.2024

КАРАВАЙКО Дмитро, кандидат історичних наук, Інститут археології НАН України, Київ, Україна.

KARAVAIKO Dmytro, Candidate of Historical Sciences, Institute of Archaeology, National Academy of Sciences of Ukraine. Kyiv, Ukraine.

ORCID: 0000-0001-9309-6707,

e-mail: dmytro.karavaiko@gmail.com.

І. Шрамко

ДОСЛІДЖЕННЯ КУРГАНІВ У ПІВДЕННІЙ ЧАСТИНІ НЕКРОПОЛЯ СКОРОБІР ¹

Скоробір — один з найбільших курганних могильників Більського городища (VIII—IV ст. до н. е.). У межах некрополю виявлені могили різних верств населення, у тому числі й елітні, встановлені основні типи поховальних споруд, риси поховального обряду, проте залишаються відкритими питання хронологічних меж функціонування, особливості формування могильника, актуальна проблема етнічного складу та статусу похованих осіб. Останніми роками нами цілеспрямовано здійснюються розкопки курганів у південній частині некрополю. В статті представлені результати досліджень двох курганів у 2023 році.

Ключові слова: Північно-Причорноморський регіон, Дніпровське лісостепове Лівобережжя, Більське городище, некрополь Скоробір, кургани, друга половина VI ст. до н. е., перша половина V ст. до н. е.

Вступ. Основні курганні могильники Більського городища розташовані за 2,5 км на захід від нього, на височині та схилах лівого берега р. Суха Грунь, притоки Псла (рис. 1: 1). Один із найраніших — сформувався в уроч. Перемірки, на правому березі річки, поряд із захисними валами Західного укріплення. Окремі, пізніші могильники й курганні групи локалізовані в уроч. Перещепине, Осняги і в межах городища.

Серед найбільших — некрополь Скоробір, де поховані представники різних груп населення, вперше виявлені елітні жіночі поховання пер-

шої половини VI ст. до н. е. (Шрамко І. 2017; Shramko 2021; 2024). У деяких випадках трапились останки супроводжуваних осіб (Шрамко 1994а; Шрамко, Задніков 2014). Поховальні споруди, зазвичай облаштовані деревом, найчастіше зберігаються залишки дерев'яного перекриття, іноді — дошки підлоги, фіксуються паралельні канавки від колод, що слугували основою для закріплення конструкції (Махортих 2013; Шрамко 2017; 2023; Шрамко, Задніков 2021). Кургани другої половини — кінця VII — першої половини VI ст. до н. е., оточені глибокими ровами, виявлені в урочищі Марченки (Махортих 2016, с. 6, 15; рис. 1; Шрамко, Задніков 2015, с. 57, 65; рис. 1). Підкурганні поховання більш раннього періоду локалізовані поки що лише в некрополі Перемірки, на правому березі річки (Кулатова, Супруненко 2002, с. 12, рис. 3) у безпосередній близькості від поселень архаїчного періоду (Шрамко, Задніков, Корост 2020). Переважну більшість поховань V—IV ст. до н. е. відкрито у некрополях в урочищах Перещепине (Шрамко 1994b), Осняги (Ковпаненко 1967, с. 101—106, рис. 51; Шрамко 1994а), а також серед групи курганів, розкопаних у межах захисних споруд (Шрамко Б. 1994b, с. 129—130; Супруненко 1996, с. 88; Гречко та ін. 2019, с. 6—7, 11; рис. 1, 2).

Коротка історія досліджень. Уперше розкопки курганів у південній частині некрополю Скоробір здійснив на початку минулого століття В. О. Городцов (1911, с. 138—143, рис. 107). Науковець розкопав 10 курганів у південній частині некрополю, надав описання конструкції могил, поховального обряду, супроводжувачого інвентарю, проте польові спостереження представлені лише у рамках щоденникових за-

1. Проект підготовлено за підтримки дослідницької стипендіальної програми Німецького археологічного інституту (DAI): «Документування, фіксація та збереження української археологічної спадщини» (01.06.2023—31.12.2023).

писів, що не дають повної інформації про відкриті об'єкти та знахідки².

У другій половині століття декілька курганів різних хронологічних періодів у могильнику Скоробір було досліджено експедицією Б. А. Шрамка (1994). Для деяких комплексів встановити дату виявилось доволі складно через недостатність датуючого матеріалу внаслідок пограбування могил у давнину. На ділянці «Поле 7», у 1965 р. було розкрито 9 курганів (Шрамко 1994, с. 102–110, рис. 1–6). Курган 8/1965, датований автором розкопок VII ст. до н. е. (Шрамко 1994, с. 109) знаходився у безпосередній близькості від кургану 2, досліджуваному нами у 2023 р. (рис. 2). З 2013 р. дослідження курганів у некрополі Скоробір здійснюють експедиції під керівництвом І. Б. Шрамко та С. А. Заднікова³. За останні десять років у некрополі Скоробір нами розкрито 11 курганів, більшість з яких датована VI ст. до н. е. З них, на ділянці, що розглядається у статті — два (Шрамко 2017; Шрамко, Задніков 2014; 2018; 2020; 2021; Shramko 2024; Shramko, Zadnikov 2017). При розкопках вперше вдалось виявити поховання представників пануючої верхівки, серед яких найбільшу увагу привернули жіночі поховання ранньоскіфського часу з золотими прикрасами головних уборів, а також поховальні комплекси останньої чверті VI та початку V ст. до н. е. з рідкісними артефактами не місцевого виробництва (Шрамко, Задніков 2018; Shramko, Zadnikov 2021; Shramko, Tarasenko 2022).

Матеріали розкопок курганів у південній частині некрополю вказують на певні особливості поховального обряду та деякі тенденції в формуванні могильника. По-перше, всі досліджені кургани не мали ровів, які є звичайним елементом для курганів у центрі могильника (Махортих 2013; Шрамко, Задніков 2015), по-друге, у досліджених курганах відсутні випускні поховання (Шрамко Б. 1994, с. 102), по-третє, у межах могильника простежені мікрогрупи курганів з похованнями доволі вузького хронологічного діапазону (Шрамко 2023), у четвертих, становиться зрозумілим, що саме в цій частині некрополю, на найбільш висотній відмітці берегового плато у період архайки проводили захоронення місце-

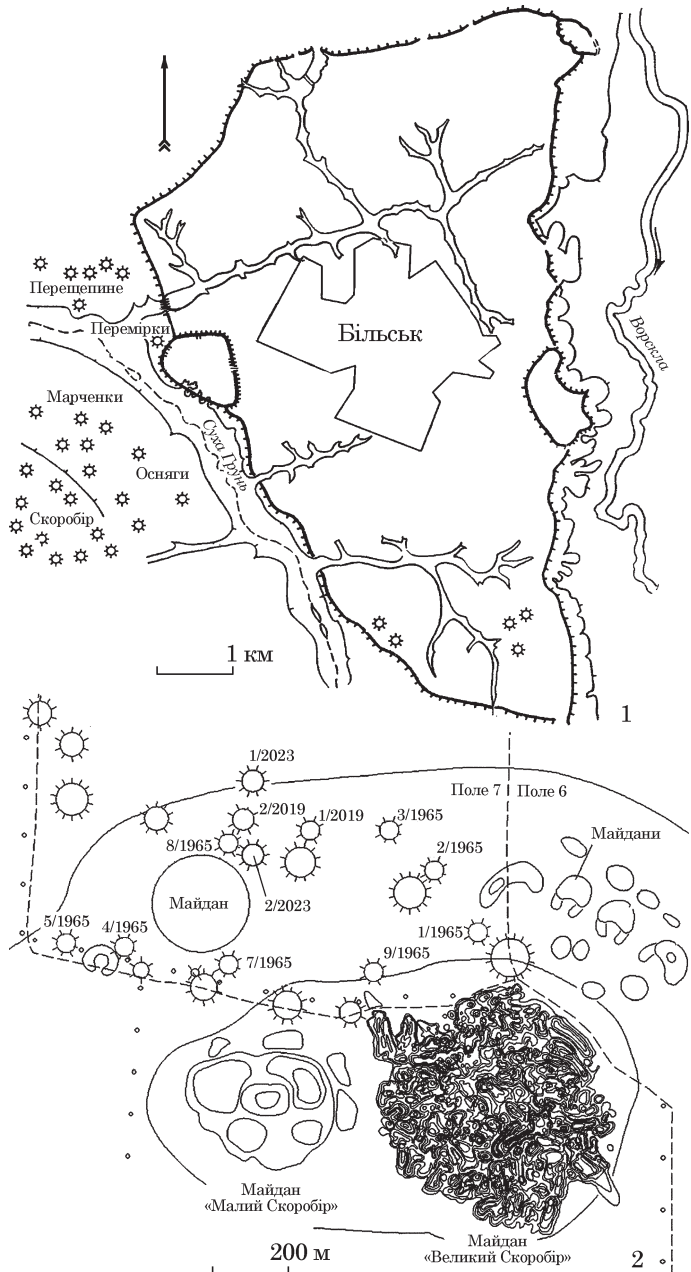

Рис. 1. Більське городище та його некрополі: 1 — загальний план городища з позначенням основних курганних могильників; 2 — кургани в південній частині некрополя Скоробір

Fig. 1. Bilsk hillfort and its necropolises: 1 — a general plan of the hillfort with the designation of the main burial mounds; 2 — barrows in the southern part of the Skorobir necropolis

вої еліти (Шрамко 2017; Shramko 2024). Проте залишається відкритим питання: чи були виокремлені ділянки для членів окремих родин, або кургани розташовані за іншим принципом? Який вигляд мав могильник за часів архайки та як він розширювався протягом наступного періоду?

Матеріали та методи. У пошуках відповідей на ці питання було вирішено здійснювати планові розкопки курганів у південній частині могильника, перш за все, на ділянках

2. Рисунки речей з окремих курганів, досліджених В. О. Городцовим опубліковані в монографії Г. Т. Ковпаненко (1967, с. 96–98, рис. 43: 9–30; 44: 1–10).

3. Скіфська експедиція Каразінського університету та експедиція Історико-культурного заповідника «Більськ».

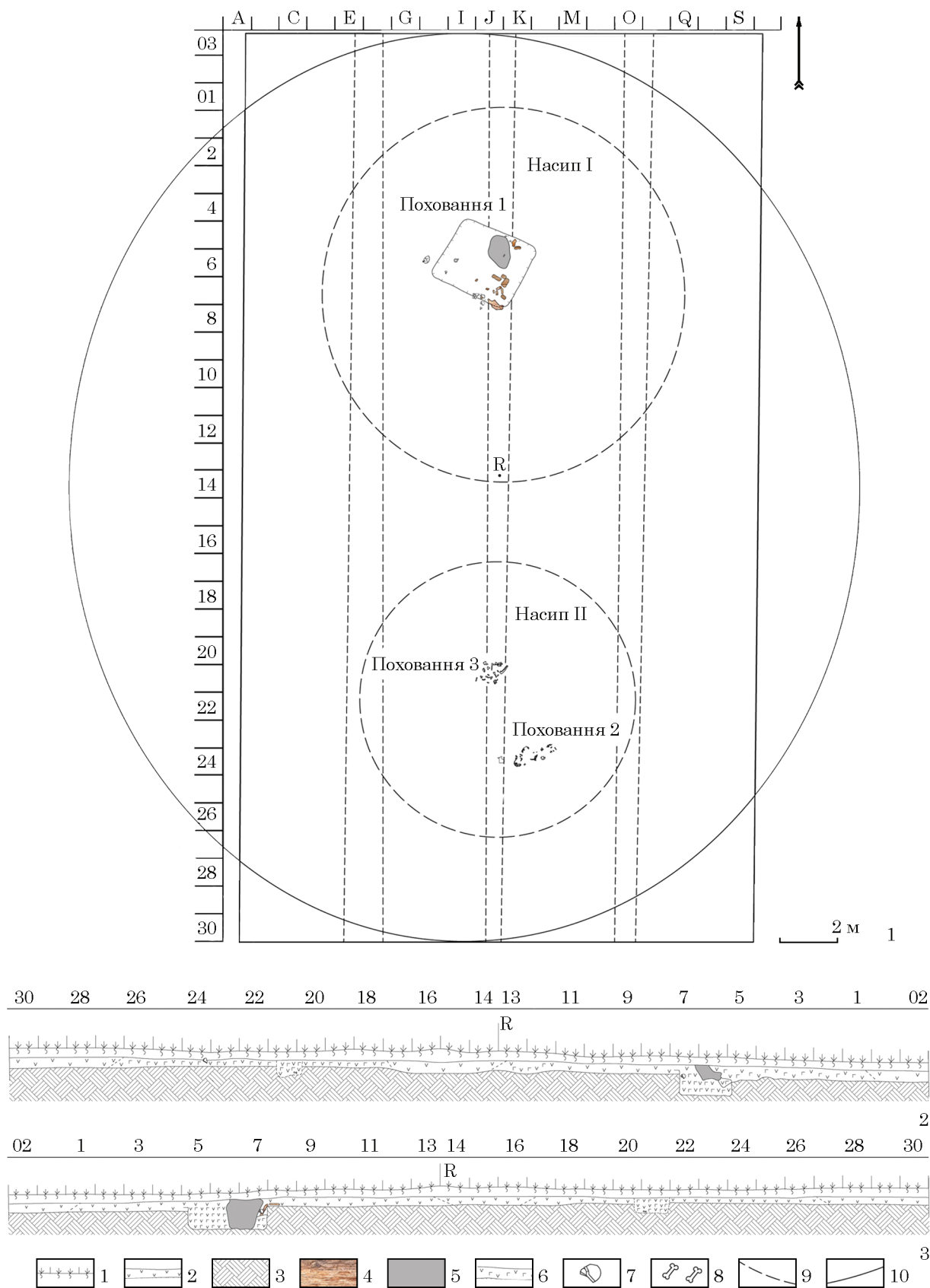

Рис. 2. Курган 1/2023: 1 — загальний план; 2, 3 — профілі контрольної бровки. **Умовні позначки:** 1 — рілля; 2 — чорнозем; 3 — материковий суглинок; 4 — дерево; 5 — грабіжницький хід; 6 — чорнозем із суглинком; 7 — уламки кераміки; 8 — кістки; 9 — межа давнього насипу; 10 — межа сучасного насипу

Fig. 2. Barrow 1/2023: 1 — general plan; 2, 3 — control balk profiles. **Legend:** 1 — arable layer; 2 — chornozem; 3 — mainland soil; 4 — wood; 5 — looting shaft; 6 — chornozem with loam; 7 — pieces of pottery; 8 — bones; 9 — border of the ancient mound; 10 — border of the modern mound

«Поле 7» та «Поле 6» задля розширення джерельної бази досліджень. У 2023 р. ми планували розкрити два кургани, розташовані у безпосередній близькості до не пограбованого кургану 2/2019, під насипом якого виявилось поховання жінки у головному уборі, прикрашеному золотими скроневими підвісками / сережками, пронизками та бляшками, а також з намистом із напівдорогоцінних каменів, бурштину, з фаянсовим єгипетським амулетом у вигляді скарабею, а також металевим браслетом та шпильками (Shramko 2024). Поряд з цим комплексом першої половини VI ст. до н. е. у різні роки були також досліджені інші кургани ранньоскіфського часу (Шрамко 1994а; Шрамко, Задніков 2020). Нові матеріали розкопок доповнюють загальну картину формування могильника на окремій ділянці великого за розмірами некрополя (рис. 1: 2).

Насипи курганів були розкриті за допомогою техніки декількома паралельними траншеями з залишенням контрольних бровок для ведення стратиграфічних спостережень. Поховання у дерев'яних конструкціях виявилися пограбованими в давнину. Сліди втручання грабіжників фіксувались у стратиграфії насипів, а також після зачищення могильних плям, що відрізнялись кольором ґрунту та його щільністю. Характер заповнення був встановлений за стратиграфією могил. Саме такий метод дозволив з'ясувати деякі моменти проникнення грабіжників та ступінь руйнації. Частина речей знаходилася у перевідкладеному стані, деякі залишилися на первинних місцях⁴. Поховання у неглибоких ґрунтових ямах, ймовірно не цікавили грабіжників, але через незначну глибину могил та активну діяльність кротів людські останки збереглися погано, керамічний посуд виявився фрагментованим, а залізний предмет — дуже корозованим.

Основні результати досліджень. Кургани знаходяться в зоні господарської діяльності аграріїв, на полях, які щорічно засівали різними культурами. Велика кількість курганів в цій зоні розорена, їх насипи значною мірою знівельовані, а розміри та форма значно відрізняється від тих, що були за скіфських часів. Під двома дослідженими нами курганами були виявлені давні поховання, проте деякі могили

4. Кістковий матеріал зберігся частково, повного набору кісток скелетів немає, проте виявилась можливість відібрати зразки для генетичного аналізу. Антропологічні визначення зробив к. м. н. А. В. Артем'єв; аналізи ДНК — д. б. н. О. М. Утевська. Предмети античного імпорту визначив к. і. н. С. А. Задніков. Реставрацію керамічних виробів здійснив А. І. Штанько.

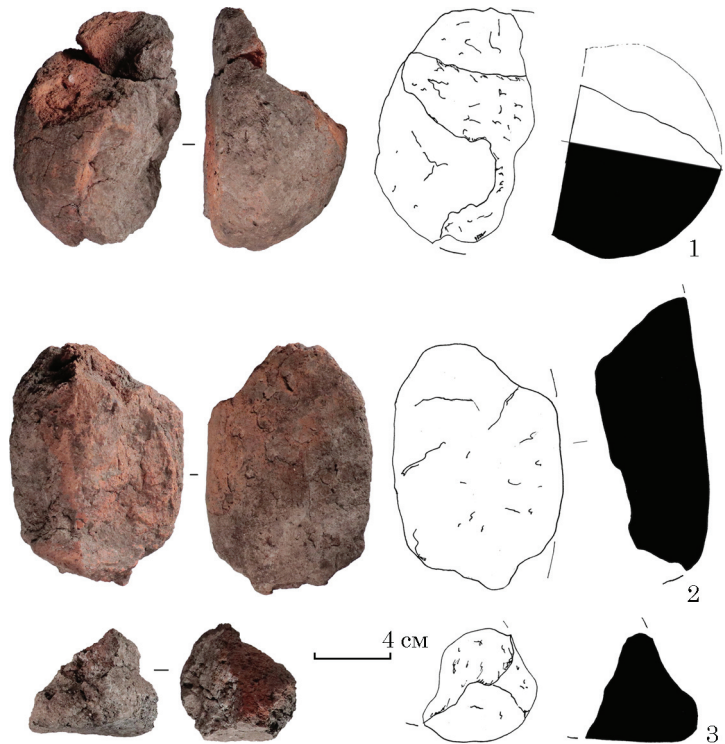

Рис. 3. Знахідки з насипу кургану 1/2023: 1—3 — уламки глиняних конусів

Fig. 3. Finds from the mound of barrow 1/2023: 1—3 — fragments of clay cones

заснази втручання давніх грабіжників, що не є виключенням в курганній археології.

Курган 1/2023. Розташований в південній частині ділянки на північ від кургану 2/2019 (рис. 2). На момент розкопок він мав діаметр близько 32 м (рис. 3: 1). Його висота з північної сторони становила приблизно 0,4 м, а з південної — близько 0,1 м. Сучасний насип мав форму овалу, витягнутого за лінією південь—північ, чітко не «читався» на денній поверхні, мав діаметр близько 32 × 27 м, висоту — від 0,1 м з південного боку до 0,4 м з північного. Вже у процесі дослідження було з'ясовано, що під ним, на відстані усього трьох метрів знаходяться два окремих невеликі насипи. Насип I був розташований в кв. Е—Q/1—14, у данину мав діаметр 13 м. Насип II — в кв. Т—Q/17—27, мав діаметр 10,5 м (рис. 2).

Стратиграфія. Спостереження за структурою курганного насипу велися по контрольних бровках (рис. 2), з яких найбільш інформативною виявилася центральна. В інших профілях фіксувалася лише потужність шару оранки, нижче якого залягав однорідний чорноземний ґрунт розораного курганного насипу без будь-яких слідів пізніх перекопів, артефактів і кісткових останків. За наявності або відсутності великої кількості кротовин, а також відмінностей у відтінках ґрунту встановлені межі первинних насипів.

Західний профіль по лінії квадратів К/03—30 (рис. 2). Простежена наступна стратиграфія:

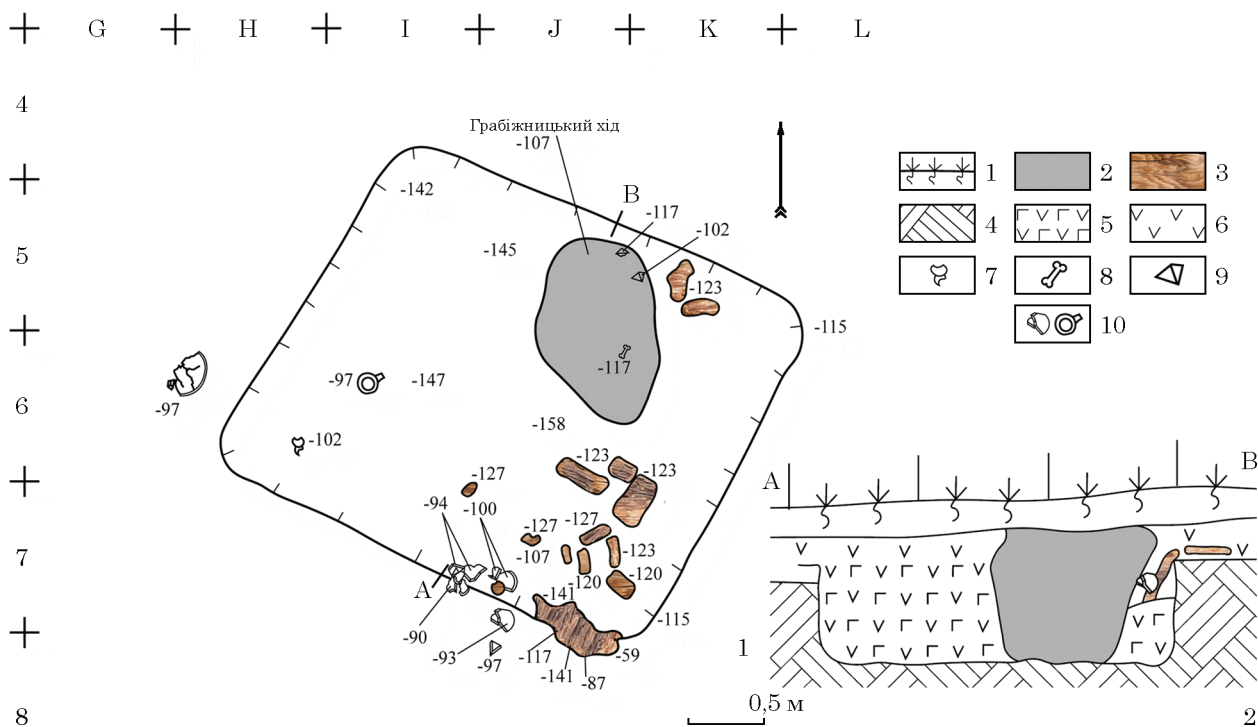

Рис. 4. Поховання 1, курган 1/2023, насип I: 1 — план поховання; 2 — профіль заповнення могили. **Умовні позначки:** 1 — рілля; 2 — грабіжницький хід; 3 — дерево; 4 — материковий суглинок; 5 — чорнозем із суглинком; 6 — чорнозем; 7 — зуби; 8 — кістки; 9 — залістий пісковик та кварцит; 10 — кераміка

Fig. 4. Burial 1, barrow 1/2023, mound I: 1 — burial plan; 2 — grave filling profile. **Legend:** 1 — arable layer; 2 — looting shaft; 3 — wood; 4 — mainland soil; 5 — chernozem with loam; 6 — chernozem; 7 — teeth; 8 — bones; 9 — ferruginous sandstone and quartzite; 10 — pottery

до глибини 0,25—0,7 м від рівня репера фіксувався орний шар потужністю 0,25—0,4 м, нижче — шар чорнозему, потужністю 0,2—0,45 м, який поступово замінювався материковим суглинком. Межі загального насипу охоплюють кв. К/3—30. У кв. К/1—14 та К/22—23 простежена межа насипу I, а в кв. К/17—27 — межа насипу II, між якими — темний чорнозем. Поховання 1, під насипом I, у межах кв. К/4—7, було заповнено чорноземом з домішками жовтого суглинку. У розрізі могили зафіксовано грабіжницький хід, заповнений мішаним ґрунтом. За межами поховальної камери (кв. К/4), на глибині 0,25—0,3 м від репера знайдені фрагменти глиняних конусів (рис. 2: 1; 3: 1—3). На межі кв. К/5—4, на глибині 1,24 см від реперної відмітки — залишки дерев'яного перекриття. У кв. К/20—21, під насипом II простежені нечіткі контури поховання 3. На глибині 0,80 м від реперу були виявлені кістки людини, уламки ліпленої миски.

Східний профіль по лінії квадратів J/03—30 (рис. 2: 3). Простежена наступна стратиграфія: під пластом рілля потужності 0,2—0,35 м залягав рівномірний шар чорнозему потужністю 0,25—0,4 м, який поступово переходив у материковий суглинок (рис. 4: 5: 3; 12: 2; 13). Межі загального насипу охоплюють кв. К/03—30. У кв. J/01—14 простежувалися межа насипу I, а в кв. J/27—17 — межа насипу II. Між насипами фіксувався темний чорнозем. У кв. J/5—7

розташовувалося поховання 1, із заповненням мішаним ґрунтом: чорноземом та домішками жовтого суглинку. Грабіжницький хід був заповнений затеклим чорним чорноземним ґрунтом. У межах камери (кв. 7), на глибині 0,66—1,04 м від репера, простежені залишки дерев'яного перекриття. У кв. К/20—21 фіксувалися нечіткі контури поховання 3. У кв. 20—21, на глибині 0,92 м від репера знайдені уламки ліпної миски із загнутим всередину краєм бортика та кістки людини.

Тризна. При дослідженні курганного насипу, в кв. К/4, під шаром рілля знайдені уламки глиняних конусів (рис. 3: 1—3), що можуть бути інтерпретовані, як свідчення проведення помінально-обрядових дій, пов'язаних з похованням 1. У кв. К/24, на глибині 0,3—0,44 м від репера (рис. 2: 1) — уламки ліпного горщика, який, ймовірно, також є залишком трізни, але пов'язаний з ритуальними діями відносно поховання 2. У процесі польових досліджень виявлено три поховання, перекриті двома окремими насипами, що знаходилися на незначній відстані один від одного і могли відноситись до одного часового діапазону. Всі виявлені поховання є основними, вщуненими в ґрунт з рівня давньої денної поверхні та перекриті курганным насипом.

Поховання 1. Виявлено в кв. L—H/3—7 у центральній частині ділянки, перекритій насипом I (рис. 4). Поховальна камера (рівень

Рис. 5. Загальний вигляд поховальної камери. Поховання 1, курган 1/2023 (фото І. Б. Шрамко)

Fig. 5. General view of the burial chamber. Burial 1, barrow 1/2023 (photo by I. B. Shramko)

давнього похованого ґрунту) фіксувалась практично під шаром рілля. Після зачищення дна розкопу виділялась ледве помітною плямою прямокутної форми, орієнтованою з північного заходу на південний, ймовірно залишений на перекритті, оскільки уламки іншої розбитої миски знаходились серед зітлілих дерев'яних плах перекриття (рис. 4; 5). Яма під поховання була викопана до глибини 0,5 м від рівня давнього горизонту та 1,47—1,58 м від реперної відмітки. Могила була повністю пограбована. У заповненні грабіжницького ходу, на глибині 1,02 та 1,17 м — шматок кварциту (рис. 3: 4) та залізистого пісковику (рис. 6: 4). У поховальній ямі ніяких речей виявлено не було (рис. 5). Лише у верхній частині заповнення, біля південно-західної стінки могили — декілька зубів підлітка 12—14 років. Результати аналізу ДНК довели, що вони належали особі жіночої статі.

Конструкція могили не відрізнялася складністю. Поховальна камера уявляла собою просту яму прямокутної в плані форми з розмірами 2,83 × 2,45 м (рис. 4; 5). Її було впущено лише на незначну глибину в материковий суглинок. Більшою мірою вона викопана у давньому чорноземі, тому контури могили «читалися» менш чітко ніж зазвичай. Довгою віссю могила орієнтована по лінії північний захід—південний схід. Дерев'яна конструкція перекриття практично не збереглася. За залишками дерев'яних плах, простежених на різних глибинах, а також тліну деревини на окремих ділянках дна могили (рис. 5), можна припустити, що поховальна камера була перекрита цілими колодами, а підлога, можливо, облицьована дошками. Дерев'яне перекриття, швидше за все, спиралося на краї ями. Такий момент простежений у південно-східному кутку могили, де залишки дерев'яних колод збереглися краще.

Заповнення могили. Поховальна камера була заповнена щільним, затеклим ґрунтом, що можливо пояснити руйнацією перекриття при пограбуванні. Судячи з місця розташування та розмірів грабіжницького лазу (рис. 4: 1—2), виявлення лише окремих залишків похованої людини, на момент розорювання та руйнації перекриття ще зберігало цілісність, що дозволило винести з могили всі артефакти і залишки кістяка небіжчика. Грабіжники дісталися дна поховання, пробивши лаз зверху у курганному насипу, з боку північної стінки ями, тому, наприклад, ліплений черпак залишився майже цілим. Центральна частина могили була заповнена чорноземом, що потрапив з насипу в результаті руйнації дерев'яної конструкції і просідання згнилого перекриття. Дно і стіни поховальної камери у різних місцях були перерізані кротовинами.

Речовий комплекс. Оскільки могилу було повністю пограбовано, встановити деталі поховального обряду неможливо. Можна лише припустити, що небіжчицю було покладено головою на захід, оскільки в цій частині заповнення були знайдені зуби людини (рис. 4: 1). На рівні перекриття та серед дерев'яних колод був залишений ліпний столовий посуд.

Миска (рис. 6: 1). Знайдена в уламках. Відреставрована. Має округлу форму, різко загнуті всередину краї бортика. Виготовлена з добре відмученої глини, з незначними домішками, поверхня ангобована, із зовнішнього та внутрішнього боків підлощена, випалена без доступу кисню, має чорний колір з бурими плямами, дно рівне. Висота посудини 6 см, діаметр верхньої частини 26 см, діаметр дна — 10 см. Співвідношення висоти корпусу до діаметру верхньої частини 1 : 4,3. За зовнішніми параметрами миска належить до 6 типу, 1 варіанту округлих мисок, добре відомих на території Лі-

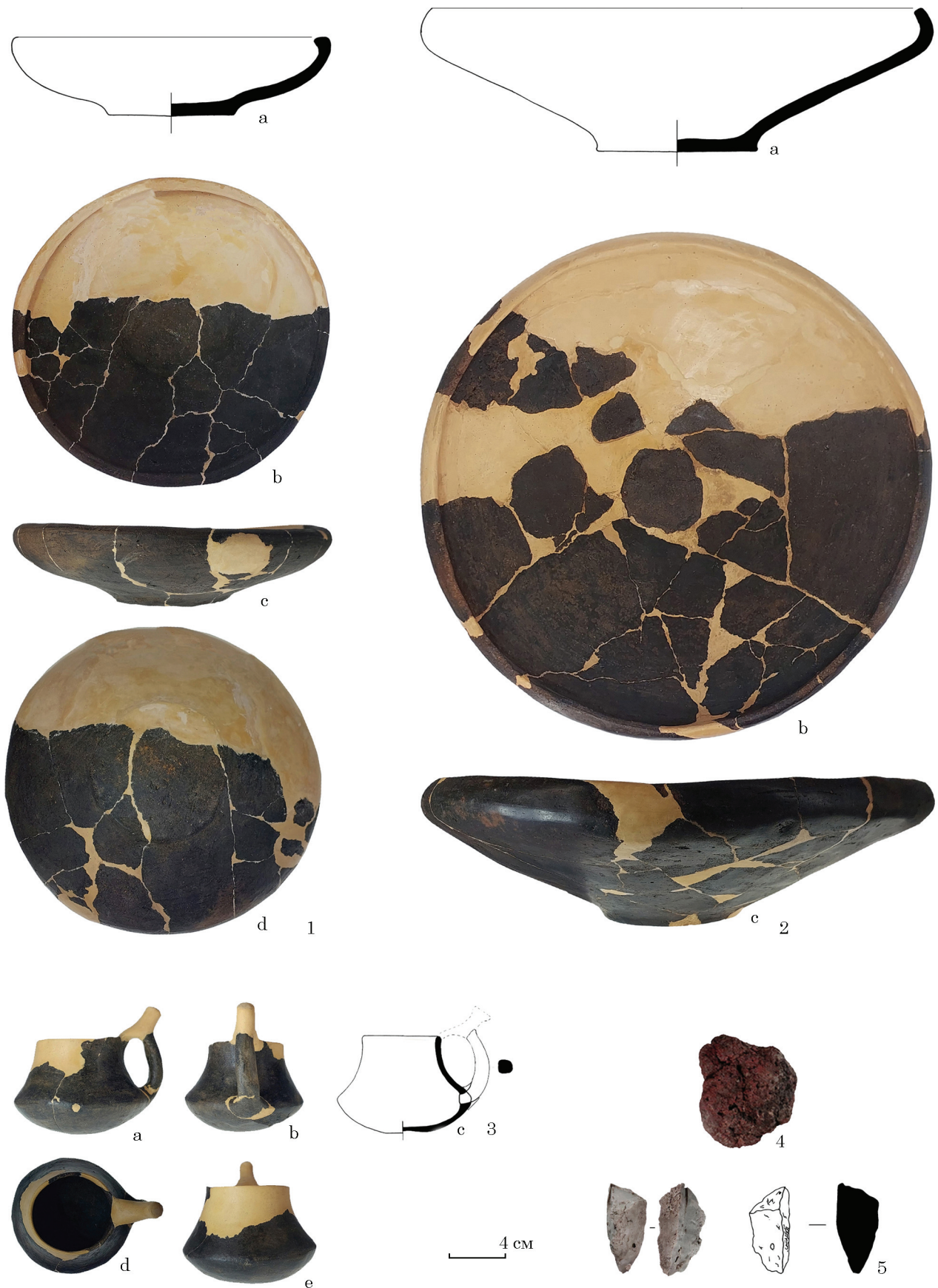

Рис. 6. Речовий комплекс поховання 1, курган 1/2023: 1, 2 — ліпні миски; 3 — ліпний черпак; 4 — шматок орудинелого пісковика; 5 — шматок кварциту (фото, рисунки С. А. Заднікова, А. О. Чуділовської та І. Б. Шрамко)

Fig. 6. Object complex of burial 1, barrow 1/2023: 1, 2 — hand-made bowls; 3 — hand-made scoop; 4 — a piece of petrified sandstone; 5 — a piece of quartzite (photo, drawings by S. A. Zadnikov, A. O. Chudilovska, and I. B. Shramko)

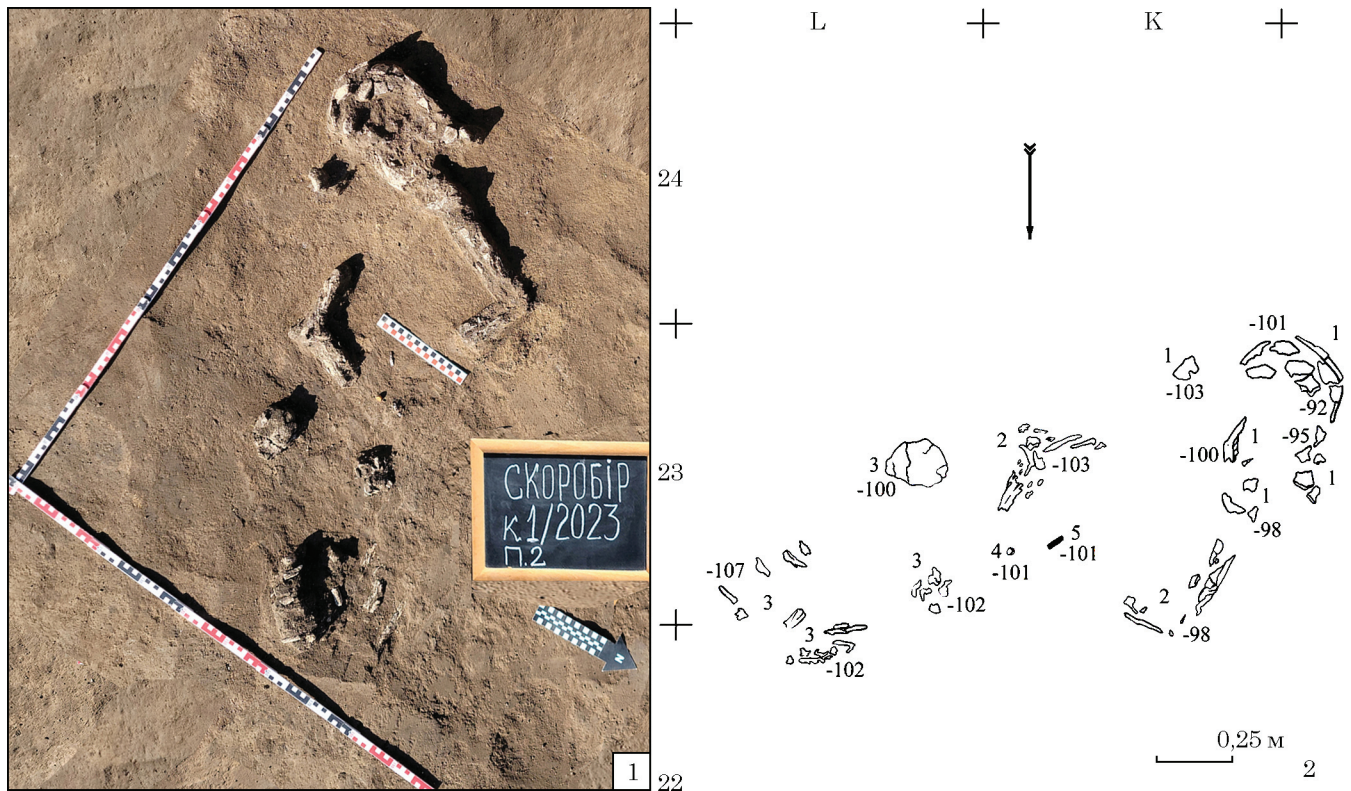

Рис. 7. Загальний вигляд поховання 2, курган 1/2023, насип II: 1 — фото; 2 — креслення (1 — череп і щелепа; 2 — фрагменти кісток рук; 3 — фрагменти кісток; 4 — реальгар; 5 — залізний браслет)

Fig. 7. General view of burial 2, barrow 1/2023, mound II: 1 — photo; 2 — drawing (1 — skull and jaw; 2 — fragment of hand bones; 3 — bone fragments; 4 — realgar; 5 — an iron bracelet)

состепової Скіфії (становлять 85 % від загальної кількості) в матеріалах кінця VI — IV ст. до н. е. (Песяшенко 2020, с. 40). Близькі за формою та пропорціями екземпляри походять з відкладень другої половини VII — середини VI ст. до н. е. Західного укріплення Більського городища (Песяшенко 2020, с. 227, рис. 64: 13), другої половини VI — середини V ст. до н. е. Східного укріплення (Песяшенко 2020, с. 240, рис. 77: 1), Басівського городища (Песяшенко 2020, с. 248, рис. 85: 2).

Миска (рис. 6: 2). Знайдена в уламках. Відреставрована. Має округлу форму, плавно загнуті усередину пласко-зрізані краї бортика. Ліплена з добре відмученої глини, з незначними домішками, поверхня ангобована, із зовнішнього та внутрішнього боків добре підлощена, випалена без доступу кисню, має чорний колір з бурими плямами, дно рівне, без закраїн. Висота посудини 12 см, діаметр вінець 39 см, діаметр дна — 12,5 см. Співвідношення висоти корпусу до діаметра вінець 1 : 3,25. За класифікацією К. Ю. Песяшенка (2020, с. 164, рис. 2) відноситься до 3 типу. На Більському городищі миски 3 типу з подібним профілем бортику та формою корпусу зафіксовані у відкладеннях другої половини VI — середини V ст. до н. е. Східного укріплення (Песяшенко 2020, с. 237, рис. 74: 1—3). Миски 3 типу кількісно переважали в матеріалах третьої чверті VI ст. до н. е.

з культурних відкладень зольника 11 Західного Більського городища в порівнянні з матеріалами першої половини VI ст. до н. е. із заповнення землянки (Шрамко, Шрамко, Задніков 2018, с. 67, 95, 118; рис. 31; 60; 87). У басейні Псла подібні зразки зустрінуті на Книшівському городищі (Песяшенко 2020, с. 244, рис. 81: 5), в матеріалах другої половини VI — середини IV ст. до н. е. В Посуллі вони відомі серед матеріалів кінця VI — середини V ст. до н. е. Басівського городища (Песяшенко 2020, с. 247, рис. 84: 4, 5). У басейні Сіверського Дінця більш повні аналогії знаходимо серед ліпного посуду Люботинського городища (Песяшенко 2020, с. 253, рис. 90: 7, 13), поселення Шовкова (Песяшенко 2020, с. 255, рис. 92: 16, 18—19), виявленого у культурних відкладеннях кінця VI — середини V ст. до н. е. Статистичні дані (Песяшенко 2020, с. 38, 124—129, табл. 49—60) також демонструють значне поширення мисок 3 типу на території Дніпровського лісостепового Лівобережжя переважно у другій половині — кінці VI ст. до н. е. — першій половині V ст. до н. е.

Черпак (рис. 6: 3). Зберігся майже цілим. Відреставрований. Належить до типу кухлеподібних. Має звужене конічне горло, біконічний тулуб з виділеним ребром, трохи зміщеним нижче середини висоти корпусу, невисоку, трохи підвищену над рівнем вінець ручку з відрост-

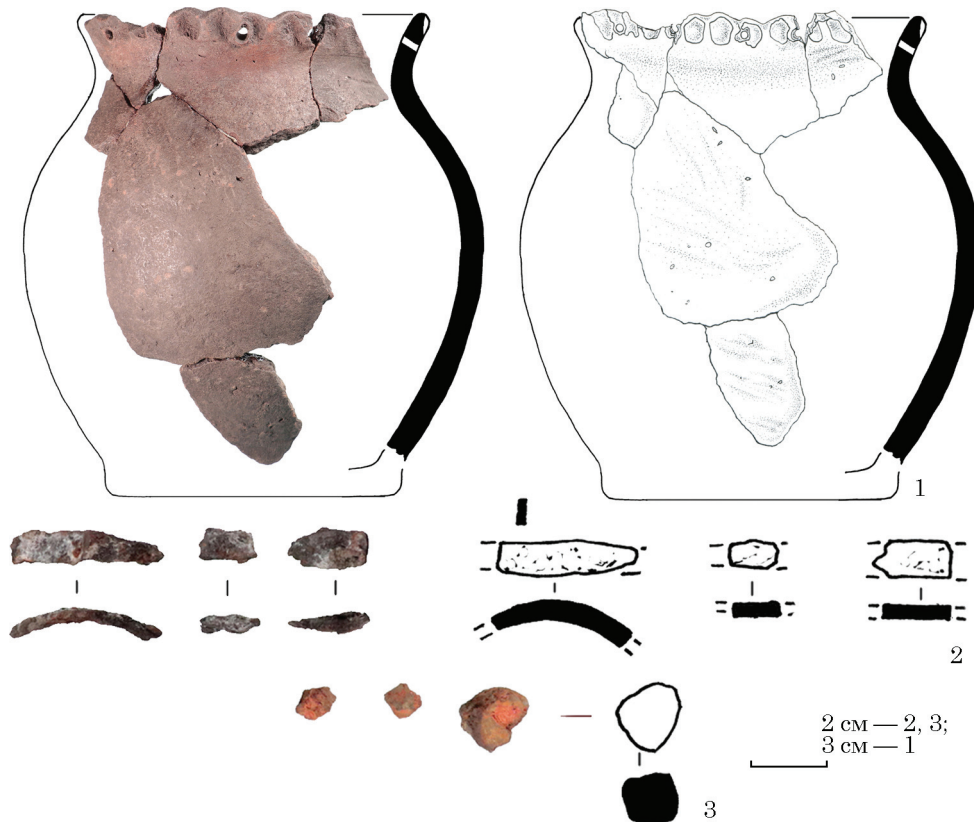

Рис. 8. Поховання 2, курган 1/2023: 1 — ліпний горщик з насипу над похованням; 2 — залізний браслет (в уламках); 3 — реалгар

Fig. 8. Burial 2, barrow 1/2023: 1 — hand-made pot from the mound above the burial; 2 — an iron bracelet (in fragments); 3 — realgar

ком (не зберігся), округле з виїмкою денце. Висота тулубу черпака — 7,2 см, діаметр — 9,7 см, діаметр вінець — 6 см. Співвідношення висоти тулубу до його діаметру 1 : 1,34. За класифікацією К. Ю. Песяшенка (2014, с. 55) може бути віднесеним до 2 варіанту кухлеподібних черпаків, які були доволі широко розповсюджені в Лісостеповій Скіфії. На правому березі Дніпра один з таких черпаків знайдений у кургані «Захарейкова Могила» (Ильинская, Мозолевский, Тереножкин 1980, с. 57, рис. 33: 2). На території Дніпровського Лівобережжя переважна більшість близьких за формою та пропорціями черпаків походить з басейну Ворскли, де вони виявлені як у поховальних комплексах, так і в культурних відкладеннях поселень. Подібний черпак, наприклад, походить з кургану 22 некрополю Скоробір (Шрамко 1994а, с. 124, рис. 13: 4). Подібні черпаки знайдені у житлах ранньоскіфського часу, досліджених під зольниками 11 та 28 Західного Більського городища, серед матеріалів VI ст. до н. е. (Шрамко, Шрамко, Задніков 2018, с. 119, рис. 88; Шрамко, Снітко, Задніков, Маляревская 2021, с. 368, рис. 10: 11).

Конуси глиняні (рис. 3: 1—3). Знайдені в уламках, під шаром рілля на незначній відстані від могили (рис. 2), на глибині 0,25—0,3 м від реперної відмітки. Розміри: 11 × 5 × 7,7—

7,9; 8,6 × 12,9 × 5,2; 5,35 × 9 × 5; 4,8 × 3,3 × 4,2; 5,5 × 3,5 × 3,3; 6,5 × 5,1 × 2,7 см. Виготовлені з грубої за текстурою, добре випаленої глини. Поверхня заглажена. Мали овально-конічну форму. Слідів пальцевих вдавнень або наскрізних отворів не виявлено.

Поховання 2. У кв. К—24, на глибині 0,3 м від реперної відмітки знайдено уламки ліпного горщика (рис. 8: 1), можливо пов'язаного з тризною. Верхня частина посудини склеєна, повну форму можна відновити лише графічно. Реконструйована висота горщика 19,2 см, діаметр вінець — 14 см, діаметр тулубу — 18 см. Співвідношення висоти посудини до її максимальної ширини мало бути 1 : 1,06. Горщик має коротку шийку, профільований корпус, відігнуті назовні вінця, прикрашені пальцевими вдавненнями та наскрізними проколами. Така орнаментация набула поширення у середньоскіфський період. Подібні горщики широко розповсюджені на території Лісостепової Скіфії, починаючи з другої половини VI ст. до н. е. (Песяшенко 2020, с. 31).

Поховання виявлено у кв. К—L/24, на глибині 1,02—1,05 м від реперної відмітки (рис. 2; 7). Залишки кістяка поганого стану збереження були зафіксовані під центральною контрольною бровкою, на глибині 0,95—1,07 м. Контури поховання «не читались» ані в стратиграфії, ані

після зачищення дна розкопу. Могила не була глибокою, майже повністю викопана в давньому чорноземі та у верхній частині материкового суглинку. Уявляла собою просту ґрунтову яму, будь-яких залишків дерев'яного покриття або облицювання дна могили дошками не виявлено. Небіжчика було покладено випростано, на спині, головою на захід. Руки зігнуті в ліктях, голова повернута на лівий бік. За результатами антропологічного визначення — у могилі було поховано людину похилого віку, орієнтовно 50—60 років. Результати аналізу ДНК вказують, що поховання було жіночим.

Речовий комплекс. Поховальний інвентар обмежений одним предметом — простою залізною прикрасою та шматком мінералу, що вказує на невисокий соціальний статус небіжчика.

Залізний браслет (рис. 8: 2). Знайдений у заповненні могили, у квадраті К—Л/24 на глибині 1,01—1,02 м (рис. 7: 2). Вірогідно був одягнений на зап'ястя померлої жінки. Предмет зберігся в уламках розмірами $1,05 \times 0,8 \times 0,4$; $1,1 \times 0,6 \times 0,4$; $2,8 \times 0,6 \times 0,4$ см. Ширина залізної пластини становить 0,4 см. Відноситься до пластинчастих залізних браслетів, найбільш ранні з яких на території Дніпровського лісостепового Лівобережжя певно походять з поховань кінця VI — початку V ст. до н. е. (Петренко 1978, с. 57). Віднести його до будь якого типу складно через значну фрагментованість. Поряд з браслетом лежав шматок реальгару (рис. 8: 3).

Поховання 3. Виявлено в кв. J—K/ 20—21, перекрито насипом II. Людські кістки та уламки ліпленої миски були зафіксовані при

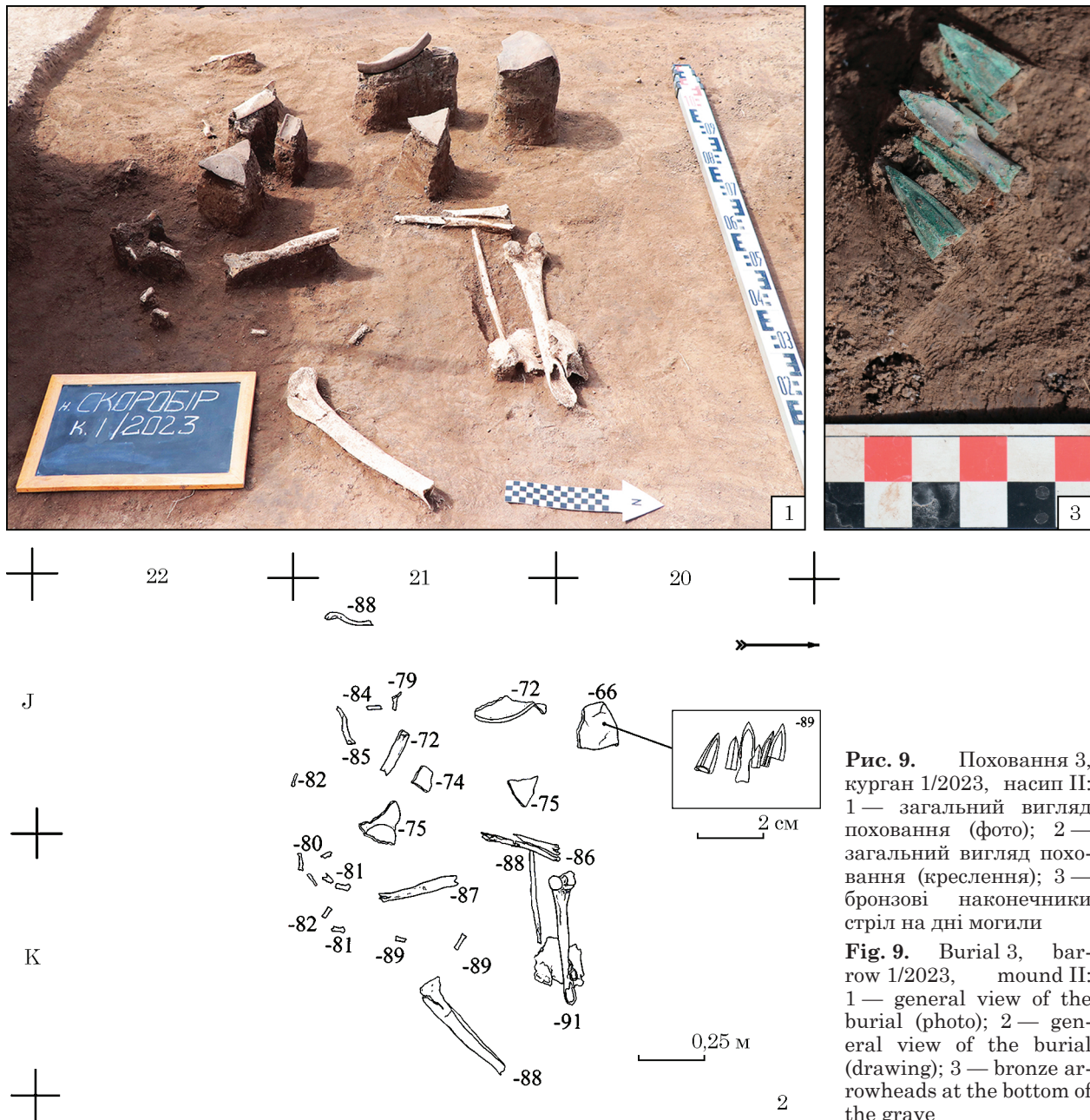

Рис. 9. Поховання 3, курган 1/2023, насип II: 1 — загальний вигляд поховання (фото); 2 — загальний вигляд поховання (креслення); 3 — бронзові наконечники стріл на дні могили

Fig. 9. Burial 3, barrow 1/2023, mound II: 1 — general view of the burial (photo); 2 — general view of the burial (drawing); 3 — bronze arrowheads at the bottom of the grave

зачищенні центральної бровки, на глибині 0,66—0,91 м (рис. 9). Будь-які контури могили а також сліди дерев'яної конструкції (перекрыття, підлога, стіни) були відсутні, не простежені ані за стратиграфією насипу, ані при горизонтальному зачищенні розкопу. Могильну яму було викопано з рівня давньої денної поверхні на глибину 1,58 м від реперної відмітки. У похованні, на дні могили виявлені окремі людські кістки, за розташуванням яких складно впевнено сказати куди саме головою було покладено небіжчика та його позу, але розташування окремих кісток може вказувати на західну орієнтацію тіла померлої людини. Дані антропологічного визначення кісткових решток вказують, що у могилі був похований чоловік віком 40—45 років.

Речовий комплекс. У заповненні грабіжницького ходу, на глибині 1,02 м був знайдений шматок залізистого пісковику (рис. 10: 4), а на глибині 1,17 м — уламок кварциту (рис. 10: 5).

Миска (рис. 10: 1). Знайдена на глибині 0,66—0,75 м. Збереглася у фрагментах. Відреставрована. Має напівсферичну форму, загнуті усередину краї бортика, виділене денце. Висота корпусу — 7,5 см, діаметр вінець — 29 см, діаметр денця — 8,5 см, внутрішня поверхня чорнолискована, зовнішня — злегка підлощена, має нерівномірний випал, переважно брунатного кольору з темними плямами. Співвідношення висоти до діаметру вінець: 1 : 3,8. Також як миска з поховання 1 (рис. 6: 1) відноситься до 3 типу за К. Ю. Пеляшенком. Найбільш повні аналогії нашим екземплярам знаходимо серед матеріалів другої половини — кінця VI — середини V ст. до н. е.

Вістря стріл (рис. 9). Виявлені в заповненні могили, на глибині 0,89 м від реперної відмітки. Предмети лежали паралельно один одному, у кількості 8 шт., були покриті уламком ліпної миски. Вістря представлені п'яти різними типами:

Тип 1 — один екз., втульчастий, трилопатекий наконечник з баштоподібною голівкою, підрізаними кінцями лопатей та шином на довгій втульці (рис. 10: 2). Висота наконечника 3,1 см, маса — 3,09 г. Наконечники стріл з такою формою голівки з'являється у культурних відкладеннях та сагайдачних наборах поховань, починаючи з другої чверті — середини VI ст. до н. е. (Гречко 2016, с. 44—45; Шрамко і др. 2021, с. 376), відсутні в наборах ранішого часу, але й не домінують у комплексах другої половини — кінця VI ст. до н. е. (Дараган 2017, с. 88—89). У басейні Ворскли наконечник близької форми походить з кургану Опішлянка (Ковпаненко 1967, с. 101, рис. 46: 1), в якому серед іншого були знайдені золоті бляшки у вигляді лежачої пантери, аналогічні тим, що прикрашали сагайдак з кургану 1/2017 (Шрамко, Задніков 2018, с. 15, рис. 6: 3), матеріали з якого, на нашу думку, не можуть бути датовані

раніше останньої третини VI ст. до н. е., або, що найбільш вірогідно, останньою чвертю століття.

Типи 2—4 — базисні наконечники — 7 екз. Розподілені на три різні типи, що набули поширення переважно у другій половині VI ст. до н. е. Майже повні аналогії знаходять серед наконечників стріл із поховання 1 кургану 1/2013 могильника Скоробір, датованого кінцем VI ст. до н. е. (Шрамко 2016, с. 278). Так, два наконечника з ложком Λ -подібної форми, висотою 2,2 та 1,9 см, масою — 2,29 та 1,53 г. відповідно, віднесені нами до 2 типу (рис. 10: 3, 4). Вони є аналогічними наконечникам 6 типу з кургану 1/2013 (Шрамко 2016, с. 274). Наконечник 3 типу — 1 екз. (висота — 1,8 см, маса — 1,91 г.) із злегка виступаючою втулкою та двома ложками на лопатях, що охоплюють 2/3 висоти (рис. 10: 5) — відповідає вістря 9 типу з кургану 1/2013 (Шрамко 2016, с. 274), а наконечники 4 типу — 4 екз., що мають невеликі розміри, висоту від 1,6 до 1,9 см, масою від 1,18 до 1,87 г (рис. 10: 6—9) можна співставити з вістрями 4 типу, що виявився домінуючим серед інших в сагайдачному наборі з кургану 1/2013 (Шрамко 2016, с. 276, рис. 13, 14). Таким чином, можна припустити, що поховання 3 кургану 1/2023 відноситься до того ж проміжку часу, що й поховання 1 в кургані 1/2013, а саме, до кінця VI ст. до н. е.

На наш погляд, більш ранню хронологічну позицію, у межах третьої — початку останньої чверті VI ст. до н. е. займало поховання 1, в прямокутній ямі з дерев'яним перекрыттям, під насипом I. Дещо пізнішим часом (остання чверть — кінець VI ст. до н. е.) можуть бути датовані два поховання (2 та 3) здійснені в простих ямах без дерев'яного перекрыття, покритих насипом II. Миска з поховання 3 та одна з мисок з поховання 1 належать до одного типу, а вістря стріл з поховання 3 є типовими для останньої чверті — кінця VI ст. до н. е. У той же час форма черпака з поховання 1 більш характерна для 2—3 чвертей VI ст. до н. е., що підтверджується, перш за все, матеріалами Більського городища. Ймовірно, різниця в типах могил пояснюється приналежністю небіжчиків до різних верств суспільства. Опосередковано на це вказує факт пограбування могили під першим насипом і відсутність подібних ознак у похованнях під другим насипом. Порушення цілісності останніх викликано лише руйнівною діяльністю кротів та незначною глибиною могил. Останній чинник сильно вплинув на стан збереженості людських кісток та залізного brasлету.

Курган 2/2023. Був розташований майже за 100 м на схід від кургану 1 (рис. 1: 2). Насип у первинному вигляді не зберігся. На момент початку робіт його висота з півночі — 0,3 м, а з півдня — близько 0,1 м, діаметр — близько 24 м (рис. 11: 1). Межа первинного насипу вста-

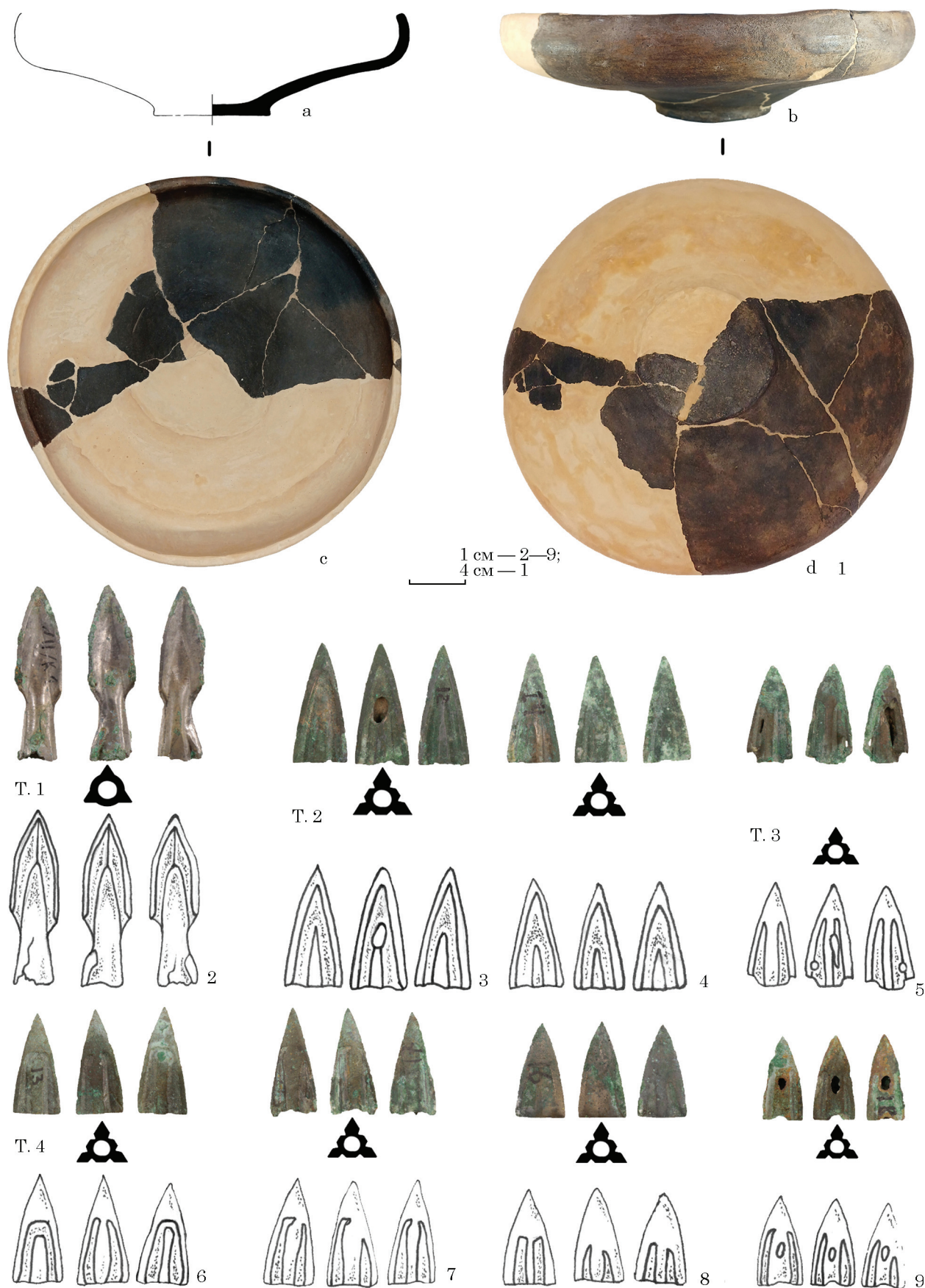

Рис. 10. Поховання 3, курган 1/2023: 1 — ліпна миска; 2—9 — бронзові наконечники стріл (фото, рисунки С. А. Заднікова, А. О. Чуділовської та І. Б. Шрамко)

Fig. 10. Burial 3, barrow 1/2023: 1 — molded bowl; 2—9 — bronze arrowheads (photos, drawings by S. A. Zadnikov, A. O. Chudilovska, and I. B. Shramko)

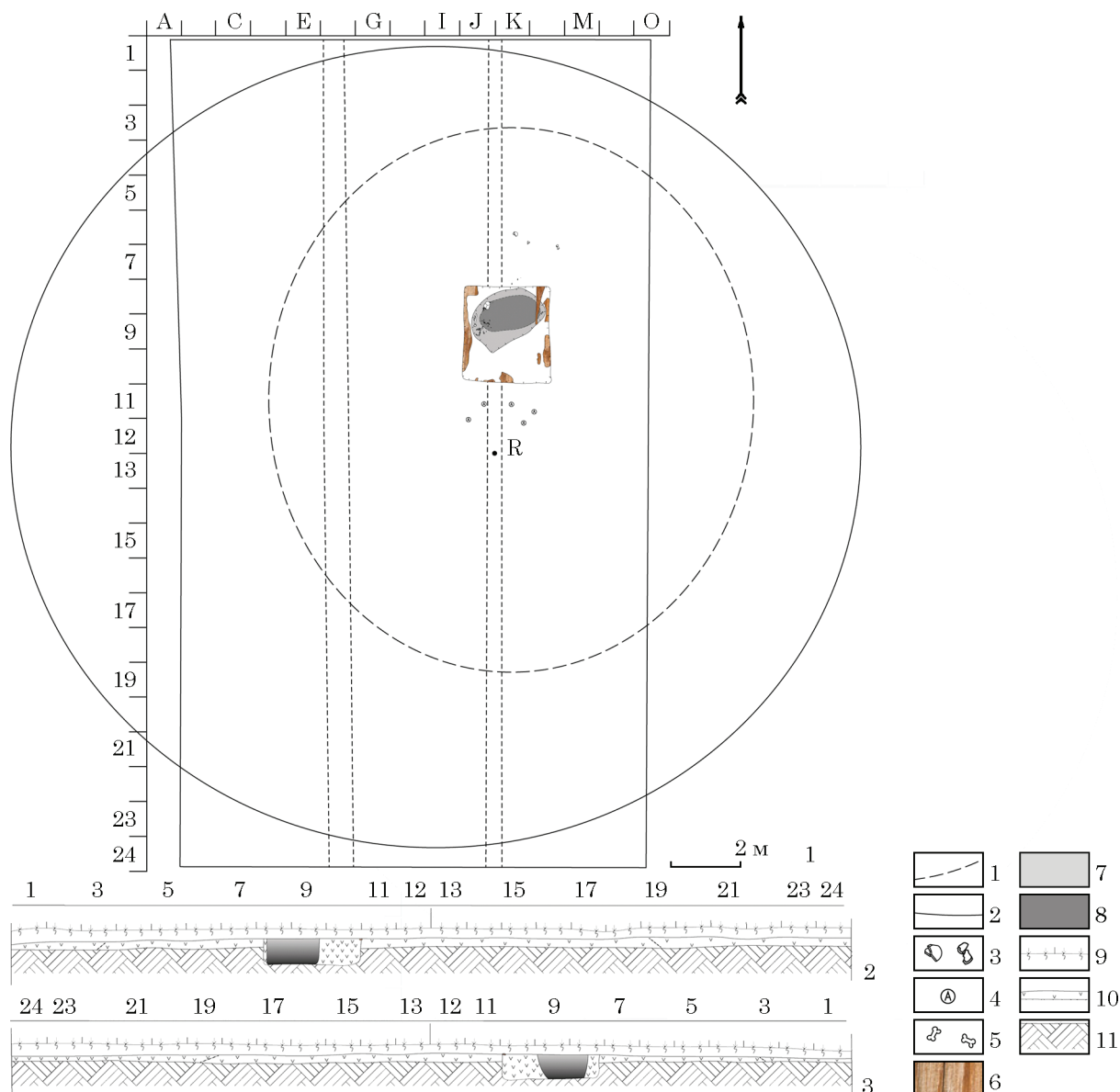

Рис. 11. Курган 2/2023: 1 — загальний план; 2, 3 — профілі контрольної бровки. **Умовні позначки:** 1 — орієнтовна межа давнього насипу; 2 — орієнтовна межа сучасного насипу; 3 — фрагменти ліпленого посуду; 4 — фрагменти амфори; 5 — кістки; 6 — залишки дерев'яного перекриття; 7 — грабіжницький хід на глибині 0,6 м; 8 — грабіжницький хід на глибині 1,10 м; 9 — рілля; 10 — чорнозем; 11 — материковий суглинок

Fig. 11. Barrow 2/2023: 1 — general plan; 2, 3 — control wall profiles. **Legend:** 1 — approximate border of the ancient mound; 2 — approximate border of the modern mound; 3 — pieces of hand-made pottery; 4 — fragments of amphorae; 5 — bones; 6 — remains of a wooden overlap; 7 — looting shaft on depth 0,6 m; 8 — looting shaft on depth 1,10 m; 9 — arable layer; 10 — chornozem; 11 — mainland loam

новлена за даними стратиграфії (рис. 11: 2). У насипу, на глибині 0,55—0,6 м зафіксовані сліди тризни, до яких ми відносимо дрібні уламки стінок ліпних горщиків (рис. 12: 1—3), знайдений в кв. J/11, на глибині 0,6 м фрагмент бортика ліпної миски (рис. 12: 5), на глибині 0,55 м, у кв. J/10, — фрагменти вінець банкоподібної посудини (рис. 12: 4), а у кв. K/11 та J/11, на глибині 0,55 м — стінки античної фасоської (?) амфори V ст. до н. е. (рис. 12: 6—10). Крім того, у кв. J/11—14, та у кв. K/9, на глибині 0,55 м, в — виявлені фрагменти кісток тварин.

Стратиграфія. Спостереження за структурою курганного насипу велися за трьома кон-

трольними бровками (рис. 11: 1). У результаті багаторічної оранки насипу курган було практично знівельовано. Під курганом зафіксовано один насип з чорноземним заповненням.

У західному профілі по лінії кв. 24—1/K (рис. 11: 2) зафіксована наступна стратиграфія: висотою близько 0,3 м від рівня реперу фіксувався пласт рілля потужністю 0,2—0,4 м. Нижче — шар чорнозему потужністю 0,1—0,3 м. Межа давнього насипу простежувалась у кв. 3—19/J. У межах кв. 10—7/K виявлено поховання. Могила була заповнена темним чорноземом, грабіжницький хід — щільним мішаним ґрунтом. Загальна глибина поховальної

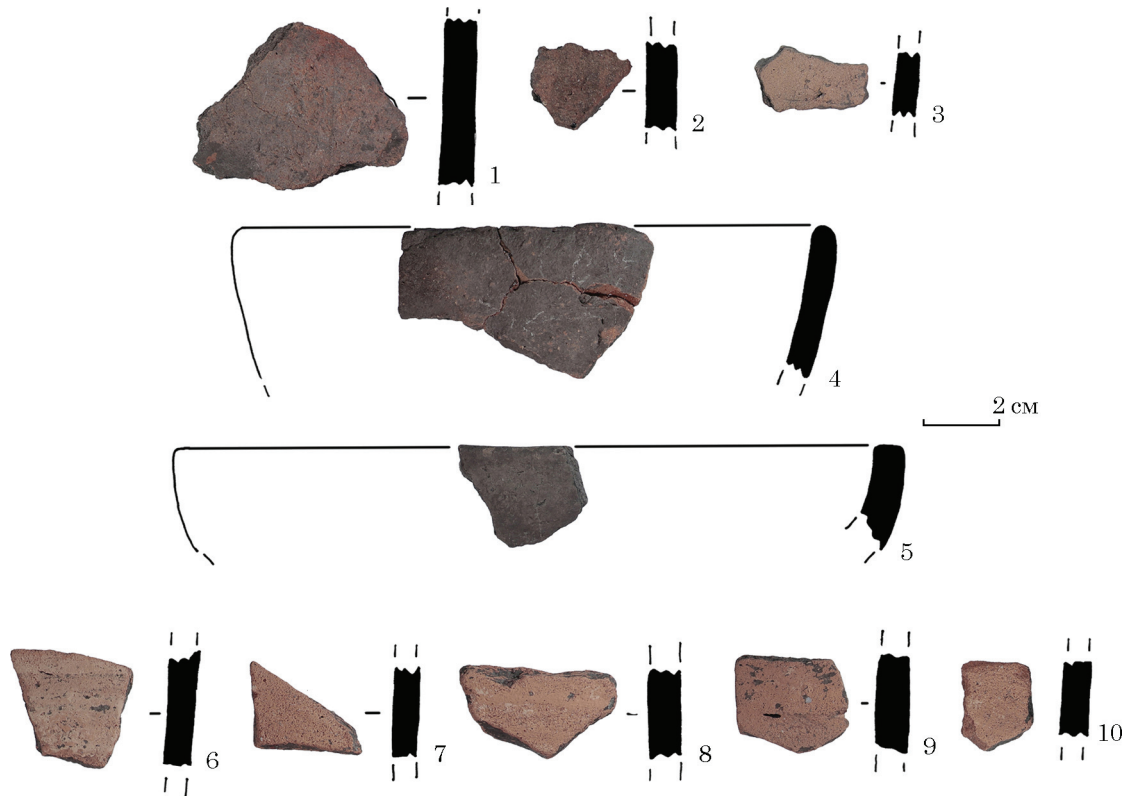

Рис. 12. Знахідки з насипу кургану 2/2023: 1—3 — уламки стінок ліпних горщиків; 4 — фрагмент ліпної банкоподібної посудини; 5 — фрагмент бортика ліпної миски; 6—10 — фрагменти стінок античної амфори (фото С. А. Заднікова та І. Б. Шрамко)

Fig. 12. Finds from the mound barrow 2/2023: 1—3 — fragments of the walls of molded pots; 4 — a fragment of a molded can-shaped vessel; 5 — a fragment of a rim of molded bowl; 6—10 — fragments of the walls of an Greek amphora (photo by S. A. Zadnikov and I. B. Shramko)

камери від рівня репера становила 1,2 м. Грабіжницький хід мав ширину 1,4 м. У кв. 9/К, в межах грабіжницького ходу поховальної камери, на глибині 0,8 м було знайдено залишки кісток тварин.

У східному профілі по лінії квадратів 1—24/J (рис. 11: 3) простежуються наступні стратиграфічні особливості: шар рілля було зафіксовано на висоті близько 0—0,2 м від репера, потужністю 0,3—0,4 м; нижче — шар чорнозему, потужністю 0,2—0,3 м. Межа давнього насипу простежувалась у кв. 3—19/J. У межах кв. 7—10/J виявлено поховання, де зі східного профілю фіксувались особливості, подібні до західного. Загальна глибина камери від рівня репера: 1,2 м. Внутрішнім заповненням поховальної камери був чорнозем, також простежувався грабіжницький хід шириною — 1,5 м, заповнений мішаним ґрунтом.

Таким чином, давній насип, межі якого були простежені в профілях контрольних бровок, фіксувався у кв. D—T/3 —19 та мав діаметр близько 16 м. (рис. 11: 1).

Опис поховання. Під курганом виявлено одне поховання із слідами давнього пограбування. Кісткові останки людини, у вигляді окремих кісток та черепу знайдені у заповненні могили, були розкидані вздовж західної стінки

поховальної камери. Могила викопана з рівня давньої денної поверхні, мала глибину 1,10 м від реперної відмітки (рис. 13: 1). В плані мала чотирикутну форму із розмірами 2,4 × 2,55 м, орієнтована за лінією Пн—Пд. У центральній частині поховання фіксувався пізній перекоп, заповнений затеклим щільним мішаним ґрунтом (рис. 14: 1, 2). Грабіжники імовірно проникли у могилу зверху, через насип кургану. Залишки дерев'яного перекопання збереглися лише по периметру поховальної камери (рис. 14: 1). Дошки були покладені паралельно одна одній (рис. 13: 2). На дні могильної ями, біля її західної стінки були знайдені деталі кінської вуздечки, що залишилися *in situ*, а також бронзові вістря стріл, що лежали окремими невеличкими скупченнями. Кілька наконечників виявлені у верхній частині заповнення могили, у грабіжницькому ході. Залишки поховання фіксувались лише у західній частині могили (рис. 14; 15), яка менше постраждала від пограбування. Саме тут знайдені уламки черепа та окремих кісток похованого, яким, за даними антропологічного та генетичного вивчення кісткового матеріалу, виявився чоловік 40—45 років. З предметів супроводжуючого інвентарю збереглася частина сагайдачного набору (35 бронзових наконечників стріл) та пов-

Рис. 13. Поховання 1, курган 2/2023: 1 — загальний вигляд; 2 — залишки дерев'яних колод перекриття (фото І. Б. Шрамко)

Fig. 13. Burial 1, barrow 2/2023: 1 — general view; 2 — remains of wooden overlap logs (photo by I. B. Shramko)

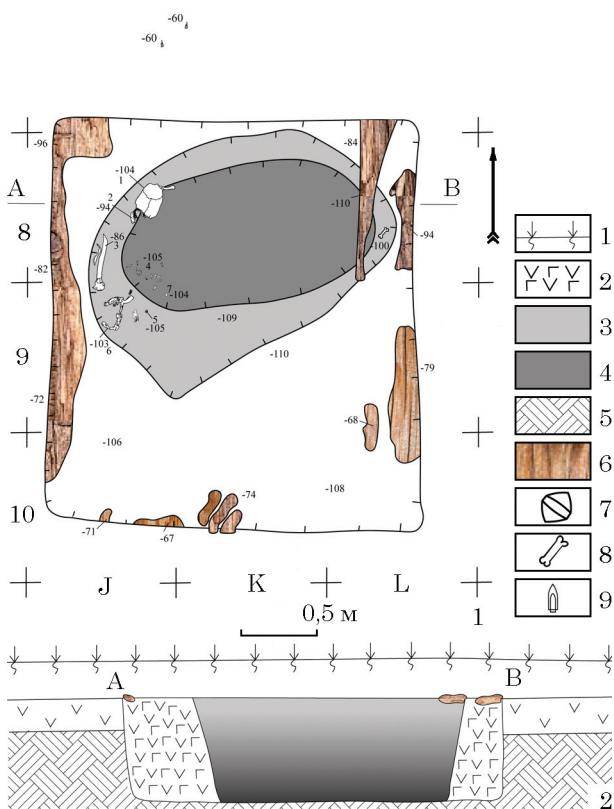

Рис. 14. Поховання 1, курган 2/2023: 1 — загальний план; 2 — профіль заповнення могили. **Умовні позначки:** 1 — рілля; 2 — чорнозем із суглинком; 3 — грабіжницький хід на глибині 0,6 м; 4 — грабіжницький хід на глибині 1,10 м; 5 — материковий суглинок; 6 — дерево; 7 — бронзові бляшки; 8 — кістки; 9 — бронзові наконечники

Fig. 14. Burial 1, barrow 2/2023: 1 — general plan; 2 — grave filling profile. **Legend:** 1 — arable layer; 2 — chernozem with loam; 3 — looting shaft on depth 0,6 m; 4 — looting shaft on depth 1.10 m; 5 — mainland soil; 6 — wood; 7 — bronze plaques; 8 — bones; 9 — bronze arrowheads

ний набір кінської вуздечки, що лежав *in situ* (рис. 15: 1, 2).

Речовий комплекс. Представлений деталями та прикрасами кінської вуздечки та залишками сагайдачного набору.

Вудила (рис. 16). Знайдені біля північної стінки могили (кв. J/9), на глибині 1,03 м від реперної відмітки (рис. 11). Виготовлені із залізного, круглого у перетині дроту, кінці зігнуті у петлю діаметром 2,7 см. Довжина ланки вудил 8,8 см, діаметр залізного дроту 0,8 см. На території Лісостепу набули поширення з останньої чверті VI ст. до н. е. та використовувались протягом наступних двох століть (Могилов 2008, рис. 12—38, с. 190).

Псалії (рис. 17). Знайдені на дні могили, на глибині 1,03 м, були вставлені в петлі залізних вудил (рис. 16: 1). Виготовлені із заліза. Максимальна довжина цілого псалію — 13,8 см, розміри: центральна частина — 1,2 × 1,7 см, діаметр наскрізного отвору 0,6 см, максимальна ширина лопаті 2,1 см, довжина — 4,2 см, товщина — 0,3 см. Відносяться до типу S-подібних дводирчастих псаліїв з вісілкоподібним потовщенням у серединній частині, з кінцями, оформленими у вигляді широких, розклепаних та зігнутих у різні боки кінцями лопатей. Одні з найбільш ранніх екземплярів походять з поховання 1, кургану 1/2013 могильника Скоробір (Шрамко, Задніков 2014, с. 59, рис. 71), що за предметами античного імпорту, типами деталей вузди та наконечників стріл з сагайдачного набору датований кінцем VI ст. до н. е. (Шрамко 2015, с. 270—279). На території Дніпровського лісостепового Правобережжя подібні псалії були виявлені у складі комплексу 5 поховання V ст. до н. е. кургану «Скіфська Могила» (Скорый, Хохоровски 2008, с. 133, 136, 138,

Рис. 15. Поховання 1, курган 2/2023: 1 — залишки кістяка та предметів поховального інвентарю, фото; 2 — залишки кістяка та предметів поховального інвентарю, креслення (1 — череп; 2 — щелепа; 3 — кістки людини; 4 — бронзові вістря стріл; 5 — бронзові бляшки; 6 — бронзовий налобник; 7 — вудила, псалії; 8 — бронзова ворворка)

Fig. 15. Burial 1, barrow 2/2023: 1 — remains of a skeleton and items of burial equipment, photo; 2 — remains of a skeleton and items of burial equipment, drawing (1 — skull; 2 — jaw; 3 — human bones; 4 — bronze arrowheads; 5 — bronze plaques; 6 — bronze flintlet; 7 — bronze bits and cheekpieces; 8 — finial)

140; рис. 1). На території Дніпровського ліво-бережного лісостепу — знайдені в значно більший кількості. Вони відомі серед матеріалів курганів 1 (1886) біля с. Вовковці, № 425 біля с. Кулишівки, № 14 біля с. Попівка (Іллінська 1968, с. 78, табл. XXXII: 9; XLVII: 5; LIII: 4); в кургані 502 біля с. Броварки (Галанина 1977, с. 52, табл. 28: 5). За спостереженнями О. Д. Могилова (2008, рис. 193) такі псалії набули поширення в останній чверті VI — першій половині V ст. до н. е.

Налобник (рис. 17: 8). Виявлений на дні могили (кв. J/9), на глибині 1,03 м, поблизу вудил з псаліями (рис. 15: 2: 7). Виготовлений з бронзи. Відноситься до типу налобників із гладким шестикутним щитком форма якого наближена до видовженого асиметричного ромбу з прогнутими стінками з горизонтально зрізаними вершинами, заокругленими краями та вертикально розташованою петлею (зламана) на зворотному боці. Петля мала висоту близько 0,7 см. Довжина щитка — 4 см, максимальна ширина — 2,5 см, товщина пластини — 0,2 см. Подібні предмети відомі за матеріалами розкопок курганів як на території Правобережного лісостепу, де вони були знайдені в курганах 396 і 413 біля с. Журовка (Петренко 1967, табл. 27: 16, 17; 28: 8—11), № 411 поблизу с. Пекарі (Галанина 1977, табл. 6: 3), в похованнях V ст. до н. е. так і в курганах Дніпровського лісостепового Лівобережжя, в кургані 499 біля с. Басівка (Ільїнська 1968, табл. XXVIII: 17; Галанина 1977, табл. 26: 19). Два подіб-

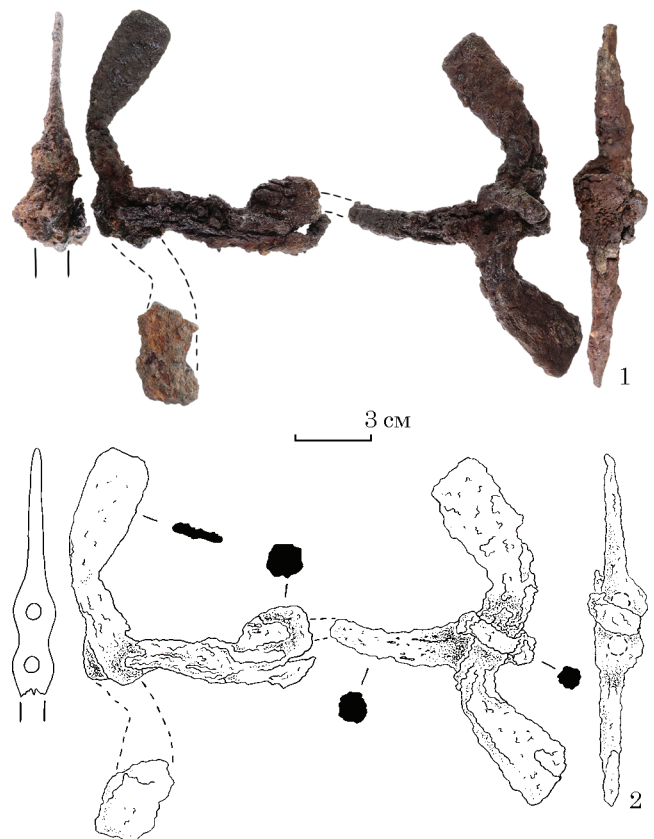

Рис. 16. Залізні вудила і псалії, поховання 1, курган 2/2023 (фото і рисунок С. А. Заднікова, І. Б. Шрамко)

Fig. 16. Iron bits and cheek pieces, burial 1, barrow 2/2023 (photo and drawing by S. A. Zadnikov, I. B. Shramko)

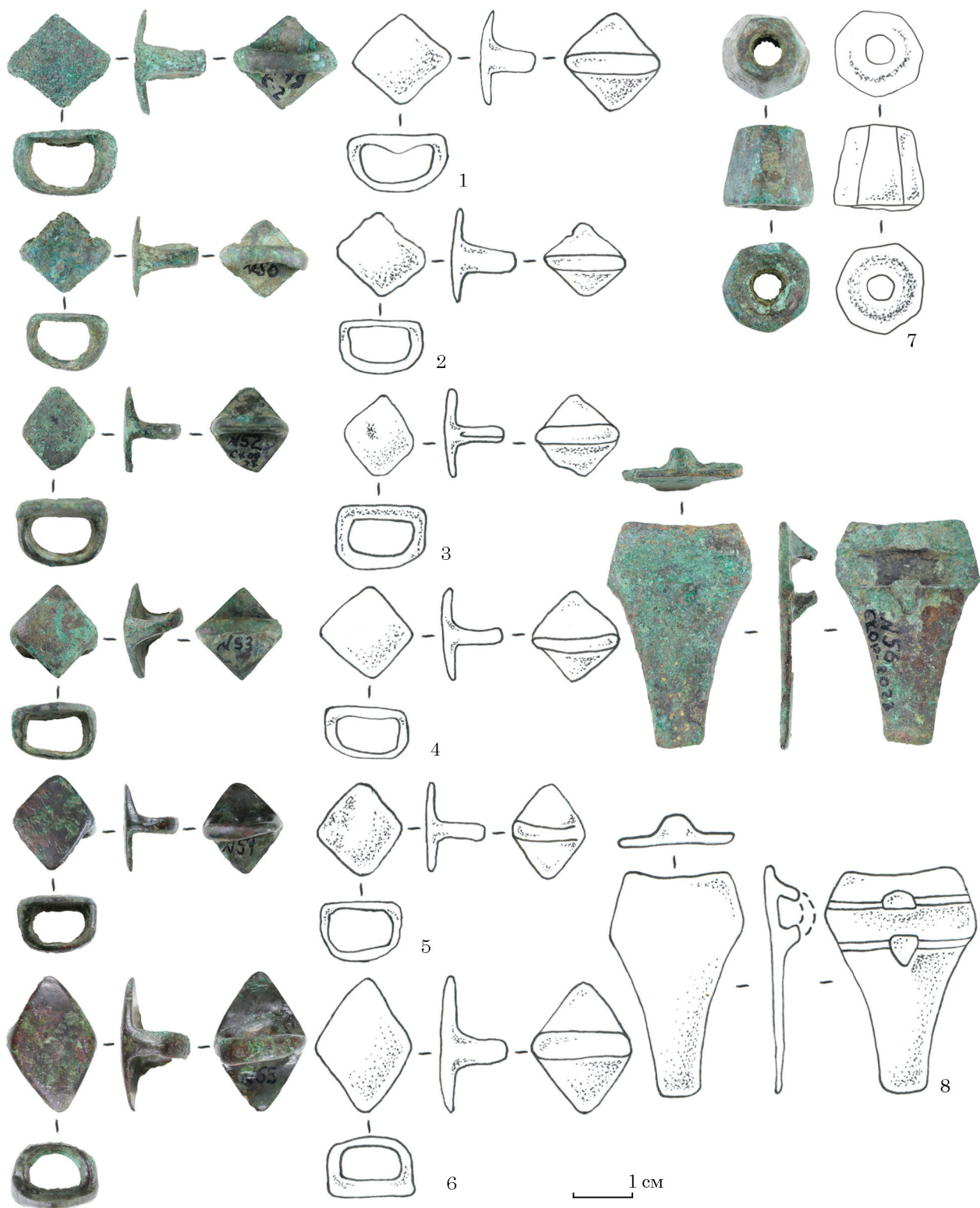

Рис. 17. Бронзові прикраси кінської уздечки: 1—6 — бляшки; 7 — ворворка; 8 — налобник (фото і рисунки А. О. Чуділовської та І. Б. Шрамко)

Fig. 17. Bronze ornaments of a horse's bridle: 1—6 — plaques; 7 — finial; 8 — frontlet (photos and drawings by A. O. Chudilovska and I. B. Shramko)

них налобника входили до складу уздечного набору з кургану 3 могильника біля с. Протопоівка (Сіверський Донець) (Бабенко 2008, с. 29, 31; рис. 1: 8, 9). Близький до нашого екземпляру за пропорціями та абрисом брон-

зовий налобник з гладким щитком походить ще з одного сіверськодонецької пам'ятки — з Коротичанського могильника (Бабенко 2008, с. 34, рис. 3: 3). На більш східних лісостепових територіях находимо доволі близьку аналогію

нашому екземпляру в групі Частих курганів на Середньому Доні (Либеров 1965, табл. 24: 10). У некрополях Більського городища налобник подібної форми походить з кургану 8 Перещепинського могильника (Махортих 2006, с. 72). Усі комплекси, в яких присутні подібні налобники датуються у межах V ст. до н. е. (Могилов 2008, с. 59). Для окремих об'єктів пропонується вужча дата. Так, поховальний комплекс кургану 3 Протопопівського могильника, на думку Л. І. Бабенка (2008, с. 35) слід датувати другою чвертю цього століття з огляду на присутність дрібних бляшок із щитком у формі ромбу. Саме такі бляшки були знайдені і в кургані 2/2023 некрополю Скоробір.

Бляшки (рис. 17: 1—6). Виявлені у кількості 6 екз. на дні могили (кв. J/8—9), на глибині 0,78—1,05 м. Виготовлені із бронзи. Плaskий, гладкий, неорнаментований щиток ромбічної форми з петлею на зворотному боці. Вони дещо розрізняються за розмірами, але безумовно утворюють єдиний комплект прикрас кінської вуздечки.

Бляшка (рис. 17: 1). Виявлена на глибині 0,78 м. у мішаному ґрунті грабіжницького перекопу поховальної камери. Розміри щитка: 1,7 × 1,6 см, висота 1,1 см, діаметр пруту 0,4 × 0,2 см.

Бляшка (рис. 17: 2). Виявлена на глибині 0,85 м. у мішаному ґрунті грабіжницького перекопу поховальної камери. Розміри щитка: 1,5 × 1,6 см, висота 1,1 см, діаметр пруту 0,4 × 0,2 см.

Бляшка (рис. 17: 3). Виявлена на глибині 1,02 м. Розміри щитка: 1,65 × 1,6 см, висота 1,1 см, діаметр пруту 0,4 × 0,2 см.

Бляшка (рис. 17: 4). Виявлена на глибині 1,02 м. Розміри щитка: 1,7 × 1,55 см, висота 1,1 см, діаметр пруту 0,4 × 0,2 см.

Бляшка (рис. 17: 5). Виявлена на глибині 1,05 м. Розміри щитка: 1,7 × 1,5 см, висота 1,1 см, діаметр пруту 0,3 × 0,2 см.

Бляшка (рис. 17: 6). Виявлена на глибині 1,05 м. Розміри щитка: 2,4 × 1,6 см, висота 1,1 см, діаметр пруту 0,4 × 0,2 см.

Бронзові бляшки з гладким щитком у формі ромбу та петлею на зворотному боці добре відомі у лісостепових пам'ятках V ст. до н. е. Найближчою аналогією їм є бронзова бляшка з поховання 1 кургану 24 Перещепинського некрополю поблизу Більського городища, знайдена в одному комплексі з петельчастими залізними вудилами та S-подібними дводирчастими псаліями з розклепанними лопатями трапецієподібної форми (Махортих 2006, с. 69, рис. 6: 1, 3). Подібні прикраси вузди походять з поховання 1 кургану 9 того ж могильника (Махортих 2006, с. 72, рис. 9: 2—18). На території Дніпровського лівобережного лісостепу в кургані 3 Протопопівського могильника, датованому другою чвертю V ст. до н. е. (Бабенко 2008, с. 29, 35; рис. 1: 3). Бронзові ромбічні бляшки

від кінської вуздечки в поєднанні з залізними петельчастими вудилами та псаліями з розклепанними кінцями лопатей зустрінуті в згаданих нами вище посульських курганах біля с. Попівка та Кулишівка (Іллінська 1968, табл. XLVII: 6; LIII: 2). Відомі вони і в більських некрополях. Так, два екземпляри знайдені у некрополі Скоробір, у кургані 9/1965 (Шрамко 1994, с. 109, рис. 6: 39).

Ворворка (рис. 17: 7). Знайдена на глибині 0,85 м, у мішаному ґрунті грабіжницького перекопу поховальної камери. Відлита з бронзи. Відноситься до типу ворворок зрізано-конічної форми, 7-гранна. Розміри: висота 1,35 см, діаметр нижньої частини — 1,5 см, верхньої — 1,2 см, діаметр отвору 0,5 см. За спостереженнями О. Д. Могилова, бронзові зрізано-конічні ворворки на території Лісостепової Скіфії набули поширення у другій половині V—IV ст. до н. е. (Могилов 2008, с. 78; Могилов, Диденко 2009, с. 210), але семигранні екземпляри, на думку дослідника (Могилов 2008, с. 423, рис. 193), з'являються у другій чверті V ст. до н. е.

Наконечники стріл. Два трилопатеві наконечники стріл, що потрапили на поверхню внаслідок пограбування, були виявлені за межами поховальної камери. У заповненні могили, у межах грабіжницького ходу виявлено скупчення бронзових наконечників стріл (рис. 15) двох видів: з виступаючою втулкою і різними формами головок та базисні наконечники із скритою втулкою. Усього з поховання 1 походить 35 наконечників, які розподілені на декілька типів (рис. 18: 18; 19).

Тип 1 — 1 екз. Тригранний, з трикутною формою голівки, виступаючою на 2/3 довжини вістря втулкою з вертикальними поглибленнями, що підкреслюють форму голівки (рис. 18: 1). Наконечники такої форми віднесені Г. І. Мелюковою (1964, рис. 1) до 2 типу другої хронологічної групи. Наконечник має висоту 2,7 см, маса — 2,24 г. Подібні наконечники відомі в савроматських комплексах V ст. до н. е. (Смирнов 1964, с. 319, рис. 26: 8).

Тип 2 — 3 екз. Трилопатеві зі сводчатою формою голівки, двома П-подібними ложками на 2/3 висоти вістря, що підкреслюють лінію виступаючої втулки та лопатей (рис. 18: 2—4). Два наконечника (рис. 18: 3, 4) мають підрізані кінці лопатей, один — (рис. 18: 2) вирізняється асиметричною формою лопатей: одна утворює невеликий шип, інша — підрізана. Розміри наконечників: висота 1,8 — 2,3 см, маса 1,67 — 2,0 г. Подібні наконечники знайдені в кургані 1G Марицинського могильника (Мелюкова 1964, табл. 7: Ж, 3), в кургані 8 могильника П'ятимарі I (Смирнов 1964, с. 319, рис. 26: 4г).

Тип 3 — 5 екз. Трилопатеві наконечники з баштоподібною голівкою, ложком Λ-подібної форми, підрізаними або опущеними кінцями

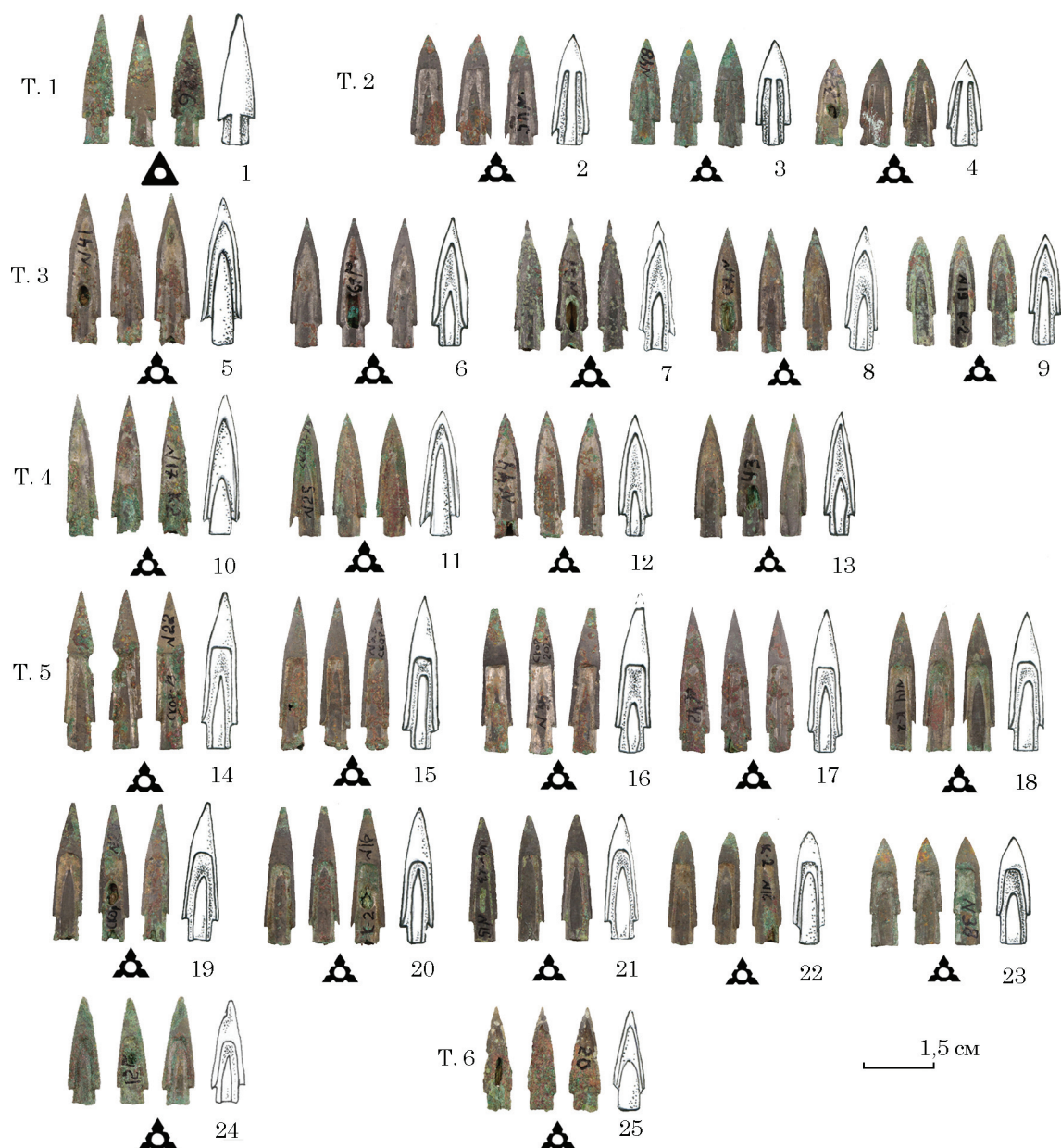

Рис. 18. Бронзові наконечники стріл з виступаючою втулкою (фото і рисунки А. О. Чуділовської та І. Б. Шрамко)

Fig. 18. Bronze arrowheads with a protruding socket (photo and drawings by A. O. Chudilovska and I. B. Shramko)

лопатей та виступаючою втулкою, без шипа, що виступає на 1/3 довжини вістря (рис. 18: 5—9). За типологією М. М. Дараган (2019) відносяться до 5/1 типу наконечників першої половини V ст. до н. е. (с. 239). Висота наших зразків: 1,77—3 см, маса — 1,61—2,27 г. Найменший з них — (рис. 18: 9) має висоту 2,3 см, масу — 2,06 г.

Тип 4 — 4 екз. Трилопатовий, з трикутною голівкою, підрізаними або опущеними кінцями лопатей, високим ложком Λ-подібної форми та виступаючою втулкою, без шипа (рис. 18: 10—13). Три наконечники мають однакову висоту — 2,6 см (рис. 18: 11—13), один — 2,9 см (рис. 18: 10), маса різних зразків — від 1,78 до 2,07 г. За класифікацією М. М. Дараган (2019)

можуть бути зараховані до 6 типу стріл першої половини V ст. до н. е. (с. 239, табл. 1).

Тип 5 — 11 екз. Трилопатові, з баштоподібною голівкою, ложком П-подібної форми, що охоплює 2/3 висоти вістря, підрізаними кінцями лопатей та виступаючою втулкою, без шипа (рис. 18: 14—24). Г. І. Мелокова (1964) такі наконечники зарахувала до другої хронологічної групи — другої половини VI — першої половини V ст. до н. е. (с. 19—21). Серед виділених М. М. Дараган (2019) типів наконечників стріл першої половини V ст. до н. е. наші екземпляри відповідають вістря 1 типу (с. 238, табл. 1). Більшість наконечників (рис. 18: 14—20) має висоту від 2,8 до 3,3 см, масу 1,99—2,71 г. Чотири наконечника (рис. 18: 21—24) вирізняються

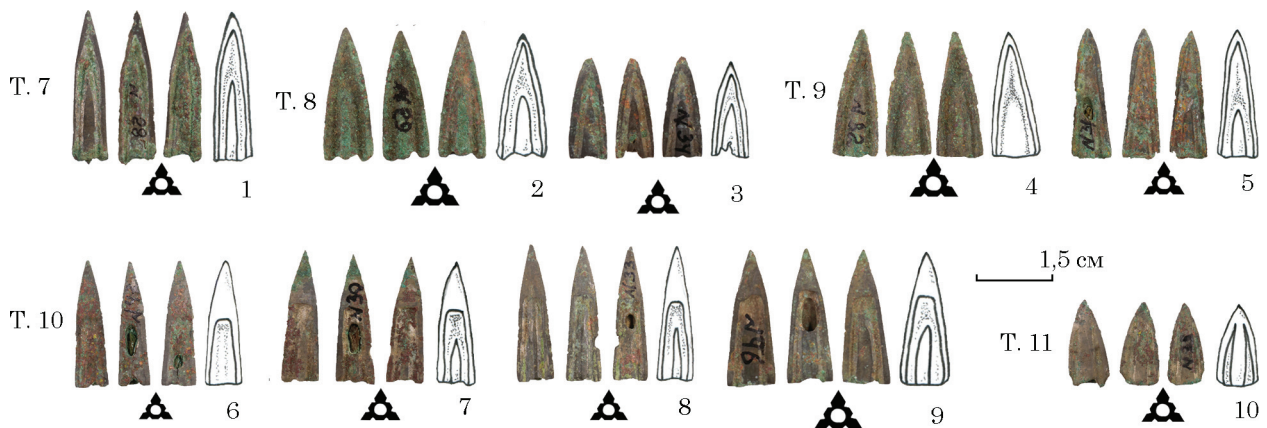

Рис. 19. Бронзові наконечники стріл із прихованою втулкою (фото і рисунки А. О. Чуділовської та І. Б. Шрамко)

Fig. 19. Bronze arrowheads with a hidden socket (photos and drawings by A. O. Chudilovska and I. B. Shramko)

меншою висотою, від 2,2 до 2,6 см, та масою від 1,38 до 1,91 г.

Тип 6 — 1 екз. Трилопате́вий, з трикутно́ю форми голівкою, ложком Λ -подібно́ї форми, підрізнаними кінцями лопатей та виступаючою втулкою, без шипа (рис. 18: 25). Висота: 2 см, маса 1,07 г. За М. М. Дараган (2019) вони відповідають типу 6/1 (с. 239).

Десять бронзових наконечників (типи 7—11) об'єднані у групу «базисні», що мають скриту втулку.

Тип 7 — 1 екз. Базисний. Трилопате́вий, з ложком Λ -подібно́ї форми на всю висоту вістря (рис. 19: 1) Розміри: висота 3 см, маса — 2,39 г.

Тип 8 — 2 екз. Базисний. Трилопате́вий, з трикутною формою голівки, ложком Λ -подібно́ї форми на повну висоту вістря, краї лопатей трошки звисають нижче рівня зрізу скритої втулки (рис. 19: 2, 3). Розміри: більш крупний має висоту 2,4, масу — 2,27 г. (рис. 19: 2), менший — висота 1,7, маса — 1,21 (рис. 19: 3).

Тип 9 — 2 екз. Базисний. Трилопате́вий, з трикутною формою голівки, ложком Λ -подібно́ї форми на всю висоту вістря, краї лопатей на рівні зрізу скритої втулки (рис. 19: 4, 5). Розміри: більш масивний має висоту 2,9, масу — 2,23 (рис. 19: 4), більш стрункий — висота 3,6 см, маса — 1,94 г. (рис. 19: 5).

Тип 10 — 4 екз. Базисний. Трилопате́вий, з баштоподібною формою голівки, ложком П — ої форми, що охоплює $2/3$ висоти вістря, краї лопатей на рівні зрізу скритої втулки (рис. 19: 6—9). Розміри: висота 2,1—3 см, маса — 1,48—1,76 г.

Тип 11 — 1 екз. Базисний. Східча́ста форма голівки, два ложка Λ -подібно́ї форми підкреслюють скриту втулку. Висота наконечника — 2,5 см, маса — 1,16 (рис. 19: 10). За розмірами, пропорціями та оформленням ложків подібний наконечник був знайдений на селищі біля с. Червоносово в басейні Сіверського Дінця (Задников, Шрамко 2003, с. 38, рис. 1: 5).

Питання хронології. За нечисленними речами, що залишились у похованні 1 кургану 1/2023, відкриті під двома невеличкими насипами комплексу можна віднести до другої половини VI ст. до н. е. Саме в цей хронологічний проміжок могли бути здійснені всі три поховання. На припустимість такої дати вказують однакові типи ліпних мисок з поховання 1 і 3, тип ліпного горщика над похованням 2. Форма кухлеподібного черпака з гладким ребром у нижній третині тулуба та відростком з поховання 1 відома на території лісостепової Скіфії з першої половини VI ст. до н. е., проте вони також побутували і у другій половині століття, а саме у третій чверті VI ст. до н. е. (Шрамко, Шрамко, Задников 2018). До того ж серед знайдених у похованні 3 восьми бронзових вістрів стріл — 7 належать до типів базисних наконечників, що повністю відповідають трьом основним типам стріл сагайдачного набору з кургану 1/2013 некрополю Скоробір, датованому кінцем VI ст. до н. е. (Шрамко 2016, с. 278). Можна припустити, що й поховання 3 відноситься до того ж часу. Складається враження, що поховання 1 під насипом I більш раннє, приблизно третьою чвертю VI ст. до н. е., а поховання 2 і 3, перекриті насипом II — більш пізні, останньої чверті або навіть кінця цього століття.

Іншу хронологічну позицію займає курган 2/2023. Не дивлячись на суттєве розорення поховання грабіжниками, важлива частина речового комплексу вціліла. Для вирішення питання хронології поховання важливі деталі кінської вуздечки, що збереглися *in situ*. До набору предметів кінського спорядження увійшли залізні петельчасті вудила, дводирчасті S-подібні псалії з розклепаними лопатями трапецієподібно́ї форми, шість бронзових ромбічних блях з гладким щитком та петлею на зворотному боці, бронзовий асиметрично-ромбічний налобник з петлею для ремня та бронзова конічно-зрізана семигранна ворворка. Кожен з цих предметів добре відомі на території Лісостепо-

вої Скіфії, в цілому час побутування більшості з них припадає на останню чверть VI — V ст. до н. е., хоча, на нашу думку, дату поховання можна обмежити більш вузьким хронологічним періодом. Додаткову інформацію про час поховання людини в кургані 2/2023 надають залишки сагайдачного набору, знайдені у заповненні могили. За спостереженнями О. Могилова (2008) залізнi дводирчасті псаліи з розклепаними кінцями лопатей були поширені у Лисостепу з останньої чверті VI до середини V ст. до н. е. (с. 423, рис. 193), бронзові асиметрично-ромбічні налобники — у V ст. до н. е. (2008, с. 59), але бронзові семигранні ворворки — з другої чверті V ст. до н. е. (с. 423, рис. 193). У такому разі, поховання з кургану 2/2023 можна віднести до другої чверті V ст. до н. е. Не протирічать запропонованій даті й типи стріл із сагайдачного набору. Серед 35 екземплярів помітно переважають трилопатеві наконечники струнких абрисів, витягнутих пропорцій (рис. 18). Лише невелику частку становлять базисні наконечники середніх та невеличких розмірів (рис. 19), що знаходять аналогії серед комплексів першої половини V ст. до н. е. (Дараган 2019) та в тих, що датовані науковцями другою чвертю цього століття (Бабенко 2008; 2014). Слід також відмітити декілька поховань з комплектом вузди, що майже повністю відповідає набору, знайденому нами. Звернемо увагу, що подібні набори кінської вуздечки набули розповсюдження переважно на території Дніпровського лісостепового Лівобережжя, були поширені серед мешканців Більського городища, де вони знайдені в похованнях переважно Перещепинського могильника та деяких похованнях некрополю Скоробір. Такі набори вузди залишали в чоловічих могилах воїнів, разом з предметами озброєння, частіше із сагайдачними наборами. Майже все такі комплекси датовані V ст. до н. е., що вказує на час існування сталої традиції обряду поховання представників військового стану.

Висновки. Цілеспрямовані дослідження окремих частин великого за розмірами курганного могильника Скоробір здійснювались різними науковцями протягом багатьох років. Накопичений археологічний матеріал дозволив встановити деякі особливості поховального обряду, зробити хронологічні спостереження та отримати виразний речовий матеріал, що вказує на приналежність похованих різним соціальним групам населення. Дослідження останнього десятиріччя були спрямовані на вивчення переважно південної частини некрополю, де вдалось виявити елітні поховання VI ст. до н. е. За результатами цих розкопок та аналізу матеріалів попередніх досліджень складається враження, що кургани панівної верхівки у VI ст. до н. е. розміщували переважно на відкритих територіях домінуючої височини урочища Скоробір. У питанні формування

південної частини некрополю нами простежено ще одна особливість розташування досліджених курганів по відношенню до майдану «Великий Скоробір» (рис. 1: 2). Найбільш ранні кургани, в яких відкриті поховання VI ст. до н. е. розташовані певним ланцюгом, північніше за групи курганів, у більшості з яких виявлені поховання V—IV ст. до н. е. (Шрамко 1994а). Таку тенденцію підтверджують і матеріали двох курганів, розкопаних нами у 2023 р. Ми не виключаємо, що великі кургани, що були розорені селітроварниками, так звані Великий Скоробір та Малий Скоробір відносились до часів розквіту Більського городища, коли остаточно сформувалась складна соціальна структура суспільства (Бойко 2017). Таке припущення опосередковано підтверджується фактом наявності перед Великим Скоробіром п'яти рівних рядів курганів, зафіксованих В. О. Городцовим у 1906 р.

Поховання, відкриті під насипами курганів 1/2023 і 2/2023 датовані нами другою половиною — кінцем VI ст. до н. е. та першою половиною — другою чвертю V ст. до н. е. відповідно. Вони розташовані поряд з більш ранніми курганами першої половини VI ст. до н. е. Курган 1/2023 — на незначній відстані від кургану 2/2019 другої чверті — середини VI ст. до н. е. та є пізнішим з групи ранніх курганів (№ 1—4, 8/1965; 1/2019; 2/2019) цієї ділянки некрополю. Курган 2/2023, вже відноситься до іншої, більш пізньої групи курганів (№ 5, 7, 9/1965), розташованих південніше, ближче до майдану «Великий Скоробір». Подальші дослідження дозволять скоригувати наші попередні висновки та з'ясувати за яким принципом формувався некрополь Скоробір та інші курганні могильники городища.

ЛІТЕРАТУРА

- Бабенко, Л. І. 2008. Спорядження коня у населення сіверськодонецького регіону (за матеріалами поховальних пам'яток V ст. до н. е.). В: Посохов, С. І. (ред.). *Проблеми археології Восточної Європи. К 85-летию Бориса Андреевича Шрамко*. Харків: Курсор, с. 28-38.
- Бабенко, Л. І. 2014. Колчанные наборы Протопоповского курганного могильника: состав и хронология. В: Лукьяшко, С. І. (ред.). *Война и военное дело в скифо-сарматском мире. Материалы международной научной конференции памяти А. И. Мелюковой (с. Кагальник, 26—29 апреля 2014 г.)*. Ростов-на-Дону: ЮНЦ РАН, с. 11-27.
- Бойко, Ю. М. 2017. *Соціальний склад населення басейну р. Ворскли за скіфської доби*. Київ: Котельва: Майдан.
- Галанина, Л. К. 1977. *Скифские древности Поднепровья (Эрмитажная коллекция Н. Е. Бранденбурга)*. Свод археологических источников, Д1-33. Москва: Наука.
- Городцов, В. А. 1911. *Дневник археологических исследований в Зеньковском уезде Полтавской гу-*

- бернии. *Труды XIV Археологического съезда*, III, с. 93-161.
- Гречко, Д. С. 2012. О возможных «просветах» в «темное» время (VI в. до н. э.). *Stratum plus*, 3, с. 75-106.
- Гречко, Д. С., Крютченко, О. О., Ржевуська, С. С., Демчук, Ж., Каряка, О. В. 2019. Дослідження некрополю «Б» Більського городища у 2018 р. *Археологічні дослідження Більського городища 2018*, с. 5-18.
- Дараган, М. Н. 2017. О формировании скифских колчанных наборов второй половины VI в. до н. э. *Stratum plus*, 3, с. 51-111.
- Дараган, М. Н. 2019. О колчанных наборах скифов первой половины — середины V в. до н. э. *Материалы по истории античного и средневекового Причерноморья*, 11, с. 146-244.
- Задников, С. А., Шрамко, И. Б. 2003. Памятники скифского времени в бассейне р. Ольховатка. В: Посохов, С. И. (ред.). *Проблемы истории та археологии Украины. Збірник доповідей міжнародної наукової конференції до 110-річчя XII археологічного з'їзду в м. Харкові 25—26 жовтня 2002 р.* Харків: КримАрт, с. 37-40.
- Ильинская, В. А. 1968. *Скифы Днепровского Лесостепного Левобережья (курганы Посулья)*. Киев: Наукова думка.
- Ильинская, В. А., Мозолевский, Б. Н., Тереножкин, А. И. 1980. Курганы VI в. до н. э. у с. Матусов. В: Тереножкин, А. И. (ред.). *Скифия и Кавказ*. Киев: Наукова думка, с. 31-63.
- Ковпаненко, Г. Т. 1967. *Племена скифского часу на Ворсклі*. Київ: Наукова думка.
- Кулатова, І. М., Супруненко, О. Б. 2010. *Кургани скифського часу західної округи Більського городища*. Київ: Гротеск.
- Либеров, П. Д. 1965. *Памятники скифского времени на Среднем Дону. Свод археологических источников*, Д1-31. Москва: Наука.
- Махортих, С. В. 2006. Скифська вузда Перещепинського могильника. В: Черненко, Є. В. (ред.). *Більське городище та його округа (до 100-річчя початку польових досліджень)*. Київ: Шлях, с. 57-76.
- Махортих, С. В. 2011. Колчанные наборы Перещепинского курганного могильника. *Археологические памятники Восточной Европы*, 14, с. 186-195.
- Махортих, С. В. 2012. Хронология Перещепинского курганного могильника близ Бельска. *Stratum plus*, 3, с. 145-160.
- Медведев, А. П. 1999. *Ранний железный век Лесостепного Подонья. Археология и этнокультурная история I тысячелетия до н. э.* Москва: Наука.
- Мелокова, А. И. 1964. *Вооружение скифов. Свод археологических источников*, Д1-4. Москва: Наука.
- Могилов, О. Д. 2008. *Спорядження коня скифської доби у лісостепу Східної Європи*. Київ; Кам'янець-Подільський: ІА НАН України.
- Могилов, А. Д., Диденко, С. В. 2009. Принадлежности конского снаряжения скифского типа одной из коллекций Национального музея истории Украины. *Stratum plus*, 3, с. 195-216.
- Пеляшенко, К. Ю. 2020. *Ліплений посуд скифського часу населення Дніпро-Донецького Лісостепу*. Київ: ІА НАН України; Котельва: ІКЗ Більськ.
- Петренко, В. Г. 1967. *Правобережье Среднего Приднепровья в V—III вв. до н. э. Свод археологических источников*, Д1-4. Москва: Наука.
- Петренко, В. Г. 1978. *Украшения Скифии. Свод археологических источников*, Д4-5. Москва: Наука.
- Скорый, С. А., Хохоровски, Я. 2008. Конское снаряжение из кургана Скифская Могила. В: Посохов, С. И. (ред.). *Проблемы археологии Восточной Европы. К 85-летию Бориса Андреевича Шрамко*. Харьков: Курсор, с. 132-141.
- Смирнов, К. Ф. 1964. *Савроматы*. Москва: Наука.
- Супруненко, О. Б. 1996. Розкопки Більського курганного некрополю «Б». В: Супруненко, О. Б. (ред.). *Більське городище в контексті вивчення пам'яток раннього залізного віку Європи*. Полтава: Археологія, с. 88-120.
- Шрамко, Б. А. 1994а. Новые раскопки курганов в могильнике Скоробор. *Древности 1994*, с. 102-126.
- Шрамко, Б. А. 1994б. Розкопки курганів VII—IV ст. до н. е. поблизу Більська. *Археологія*, 4, с. 117-133.
- Шрамко, И. Б. 2016. Колчанный набор из погребения конца VI в. до н. э. могильника Скоробор. *Археологія і давня історія України*, 2 (19), с. 270-279.
- Шрамко, І. Б. 2023. Мідний казан ранньоскифського часу з округи Більського городища. *Археологія*, 4, с. 104-126.
- Шрамко, І. Б., Задніков, С. А. 2014. Дослідження Більського городища у 2013 р. *Археологічні дослідження Більського городища 2013*, с. 5-61.
- Шрамко, І. Б., Задніков, С. А. 2018. Дослідження курганів на некрополі Скоробор у 2017 р. *Археологічні дослідження Більського городища 2017*, с. 6-23.
- Шрамко, І. Б., Задніков, С. А. 2020. Дослідження некрополю Скоробір у 2019 р. *Археологічні дослідження Більського городища 2019*, с. 7-15.
- Шрамко, І. Б., Задніков, С. А. 2021. Нові дослідження курганного могильника Скоробір (ур. 6-те поле). *Археологічні дослідження Більського городища 2020*, с. 7-15.
- Шрамко, І. Б., Задніков, С. А., Корост, І. І. 2020. Захисні споруди Західного укріплення Більського городища: дослідження та інтерпретації. *Феномен Більського городища 2020*, с. 22-70.
- Шрамко, И. Б., Снитко, И. А., Задников, С. А., Маляревская, А. А. 2021. Усадьба раннескифского времени с Западного Бельска. *Stratum plus*, 3, с. 357-397.
- Shramko, I. 2024. Jewelry, Accessories, and Decorative Elements of Women's Funeral Costume of the First Half of the 6th Century BCE in the Territory of Forest-Steppe Scythia. *Arts*, 13, no. 1: 35, p. 1-27.
- Shramko, I., Zadnikov, S. 2017. Rich grave of early Scythian period at Bilsk necropolis Skorobor. *Ukrainian archaeology* 2016, p. 47-53.
- Shramko, I. 2021. Bilsk (Belsk) City-Site — the Largest Fortified Settlement of Scythia. *Ancient West & East*, 20, p. 171-218.
- Shramko, I., Zadnikov, S. 2021. The Bilsk fortified settlement and the Hallstatt world. *Silesian Archaeological Reports*, 63, p. 123-148.
- Shramko, I., Tarasenko, M. 2022. Egyptian imports of 6th century BC in the materials of Forest-Steppe Scythia. *Shodoznavstvo*, 89, p. 139-180.

REFERENCES

- Babenko, L. I. 2008. Sporiadzhennia konia u naselennia siverskodonetskoho rehionu (za materialamy pokhvalnykh pam'iatok V st. do n. e.). In: Posokhov, S. I. (ed.). *Problemy arkheologii Vostochnoi Evropy. K 85-letiiu Borisa Andreevicha Shramko*. Kharkiv: Kursor, s. 28-38.
- Babenko, L. I. 2014. Kolchannye nabory Protopyopovskogo kurgannogo mogilnika: sostav i khronologiya. In: Lukiashko, S. I. (ed.). *Voina i voennoe delo v skifo-sarmatskom mire*.

Materialy mezhdunarodnoi nauchnoi konferentsii pamiati A. I. Meliukovoi (s. Kagalnik, 26—29 aprelia 2014 g.). Rostov-na-Donu: IUNTSRAN, s. 11-27.

Boiko, Yu. M. 2017. *Sotsialnyi sklad naselennia baseinu r. Vorsky za skifskoi doby.* Kyiv: Kotelva: Maidan.

Galanina, L. K. 1977. *Skifskie drevnosti Podneprov'ia (Ermitazhnaia kolleksiia N. E. Brandenbura).* Svod arheologicheskikh istochnikov, D1-33. Moskva: Nauka.

Gorodtsov, V. A. 1911. Dnevnik arheologicheskikh issledovaniy v Zenkovskom uезде Poltavskoi gubernii. *Trudy XIV Arkheologicheskogo sieezda*, III, s. 93-161.

Grechko, D. S. 2012. O vozmozhnykh «prosvetakh» v «temnoe» vremia (VI v. do n. e.). *Stratum plus*, 3, s. 75-106.

Hrechko, D. S., Kriutchenko, O. O., Rzhavuska, S. S., Demchuk, Zh., Kariaka, O. V. 2019. Doslidzhennia nekropoliu «B» Bils'koho horodyshcha u 2018 r. *Arkheolohichni doslidzhennia Bils'koho horodyshcha 2018*, s. 5-18.

Daragan, M. N. 2017. O formirovani skifskikh kolchan'nykh naborov vtoroi poloviny VI v. do n. e. *Stratum plus*, 3, s. 51-111.

Daragan, M. N. 2019. O kolchannykh naborakh skifov pervoi poloviny — serediny V v. do n. e. *Materialy po istorii antichnogo i srednevekovogo Prichernomoria*, 11, s. 146-244.

Zadnikov, S. A., Shramko, I. B. 2003. Pamiatniki skifskogo vremeni v basseine r. Olkhovatka. In: Posokhov, S. I. (ed.). *Problemy istorii ta arheolohii Ukrainy. Zbirnyk dopovidei mizhnarodnoi naukovo konferentsii do 110-richchia XII arheolohichnogo z'zdu v m. Kharkovi 25—26 zhovtnia 2002 r.* Kharkiv: KrymArt, s. 37-40.

Ilinskaia, V. A. 1968. *Skify Dneprovskogo Lesostepnogo Levoberezhia (kurgany Posulia).* Kyiv: Naukova dumka.

Ilinskaia, V. A., Mozolevskii, B. N., Terenozhkin, A. I. 1980. Kurgany VI v. do n. e. u s. Matusov. In: Terenozhkin, A. I. (ed.). *Skifiia i Kavkaz.* Kyiv: Naukova dumka, s. 31-63.

Kovpanenko, H. T. 1967. *Plemena skifskoho chasu na Vorskli.* Kyiv: Naukova dumka.

Kulatova, I. M., Suprunenko, O. B. 2010. *Kurhany skifskoho chasu zakhidnoi okruhy Bils'koho horodyshcha.* Kyiv: Hrotesk.

Liberov, P. D. 1965. *Pamiatniki skifskogo vremeni na Srednem Donu.* Svod arheologicheskikh istochnikov, D1-31. Moskva: Nauka.

Makhortykh, S. V. 2006. Skifska vuzda Pereshchepynskoho mohyl'nyka. In: Chernenko, Ye. V. (ed.). *Bilske horodyshche ta yoho okruha (do 100-richchia pochatku polovykh doslidzhen).* Kyiv: Shliakh, s. 57-76.

Makhortykh, S. V. 2011. Kolchannye nabory Pereshchepinskoho kurgannogo mogilnika. *Arkheologicheskie pamiatniki Vostochnoi Evropy*, 14, s. 186-195.

Makhortykh, S. V. 2012. Khronologiiia Pereshchepinskoho kurgannogo mogilnika bliz Belska. *Stratum plus*, 3, s. 145-160.

Medvedev, A. P. 1999. *Rannii zheleznyi vek Lesostepnogo Podonia. Arkheologiiia i etnokulturnaia istoriia I tysiacheletiiia do n. e.* Moskva: Nauka.

Meliukova, A. I. 1964. *Vooruzhenie skifov.* Svod arheologicheskikh istochnikov, D1-4. Moskva: Nauka.

Mohylov, O. D. 2008. *Sporiadzhennia konia skifskoi doby u lisostepu Skhidnoi Evropy.* Kyiv; Kamianets-Podil'skyi: IA NAN Ukrainy.

Mogilov, A. D., Didenko, S. V. 2009. Prinadlezhnosti konskogo snariazheniia skifskogo tipa odnoi iz kolleksiit National'nogo muzeia istorii Ukrainy. *Stratum plus*, 3, s. 195-216.

Peliashenko, K. Yu. 2020. *Liplenyi posud skifskoho chasu naselennia Dnipro-Donetskoho Lisostepu.* Kyiv: IA NAN Ukrainy; Kotelva: IKZ Bils'k.

Petrenko, V. G. 1967. *Pravoberezhie Srednego Pridneprov'ia v V—III vv. do n. e.* Svod arheologicheskikh istochnikov, D1-4. Moskva: Nauka.

Petrenko, V. G. 1978. *Ukrasheniia Skifii.* Svod arheologicheskikh istochnikov, D4-5. Moskva: Nauka.

Skoryi, S. A., Khokhorovski, Ia. 2008. Konskoe snariazhenie iz kurgana Skifskaia Mogila. In: Posokhov, S. I. (ed.). *Problemy arheologii Vostochnoi Evropy. K 85-letiiu Borisa Andreevicha Shramko.* Kharkiv: Cursor, s. 132-141.

Smirnov, K. F. 1964. Savromaty. Moskva: Nauka.

Suprunenko, O. B. 1996. Rozkopky Bils'koho kurhannoho nekropoliu «B». In: Suprunenko, O. B. (ed.). *Bilske horodyshche v konteksti vyvchennia pam'iatok rannoho zaliznogo viku Evropy.* Poltava: Arkheolohiia, s. 88-120.

Shramko, B. A. 1994a. Novye raskopki kurganov v mogil'nike Skorobor. *Drevnosti 1994*, s. 102-126.

Shramko, B. A. 1994b. Rozkopky kurhaniv VII—IV st. do n. e. poblyzu Bilska. *Arkheolohiia*, 4, s. 117-133.

Shramko, I. B. 2016. Kolchannyi nabor iz pogrebeniia kontsa VI v. do n. e. mogilnika Skorobor. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 2 (19), s. 270-279.

Shramko, I. B. 2023. Midnyi kasan rannoskifskoho chasu z okruhy Bils'koho horodyshcha. *Arkheolohiia*, 4, s. 104-126.

Shramko, I. B., Zadnikov, S. A. 2014. Doslidzhennia Bils'koho horodyshcha u 2013 r. *Arkheolohichni doslidzhennia Bils'koho horodyshcha 2013*, s. 5-61.

Shramko, I. B., Zadnikov, S. A. 2018. Doslidzhennia kurhaniv na nekropoli Skorobor u 2017 r. *Arkheolohichni doslidzhennia Bils'koho horodyshcha 2017*, s. 6-23.

Shramko, I. B., Zadnikov, S. A. 2020. Doslidzhennia nekropoliu Skorobir u 2019 r. *Arkheolohichni doslidzhennia Bils'koho horodyshcha 2019*, s. 7-15.

Shramko, I. B., Zadnikov, S. A. 2021. Novi doslidzhennia kurhannoho mohyl'nyka Skorobir (ur. 6-te pole). *Arkheolohichni doslidzhennia Bils'koho horodyshcha 2020*, s. 7-15.

Shramko, I. B., Zadnikov, S. A., Korost, I. I. 2020. Zakhysni sporudy Zakhidnogo ukriplennia Bils'koho horodyshcha: doslidzhennia ta interpretatsii. *Fenomen Bils'koho horodyshcha 2020*, s. 22-70.

Shramko, I. B., Snitko, I. A., Zadnikov, S. A., Maliar-evskaia, A. A. 2021. Usadba ranneskifskogo vremeni s Zapadnogo Belska. *Stratum plus*, 3, s. 357-397.

Shramko, I. 2024. Jewelry, Accessories, and Decorative Elements of Women's Funeral Costume of the First Half of the 6th Century BCE in the Territory of Forest-Steppe Scythia. *Arts*, 13, no. 1: 35, p. 1-27.

Shramko, I., Zadnikov, S. 2017. Rich grave of early Scythian period at Bils'k necropolis Skorobor. *Ukrainian archaeology 2016*, p. 47-53.

Shramko, I. 2021. Bils'k (Belsk) City-Site — the Largest Fortified Settlement of Scythia. *Ancient West & East*, 20, p. 171-218.

Shramko, I., Zadnikov, S. 2021. The Bils'k fortified settlement and the Hallstatt world. *Silesian Archaeological Reports*, 63, p. 123-148.

Shramko, I., Tarasenko, M. 2022. Egyptian imports of 6th century BC in the materials of Forest-Steppe Scythia. *Shodnavstvo*, 89, p. 139-180.

I. Shramko

EXPLORATION OF THE BARROWS IN THE SOUTHERN PART OF THE SKOROBIR NECROPOLIS

Skorobir is one of the largest necropolises of the Bils'k hillfort (8—4 centuries BC). Burials of various population groups were found within the necropolis. Despite the fact that the main features of the burial rite have been clarified, the questions of the time of origin, expansion, and principles of formation of the burial ground remain open. In 2023, two barrows from the Scythian period were excavated. The necropolis has been studied by various scholars for a long time. The researches of the last decade were aimed at studying mainly the southern part of the necropolis, where it was possible to discover elite burials of the 6th century BC. According to the results of the latest excavations and analysis of the materials of previous studies, the opinion is expressed that the burial mounds of the ruling elite of the 6th century BC were mostly located in the open areas of the dominant uplands of the Skorobir tract. It is here that there are two large mounds

destroyed by saltpeters of the 17th century, which were named Velykyi Skorobir and Malyi Skorobir.

Next to them is a large number of barrows. The earliest of them, in which burials of the 6 century BC were discovered, are located to the north of the group of barrows, in most of which burials of the 5—4 centuries BC were mainly found, but in each of these groups, separate barrows with burials of the second half of the 6th century BC were discovered. This trend is confirmed by the materials of two barrows excavated in 2023. It can be assumed that «Velykyi Skorobir» and «Malyi Skorobir» are barrows from the heyday of the Bilsk settlement, when the complex social structure of society was finally formed. Indirectly, this assumption is confirmed by the fact of the presence of five equal rows of barrows in front of the «Velykyi Skorobir», recorded by the excavations of 1906.

The burials discovered under the barrows 1/2023 and 2/2023 are dated to the second half — the late 6 century BC and the first half — the second quarter of the 5th century BC. They are located next to earlier barrows of the first half of the 6th century BC. Barrow 1/2023 — at a short distance from the one No. 2/2019 — of the second quarter — the middle of the

6 century BC and is the later of the group of early barrows (No. 1—4, 8/1965; 1, 2/2019) of this section of the necropolis. Barrow 2/2023 already belongs to another, later group of mounds (No. 5, 7, 9/1965), located further south, closer to the «Velykyi Skorobir» square. Further research will make it possible to correct previous conclusions and clarify the principle of formation of the Skorobir necropolis and other mound groups of the settlement.

Keywords: Northern Pontic region, Dnipro Left Bank forest-steppe, Bilsk hillfort, Skorobir necropolis, barrows, second half of the 6th century BC, first half of the 5th century BC.

Одержано 5.04.2024

ШРАМКО Ірина, кандидат історичних наук, Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна, Харків, Україна.

SHRAMKO Iryna, Candidate of Historical Sciences, V. N. Karazin Kharkiv National University, Kharkiv, Ukraine.

ORCID: 0000-0003-1009-9262,
e-mail: i.b.shramko@karazin.ua.

А. Бардецький, В. Самолук

ПАМ'ЯТКА МОГИЛЯНСЬКОЇ ГРУПИ ПОЛЯНЬ-СІНОЖАТЬ НА ВОЛИНІ

У статті публікуються матеріали, отримані з розкопок біля с. Полян Шепетівського р-ну на Хмельниччині, які представляють могилянську групу ранньозалізного віку. Проведено порівняння даної колекції з матеріалами білогрудівського горизонту і могилянської групи Волині.

Ключові слова: ранньозалізний вік, білогрудівська культура, чорноліська культура, могилянська група, кераміка, Волинь.

Свого часу Л. І. Крушельницька, систематизувавши матеріали ранньозалізного віку Волині і Прикарпаття, виділила три культурні групи: могилянську, лежницьку і черепиноголадівську (Крушельницька 1976, с. 60—105; Крушельницька 1990). Вони розглядалися авторкою в контексті ранньоскіфського часу, але утворення двох перших (Волинських) відносилося ще до передскіфського часу. Відтоді даної таксономічної схеми дотримуються всі, хто прямо чи опосередковано займався проблематикою цього періоду. Якщо в лежницькій групі з внутрішньою деталізацією все складно (Бардецький 2019), то щодо могилянської групи наявні на сьогодні опорні пам'ятки демонструють суттєві відмінності між собою (Самолук 2004). Це дозволяє виділяти в ній ряд горизонтів, які можна корелювати з горизонтами чорноліської культури, жаботинського етапу та ранньоскіфської культури Українського Лісостепу. Разом з попередніми в часі горизонтами (фінальним тшинецьким і білогрудівським) вони, на наш погляд, відображають поетапну трансформацію матеріальної культури від пізніх проявів тшинецького культурного кола до лісостепової ранньоскіфської. Виразно ця різниця проявлена між пам'ятками типу епонімного Мо-

гилянського могильника та пам'ятками типу Нетішинських зольників (Нетішин-Піонерка та Нетішин-Базар), хоча в деяких відносно свіжих працях таке розрізнення не зустрічаємо (Ільчишин, Ільчишин 2022; Гершкович, Куштан 2023). Для перших із них все ще є потреба в поповненні джерельної бази, особливо з короткочасних одношарових пам'яток, які б дозволили пролити світло на викристалізацію їхнього керамічного стилю і його зв'язок з попереднім білогрудівським горизонтом. В цьому відношенні дуже цікавими є матеріали з місцезнаходження Полян-Сіножать на р. Горинь (рис. 1), які досі вповні не були опубліковані, і яким присвячена ця стаття.

Пам'ятка знаходиться на південно-західній околиці с. Полян Шепетівського р-ну Хмельницької обл., на території Крупецької сільської громади (рис. 2). Координати: 50°18'59.00"Пн, 26°42'20.00"Сх. Вона займає край дюнного підвищення в заплаві правого берега р. Горинь, видовженого по осі захід—схід із незначним відхиленням, довжиною 400 м, та шириною західної частини 150 м, а східної — 100 м. Максимальна висота його становить близько 2,5 м над рівнем заплави. Поверхня дюни частково покрита сосновим ліском, а вся інша територія, в тому числі і заплава, на даний час розорюється.

Уперше матеріали тут виявив В. О. Самолук у 1998 р. На початку 2000-х рр., коли поверхня дюни була слабо задернована і розвивалася, місцеві жителі почали добувати тут пісок. На той час у районі м. Нетішина працювала експедиція під керівництвом С. С. Березанської, яка спільно з В. О. Самолуком досліджувала кургани (зольники) епохи бронзи і ранньозалізного віку. У 2004 р. для з'ясування стану збереженості і культурної належності місце-

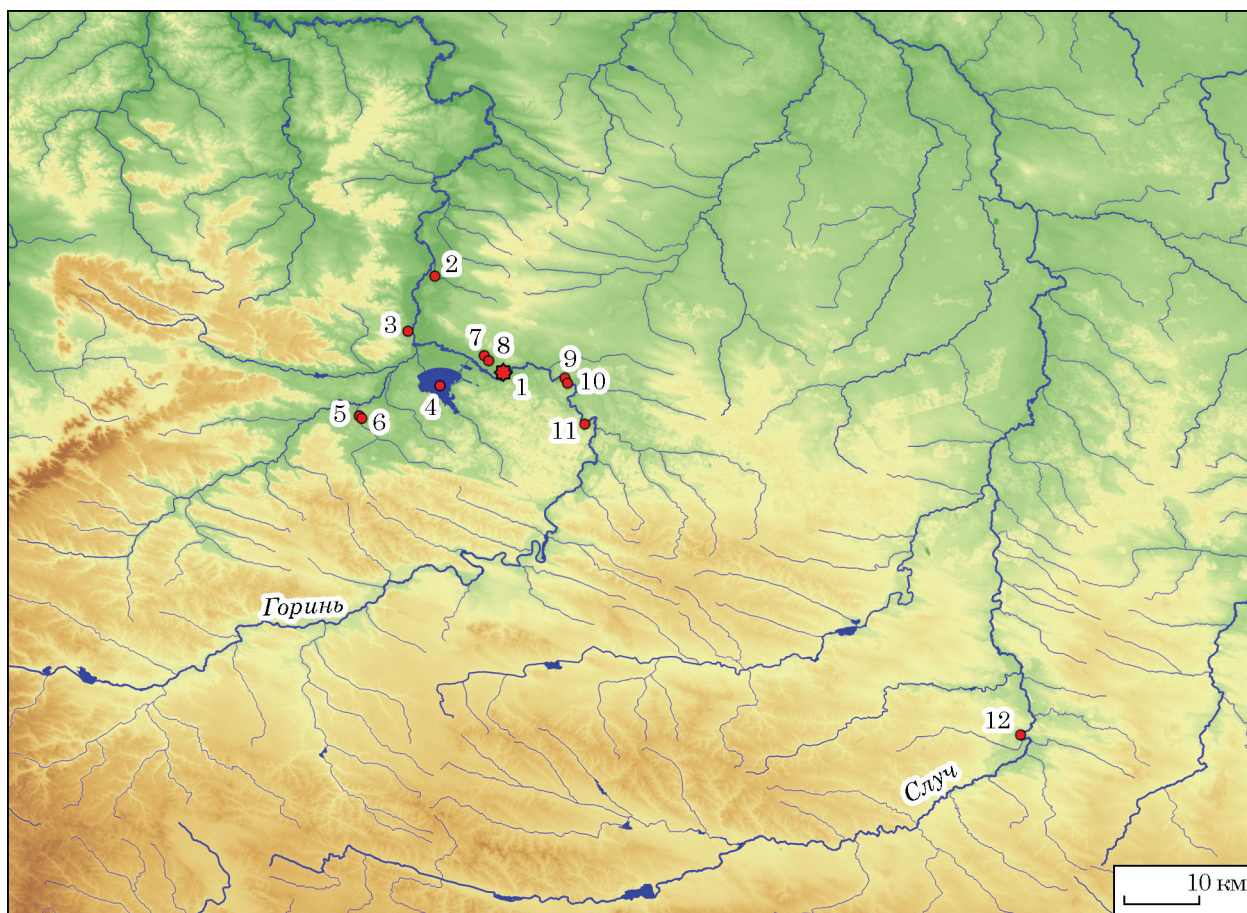

Рис. 1. Карта пам'яток згаданих у тексті: 1 — Полян-Сіножать; 2 — Могиляни; 3 — Монастирок 2; 4 — Дорогоща; 5 — Кам'янка-Хутір Брідок 1; 6 — Кам'янка-Хутір Брідок 2; 7 — Нетішин-Базар; 8 — Нетішин-Піонерка; 9 — Славута 9; 10 — Славута-8; 11 — Славута, зольник; 12 — Старий Любар-Вілла

Fig. 1. Map of the sites mentioned in the text: 1 — Polian-Sinozhat; 2 — Mohyliany; 3 — Monastyrok 2; 4 — Dorohoshcha; 5 — Kamianka-Khutir Bridok 1; 6 — Kamianka-Khutir Bridok 2; 7 — Netishyn-Bazar; 8 — Netishyn-Pionerka; 9 — Slavuta 9; 10 — Slavuta 8; 11 — Slavuta, ashmound; 12 — Staryi Liubar-Villa

знаходження в ур. Сіножать вони провели дослідження (Березанская, Самолюк 2005). В західній частині дюни на найвищій ділянці було закладено розкоп, яким розкрито площу 98 м². Крім того, по всьому її периметру було пройдено 13 шурфів розмірами 1 × 2 м (рис. 3).

Розкоп мав розміри 22 × 4 м, був зорієнтований довгою віссю по лінії північ—південь і розмічений сіткою двометрових квадратів з буквено-цифровою нумерацією. Денна поверхня була покрита тонким шаром перевіяного світлого піску, під яким залягав шар гумусованого піщаного ґрунту (дернового слабопідзолистого) потужністю 0,1—0,15 м. Під ним, майже по всій площі розкопу проявився культурний шар, що являв собою темно-сірий піщаний ґрунт, який залягав до глибини 0,3—0,4 м. В ньому траплялись фрагменти кераміки, каміння, вуглики, крем'яні відщепи, але відмічено відсутність кісток. Найбільш темним і насиченим культурними рештками цей шар виявився у квадратах Г/5—10. Біля цієї ділянки було додатково розкрито ще два з половиною квадрати (10 м²). Тут він залягав значно глибше, і на площі

близько 20 м² простежувались ями різної конфігурації і з різним заповненням. Їхні плями почали чітко виділятися на зачистці, починаючи з глибини 0,6 м. В квадратах Д—Г/5—6 яма мала близьку до прямокутної форми розмірами 4—4,5 м і глибиною 0,9—0,95 м. Центральна її частина була заповнена вуглистим піском з великою кількістю уламків посуду.

По східному краю ями простежувались ямки, очевидно від стовпів. Вони мали округлу форму діаметром 0,4—0,5 м і конічний або прямокутний профіль глибиною 0,8 м від денної поверхні. Дно ями було нерівним. З північного боку простежувалося вузьке і мілке (0,2—0,25 м) заглиблення, яке з'єднувало цю яму з іншою ямою овальної форми, глибиною 0,8 м і розмірами 3 × 2,5 м (рис. 4). З останньої також походить велика кількість кераміки. Автори під час розкопок припускали, що розкопаний об'єкт міг бути легкою літньою будівлею на короткочасній чи сезонній стоянці.

На інших ділянках дюни, на обох її схилах в пройдених шурфах спостерігалась більш-менш однакова картина: під дерновим гумусованим

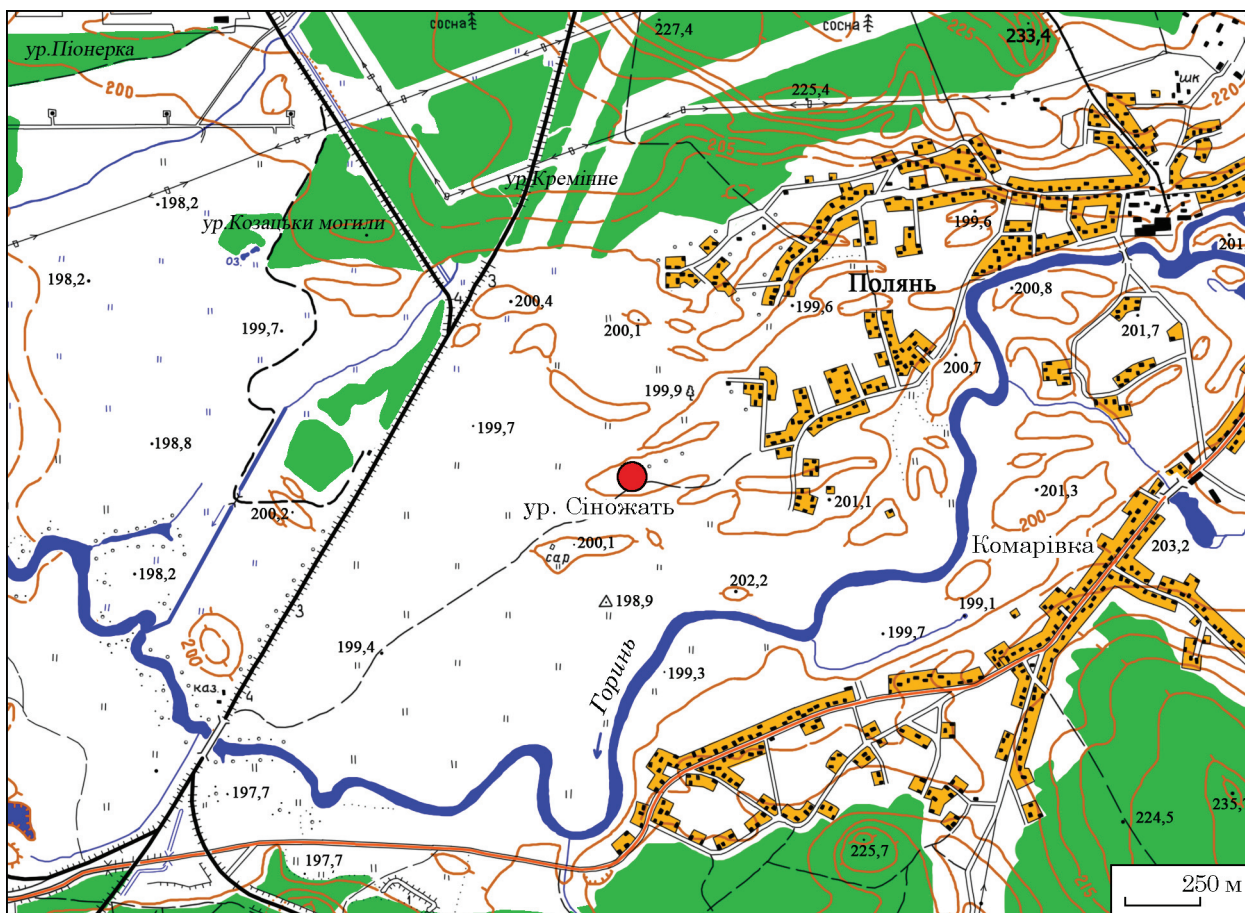

Рис. 2. Топографічна карта району с. Полянь з позначенням урочища Сіножась. Прорисовка по карті Головного управління геодезії і картографії при Раді Міністрів СРСР, масштаб 1 : 25000

Fig. 2. Topographic map of the district of the Polian village with the point of the Sinozhat tract. Drawing of the Main Department of Geodesy and Cartography under the Council of Ministers of the USSR map, scale 1 : 25000

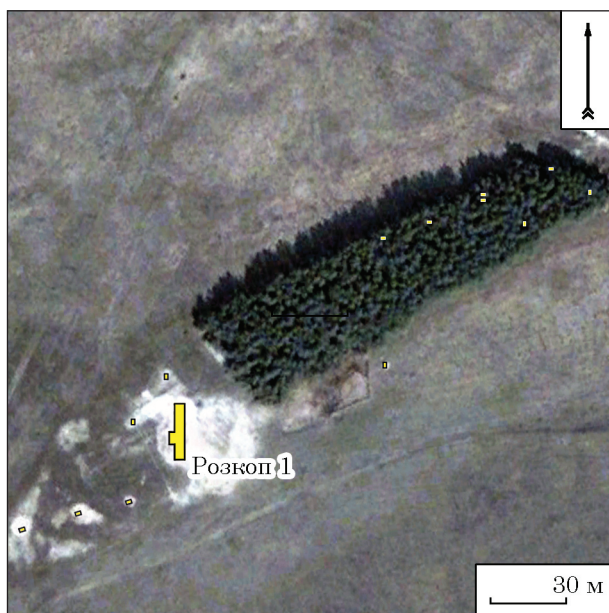

Рис. 3. Супутниковий знімок Google району урочища Сіножась із позначенням розкопу та шурфів. Дата отримання зображення 04.06.2005

Fig. 3. Google satellite image of the area of the Sinozhat tract with the point of excavation and trenches. Date of image acquisition 06/04/2005

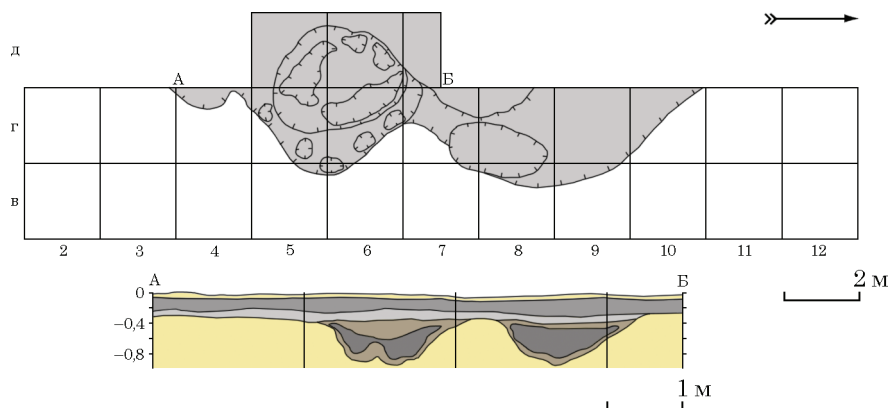
шаром потужністю 0,2—0,25 м залягав темно-сірий піщаний ґрунт до глибини 0,3—0,4 м. В ньому іноді зустрічались окремі фрагменти кераміки і кам'яні уламки. Нижче залягав світло-жовтий пісок, чистий від культурних решток. Окрім матеріалів ранньозалізного віку також траплялись поодинокі знахідки кераміки культури кулястих амфор та крем'яні вироби, виготовлені у пластинчастій техніці, очевидно, також пов'язані з останньою. Знайдено також фрагмент посудини з орнаментом, типовим для середньодніпровської культури.

Всього в керамічній колекції виділено 44 діагностичних екземпляри, серед яких переважно верхні частини посудин, деякі з яких зібрані або склеєні з кількох фрагментів, а також оздоблені стінки, вушка та три прясла. В мисок форма є більш-менш зрозумілою навіть на підставі розгляду фрагмента. З іншого загалу кераміки виокремлено ще 29 дрібних фрагментів вінець посудин, 43 фрагменти стінок горщиків, оздоблених валиками, та 22 фрагменти денечь.

Уся кераміка має черепок з відносно міцним випалом, плямисто забарвлена різними відтінками сірого, коричневого, цеглястого кольорів.

Рис. 4. Полян-Сіножат. Розкоп 1 (2004 р.). План та профіль об'єкта

Fig. 4. Polian-Sinozhat. Excavation 1 (2004). Plan and profile of the object

У формувальній масі усіх посудин присутні домішки шамоту, часто в комбінації з піском, іноді жорстви. Трапляються екземпляри з домішкою слюди. Поверхня посуду рівна, добре згладжена. Помітно старанніше вона вигладжена у мисок, внутрішня поверхня яких часто темніша, навіть чорна, а в однієї з них — злегка лискована (рис. 6: 1).

Знаючи з досвіду знайомства з колекціями з інших опорних пам'яток могилянської групи, дуже схожі завершення можуть мати посудини із зовсім різними формами тулуба, для яких ще добре не напрацьована вдала термінологія. Тому, маючи лише фрагменти верхніх частин посуду, тобто вінець і шийки, впевнено відносити до горщиків можемо лише ті, які оздоблені валиками (рис. 5: 6, 7, 10, 12, 14—22), а також, з великою ймовірністю, посудини, у яких краї вінець карбовані насічками і втисненнями та нагадують ті ж валики (рис. 5: 5, 8, 9, 13). Усі горщики мають плавно відігнуті назовні вінця і, очевидно, мали типову тюльпаноподібну форму. Краї вінець сформовані у різний спосіб: в одних вони потоншені і заокруглені (рис. 5: 15, 16, 10), інші мають просте пласке або заокруглене завершення (рис. 5: 12, 14, 17, 20), а частина — потовщені, виступаючі назовні у формі дзюбика пласкі краї (рис. 5: 5, 6, 8, 18, 19). У деяких горщиків краї зливаються з валиками (рис. 5: 7, 9, 13). Переважно валики карбовані досить густо нанесеними втисненнями, рідше — косими насічками. Втиснення бувають як мілкі, що залишають досить дрібні ямки на кінчиках валиків, так і глибокі, які сильно деформують валик, утворюючи ефект наміста. Трапляються екземпляри з досить рідко нанесеними втисненнями (рис. 5: 7), або й взагалі з неоздобленими валиками (рис. 5: 18).

Судячи зі знайдених 44 стінок з валиками, бачимо, що багато горщиків оздоблювалися ними і на тулубі, на кшталт одного досить повно реконструйованого (рис. 5: 22). На прикладі останнього добре видно, що плічка слабо виділені, мають плавні обриси, і валик, який розміщений на них, знаходиться по суті на середині висоти горщика. Карбування цих валиків аналогічне тим, що знаходяться під краєм ві-

нець. Трапився один екземпляр із розімкнутим валиком, кінці якого дещо заходять один під одного (рис. 5: 21).

Краї вінець горщиків також часто карбувалися втисненнями або насічками. Іншим типом оздоблення, яке зустрічається в поєднанні з валиками або карбованими краями, є наскрізні круглі отвори, нанесені в ряд під краєм чи валиком (рис. 5: 5, 7), або буквально в останньому (рис. 5: 6, 20), збігаючись із заглибленнями відтисків. У одного екземпляра були неповні проколи, нанесені зсередини (рис. 5: 13).

Інші фрагменти вінець, хоча і нагадують горщики і мають схожі варіанти оформлення країв, однак цілком ймовірно могли належати також посудинам, які мали біконічний, або сильно роздутий в нижній частині тулуб, тобто таким, що можуть класифікуватися як амфори або корчаги, а також як глеки. Ці посудини зазвичай мали слабше відігнуті, або прями вінця, часто неорнаментовані взагалі, або лише рядом наскрізних чи неповних проколів під краєм вінець, і зрідка дрібними втисненнями або насічками. Саме такими є частина екземплярів з нашої колекції (рис. 5: 1—4, 11, 24). У амфор бувають невеликі вушка на шийці, тому знайдені в розкоші три фрагменти вушка (рис. 5: 27—29) можуть бути ними, а не обов'язково належати черпакам, як їх зазвичай інтерпретують.

Взагалі, на пам'ятці винятково мало виразних знахідок, які можна було би пов'язати з черпаками чи кубками. По суті, це лише один фрагмент стінки з добре виділеними плічками, оздобленими конічним наліпом (рис. 5: 25). Ще один екземпляр, досить крупний (діаметр вінець 17 см), міг бути або великим черпаком, або приземкуватим неорнаментованим горщиком (рис. 5: 23). Серед включених у колекцію 29 дрібних фрагментів вінець посудин, лише два екземпляри були оздоблені карбованими валиками під краєм вінець, а два — рядом наскрізних отворів, інші ж — неорнаментовані.

Знайдено також одну незвичну посудину, з більш виділеними і відносно високо посадженими плічками, на яких знаходився гладкий, слабо виступаючий валик, і з чорною лискованою поверхнею (рис. 5: 26). Технологічно і

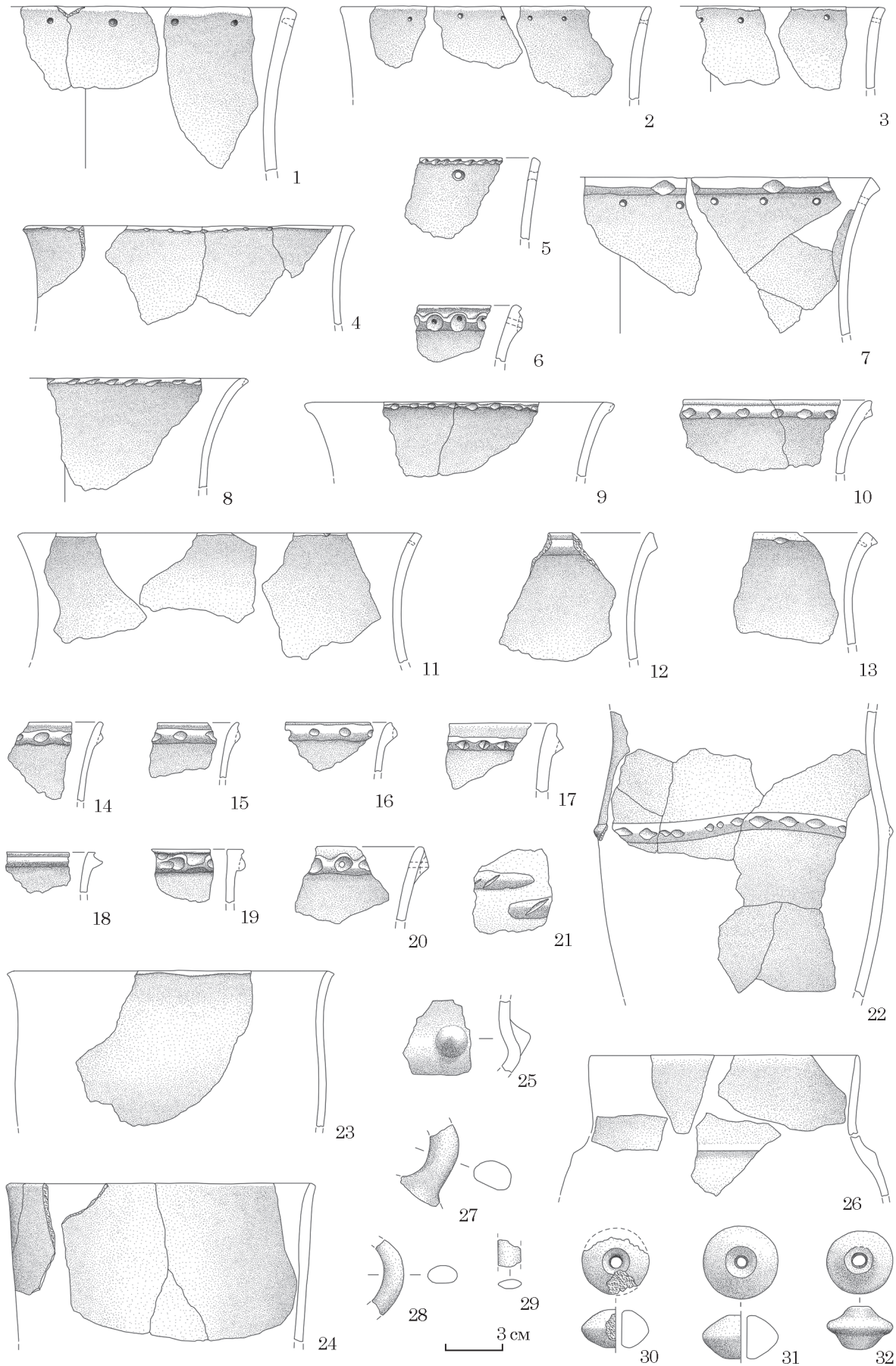

Рис. 5. Полян-Сіножати. Розкоп 1 (2004 р.). Вибірка кераміки
Fig. 5. Polian-Sinozhat. Excavation 1 (2004). Ceramics

за формою вона значно відрізняється від усієї збірки.

У колекції усі миски схожі — мають лійчастий, злегка опуклий тулуб (рис. 6). Діаметр вінець реконструюється різний — від 16,5 см до 36 см. Усі вони мають загнуті досередини вінця, які утворюють своєрідний карнизик, що є домінуючою ознакою мисок могилянської групи. Нюанси виконання таких вінець дозволяють їх типологізувати, що раніше автори вже проводили для цього різновиду мисок на прикладі колекції з опорної пам'ятки Монастирок 2 (Бардецький, Самолук 2020, с. 104). Там цьому посприяла велика вибірка, яка дозволила згрупувати профілі, намітивши їхні варіанти. З виділених варіантів у цій колекції маємо відповідники лише для двох.

Варіант Г. Масивний карнизик виступає на відстань рівну або більшу за товщину стінки миски, та орієнтований здебільшого під прямим кутом від неї, з досить різким переламом, і, таким чином, утворює широкий нахилений назовні майданчик (рис. 6: 1—9).

Варіант Д. Профіль має значну заокругленість обрисів, особливо зовнішнього краю, а в більшості випадків і сам майданчик має випуклу поверхню. При цьому нахил майданчика відносно стінок миски варіюється від гострого кута до тупого, довжина і масивність карнизика також бувають різними (рис. 6: 10, 12).

З оздоблення мисок маємо два зразки пластичних наліпів на зовнішньому краю вінець, в одному випадку — парних (рис. 6: 3, 4), і два зразки орнаментативної зовнішнього краю: косими насічками (рис. 6: 6) та пальцево-нігтевими втисненнями (рис. 6: 8).

Знайдено один екземпляр невеликої тонкостінної чаші з високими стінками і прямими вінцями із заокругленими краями, оздобленою рядом глибоких круглих наколів різного діаметра зі внутрішнього боку вінець (рис. 6: 11). Вона мала сіро-коричневу нерівну поверхню.

Керамічні прясла мають біконічну форму із невеличкими заглибленнями довкола отворів. У двох із них грані злегка опуклі (рис. 5: 30, 31), а в третього — навпаки, увігнуті (рис. 5: 32).

В межах об'єкта було виявлено два фрагменти крем'яних серпів, виготовлених у біфасіальній техніці. Один з них мав вузьку п'ятку, шириною 1,6 см і товщину 0,7 см. Інший, сильно пошкоджений фрагмент, належав очевидно заготовці серпа, яка мала товщину 1,7 см і ширину 4,5 см. Виготовлені вони з темно-сірого туронського кременю.

Обговорення та інтерпретація. На ділянці долини Горині в районі м. Нетішина, окрім ур. Сіножать, нам не відомо більше пам'яток, на яких представлені матеріали горизонту могиляників Могиляни і Монастирок. Близько розташованою із заходу є лише одна пам'ятка, на якій вони присутні разом із більш пізніми — поселення біля колишнього с. Дорогоща, та й

те зараз затоплене водами водосховища Хмельницької АЕС (Бондарчук, Романчук 2015). Найближчі з відомих вверх по течії — зольник і два місцезнаходження в районі м. Славути (Славути 8 і Славути 9) (Барезанська Пясецький 1978; Пясецький 2016). Нижче ж по течії маємо досить непогано вивчений відрізок між м. Острог і с. Могиляни, звідки володіємо інформацією про 14 пунктів (Бардецький Самолук 2020, с. 107). В усіх випадках йдеться про відстані в радіусі до 20 км від Полян (рис. 1). Як біля Нетішина, так і в інших районах, є значно більше пам'яток, які відносяться до пізніших горизонтів (т. зв. Нетішинських зольників і ранньоскіфського часу), які традиційно також пов'язуються з могилянською групою.

На жаль, ще дуже мало колекцій з відомих пам'яток добре представлені в літературі. З опублікованих і достатніх для порівняння можна назвати епонімний могильник в Могилянах (Крушельницька 1974), вже згаданий нами могильник Монастирок 2 (Бардецький, Самолук 2020), зольник біля м. Славути (Барезанська, Пясецький 1978), два місцезнаходження Кам'янка-Хутір Брідок 1 і 2 (Романчук 2011, с. 115—116) та частину матеріалів з Дорогощі. Поки що єдиною опорною пам'яткою попереднього, тобто білогрудівського горизонту, є місцезнаходження в Старому Любарі на р. Случ (Бардецький, Самолук 2024). Порівняння з колекціями вищенаведених пам'яток виявило як подібності, так і відмінності, які виділяють Полян-Сіножать.

Перш за все зазначимо, що такі риси, як форма горщиків, вигляд карбованих валиків, описані вище лійчасті миски варіантів Г і Д, усі варіанти оформлення країв вінець горщиків та інших посудин свідчать про стилістичну близькість колекції з Полян до кераміки зі Старого Любара. Серед новацій, які спостерігаємо, є наступні: поява і повне домінування домішки шамоту у формувальній масі; оздоблення горщиків під краєм вінець валиком (здебільшого карбованим) або рядом наскрізних отворів, а часом обома способами; місце розташування другого валика значно нижче, в районі середини висоти горщика. Крім того, можна відмітити відсутність мисок з S-подібним профілем і, як для відносно малої збірки, більшу частку мисок, оздоблених пластичними виступами або карбуванням на зовнішніх краях.

Усі перераховані новації також є властивими для горизонту, представленого в могиляниках Могиляни і Монастирок 2. З іншого боку, попри стилістичну і технологічну близькість кераміки з Полян до них, можна відмітити і деякі відмінності. Головним чином вони проявлені у мисках. Значну частку лійчастих мисок там складають варіанти Б і В, яких немає в Полян, тобто з витягнутими назовні загостреними краями або виступаючими назовні карнизиками (Бардецький, Самолук 2020, с. 104). Також

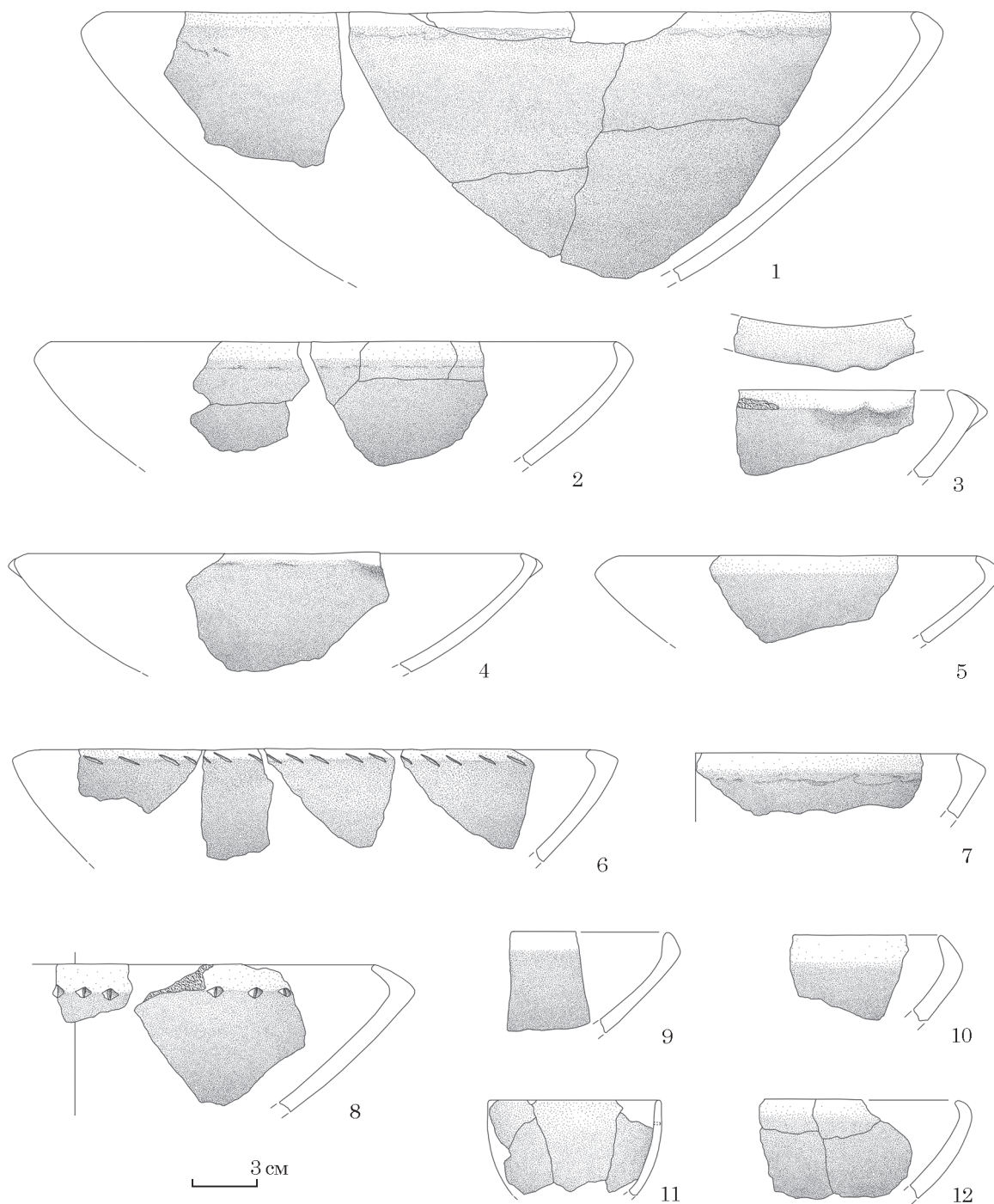

Рис. 6. Полян-Сіножать. Розкоп 1 (2004 р.). Миски
Fig. 6. Polian-Sinozhat. Excavation 1 (2004). Bowls

присутні миски, хоча і в малій кількості, орнаментовані канелюрами, і в одному випадку — перлинами. Ці відмінності в мисках, очевидно, відображають хронологічні зміни. Майже всі миски з могильників походять з порушених поховань, і можна лише припускати, що на цих пам'ятках, яким властива часова тяглість утворення, такі риси представляють розвинуті або пізні їхні фази. Додатково підтвердження цьому можна побачити в колекції з Дорогощі, якій властиві саме миски варіантів Б і В, та присутній екземпляр із канелюрами, і при цьо-

му частина матеріалів належить вже до більш пізнього часу, тобто до горизонту Нетішинських зольників.

Проведене порівняння дає підстави розглядати пам'ятку в Полянні як ранню в рамках горизонту, представленого на згаданих могильниках і принаймні частково з ними синхронну. Раніше авторами вже було обгрунтовано відповідність цього горизонту чорноліській культурі і першій половині жаботинського етапу на прикладі могильника Монастирок 2 (Бардецький, Самолюк 2020, с. 107—109).

Але саме ті з вище описаних ознак, які виявляють різницю між Полянню і Монастирком 2, дозволяли при кореляції останнього зі схемою Середнього Подніпров'я захоплювати жаботинський етап. Не важко помітити, що аргументація тут побудована лише на основі мисок. Виходячи з неї, комплекс матеріалів Полян-Сіножать можна було би вважати лише чорноліським, впевненості у чому додає його стилістична близькість з білогрудівським Старим Любаром.

Що стосується горщиків, то наявність зразків, орнаментованих карбованим валиком під краєм вінець, може викликати певну заплутаність інтерпретації. В Середньому Подніпров'ї і Середньому Подністрів'ї вони набувають поширення в жаботинський період і побутують далі в ранньоскіфському часі, а в чорноліській культурі надзвичайно рідкісні, та й у горизонті Жаботин I також істотно поступаються горщикам з проколами під вінцями (Дараган 2011, с. 532, 534; Могилов 2021, с. 54—64). Це ускладнює нашу кореляцію, і може або суперечити запропонованій атрибуції всього комплексу, або викликати сумнів у єдності (одночасності) матеріалів з Полянні. В останньому випадку ситуацію можна було би пояснити складністю розкопаного об'єкту, яку не вдалось простежити в полі, і ці горщики насправді представляють пізніший горизонт на пам'ятці.

Однак, зазначена проблема може мати й інше вирішення, яке гратиме на користь версії, запропонованої авторами. Якщо розглянути комплекси вище згаданих опорних пам'яток могилянської групи (горизонту Монастирка 2 і Могиляни), то виявляється, що у всіх них присутня велика частка горщиків з карбованими валиками під краєм вінець, а також фрагментів неорнаментованих вінець посудин, які, як видно по цілих зразках з поховань, могли належати і горщикам. На тлі цього не спостерігаємо такого істотного переважання зразків орнаментованих лише наскрізними отворами, властивого для пам'яток Середнього Подніпров'я і Середнього Подністрів'я. Натомість, пропорційність у варіантах оформлення вінець близька до тієї, яку бачимо у Полянні. Це стосується і всіх відомих авторам пам'яток, які ще не введені до наукового обігу. І, що головне, у всіх випадках йдеться про ті пам'ятки, на яких основним, та часто навіть єдиним типом мисок, є миски з загнутими у формі карнизика вінцями, а це значить, що корелювати їх можна лише з Чорноліссям та першим горизонтом жаботинського етапу. З цього випливає, що поширеність карбованих валиків під краєм вінець у горщиків та менша частка вінець орнаментованих лише наскрізними проколами на Волині є її територіальною особливістю і має менше значення як хронологічна ознака. А якщо в цьому немає узгодженості навіть з раннім Жаботином, то така картина може по-

ширюватись і на чорноліський горизонт. Бо дуже неправдоподібно було б втискувати усі ці волинські пам'ятки лише в те півстоліття, яке відводиться для раннього жаботинського горизонту і їхня поява тут не могла бути пов'язана з раптовим привнесенням ззовні з більш південних і східних районів Лісостепу, що видно по відсутності характерного орнаментованого столового посуду (Дараган 2011, с. 550, 551). І якраз через останнє, схему для Середнього Подніпров'я неможливо перенести на Волинь, а виділений тут горизонт ранніх пам'яток могилянської групи не збігається з якимось одним із тієї схеми.

Підсумовуючи вищесказане, поміщаючи комплекс Полян-Сіножать поряд з могилянськими Монастирком 2 і Могиляни в рамках одного горизонту, для уточнення можна надавати пріоритет особливостям оздоблення мисок, що дозволяє змістити його позицію до більш ранньої фази цього горизонту, і синхронізувати, очевидно, лише з чорноліським горизонтом Лісостепу. Нагадаємо, що цьому сприяє співставлення полянських мисок з комплексом Старого Любара, який поки що єдиний передувє описаному горизонту у схемі пізньої бронзи і ранньозалізного віку Волині.

Запропоноване раніше для Монастирка 2 широке датування в рамках кінця Х — VIII ст. до н. е., з імовірнішим часом його функціонування в IX — першій половині VIII ст. до н. е., можна було б перенести і на комплекс Полян-Сіножать (Бардецький, Самолук 2020, с. 109). Враховуючи виведену в обговоренні його відносну позицію, ймовірне датування можемо обмежити рамками Х—IX ст. до н. е.

Не дивлячись на доволі незначний обсяг цієї збірки, вона викликає інтерес, оскільки поки що на Волині не відомо про інші такі ж. Підтвердити чи спростувати висловлену інтерпретацію можна буде лише подальшими дослідженнями на цій пам'ятці, або на нових, подібних до неї.

ЛІТЕРАТУРА

- Бардецький, А. Б. 2019. Етюди до характеристики поселення ранньозалізного віку Хрінники-Шанків Яр. *Археологія і давня історія України*, 1 (30), с. 5-22.
- Бардецький, А., Самолук, В. 2020. Кремаційний могильник ранньозалізного віку Монастирок-2 на Волині. *Materiały i Sprawozdania Rzeszowskiego Ośrodka Archeologicznego*, 41, s. 95-110. DOI: 10.15584/misroa.2020.41.7
- Бардецький, А. Б., Самолук, В. О. 2024. Еталонний керамічний комплекс білогрудівського горизонту Волині зі Старого Любара. *Археологія і давня історія України*, 1 (50), с. 54-64. DOI: 10.37445/adiu.2024.01.03
- Березанська, С. С., Пясецький, В. К. 1978. Зольники білогрудівського типу на р. Горині під Славутою. *Археологія*, 24, с. 48-55.
- Березанская, С. С., Самолук, В. А. 2005. *Отчет о раскопках в 2004 году в окрестностях с. Полян*

Славутського району Ровенської області. НА ІА НАН України, ф. 64, 2004/167.

Бондарчук, О., Романчук, О. 2015. Поселення ранньозалізного часу біля села Дорогоща на Ізяславщині. *Острозький краєзнавчий збірник*, 8, с. 113-121.

Гершкович, Я. П., Куштан, Д. П. 2023. Нові матеріали до вивчення раннього залізного віку Південної Волині (верхня течія річки Горинь). *Археологія і давня історія України*, 1 (46), с. 127-145.

Дараган, М. Н. 2011. *Начало раннего железного века в Днепровской Правобережной Лесостепи*. Киев: КНТ.

Ільчишин, З., Ільчишин, В. 2022. Пам'ятки могилянської групи ранньоскіфського часу Тернопільщини: стан і перспективи досліджень. *Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині*, 26, с. 84-112.

Крушельницька, Л. І. 1974. Пам'ятки могилянського типу. *Археологія*, 13, с. 11-24.

Крушельницька, Л. І. 1976. *Північне Прикарпаття і Західна Волинь за доби раннього заліза*. Київ: Наукова думка.

Крушельницькая, Л. И. 1990. Культуры раннескифского периода Верхнего Поднестровья и Западной Волыни. В: Черныш, О. П. (ред.). *Археология Прикарпатья, Волыни и Закарпатья (энеолит, бронза и раннее железо)*. Киев: Наукова думка, с. 143-151.

Могилов, О. Д. 2021. *Комарів. Поселення доскіфського часу на Середньому Дністрі*. Київ: Інститут археології НАН України.

Пясецький, В. 2016. *Славутський археологічний мікрорегіон*. Рукопис. <https://www.academia.edu/32410016>.

Романчук, О. 2011. Пам'ятки доби раннього заліза з окраїн Північно-Західної Ізяславщини. *Вісник Нетішинського краєзнавчого музею*, 4, с. 115-131.

Самоліук, В. О. 2004. Пам'ятки типу «Могилян»: проблеми культурно-хронологічної атрибуції. *Вісник Нетішинського краєзнавчого музею*, 2—3, с. 135-147.

REFERENCES

Bardetskyi, A. B. 2019. Etiudy do kharakterystyky poselennia rannozaliznogo viku Khrinnyky-Shankiv Yar. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 1 (30), s. 5-22.

Bardetskyi, A., Samoliuk, V. 2020. Krematsiyni mohyl'nyk rannozaliznogo viku Monastyrok-2 na Volyni. *Materialy i Sprawozdania Rzeszowskiego Ośrodka Archeologicznego*, 41, s. 95-110. DOI: 10.15584/misroa.2020.41.7

Bardetskyi, A. B., Samoliuk, V. O. 2024. Etalonnii keramichnyi kompleks bilohrudivskoho horizontu Volyni zi Staroho Liubara. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 1 (50), s. 54-64. DOI: 10.37445/adiu.2024.01.03

Berezanska, S. S., Piasetskyi, V. K. 1978. Zolnyky bilohrudivskoho typu na r. Horyni pid Slavutoiu. *Arkheolohiia*, 24, s. 48-55.

Berezanskaia, S. S., Samoliuk, V. A. 2005. *Otchet o raskopkakh v 2004 godu v okrestnostyakh s. Polian Slavutskogo raiona Rovenskoi oblasti*. NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 2004/167.

Bondarchuk, O., Romanchuk, O. 2015. Poselennia rannozaliznogo chasu bilia sela Dorohoshcha na Iziaslavshchyni. *Ostrozkyi kraieznauchyi zbirnyk*, 8, s. 113-121.

Hershkovych, Ya. P., Kushtan, D. P. 2023. Novi materialy do vyvchennia rannoho zaliznogo viku Pivdennoi Volyni (verkhnia techiia richky Horyn). *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 1 (46), s. 127-145.

Daragan, M. N. 2011. *Nachalo rannego zhelezного века в Днепровской Правобережной Лесостепи*. Киев: КНТ.

Ilchysyn, Z., Ilchysyn, V. 2022. Pamiatky mohylianskoj hrupy rannoskifskoho chasu Ternopilshchyny: ctan i per-

spektyvy doslidzhen. *Materialy i doslidzhennia z arkeolohii Prykarpattia i Volyni*, 26, s. 84-112.

Krushelnyska, L. I. 1974. Pamiatky mohylianskoho typu. *Arkheolohiia*, 13, s. 11-24.

Krushelnyska, L. I. 1976. *Pivnichne Prykarpattia i Zakhidna Volyn za doby rannoho zaliza*. Kyiv: Naukova dumka.

Krushelnitskaia, L. I. 1990. Kultury ranneskifskogo perioda Verkhnego Podnestrovia i Zapadnoi Volyni. In: Chernysh, O. P. (ed.). *Arkheologiia Prikarpatia, Volyni i Zakarpattia (eneolit, bronza i rannee zhelezo)*. Kiev: Naukova dumka, s. 143-151.

Mohylov, O. D. 2021. *Komariv. Poselennia doskifskoho chasu na Serednomu Dnistri*. Kyiv: Instytut arkeolohii NAN Ukrainy.

Piasetskyi, V. 2016. *Slavutskiy arkeolohichnyi mikrorehion*. Rukopys. <https://www.academia.edu/32410016>.

Romanchuk, O. 2011. Pamiatky doby rannoho zaliza z okrain Pivnichno-Zakhidnoi Iziaslavshchyny. *Visnyk Netishynskoho kraieznavchoho muzeiu*, 4, s. 115-131.

Samoliuk, V. O. 2004. Pamiatky typu «Mohylian»: problemy kulturno-khronolohichnoi atrybutsii. *Visnyk Netishynskoho kraieznavchoho muzeiu*, 2—3, s. 135-147.

A. Bardetskyi, V. Samoliuk

THE POLIAN-SINOZHAT SITE OF THE MOHYLIANY GROUP IN VOLYN

The unpublished material from the Polian-Sinozhat site on the Horyn River, which is interesting for understanding the process of emergence of the Mogilyan group and its connection with the Bilohrudivka horizon, is the subject of this paper. The site is located on the southwestern outskirts of the Polian village in the Shepetivka district of the Khmelnytskyi region. It is placed at the edge of a dune elevation in the floodplain of the Horyn River right bank, having 400 × 150 m² and approximately 2.5 m high above the floodplain level.

The site was discovered by V. O. Samoliuk in 1998. In 2004, an expedition led by S. S. Berezanska with participation of V. O. Samoliuk excavated the site. An excavation area of 98 m² was made in the western part of the dune. Additionally, 13 trenches of 1 × 2 m were dug along its perimeter.

The uncovered object consisted of a depression of approximately 20 m², formed by several pits connected by jumpers. In one of the pits of rectangular shape measuring 4—4.5 m and a depth of 0.9—0.95 m the traces of pole holes were exhibited along the eastern edge. A lot of pottery was found within the pits and in the surrounding cultural layer. During the excavations, the authors suggested that the excavated object could have been a lightweight summer structure at a short-term or seasonal habitation site.

The ceramic collection comprises 44 diagnostic items, consisting mainly of upper parts of vessels, handles, and three spindles. Additionally, 29 small fragments of vessel rims, 43 fragments of pot walls decorated with rolls, and 22 base fragments were identified. All ceramics were relatively strongly fired, with mottled coloring in various shades of gray, brown, and brick-red. The molding compound of all vessels contains inclusions of fireclay, often in combination with sand, and occasionally crushed stone. The surface of the pottery is well smoothed.

In the area of Horyn River valley near the Netishyn city apart from the Polian-Sinozhat site, we are not aware of any other sites containing materials from the Mohyliany and Monastyrok cemeteries horizon. The nearest known sites are Dorohoshcha, as well as an ash mound and two locations near the town of Slavuta.

Further downstream we have a fairly well-studied section between the town of Ostroh and the village of Mohyliany, from where we have information on 14 sites. Comparison with collections from other known sites has revealed both similarities and differences that distinguish the Polian-Sinozhat site.

Such features as the shape of pots, embossed rolls, funnel-shaped bowls with inwardly curved rims (variants Г and Д), all variants of rim edge of pots and other vessels indicate the stylistic similarity of the Polian collection to the ceramics from the site of the Bilohrudivka horizon near Staryi Liubar. Among the innovations are the following: the appearance and complete dominance of fireclay admixture in the molding compound; decoration of pots under the rim with a roll (mostly embossed) or a row of transverse holes and sometimes of both methods; the placement of the second roll considerably lower, around the middle height of the pot.

All innovations listed above are also characteristic of the horizon represented in the Mogilany and Monastyrok 2 cemeteries. On the other hand, despite the stylistic and technological proximity of the Polian ceramics to them, some differences can be noted. Primarily, they are present on the bowls. A significant portion of the funnel-shaped bowls there consists of variants Б and В, which are absent in Polian. Also the bowls ornamented with grooves are few and even rarer ones with pearls. These differences in bowls evidently reflect the chronological changes. The comparison permits us to

consider the Polian site as an early one within the horizon represented at the mentioned cemeteries and at least partially synchronous with them. The authors have before already substantiated the correspondence of this horizon to the Chornolis culture and the first half of the Zhabotyn stage using the example of the Monastyrok 2 cemetery. In this case, the Polian-Sinozhat material complex can be considered Chornolis culture and placed in the scheme of the early Iron Age of Volyn between the site of Staryi Liubar-Villa and the cemeteries of Mogilany and Monastyrok 2.

Keywords: Early Iron Age, Bilohrudivka culture, Chornolis Culture, Mogilany group, pottery, Volyn.

Одержано 4.04.2024

БАРДЕЦЬКИЙ Андрій, Міжрегіональна громадська наукова організація «Дубенський археологічний осередок», Дубно, Україна.

BARDETSKYI Andrii, Interregional Public Scientific Organization «Dubno Archaeological Center», Dubno, Ukraine.

ORCID: 0000-0002-1549-7545,

e-mail: bardeckyj@gmail.com.

САМОЛЮК Валерій, Нетішинський міський краєзнавчий музей, с. Дядьковичі, Україна.

SAMOLIUK Valerii, Netishyn City Museum of Local Lore, Diadkovychi, Ukraine.

E-mail: rivneus@ukr.net.

С. Махортих

ДО ІСТОРІЇ ВИВЧЕННЯ РАННЬОСКІФСЬКИХ
ПАМ'ЯТОК НА ПІВНІЧНОМУ КАВКАЗІ¹

Статтю присвячено розгляду історії вивчення ранньоскіфських пам'яток на Північному Кавказі, де автором виокремлюються два центри ранньоскіфської культури. Один із них локалізований у Закубанні (лівобережжя річки Кубань), а інший — у Центральному Передкавказзі (Ставропольська височина і прилеглі райони Кабардино-Балкарії).

Ключові слова: скіфи, Північний Кавказ, поховальні пам'ятки, VII—VI ст. до н. е.

Вступ. У тісному зв'язку між Скіфією і Кавказом сьогодні не сумніваються ні скіфологи, ні кавказознавці. Однак визнання важливості цього зв'язку для вирішення багатьох проблем, насамперед вивчення раннього етапу скіфської історії, відбулось далєбі не відразу, хоча перші скіфські пам'ятники на цій території стали відомі науковій спільноті ще наприкінці XIX — на початку XX ст. Дотепер їх кількість збільшилась, з'явився новий, переважно комплексний матеріал щодо не менш як 80 поховань у курганах. Отримані матеріали дають змогу не тільки уточнити, а й багато в чому змінити чинні гіпотези про час появи скіфів на Північному Кавказі та характер їх перебування там (Makhortykh 2019).

1.1. Закубання. Найбільшу популярність у цьому осередку ранньоскіфської культури здобули Келермеські, Костромські та деякі Ульські кургани VII—VI ст. до н. е., частково розкопані наприкінці XIX — на початку XX ст. (Отчет... 1900, с. 11—14; Галанина 1997; Ульские... 2015).

1. Стаття підготовлена в рамках проекту MSCA4Ukraine (ID number 1233005), за фінансової підтримки Європейського Союзу.

Особливо яскравими серед них, завдяки вцілілим артефактам, є матеріали Келермеського могильного поля, розташованого за 8 км на південний схід від станиці Келермеської в Гіагінському р-ні Республіки Адігея (Галанина 1997, с. 16).

Келермеський курганий могильник почав функціонувати ще в епоху бронзи. У VII ст. до н. е. в його північній частині було споруджено кілька скіфських курганів. Перші, грабіжницькі за характером, «розкопки» тут здійснив у 1903—1904 рр. гірничий технік Д. Г. Шульц, розкривши чотири кургани. Діяльність цього археолога-аматора, в результаті якої частину золотих речей переплавили і продали, по суті, являла собою не наукові дослідження, а безконтрольні «вилучення речей», що призвело до втрати багатьох із цих важливих археологічних пам'яток. Археологічна комісія відсторонила Д. Г. Шульца від участі в розкопках, відтак дослідження Келермеського некрополя продовжив М. І. Веселовський, який 1904 р. розкопав два ранньоскіфських кургани (Отчет... 1907). На жаль, збережена архівна документація з розкопок шести згаданих вище Келермеських курганів надзвичайно заплутана і лаконічна, що разом із пограбуванням більшості поховань не дає змоги розглядати їх як надійне археологічне джерело.

Судячи з наявних даних, підквадратні ґрунтові могили в Келермеських курганах мали досить складні конструкції. Про це свідчить, зокрема, розташування стовпових ям на дні поховальної камери кургану 1, розкопаного М. І. Веселовським (Отчет... 1907, с. 86—90, рис. 134). Ці стовпи ділили яму на чотири частини: три — усередині дерев'яної гробниці й одна — за її межами, де були поховані коні.

Ймовірно, цей поділ не випадковий — він відображає якісь реальні поховальні традиції того часу (Махортих 1991). На це вказують і знахідки в цих відділеннях. Так, у північному секторі виявлено кераміку і бронзовий казан. Поховання людини розташовувалось у центральному секторі камери, де знайдено залишки людських кісток і основний поховальний інвентар. У південному секторі немає знахідок, але не виключено, що там були поховані коні, чиї кістки також виявлено в могилі.

Про положення й орієнтування похованих у келермеських гробницях зберіглась коротка згадка Д. Г. Шульца, згідно з якою в курганах 1 і 3 кістяки лежали витягнуто на спині, у першому випадку головою на південь, у другому — на північ (Галанина 1997, с. 70). Поруч з людськими похованнями перебували численні кістяки загнudzаних коней, разом із якими знаходились різноманітні вуздечні приналежності, зокрема бронзові та залізні навіршшя.

Виразність і незвичність похоронного інвентарю, що супроводжував покійних, дають підстави говорити не тільки про їхній високий соціальний статус, а й про участь знатних воїнів у знаменитих скіфських походах у Передню Азію. Давньосхідний імпорт засвідчують вироби з побуту передньоазійських правителів. Наприклад, золоті наконечники у вигляді лев'ячої голівки, що прикрашали сидіння табурета, а також золоті прикраси «трону», орнаментовані вставками з бурштину, зображеннями зображеннями плодів граната, лев'ячих і баранячих голів. Несумісність палацових меблів із кочовим способом життя цілком очевидна. Тому залишається припустити, що ці незвичні для скіфської культури речі були військовими трофеями скіфських вождів або подарунками східних владик. Ці та деякі інші збережені предмети дали найкращі зразки архаїчного скіфського звіриного стилю в поєднанні із зображеннями, виконаними у стилі передньоазійського мистецтва (Галанина, Алексеев 2010).

Значним поступом у вивченні ранньоскіфських старожитностей Закубан'я стало відновлення в 1980—1990 рр. розкопок Келермеського курганного могильника експедицією державного Ермітажу, очолюваною спочатку Л. К. Галаніною, а потім А. Ю. Алексеевим. Ці дослідження допомогли не тільки отримати важливі відомості щодо похоронного обряду і влаштування могил, а й поповнити келермеську археологічну колекцію новими знахідками (Алексеев, Кузнецова 2001). Важливим підсумком сучасних розкопок стало відкриття раніше не відомих впускних підкурганних поховань VII—VI ст. до н. е., а також ґрунтового некрополя місцевого «меотського» населення, які становлять єдиний поховальний комплекс із багатими курганными усипальнями (Галанина 1985; Галанина, Алексеев 1990). Нові дослідження показали складний багаторівне-

вий характер Келермеського некрополя ранньоскіфського часу, де, залежно від соціального статусу і, можливо, етнічної приналежності, людей ховали як під спеціально зведеними курганами в обширних ґрунтових могилах, так і в могилах, впущених у насипи курганів епохи бронзи, а також у простих земляних ямах без курганных споруд. Тісне сусідство, а іноді й спільне життя іраномовних кочівників з «меотами» Закубання наклало своєрідний відбиток на матеріальний вигляд цих культур.

До числа еталонних ранньоскіфських пам'яток Закубання належить і курган, названий в археологічній літературі Костромським або 1-м Розмінним. Він входив до складу групи «Розмінних» курганів за 12 км від станиці Костромської Краснодарського краю і був розкопаний М. І. Веселовським 1897 р. (Отчет... 1900, с. 11—14, рис. 44). Під час розкопок було виявлено залишки спаленої дерев'яної гробниці, спорудженої на чотирьох кутових стовпах на насипі кургану епохи бронзи. Зовні за стінами гробниці лежали скелети двадцяти двох коней, у деяких із них збереглися залізні та бронзові вудила. Усередині гробниці знайдено панцир, що складався із залізних і бронзових пластинок, наконечники списів, два сагайдаки з бронзовими наконечниками стріл, а також кам'яна жертвна плита, глиняні посудини та, імовірно, круглий залізний щит із золотою бляхою у вигляді фігури оленя — класичний витвір ранньоскіфського мистецтва.

Нові дослідження Костромського кургану, виконані у 2010—2012 рр. Т. В. Рябковою, загально підтвердили польові спостереження М. І. Веселовського: встановлено, що курган був складною архітектурною спорудою. Після нівелювання насипу епохи бронзи на спеціально підготовленому підкурганному майданчику звели пагорб із вологого ґрунту з домішками мулу (Рябкова 2013; 2014). Він мав форму витягнутого кола з плоскою вершиною, розміром 24 × 26 × 0,8 м. На поверхні пагорба було зведено гробницю з колод у три-чотири вінці. Опорою гробниці слугувала дерев'яна рама. Зміцнювали стінки цієї конструкції стовпчики, вбиті в поверхню майданчика і зафіксовані з внутрішньої сторони рами. Про здійснення поминальних ритуалів свідчать знахідки розбитих посудин, а також ями з черепами корів і коней. Час створення пам'ятника визначено в рамках рубежу VII—VI — початку VI ст. до н. е. Курган 10, що примикав до 1-го Розмінного зі сходу, теж містив поховання ранньоскіфського часу. Його насип було зведено над похованням людини в супроводі п'яти кінських поховань, здійснених на рівні давньої поверхні (Рябкова 2013; 2014).

Розглядаючи питання про пам'ятки ранньоскіфського часу в Закубанні, слід згадати і Ульський курганный могильник на східній околиці аулу Уляп в Адигеї. Протягом 1898—

1909 рр. М. І. Веселовський дослідив тут дев'ять курганів, які містили поховання VI—V ст. до н. е. (Ульские... 2015). До числа найдавніших, датованих у рамках першої половини VI ст. до н. е., належать кургани 1—3, розкопані 1908 р. (Отчет... 1912, с. 118, рис. 166—169). Через відсутність слідів могильних ям можна припустити, що ці поховання були здійснені на рівні стародавнього горизонту². Винятком є курган 1, розкопаний М. І. Веселовським 1910 р. на території аулу Уляп, який не входив до основної групи Ульських курганів (Галанина 1999). Під насипом цього кургану виявлено велику ґрунтову яму, на південь від якої знайдено останки семи загнуданих коней. За типами вузничого спорядження ця пам'ятка синхронізується з ранньоскіфськими Келермеськими курганами.

Поховальні пам'ятки ранньоскіфського часу відомі не тільки у Середньої Кубані, а й у західному Прикубанні. Найінформативнішими серед них є кургани, досліджені в середині 1980-х рр. в Абінському р-ні Краснодарського краю: могильники Холмський 1 (кургани 4, 5) і Циплієвський Кут 1, кургани 7 і 9 (Василиненко, Кондрашев, Пьянков 1993; Пьянков 2006). Поховання тут влаштовували у великих прямокутних ямах розмірами (2,7—4,7) × (1,5—3,5) м і глибиною 0,6—1,2 м. Поховані були орієнтовані головою в південний сектор. Відзначено випадки використання в конструкції гробниць дерев'яних каркасно-стовпових споруд, наявність каменя-гальчаника в заповненні могильної ями, а на дні — підсипки з вапнякової крихти, укладання в могилу чи поруч із нею коней або частин їхніх туш. З особливостей похоронного інвентарю слід відзначити знахідки великих (до сотні наконечників) сагайдачних наборів, бронзових ситул і стремечковидних вудил. Вік цих поховань визначено в рамках другої половини VII — VI ст. до н. е.

Розглядаючи питання про ранньоскіфські пам'ятки Північно-Західного Кавказу, слід згадати і групу впускних підкурганних рядових поховань воїнів другої половини VII — VI ст. до н. е., досліджених на правобережжі Кубані в останній чверті XX — першій чверті XXI ст. (Динський, Кореновський, Тимашевський р-ни Краснодарського краю) (Бейсужек XXXV, курган 6, поховання 9; Динська 4, курган 3, поховання 5; курган 4, поховання 3; Корсунська, курган 1, поховання 2; курган 2, поховання 3; Пролетарський, курган 3, поховання 3 тощо). Ці поховання є доволі своєрідними: часто влаштовані в підбоях, а мерці покладені витягнутими на спині чи скорченими на боці головою

на схід або захід (Дубовская 1990; Шевченко 2014; Маслов, Окороков, Клещенко 2019).

Загалом на території Краснодарського краю і Адигеї нині відомо не менше 40 підкурганних поховань, датованих у рамках VII — першої половини VI ст. до н. е., які з тією чи іншою мірою вірогідності можна вважати скіфськими. Ці пам'ятки локалізовані переважно на лівобережжі Кубані та в середньому Закубанні і поширюються на південь до передгір'їв Кавказу. До особливостей осередка ранньоскіфської культури на Північно-Західному Кавказі належить доволі активне використання як окремих курганів, так і могильників епохи бронзи для облаштування скіфських впускних поховань або створення нової поховальної споруди на місці старого кургану.

1.2. Центральне Передкавказзя. Територія Ставропольського краю і Кабардино-Балкарії є місцем локалізації ще одного центру ранньоскіфської культури VII—VI ст. до н. е. на Північному Кавказі (Makhortykh 2019). Перші систематичні розкопки скіфських пам'яток на Ставропольській височині протягом 1973—1980 рр. здійснила В. Г. Петренко. У результаті було повністю досліджено могильник VII ст. до н. е. біля хут. Червоний Прапор, за 2 км на південь від с. Дубівки Олександрівського р-ну Ставропольського краю (Петренко 2006). Загалом було розкопано дев'ять курганів із похованнями військової аристократії. Курган 1 цієї групи може бути зарахований до розряду царських. Його висота в давнину досягала 14—15 м, діаметр — 70 м. Курган був оточений ровом 23-метрової ширини і глибиною 3,5 м. Його центральна частина обнесена кам'яною кріпидою, яка, разом із розташованими всередині неї колами з тину, мала стримувати насип від розповзання. Відкриті в цьому кургані поховальні та культові споруди представлені кам'яними гробницями, влаштованими на рівні похованого ґрунту, а також храмовим комплексом вогню, збудованим згідно з канонами іранської храмової архітектури³. Для повторних поховань до основної гробниці прибудовували камери або окремі входи, які мали вигляд довгого коридору з кам'яними стінами, перекритими деревом. Наземні конструкції мали плоскі перекриття, підтримувані по центру або кутах підпірними стовпами.

Крім поховань на рівні стародавнього горизонту, до поховальних споруд Червонознам'янського могильника (кургани 3, 5—7, 9) належать також ґрунтові ями прямокутної форми площею 25—80 м², у яких досить часто влаштовували гробниці з каменю і дерева (Петренко 2006). До їхніх спільних ознак

2. Слід згадати також низку інших закубанських поховань VII—VI ст. до н. е., влаштованих на рівні стародавнього горизонту і досліджених у 1980-х рр. в Адигеї — курган 41 могильника Клади, курган 1 Говердовського могильника (Лесков, Эрлих 1999, рис. 39; Эрлих, Нехаев 2011).

3. До групи кам'яних споруд на рівні стародавнього горизонту належать також подібні поховальні конструкції, досліджені в Ставропольських курганах у 1924 і 1984 рр. (Махортых 1991).

належать кільце викиду, вкритого очеретом, а також облаштування дна могили, де західна частина була виділена сходинкою, на якій здійснювали поховання коней. Останні становлять найхарактернішу рису скіфських поховань на Північному Кавказі не тільки епохи архаїки, а й VI—V ст. до н. е. У курганах 1 і 8 біля хут. Червоний Прапор виявлені антропоморфні кам'яні статуї, які свідчать, що Північний Кавказ входив у сферу поширення скіфської монументальної скульптури і був зв'язаний зі скіфами Північного Причорномор'я єдиним ритуалом, відображеним у подібних іконографічних образах.

Ще одним курганним могильником скіфської знаті архаїчної епохи в центральному Передкавказзі є некрополь II біля с. Новозаведене Георгіївського р-ну Ставропольського краю, де протягом 1991—2003 рр. розкопано щонайменше 15 курганів, датованих у межах третьої чверті VII — середини VI ст. до н. е. (Кореняко 1976; Маслов, Петренко 1998; Петренко, Маслов, Канторович 2000; 2004; 2006).

Насипи заввишки до 7—8 м були оточені ровом глибиною до 4 м. Кургани містили складні надмогильні конструкції з дерев'яного й очеретяного перекриття могильної ями, обваловки навколо поховальної споруди і ритуального очеретяного майданчика навколо могили. Крім того, на рівні похованого ґрунту було зафіксовано сліди тризн — залишки вогнищ, скупчення кісток тварин і кераміки.

Поховальні споруди представлені ґрунтовими ямами розмірами від 4×3 до 6×5 м і глибиною до 3,2 м. Поховання відбувались за обрядом трупопокладання. Зафіксовано південне орієнтування померлих.

Незважаючи на пограбування і руйнування, вдалось простежити, що на дні могильних ям на дерев'яних ложах або органічних підстилках колись спочивали представники скіфської аристократії. Їх супроводжували поховання коней, а також предмети озброєння, посудини із заупокійною їжею, золоті прикраси і різноманітні вироби, оздоблені в скіфському звіринному стилі. Культурний комплекс Новозаведенського могильника демонструє активну взаємодію скіфів із Закавказзям і Передньою Азією в другій половині VII — на початку VI ст. до н. е., відому за давньосхідними й античними письмовими джерелами, насамперед як скіфські грабіжницькі набіги. Завдяки отриманому антропологічному матеріалу можна стверджувати, що це був цвинтар єдиного родоплемінного підрозділу, утвореного за родинно-родовим принципом, де розміри похоронних конструкцій не залежали від статеві-вікової приналежності похованого.

Особливе місце серед археологічних пам'яток Кабардино-Балкарії посідає курганий некрополь, відкритий 1979 р. біля с. Нартан на околицях м. Нальчика (Батчаєв 1985). У результаті

дослідження 24 курганів VII—VI ст. до н. е. отримано інформативні археологічні комплекси, що характеризують матеріальну культуру та інші сторони життя стародавнього скіфського населення. Могильник належав привілейованому прошарку суспільства — вершниковому стану, всередині якого також простежується майнова диференціація. Деякі поховання за розмірами поховальних споруд і багатством інвентарю можуть бути визначені як поховання племінних вождів (кургани 9, 16, 20).

Більшість могил містили по два одночасних поховання, одне з яких зазвичай було здійснено в скорченому положенні і супроводжувалось нечисленним інвентарем кобанського типу, а друге — у витягнутому положенні, з набором зброї скіфського типу та інших престижних речей. Таке поєднання похованих в одній могилі вказує, мабуть, на етнічні відмінності між ними і залежне становище людини, похованої в скорченій позі (Махортих 1991). Могили з чоловічим складом інвентарю містили поховання загнущаних коней (від одного до п'яти в курганах VII ст. до н. е. і по одному в курганах VI ст. до н. е.). До складу заупокійної їжі входили частини туш великої та дрібної рогатої худоби.

Із 24 досліджених у Нартані курганів 18 поховань здійснено в ґрунтових ямах досить значного розміру — від $6 \times 6 \times 4,5$ м (курган 16) до $2,4 \times 2,8 \times 2,8$ м (курган 1). Форма могил у більшості випадків близька до квадрата, орієнтованого кутами за сторонами світу, іноді з відхиленнями (Батчаєв 1985).

У ряді випадків над ямою зафіксовано надмогильні викладки з трьох-чотирьох шарів кругляка, а в кургані 16 поховання і денна поверхня були перекриті шаром хмизу. Деякі з нартанівських могил вирізняються конструктивними особливостями: у кургані 9 по периметру ями зроблена широка прямокутна в перерізі канавка, у кургані 11 влаштовані спеціальні плечики-уступи, а в кургані 19 камера мала овальні кутові виступи. Цікавими особливостями поховального ритуалу є встановлення стелоподібних каменів над могилами найзатніших небіжчиків, наявність кам'яних плит і жертвників, а також скупчень гальки у похованнях.

Особливу групу скіфських поховань на Північному Кавказі складають кенотафи. Немає нічого дивного, що вони трапляються у скіфів (переважно епохи архаїки), чие життя найтісніше було пов'язано з військовими сутичками і далекими походами. Природно, що «зниклими безвісти» могли бути люди найрізноманітнішого суспільного становища, тому і кенотафи, облаштовані для них, також неоднорідні (Махортих 1991). Так, у нартанівських курганах виявлено чотири кенотафи (кургани 18, 19, 21, 23), зроблені в ґрунтових могильних ямах, орієнтованих кутами за сторонами світу. Вони містять поховальний інвентар, здебільшого

предмети озброєння, до того ж у кургані 23 разом із ними поховано коня, а в кургані 18 крім кінських скелетів було поховання «раба», що засвідчує високий соціальний статус того, кому вони призначені.

Вивчення Нартанівського могильника дає змогу констатувати тривалість проживання в цьому місці скіфської родо-племінної групи. Попри деяку її замкнутість, відображену в довгому вживанні певних форм посуду і деталей упряжі, простежуються контакти з іншими народами, а також посилення з часом впливу кобанської культури.

Крім курганних могильників у центральному Передкавказзі відомі також ранньоскіфські пам'ятники — поодинокі кургани або впускні поховання в кургани епохи бронзи (Новопавловськ; Прогрес, курган 3 поховання 1) (Канторович, Петренко, Маслов 2007; Березин, Маслов 2016).

Висновки. В історії вивчення ранньоскіфських пам'яток Північного Кавказу виокремлюються два основні хронологічні періоди. Перший належить до кінця XIX — початку XX ст. У цей час відбувалось первісне накопичення археологічних матеріалів, пов'язане з відкриттям на досліджуваній території перших скіфських курганів VII—VI ст. до н. е. Дослідження на цьому етапі були зосереджені переважно на північно-західному Кавказі, точніше, у Закубанні. Їхнім результатом стало отримання яскравих, але погано документованих матеріалів, які протягом більшої частини XX ст. залишались основним джерелом для судження про скіфів і їхню культуру на Кавказі.

Початок другого періоду у вивченні ранньоскіфських пам'яток Північного Кавказу припав на 1970—1980-ті рр., коли було отримано нові репрезентативні колекції добре документованих матеріалів. Корпус джерел із ранньоскіфської археології Передкавказзя збагатився такими пам'ятками, як курганні могильники Червоний Прапор, Новозаведене II, Нартан та ін. Вони створили основу якісно і кількісно оновленої бази даних, завдяки якій з'явилась можливість ставити і вирішувати багато актуальних проблем ранньоскіфської археології на Кавказі і суміжних територіях. Завдяки цим дослідженням точка зору про значну роль кавказького регіону в початковий період скіфської історії отримала переконливе підтвердження. Також істотно поглибилися наші уявлення про скіфську присутність на Північному Кавказі в VII—VI ст. до н. е. Достовірні комплексні матеріали з нових розкопок і надійна прив'язка їх до давньосхідної хронологічної шкали дали змогу уточнити час спорудження як нових, так і раніше досліджених скіфських пам'яток на Північному Кавказі.

Узагальнюючи відомості про досліджені дотепер курганні могильники та окремі підкурганні поховання, виявлені на північ від Голо-

вного Кавказького хребта, слід зазначити, що нині тут відомо щонайменше 80 скіфських поховань VII — першої половини VI ст. до н. е., приблизно порівну на північно-західному Кавказі і в центральному Передкавказзі.

Майже у всіх скіфських пам'ятках Північного Кавказу виявлено кінські скелети (від одного—трьох до кількох десятків). Показово, що вони трапляються не тільки в епоху архаїки, їхня кількість не скорочується і в VI—V ст. до н. е., наприклад в Ульському могильнику, підтверджуючи тим самим значну роль вершництва у житті скіфів упродовж усього скіфського часу. Зазначені особливості надзвичайно важливі для визначення соціально-політичної структури скіфського суспільства VII—VI ст. до н. е.

Привертає увагу різноманітність поховального обряду скіфських пам'яток Північного Кавказу. Пояснюється це, мабуть, недостатньою міцністю і територіальною роз'єднаністю скіфського племінного об'єднання VII—VI ст. до н. е. Ймовірно, вони не було однорідним і охоплювало різні етнічні та соціальні групи кочового населення, певна частина якого локалізувалась тоді на Північному Кавказі. Родоплемінне різноманіття разом із кількома «центрами влади», відміченими скупченнями курганів із похованнями скіфської військової аристократії, визначають етнокультурну специфіку різних регіонів півдня Східної Європи в VII—VI ст. до н. е.

Нові дослідження дадуть змогу конкретизувати питання про те, на яких засадах базувалася адміністративно-територіальний поділ східноєвропейської Скіфії в VII—VI ст. до н. е., а також простежити подальші історичні долі скіфських племінних утворень, що існували там.

ЛІТЕРАТУРА

- Алексеев, А. Ю., Кузнецова, Т. М. 2001. Келермес (1990 г. — курган № 31). В: Абрамова, М. П. (ред.). *Северный Кавказ: историко-археологические очерки и заметки*. Москва: ИА РАН, с. 71-85.
- Батчаев, В. М. 1985. Древности предскифского и скифского периодов. В: Абрамова, М. П., Козенкова, В. И. (ред.). *Археологические исследования на новостройках Кабардино-Балкарии в 1972—1979 гг.* Нальчик: Эльбрус, с. 7-115.
- Березин, С. Я., Маслов, В. Е. 2016. Раннескифское погребение в могильнике Прогресс-2. *Краткие сообщения ИА РАН*, 245, с. 191-202.
- Василиненко, Д. Э., Кондрашев, А. В., Пьянков, А. В. 1993. Археологические материалы предскифского и раннескифского времени из западного Закубанья. В: Раев, Б. (ред.). *Понтийско-кавказские исследования*. Краснодар: Скифская галерея, с. 21-38.
- Галанина, Л. К. 1985. К проблеме взаимоотношений скифов с меотами. *Советская археология*, 3, с. 156-165.
- Галанина, Л. К. 1997. *Келермесские курганы. «Царские» погребения раннескифской эпохи*. Москва: Палеограф.

Галанина, Л. К. 1999. Ульський курган (раскопки Н. И. Веселовского в 1910 г.). *Археологический сборник государственного Эрмитажа*, 34, с. 58-67.

Галанина, Л. К., Алексеев, А. Ю. 1990. Новые материалы к истории Закубанья в раннескифское время. *Археологический сборник государственного Эрмитажа*, 30, с. 34-54.

Галанина, Л. К., Алексеев, А. Ю. 2010. Древности скифской эпохи. В: Бонгард-Левин, Г. М., Кузнецов, В. Д. (ред.). *Античное наследие Кубани*. Москва: Наука, с. 171-196.

Дубовская, О. Р. 1990. Раннескифские погребения у ст. Новокорсунской. *Советская археология*, 4, с. 182-189.

Канторович, А. Р., Петренко, В. Г., Маслов, В. Е. 2007. Раскопки кургана раннескифской эпохи у г. Новопавловска. *Материалы по изучению историко-культурного наследия Северного Кавказа*, 7, с. 168-207.

Коренько В. А. 2001. Курганы раннескифского времени у села Новозаведенное Ставропольского края. В: Абрамова, М. П. (ред.). *Северный Кавказ: историко-археологические очерки и заметки*. Москва: ИА РАН, с. 52-64.

Лесков, А. М., Эрлих, В. Р. 1999. *Могильник Фарс*. Москва: Государственный музей востока.

Маслов, В. Е., Петренко, В. Г. 1998. Курганы 12 могильника Новозаведенное II. *Материалы по изучению историко-культурного наследия Северного Кавказа*, 1, с. 210-219.

Маслов, В. Е., Окорочков, К. С., Кleshchenko, A. A. 2019. Раннескифское воинское погребение из могильника Бейсузжек XXXV в Прикубанье. *Краткие сообщения ИА РАН*, 256, с. 188-206.

Махортых, С. В. 1991. *Скифы на Северном Кавказе*. Киев: Наукова думка.

Отчет... 1900. *Отчет Императорской Археологической комиссии за 1897 год*. Санкт-Петербург: Главное управление уделов.

Отчет... 1907. *Отчет Императорской Археологической комиссии за 1904 год*. Санкт-Петербург: Главное управление уделов.

Отчет... 1912. *Отчет Императорской Археологической комиссии за 1908 год*. Санкт-Петербург: Главное управление уделов.

Петренко, В. Г. 2006. *Краснознаменский могильник. Элитные курганы раннескифской эпохи на Северном Кавказе*. Москва: Палеограф.

Петренко, В. Г., Маслов, В. Е., Канторович, А. Р. 2000. Хронология центральной группы могильника Новозаведенное II. В: Гуляев, В. И., Ольховский, В. С. (ред.). *Скифы и сарматы в VII—III вв. до н. э.* Москва: ИА РАН, с. 238-248.

Петренко, В. Г., Маслов, В. Е., Канторович, А. Р. 2004. Погребение знатной скифянки из могильника Новозаведенное II. В: Яблонский, Л. Т. (ред.). *Археологические памятники раннего железного века юга России*. Москва: ИА РАН, с. 179-210.

Петренко, В. Г., Маслов, В. Е., Канторович, А. Р. 2006. Погребения подростков в могильнике Новозаведенное II. В: Мунчаев, Р. М. (ред.). *Древности скифской эпохи*. Москва: ИА РАН, с. 388-423.

Пьянков, А. В. 2006. Комплекс кургана 7 могильника Цицелиевский Кут как новое свидетельство этнокультурных связей населения Северо-Западного Кавказа в раннескифскую эпоху. В: Копылов, В. П. (ред.). *Международные отношения в бассейне Черного моря в скифо-античное время*. Ростов-на-Дону: Ростовский педагогический университет, с. 27-33.

Рябкова, Т. В. 2013. 1-й Разменный (Костромской) и 10-й Разменный курганы В: Вахтина, М. Ю.,

Грицки, Е. В. (ред.). *Боспорский феномен. Греки и варвары на евразийском перекрестке*. Санкт-Петербург: Нестор-История, с. 378-385.

Рябкова, Т. В. 2014. Южно-Кубанская и предшествующие археологические экспедиции. В: Пиотровский, М. Б. (ред.). *Экспедиции. Археология в Эрмитаже*. Санкт-Петербург: Славия, с. 236-249.

Ульские... 2015. *Ульские курганы. Культурно-погребальный комплекс скифского времени на Северном Кавказе*. Москва: Палеограф.

Шевченко, Н. В., 2014. Погребения раннескифского времени в курганах степного Прикубанья. В: *Западный Кавказ в контексте междоусобиц отношений в древности и средневековье: материалы международной археологической конференции IV «Анфимовские чтения» по археологии Северного Кавказа*. Краснодар: Традиция, с. 264-270.

Эрлих, В. Р., Нехаев, А. А. 2011. Курганы эпохи скифской архаики у хутора Говердовского в Адыгее. В: Мамаев, Х. М. (ред.). *Вопросы древней и средневековой археологии Кавказа*. Грозный; Москва: ИА РАН, с. 131-152.

Makhortykh, S. V. 2019. Concerning the problem of identifying the Scythian centers of power in Eastern Europe in the 7th—6th centuries BC. *Археологія і давня історія України*, 4 (33), с. 74-79.

REFERENCES

Alekseev, A. Iu., Kuznetsova, T. M. 2001. Kelermes (1990 g. — kurgan № 31). In: Abramova, M. P. (ed.). *Severnyi Kavkaz: istoriko-arkheologicheskie ocherki i zametki*. Moskva: IA RAN, s. 71-85.

Batchaev, V. M. 1985. Drevnosti predskifskogo i skifskogo periodov. In: Abramova, M. P., Kozenkova, V. I. (ed.). *Arkheologicheskie issledovaniia na novostroikakh Kabardino-Balkarii v 1972—1979 gg.* Nalchik: Elbrus, s. 7-115.

Berezin, S. Ia., Maslov, V. E. 2016. Ranneskifskoe pogrebenie v mogilnike Progress-2. *Kratkie soobshcheniia IA RAN*, 245, s. 191-202.

Vasilinenko, D. E., Kondrashev, A. V., Piankov, A. V. 1993. Arkheologicheskie materialy predskifskogo i ranneskifskogo vremeni iz zapadnogo Zakubania. In: Raev, B. (red.). *Pontiisko-kavkazskie issledovaniia*. Krasnodar: Clifskaiia galereia, s. 21-38.

Galanina, L. K. 1985. K probleme vzaimootnoshenii skifov s meotami. *Sovetskaia arkheologiia*, 3, s. 156-165.

Galanina, L. K. 1997. *Kelermesskie kurgany. «Tsarskie» pogrebeniia ranneskifskoi epokhi*. Moskva: Paleograf.

Galanina, L. K. 1999. Ul'skii kurgan (raskopki N. I. Veselovskogo v 1910 g.). *Arkheologicheskii sbornik gosudarstvennogo Ermitazha*, 34, s. 58-67.

Galanina, L. K., Alekseev, A. Iu. 1990. Novye materialy k istorii Zakubania v ranneskifskoe vremia. *Arkheologicheskii sbornik gosudarstvennogo Ermitazha*, 30, s. 34-54.

Galanina, L. K., Alekseev, A. Iu. 2010. Drevnosti skifskoi epokhi. In: Bongard-Levin, G. M., Kuznetsov, V. D. (ed.). *Antichnoe nasledie Kubani*. Moskva: Nauka, s. 171-196.

Dubovskaia, O. P. 1990. Ranneskifskie pogrebeniia u st. Novokorsunskoi. *Sovetskaia arkheologiia*, 4, s. 182-189.

Kantorovich, A. R., Petrenko, V. G., Maslov, V. E. 2007. Raskopki kurgana ranneskifskoi epokhi u g. Novopavlovsk. *Materialy po izucheniiu istoriko-kulturnogo nasledii Severnogo Kavkaza*, 7, s. 168-207.

Korenko V. A. 2001. Kurgan ranneskifskogo vremeni u sela Novozavedennoe Stavropolskogo kraia. In: Abramova, M. P. (ed.). *Severnyi Kavkaz: istoriko-arkheologicheskie ocherki i zametki*. Moskva: IA RAN, s. 52-64.

Leskov, A. M., Erlikh, V. R. 1999. *Mogilnik Fars*. Moskva: Gosudarstvennyi muzei vostoka.

Maslov, V. E., Petrenko, V. G. 1998. Kurgan 12 mogilnika Novozavedennoe II. *Materialy po izucheniiu istoriko-kulturnogo nasledii Severnogo Kavkaza*, 1, s. 210-219.

Maslov, V. E., Okorokov, K. S., Kleshchenko, A. A. 2019. Ranneskifskoe voinskoe pogrebenie iz mogilnika Beisuzhek

XXXV v Prikubane. *Kratkie soobshcheniia IA RAN*, 256, s. 188-206.

Makhortykh, S. V. 1991. Skify na Severnom Kavkaze. Kiev: Naukova dumka.

Otchet... 1900. *Otchet Imperatorskoi Arkheologicheskoi komissii za 1897 god*. Sankt-Peterburg: Glavnoe upravlenie udelov.

Otchet... 1907. *Otchet Imperatorskoi Arkheologicheskoi komissii za 1904 god*. Sankt-Peterburg: Glavnoe upravlenie udelov.

Otchet... 1912. *Otchet Imperatorskoi Arkheologicheskoi komissii za 1908 god*. Sankt-Peterburg: Glavnoe upravlenie udelov.

Petrenko, V. G. 2006. *Krasnoznamenskii mogilnik. Elitnye kurgany ranneskifskoi epokhi na Severnom Kavkaze*. Moskva: Paleograf.

Petrenko, V. G., Maslov, V. E., Kantorovich, A. R. 2000. Khronologii tsentralnoi gruppy mogilnika Novozavedennoe II. In: Guliaev, V. I., Olkhovskii, V. S. (ed.). *Skify i sarmaty v VII—III vv. do n. e.* Moskva: IA RAN, s. 238-248.

Petrenko, V. G., Maslov, V. E., Kantorovich, A. R. 2004. Pogrebenie znatnoi skifianki iz mogilnika Novozavedennoe II. In: Iablonskii, L. T. (ed.). *Arkheologicheskie pamiatniki rannego zheleznogo veka iuga Rossii*. Moskva: IA RAN, s. 179-210.

Petrenko, V. G., Maslov, V. E., Kantorovich, A. R. 2006. Pogrebeniia podrostkov v mogilnike Novozavedennoe II. In: Munchaev, R. M. (ed.). *Drevnosti skifskoi epokhi*. Moskva: IA RAN, s. 388-423.

Piankov, A. V. 2006. Kompleks kurgana 7 mogilnika Tsiplevskii Kut kak novoe svidetelstvo etnokulturnykh svyazei naseleniia Severo-Zapadnogo Kavkaza v ranneskifskuiu epokhu. In: Kopylov, V. P. (ed.). *Mezhdunarodnye otnosheniia v basseine Chernogo moria v skifo-antichnoe vremia*. Rostov-na-Donu: Rostovskii pedagogicheskii universitet, s. 27-33.

Riabkova, T. V. 2013. 1-i Razmennyi (Kostromskoi) i 10-i Razmennyi kurgany V: Vakhtina, M. Iu., Gritsik, E. V. (ed.). *Bosporskii fenomen. Greki i varvary na evraziiskom perekrestke*. Sankt-Peterburg: Nestor-Istoriia, s. 378-385.

Riabkova, T. V. 2014. Iuzhno-Kubanskaia i predshestvuiushchie arkheologicheskie ekspeditsii. In: Piotrovskii, M. B. (ed.). *Ekspeditsii. Arkheologii v Ermitazhe*. Sankt-Peterburg: Slavia, s. 236-249.

Ulskie... 2015. *Ulskie kurgany. Kultovo-pogrebalnyi kompleks skifskogo vremeni na Severnom Kavkaze*. Moskva: Paleograf.

Shevchenko, N. V., 2014. Pogrebeniia ranneskifskogo vremeni v kurganakh stepnogo Prikubania. In: *Zapadnyi Kavkaz v kontekste mezhdunarodnykh otnoshenii v drevnosti i srednevekovie: materialy mezhdunarodnoi arkheologicheskoi konferentsii IV «Anfimovskie chteniia» po arkheologii Severnogo Kavkaza*. Krasnodar: Traditsiia, s. 264-270.

Erlikh, V. R., Nekhaev, A. A. 2011. Kurgany epokhi skifskoi arkhaiki u khutora Goverdovskogo v Adygee. In: Mamaev, Kh. M. (ed.). *Voprosy drevnei i srednevekovoi arkheologii Kavkaza*. Grozny: Moskva: IA RAN, s. 131-152.

Makhortykh, S. V. 2019. Concerning the problem of identifying the Scythian centers of power in Eastern Europe in the 7th—6th centuries BC. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 4 (33), s. 74-79.

S. Makhortykh

ON THE HISTORY OF THE STUDY OF EARLY SCYTHIAN BURIAL SITES IN THE NORTH CAUCASUS

The history of the study of Early Scythian sites in the North Caucasus, where two main centers of Scythian culture were distinguished, is examined in the paper. One of them is located in the Trans-Kuban area (the left bank of the Kuban river), and the other in the Central Ciscaucasia (the Stavropol upland and adjacent areas of Kabardino-Balkaria). The history of researching Early Scythian burial sites in the North Caucasus is divided into two chronological periods. The first period dates back to the late 19th and early 20th centuries. At this time, there was an initial accumulation of archaeological materials connected with the discovery of the first Scythian kurgans of the 7th—6th centuries BC. Research at this stage was focused mainly on the northwestern Caucasus, more specifically, in the Trans-Kuban region. It resulted in spectacular but poorly documented materials that remained the primary source for the study of the Scythians and their culture in the Caucasus for most of the twentieth century. The beginning of the second period in the research of Early Scythian sites dates back to the 1970s and 1980s. New representative collections of well-documented material were discovered during this time. The corpus of archaeological evidence of Early Scythian archaeology in the Central Ciscaucasia has been enriched by such sites as the Krasnoe Znamia, Novozavedennoe II, Nartan, and other kurgan cemeteries. The second period created the basis for a qualitatively and quantitatively updated database, which made it possible to address many topical problems of Scythian archaeology in the Caucasus and adjacent territories. The studies relying on it proved the critical role played by the Caucasus region in the early period of Scythian history. Our understanding of the presence of the Scythians in the North Caucasus in the 7th and 6th centuries BC has also been considerably deepened.

Keywords: Scythians, North Caucasus, burial sites, 7th—6th centuries BC.

Одержано 27.03.2024

МАХОРТИХ Сергій, доктор історичних наук, ІА НАН України, Київ, Україна.

МАХОРТЫХ Sergiy, Doktor of Historical Sciences, Institute of Archaeology, National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine.

ORCID: 0000-0001-7865-0263,

e-mail: makhortykh@yahoo.com.

О. Дзনেладзе

ЮВЕЛІРНІ ПРИКРАСИ, ВКРАДЕНІ З ХЕРСОНСЬКОГО ОБЛАСНОГО КРАЄЗНАВЧОГО МУЗЕЮ ¹

У статті проаналізовано ювелірні вироби з чотирьох різних пам'яток раннього залізного віку: Зелене, Солонці, Давидів Брід, Червоний Маяк. Вони входили до складу експозиції Херсонського обласного краєзнавчого музею і були викрадені російськими військами під час відступу з Херсону восени 2022 року.

Ключові слова: ювелірні прикраси, Зелене, Солонці, Давидів Брід, Червоний Маяк, Херсонщина, музей, викрадена спадщина.

З історії Херсонського обласного краєзнавчого музею. Історія краєзнавчого музею у Херсоні розпочалася з невеликої колекції старожитностей. Її зібрав у 1890 році видатний археолог і громадський діяч Віктор Гошкевич. Того ж року колекція отримала офіційну назву «Археологічний музей при Херсонському статистичному комітеті».

У 1897 році в місті розпочинає роботу Ентомологічний кабінет губернського ентомолога, згодом видатного ботаніка і еколога, Йосипа Пачоського. На основі цих двох центрів наприкінці XIX ст. в Херсоні виникають два музеї: «Археологічний музей при Херсонській губернській вченій архівній комісії» з 1898 р. (директор Віктор Гошкевич) та «Природничо-історичний музей Херсонського земства» з 1899 р. (директор Йосип Пачоський). У XX ст. музеї декілька разів змінювали свою назву,

об'єднувалися в єдиний краєзнавчий музей і роз'єднувалися в окремі заклади, а експозиції та фондові колекції знаходилися в історичних будівлях: музей історії по вул. Ушакова (колишня Говардовська), 16, з 1911 р., і музей природи по вул. Театральна (колишня Вітовська), 5, з 1906 р. З 1963 р., після останнього об'єднання, музей існує під сучасною назвою «Херсонський обласний краєзнавчий музей». З грудня 1965 р. філіалом ХОКМ став Каховський історичний музей. У 1977 р. зі складу краєзнавчого музею організаційно виділився Херсонський обласний художній музей. З 1978 р. експозиція двох частин музею (історичний і природний) демонструється і разом з фондовими колекціями переїжджають у нову будівлю по вул. Соборна, 9. У грудні 1982 р. тут відкрилась експозиція.

У 1980—90-ті рр. музей повернув собі будинок по вул. Театральна, 5 і розгорнув експозицію літературного музею в будівлі по вул. Театральна, 1. У музеї працює чотири основні експозиції й один виставковий зал, проводяться екскурсії та заходи. Заклад стає крупним музейним комплексом. Продовжують активно поповнюватись усі колекції. В середині 1990-х років музей змінює свою стратегію. Залишається дві основні експозиції, які постійно вдосконалюються, відкриваються нові змінні виставки (Дяченко 2007, с. 30—34).

В експозиції музею були представлені найбільш показові та цінні речі кожної з археологічних культур регіону.

У 2019 р. в музеї було створено нову частину експозиції — Золоту скарбницю. Це зібрання артефактів та предметів образотворчого мистецтва, виконаних з дорогоцінних металів. Тут зберігалися прикраси з пам'яток скіфів, сарматів, пізніх скіфів, гунів, нумізматична ко-

1. Стаття написана за підтримки дослідницької стипендії Німецького археологічного інституту (Deutsches Archäologisches Institut), отриманої авторкою у 2023 р. за програмою «Документування, облік та збереження української археологічної спадщини» (Documenting, Recording and Saving Ukrainian Archaeological Heritage).

лекція від античних часів до нового часу, церковні старожитності. З пам'яток доби раннього заліза до золотої скарбниці було відібрано ювелірні прикраси з таких комплексів як Зелене, Солонці, Давидів Брід та Червоний Маяк.

Під час втечі з окупованого Херсону восени 2022 р. музей було пограбовано російськими військами.

Найбільше постраждали експозиція, лапідарій та Золота скарбниця. Ювелірні прикраси з Зеленого, Солонців, Давидова Брода і Червоного Маяка, які на той час експонувалися в Золотій скарбниці, було викрадено разом з багатьма іншими артефактами.

с. Зелене Верхньорогачицького (нині Каховського) р-ну Херсонської обл., курган 2, поховання 3 (північна камера). Курган 2 входив до складу курганного могильника, розташованого у степу лівобережжя Дніпра, поблизу с. Зелене, на південь від річки Рогачик, у 3 км на захід від села. Могильник налічував 16 курганів висотою 0,5—2,5 м, які простягалися ланцюгом із південного заходу на північний схід. Курганна група складалася із курганів доби пізньої бронзи та скіфського часу.

Під час охоронних розкопок 1983 р. у зоні будівництва зрошувальних систем на території Херсонської обл. співробітниками Краснознам'янської новобудовної експедиції Інституту археології АН УРСР були досліджені дев'ять курганів, які безпосередньо потрапили до зони меліорації (Фіалко 2010, с. 201).

Курган 2 мав круглий у плані насип, висотою 1 м, діаметром близько 40 м. По периметру зафіксовано камені крепіді. Під насипом відкрито три скіфських поховання, оточені кільцевим ровом діаметром 37 м, шириною та глибиною 1 м, з двома перемичками на заході та сході завширшки, відповідно, 5,3 та 5 м. У заповненні рову виявлені поодинокі камені крепіді, які сповзли, та залишки тризни (кістки тварин і уламки амфор).

Поховання 3 (основне) знаходилося в 4 м на південний схід від центру насипу. Влаштовано в катакомбі з двома поховальними камерами. Вхідна яма кругла в плані, діаметром по дну 1,6 м, дно на глибині 4,08 м. На стіні збереглися сліди тесла (шир. 4,0 см). Вхід до поховальних камер заввишки 0,95 м, завширшки 1 м зроблено у східній стінці вхідної ями. В південно-східному напрямку виритий дромос завдовжки 1,75 м і шириною 1,4 м, дно на глибині 4,2 м. Під торцевою стінкою дромосу стояв бронзовий казан із залишками напущеної їжі — частиною туші барана. На південь і північ від дромосу розташовані дві поховальні камери.

У південній камері було поховано воїна з повним обладунком і численним начинням. Вкрадені з музею прикраси супроводжували поховану в північній камері жінку.

Північна камера 2, овальна у плані, орієнтована по лінії захід—схід із невеликим відхи-

ленням на північ, розмірами $2,75 \times 2$ м, дно на глибині 4,3 м, тобто на одному рівні з дном камери 1. Висота склепіння біля входу до камери 0,95 м, біля задньої стінки — 0,4 м. На стінках збереглися сліди тесла. Біля входу до камери на дерев'яному блюді лежала вирізка жертвового м'яса і ніж, поруч — кам'яна зернотерка, на ній дерев'яний розтиральник і чорнолаковий кілік. Похована жінка 21—35 років лежала посередині камери випростано на спині, головою на північний захід, на такому ж, як і в камері 1, смугастому матраці, розмірами $2,1 \times 1,25$ м, товщиною 0,1 м, набитому травою. Під голову їй поклали подушку з тканини червоного кольору розмірами $0,7 \times 0,5$ м, набиту травою. На черепі похованої зафіксовані сліди головного убору (вірогідно, гостроконечна шапка фрігійського типу). На шії знаходилося намисто із золотих підвісок (1), на зап'ястя правої руки одягнений браслет із намистин, на середньому пальці — срібна каблучка. На ступнях збереглися сліди м'яких шкіряних півчобітків, так званих скіфіків, з витисненим орнаментом, стягнутих на литках шкіряним шнурком. Ноги були вкриті тканиною. Уздовж північної стінки лежали залізні спис та дротик, підтоки яких знаходилися у південно-східному куті камери. Біля лівого плеча стояла дерев'яна шкатулка з набором речей: бронзовим дзеркалом, ойнохоєю, дерев'яним веретеном із бронзовим прясельцем, червонофігурним лекіфом, двома дерев'яними піксидами і залізним шилом. Поруч зі скринькою лежали сагайдачний набір та шкіряний ремінець довжиною 0,3 м, очевидно, від сагайдака (Фіалко 2010, с. 204—206).

Золоте намисто експонувалося в Золотій скарбниці Херсонського музею.

1. Золоте намисто складається із 22 рухомих з'єднаних ланок. Ланки намиста у вигляді штампованих фігурних бляшок із напаяною на звороті гладкою пластиною, порожнисті (рис. 1: 1). Виконані у вигляді людської голови, обрамленої згори короткими зачесаними назад прядками волосся, із вузьким виступом — шиєю у нижній частині. На обличчі рельєфно виділені великий ніс, мигдалеподібні (ніби прикриті) очі та зімкнуті губи.

До нижньої частини припаяно по одному або два дротяних кільця, до яких за допомогою ще одного додаткового кільця рухливо кріпилися відповідно одна або дві рифлені амфороподібні підвіски. Поверхня підвісок канельована; нижня частина виділена рельєфним ободком. В намисті ці ланки з однією або двома підвісками, вочевидь, чергувалися. У шести бляшок підвіски втрачені.

Розмір бляшки $1,7\text{—}1,8 \times 1,3\text{—}1,4$ см, підвіски — $1,4\text{—}1,5 \times 0,7$ см. Загальна маса намиста 30,03 г., золото 500 проби. Інв. № ХКМ-а-7079/1-22.

с. Зелене Верхньорогачицького (нині Каховського) р-ну Херсонської обл., кур-

Рис. 1. Прикраси з курганів у с. Зелене (за Фіалко 2010): 1 — намисто із золотих фігурних бляшок; 2, 3 — рельєфні бляшки із фігурним зображенням

Fig. 1. Jewelry from the barrows in Zelene village (after Fialko 2010): 1 — necklace of golden figured plates; 2, 3 — relief plates with figured images

ган 5, поховання 3. Курган 5 висотою 0,8 м, діаметр близько 31 м. Під насипом відкрито суцільний кільцевий рів, чотири скіфських поховання та культову споруду. Рів діаметром 28,0 м, шириною 1,0 м і глибиною 0,9 м. По периметру кургану і в заповненні рову виявлені окремі камені кrepіди.

Поховання 3 було основним в кургані, знаходилося в центрі. Поховання в ямі з підбоям. Вхідна яма овальна в плані, орієнтована по лінії схід—захід, розмірами $2,45 \times 0,8$ м, дно на глибині 4,45 м. Під південною стінкою на глибині 4,0 м залишена сходинка шириною 0,2 м. На сходинку спиралися плити кам'яного закладу, який закривав вхід до поховальної камери. Перед входом, який знаходився в північній стінці вхідної ями, виявлено два паралельних поглиблення (довжина — 2 м, ширина — 0,1 м, глибина — 0,25 і 0,15 м) для закріплення дерев'яного заслону. Поховальна камера овальної в плані форми, розташована паралельно вхідній ямі, розмірами $2,4 \times$

$3,45$ м, дно на глибині 4,9 м. Висота склепіння біля входу 1,2 м, біля задньої стінки — 0,3 м.

Дівчинка-підліток лежала випростано на спині, головою на захід, вздовж північної стінки. У південно-західному куті стояло дерев'яне блюдо з залишками жертвового м'яса (частина туші корови) і ножом. Уздовж західної стінки камери, ближче до північно-західного кута, лежав згорнутий рулоном панцир, поруч — вістря списа і дротика, за головою — кам'яна плитка і дерев'яний розтиральник, праворуч від черепа — бронзове люстро, на черепі — метапіда, на шії — намисто. Справа біля ніг лежала пара камінців і пряжка, ліворуч під стінкою — два залізних підтоки (Фіалко 2010, с. 215—216).

Стрічку-метапіду було декоровано золотими бляшками в скіфському звіриному стилі. Бляшки експонувалися у Золотій скарбниці Херсонського музею.

1. Рельєфні бляшки прямокутної форми двох типів (рис. 1: 2, 3). На бляшках першого типу — профільне зображення зайця ліворуч в рельєф-

ному обідку псевдозерні (5 екз.); на бляшках другого — профільне зображення грифона ліворуч (6 екз.). В кутах бляшок знаходяться отвори для нашивання на метопіду.

Розміри бляшок із зайцем 1,6—1,7 × 1,4—1,5 см, з грифоном 1,2 × 1,6 см. Інв. № ХКМ-а-7079/24-26; 28-30, 33.

Обидва поховання датуються першою половиною IV ст. до н. е. (Фіалко 2010, с. 220). Золоте намисто, на думку О. Є. Фіалко (Фіалко 2010, с. 234), дуже близьке прикрасі з кургану 8 курганної групи Вовчанськ 1 (Полін, Кубишев 1997, с. 9, рис. 9: 5, 8). Подібна двоскладова намистина походить з кургану 19 Рогачикського курганного поля (Болтрик, Фіалко 2007, с. 74, рис. 7: 12), а аналогічну прикрасу з двома рухомими зерноподібними підвісками знайдено в кургані 22 Пісочинського могильника (Бабенко 2005, рис. 31: 4).

Бібліографія: Евдокимов 1985, с. 274—275; Фіалко 2010, с. 205, 211, 216, рис. 8: 2; 11: 10; 2012, с. 227, рис. 11: 1; Ржевська 2010, с. 22; Костенко 2015, с. 15.

с. Солонці Цюрупинського (нині Херсонського) р-ну Херсонської обл., випадкова знахідка. У 1985 р. мешканець с. Солонці Л. П. Комлев передав до Херсонського краєзнавчого музею золоті речі. За його словами, в 1,5 км на північний схід від села на розораній діюні знайдено розкидані на відстані до 200 м золоті речі: фібулу (1), сережку (2), «застібки» (3), перстень (4), браслети (5), намистини в золотій оправі (6, 7), намисто (8), срібне люстро (9), бронзову фібулу (10). Під час обстеження місця знахідки виявлено дрібні фрагменти людських кісток із окислами бронзи — вірогідно, залишки скелета, що не зберігся у піску.

1. Золота дротяна одночленна фібула середньолатенської схеми (рис. 2: 1; 3: 2). Спинка трохи вигнута, основу її разом із пружиною та голкою відігнуто назовні або в давнину (ритуальне пошкодження), або під час оранки. Кінець ніжки скріплено зі спинкою двома циліндричними сплюсненими муфтами з «гофрованим» ребром по центру: однією — біля приймача, другою — ближче до основи спинки. Пружина 12-виткова, на золотій осі, з верхньою тятивою. Довжина фібули 7,7 см, ширина 2,5 см, маса 33,87 г. Золото 833 та 900 проби. Інв. № ХКМ-а-7200.

Фібула унікальна за матеріалом і деталями, проте великі бронзові застібки середньолатенської схеми добре репрезентовані в сарматських і пізньоскіфських пам'ятках півдня України. За своїми морфологічними даними фібула з Солонців віднесена В. В. Кропотовим до 1 варіанту I серії, поширеному в регіоні з кінця II до середини I ст. до н. е. (Кропотов 2010, с. 45, кат. 17).

2. Золота сережка (рис. 2: 2; 3: 1, 3; 4: 1). Дужка у вигляді кільця, звитого з чотирьох дротинків, тонкий гладкий кінець дужки загострений.

Другий кінець кільця припаяний до порожнистої об'ємної голівки лева. Голівка штампована з золотого листа, спаяна з двох половинок. Гриву передано трьома горизонтальними рядами конічних виступів, розділених лініями псевдозерні. Конічні виступи утворено спіралями з тонкого золотого дроту та прикрашено крупними кульками зерні. На кільце рухомо надіто циліндричну підвіску з пласкою петлею, прикрашеною трьома поперечними канелюрами. Підвіску пишно орнаментовано: по верхньому краю обідком псевдозерні, центральна частина обмежена двома паралельними валиками з орнаментом *Wellenranke* з псевдозерні між ними, нижній зубчастий край циліндра — овами з псевдозерні. За словами Л. П. Комлева, з підвіски випав «камінь» (емалева вставка? сердолік?). Діаметр дужки 2,7 см, висота підвіски з петелькою 1,3 см, діаметр її 0,7 см. Довжина голови лева 2 см. Золото 833 проби. Маса 10,89 г. Інв. № ХКМ-а-7201.

Сережка відноситься до типу кільцеподібних з голівками тварин. Сережки із закінченнями у вигляді левиних голів — поширений тип елліністичних прикрас. Найбільш докладно такі сережки досліджені в роботах М. Пфроммера (Pfrommer 1990, S. 146—161) та М. Ю. Трейстера (Трейстер 2015, с. 108—111). Вони з'являються в античній ювелірній справі під ахеменідським впливом (Журавлев, Новикова, Коваленко, Шемаханская 2017, с. 26, 249, табл. 16: 43). В Ольвії такі сережки були найбільш поширені в елліністичний та пізньоелліністичний періоди (Буйських, Денисова, Івченко 2016, с. 66; Величко 2019, с. 72). Екземпляр з Солонців відрізняється від аналогів технікою виконання гриви лева, що вказує на його пізньоелліністичну дату. Декор ювелірних прикрас філігранними спіралями та конусами поширений на фракійських виробих II—I ст. до н. е. Гриви левів на більш ранніх сережках передані овами або зигзагами філіграні.

3. Дві золотих дротяних «застібки» у вигляді фігурних скріпок, зігнутих за поперечною віссю (рис. 2: 3; 3: 1, 4, 5). Виготовлені з круглого в перетині дроту, кінці якого спаяні. Вигнуті у вигляді скобки, з одного боку овальної, з іншої — сигмоподібної. Ширина кожного виробу 2,1 см, довжина 3,5 см та 2,2 см, висота 2,5 та 1,3 см. Маса 9,31 та 7,75 г, виконані із золота 833 та 900 проби. Інв. № ХКМ-а-7202, 7203.

Призначення цих «застібок» загадкове, оскільки однотипні виробі невідомі. Скоріш за все, це прикраси особистого вбрання.

4. Золотий перстень у вигляді циліндра з щільно укладених та пропаяних 14 витків сплюсненого дроту (рис. 2: 4; 3: 1, 6; 4: 1). Кожен кінець завершено голівкою змії; верхній та нижній витки орнаментовані навскісними насічками. Перстень звужується до одного із кінців, діаметр 1,9—2,2 см, висота персня 1,7 см,

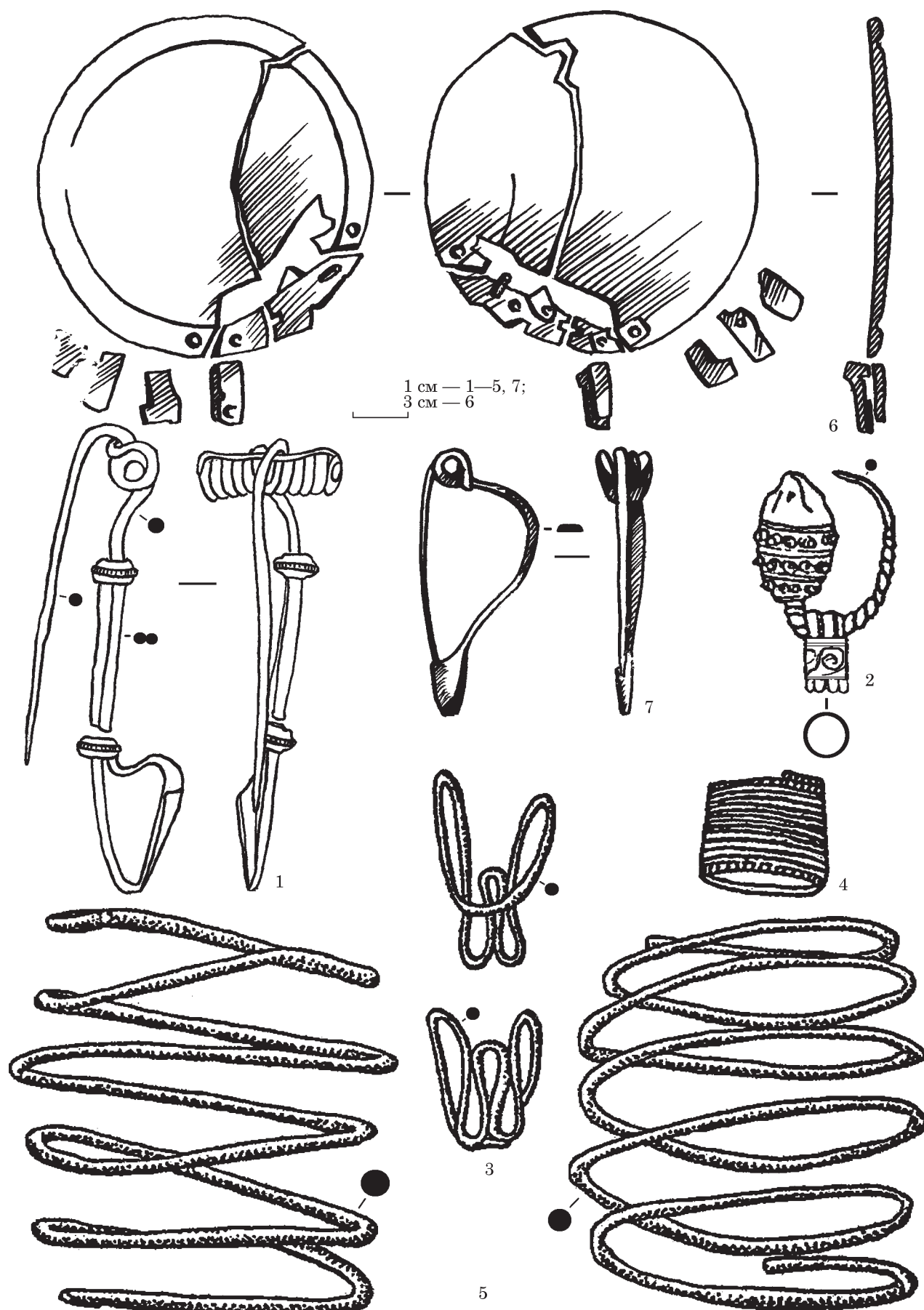

Рис. 2. Комплекс речей із с. Солонці: 1 — золота фібула; 2 — золота сережка; 3 — золоті «застібки»; 4 — золотий перстень; 5 — браслети; 6 — срібне люстро; 7 — бронзова фібула (за Былкова 1993; Симоненко 1993)

Fig. 2. A set of items from Solontsi village: 1 — gold fibula; 2 — gold earring; 3 — gold «clasps»; 4 — gold ring; 5 — bracelets; 6 — silver mirror; 7 — bronze fibula (after Bylkova 1993; Simonenko 1993)

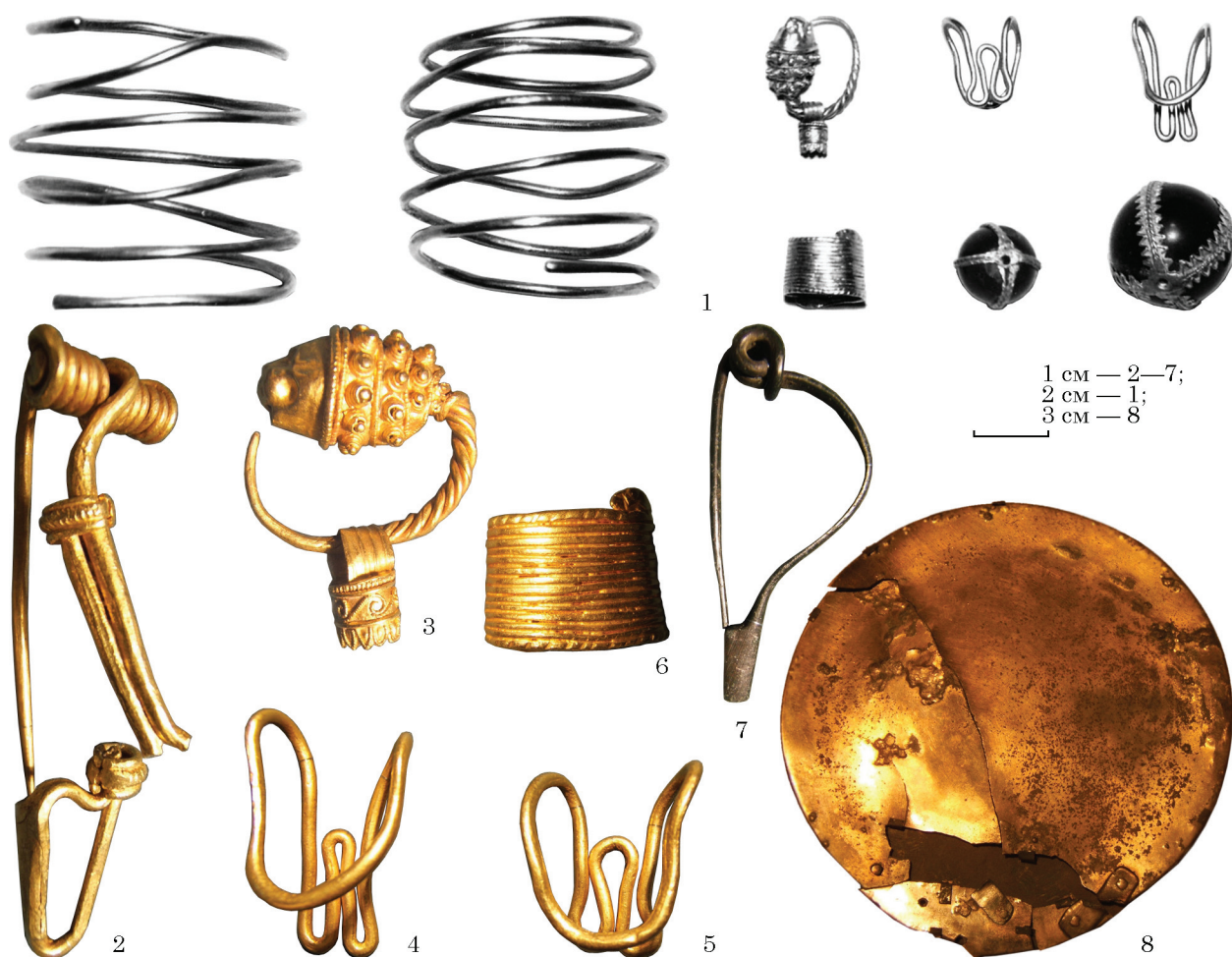

Рис. 3. Комплекс речей із с. Солонці: 1 — за Былкова 1993; 2 — фібула; 3 — сережка; 4, 5 — «застібки»; 6 — перстень; 7 — бронзова фібула; 8 — срібне люстро (фото О. В. Симоненка)

Fig. 3. A set of items from Solontsi village: 1 — after Bylkova 1993; 2 — fibula; 3 — earring; 4, 5 — «clasps»; 6 — ring; 7 — bronze fibula; 8 — silver mirror (photo by O. Symonenko)

маса 14,98 г, виготовлений із золота 833 проби. Інв. № ХКМ-а-7204.

5. Два золотих багатовиткових дротяних браслети (рис. 2: 5; 3: 1; 4: 1). Кінці обрубані. Кількість витків неоднакова (5 на одному браслеті та 4 на іншому). Діаметри 5,9 та 6,9 см, перетин дроту 0,3 см. Маса 131,15 г. та 130,18 г., виготовлені із золота 900 проби. Інв. № ХКМ-а-7205, 7206.

Багатовиткові металеві браслети мають широкі хронологічні рамки та ареал. Їхні зображення є на античних вазах. Були модними в пізньоелліністичний і ранньоримський час у сарматів і пізніх скіфів. Найближчою аналогією можна вважати ножні золоті браслети із Ногайчикського кургану (Симоненко 1993, с. 72, фото 11).

6. Сердолікова сферична намистина із циліндричним каналом (рис. 3: 1; 4: 2). Оправлена хрест-навхрест двома гладкими золотими пластинками, прикрашеними плетінкою. Діаметр 2 см, ширина 0,3 см, золото 900 проби. Інв. № ХКМ-а-7207.

7. Сердолікова сферична намистина із циліндричним каналом (рис. 3: 1; 4: 2). Оправа у

вигляді двох золотих перехрещених, орнаментованих плетінкою смужок шириною 1 см. Зовнішні сторони смужок — у вигляді трикутних зубців, підкреслених напаяним золотим дротом. Діаметр 3,5 см. Оправа виконана із золота 900 проби. Інв. № ХКМ-а-7208.

За спостереженнями В. П. Билкової, оправлені металевими пластинками намистини-амулети поширені в Північному Причорномор'ї з V ст. до н. е. Подібна знахідка є в сарматському могильнику II—III ст. н. е. Тьорксентмік-лош — Уйтелеп на території Угорщини (Былкова 1993, с. 167).

8. Намисто (52 екз.) складається з сферичних сердолікових намистин з вертикальним каналом; геширових короткоциліндричних та бочкоподібних; бурштинових бочкоподібних з вертикальним каналом; округлої поперечно-здавленої та бочкоподібних повздовжньо витягнутих крейдових (рис. 4: 2).

Намистини цих типів зустрічаються у Північному Причорномор'ї протягом елліністичного та римського часу і мають широке датування.

Рис. 4. Комплекс речей із с. Солонці: 1 — браслети, перстень та сережка (фото ХОКМ); 2 — намисто (фото авторки)

Fig. 4. A set of items from Solontsi village: 1 — bracelets, a ring and an earring (photo by Kherson Museum of Local Lore); 2 — necklace (photo by the author)

9. Срібне люстро у вигляді диска з валиком по краю та залишками залізної накладної ручки (рис. 2: 6; 3: 8). Діаметр диска 18,3 см. Інв. № ХКМ-а-7209.

Люстро відноситься до типу Хазанов V, який побутував з III ст. до н. е. до початку н. е. (Хазанов 1963, с. 62). За класифікацією А. С. Скрипкина це тип 4.1, III ст. до н. е. — I ст. н. е. (Скрипкин 1990, с. 94, 144, рис. 35: 4). Переважна більшість виробів цього типу бронзові і поширені, головним чином, в Азіатській Сарматії. Люстро з Солонців відрізняється від стандартних екземплярів матеріалом — срібні люстра такого типу невідомі.

10. Бронзова одночленна «війська» фібула зі сплющеною прогнутою спинкою, суцільним коротким приймачем, 4-витковою пружиною з нижньою тятивою. Довжина 4,9, ширина приймача 0,8 см (рис. 2: 7; 3: 7). Інв. № ХКМ-а-7210.

Фібули «військового» типу поширені в Північному Причорномор'ї загалом з I ст. до н. е., але невеликі (довжиною 3—5 см) застібки використовувалися в першій половині I ст. н. е. (Кропотов 2010, с. 62).

Якщо предмети з Солонців складають один комплекс (а, скоріш за все, так воно і є), то він має датуватися не пізніше середини I ст. н. е. В. П. Билкова віднесла його до I ст. до н. е. (Билкова 1993, с. 167).

Бібліографія: Билкова 1993, с. 162—168; Симоненко 1993, с. 15—18, рис. 5; Абікулова, Лопушинський, Сікоза 2015, с. 59—61, 65; Ржевська 2010, с. 28; Костенко 2015, с. 16, 18.

с. Давидів Брід Великоолександрівського (нині Бериславського) р-ну Херсонської обл., випадкова знахідка. У 1966 р. під час земляних робіт на кургані, в зруйнованому сарматському похованні знайдено пару золотих сережок та бронзові казан і фібулу. Передані до ХОКМ директором місцевої школи І. І. Касьяном.

1. Дві золоті сережки (рис. 5: 1). Основу кожного виробу становить сердолікова сферична намистина із вертикальним каналом. На її верхній полюс надіто золотий двоввігнутий циліндр з двома півсферами на кінцях: верхня закрита пласкою кришкою, нижня охоплює верхній полюс намистини. Такий самий циліндр надіто на нижній полюс намистини, але тут верхня півсфера вміщує намистину, а до нижнього кінця циліндра припаяно золотий порожній кубик. На його нижній грані по кутах і в центрі розташовані п'ять пірамідок зерні з чотирьох кульок кожна. Краї півсфер прикрашено сканню з насічками. До стінок верхнього циліндра напаяно п'ять S-подібно вигнутих дротинків, кінці яких загнуті в кілечка. В нижні кілечка протягнуті п'ять чотиригранних звисаючих ланцюжків, що закінчуються півсферами. Вся конструкція сережки рухомо з'єднана в одне ціле за вертикальною віссю золотим дротом. Нижній кінець його припаяний всередині кубка, верхній виходить на пласку кришку верхньої півсфери і обмотаний навколо припаяної до неї петлі, в яку пропущено золоте кільце з загостреними кінцями, що злегка заходять один за один (рис. 5: 4а).

Довжина сережки 5,5 см, довжина верхньої та нижньої частини 1,5 см, ширина 1,2 см, діаметр верхньої основи 0,9 см, сердолікової намистини 0,7 см, довжина грані кубка 0,35 см. Маса 16,1 г. Інв. № ХКМ-а-7664.

Сережки аналогічної конструкції відомі з кількох сарматських комплексів I ст. н. е. (рис. 5: 2, 3). Вони знайдені у Запрудді в Середній Наддніпрянщині (Романюк, Симоненко 2001, с. 22, рис. 6: 1; 9) та в Сладковському могильнику на Дону (Сокровища 2008, с. 139, кат. 54). Загальний декор сережок наслідує пізньоелліністичну поліхромію, а відсутність аналогій поза Північним Причорномор'ям схи-

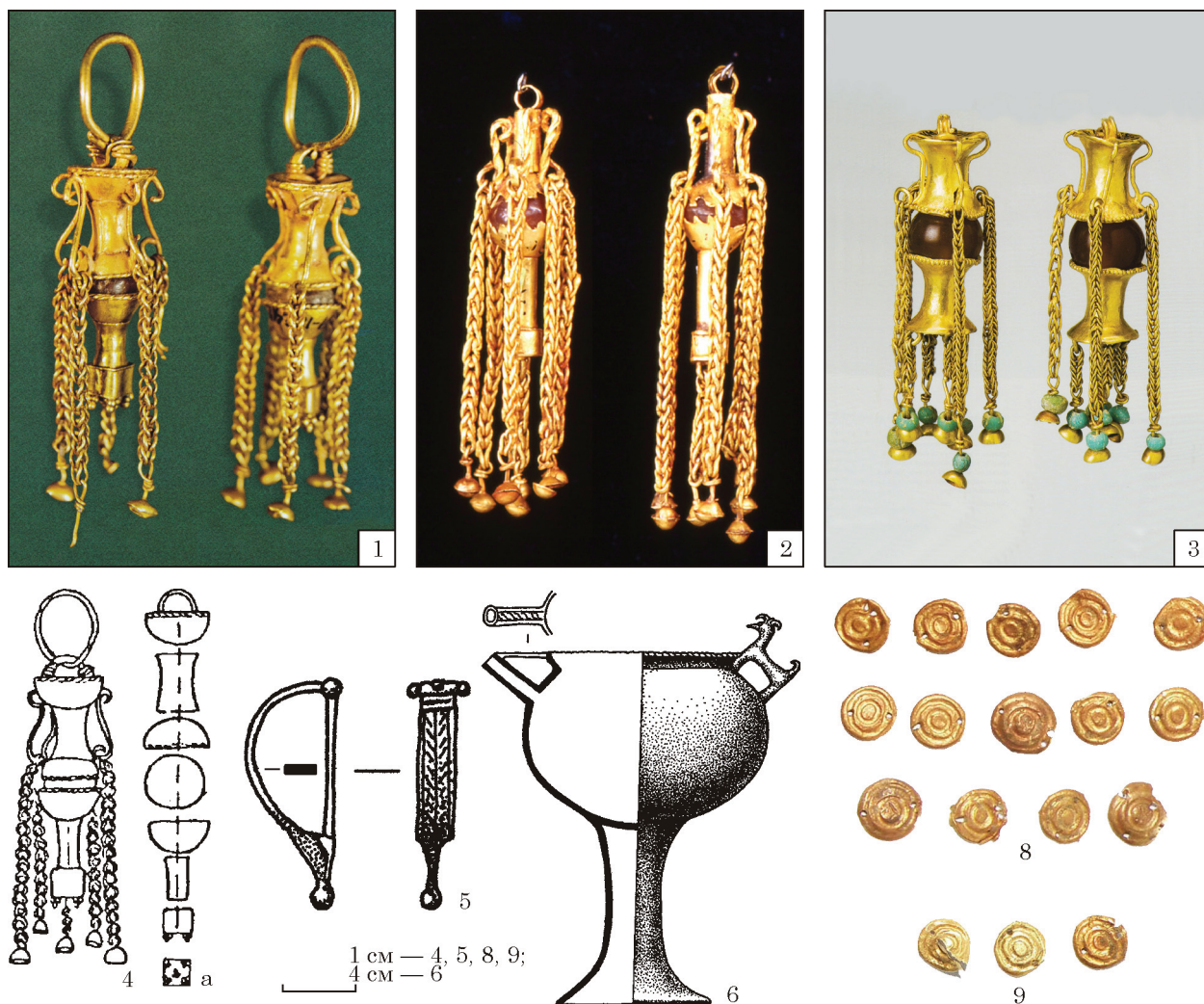

Рис. 5. Речі з комплексів Давидів Брід та Червоний Маяк: 1, 4–6 — Давидів Брід; 2 — Запруддя (фото О. В. Симоненка); 3 — Сладковський могильник (за Сокровища 2008); 7 — Червоний Маяк, поховання 128 (фото авторки); 8 — золоті бляшки з правої руки; 9 — золоті бляшки з лівої руки

Fig. 5. Items from the Davydiv Brid and Chervonyi Mayak assemblages: 1, 4–6 — Davydiv Brid; 2 — Zapruddia (photo by O. Symonenko); 3 — Sladkovsky barrow group (after Sokrovyscha 2008); 7 — Chervonyi Mayak, crypt 128 (photo by the author); 8 — gold plates from the right hand; 9 — gold plates from the left hand

ляє до визнання таких прикрас виробами місцевих античних ювелірів.

Разом із сережками було виявлено бронзову фібулу (рис. 5: 5) і бронзовий казан (рис. 5: 6). Інв. № А-9419/1-2. Оскільки обидва предмети перебували в експозиції, їх також було викрадено.

Комплекс з Давидового Броду датується за шарнірною дугоподібною фібулою групи 13, форма 27 другою половиною I — початком II ст. н. е. (Кропотов 2010, с. 274). До цього ж часу відноситься й казанок типу 1 за О. В. Симоненком (Симоненко 2004, с. 146).

Бібліографія: Костюк 1975, с. 98–99; Симоненко 1993, с. 62; Simonenko 2008, Taf. 67: 2a; Ржевська 2010, с. 25, кат. 16; Абікулова, Лопушинський, Сікоза 2015, с. 61, кат. 421; Костенко 2015, с. 17.

с. Червоний Маяк Бериславського р-ну Херсонської обл., могильник, поховання 128 (скелет 2). Поховання було досліджено Пізньюскіфською археологічною експедицією Інституту археології НАН України та обласної інспекції по охороні пам'яток історії та культури Херсонської обл. у 2015 р.

Поховання 128 було здійснено в типовій пізньюскіфській поховальній споруді — земляно-

му склепі. На долівці склепу на глибині 2,71 м від умовного 0 зафіксовано залишки чотирьох скелетів: дві дорослі жінки (скелети 1 і 2) і двоє немовлят (молочні зуби й фрагменти тазових кісток).

За головою скелета 1 стояла ліпна миска з напутньою їжею — суглоб кінцівки кози або вівці. Під черепами скелетів 1 і 2 й трохи вище за них лежали дві пласкі вапнякові плити підпрямокутної форми.

Скелет 1 лежав випростано на спині, головою на захід — північний захід, голова повернута праворуч, до входу в камеру. Права рука на тазових кістках, ліва — під плечем і рукою скелета 2. На черепі знайдено наконечник стріли. На шиї лежало декілька великих намистин, на грудній клітці — фібула. В області правого ліктя — декілька намистин і залізний предмет. Праворуч від правого передпліччя — ще один наконечник стріли. На лівій руці — бісер.

Права половина тіла скелету 2 лежить на скелеті 1. Права рука зігнута в лікті, лежить на тазових кістках, перекриває ліву руку скелета 1. Ліва рука випростана вздовж тулуба. Передпліччя затягнуло до кротовини.

Скелет 2 мав багатий поховальний інвентар: на шиї та грудях — довгий разок різноманітного намиста, в центрі грудної клітки — половинка розбитого на 2 частини бронзового люстра, на ребрах — сердоликові намистини, на пальці правої руки — залізний перстень з бронзовим щитком. На грудях знайдені шматочки дерева — ратища стріл.

Комірець, поділ й рукави одягу обшиті бісером й намистинами. Манжети рукавів прикрашали золоті бляшки (рис. 5: 7).

Бляшки із золотої фольги, круглі, орнаментовані двома рельєфними колами по краю й всередині та опуклиною в центрі. На кожній бляшці по два діаметральні отвори для пришивання. Діаметр 8 мм, висота 1 мм. Усього 14 бляшок з правої руки (рис. 5: 8) та 3 з лівої (рис. 5: 9).

Поховання датоване за комплексом речей I ст. н. е.

Близькі за формою бляшки часто використовувалися як прикраси одягу в Північному Причорномор'ї, в тому числі в Херсонесі та Неаполі Скіфському (Гущина, Журавлев 2016, с. 92). Вельми популярним був цей варіант декору серед пізніх скіфів. Круглі бляшки діаметром 0,5—0,8 см з гладким або рифленим валиком по краю та умбоном в центрі знайдені в могилах заможних скіфів кримських некрополів Бельбек IV (Гущина, Журавлев 2016, с. 92), Усть-Альмінському (Пуздоровский, Труфанов 2017, с. 103, табл. 10: 5; 2017а, с. 124, табл. 12: 17, 18; Puzdrovskij, Zajcev 2004, S. 249, Abb. 12: 3), Нейзац (Храпунов 2011, с. 113, рис. 49: 42—53), Біляус (Дашевская 2014, с. 88, табл. 133: 4; 165: 7).

Всі бляшки було вкрадено російськими військами під час пограбування Золотої скарбниці музею в листопаді 2022 р.

Бібліографія: Симоненко, Сікоза, Дзнеладзе 2015, с. 57, кол. вкл. 10: 36).

Висновки. Викрадення музейних колекцій — це порушення міжнародного гуманітарного права і воєнний злочин проти культурної спадщини.

Херсонський обласний краєзнавчий музей мав одне з найстаріших зібрань археологічних артефактів на півдні України. Ретельно підібрані предмети для експозиції якнайкраще ілюстрували все культурне розмаїття Херсонщини.

Найцінніші експонати із дорогоцінних металів були представлені на окремій виставці у Золотій скарбниці. Прикраси з пам'яток раннього залізного віку походили зі статусних поховань скіфів, сарматів та пізніх скіфів.

Частині прикрас складно підібрати точну аналогію, що додатково вказує на високу художню цінність цих речей.

Подяка. Автор щиро вдячна Президенту Німецького археологічного Інституту доктору Фредеріці Флесс (Prof. Dr. Friederika Fless), Директору Євразійського відділу (Eurasien Abteilung), доктору Свенду Хансену (Prof. Dr. Dr. h. c. Svend Hansen) і колегам з Німецького археологічного Інституту за постійну і щирю допомогу українській науці у важкі часи російської агресії.

ЛІТЕРАТУРА

- Абікулова, М. Й., Лопушинський, А. І., Сікоза, Д. М. 2015. *Антична колекція Херсонського краєзнавчого музею*. Херсон.
- Бабенко, Л. І. 2005. *Песочинский курганный могильник скифского времени*. Харьков: Райдер.
- Болтрик, Ю. В., Фіалко, Е. Е. 2007. Украшения из скифских погребальных комплексов Рогачикского курганного поля. *Старожитності степового Причорномор'я і Криму*, XIV, с. 51-93.
- Буйских, А. В., Денисова, А. А., Ивченко, А. В. 2016. Золотые ювелирные изделия из Ольвии. *Археология і давня історія України*, 1 (18), с. 63-79.
- Былькова, В. П. 1993. Комплекс сарматского времени из с. Солонцы Херсонской обл. *Советская археология*, 1, с. 164-168.
- Величко, Е. А. 2019. «Ольвийские» золотые украшения из коллекции Б. И. и В. Н. Ханенко (по материалам Музея исторических драгоценностей Украины). *Емінак*, 1 (25), с. 65-82.
- Гущина, И. И., Журавлев, Д. В. 2016. *Некрополь римского времени Бельбек IV в Юго-Западном Крыму*. В 2 ч. Москва: Исторический музей.
- Дашевская, О. Д. 2014. *Некрополь Беляуса*. Симферополь: Феникс.
- Евдокимов, Г. Л. 1985. Работы Краснознаменной экспедиции. *Археологические открытия 1983 г.*, с. 274-275.
- Журавлев, Д. В., Новикова, Е. Ю., Коваленко, С. А., Шемаханская, М. С. 2017. *Золото Херсонеса Таврического (ювелирные изделия из собрания Государственного исторического музея)*. Москва: Внешторгиздат.
- Дяченко, С. А. 2007. Короткий історичний нарис Херсонського краєзнавчого музею. *Вісник Одеського історико-краєзнавчого музею*, 3, с. 30-34.

Костенко, А. 2015. *Раритети античної колекції Херсонського краєзнавчого музею. Альбом*. Херсон: Гілея.

Костюк, Л. И. 1975. Сарматское погребение у с. Давыдов Брод на Херсонщине. В: Карышковский, П. О. (ред.). *150 лет Одесскому археологическому музею АН УССР*. Киев, с. 98-99.

Кропотов, В. В. 2010. *Фибулы сарматской эпохи*. Киев: АДЕФ-Украина.

Полин, С. В., Кубышев, А. И. 1997. *Скифские курганы Утлюкского междуречья в Северо-западном Приазовье*. Киев.

Пуздровский, А. Е., Труфанов, А. А. 2017. *Полевые исследования Усть-Альминского некрополя в 2000—2003 гг.* Симферополь: Зуева Т. В.

Пуздровский, А. Е., Труфанов, А. А. 2017а. *Полевые исследования Усть-Альминского некрополя в 2004—2007 гг.* Симферополь: Бровко А. А.

Ржевська, Ю. О. (ред.) 2010. *120 раритетів Херсонського краєзнавчого музею*. Херсон: Гілея.

Романюк, Л. М., Симоненко, О. В. 2001. Сарматський комплекс з с. Запруддя на Середній Наддніпрянщині. *Археологія*, 1, с. 19-28.

Симоненко, А. В. 1993. *Сарматы Таврії*. Киев: Наукова думка.

Симоненко, А. В. 2004. Хронология и периодизация сарматских памятников Северного Причерноморья. В: Раев, Б. А. (ред.). *Сарматские культуры Евразии: проблемы региональной хронологии. Доклады к 5 международной конференции «Проблемы сарматской археологии и истории»*. Краснодар, с. 134-173.

Симоненко, О. В., Сікоза, Д. М., Дзnelадзе, О. С. 2015. *Пізноскіфський могильник Червоний Маяк. Дослідження 2011—2015 років*. Херсон: Сівак О. В.

Скрипкин, А. С. 1990. *Азиатская Сарматия. Проблемы хронологии и ее исторический аспект*. Саратов: СГУ.

Сокровища... 2008. *Сокровища сарматов. Каталог выставки. К 100-летию со дня рождения академика Бориса Борисовича Пиотровского*. Санкт-Петербург; Азов: Азовский музей-заповедник.

Трейстер, М. Ю. 2015. Золото Фанагории. Типологический, стилистический и хронологический анализ. В: Кузнецов, В. Д. (ред.). *Фанагория. Результаты археологических исследований*. 2. Москва: ИА РАН, с. 77-181.

Фіалко, О. Є. 2010. Скіфський курганный могильник біля с. Зелене на Херсонщині. *Археологія і давня історія України*, 4, с. 201-221.

Фіалко, Е. Е. 2012. Скифский курган с античными импортами у с. Зеленое. *Боспорские исследования*, XXVI, с. 218-254.

Хазанов, А. М. 1963. Генезис сарматских бронзовых зеркал. *Советская археология*, 4, с. 58-71.

Храпунов, И. Н. 2011. Некоторые итоги исследования могильника Нейзац. В: Храпунов, И. Н. (ред.). *Исследования могильника Нейзац*. Симферополь: Доля, с. 13-114.

Pfrommer, M. 1990. *Untersuchungen zur Chronologie früh- und hochhellenistischen Goldschmucks*. Tübingen.

Puzdrovskij, A. A., Zajcev, Ju. P. 2004. *Prunkbestattungen des 1. Jhs. n. Chr. in der Nekropole Ust'-Alma, Krim (die Grabungen des Jahres 1999)*. *Eurasia Antiqua*, 10, S. 229-267.

Simonenko, A. V., 2008. Römische Importe in sarmatischen Denkmälern des nördlichen Schwarzmeergebietes. In: Simonenko, A. V., Marčenko, I. I., Limberis, N. Yu. *Römische Importe in sarmatischen und maiotischen Gräbern zwischen Unterer Donau und Kuban*. Archäologie in Eurasien, 25. Mainz: Philipp von Zabern.

REFERENCES

Abikulova, M. Y., Lopushynskiy, A. I., Sikoza, D. M. 2015. *Antychna koleksiia Khersonskoho kraieznavchoho muzeiu*. Kherson. Babenko, L. I. 2005. *Pesochinskiy kurganniy mogilnik skifskogo vremeni*. Kharkov: Raider.

Boltrik, Iu. V., Fialko, E. E. 2007. Ukrasheniia iz skifskikh pogrebalnykh kompleksov Rogachikskogo kurgannogo polia. *Starozhytnosti stepovoho Prychornomor'ia i Krymu*, XIV, s. 51-93.

Buiskikh, A. V., Denisova, A. A., Ivchenko, A. V. 2016. Zolotyie iuvelirnye izdeliia iz Olvii. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 1 (18), s. 63-79.

Bylkova, V. P. 1993. Kompleks sarmatskogo vremeni iz s. Solontsy Khersonskoi obl. *Sovetskaia arkheologiiia*, 1, s. 164-168.

Velichko, E. A. 2019. «Olviiskie» zolotyie ukrasheniia iz kolektsii B. I. i V. N. Khanenko (po materialam Muzeia istoricheskikh dragotsennostei Ukrainy). *Eminak*, 1 (25), s. 65-82.

Gushchina, I. I., Zhuravlev, D. V. 2016. *Nekropol rimskogo vremeni Belbek IV v Iugo-Zapadnom Krymu*. V 2 ch. Moskva: Istoricheskii muzei.

Dashevskaiia, O. D. 2014. *Nekropol Beliausa*. Simferopol: Feniks.

Evdokimov, G. L. 1985. Raboty Krasnoznamenskoi ekspeditsii. *Arkheologicheskie otkrytiia 1983 g.*, s. 274-275.

Zhuravlev, D. V., Novikova, E. Iu., Kovalenko, S. A., She-makhanskaia, M. S. 2017. *Zoloto Khersonesa Tavricheskogo (iuvelirnye izdeliia iz sobraniia Gosudarstvennogo istoricheskogo muzeia)*. Moskva: Vneshtorgizdat.

Diachenko, S. A. 2007. Korotkyi istorychnyi narys Khersonskoho kraieznavchoho muzeiu. *Visnyk Odeskoho istoryko-kraieznavchoho muzeiu*, 3, s. 30-34.

Kostenko, A. 2015. *Raritety antichnoi kolektsii Khersonskoho kraieznavchoho muzeiu*. Albom. Kherson: Gileia.

Kostiuk, L. I. 1975. Sarmatskoe pogrebenie u s. Davydov Brod na Khersonshchine. In: Karyshkovskiy, P. O. (ed.). *150 let Odesskomu arkheologicheskomu muzeiu AN USSR*. Kiev, s. 98-99.

Kropotov, V. V. 2010. *Fibuly sarmatskoi epokhi*. Kiev: ADEF-Ukraina.

Polin, S. V., Kubyshev, A. I. 1997. Skifskie kurgany Utliukского mezhdurechia v Severo-zapadnom Priazove. Kiev.

Puzdrovskii, A. E., Trufanov, A. A. 2017. *Polevyie issledovaniia Ust-Alminskogo nekropolia v 2000—2003 gg.* Simferopol: Zueva T. V.

Puzdrovskii, A. E., Trufanov, A. A. 2017a. *Polevyie issledovaniia Ust-Alminskogo nekropolia v 2004—2007 gg.* Simferopol: Brovko A. A.

Rzhevskaiia, Yu. O. (ed.) 2010. *120 raryitetiv Khersonskoho kraieznavchoho muzeiu*. Kherson: Hileia.

Romaniuk, L. M., Symonenko, O. V. 2001. Sarmatskyi kompleks z s. Zapruddia na Serednii Naddnyprianshchyni. *Arkheolohiia*, 1, s. 19-28.

Simonenko, A. V. 1993. *Sarmaty Tavrii*. Kiev: Naukova dumka.

Simonenko, A. V. 2004. Khronologiiia i periodizatsiia sarmatskikh pamiatnikov Severnogo Prichernomoria. In: Raev, B. A. (ed.). *Sarmatskie kultury Evrazii: problemy regionalnoi khronologii. Doklady k 5 mezhdunarodnoi konferentsii «Problemy sarmatskoi arkheologii i istorii»*. Krasnodar, s. 134-173.

Symonenko, O. V., Sikoza, D. M., Dzneldaze, O. S. 2015. *Piznoskifskiyi mohyl'nyk Chervonyi Maiak. Doslidzhennia 2011—2015 rokiv*. Kherson: Sivak O. V.

Skripkin, A. S. 1990. *Aziatskaia Sarmatiia. Problemy khronologii i ee istoricheskii aspekt*. Saratov: SGU.

Sokrovishcha... 2008. *Sokrovishcha sarmatov. Katalog vystavki. K 100-letiiu so dnia rozhdeniia akademika Borisa Borisovicha Piotrovskogo*. Sankt-Peterburg; Azov: Azovskii muzei-zapovednik.

Treister, M. Iu. 2015. Zoloto Fanagorii. Tipologicheskii, stilisticheskii i khronologicheskii analiz. In: Kuznetsov, V. D. (ed.). *Fanagoriia. Rezultaty arkheologicheskikh issledovaniia*. 2. Moskva: IA RAN, s. 77-181.

Fialko, O. Ye. 2010. Skifskiyi kurhannyi mohyl'nyk bilia s. Zelene na Khersonshchyni. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 4, s. 201-221.

Fialko, E. E. 2012. Skifskii kurgan s antichnymi importami u s. Zelenoe. *Bosporские исследования*, XXVI, s. 218-254.

Khazanov, A. M. 1963. Genezis sarmatskikh bronzovykh zerkal. *Sovetskaya arheologiya*, 4, s. 58-71.

Khrapunov, I. N. 2011. Nekotorye itogi issledovaniia mogilnika Neizats. In: Khrapunov, I. N. (ed.). *Issledovaniia mogilnika Neizats*. Simferopol: Dolia, s. 13-114.

Pfrommer, M. 1990. *Untersuchungen zur Chronologie früh- und hochhellenistischen Goldschmucks*. Tübingen.

Puzdrowskij, A. A., Zajcev, Ju. P. 2004. Prunkbestattungen des 1. Jhs. n. Chr. in der Nekropole Ust'-Alma, Krim (die Grabungen des Jahres 1999). *Eurasia Antiqua*, 10, S. 229-267.

Simonenko, A. V., 2008. Römische Importe in sarmatischen Denkmälern des nördlichen Schwarzmeergebietes. In: Simonenko, A. V., Marčenko, I. I., Limberis, N. Yu. *Römische Importe in sarmatischen und maiotischen Gräbern zwischen Unterer Donau und Kuban*. Archäologie in Eurasien, 25. Mainz: Philipp von Zabern.

O. Dzneladze

STOLEN JEWELRY FROM THE KHERSON MUSEUM OF LOCAL LORE

The Kherson Regional Museum of Local Lore was formed around the collection of antiquities of archaeologist Viktor Goshkevich in 1890. Viktor Goshkevich was a member of the Odessa Society of History and Antiquities and an active member of the Ukrainian Archaeological Committee of the Ukrainian Academy of Sciences. He systematically carried out the excavations in the Southern Ukraine, in particular, he discovered and explored 50 ancient sites, studied Zaporizhzhya Cossacks antiquity and Kamianska Sich as well as Late Scythian hillforts.

At one time, the museum's collection was so unique and significant that authorities wanted to replace it to Odesa Archaeological Museum but Goshkevich had insisted that it should stay in Kherson.

The museum exhibition presented the most revealing and valuable items of each archaeological culture of the region.

In 2019, a new part of the exhibition was created in the museum — The Golden Treasury. This is a collection of artifacts and objects of fine art made of precious metals. Jewelry from archaeological sites of Scythians, Sarmatians, Late Scythians, Huns, a numismatic collection from ancient to modern times, and church antiquities were kept there.

While fleeing from occupied Kherson in the fall of 2022, Russian troops looted the museum.

The exhibition, restoration workshop, lapidary and the golden treasury were most affected and destroyed. Jewelry from archaeological sites of Zelene, Solontsi, Davydiv Brid and Chervony Mayak, which were exhibited in the golden treasury at the time, has also been stolen.

The first one is the necklace — female gold decoration, consisting of stamped, almost similar elements. They are a relief image of the head, probably of goddess, from the front, with one or two amphora-shaped pendants hung to the ring. The surface of pendants is channeled; the lower part is marked with embossed rims.

This magnificent necklace was found in Scythian barrow grave near Zelene village, and according to the accompanying grave goods date to the first half of the 4th century BC.

In the next barrow the rectangular plaques of two types were also found. On the first one there is an image of the hare in the relief «wattled» rim; on the second plaque there is the griffin. In the corners of the plaques there are holes for sewing onto metapida — women's head decoration in the form of a tape.

The images are typical for the Scythian «animal» style of the 4th century BC.

Solontsi village, accidental finding of rich Sarmatian female grave, the 1st century BC.

In the exhibition of Kherson museum the golden fibula of Mid-La-Tène scheme, two spiral golden bracelets, golden earring with lion's head and cylindrical pendant, two golden clips, cornelian necklace, silver mirror and bronze fibula were shown.

The gold fibula is made of wire, single-term. The spring of the fibula is multi coil, two-sided. The leg is connected to the bracket with ring clips-couplings, with the ornamented central part.

The earring is a type of the ring-shaped ones with heads of animals. These earrings appeared in antique jewelry under Achaemenid influence. There were most popular in the Hellenistic and Late Hellenistic periods. The earring found in Solontsi differs from similar items by ornamentation of the lion's mane.

The next item — golden finger ring consists of 14 turns of wire, connected together. Each end is terminated by the head of the snake. The upper and lower coils are ornamented with oblique notches.

Clips are made of round wire, the ends of which are soldered. Curved in the form of a bracket, oval on one side, sigmoid on the other.

Two cornelian spherical beads with through cylindrical channels. The bigger bead is set in two gold strips with braided filigree decor, triangular teeth and a smooth gold wire welded on the edge. The smaller bead is set in two strips with the same decor. Similar beads, set in metal, used as amulets. It is possible that Solontsi beads have the same purpose.

Davydiv Brid, the destroyed Sarmatian burial in the barrow, the 1st century AD.

Each earring consists of two biconical parts of complex configuration connected by cornelian spherical bead. S-shaped wire ornaments and chains with rattles are attached to the pendants. The lower part is decorated with granulation. The top of the earring is a massive ring with the closed ends.

The Chervony Mayak necropolis, burial 128, skeleton 2. The Late Scythian culture, 1st century AD.

Skeleton 2 of burial 128 was accompanied by rich grave goods: a long necklace with different types of beads and a large bead in the center was recorded on the neck and breast of the buried. In the middle of breast there was a fragment of a bronze mirror broken into two parts. Numerous cornelian beads were scattered on the ribs. On the finger of the right hand there was an iron ring with a bronze insert. The collar, hem, and sleeves of the garment were covered with seed beads. The rims of the sleeves were covered with gold plaques.

The Golden Treasury of the Kherson museum exhibited the golden plaques initially sewn to the sleeve of the clothes of the second woman interred in the burial 128. The plaques were made of gold foil. They were ornamented with two relief circles on the edge and inner side and a small umbo in the center. Each plaque had two holes for sewing. A total of 14 plaques were recorded at the right hand and three at the left hand of skeleton 2. The grave goods allow us to date this burial to the 1st century AD.

Unfortunately, we no longer have all of these items available. Stealing of museum collections is a grave crime under international law and a crime against the culture.

Keywords: jewelry, Zelene, Solontsi, Davydiv Brid, Chervony Mayak, Kherson region, museum, stolen heritage.

Одержано 18.04.2024

ДЗНЕЛАДЗЕ Олена, кандидат історичних наук, ІА НАН України, Київ, Україна.

DZNELADZE Olena, Candidate of Historical Sciences, Institute of Archaeology, National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine.

ORCID: 0000-0003-3564-217X,

e-mail: dzynya@gmail.com.

УДК [902:929](477)

ПОЕТ АРХЕОЛОГІЇ (до 75-ліття Сергія Анатолійовича Скорого)

Наприкінці цього року виповнюється 75 років з дня народження провідного вітчизняного скіфолога, доктора історичних наук, професора Сергія Анатолійовича Скорого.

Життєвий і творчий шлях Сергія Анатолійовича добре відомий його колегам і друзям, неодноразово публікувався (Вітаємо... 2009; Бессонова 2010; Супруненко, Тимошук 2009; Фіалко 2009; До ювілею... 2019), і ті, хто бажає ознайомитися з ним, можуть звернутися до названих робіт. Тут ми хотіли б акцентувати увагу читача на науковому житті ювіляра, хоча для науковця його робота і є способом життя.

Однією із важливих віх життя Сергія Анатолійовича стало знайомство у 1978 р. із видатними археологами та непересічними людьми, дослідниками минулого Євгеном Васильовичем Черненком і Борисом Миколайовичем Мозолевським — дослідниками Товстої Могили. Дружбу і повагу до цих людей С. А. Скорий пронесе крізь усе життя. Є. В. Черненко в майбутньому стане наставником у науковому житті, а Борис Мозолевський, відомий не тільки як дослідник скіфських старожитностей, але і як автор глибокої поезії — собратом з поетичного пера.

За роки від того знайомства Сергій Анатолійович пройшов довгий шлях науковця-скіфознавця. Розроблена ним концепція поетапного освоєння прийдешніми номадами скіфських часів Лісостепового Подніпров'я зараз має загальне визнання фахівців. У 2007 р. він отримав вчене звання «професор» за спеціальністю «археологія». Основний напрям наукової роботи — етнокультурна історія населення доскіфського і скіфського часу лісостепової зони Східної Європи, кіммерійці та скіфи.

Науковий доробок Сергія Анатолійовича відображений більш ніж у 400 працях, надру-

Сергій Анатолійович СКОРИЙ

кованих у багатьох вітчизняних і закордонних виданнях, серед них 17 монографій — 4 індивідуальні і 13 у співавторстві. Його дослідження представлені в доповідях та публікаціях у виданнях України, Болгарії, Великобританії, Німеччини, Голландії, Італії, Польщі, Румунії, США, Франції тощо.

Сергій Анатолійович має багаторічний польовий досвід. Він працював на посаді начальника загону, заступника начальника, начальником експедиції в Криму, Правобережному та Лівобережному Лісостепу України (Вінницька, Київська, Черкаська, Полтавська, Харківська, Кіровоградська області). Брав участь у багаторічних

С. А. Скорий з С. С. Бессоною та А. Р. Канторовичем на Трахтемирівському городищі

розкопках великих городищ скіфського часу (Мотронинське городище у Правобережному Лісостепу, Більське городище — у Лівобережному), численних поховань скіфської доби, серед яких визначні гробниці скіфської еліти — Великий Рижанівський курган (1995—1998) та Скіфська Могила (2000—2002), курган 524 біля с. Жаботин (2019) на Черкащині тощо.

Закономірно, що декілька разів йому пощастило на яскраві відкриття. Втім, то скоріше були наслідки цілеспрямованості та інтуїції. Це насамперед історія розкопок Великого Рижанівського кургану у 1995—1998 рр. Українсько-Польською експедицією (співкерівник — професор Ян Хохоровські, Інститут археології, Ягеллонський університет). Саме Сергій Скорий, який був упевнений, що центральне поховання кургану залишається непограбованим, ініціював початок робіт.

Окрім багатого інвентаря, важливих деталей архітектури кургану і обряду поховання, принциповим було відстоювання дати цього найбільш північного з відомих нині лісостепових царських скіфських поховань — початок III ст. до н. е. По завершенні робіт авторами було видано фундаментальну монографію (Скорий, Хохоровски 2018). У межах цього ж проєкту у 2000—2003 рр. були здійснені роботи на Мотронинському городищі та його курганному могильнику. На останньому був розкопаний найвищий 8-метровий курган Скіфська Могила, поховальний обряд якого виразно засвідчив східне походження нової хвилі номадів, що просунулися до Придніпровського Лісостепу у

V ст. до н. е. Украй важливі результати були одержані також при дослідженні ділянки оборонних споруд, на якій зафіксовано виразні шари руйнувань і відбудов.

У другій декаді нашого століття С. А. Скорий повертається до своєї рідної кримської тематики. На відміну від багатьох вчених, які розглядають ранній залізний вік півострова ізольовано від інших територій, С. А. Скорий завжди повторює, що для скіфської історії Крим є нічим іншим як «трикутником Степу, врізаним у Чорне море». Низка його робіт присвячена скіфському звіриному стилю Криму, ранньоскіфському періоду на території півострова, скіфам передгірського Криму, відкрила нові горизонти для дослідників і породила заочні наукові дискусії, які не вщухають досі та лише доводять актуальність питань і проблем, піднятих у дослідженнях С. А. Скорого (Скорий, Зимовец 2021).

Інша грань таланту нашого ювіляра — його пошуки на літературній, зокрема поетичній ниві. С. А. Скорий — автор цілої низки поетичних збірок та прозових творів: «Кленовый звон» (2004), «Ретроспектива» (2006), «Ностальгия» (2008), «Предвечернее» (2010), «Но... лампадой горит» (2013), «Мне в Таврийскую гавань... Крымские мотивы в поэзии и прозе» (2014). До 70-річчя автора видано двотомник вибраних творів (Скорый 2019). Твори Сергія Анатолійовича присвячені головним чином «вічним темам» людських взаємовідносин — кохання, дружбі, відданості. Утім, у них знайшлося місце і для улюбленої археології, і для рідного

Конференція до 110-ліття з дня народження професора Олексія Івановича Тереножкіна. Чигирин, 2017 р. Зліва направо по колу: Костянтин Чугунов, Ян Хохоровські, Генріх Херке, Ірина Аржанцева, Валерій Саєнко, Володимир Ерліх, Андрій Іллінський, Олександр Симоненко. В центрі — Сергій Скорий

На розкопках кургану біля с. Богданівка в Кіровоградській області. Праворуч Кирило Панченко. Скіфська Середньодніпровська експедиція, 2017 р.

дому — такого близького серцю, але поки що далекого Криму.

Для Сергія Анатолійовича характерна постановка нетривіальних питань, завдяки яким деякі аспекти минулого постають у новій ретроспективі, а здавалося б маргінальні теми починають грати новими, яскравими кольорами. Як приклад можна навести статтю «О

некоторых погребениях тяжеловооруженных скифских воинов на юге Восточной Европы», присвячену неординарному явищу, а саме — похованням так званих дружинників. Автор висуває плідну гіпотезу, порівнюючи ці поховання з середньовічними найманцями. «Дружинники» (найманці) мали протистояти родоплемінній аристократії. Це були професіонали,

опора і охорона вождя, «старша дружина», не пов'язана походженням з родо-племінною структурою.

Ряд останніх робіт С. А. Скорого, присвячений деяким групам артефактів скіфського часу, демонструє, як дослідження окремих предметів розкривають горизонт смислів минулого світу.

У статті «Длинный железный нож в комплексе с акинаком у евразийских кочевников раннего железного века: археологическая версия к одному из пассажей Геродота» висвітлюється широке коло питань, пов'язаних з таким явищем як скальпування. Висувається і обстоюється гіпотеза щодо призначення для скальпування довгих залізних ножів у поєднанні з акинаком, що трапляються у похованнях ранньоскіфського часу і зазвичай сприймалися як зброя ближнього бою.

Виявленню ранньоскіфських археологічних маркерів присвячені розвідки С. А. Скорого щодо біметалевих чеканів ранньоскіфського часу — однієї з небагатьох категорій зброї, яка найповніше характеризує напрями походів ранньоскіфських кочовиків. Робота над цією важливою категорією знахідок, зокрема, розширення їхньої бази, продовжується. Ще одна розробка важливої категорії знахідок — так званих шоломів кубанського типу — незабаром виходить з друку.

Востанні роки дослідник продовжує очолювати археологічні експедиції з досліджень поховальних пам'яток Українського Лісостепу і консультує учнів на теренах Черкаської, Кіровоградської, Полтавської та Харківської областей. Результати археологічних та наукових досліджень — і тут потрібно віддати належне вченому — оператив-но вводяться у науковий обіг.

Професор Скорий — науковий керівник багатьох аспірантів, які захистили дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук. До речі, всі співробітники відділу археології раннього залізного віку, який ювіляр очолює вже 22 роки, мають наукові ступені кандидатів або докторів наук.

Сергій Скорий завжди приділяв увагу питанням історії науки. Він ініціював видання епістолярної спадщини свого вчителя — видатного скіфолога Олексія Івановича Тереножкіна, підготував до друку дисертаційну (докторську) роботу Б. М. Мозолецького, матеріали розкопок загиблого Володимира Григор'єва та Володимира Білосора, а також видав серію власних спогадів про колег-археологів (Скорий 2014), які також можна вважати сторінками з історії археології.

Сергій Анатолійович любить повторювати, що місія археолога, власне як і історика — це реконструкція світу минулого, в решті решт розуміння людей, які народжувалися та вмирали, жили і любили. Рефреном цим міркуванням звучать улюблені ювіляром строки з віршу Бориса Мозолецького «На древнем городище»: «Здесь люди жили. Здесь они любили. И каж-

дый был когда-то молодым». А ще, такий творчий підхід до археології суголосний думці знаменитого німецького філософа М. Гайдеггера, який свого часу наголошував, що історичність речам надає не їх вік, тобто не хронологія сама по собі, а належність до цілісності минулого світу, який назавжди пішов, але який доступний для розуміння та реконструкції. Справжнє історичне мистецтво і є таким відкриттям та описом минулих світів. Сергій Анатолійович оволодів цим мистецтвом досконало. Віват майстру!

Від імені колег, учнів та друзів,
С. БЕССОНОВА, Р. ЗИМОВЕЦЬ,
В. ОКАТЕНКО

ЛІТЕРАТУРА

- Бессонова, С. С. 2010. К 60-летию юбилею С. А. Скорого. *Revista arheologica*, V, 1, с. 209-211.
- Вітаємо... 2009. Вітаємо з ювілеєм Сергія Анатолійовича Скорого. *Археологія*, 4, с. 105-108.
- До ювілею... 2019. До ювілею Сергія Анатолійовича Скорого. *Археологія і давня історія України*, 2019, 2 (31), с. 8-14.
- Скорый, С. 2014. *О скифологах: учителях и коллегах*. Киев: О. Філюк.
- Скорый, С. 2019. *Избранное в 2-х томах*. Харьков: Майдан.
- Скорый, С. А., Зимовец, Р. В. 2021. *Скифские древности Крыма. Материалы одной коллекции*. Изд. 2-е, доп., переработанное. Полтава: Асми.
- Скорый, С., Хохоровски, Я. 2018. *Большой Рыжановский курган*. Киев.
- Супруненко, А. Б., Тимошук, А. И. 2009. *Скорый Сергей Анатольевич. Библиографический указатель. К 60-летию со дня рождения*. Киев; Полтава: Дивосвіт.
- Фиалко, Е. Е. 2009. Восхождение: к юбилею С. А. Скорого. В: Бессонова, С. С. (ред.). *Эпоха раннего железа. Сборник научных трудов к юбилею С. А. Скорого*. Киев; Полтава, с. 5-7.
- БЕССОНОВА Світлана**, кандидат історичних наук, Київ, Україна.
BESSONOVA Svitlana, Ph. D., Kyiv, Ukraine.
e-mail: sbessonova43@gmail.com.
- ЗИМОВЕЦЬ Роман**, кандидат філософських наук, Інститут філософії імені Г. С. Сковороди НАН України, Київ, Україна.
ZYMOVETS Roman, Ph. D., Grygory Skovoroda Institute of Philosophy, National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine.
ORCID: 0000-0001-6045-6374,
e-mail: romanzimovets@gmail.com.
- ОКАТЕНКО Віталій**, ДП «НДЦ «Охоронна археологічна служба України» Інституту археології НАН України, Харків, Україна.
OKATENKO Vitalii, Archaeological Surveillance Service of Ukraine, Institute of the Archaeology, National Academy of Sciences of Ukraine, Kharkiv, Ukraine.
ORCID: 0000-0002-9406-9353, e-mail: okatenkovitalij@gmail.com; oasu.kharkiv@gmail.com.

СПИСОК ВИБРАНИХ РОБІТ ПРОФЕСОРА С. А. СКОРОГО

- Скорий, С. А. 1981. Скіфські довгі мечі. *Археологія*, 36, с. 19-26.
- Скорий, С. А. 1984. Доспех скифского типа в Средней Европе. В: Черненко, Е. В. (ред.). *Вооружение скифов и сарматов*. Киев: Наукова думка, с. 82-103.
- Скорий, С. А. 1987. Про скіфський етнокультурний компонент у населення Дніпровського Лісостепоного Правобережжя, *Археологія*, 60, с. 39-49.
- Ковпаненко, Г. Т., Бессонова, С. С., Скорий, С. А. 1989. *Памятники скифской эпохи Днепроовского Лесостепного Правобережжя (Киево-Черкасский регион)*. Киев: Наукова думка.
- Скорий, С. А. 1990. *Курган Переп'ятиха (до етнокультурної історії Дніпровського Лісостепоного Правобережжя)*. Київ: Наукова думка.
- Скорий, С. А. 1990. О скифских походах в лужицкие земли, *Советская археология*, 1, с. 34-41.
- Murzin, V. Yu., Skory, S. A. 1994. An Essay of Scythian history. *Il Mar Nero*, I, p. 55-98.
- Skoryj, S. 1994. Investigations into the monuments of the Scythian period from the Ukrainian Forest-Steppe. In: Bongard-Levin, G. M. (ed.). *From Scythia to Siberia. Ancient Civilizations. New Discoveries*. Leiden, p. 54-56.
- Скорий, С. А. 1997. *Стеблів: скифський могильник в Поросьє*. Киев: ИА НАН України.
- Скорий, С. А. 1998. Племена чорноліської культури. В: Крижицький, С. Д. (ред.). *Давня історія України*. 2. Київ: ІА НАН України, с. 24-33.
- Chochorowski, J., Rydzewski, J., Skoryj, S. 1999. *Wielki Kurgan Ryżanowski. Przewodnik po wystawie «Tutanchamon ukrainskich stepów»*. Kraków.
- Скорий, С. А. 1999. *Киммерийці в українській Лесостепі*. Киев; Полтава: Археологія.
- Бессонова, С. С., Скорий, С. А. 2001. *Мотронинское городище скифской эпохи*. Киев; Краков: ИА НАН України.
- Скорий, С. А. 2002. Племена Восточноевропейской Лесостепи в скифскую эпоху. В: Мурзин, В. Ю., Тощев, Г. Н. (ред.). *Великая Скифия (учебное пособие)*. Запорожье, с. 66-76.
- Скорий, С. А. 2001—2002. Скифская усадьба в Причерноморской Лесостепи. *Stratum plus*, 3, с. 263-292.
- Скорий, С. А. 2003. *Скифы в Днепроовской Правобережной Лесостепи (проблема выделения иранского этнокультурного элемента)*. Киев: ИА НАН України.
- Ковпаненко, Г. Т., Скорий, С. А. 2003—2004. Ольшана: погребение предскифского времени в Днепроовской Правобережной Лесостепи. *Stratum plus*, 3, с. 265-288.
- Скорий, С. А. 2006. Ранние скифы в Добрудже: историография проблемы и археологические реалии. В: Петренко, В. Г., Яблонский, Л. Т. (ред.). *Древности скифской эпохи*. Москва, с. 140-171.
- Скорий, С., Хохоровски, Я. 2006—2009. Аристократический курган Скифская Могила вблизи Мотронинского городища (Украинская Правобережная Лесостепь). *Stratum plus*, 3, с. 234-276.
- Скорий, С. А. 2008. Селище в урочище Лисовый Кут на Большом укреплении Бельского городища (материалы раскопок 1999—2001, 2004 гг.). *Revista archeologică*, 1, с. 146-179.
- Ромашко, В. А., Скорий, С. А. 2009. *Ближе 2: скифский аристократический курган в Днепроовском Правобережном. Надпорожье*. Днепропетровск: Пороги.
- Григорьев, В. П., Скорий, С. А. 2011. Скифские курганы у с. Вишнополь на юге Днепроовской Правобережной Лесостепи. *Stratum plus*, 3, с. 175-212.
- Григорьев, В. П., Скорий, С. А. 2012. Курганы у с. Гладковщина — памятники эпохи скифской архаики в Левобережной Приднепровской террасовой Лесостепи. In: Blajer, W. (ed.). *Peregrinationes archaeologicae in Asia et Europa Joanni Chochorowski dedicatae*. Kraków, с. 441-459.
- Скорий, С. А., Зимовец, Р. В. 2014. К проблеме товарно-денежных отношений у населения восточноевропейской Лесостепи в скифскую эпоху, *Актуальні проблеми археології та історії раннього залізного віку. Наукові записки. Серія історичні науки*, 21, с. 141-156.
- Скорий, С., Зимовец, Р. 2014. *Скифские древности Крыма. Материалы одной коллекции*. Киев: О. Філюк.
- Скорий, С. А. 2015. Об одной группе культовых погребений Скифии. *Труды Государственного Эрмитажа, LXXVII: Археология без границ: коллекции, проблемы, исследования, гипотезы*, с. 382-388.
- Скорий, С. А., Зимовец, Р. В. 2016. К вопросу о взаимоотношениях скифов и тавров в VII—IV вв. до н. э. *Археологія і давня історія України*, 4 (17): Археологія і простір, с. 30-45.
- Скорий, С., Костенко, Ю., Боряк, В. 2016. Клады чернолесской культуры на севере Приднепровской террасовой Лесостепи. *Revista archeologica*, XII, 1—2, с. 106-127.
- Окатиенко, В. Н., Скорий, С. А. 2017. Скифский курган «Турецкая Могила» в бассейне Северского Донца. *Археологія і давня історія*

України, 2 (23): Старожитності раннього залізного віку, с. 311-334.

Скорый, С., Хохоровски, Я. 2018. *Большой Рыжановский курган*. Киев: О. Філюк.

Зимовец, Р., Скорый, С., Окатенко, В. 2018. Бронзовая матрица с Бельского городища: к вопросу о центральноазиатских мотивах в раннескифском искусстве Северного Причерноморья. *Tyragetia*, XII, с. 219-236.

Назаров, А., Скорый, С. 2019. Скифские катакомбы в междуречье России и Тсмина. *Revista arheologică*, XV, 1, с. 47-64.

Скорый, С. 2019. О некоторых погребениях тяжёловооружённых скифских воинов на Юге Восточной Европы. In: Zănoş, A., Băţ, M. (ed.). *Contribuţii la preistoria şi istoria antică a spaţiului carpato-Danubiano-pontic*. Chişinău, с. 269-280.

Скорый, С. А., Білозор, В. П., Супруненко, О. Б., Кулатова, І. М. 2019. *Селища скіфського типу в системі Великого укріплення Більсько-гог городища*. Харків: Майдан.

Скорый, С. А., Окатенко, В. Н., Зимовец, В. Н. 2020. Скифское архаическое погребение в урочище Марченки близ Бельского городища. *Археологическое наследие*, 1, с. 113-134.

Skoryj, S. 2020. On the Interpretation of the Graves of heavily armed Scythian Warriors on the South of Eastern Europe. In: Căndea, I. (ed.). *The Thracians and their Neighbours in antiquity: archaeology and history*. Braila, p. 509-520.

Скорый, С. А. 2020. До 100-річчя від дня народження Варвари Андріївни Іллінської. *Археологія і давня історія України*, 3 (36), с. 7-14.

Скорый, С. А., Зимовец, Р. В., Окатенко, В. Н. 2020. Курган № 524 у с. Жаботин (новое в изучении «опорного» памятника скифской архаики в Украинской Правобережной Лесостепи. *Археологія і давня історія України*, 3 (36), с. 300-326.

Skory, S., Zimovetz, R., Okatenko, V. 2020. Mova arhaică scitică nr. 524 din apropierea localităţii Zhabotin (situată în marginea din dreapta a Silvestrepei Ucrainene). *Istros*, XXVI, p. 43-70.

Окатенко, В., Скорый, С. 2021. Бронзовое блюдо с позолотой из Второго Караванского кургана раннескифской поры (Украинская Левобережная Лесостепь). *Revista Arheologică*, XVII, 1, с. 5-16.

Скорый, С., Окатенко, В. 2021. Бронзовый жезл-булава из Первого Караванского кургана раннескифской поры (Украинская Левобережная Лесостепь). *Tyragetia*, XV (XXX), 1, с. 143-153.

Скорый, С. А., Окатенко, В. Н. 2021. Серебряное зеркало из Первого Караванского кургана раннескифской поры (Украинская Левобережная Лесостепь). В: Дударев, С. Л. (ред.). *Проблемы археологии и истории Кавказа и Европы (к 70-летию С. Л. Дударева)*. Армавир, с. 137-145.

Скорый, С., Зимовец, Р. 2021. *Скифские древности Крыма. Материалы одной коллекции*. Издание второе, дополненное и переработанное. Полтава: Асми.

Скорый, С. А. 2024. Некоторые размышления о восточноевропейских и центральноазиатских боевых оголовьях эпохи ранних кочевников. *Археологія Казахстану*, 1 (24), с. 27-61.

